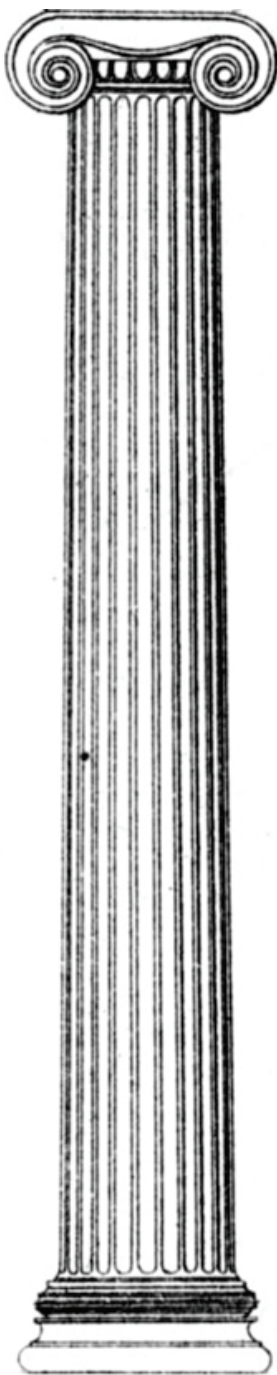
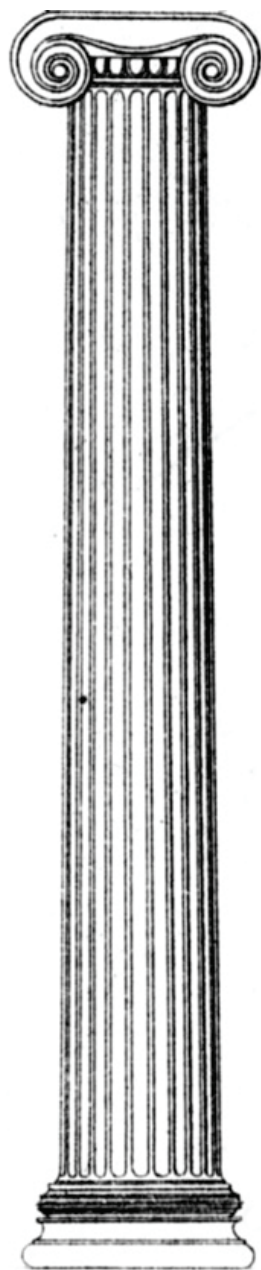
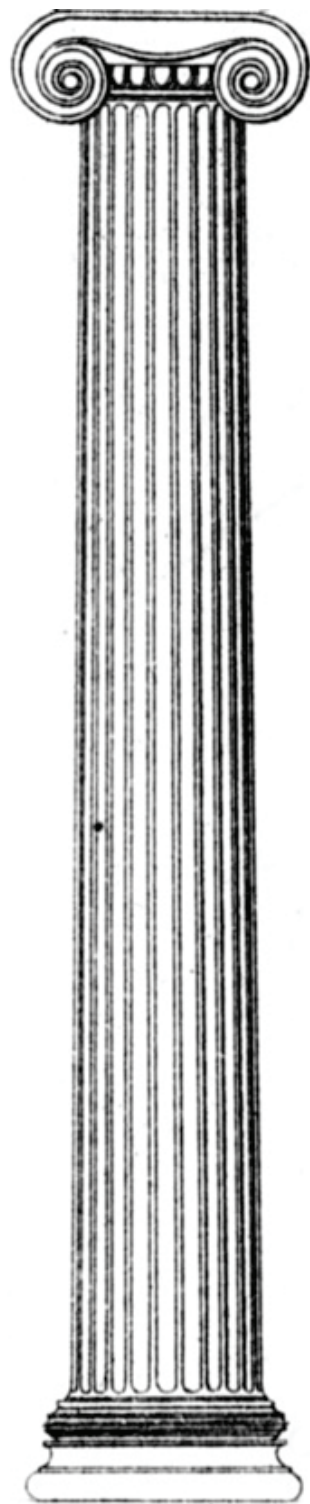

E L S Ő

*XII. Évfolyam I.
2013. tavasz*

Z
Á
Z
A
D

Ez a lap üres

Impresszum

Az **Első Század Online** az ELTE BTK HÖK tudományos folyóirata. Alapesetben az ELTE BTK doktoranduszainak dolgozatai, illetve a Tudományos Ösztöndíj Pályázat publikálásra javasolt dolgozatai számára biztosít publikációs felületet. Ezekon kívül az OTDK-s évek esetén az OTDK helyezettjeinek írásaiból válogatnak a szerkesztők. Az Első Század Online évente négyszer jelenik meg két doktorandusz és két TÖP számmal. A szerkesztőség felkérésre vállalja egyéb konferencia kötetek kiadását is.

Főszerkesztő: A ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottságának mindenkori elnöke, jelenleg Seres Dániel.

Szerkesztőbizottság:

Soós Ádám (ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság)

Seager-Smith Dániel Michael (ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság)

Bársony Márton (ELTE BTK HÖK Doktorandusz delegált)

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottság

Budapest VIII., Múzeum krt. 4/H

tudomany@btkhok.elte.hu

Felelős kiadó:

ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat

ISSN 2063-573

Ez a lap üres.

Tartalom

TÖRTÉNELEM

- MIHÁLYKÓ ÁGNES: **Magyar diákok Bolognában** 1.
 SÁNDOR ANDRÁS: **Széchenyi két válsága** 17.

NYELVTUDOMÁNY

- BESENYEI MÁTÉ: **„Mi gömöri palócok vagyunk”
 Nyelvjárás és identitás a köznyelv határán** 45.
 PETYKÓ MÁRTON: **Az internetes troll mint identitás
 kialakítása politikai blogok diskurzusaiban** 59.

NÉPRAJZ, MŰVÉSZETTÖRTÉNET

- BRUNNER ATTILA: **A kiskunfélegyházi városháza építésének,
 stílusának és recepciójának néhány kérdése** 103.
 ILLÉS ANNA: **Egy mai városi sámán tevékenysége
 az újpogányság jelenségkörének tükrében** 137.
 INCZE ALIZ: **Női életutak Gyermelyen.
 Társadalmi változásvizsgálat a 20. századi Magyarországon** 157.
 KISS NÓRA: **„... mint egy kis Svájc.”
 Egy zalai település virágkora a 20. század derekán** 185.
 TOMPOS KRISZTINA: **Cigány identitások(k)** 211.
 VAMOS GABRIELLA: **„Ép testben ép lélek.”
 Az életreformer iránzatok mint a test fölötti kontroll új formái** 229.

IRODALOMTUDOMÁNY

- BOCSKAY ZSÓFIA FLÓRA: **A shakespeare-i elemek módosulása és megőrzése
 Turgenyev: A puszta Lear királya című elbeszélésében** 255.
 HLAVACSKA ANDRÁS: **Közelítés az irodalmi és filmes fantasztikumhoz** 273.
 KAPOSÍ KRISZTINA: **Esztétikai tapasztalat és misztikus-vallásos élmény** 299.
 KERESZTES BALÁZS: **Houellebecq - A realizmus intézményes
 és mediális felszámolása** 337.

FILÓZÓFIA

- KAPELNER ZSOLT: **Egy lényegfogalom meghaladása** 359.

Ez a lap üres.

TÖRTÉNELEM

Ez a lap üres.

MIHÁLYKÓ ÁGNES

Történelem MA, II. évfolyam

Magyar diákok Bolognában

Bevezetés

„Petrus ubique pater, Bononia legis mater”, hirdette büszkén a város jelmondata az Alma Mater dicsőségét. A 11. század során különböző jogi iskolákból kialakult, és szervezeti autonómiáját a 12. század közepén elnyert Stúdium már a 13. század elején vonzotta a hallgatókat a világ minden tájáról. Aki jogot kívánt tanulni, annak Bolognában volt a helye, hiszen itt oktattak a középkor legnagyobb jogi szaktekintélyei, Irnerius és Gratianus is, és az ő nyomdokukban haladva híres tanárok sora tette a bolognai egyetemet a jog legkiválóbb iskolájává.

Márpedig a magyar hallgató elsősorban jogot akart tanulni, mert ettől várta karrierjének gyors emelkedését hazájába visszatérve. A magyar diákok a 13. század elejétől kezdve folyamatosan megtalálhatók a Stúdiumban. Hiába volt az egyetemjárás rendkívül költséges dolog, ha kellett, az egész család összefogott, hogy előteremtse a diáknak szükséges költségeket, aki igen gyakran egy jól jövedelmező egyházi javadalom birtokában vágott neki tanulmányainak. Ha nem is Bolognában kezdte, és ez a gyakorlat főleg a 15. században a krakkói és bécsi egyetemek népszerűségének megnövekedésével volt jellemző, doktorátusát igyekezett a legnagyobb presztízsű Alma Mater kebelében megszerezni, ahol utriusque doctor, a kánonjog és világi jog doktora lehetett. A magyar nemzet (natio Hungarica) a kezdetektől jelen volt az ultramontán hallgatók egyetemének 13 nemzete között.

A város hatása középkori művelődésünkre felbecsülhetetlen. Már csak azért is, mert a magyar nemzet anyakönyve, csakúgy, mint a németet leszámítva az összes többié, elveszett. Ezért a magyar hallgatók névsorát egyéb forrásokból kell összeállítani. Ezt a gigantikus munkát VERESS Endre végezte el 1941-ben kiadott Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864¹ című művében. Máig ez a mű számít a téma legalaposabb tudományos feldolgozásának. Veress a bevezetőben egy tanulmányban foglalta össze a magyarországi hallgatókra vonatkozó legfontosabb tudnivalókat, míg a könyv második, adattár részében bolognai levéltári források, monográfiák és szövegkiadások alapján gyűjtötte össze a magyar hallgatókra vonatkozó adatokat. A forrásokat latinul, a monográfiákat olaszul idézi, hozzájuk a magyarországi forrásokból megtudható adatokat magyarul fűzi hozzá, egyes fontosabb személyekhez kisebb tanulmányt is mellékel.

Veress Endre óta szisztematikusan csak VÁRADY Endre² foglalkozott a témával. Az ő tanulmánya, egy Bolognában tartott előadás 1951-ben megjelentetett nyomtatott változata Veress művén alapszik, annak összefoglalását és elemzését adja olasz nyelven, helyenként kiegészítve az újabb kutatások eredményeivel. Egy rövid olasz nyelvű összefoglalót Hamza Gábor is írt a joghallgatókról a *Le relazioni tra Italia e l'Ungheria* című kötetben.³

Ezen kívül csak rész kérdésekkel foglalkozó tanulmányok jelentek meg. Olasz részről a hallgatás majdnem teljes. Az újonnan megjelent forráskiadványok szerzői, elsősorban Celestino

¹ VERESS 1941.

² VÁRADY 1951.

³ HAMZA 1993.

PIANA⁴ Veress, esetleg Váradyt ismerik. Egy rövid cikk jelent meg egy olasz szerző, Francesco AULIZIO⁵ tollából 1975-ben a magyar orvostan-hallgatókról, azonban ez semmilyen újdonságot nem tartalmaz Veress művéhez képest. Mindössze Paulus Hungarus, Szent Domonkos segítőtársa volt az érdeklődés tárgya, vele foglalkozott D'AMATO,⁶ amikor a domonkos rend és az egyetem kapcsolatairól írt, valamint Mark JOHNSON Paulus Hungarus Summa de poenitentiajának szöveghagyományáról értekezve.⁷ Magyar részről résztémákat dolgoztak ki, így Paulus Hungarus Notabiliáját⁸ illetve Váradi Péter és Filippo Beroaldo kapcsolatát.⁹ BÓNIS Györgynek egy cikke jelent meg a pozsonyi egyetem jogi folyóiratában a natio hungarica szerepéről és összetételéről, valamint a Bolognában végzett diákok későbbi tevékenységéről.¹⁰ TONK Sándor az erdélyiek egyetemjárását foglalta össze a középkorra vonatkozólag.¹¹ Sárközy Péter pedig egy angol nyelvű összefoglalóját jelentette meg Bologna és a magyar értelmiség kapcsolatainak.¹² A kora újkorra jóval bőségebb a friss szakirodalom, példaként említhetem Gian Paolo Brizzinek a Collegium Illyricum Hungaricumról írott tanulmányát,¹³ valamint legújabban Szlavikovszky Beátának az Egyetemi Könyvtár sorozatában megjelent adattárát, amelyben az 1526 után itáliai egyetemekre járt diákok listáit tette közzé.¹⁴ Azonban az időközben megjelent, illetve a még kiadásra váró forrásanyagból a középkor számára is újabb nevek kerültek és kerülhetnek elő, amelyek bővíthetik ismereteinket a Bolognában tanult magyar diákokról.

Dolgozatomban először a forrásanyagot ismertetem, amelyből kiindulva a magyar diákok nyomába lehet eredni. Utána összefoglalom nagy vonalakban a magyar diákok jelenlétének főbb jellegzetességeit, különös tekintettel az új eredményekre. Az utolsó részben pedig az új szövegkiadások alapján megismerhető magyar diákok adatait és a rájuk vonatkozó forrásrészleteket gyűjtöm össze, egyfajta Addenda et corrigendát szolgáltatva Veress munkájához. Sajnos az így feltárt magyar diákok személyazonosságát a magyar kézikönyvek hiányában Bolognában nem tudtam feltárni, így az adattár rész csak az olasz kiadványokból kinyerhető információt vagy forrás szövegét tartalmazza. Az általam feltárt adatok csak kiindulópontként szolgálhatnak egy későbbi kutatás számára.

Források és forráskiadványok

A bolognai egyetem forrásadottságai rosszak, összevetve például a párizsi vagy a bécsi stúdium forrásanyagával, ugyanis itt az összes nemzet anyakönyve és statútuma elveszett, leszámítva a németét. Így aztán sosem fogunk tudni teljes képet alkotni a Bolognában tanuló¹⁵ diákokról. A német nemzet anyakönyvein kívül, amelyet a középkorra vonatkozóan FRIEDLAENDER és MALAGOLA¹⁶ adtak ki még a 19. század végén, az egyetem által termelt forrásokból mindössze a diplomák megszerzését rögzítő könyvek maradtak fenn. A Liber secretus iuris pontificii 1377-től

⁴ PIANA 1963, 1966, 1976, 1984, 1989.

⁵ FAULIZIO 1975.

⁶ D'AMATO 1988.

⁷ JOHNSON 2006.

⁸ DÉNES 1944.

⁹ VÉBER 2006.

¹⁰ BÓNIS 1968.

¹¹ TONK 1979.

¹² SÁRKÖZY 1997.

¹³ BRIZZI 1997.

¹⁴ SZLAVIKOVSZKY 2007.

¹⁵ vagy legalábbis az egyetemre beiratkozó, a kettő nem esett mindig együtt, mert a nemzet anyakönyvébe bekezdés komoly összegbe került.

¹⁶ FRIEDLAENDER–MALAGOLA 1887.

tartalmazza a kánonjogban doktorált diákok neveit és vizsgaeredményeit. A könyv elejét EHRLE¹⁷ adta ki 1932-ben, második felét Celestino PIANA dolgozta fel 1989-ben¹⁸.

Ehhez járulnak a kánonjogi kollégium jegyzetei, amelyek az 1450-es évektől vannak meg. 1378-ban indul a Liber secretus iuris caesarei, amely a világi jogban doktoráltak neveit tartalmazza, első kötetét (1420-ig) 1938-ban adta ki Albano SORBELLI¹⁹, míg a későbbi időszakra (1451-1500) Celestino PIANA dolgozta fel 1984-ben.²⁰ Az egyetem orvostudományi karának doktoráltjai azonban csak 1480-tól vannak meg, ezeket Notitia doctorum sive catalogus doctorum qui in collegiis philosophiae et medicinae Bonoinae laureati sunt címmel 1962-ben adta ki BRONZINI.²¹ Veress Endre mindezeket a kódexet tanulmányozta, ahol már létezett kiadás, ott kiadott, a többi esetben kiadatlan állapotban. Új forrásanyagot szállítanak azonban az egyetem által kiállított diplomák, amelyek a doktoráltak nevéhez nem adnak újat, mert azok az anyakönyvekben is regisztrálva vannak, viszont a diploma kiállításánál jelen levő diákok felsorolása új információkat szolgáltat a magyar diákokról. Ezeket a diplomákat is Celestino PIANA regesztázta 1963-ban.²²

Az egyetem által létrehozott források töredékessége miatt főleg a korábbi időszakra a városi forrásokhoz folyamodhat a kutató. Ezek közül a legfontosabb az úgynevezett Memorialia-gyűjtemény, a város hivatalos jegyzőkönyve, amely 1265-től minden 20 lírát meghaladó adásvételi szerződést tartalmaz, így ügyleteik révén a diákok is gyakran belekerültek. 1436-ig terjed, ezután a közjegyzői hivatalhoz (Archivio Notarile) kerültek át a dokumentumok. Ezt a hatalmas forrást a bolognai Istituto per la Storia dell'Università adta ki 12 kötetben, Chartularium Studii Bononiensis címen, ezeket a köteteket (a 11.-ig bezárólag, 1265-1269) is látta Veress Endre. A forráskiadvány azonban ezután megszűnt, így a Memorialia többi részéből még rengeteg adat kerülhet elő a Bolognában tanuló magyar diákokról. A Memorialia adatgazdagságát jól szemlélteti, hogy míg az 1265 előtti időszakból csak 3 diákot ismerünk, csak az 1265-69 közötti 5 évből 40 magyarokra vonatkozó bejegyzést talált Veress. A Memorialia abból a szempontból is rendkívül hasznos, hogy segítségével az egyes hallgatók Bolognában töltött idejét is meg lehet állapítani, mert érkezésükkor megvásárolták könyveiket, távozásukkor pedig eladták, és ezen ügyleteikkel bekerültek a városi feljegyzésekbe. Továbbá sokszor a megvásárolt, és olykor el nem adott könyvek címei is bekerültek a szerződésbe, tehát ezek a könyvek valószínűleg hazatértek tulajdonosukkal együtt, így a Memorialia fontos adatokat tartalmazhat középkori művelődésünk történetére is.²³ Ezen kívül új forráscsoportot jelentenek az úgynevezett Rogiti, a városi jegyzők iratanyagai, amelyeket szintén Celestino PIANA dolgozott fel 1976-ban.²⁴

A diákokra nézve további értékes anyagokat szolgáltatnak a podestà büntetőügyekkel foglalkozó iratanyagai, a „carta di corredo”, amely 1241-től 1512-ig tartalmazza a diákok ellen elindított fegyelmi eljárások jegyzőkönyveit. A bolognai városi levéltárban 367 dossziében található, amelyből még a 19. század végén kiválogatták az egyetemre vonatkozó iratokat. A forráscsoportból a 13-14. századra nézve ZACCAGNINI válogatott La vita dei maestri e degli scolari nello Studio di Bologna nei secoli XIII e XIV című művében²⁵, ezt Veress használta.

¹⁷ EHRLE 1932.

¹⁸ PIANA 1989.

¹⁹ SORBELLI 1938-1942.

²⁰ PIANA 1984.

²¹ BRONZINI 1962.

²² PIANA 1963.

²³ VERESS 1941 xlviii.

²⁴ PIANA 1976.

²⁵ ZACCAGNINI 1926.

A diákokra vonatkozó adatokat az 1970-es években kezdték kiadni, ezt ORLANDELLI témavezetése alatt több diák végezte szakdolgozatában a bolognai egyetem paleográfiai és középkor-történeti tanszékén (Dipartimento di Paleografia e Medievalistica). A dolgozatok mind Maestri e scolari a Bologna nelle carte di corredo del podestà címen készültek el, az 1970/71-es tanévben Massimo Vezzani és Bruno Cucconi dolgozták fel a 13. század végére vonatkozó részt, majd az 1973/74-es tanévben következett Amos Balugani az 1305–1315 és Vito Treré az 1326–1320-as évekkkel. Az utolsó elkészült dolgozat az 1332–1348-as évet takarja, és Vincenza Rizzo nevéhez kötődik.²⁶ Ezek a dolgozatok a középkor-történeti tanszéken vannak, azonban nem hozzáférhetők. Bár Roberto Ferrara elkezdte később a forrásanyag kiadásának előkészítését,²⁷ a kiadvány végül nem készült el, én legalábbis semmi nyomát nem találtam.

Ezen a két nagy csoporton kívül egyéb szórványanyaggal találkozhatunk. Így az 1377 előtti doktorokra forrásul szolgálnak a doktorálás alkalmából elhangzó beszédek, amelyeket szintén PIANA tanulmányozott.²⁸ További adatokat szolgáltatnak az úgynevezett „Provvisori”, annak ellenére, hogy a Memorialia regesztái.²⁹ Valószínűleg a Bolognában tanuló hallgatókról őriztek meg adatokat a domonkos konvent káptalanjának forrásai is, hiszen a domonkosok számára nagyon fontos volt az egyetemjárás, és leginkább a rend történetéhez is kapcsolódó bolognai egyetem látogatása, így nem lehetetlen, hogy akik a káptalanon megjelentek, egyszerre hallgatói is voltak az egyetemnek, főleg amennyiben jelenlétük a városban több egymást követő évben is kimutatható. Ezen megfontolás alapján sorolta Piana is a káptalanok jegyzőkönyveit a bolognai egyetem forrásanyagába.³⁰ A diákokról adatok nyerhetők a bolognai népszerűség-összeírásokból is (Libri vigintiquinquenarum (1247–1404),³¹ Estimi (1269–1329),³² Liber matricularum armorum et artium³³), ezek azonban még nem lettek kiadva.³⁴

A magyar diákok Bolognában

A bolognai egyetem eredete a 11. századra vezethető vissza. Autonómiáját 1158-ban Barbarossa Frigyes oklevelével nyerte el, és ekkor már léteztek az egyetem alapját adó nemzetek, de már 1130-ban kimutatható az idegenek jelenléte a város iskoláiban.³⁵ 1217-ben Honorius pápa biztosított számára további kiváltságokat, és a várossal szembeni különleges helyzetét az egyetem a 13. század során folyamatos küzdelemben szilárdította meg. Az egyetem népszerűségének emelkedése a híres jogászok, Irnerius római jogász és Gratianus kánonjogász tevékenységéhez, a 12. századhoz köthető.

Az első magyarokkal is Gratianus halálának évében, 1204-ben találkozunk a Stúdiumra vonatkozó forrásokban. Várady Endre szerint talán Imre király olasz származású nevelője, Bernardo di Perugia, aki az egyetemen tanult, vihette a híret Magyarországra.³⁶ Az első diákokkal azonban nem a városban magában, hanem a diákok 1204-es kivonulása során alapított vi-

²⁶ ORLANDELLI 1985–86, 25.

²⁷ PINI 2005, 171.

²⁸ PIANA 1966.

²⁹ PINI 2005, 171.

³⁰ PIANA 1963, 1976.

³¹ GRECI– PINI 1976.

³² PINI 1977.

³³ PINI 1967.

³⁴ További információkra lsd. <http://patrimonio.archivodistatobologna.it/asbo-xdams/home.jsp?noImg.x=1>

³⁵ PINI 2005, 132.

³⁶ VÁRADY 1951, 3.

cenzai egyetemen találkozunk, ahol 1209-ben Gertrúd királynő öccse, Bertold mellett három magyar diák tűnik fel, köztük az egyik Mihály rektor, aki a diákok Bolognába való visszatérését vezényelte le.³⁷

A 13. század elején azonban Magyarország két jelentős tanáregyéniséget adott az Alma Maternek, Damasus és Paulus Hungarust. Ez előbbiről sokáig azt hitték, hogy cseh származású, azonban legkorábbi kódexeiből az derült ki, hogy valószínűleg magyar.³⁸ Neki egy kánonjogi Summája terjedt el.³⁹ Sokkal nagyobb hatású volt azonban Paulus Hungarus. A magyar származású kánonjogász Szent Domokos egyik első követője lett Bolognában, valamint három fontos mű, két Notabilia és a Summa de poenitentia szerzője. A személyére irányuló érdeklődés és művei középkori népszerűsége ellenére életéről keveset tudunk, és azt is nagyrészt műveiből tudjuk visszakövetkeztetni.

DÉNES Gergely a két Notabilia vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy nem nemes származású lehetett, mert műveiben a nem nemes klerikusok mellett foglal állást a nemesekkel szemben. Dalmáciai származását, melyet Bánfi Flóris vetett fel, Dénes nem fogadja el, részben azért, mert a Paulus Dalmata elnevezés csak a Notabilia későbbi kódexeiben szerepel, részben pedig, mert a szerző a Decretumokhoz fűzött megjegyzéseiben sokszor hivatkozik a magyarországi joggyakorlatra. A legkorábbi kéziratok azonban egyszerűen Paulusként emlegetik, életrajzírói a Paulus de Hungaria elnevezéssel illették, és csak egyik művének, a Commentariolum de provinciae-nek címvariánsaiból származik a Paulus Hungarus elnevezés, így ez a körülmény szólhat amellett, hogy talán mégis csak származási országa lett volna Magyarország, nemzetiségére nézve viszont lehetett nem magyar, esetleg dalmát is.⁴⁰

Valószínűleg a 13. század első éveiben járhatott az egyetemre, mert a két Notabilia, amely 1215 után és 1219 előtt keletkezett, már oktatásának volt eredménye. Tanulmányiról munkáiból is csak kevés adatot lehet kideríteni, közülük csak Melendust, Damasus Hungarust és Gratianust idézi. Két első műve, a Notabilia ad secundam compilationem Decretalium és a Notabilia ad tertiam compilationem Decretalium, a IV. lateráni zsinat után készített kánonjogi gyűjteményekhez fűzött órai magyarázatok összességét tartalmazza, valamint jegyzetei maradtak fenn az első kompiliációs gyűjteményhez is, továbbá egy Notabilia ad compilationem I–III. című gyűjtőmunkából is, amely a másik három műtől eltérő, ám azonosítatlan jogi gyűjteményhez készült megjegyzéseit tartalmazta.⁴¹ Munkái eddig nyomtatásban nem jelentek meg. Paulus valószínűleg ebben a formában nem szánta őket kiadásra, mert a szöveg stílusa gyakran közelít egy előadás stílusához, többes szám második személyű kiszólások is előfordulnak benne. A rengeteg magyar vonatkozású példából, amelyeket úgy idéz, mintha a hallgatóság számára közismertek lennének, arra következtethetünk, hogy Paulus hallgatósága nagyrészt magyarokból állhatott, amint szokás volt a bolognai egyetemen, hogy adott nemzet fiai ugyanazt a tanárt választották.⁴² Munkássága valószínűleg jelentős hatással volt a magyar joggyakorlatra, akár tanítványain keresztül, akár hazajövele után kifejtett tevékenysége következtében.⁴³

Paulus Hungarus élete gyökeresen megváltozott, amikor 1218 januárjában megérkezett a városba Szent Domonkos, majd az év decemberében követője, a prédikációiról híres Reginald d'Orléans. Paulust 1220-ban már a rend tagjai között találjuk. 1220-ban Magyarországra

³⁷ VERESS 1941, 150.

³⁸ VÁRADY 1951, 5.

³⁹ DÉNES 1944, 27.

⁴⁰ ANDRÁSI 2002, 147.

⁴¹ ANDRÁSI 2002, 150.

⁴² DÉNES 1944, 15.

⁴³ BÓNIS 1972, 95.

küldik, azonban ennek az utazásnak komoly eredménye nem lehetett, és nemsokára vissza is tért Bolognába. 1221-ben a San Nicolò domonkos káptalani iskola priorja lett, és ebben az időszakban írta Szent Domonkos felkérésére a Summa de poenitentia című művét is, amely valószínűleg az iskolai oktatás gyümölcse volt, és az első a domonkos gyóntatási kézikönyvek hosszú sorában. Ez a mű a domonkosok gyóntatási tevékenységét volt hivatott elősegíteni, rövid, közérthető fejezetekkel, és a végén egy traktátussal a sarkalatos erényekről és a hét fő bűnről. A könyv népszerűségét mutatja a fennmaradt kéziratok nagy száma, összesen nagyjából 100 kódexben, amelyeket Dublinban, Münchenben, Rómában, Párizsban, Londonban és Madridban őriznek.⁴⁴ Paulus Hungarus 1221 januárja és júniusa között kapta a feladatot, hogy a rend megbízatásából Magyarországra menjen, és ott megszervezze a magyar domonkos egyháztartományt, valamint megtérítse a kunokat, ekkor távozott végleg Bolognából.⁴⁵ 1226-ban még Bécsben alapít egy konventet, az 1230-as évektől azonban nem tudunk róla többet.⁴⁶

A következő adat majdnem fél évszázad múlva, 1263-ból származik, Vancsa István tanult Bolognában, hasonló nevű nagybátyja, palestrai bíboros költségén.⁴⁷ Ekkor azonban az adatok hirtelen megszorodnak, 1273-ig 50 diákot ismerünk az egyetemről, akik az összes magyar püspökséget képviselik (bár elsősorban az esztergomit és a zágrábit). Ez az aránytalanság a források hiányának köszönhető, hiszen a Memorabilia csak 1265-ben indul, és Paulus Hungarus oktatási tevékenységéből következtethetünk a magyar diákok korábbi jelenlétére is. Talán a „carta di corredo” feldolgozása segíthet szűkíteni a lyukat, legalább 1242-ig. A 13. század végén azonban az egyetemre járás népszerűsége is megnőtt, így ismerünk olyan apát, aki négy fiát küldte egymás után Bolognába (Dénes ispán Lodomér, Károly, János és Amor nevű fiait 1268 és 1274 között).⁴⁸ A Memorabilia 1265–1269 közötti bőséges feljegyzéseiből 2056 diák neve kerül elő, ezek közül a magyarok 38-an voltak, azaz a diákság 2%-át képviselték.⁴⁹ Bolognai diáknak lenni nagy befektetés volt, de megérte, a szerencsés diák csinálhatott nemzetközi karriert, mint Vancsa István, aki Itáliában halt meg palestrai érsekként, kerülhetett a kalocsai érsekségbe, mint Gimesi János, aki 1266-ban tűnik fel a hallgatók sorában. Pál mester somogyi főesperes, később veszprémi prépost, majd pécsi püspök pedig 1275-ben IV. László királytól „ragyogó tudásáért” részesült birtokadományban.⁵⁰

1265-ben tűnik fel a magyar nemzet (natio) is az ultramontán egyetem 13 natiója között. Az 1265-ös évi szabályozás alapján a magyar nemzet azon 8 nemzet között foglalt helyet, akik minden 20 évben egyszer adhatnak rektort az ultramontán diákok egyetemének (míg a németek minden 5, az angol, provanszál, francia és spanyol nemzetek minden 10 évben élvezhették ezt a jogot). Ha a nemzetek súlya megfelelt a számuknak, akkor a magyar nemzet vagy felül volt reprezentálva a rektorválasztás során, vagy alul volt reprezentálva a Memorialibiliában, hiszen rektorválasztási súlya alapján a hallgatók nagyjából 5%-át kellett adnia. Az egyetem rektoraira vonatkozó hiányos adatokat PIANA gyűjtötte össze.⁵¹ A 14. századra és a 15. század elejére valószínűleg egy kivétellel minden magyar származású rektor nevét ismerjük, mert van adatunk az 1317-es, 1321-es, 1343-as, 1385-ös és 1401-es év magyar rektoráról. A szabályzat

⁴⁴ JOHNSON 2006, 136.

⁴⁵ ANDRÁSI 2002, 148.

⁴⁶ DÉNES 1944, 21.

⁴⁷ Vancsa István bíborosról újabban: PARAVICINI BAGLIANI 1972. vol. I., valamint végrendelete: PARAVICINI BAGLIANI 1971.

⁴⁸ VÁRADY 1951, 13. és VERESS 9.; 13.; 15.; 18.

⁴⁹ VERESS 1941, 5–14.

⁵⁰ VERESS 1941, liv.

⁵¹ PIANA 1963.

1432-ben módosult, ekkor a megnövekedett számú nemzeteket három, 6 nemzetet magába foglaló csoportba osztották, amelyek egymást váltották a rektor adásában.⁵² A magyar nemzet tekintélyét mutatja, hogy a 15. században ezzel a rendszerrel 5 rektort adott, 1438-ban, 1443-ban, 1447-ben, 1465-ben és 1472-ben.⁵³ A rektornak 25 évesnek és klerikusnak kellett lennie, bár általában az alsóbb rendekhez tartozott, és feltétel volt az is, hogy legalább 5 éve koptassa az egyetem padjait. Ez utóbbi nem teljesült feltétlenül, Bakócz Tamásról, aki az 1465/66-os év rektora volt, például biztosan tudjuk, hogy nem teljes képzését végezte Bolognában. A rektort május 1-jén választották, és megválasztásának örömére mindenkit meg kellett vendégelnie, ami nem kis költséggel járt, így akárki nem pályázhatott erre a címre. A szerencsés jelölt azonban munkája fejében honoráriumot kapott, és ingyen tehetett le záróvizsgáját.⁵⁴

A magyar nemzet belső működését nem ismerjük, csak a német nemzet szervezetéből tudunk rá következtetni. A magyar nemzetet, mint minden másikat a németet leszámítva, egy prokurátor vezette, akinek a feladata a pénzek begyűjtése (a nemzetbe beiratkozóknak a belépéskor és minden egyes közös ünnepségnél megszabott díjat kellett fizetniük), a pénzügyek kezelése, valamint a peres ügyekben való közvetítés volt, és legalább 20 évesnek kellett lennie. A kezelése alatt álló közös kasszából fedezték a kiadásokat, mint az ünnepségeket, a közös orvos költségeit, és a nehéz helyzetbe jutottak, betegek megsegítésére is költöttek. A nemzet évente kétszer gyűlést is rendezett, amelyen közös ügyeiről döntöttek. A nemzet két statutiarius a statútum megváltoztatását felügyelte, a scrutator pedig a szavazás lefolyását. A consiliarius az anyakönyvet vezette, a diplomázni vágyókat mutatta be a rektornak, valamint az egyetem gyűlésein képviselte a nemzetet. A nemzetek szerepe azonban csak a 14. században volt jelentős, 1432-re lényegesen lecsökkent, ekkor a nemzetek közös vallásos ünnepeit is betiltják.⁵⁵

A 14. századból kevesebb diák nevét ismerjük. Ezt talán kiegészítik majd a „carta di corredo” által szolgáltatott adatok, Pini az 1280-1350 közötti feldolgozott iratokban a 841 diákból összesen 16 magyart talált, amellyel a natio Hungarorum a németek után a második legnagyobb létszámú volt, azonban súlya az összes diákhöz viszonyítva változatlanul 2% körül mozgott.⁵⁶ Minthogy azonban a Memorabiliában az ultramontán hallgatók valószínűleg felül vannak reprezentálva, a 2056 diákból 1363-at adtak (ez részben abból adódhat, hogy nekik volt elsősorban szükségük a könyvek eladására, míg itáliai társaik könnyebben hazamehettek pénzt kérni), közöttük a magyarok aránya növekedett. Ennek lehetett oka, hogy a magyarok többször kerültek a podestà elé rendbontás okán, azonban lehetett oka az egyetem megnövekedett népszerűsége is. Különösen a domonkosok küldték előszeretettel rendjük ifjú tagjait Bolognába, a rend központjába tanulni. A 14. századból azonban már a diplomák is rendelkezésünkre állnak, tehát ismerjük az összes magyar végzett hallgatót, akik elsősorban a század második felében jártak a híres egyetemre.

Veress a Pini által a 14. század első felére összeszámolt 16 személyből 5-öt ismer. Ezek közül a legjelentősebb Jakab rektor, aki a hallgatók 1321. évi kivonulásakor töltötte be ezt a pozíciót. Ez a híres kivonulás úgy kezdődött, hogy egy Iacopo di Valecia nevű spanyol diák szerelmes lett Michaele Chilinus jegyző lányába, Johannába, és meg akarta szöktetni társaival együtt, azonban kudarcot vallott, így az eset után rövidesen, március 30-án lefejezték. Peranyaga nem maradt meg, csak egyik társáé, a magyar Gergelyé, akit 1321. május 8-án felmentettek. A diákok az eseményeket követően spontán jelleggel elhagyták a várost,

⁵² KIRKE 1948, 50.

⁵³ VÁRADY 1951, 22.

⁵⁴ KIRKE 1948, 48.

⁵⁵ KIRKE 1948, 61.

⁵⁶ PINI 2005, 135.

holmijait hátrahagyva, és átvonultak a szomszédos Imolába, ahol április 6-án a bolognai küldöttség, amely visszafogadásukról tárgyalt, már berendezkedve találta őket. A kivonulókat a gazdag és befolyásos ultramontán rektor, Magyarországi Jakab vezette, akinek az irányítása alatt a diákság nyilatkozatot fogadott el: megfosztották Bolognát ünnepélyesen a Stúdiumtól, és pert kezdtek a podestà ellen. Az április hónapi tárgyalásokat a bolognai hatóságokkal még ő vezette, ezek hatására Bologna lemondatta a podestàt, azonban az ítéletek semmissé tételét nem sikerült elérni. A május 9-ei követeléseket, amelyeket a bolognai tanács végül elfogadott, azonban már a statútumok szerint megválasztott új rektorok írták alá. A bolognaiaknak annál is fontosabb volt a kibékülés, mert Siena kapva kapott az alkalmon, és megpróbálta kiváltságokkal, valamint a rektorok lefizetésével átcsábítani a hallgatóságot. Május 25-ére sikerült egy csoporttal megegyezni, köztük volt Jakab rektor is, aki elpártolásáért rendkívül értékes könyveivel fizetett, amelyeket Bolognában adósságai fejében lefoglaltak.⁵⁷

A század másik jelentős rektora Dörögdi Miklós, akinek a rektorsága alatt készültek el az egyetem legrégebbi statútumai (1317). Ezek fennmaradásukat is annak köszönhetjük, hogy az 1347-es, ismételt bővítés utáni változatukat, sajnos az utolsó egyharmad híján, egy magyar diák lemásolta és hazavitte, így kerültek a pozsonyi káptalan könyvtárába.⁵⁸ A század harmadik rektorát, Usai Jánost (1343), későbbi egri kanonokot pedig elképzelhető, hogy az egri Ars Notarialis (1352–53) szerzőjében látjuk viszont.⁵⁹ 1348-ig tanulhatott Bolognában a későbbi bíboros, Alsáni Bálint, aki 1380–1408-ig töltötte be a legmagasabb magyar egyházi méltóságot, azonban őt az egyetemi forrásokból nem ismerjük.⁶⁰ Az 1310-es magyar rektorról mindössze az az információ maradt fenn, hogy a német nemzet kétségbe vonta megválasztásának szabályosságát, és ebből konfliktus származott a két nemzet diákjai között.⁶¹ György váradi örkanonoknak viszont a vizsgálja szövege is fennmaradt, mert mestere, Giovanni Calderini kánonjogász lejegyezte.⁶²

A 15. századból sem ismerjük az összes itt tanuló diák nevét, mert több Bolognában tanító magyar tanár doktorátusáról nem értesülünk. Azonban az is nagyon sűrűn előfordult, hogy a diák máshol, Krakkóban vagy Bécsben kezdte tanulmányait, és csak doktorálni érkezett a nagy presztízsű, de annál drágább Alma Materbe. Ebben a században hat rektort adott a natio Hungarica az ultramontán universitasnak, közülük 1465/66-ban Bakócz Tamás, 1473-ban pedig Bodó Miklós töltötte be ezt a tiszteletet. Ekkor már több Bolognában tanító magyart is ismerünk, 1407-ben Magyarországi Tamás olvasta a Decretumot, a hetvenes években pedig egész magyar oktatógárda jelent meg az egyetemen: 1470-71-ben Gergely asztronómiát, 1471-ben Dénes a logikát, 1472-ben pedig Bodó Miklós a Decretaliát olvassa.

A század során főpapjaink közül is egyre többen végeztek Bolognában. Szécsi Dénes kezdte a sort, talán Vitéz János folytatta, azonban az ő tanulmányairól nincsen semmi adat Bolognában. A 15. század második felében pedig a magyar humanisták tömegesen tanultak Bolognában. Egyik nagy csoportjukat Vitéz János pártfogoltjai alkották: az unokaöccse, ifjabb Vitéz János, aki Galeotto Marzio bolognai tanár házában lakott, valamint Váradi Péter, későbbi kalocsai érsek, aki Bolognában jelentős könyvtárat gyűjtött össze, és baráti kapcsolatokat alakított ki, amelyeket hazatérése után, 1499-ben újra felvett.⁶³ Bakócz Tamás is Bolognában végzett, bár

⁵⁷ FILIPPINI 1921.

⁵⁸ VERESS 1941, LIV.

⁵⁹ VÁRADY 1951, 19.

⁶⁰ VERESS 1941, 27.

⁶¹ KIRKE 1948, 36.

⁶² VÁRADY 1951.

⁶³ Bár a híres tanár, Filippo Beroaldo tanítványa sosem volt, baráti kapcsolatban állt vele. Kettejük kapcsolatára ld. VÉBER 2006.

bakkalaureátusát Krakkóban szerezte meg, 1464-ben érkezett az egyetemre, és rektora is volt a következő esztendőben.

Mátyás udvara a bolognai humanistákat is megmozgatta. Lodovico Carboni laudatiót írt a királyhoz, míg Giovanni Garzoni orvostanprofesszor könyvet ajánlott neki, és halotti beszédet írt róla. Ez utóbbi Bakóczot is megpróbálta Mátyás halála után megkörnyékezni, gratuláló levelet írt neki bíborossá választása alkalmából, és Sinforianus mártír haláláról írt könyvét is neki dedikálta. A legintenzívebb kapcsolatai azonban az idősebb Filippo Beroaldónak, Bologna egyik legkiválóbb humanistájának voltak a magyarokkal, aki körül a magyar diákok gyülekeztek. Ő Váradinak ajánlotta Apuleius-kommentárját, akivel intenzív levelezésben állott 1490 után, és Bakócznak *Symbola Pythagorea* című művét, akihez dicsőítő beszédet írt is írt.⁶⁴

Mindketten diákokat bíztak a gondjaira Bolognában. Váradi támogatásával lett 1496-ban Beroaldo tanítványa Keserű Mihály humanista, későbbi bosnyák püspök, Gibárti Keserű István alországbíró fia, aki Isokratés két beszédét fordította latinra, és akinek a bolognai mester Solinus, *Polyhistor* című művének kiadását ajánlotta; valamint 1490-től egész 1500-ig Csulai Móré Fülöp későbbi pécsi püspök, akit a kalocsai érsek támogatott, mert önállóan nem tudta volna fedezni tanulásának költségeit, és aki később római feliratokat gyűjtött Pannoniában, neki ajánlotta Berualdo Cicero-kommentárját, és akinek később fontos szerepe lett Beroaldo és Váradi barátságának elmélyülésében is.⁶⁵ Bakócz Tamás 1503-ban unokaöccseit, ifj. Bakócz Tamást, Erdődi Jánost és Pált küldte a híres mesterhez, és az ő támogatását élvezte Szatmári György későbbi pécsi püspök is, ez utóbbi később szintén egész sereg diákot küldött Bolognába.⁶⁶

Ők már a bolognai magyar humanisták egy újabb nemzedékét adták, és Giovanni Battista Pio tanítványai lettek, aki legalább olyan intenzív kapcsolatokat ápolt Magyarországgal, mint nagynevű elődje, Beroaldo. Pio tanítványai közt feltűnik többek között Hagymási Bálint költő, humanista, illetve Magyi Sebestyén, Ianus Pannonius verseinek kiadója. Pio Carus Lucretius költőhöz írt kommentárjait 1511-ben Szatmári Györgyhöz, elégiagyűjteményét pedig Besztercei Lőrinc nevű tanítványának, Szatmári György püspök unokaöccsének ajánlotta 1509-ben, melyben Magyi Sebestén és Hagymási Bálint versei is megjelentek. Besztercei Lőrincz Hagymási verseit külön kötetben is megjelentette. Magyi is Bolognában adta ki 1513-ban két kötetben Ianus Pannonius verseit, melynek Szatmári Györgyhöz címzett ajánlásában felsorolja mindazokat a diákokat, akiket a püspök támogatott bolognai tanulmányaik során, köztük Brodarics István történetírót is.⁶⁷ Magyi Pio mellett egy másik bolognai tanár támogatását is élvezte, Achille Bocchiét, akivel Nádasdy Tamásnak, a későbbi nádornak sikerült kiváló kapcsolatot ápolnia: a professzor hozzá küldi fiát, amikor gyilkosság vádjával pert indítanak a fiú ellen 1556-ban.⁶⁸

1526-ig töretlen a bolognai egyetem népszerűsége, azonban a mohácsi csatavesztéssel és a püspöki kar megtizedelődésével eltűnt az egyetemjáráshoz szükséges anyagi fedezet. Így 1526 és 1557 között lényegében csak a domonkosok látogatták a bolognai egyetemet, akik számára a rend tette lehetővé, sőt gyakran kötelezővé az egyetemjárást. A magyar hallgatóság pedig szívesebben választotta az ekkor már hanyatlóban levő bolognai Stúdium helyett a közelebbi Padovát. A magyar hallgatók Bolognába vonzása érdekében Szondy Pál esztergomi és zágrábi kanonok 1537-ben elhatározta a Collegium Illyricum et Hungaricum megalapítását.

⁶⁴ VÁRADY 1951, 34.

⁶⁵ VÉBER 2006, 403.

⁶⁶ VERESS 1941, 60.; 69.

⁶⁷ VERESS 1941, 72–78.

⁶⁸ VÁRADY 1951, 45.

Az intézmény maga 1557-ben állt fel, és azáltal, hogy szálláslehetőséget biztosított a magyar klerikus hallgatóságnak, új fejezetet nyitott a bolognai egyetemjárások történetében, amely azonban ezen dolgozat keretein kívül esik.⁶⁹

A bolognai források azonban nem csak a diákok személyének megállapítására nyújtanak fontos információkat. Legalább ennyire fontos, hogy a magyarok számára legnépszerűbb egyetem oktatási rendszerének ismeretében a középkori magyar művelődés történetéhez is fontos adalékokat szerezhetünk. Fontos értelmiségiek szereztek műveltségüket az Alma Materben a 13. századtól kezdve, és ennek hatásait haza is hozták. A legfontosabb bolognai tankönyvek, így a *Digestum vetus*, a *Codex*, *Gratianus Decretuma*, a *Decretalia* és az *Infortiatum*, valamint a *Digestum novum* és a *Liber Institutionum* a magyarországi könyvjegyzékekben is sorra feltűnnek.⁷⁰ Annak ismerete, hogy ezeket hogyan tanították és milyen szellemben magyarázták, amit az olasz szakirodalom alaposan feltárt a különböző korszakokra, hozzásegíthet a magyar jogi műveltség alaposabb megértéséhez is.

Addenda et corrigenda

1346. jan. 31. „mag. Andreas Rodulfi cap. S. Proculi, scriptor, promisit Thomae archidiacono Nitriensis de Hungaria, scholaris studenti Bononiae in iure canonico scribere in secunda parte novellae d. Ioannis Andreae et dare omni mese eidem quatuor quaternos de littea quam incepit in primo folio” (Veressnél incerta universitate, 1350. jan. 18-án esztergomi prépost 396. p.; PIANA 1976 234. p.)

1364. máj. 14. Ünnepi beszéd „Iacobi de Castrobritorum Bononiensis et Petri Zebeli ultramontani in legibus” doktorátusának tiszteletére. (PIANA 1966 47. p.)

1378. nov. 15. A Szent Domonkos konvent kongregációján részt vesz Valentinus de Ungharia és Petrus de Ungharia. (PIANA 1976 269. p.)

1380. aug. 25. A Szent Domonkos konvent kongregációján részt vesz Matthias de Ungharia, Valentinus de Ungharia és Petrus de Ungharia. (Valentinus még 1381. jan. 21-én is Bolognában van, mint erdélyi kanonok említik VERESS 1941 29. p., PIANA 1976 271. p.)

1384. jún. 11. a Szent Domonkos konvent kongregációján részt vesz fr. Ioannes de Ungharia (a korszakban János nevű tanulót egyet ismerünk, a dobokai főesperest és egyetemi rektort, azonban az azonosítás bizonytalan, VERESS 1941 30–33. p.; PIANA 1976 177. p.)

1385. aug. 30. „Leo natus nobilis viri d. comitis Alberti de Muohorrio, archidiaconus Albensis in ecclesia Transilvania” részére igazolást állítanak ki arról, hogy doktorit szerzett kánonjogban (doktorija ugyanezen a napon, VERESS 1941 32. p., PIANA 1976 555. p.)

1386. júl. 14. „Nobilis et egregius decretorum doctor Iohannes q. nobilis Iacobi de Hungaria archidiaconus de Delocha et canonicus ecclesiarum Strigumensis et Transalvanae habitator Bononiae in cap. Cristofani de Saragocia stipulavit se obligendo nobili et egregio Ludovico de Patavia dare et solvere 100 ducateos boni auri.” (Delocha olvasd: Dobocho, ledoktorált 1385. aug. 7-én, amely évben rektora is volt az egyetemnek, VERESS 1941 30. p.; PIANA 1976 317 p.)

1390. Millesimo trecentesimo ser. Cichinus q. Gallatii de Nobilibus de Moschachia, habitator Bononiae ad praesens in cap. S. Nicolai Murgi S. Felicis... dedit Parixio q. Cursii de Banifaldis ... omnis iura et actiones quae et quas Cichinus habet in bonis... Actum Bononiae... praesentibus Andreasio Michaelis de Ungaria habitatore Bononiae... (ugyan András nincs diákként megjelölve, valószínű, hogy tanulás céljából tartózkodott Bolognában. Andreasius néven nem ismerünk a korszakból diákot, csak Andreas néven több incertae universitatist VERESS 1941

⁶⁹ A Collegium Hungaricum et Illyricumra újabban lsd. *Annali* 1988, BRIZZI 1997.

⁷⁰ VERESS 1941, xlix.

643. p., az azonosítás nem lehetséges. PIANA 1976. 359. p.)
1397. okt. 1. Ladislaus Stephani, praepositus et canonicus ecclesiae Waradiensis constituit suum procuratorem Dominicum [...] lectorem et canonicum eiusdem ecclesiae... Actum Bononiae in episcopali palatio, praesentibus Simone de Hentia canonico bononiense... (nem elképzelhetetlen az azonosítás Ladislaus decretorum doctor, archidiaconus Albensis in ecclesiae Transilvaniensisszel 1439-ből, VERESS 1941 403. p.; PIANA 1976 375. p.)
1399. márc. 14. Az ágostonos rend kongregációján részt vesz Petrus de Hungaria (PIANA 1989 329. p.)
1403. júl. 25. a S. Cristoforus de Ieremeis bolognai templom rektorának ajánlják Iohannes Andreas Simon de Slavoniát, „in eadem ecclesia mansionarium” (PIANA 1976. 383. p.)
1408. aug. 7. „Philippus natus ser. Ioannis del Bene de Florentia, procurator Iacobo de Placentia canonici praebendati ecclesiae Zagrabiensis, existens in praesentia d. Andreae de Florentia, episcopi Zagrabiensis, canonicatum et praebendam praedictos resignavit, Bononiae in capella S. Mariae maioris, in via publica, ante domum habitationis dicti episcopi, praesentibus Ioanne Costi custodiae Agriense scholari studente in iure canonico. (PIANA 1976. 444. p.)
1412. febr. 28. Szent Domonkos konvent káptalanján jelen van többek között fr. Georgius de Hungaria (PIANA 1976. 660. p.)
1414. szept. 14. fr. Georgius de Hungaria OP tanú egy végrendeletben (PIANA 1976 667. p.)
1417. dec. 28. A S. Margarita kolostor és apátnőjének beadványában „praesentibus ... Thoma Nicolai de Ungario studente in iure canonico habitatore in cap. S. Bartantiani. (Lehet, hogy egybeesik az 1429-ben említett majdnem vak Tamás egykori diákkal. PIANA 1976 498. p.)
1427. szept. 9. A Szent Domonkos konvent kongregációján részt vesz Petrus de Hungaria. (1426. okt. 7-én is részt vett a kongregáción, VERESS 1941 36. p.; PIANA 316. p.)
1429. nov. 11. Guillelmus q. Zanini de Francia végrendelete végrehajtásakor adtak javakat „Thomae de Hungaria clerico olim studente et nunc quasi caeco” (a megelőző időszakban csak Pöstyéni Tamás fordul elő, aki 1410-ben doktorált, és 1425-ig találkozunk vele, mint esztergomi kanonokkal, VERESS 1941 35. p. Valószínűbb, hogy egy eddig ismeretlen Tamásról van szó. PIANA 1976 750. p.)
1446. jan. 3. Simon q. Blasii, Hungarus, mansionarius et capellarum beneficiatus in ecclesia cathedrali constituit suum procuratorem Ludovicum de Garsiis utriusque doctorem, canonicum bononiensem... (PIANA 1976. 844. p.)
1451. február 25. Albertus Iachobi de Angach vizsgálja (Veressnél 39. p. 1450) (PIANA 1989 3. p.)
1456. febr. 16. fr. Martinus de Ungaria OSA feltűnik egy dokumentumban, mint jelölt magistratus elnyerésére (PIANA 1966 77. p.)
1456. febr. 19. d. Bartholomaea végrendeleténél tanú fr. Ludovicus Simonis de Slavonia ord. S. Hieronymi. (PIANA 1966 274. p.)
1459. szept. 11. Doctoratus d. Andree de Ungaria, „qui de anno preterito fuerat licentiatus, doctoratus fuit.” (PIANA 1989 34. p.)
1464. febr. 13. Iohannes Socol de Ungaria csanádi püspök számára állítanak ki igazolást arról, hogy nem pestises helyről érkezett (ezek szerint már ekkor itt tanult, de csak 1467. április 23-án doktorált, de már előző évtől csanádi püspök volt, VERESS 1941 51. p.). „Ne quis dubitare possit egregium iuris sholarem d. Iohannem Sacculi de Ungaria, harum exhibitionem, cum d. Emerico eius socio ac Iohanne eius famulo, fuisse in aliquo loco pestilenti, infecti aut morbosos, et ob eis prohibeatur accessus ad ea loca que nulla peste vexantur ... fidem facimus et attestamus ipsos habitasse per duos menses et ultra in hac nostra civitate, et ex ea nunc discedere, in qua, Deo pio favente, nulla pestis existit... ea propter universitatem vestram rogamus ut ispum d. Iohannem su socio et famulo predictis per omnescivitates, terras et loca vestra atque ipsos declinare contigerit, ire, stare et redire permittatis. Datum Bononiae die

XIII. m. februarii MCCCCLX quarto.” (PIANA 1989 57. p.)

1466. március 14. „Benedicto de Ungaria ... studenti cum tribus familiaris” engedélyezik a fegyverviselést (doktorátusa 1468 jún. 27. VERESS 1941 52. p., PIANA 1989 59. p.)

1471. okt. 25. A Szent Domonkos káptalan kongregációján részt vesz fr. Bartholomeus de Ungheria. (PIANA 1963 113. p.)

1472. dec. 27. „Blasius decretorum doctor de Possega Quinque Ecclesiensis diocesis” felvette az alsóbb papi rendeket. „Philippus, episcopus Portuensis dilecto in Cristo Blasio de Possega, laico Quinque Ecclesiensis diocesis. Fervore cupis ad omnes minores ordines promoveri et in ipsis Domino perpetuo famulari, sed quia de praesenti Bononiae causa studendi moram trahis, ac etiam quia Quinque Ecclesiae ad praesens caret pastore, supplicare fecisti humilitate tibi auper his per sedem apostolicam misericorditer provideri. (1473. aug. 21-én fejezte be az egyetemet, VERESS 1941 55. p., PIANA 1989 70. p., PIANA 1966 482. p.)

1473. jan. 11. „R.mo cardinali bonon. maximo poenitentiario etc. rectores utriusque universitatis Studii Bonon.” ajánlják a „ven. sacerdotem dominum Silvestrum de Transilvania Hungarum... Is in hoc florenti et celeberrimo Studio Bonon. tribus annis iuri operam dedit... Nunc, ut accipimus, in cathedrali ecclesia istic su Rma D. V. locus poenitentiariae Hungariae vacat, ad quem cum d. Silvester eligi cupiat, eamdam Rmam D. V. precamur ... ut dignetur ipsum ad eum locum eligere et deputare. Bononiae die XI. ian. 1473.” (PIANA 1976. 13. p.)

1483. febr. 19. Iacobus de Septem Castris licentiátusa (doktorátusa 1485. máj 16., VERESS 1941 58. p.). „Examiniae sapientiae vir mag. Iacopus filius Andrae Berger de Ruppes diocesis Albaeiuiliensis, provinciae Hungariae ord. Praedicatorum licentiatus fuit in sacra theologia per mag. Vicentium de Castronovo ord. Praed. in hac parte comminssarium d. Alexandri de Logaris de Perusio vicarii. Examinatus et voto concordí approbatus fuerat ab monibus doctoribus dictae Facultatis. Subsequenter idem mag. Iacobus biretum et doctorale diadema accepit a praefato mag. Vincentio.” (PIANA 1963 173. p.)

1484. aug. 21. ugyanezen Iacobus de Septem Castris részt vesz egyik társa vizsgáján. (PIANA 1963. 173. p.)

1488. ápr. 9. fr. Stephanus Martini de Hungaria OSA jelen van Filippo de Procatiis da Bagnacavallo vizsgáján. 1488. szeptember 19-én a firenzei konventben találkozunk vele. (PIANA 1963 182. p.)

1495. szept. 11. „Marianus Lulijas de conventu Craconiense, provincia Poloniae, ord. Praed.” doktorátusa, Veressnél (60. p.) tévesen Marianus de Hungaria. (PIANA 1963 204. p.)

1497. ápr. 11. Michele de Rupe domonkos szerzetes doktorátusa. 1495. dec. 19-én döntés, hogy Bolognában szerezhet magisteri rangot, de 1496. május 12-én már arról születik a döntés, hogy bárhol szerezhet diplomát, mert Bolognában nem tudja állni a költségeket. 1497-ben mégis diplomát szerez. 1511-ben a magyar rendtartományt képviseli Rómában egy Michael de Rupe, de hiányzik a magisteri címe, így az azonosítás nem biztos. (VERESSNÉL 61. p., 63. p., PIANA 1966 10. p. és 207. p. összekapcsolja a Veressnél külön szereplő három Michaelt).

1498. ápr. 27. Osuardus q. alterius Osuardui de Hungaria doktorátusa (VERESS 1941 63. p.). 1507-ben páрмаi generális, 1515-ben Nápolyban provinciális prior. (PIANA 1963 213. p.)

1501. dec. 19. Iacobus de la Quadra disputációján jelen van „d. Gadislaos hungaro ... cum moltis aliis studentibus” (PIANA 1976 119. p.)

1502. máj. 22. „Impertrata prius et obtenta litentia a magnifico d. Luca de Septrem Castris transilvano, iuris utriusque Universitatis rectore meritissimo minimus inter utriusque iuris scholares d. gasius de Quadros hispanus repetiturus famosum ac subtilem § Si pupillo situat.” (Lukács rektor saját doktorátusa 1502. máj. 9-én történt, VERESS 1941 65. p., PIANA 1976 121. p.)

1506. jún. 4. Ladislaus de Quinque Ecclesiis doktorátusa (VERESS 1941 72. p.). 1503-ban került Bolognába, 1505-ben engedélyezik, hogy olvasson és vizsgához járuljon. 1518-ban Rómában a domonkos generális káptalanon képviseli Magyarországot. (PIANA 1963 247. p.)

Befejezés

Dolgozatomban arra tettem kísérletet, hogy feltárjam a kutatás mai állását a Bolognában tanuló magyar diákokkal kapcsolatban. Az összegyűjtött adatokból látszik, hogy a téma sok tekintetben még feldolgozásra vár. Az új források kiadása és a még feldolgozatlan levéltári források további adatokat szolgáltatottak és még szolgáltathatnak is a magyar hallgatók jelenlétére az egyetemen. Bár a bolognai egyetem forrásanyaga a bécsihez vagy a párizsihoz képest szegényes, a hallgatók összegyűjtése egyéb forrásokból nem lehetetlen vállalkozás. Veress Endre ennek egy részét már elvégezte, azonban új adatok vannak, és még várhatók is, főleg a Memorabilia többi részének és a „carta di corredónak” a feldolgozása után. Ettől várható, hogy csökken a Veress által incertae universitatesként hozott névsor, továbbá olyan emberekről is kiderülhet, hogy egyetemet végeztek, akikről ezt eddig nem tudtuk (pl. Bakócz Tamás sem említette magáról sosem egyetemi végzettségét). Fontos lenne ugyanakkor a feltárt nevek azonosítása lehetőség szerint, ami azonban több problémába ütközik, egyrészt a forrásaink sokszor csak a diák magyar származását említik ismertetőként a neve mellett, hiszen egy idegen országban ez is elég volt az azonosításhoz, addig idehaza könnyen elveszik a hasonló nevű személyek tömegében, másrészt pedig akadályozó tényezőt jelent, főleg a 15. század második felétől, az indexszel ellátott forráskiadványok hiánya is.

Veress munkája azonban elsősorban az adattár része miatt jelentős. Az adatok részletes elemzése, feldolgozása és összevetése a bolognai egyetem életéről szóló modern feldolgozásokkal még várat magára. Minthogy azonban a bolognai egyetem hatása művelődésünkre rendkívüli volt, ennek tanulmányozása nagyon fontos lenne a kutatás számára. Hiszen középkori szellemi és politikai életünk számos kiválósága, mint Várad Péter, Bakócz Tamás, Magyi István, Brodarics István végeztek az egyetemen, és Janus Pannonius is kapcsolatba került az intézménnyel. Érdekes lenne többet tudni arról, hogy ők milyen körülmények között és mit tanultak, milyen tanároktól és milyen más nemzetbeli hallgatókkal együtt, hogy ez milyen költségeket jelentett számukra, és ezt hogyan tudták fedezni. Mindennapi életük számtalan részletéről számolhatnak be a Memorabiliában fennmaradt adásvételi szerződések, a podestà archívumában fennmaradt büntetőügyek pedig a diákélet olyan történeteit tárhatnak fel, mint a spanyol diák lányszöktető akciója, melyből magyar társáról kiderült, hogy igen vitézül verekedett. Az olasz kutatás is érdeklődik a különböző nemzetiségű diákok jelenléte iránt, és míg például a lengyel diákokról monográfiák hosszú sora⁷¹ áll rendelkezésükre olasz nyelven is, a magyar diákokról kénytelenek Veress félig magyar nyelvű munkájához folyamodni. A magyar feldolgozás mellett tehát szükséges lenne egy bővebb, olasz nyelvű kiadás is. A téma tehát kiváló kutatási lehetőséget biztosít, és új információkkal kecsegtet középkori művelődéstörténetünk megismerésére.

⁷¹ Vö. *Bibliografia* 1985

Bibliográfia

- ANDRÁSI Dorottya 2002. "Paulus Hungarus/ Dalmata és notabiliája az európai peregrinatio academica tükrében": JAUK-PINHAK, Milka — KISS GY. Csaba — NYOMÁRKAY István (szerk.): *Croato-Hungarica: uz 900 godina hrvatsko-mađarskih povijesnih veza: a horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*. Zagreb.
- Annali del Collegio Ungaro-Illyrico di Bologna 1553-1764, 1988., Bologna.
- AULIZIO, Francesco 1975. *Gli ungheresi che anticamente si addottorarono in medicina presso l'Università di Bologna*. Forlì.
- (Bibliografia 1985) ZANELLA, Gabriele 1985. *Bibliografia per la Storia dell'Università di Bologna dalle origini al 1945, aggiornata al [frissítve] 1983*. Bologna. (Studi e memorie per la storia dell'Università di Bologna).
- BÓNIS György 1968. *Die praktische Juristenausbildung in mittelalterliche Ungarn*. Acta Facultatis Juridicae. Universitatis Comenianae, 55–64.
- BÓNIS György 1972. *Középkori jogunk elemei, Kánonjog, szokásjog, római jog*. Budapest.
- BRIZZI, Gian Paolo 1997. "The university Colleges of Bologna and the Hungaro-Illyrian College": SZÖGI László — VARGA Júlia (szerk.): *Universitas Budensis*. Budapest, 143–150.
- BRONZINO, Giovanni 1962. *Notitia doctorum, sive Catalogus doctorum qui in collegiis philosophiae et medicinae Bononiae laureati fuerunt ab anno 1480 usque ad annum 1800*. Milano.
- D'AMATO, Alfonso 1988. *I domenicani e l'Università di Bologna*. Bologna.
- DÉNES, Gregorio M. 1944. *I Notabili di Paolo Ungaro, canonista bolognese del secolo 13*. Roma.
- EHRLE, Francesco 1932. *I più antichi statuti della facoltà teologica dell'Università di Bologna*. Bologna.
- FILIPPINI, Francesco 1921. *L'esodo degli studenti da Bologna nel 1321, Studi e memorie per la storia dell'Università di Bologna*. 105–185.
- FRIEDLAENDER, Ernestus — MALAGOLA, Carolus (ed.) 1887. *Acta nationis Germanicae Universitatis Bononiensis ex archetypis tabularii Malveziani*. Bologna.
- GRECI, Roberto — PINI, Antonio Ivan *Una fonte per la demografia storica medievale, le venticinque bolognesi 1247–1404*. *Rassegna degli Archivi di Stato*, 337-417.
- HAMZA Gábor 1993, "Studenti Ugheresi di diritto nelle università di Bologna e di Padova": *Le relazioni tra Italia e l'Ugheria*. Róma, 187–195.
- JOHNSON, Mark [2006], "La Summa de poenitentia attribuita a Paolo Ungaro": BERTUZZI, Giovanni (szerk.): *L'origine dell'Ordine dei predicatori e l'Università di Bologna*, 136–145.
- KIBRE, Pearl 1948, *The nations in the mediaeval Universities*. Cambridge, Mass.
- ORLANDELLI, Gianfranco 1985–86. "Maestri e scolari nelle carte di corredo del podestà di Bologna": *Atti dell'Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna. Classe Scienze Morali, Rendiconti*, 19–33.

- PARAVICINI BAGLIAN, Agostino 1972. Cardinali di curia e „familiae” cardinalizie dal 1227 al 1254. Padova.
- PARAVICINI BAGLIAN, Agostino 1971. Un frammento del testamento del cardinale Stephanus Hungarus (†1270) nel codice C95 del capitolo di S. Pietro, *Rivista di storia della chiesa in Italia*. 168–182.
- PIANA, Celestino 1966. Nuove ricerche su le Università di Bologna e di Parma. Quaracchi, Firenze, 1966.
- PIANA, Celestino 1976. Nuovi documenti sull’Università di Bologna e sul Collegio di Spagna. Bologna.
- PIANA, Celestino 1984. Il liber secretus iuris Caesarei dell’Università di Bologna 1451-1500. Milano.
- PIANA, Celestino 1989. Il Liber secretus iuris Pontificii dell’Università di Bologna 1451-1500. Milano.
- PIANA, Celestino 1963. Ricerche su le Università di Bologna e di Parma nel secolo. Firenze.
- PINI, Antonio Ivan [2005]. Studio, università e città nel Medioevo bolognese. Bologna.
- PINI, Antonio Ivan 1967. I libri matricularum Societatum Bononiensium e il loro riordino archivistico. Bologna.
- PINI, Antonio Ivan 1977. “Gli estimi cittadini di Bologna dal 1296 al 1329”: *Studi medievali* 3, 111–159.
- SÁRKÖZY Péter 1997. “Link to Europe: Hungarian Students at Italian Universities in the 13th–18th centuries”: SZÖGI László — VARGA Júlia (szerk.): *Universitas Budensis*. Budapest, 135–143.
- SORBELLI, Albano 1938–1942. Il Liber secretus Iuris Caesarei dell’Università di Bologna. Bologna.
- SZLAVIKOVSKY, Beáta 2007. Magyarországi diákok itáliai egyetemeken 1526-1918. I. Budapest.
- TONK Sándor 1979. Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest.
- VÁRADY Endre 1951. Docenti e scolari ungheresi nell’antico studio bolognese. Bologna.
- VÉBER János 2006. “Az idősebb Filippo Beroaldo és Várady Péter barátsága könyvajánlások tükrében”: *M. Könyvsz.*, 397-419.
- VERESS Endre 1941. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve es iratai 1221-1864. Budapest.
- ZACCAGNINI, Guido 1926. La vita dei maestri e degli scolari nello Studio di Bologna nei secoli 13. e 14. Geneve.

Ez a lap üres.

SÁNDOR ANDRÁS

Történelem BA, III. évfolyam

Szechenyi két válsága

Bevezetés és az elméleti alapok: pszichohistória és pszichiátriatörténet

A magyar nemzeti emlékezetben éppúgy, mint a történeti tudatban köztudomású, hogy gróf Széchenyi István életének utolsó tizenkét évét a döblingi elmeegógyintézetben töltötte. A Széchenyi-irodalom azonban ez idáig keveset szentelt annak, hogy a tébolydába zárás közelebbi okairól és a gróf döblingi tartózkodásáról értekezzenek.¹

E sorok írója nincs birtokában semmiféle elme- és ideggyógyászati tudásnak, s a dolgozat megírása előtt még csak nem is találkozott a pszichiátriával. Az értekezés ezért nem vállalkozhat arra, hogy Széchenyi betegségének terén új megállapításokat tegyen. Lehetőségünk mindössze arra korlátozódik, hogy a rendelkezésre álló szakirodalom segítségével vázoljuk a gróf lelkiállapotával kapcsolatos véleményeket.² Ahhoz, hogy Széchenyi betegségét tisztábban lássuk, viszonylag messziről kell elindulnunk. Mindazonáltal érdemes nyomon kísérenünk azoknak a tudományoknak a történetét, amelyek a kutatásokat lehetővé tették.

Jól ismert tényekről lévén szó, széleskörű historiográfiai áttekintést nem kívánunk adni, ezért a fontosabb szerzők műveinek ismertetésétől, illetőleg összefoglaló említésüktől most eltekintünk, s csupán néhány tudománytörténeti axiómát idézünk emlékezetünkbe.³

Széchenyi lelki beállítódásának kérdésében ugyanis a történész igénybe veheti a pszichológia segítségét, ennek eszközeivel igyekezzünk megfejteni a „legnagyobb magyar” tevékenységét.⁴ A pszichohistória ennek megfelelően „a pszichológia (különösen a pszichoanalízis) alkalmazása a műltra vonatkozó kutatásokra”,⁵ célja pedig a történelmi motiváció felkutatása, vagyis annak a vizsgálata, hogy „az ember miért cselekszik a történelemben úgy, ahogy cselekszik.”⁶ E tudomány – mint látni fogjuk – alapvetően diszkurzív jellegű. A pszichohistória alapját a Sigmund Freud által kidolgozott pszichoanalitikus elmélet adja, mely abból az alapvetésből indul ki, hogy cselekedeteink nagy része tudattalan folyamatokból ered; tudniillik az ösztönök adta gondolatok, félelmek és vágyak többségéről az ember nem tud, de azok mégis befolyásolják viselkedését.⁷

¹ CSORBA 2010a, 1458. A kifejezetten Széchenyi betegségével foglalkozó műveket legújabbban áttekintette: CSORBA 2010a, 1458–1466.

² A betegség vizsgálata jóval indokoltabb, mint azt először gondolnánk, mivel egy ilyen szűkített megközelítés – ha úgy tetszik –, egy részfeldolgozás nagyban hozzájárulhat az életmű jobb megértéshez. Ugyanakkor vizsgálódásunk alatt nem hagyhatjuk figyelmen kívül az életrajzi elemeket és a történeti kontextust sem. Ebben a tekintetben a Széchenyi-irodalomból elsősorban Gergely Andrásához próbálunk igazodni. Gergely a teljes életművet figyelembe véve Széchenyit, mint íróit vizsgálta (GERGELY 2006: 7–8.). Mi pedig a beteg Széchenyi életre hívására teszünk kísérletet.

³ Erre lásd BOTOND 1991. és BOTOND, 2006.

⁴ BERTÉNYI 2005, 286.; DRASKÓCZY 2006, 304.

⁵ BOTOND 1991, 12.; BOTOND 2006, 540.

⁶ LAWTON 1988, 5. Idézi LAWTON 1988, 541.; BOTOND 1991, 15.

⁷ ATKINSON 1994, 22. Azonban a Freud névvel fémjelzett autogén és családból kiinduló személyiségfejlődési szemlélet, amely a felnőttkori cselekedeteket egyértelműen visszavezeti a gyermekkorra, egy idő után meghasonlott. Az ortodox freudizmus visszaszorulása utat nyitott egy új irányzatnak (neofreudizmus), amely felszabadult a korábbi leszűkítő korlátok alól és túljutott az egyénre összpontosító pszichoanalitika

Érdekes módon a Széchenyivel kapcsolatos történeti kutatás (tudomásunk szerint) ez idáig csak egy esetben alkalmazta a mélylélektant (Szirmayné Pulszky Henrietta). Pedig jól tudjuk, hogy Széchenyi esetében a betegség szerves módon beépült a személyiség döntéseibe,⁸ ahogy azt is, hogy az egyes döntések meghozatalát befolyásoló elemek korántsem voltak mindig logikusak és pragmatikusak, azok gyakorta irracionális töltettel bírtak, s életének halálmozzanata miatt öndestruktívnak is bizonyultak.⁹ E tudományon belül szokás megkülönböztetni a híres emberek pszichohistóriáját, a pszichobiográfiát. Ez „[...] a tudományos, módszeres pszichológia explicit használatát jelenti az életrajzokban.”¹⁰ Ennek célja, hogy megértse és feltárja a történelmi személyek cselekedetei mögött álló indítékokat.¹¹ A pszichobiográfia azonban nem azonos az életút legátfogóbb történetének átadását célul kitűző biográfiával, bár nyilvánvalóan használja ennek módszereit is. Sokkal inkább arra koncentrál, hogy az eseményeket befolyásoló személyek tetteit magyarázza, értelmezze.¹² Széchenyinél is látni fogjuk, hogy a betegség következtében felszínre törő irracionális cselekedetek, örültségbe hajló érzelmek és szenvedélyek is egyaránt állhattak tettei, döntései mögött.¹³ Széchenyi alakja éppen ezért kifejezetten alkalmasnak tűnik arra, hogy egy pszichobiográfia címszereplője legyen. Alkalmassá teszi erre – elég csak annyit mondanunk – a 19. századi magyar történelemben betöltött megkérdőjelezhetetlenül meghatározó szerepe, s nem utolsósorban betegsége, öngyilkossága is.

Az emberi viselkedés motivációját nagymértékben torzíthatja egy (elme)betegség, így az a beteg történelmi személyiségek esetében sokkalta jobban és könnyebben tetten érhető, mint egészséges társaiknál. Pontosan ezért foglalkozik a pszichobiográfia elsősorban olyan múltbeli figurákkal, akikről tudjuk (vagy legalábbis feltételezhető), hogy életüknek valamely szakaszában pszichés betegségben szenvedtek.¹⁴ Széchenyi pedig éppen ilyen történelmi alak. A pszichobiográfia azonban nem kórkép, vagyis nem célja diagnosztizálni a személyt. Nem az érdekli, hogy milyen betegségben szenved a személy, hanem az, hogyan vált azzá, ami.¹⁵ A pszichobiográfia klasszikus felfogását jól tükrözi Freud műfajteremtő Leonardo-tanulmánya.¹⁶ Ahogy azt már jeleztük, a pszichoanalitikus módszert számos kritika érte, melynek nyomán az élettörténetre koncentráló idiografikus személyiségpszichológiai (perszonológiai) kutatás került az előtérbe. Ez egyfajta nyitott, integratív, rugalmas szemléletnek engedett teret Freud

kus pszichológia és a gyermekkor vizsgálatára koncentráló szemlélet kizárólagos alkalmazásán (BREISACH 2004: 352–353.). A pszicho-történetírás történetére lásd ATKINSON 1994, 350–356.

⁸ CSORBA 2010a, 1462.

⁹ BOTOND 1991, 1.; BOTOND 2006, 546.

¹⁰ RUNYAN 1998, 311. Ezzel lényegében azonos definíciót foganatosít William Todd Schutz: a pszichobiográfia a történelmileg jelentős életek elemzését jelenti a pszichológia elméletének és kutatási módszereinek használatával („Psychobiography is the analysis of historically significant lives through the use of psychological theory and research” [SCHUTZ, William Todd: *What is psychobiography?*])

¹¹ RUNYAN 1998, 311..

¹² RUNYAN 1998, 311..

¹³ BERTÉNYI 2005, 285.

¹⁴ CSORBA 2010b: 188.

¹⁵ SCHUTZ, William Todd: *What is psychobiography?*: A következőkben látni fogjuk, hogy Környei István Széchenyi betegségéről írt értekezése éppen a patográfiai jellege miatt nem nevezhető pszichobiográfiának. Ugyanakkor előrebocsátandó az is, hogy a következőkben részletezett – többek között a gróf betegségével kapcsolatos – problémák miatt teljes körű Széchenyi-biográfia sem születhet: „[...] sohasem születik meg – mert nem születhet meg – az a bizonyos modern Széchenyi-életrajz. Nem születhet meg, egyszerűen azért, mert sohasem lehetünk bizonyosak abban, hogy – biztos diagnózis híján – helyesen fejtjük-e meg egy beteg ember cselekedeteinek indítékvilágát.” (CSORBA 2010a: 1463.).

¹⁶ KÖVÁRY 2011, 69.

felfedezéseinek kizárólagos alkalmazásán túl (elfojtás, ambivalencia, gyermekkori élmények¹⁷ stb.). Később, a nomotetikus szemlélet egy időre háttérbe szorította ezt a műfajt, de az egyéni életek tudományos vizsgálatának igénye továbbra is megmaradt, sőt a „narratív fordulat” nyomán újra a személyiségkutatás középpontjába került. Ma az élettörténet-elemzés „reneszánsza” éppen a pszichobiográfia mentén figyelhető meg.¹⁸ Elképzelhető, hogy a modern pszichobiográfiai megközelítés fejlődési tendenciái olyan formálódási lehetőségeket rejtenek magukban, amelyek egy Széchenyi-pszichobiográfia megszületéséhez vezethetnek. Látni fogjuk, hogy az „új biográfia” és a tradicionális történetírás közötti különbségek éppen a pszichológiai és a pszichohistóriai tényezők tekintetében nyilvánulnak meg.¹⁹ Ennek értelmében az „új biográfia” nem csupán elmesél, hanem a személyt a pszichológiai kategóriák segítségével analizálja is.²⁰

Mint tudjuk, a pszichiátria (elmekórtan) az orvostudománynak az elmebajok, kóros lelki jelenségek és kedélybetegségek széles körével foglalkozó ága. A szakma történetének rövid áttekintése azért indokolt, mert ennek révén közelebb kerülünk az elmeügyintézetbe kerülés okaihoz és a kórrajzok megértéséhez egyaránt.

Széchenyi döblingi tartózkodása (1848-1860) egybeesik a pszichiátria megszilárdulásának időszakával. A fejlődést a korban domináns német és francia pszichiátriai iskola befolyásolta, amely a kórképek klasszikus leírásával és a betegségosztályozás alapjainak lerakásával volt leginkább jellemezhető.²¹ A 19. század elmeógyógyászatában két irányzat képviselői, a „pszichisták” és „szomatisták” álltak szemben egymással. Előbbiek a beteg lelkét és az azt megjelenítő viselkedést vizsgálták, a betegségeket elsősorban lelki eredetűnek gondolván, utóbbiak viszont mindezt testi (főként az idegrendszer központjában, az agyban lokalizálható) okokra vezették vissza.²² A szakmai vita végén a „szomaticizmus” dominanciája érvényesült, a pszichiátria szövetkezett a neurológiával, melynek eredményeként létrejött a neurológiailag megalapozott ideg- és elmeógyógyászat.²³ Az elmekórtan 19. századi fejlődése egyszersmind óriási klasszifikációs kedvet hozott magával.²⁴ A kórképek besorolása a hagyományos felosztással (búskomorság, mánia, idiotizmus és elbutulás) vette kezdetét, hogy aztán a század elejére, második felére új betegségkategóriák kialakításával, az egyes kórformák fejlődési szakaszainak leírásával (pszichiátriai noszográfia) vagy a tünetcsoportok átrendezésével (szimptomatológia) eljusson a 20. század elejéig, amikor is megszilárdult a pszichiátria kórképeinek rendszere.²⁵ A fent röviden bemutatott, mérföldkőnek számító, Freud által kidolgozott pszichoanalitikus elmélet és terápiás gyakorlat csak a 19-20. század fordulóján alakult ki. Mindeneddig tehát első helyet élvezett a pszichiátria agypatológiai irányzata.²⁶

¹⁷ Ahogy azt William Todd Schultz is jelzi: a pszichobiográfia művelője nem mindig képes a felnőttkori viselkedést a gyermekkorból eredeztetni, bár a gyermekkor gyakran jelenti a kulcsot (SCHULTZ, William Todd: *What is psychobiography?*).

¹⁸ KÖVÁRY 2011, 75–81.

¹⁹ Ugyanis „egyetlen történész sem tud pszichológiai érvek alkalmazása nélkül [...] egy egyénről [...] biográfiát írni.” (RÖCKELEIN 2002, 237–238.)

²⁰ RÖCKELEIN 2002, 239, 244. Erre lásd még PLATO 2005: 12–35.

²¹ PORTER 2002, 146–159.

²² PORTER, 135–169. KÖVÉR 2005, 69.; KÖVÉR, 2011, 139.

²³ KÖVÉR, 2011, 139.

²⁴ KÖVÉR, 2011, 139..

²⁵ KÖVÉR, 2011, 139..

²⁶ Az elmebetegség eszerint az agy betegsége volt, így a vizsgálatok elsősorban az agy szövettanára, anatómiájára és patofiziológiai mechanizmusára irányultak. A kutatások megerősítették az elmebetegségek szervi eredetét és a patológikus folyamat visszafordíthatatlanságát. LAFFERTON 2004, 37–38.

Széchenyi 1848-ban, avagy az „összeomlás”

A Széchenyi-kutatás problematikája többek között abban is áll, hogy a történészek jogosultnak érzik magukat elme- és idegyógyászati kérdésekben nyilatkozni.²⁷ E sorok írója belátja saját illetéktelenségét, mivel jól tudja, az úgymond pszichiátriai „köztudás” nem létezik.²⁸ Emellett nem kívánunk ellentmondani a neurológia és a pszichiátria legalapvetőbb téziseinek sem, ezért helyesebbnek tűnik Széchenyi kríziséről, válsághelyzetéről beszélnünk. A szakma nyelvhasználata, így a pszichiátriai jelenségekre használt megnevezések ugyanis gyakorta különböznek a közvélemény által, a mindennapi beszédben meghonosodott kifejezésekkel.²⁹ Esetünkben is.

Széchenyit az uralkodó miniszterházaival együtt 1848. április 7-én nevezte ki a Batthyány Lajos gróf vezette koalíciós jellegű kormány közlekedési- és közmunkaügyi tárcavezetőjének.³⁰ Szakminiszteri tevékenysége, így az infrastruktúrát és közlekedést fejlesztendő törekvései a gazdaságilag elmaradott Magyarországon nem járhattak sikerrel.³¹ Annál is inkább, mert a kormány mozgásteret egyre inkább szűkülő látzattal az 1848 nyarára kiéleződött helyzet miatt. Az etnikai alapú délvidéki polgárháború kirobbanásának veszélye és a Horvátország felől fenyegető katonai támadás lehetősége egyaránt a küszöbön állt.³² A mind kiterjedtebb és véresebb délvidéki lázadást látva az udvar elérkezettnek érezte az időt a magyar különállás felszámolására. A Wessenberg-féle államiratok érvénytelenítették az ország áprilisi törvényekben biztosított különállását és alkotmányosságát. Eddig a tényekre összpontosító, nem pszichologizáló történész. Ami ezután jön, az a pszichohistoria diszkurzív szemléletéből következik.

A legújabb Széchenyi-biográfusok szerencsére nem hiszik azt, hogy hivatottak lennének pszichiátriai szakkérdésekben, így „a legnagyobb magyar” betegségének tárgyában határozottabban állást foglalni.³³ Erre ugyanis rendelkezésünkre állnak különböző szakorvosi koncepciók.³⁴ Mindazonáltal a pszichohistoria, a történelmi motivációt vizsgáló, bár kivételes lehetőséget nyújt, de teret is enged a pszichologizáló történetírásnak.

Elsőként KÖRNYEI István figyelmeztetett arra, hogy a történészek magyarázatai gyakorta olyan gondolatkonstrukciókon alapulnak, amelyek nem a beteg, hanem az értelmező szemzőgét tükrözik.³⁵ Ugyanerről LACKÓ Mihály így fogalmaz: „[...] a történetrekonstrukció alapja kimondatlanul is a szóban forgó személy feltételezett szubjektuma, melyet az elbeszélő a mindennapi emberi viselkedés ismert pszichológiai szabályszerűségei alapján állít elő.”³⁶ Az ilyen józan

²⁷ CSORBA 2010a, 1458.

²⁸ CSORBA 2010a, 1458..

²⁹ CSORBA 2010a, 1459.

³⁰ GERGELY 2005, 240.

³¹ FÓNAGY 2003, 101.

³² FÓNAGY 2003, 101–106.; GERGELY 2005: 246–255. Horvátországban Jellačić olyan magyarellenes nemzeti egységet teremtett, amely egy Magyarországtól elszakadó, önálló, de Béctől függő Horvátország megteremtésének lehetőségét villantotta fel a horvátok számára. Az uralkodó által újfent bánná kinevezett Jellačić Magyarország leigázását tűzte ki célul. A dinasztia és az osztrák kormányzat beleegyezésével és támogatásával olyan (főleg népfelkelőkből álló) hadsereget szervezett, amely egyértelmű és agresszív háborút készített elő Magyarország ellen. A Délvidéken ugyanekkor a szerb fejedelemségből önkéntesekkel és fegyverekkel támogatott felkelés készülődött, amely Magyarország déli részén erős hadiállások kiépítését eredményezte. A szerb felkelők mondhatni, irtóhadjáratot készítettek elő a békés lakossággal szemben. Őket természetesen Jellačić nyíltan támogatta (GERGELY 2005: 246–255.)

³³ CSORBA 2010a, 1464.

³⁴ Erre lásd az 1. lábjegyzetet.

³⁵ CSORBA 2010a, 1462.

³⁶ LACKÓ 2001, 50.

észen alapuló utólagos történeti rekonstrukció csupán naiv pszichologizálásnak hat.³⁷ A narratíva megkonstruálása közben, az emberi cselekedetek értelmezésénél ugyanis általában a külső körülmények, és az ezek kiváltotta élmények függvényében kísérik figyelemmel a történelmi személyiségek tetteit.³⁸ Amint az életút egy ismeretlen eleméhez érünk, a mindennapi tudat racionalitása alapján következtetünk a történésekre.³⁹ Egy elmebeteg esetében viszont (Széchenyi pedig az volt!) nem lehet létjogosultsága az erre való hivatkozásnak. Ez egy igen fontos, orvostörténeti vizsgálatokkal alátámasztott módszertani követelmény.⁴⁰

Választott témánk esetében a kérdés a következő: mi állhatott Széchenyi közismert, 1848. szeptemberi összeomlása (krízise!) mögött? LACKÓ idézett megállapításai mind az értelmezés problémája körül forognak, rámutatva arra, hogy „a történészek kerek történet iránti buzgalmukban miként temetik be a történet üregeit, mindezt a lélektani valószínűségszámítás módszerével.”⁴¹ Ugyanis a történetírásban alapvető különbséget kell tennünk a spekuláció és a valódi lélektani elemzés között.⁴² Lássuk!

Széchenyi naplója, mint az életmű legfontosabb, legterjedelmesebb és legszemélyesebb darabja gyakorta csábítja a történészeket pszichologizálásra.⁴³ Tudjuk, hogy egyetlen mondat kiragadása a kontextusból nem feltétlenül tükrözi egy egész mű lényegét. Így pedig a kontextusból kiragadott mondatok általi véleményezés a szakma számára mindig meggondolatlan és veszélyes. Azért tartjuk mégis indokoltnak ennek módszernek az alkalmazását, mert esetünkben ez is elegendő bizonyítékkal fog szolgálni az életrajz ezen ismeretlen részletének pszichologizáló (bár a naplóból következően *valószínűsíthető, feltételezhető, lehetséges és kézenfekvő*) megkonstruálására.

FÓNAGY Zoltán, kitűnő Széchenyi-biográfiájában 1848 tavaszától-nyarától kizárólag a gróf belső folyamataira fordítja figyelmét.⁴⁴ Fónagy azt a hagyományos koncepciót tartja elfogadhatónak, hogy Széchenyi szeptember 4-ei, éppen a minisztertanácsi értekezleten bekövetkezett összeomlásában „[...] maga a robbanásig fokozódott feszültség volt az, amelyet amúgy is labilis idegrendszere nem bírt elviselni.”⁴⁵ Megállapítását pedig a napló bejegyzéseivel alátámasztandó a délvidéki polgárháborúról, a Horvátországgal való fegyveres konfliktusról, a lánchídi balesetről és családja távozásáról értekezik.⁴⁶ A gróf lelkiállapotára nézve a július 18-ai balesetnek

³⁷ Egy olyan bizonytalan helyzetű diszciplína pedig, mint amilyen a pszichohistória is, nem engedheti meg magának a naivitás vádját (BOTOND 2006, 539.; LACKÓ 2001, 45.).

³⁸ CSORBA 2010a, 1462.

³⁹ CSORBA 2010a, 1462.; CSORBA 2010b, 188.

⁴⁰ CSORBA 2010b, 188.

⁴¹ BARÁTH 2005, 303.

⁴² CSORBA 2010a, 1463.

⁴³ LACKÓ 2001, 49. Dolgozatunkban a következő naplókíadást használtuk: SZÉCHENYI 1978. (Válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Oltványi Ambrus). A következőkben: Napló.

⁴⁴ FÓNAGY 2003, 103–107.

⁴⁵ FÓNAGY 2003, 107.

⁴⁶ FÓNAGY 2003, 103–107. Habár az idézeteket a teljesség igénye nélkül másodkézből, közvetlenül Fónagytól vettük át, a következőkben az Oltványi-féle Széchenyi-naplóra is hivatkozunk: „Buda-Pestet vagy a szerbek fosztják ki teljesen vagy a horvátok fosztják ki félig. – Mielőtt ez megtörténne Pestet öldöklés lesz és gyilkolás. – » Kötél a magyar minisztériumnak! « *Magyarია el van temetve, a magyarokat úgy fogja számon tartani a történelem, mint egy rothadt, undorító népet!*” (Napló: 1314, 1948. augusztus 24.); „Vég nélküli szemrehányásokat teszek magamnak, amiért 1825-ben felleptem az országgyűlésen. – *Én vagyok az oka, hogy Kossuth és Batthyány így felvetődhetek –Isten bocsásson meg nekem! [...] Ó Istenem, micsoda szemrehányásokkal illetem magam, amiért felébresztettem Magyarországot! [...] Jelen forrongáshoz a legnagyobb mértékben te járultál hozzá! Minden csepp vér, mi itt kiömlik, terád hull... Ha nem született volna meg, jobb, boldogabb lenne minden [...] Te vagy a fő oka mindannak a borzalomnak, ami történt és az ócénnyi vérnek, mi ki fog ömleni.*” (Napló: 1318–1319,

kiváltképp különleges jelentőséget tulajdonít. A Lánchíd utolsó, tizenkettedik tartóláncának beemelésekor ugyanis elszakadt a felvonólánc, Széchenyi és fiai pedig a Dunába zuhantak.⁴⁷ Családjának Nagycenkre való elküldésével kapcsolatban így fogalmaz: „[...] *mintha* utolsó stabilizáló kötelékét is elvesztette volna”⁴⁸ (*Mintha* – a feltételezés problémája ebben az esetben jól megmutatkozik). Pedig korábban már Lackó Mihály megállapította, hogy Crescence távozását kifejezetten kívánta Széchenyi (a családfői aggodalom mellett egyszerűen arról volt szó, hogy zavarta felesége jelenléte), sőt a két döblingi családlátogatást követően látványosan romlott állapota.⁴⁹

GERGELY András úgyszintén a napló alapján igyekszik rekonstruálni az eseményeket. Számára a félelem és az önvád egymásba fonódó szálai adják az 1848-as dráma gombolyagát.⁵⁰ A rettegés nála is a délvidéki szerb népfelkelők és a Jellačić vezette horvátok képeiben jelenik meg.⁵¹ És a mérhetetlen önvád, hogy a kialakult helyzetért, így a vészhelyzet fokozódásáért, utóbb az ország romlásáért csakis őt terheli a felelősség.⁵² GERGELY azonban továbbmegy a számunkra FÓNAGY által kijelölt úton, amikor nem elégszik meg a történések végzetesnek bizonyuló láncolatával, hanem egyetlen eseményben mutat rá Széchenyi összeomlására: „Amikor pedig szeptember 4-én megismeri az osztrák kormány hadüzenettel felérő emlékiratát, végleg összeroppan [...]”⁵³

1848. augusztus 29.); „Semmi alvás, csak szorongás! Kétségbeesve [...] 48 óra múlva minden lángokban áll! És senki sem akarja elhinni nekem! A legiszonyúbb hangulatban vagyok. – Pisztoly... de mégsem. Egyáltalán nem alszom... [...] Caroline [...] Úgy érzem, átkozott vagyok! Istenem, irgalmazz nekem! Egyetlen fénypontot sem tudok felfedezni az egész mindenségben.” (Napló: 1320, 1848. szeptember 3.).

⁴⁷ FÓNAGY 2003, 104.; CSORBA 2010b, 288. „[...] – Ó Istenem, mily szemrehányásokkal illetem magam! – Nem magamat és az enyéimet féltsem; hanem a felelősség, hogy az egész országot, az egész monarchiát romlásba döntöttem! – Egyetlen fénypontot sem találok! (Napló: 1287–1288, 1848. július 18.)

⁴⁸ FÓNAGY 2003, 105. [kiemelés tőlem – S. A.]

⁴⁹ LACKÓ 2001, 55.

⁵⁰ GERGELY 2006, 145.

⁵¹ GERGELY 2006, 145. A naplószövegeket lásd a 37. és 38. lábjegyzetben.

⁵² GERGELY 2006, 145.; FÓNAGY 2003: 103. A naplószövegeket lásd a 37. és 38. lábjegyzetben. A lánchídi balesetet az ország sorsával azonosítja. A feszültségek nyár végi fokozódásakor még megpróbált felülkerekedni önnön szerepének eltúlzásán, mondván, az érvényesülő politika nem az övé, hanem Kossuthé és Batthyányé (lásd a 37. lábjegyzetet) Augusztus végére, szeptember elejére éjszakánként irracionális félelmei, víziói támadnak, melyeket már nem tud megkülönböztetni a reális eseményektől (GERGELY 2006, 146.). Az önvád egy korábbi, de vissza-visszatérő mozzanata a Karolina-élmény (lásd a 37. lábjegyzetet), amely a közötte és sógornője között szövődő szerelem és a fiatalasszony korai halála miatt Széchenyinnél egész életére kiható traumát okozott (A trauma tömör és találó megfogalmazása: „a traumát sokan olyan puskalövéshez hasonlítják, mely halálos sebet ejt a pszichén. Ezért aztán a trauma sebei sosem gyógyulnak be. Lehet a sebet kötözni. De még ha be is zárul a seb, a heg soha el nem tűnik” (HELLER 2006, 14. [idézi ERŐS 2007, 21.]). Karolina Széchenyi bátyjának, Pálnak volt a felesége. Abban a Széchenyi-irodalom álláspontja megegyezik, hogy a közöttük szövődött szerelem igen erős, kölcsönös érzelmeken alapult. Gergely arra következtet(!): „*Aligha* volt viszonyuk [...]” [kiemelés tőlem: S. A.] (*Aligha* – újfent feltételezés!) (HELLER 2006, 17.), míg Csorba finoman ennek ellenkezőjét sejteti (CSORBA 2010b, 49.). CSORBA 2010b, 49–51, 78–80, GERGELY 2006, 17–18, FÓNAGY 2003, 25–26. Széchenyi pszichotörténete kapcsán még szólunk erről.

⁵³ GERGELY 2006, 145. Itt a már említett Wessenberg-féle államiratról van szó. Később azt írja: „Széchenyi esetében gyorsan és környezete [...] számára is váratlanul bekövetkező idegösszeroppanásról *lehetett* szó [...] [kiemelés tőlem – S. A.] (*Lehetett* – ugyancsak a be nem bizonyítható állítások sorába.). Látjuk majd, a pszichiáter Környei sem biztos magában, így mindkét szerzőnél érthető a feltételezés markáns szakorvosi koncepció híján. Fentebb már érintettük, hogy a pszichiátriai terminológia csak krízisekről, válsághelyzetekről beszél (lásd a 21. lábjegyzetet), az összeomlás, összeroppanás, illetőleg az idegösszeomlás és idegösszeroppanás kifejezések csupán laikus elnevezések a lelki problémák traumatikus jelentkezésének jelölésére (CSORBA 2010a, 1459.) A történész viszont laikus elmekórtani kérdésekben, így Gergelyhez hasonlóan mi is – ahogy az fentebb már látható volt – nem idegenkedünk ezektől a kifejezésektől.

Szinte adják magukat a környezet politikai és magánéleti eseményei az összeomlás tekintetében. Különösen a történész számára kézenfekvő és lehetséges, ugyanakkor alá nem támasztható okokról értekeztünk.⁵⁴ Mindazonáltal talán érdemes volt nyomon kísérnünk, hogy a legjobb szándék vezérelte biográfusok is, igényelvén a szerkezetileg egész, tökéletes életrajzot, egyszersmind idegenkednek is az új történetírás (kivált a betegség tényének történelemben játszott szerepének értelmezésében) kínálta lehetőségektől.⁵⁵ Erre persze lehetőségük és hosszú évtizedekre visszanyúló hagyományuk is van. Az orvostudomány mai álláspontja szerint azonban továbbra sem tudjuk pontosan megmondani, hogy Bécs ultimátuma, s ennek révén az önvédelmi háború vállalása, valamint az ellenforradalom ezáltal bizonyosra vehető támadása játszottak-e valamilyen, s ha igen, mekkora szerepet Széchenyi összeomlásában.⁵⁶ Mindkét említett szerző szándéka az, hogy Széchenyi elemzése (analizálása!) során az ellentmondásokat és a töréseket, azaz az irracionális magatartást megmagyarázza, racionalizálja.⁵⁷ Ennek pedig – a történészi szerszámoszláda minden eszközét felhasználva – maximálisan eleget tettek. A hagyományos történetírásban tehát az a koncepció él, hogy a gróf összeomlását elsősorban a külső körülmények okozták. Jegyezzük meg, elképzelhető, hogy így történt! De az is lehet, hogy a krízist ezektől függetlenül Széchenyi idegrendszerének végső elborulása idézte elő. A naplót lapozva valóban az az első benyomásunk, hogy a gróf törésében legnagyobb részben a külső körülmények játszottak közre. Logikus magyarázat. De a fent részletezett módszertan arra figyelmeztet, hogy egy elmebeteg esetében a logika csődöt mond, óvakodni kell a józan észre történő hivatkozástól. Széchenyi márpedig elmebeteg volt! Dolgozatunk tehát nem kritika kíván lenni az összeomlás és később az öngyilkosság történészi beszédmódjáról, mi csupán az elméleti és módszertani megfontolásokra szeretnénk felhívni a figyelmet.

Útban Döbling felé: diagnózis és terápia, elmeógyógyintézet és kórrajz

Az óriási aggodalmat keltő, minisztertanácsi ülésen bekövetkezett összeomlást követően a kabinet azonnal hívatta a gróf kezelőorvosát, Almási Balogh Pál doktort, egyszersmind felmentette őt hivatali kötelezettségei alól.⁵⁸

Az első részletes ismertetést Széchenyi összeomlásáról éppen Balogh doktor írta meg a *Közöny* 1848. szeptember 20-ai lapszámában.⁵⁹ Anélkül, hogy részletesen elemeznénk az elsőként diagnózist felállító, betegét Döblingbe kísérő orvos beszámolóját,⁶⁰ indokoltabbnak tűnik néhány problémára felhívni a figyelmet. Balogh doktor betegsége narratívájának analízise során

⁵⁴ BARÁTH 2005, 304.

⁵⁵ Mindkét említett szerző a napló bejegyzéseivel igyekszik alátámasztani a tradicionális történetírás koncepcióját, tudniillik Széchenyi a külvilág végzetes eseményeitől örült meg. Ezekre lásd FÓNAGY 2003: 103–107.; GERGELY 2006, 145–146.

⁵⁶ CSORBA 2010b, 290. Környei szerint ugyanis a döntő elem idegrendszere alkati labilitásának reaktív megnyilvánulása volt (CSORBA, 2010a, 1461.).

⁵⁷ RÖCKELEIN 2002, 238.

⁵⁸ FÓNAGY 2003, 105. Lackó mutatott rá, hogy éppen 1848 késő nyarán, kora őszén Balogh doktor nem tartható egyértelműen Széchenyi kezelőorvosának, mivel ekkor Széchenyi más orvosokhoz fordult panaszaiival. Ugyan Crescence ellátása közben (a nyár folyamán torokgyulladás miatt kezelte a grófnét) figyelemmel kísérhette Széchenyi állapotát, így beszámolója lehet mérvadó, de ez inkább impressziókon, mintsem mélyreható vizsgálatokon alapult (LACKÓ 2001, 51–52.).

⁵⁹ LACKÓ 2001, 51–52. Ez aprólékosan tárgyalja a Gustav Goergen (Görgen) döblingi elmeógyógyintézetébe szállítás körülményeit.

⁶⁰ Ezt már Lackó megtette (LACKÓ 2001, 50–66.).

ugyanis kiderült, hogy az alapvetően elhibázott.⁶¹ A diagnoszta Széchenyi összeomlását a politikai és a magánéleti válság egyszerre ható okának tulajdonítja. Pedig már láttuk, hogy Széchenyi nem hogy nehezen viselte felesége és gyermekei augusztus 27-ei(!) Pest-Budáról Cenkre történő elutazását, hanem egyenesen megkönnyebbült.⁶² Balogh Pál tudósítása a mindenkire ható politikai helyzet romlása mellett tehát az összeomlás speciális (egyszersmind személyes) okát a család távozásában látta, negatív élménnyé avatva azt. Ez azonban biztosan nem volt oka állapota további romlásának, következésképp szeptember 4-ei idegösszeomlásának.⁶³ A Balogh-féle diagnózis tehát, habár orvostól származik, csupán egy élménytörténet-alapú betegségábrázolás.⁶⁴ Mindazonáltal „Balogh ezt a történetet azért *mondhatta* el ilyen valószínűen [...], mert nem ismerte a naplókat” [kiemelés tőlem: S. A.] – írja Lackó.⁶⁵ *Mondhatta* – habár éppen Lackó igyekszik gyökerestül kiirtani a pszichologizáló történetírást, azért nála is megfigyelhetők az alá nem támasztható, bár kétség kívül lehetséges feltételezések.⁶⁶

Az elbeszélés emellett tükrözi a Balogh lojalitásából következő nyilvánvaló szándékot: Széchenyi felmenteni a menekülés és felelősség-elhárítás vádjai alól.⁶⁷

Háromnapi utazás után Balogh doktor és Széchenyi szeptember 7-én érkezett meg Döblingbe:⁶⁸ „*Megérkezésekor a grófnak keze-lába meg volt kötve, és úgy kiabált és tombolt, hogy az ágyhoz kellett szíjazni*” – ezt azonban már a másik diagnosztától, az intézetigazgató-főorvos Gustav Görgen doktortól tudjuk.⁶⁹ Baloghnak az utazás alatt csak egy célja volt: az óvó kísérés, tudniillik Széchenyit élve átadni döblingi kollegáinak.⁷⁰ Ennél azonban jóval többet tett: az útközben felállított diagnózis, illetve az ennek nyomán alkalmazott terápia ugyanis hatással volt Görgen beszámolójára is. Dr. Görgen helyzete ugyanis sokkalta nehezebb volt, mint Baloghé. Széchenyi kórtörténetét ugyanis csak az öngyilkosság után állította fel, szintén konkrét érdek által vezérelve: önmagát próbálta tisztázni a gróf öngyilkosságát követően felmerülő gyanú alól, amely a nem kellően szigorú felügyelet vétkesét kutatta.⁷¹ A történészek általában gyanúval

⁶¹ LACKÓ 2001, 50–66.; BARÁTH 2005: 304.

⁶² LACKÓ 2001, 53–56.; FENYŐ 2002, 211. Lásd még a 37. lábjegyzetet. A jeles doktor azonban másban is tévedett. Széchenyi családja ugyanis nem pár héttel a gróf Döblingbe szállítását megelőzően hagyta el a fővárost, ahogy írta, hanem 1848. augusztus 27-én 1848. augusztus 27-e és szeptember 5-e között viszont mindössze 9 nap van. (FENYŐ 2002, 211.; LACKÓ 2001, 53.)

⁶³ LACKÓ 2001, 55.

⁶⁴ LACKÓ 2001, 57.

⁶⁵ LACKÓ 2001, 56. Ugyanez Fenyő recenziójában: „Lackó úgy látja, hogy az orvos azért *tévedhetett*, mert nem ismerhette Széchenyi naplóit. [kiemelés tőlem: S. A.] (FENYŐ 2002, 211.)

⁶⁶ BARÁTH 2005, 304.

⁶⁷ LACKÓ 2001, 51.; BARÁTH 2005, 304.; FENYŐ 2002, 211–212. A gróf összeomlása és távozása ugyanis nagy fel-tűnést keltett a fővárosban. A szélsőbaloldali támadások (elsősorban a radikális Március Tizenötödike) nyomán megfutamodással vádolták meg Széchenyit. Balogh ezért mindenekelőtt azt próbálta bizonyítani, hogy a gróf tényleg beteg, nem pedig „politikai dezertőr” [LACKÓ 2001, 60.] (FÓNAGY 2003, 105.). Név nélkül ma is létezik olyan történészi álláspont, amely szerint Széchenyi elméje teljesen ép volt, s csupán a felelősségre vonás elől tartózkodott Döblingben!

⁶⁸ Tudjuk, hogy a gróf és háziorvosa eredetileg a cenki kastélyba tartott, de mivel Széchenyi állapota állandó, szoros ápolói felügyeletet és szakszerű elmeorvosi ellátást igényelt, Crescence belegegyezésével Balogh doktor végül Döblinget választotta úticélként. Az elhatározásban pedig az öngyilkossági kísérletek játszottak főszerepet. Esztergomnál ugyanis előbb pisztollyal, majd a Dunába ugorva kísérelt meg öngyilkosságot. (FÓNAGY 2003, 105.; CSORBA 2010b, 292.; LACKÓ 2001, 58–59.)

⁶⁹ LACKÓ 2001, 60.

⁷⁰ LACKÓ 2001, 59.

⁷¹ LACKÓ 2001, 60.; BARÁTH 2005. 304–305.; FENYŐ 2002, 212. Vagyis előrebocsátandó, hogy ez az írás sem kifejezetten orvosi, sokkal inkább politikai-jogi eredetű.

nézik az intézetigazgató fent idézett mondatát. S ebben talán az is tevékeny szerepet játszik, hogy a történetírói hagyomány is, a korabeli közvéleményhez hasonlóan a nemzeti érzés és a történelmi személyiségek súlya, Széchenyi tekintélye miatt nem ad hitelt az ennek ellentmondó állításoknak.⁷² Ugyanakkor – mint azt LACKÓ megállapította – nincs okunk kételkedni Görgen szavaiban. Balogh ugyanis csak a szerencsés megérkezésről ír, részletekről nem, ráadásul tudjuk, hogy a házi orvos is többször lekötöztette Széchenyit az utazás során.⁷³

Görgent viszont nem nagyon foglalkoztatta Széchenyi, mint orvosi eset, így érdektelenségét, passzivitását a kórtörténetével próbálta ellensúlyozni.⁷⁴ Az ellene folytatott hatósági eljárás során elmondott vallomásból kiderül, hogy mindvégig a döblingi kezelés aktív jellegét hangsúlyozza.⁷⁵ Azt, hogy Széchenyi beteg ugyan, de jó úton halad a gyógyulás felé. Az érdektelenséget bizonyítandó, Görgen beszámolójában a Balogh-féle terápia átvételéről olvashatunk, a megköztözésről és a családi látogatásról egyaránt.⁷⁶ Habár ez utóbbi a házi orvosnál is, csak mint „hamis kóroktani magyarázat” jelenik meg, s mint említettük, Széchenyi elmeállapotának romlásához vezetett.⁷⁷ A beszámoló mindenestre nem tudta áthidalni a tünetek, a diagnózis és a gyógykezelés közötti szakadékokat, tudniillik a gróf döblingi tartózkodásának dühöngő, később egyre jobban tisztuló, szinte gyógyult viselkedését, végül halálmozzanatát.⁷⁸ Annak ellenére tehát, hogy Balogh doktornak a háromnapos utazás során, a diagnózis felállításakor, illetve a kezelés kialakításakor a legkevésbé sem adtak nyugodt vizsgálati körülmények, betegségleírása mérvadóbb, használhatóbb, mint az elviekben tizenkét évet Széchenyivel foglalkozó dr. Görgené. S mindebben nagy szerepet játszik az, hogy az öngyilkosság az intézetigazgató vallomását teljesen szétrombolta, a házi orvosét viszont igazolta.⁷⁹

Nem győzzük eléggé hangsúlyozni, hogy az élményalapú, az általános emberi természet és viselkedés, a mindennapi pszichológiai valószerűség, a józan ész és logika felől szemlélődők könnyen zsákutcába juthatnak az alapvetően beteg Széchenyi teljes életének, illetve ennek egy-egy szeletének megírásakor. Balogh is, Görgen is. Azzal kiegészítve, hogy őket az önös szándék is vezérelte.⁸⁰

A Lackó-féle filológiai forráskritikán túllépve figyelmünket fordítsuk újra a betegségre és annak vizsgálatára. A korabeli tébolydai viszonyokat gyakran érte kritika. Mivel az orvosok sokszor nem értették a betegség kialakulásának okát, ezért olyan módszereket is kipróbáltak, melyek bőven kimerítették az embertelenség fogalmát. Egészen az 1850-es évekig(!) a pszichiátriai betegségek kezelésének egyetlen célja volt: a betegeket elkülöníteni.⁸¹

⁷² http://www.mult-kor.hu/20100408_a_szentek_sosem_lesznek_ongyilkosok; FENYŐ 2002, 21. Ez pedig leginkább Kecskeméthy Aurél beszámolójának köszönhető (KECSKEMÉTHY 1987). De ugyanezért nem fogadják el a gróf öngyilkosságára vonatkozó tudományosan igazolt tényeket sem. Ezért terjed mind a mai napig a fantazmagóriák világába tartozó, a gróf meggyilkolására vonatkozó képzelgés. A nemzeti érzés alapszerkezete ugyanis vallásos jellegű, benne pedig Széchenyi a modern nemzet szentje, – márpedig a szentek sosem lesznek öngyilkosok” (http://www.mult-kor.hu/20100408_a_szentek_sosem_lesznek_ongyilkosok)

⁷³ LACKÓ 2001, 60.

⁷⁴ LACKÓ 2001, 60.

⁷⁵ Az a vád érte ugyanis, hogy tétlenül nézte az eseményeket, Széchenyit nem helyezték gondnokság alá, mint elmebeteget, de nem is bocsátották el az intézetből, mint egészségest (LACKÓ 2001, 60.).

⁷⁶ LACKÓ 2001, 62.

⁷⁷ LACKÓ 2001, 62. A látogatásokon családja kiíratására vonatkozó kényszerképzetek gyötörték (LACKÓ 2001, 55.; http://www.mult-kor.hu/20100408_a_szentek_sosem_lesznek_ongyilkosok). Lásd még a 37. lábjegyzetet.

⁷⁸ LACKÓ 2001, 64.

⁷⁹ LACKÓ 2001, 64–65.

⁸⁰ FENYŐ 2002, 212.

⁸¹ PORTER 2002, 128.; LAFFERTON 2004, 35–37.

A tébolydába zárás és a társadalomból való kirekesztés nem sok látható eredménnyel járt. A „kezelést” ugyanis a mindennapos fizikai fenyítés jelentette, de a rendkívül brutális és hanyag módszerek közt megtalálható volt az örültséggel vádolt betegek leláncolása, romlott ételekkel való etetése, vérük lecsapolás (piócázás vagy klistérral történő érvágás útján), a hashajtás, a hánytatás és az izzasztás is.⁸² Főként a kínzások miatt a betegekkel való bánásmód nemigen különbözött a bűnözőkkel szemben gyakorolt módszerektől.⁸³ Az elmeegógyintézet viszonyait még a Pinel-féle morális reformok sem nagyon javították.⁸⁴ Az állami fenntartású és magán-elmeegógyintézetek közötti szakadék a pszichiátria fejlődésével fokozatosan növekedett, természetesen az utóbbinál okozva pozitívabb változásokat. A döblingi Széchenyi is sétálhatott, sakkozhatott, írhatott, újságokat olvashatott stb.⁸⁵

Balogh doktor diagnózisa teljesen tünettani.⁸⁶ Ebből megtudjuk, hogy a gróf lelkiállapotát a passzív-melancholikus és aktív-mániás hangulat szabálytalan és kiszámíthatatlan váltakozása jellemzi.⁸⁷ Minthogy a doktor már több mint két évtizede ismerte páciensét, a vérbaj és epilepszia mellett még egy kórformát biztosan kizárt: a mánia-depresszívát.⁸⁸ Annak ellenére tehát, hogy a korban megszilárduló pszichiátria már rendszerbe tudta foglalni a jobb és rosszabb fázisokat, Balogh mégsem vonta egyetlen kórképbe Széchenyi kettősségét.⁸⁹ Sőt, a gróf lélektani megközelítését, vagyis Balognak a „kétlelkű” Széchenyiről adott kórismét a másik diagnosztá, Döbling intézet tulajdonos-igazgatója, dr. Görgen is átvette mania desperatoria formában.⁹⁰

Széchenyi kórtörténete, így a megbetegedés oka, előzménye, folyamata és következménye a pszichiáterek mellett joggal tarthat igényt a történészek figyelmére is.⁹¹ A pszichiátriai kórrajzok történeti forrásértékét azonban a számos forrásbeli és metodológiai nehézség miatt óvatosan és fenntartásokkal kell kezelnünk.⁹² FRANK Tibor tanulmányában ugyan a hirtelen bekövetkező társadalmi-politikai változások (Bosznia-Hercegovina annektálása, első Balkán-háború, első világháború stb.) tragikus hatását vizsgálta az 1868 és 1918 közötti „beteg-társadalom”

⁸² PORTER 2002, 100–115, CSORBA 2010b, 195.

⁸³ KAPRONCZAY 2007, 642.

⁸⁴ Philippe Pinel francia orvos és pszichiáter a felvilágosodás eszmerendszeréből merítve az elmebetegek emberként való kezelését javasolta és ennek jegyében le is oldotta bilincüket. A korábbi módszerek alkalmatlanságát és a kényszereszközök szükségtelenségét azonban nem tudta bebizonyítani (a kényszerzubbonyt továbbra is alkalmazták). Ráadásul a francia reformokat a kontinens nagy része nem is igen követte (PORTER 2002, 117–127).

⁸⁵ CSORBA 2010b, 293–336.; FÓNAGY 2003, 106–119. Habár kezdetben többször sétált az intézet kertjében, később mindössze kétszer hagyta el a Görgen-házat (CSORBA 2010b, 294.; LACKÓ 2001, 63. http://www.mult-kor.hu/20100408_a_szentek_sosem_lesznek_ongyilkosok)

⁸⁶ LACKÓ 2001, 65. Ebben nagy szerepet játszott a homeopata beállítottsága is. A homeopata (magyarul: hason-szenvészet) orvosi irányzat minden betegséget lelki eredetűnek vélt. Nem mellesleg homeopata meggyőződésű volt maga Széchenyi is. (LACKÓ 2001, 65.; CSORBA 2010b, 194–195.) Láttuk, ezzel a felfogással szemben nyert teret a pozitívizmus jegyében a pszichiátria szomatista irányzata, amely a betegségek kialakulásáért az agyat tette felelőssé. (KÖVÉR 2005, 69.)

⁸⁷ LACKÓ 2001, 65–66.

⁸⁸ LACKÓ 2001, 65.

⁸⁹ KÖVÉR 2011, 139. A pszichózisok sorába tartozó mániás depresszió cirkuláris formájának megnevezésére több szakszót is lehet alkalmazni, mint például a cirkuláris elmezavart és a mániákus depressziót. (KÖVÉR 2011, 139.; KÖVÉR 2005, 71.; LACKÓ 2001, 65.)

⁹⁰ LACKÓ 2001, 66. Így tulajdonképpen még mérvadóbbá válik Balogh doktor betegségratifikációja, tudniillik kiderült, hogy Görgen mindent tőle kapott: a beteget, a terápiát, a hamis kóroktani magyarázatot (a család hiánya) és most a diagnózist is. Lásd fent.

⁹¹ FRANK 1978, 242.

⁹² FRANK 1978, 242–243.; KÖVÉR 2005, 69.

esetében.⁹³ Eközben azonban a kiemelkedő történelmi személyiségek (Széchenyi pedig ilyen!) patográfiájára nézve is fontos módszertani megállapításokat tett. Láttuk ugyanis, hogy Balogh doktor kórrajzában a betegség kialakulásához vezető elsődleges ok a politikai fordulat (értsd úgy, hogy a feszültségek nyár végi fokozódás és az ellenforradalom mind biztosabbra vehető támadása) volt. Emellett jelent meg a család távozása úgyszintén kiváltó tényezőként. Tudjuk azonban, hogy nem feltétlenül ezek az okok szolgáltatták a gróf összeomlását.⁹⁴

Mindenesetre az a kortársak számára is nyilvánvalóvá volt, hogy a grófnak rendkívül bonyolult érzelmi élete, sajátos „kettős” lelki alkata és szélsőséges indulatai vannak, melyekben a mániás és depressziós jelenségek, az öngyilkossági késztetések és az igaztalan önvádak váltották egymást.⁹⁵ Ehhez nem kellett Balognak vagy Görgennek lenni. A mélyebb vizsgálatokhoz azonban szükségeltetett valamiféle elmekörtani tudás.

A beteg Széchenyire vonatkozó nézetek

GRÜNWARD Béla politikus-történész volt az első, aki komolyabban foglalkozott Széchenyi betegségével. Szerinte a „legnagyobb magyar” aktív melankóliában (*melancholia activatus*) szenvedett, melyet apjától, Széchenyi Ferenctől örökölt.⁹⁶ A diagnosztákhoz hasonlóan fölismerete, hogy a gróf mániás és depressziós periódusai között nem lehet ciklikus szabályosságot kimutatni, vagyis nem mániás-depresszióról van szó. Az viszont alapvetően új elemként jelent meg Grünwaldnál, hogy Széchenyi összeomlása független volt a külvilágtól.⁹⁷

Az első valódi elmeorvos, aki Széchenyi lelki jelenségét vizsgálta, SCHAFFER Károly volt. Ő a már Balogh által felvetett, a gróf sajátos, személyes alkatán alapuló magyarázat lehetőségével élve a pszichiátria alkattani tipológiájában vélte megtalálni a megoldást.⁹⁸ Eszerint a két nagy alkatilag meghatározott, vagyis belülről fakadó, a külső körülményektől független, ún. endogén (major) elmebetegség, a skizofrénia és a mániás depresszió megfelel két normális, kiegyensúlyozott lelki alkatnak, a zárkózott és nyílt jelleműnek. Úgy gondolta, ha a zárkózott „elméletemberek” (*schizothym*) elmebetegek lesznek, akkor náluk a skizofrénia alakul ki. Ezzel szemben, a világra nyitott „tettembereknél” (*cyklothym*) az elmebetegség kialakulása esetén a mániás-depressziós elmezavar lép fel.⁹⁹ A normális típusok és a két nagy endogén elmebetegség között pedig két pszichopata-típus áll, a schizoid és cikloid, ahol már látszik a hajlam arra, hogy az alkat a normálisból a kóros állapotba forduljon át, egyszerűen, hogy az egészséges vonások áthajoljanak a kórosba, de még nem érik el az elmebetegség határát.¹⁰⁰ Az alkatot szol-

⁹³ FRANK 1978, 245–246.

⁹⁴ Lásd fent.

⁹⁵ CSORBA 2010a, 1459–1460. Erre lásd Széchenyi reformkori és 1848 utáni jellemrajzainak historiográfiáját. (LACKÓ 2001, 67–88.)

⁹⁶ Széchenyi folytonos töprengései és hangulatingadozása miatt tartotta jogosnak a *melancholia* kórismét. A fő nehézség persze abból is adódik, hogy a *melancholia* egy kórkép megnevezése, emellett pedig a köznyelvben hangulatot is jelöl (KÖRNYEI 1983, 9–10.) Lásd még a 21. lábjegyzetet. A pszichiáter Salgó Jakab elutasította Grünwald felfogását (SALGÓ 1890), mondván a szerző politikusként historizál, ráadásul a melankolikus beállítást Széchenyi egész alkatára nézve túlon túl erőltetettnek vélte. (KÖRNYEI 1983, 10.; CSORBA 2010a, 1460.)

⁹⁷ CSORBA 2010a, 1460.

⁹⁸ CSORBA 2010a, 1460.; LACKÓ 2001, 66.

⁹⁹ CSORBA 2010a, 1460–1461.; KÖRNYEI 1983, 11–12.

¹⁰⁰ KÖRNYEI 1983, 11–12. Itt érdemes felhívni a figyelmet ismét a pszichiátriai terminológia és köznyelv éles szembeállítására. Elmebetegnek ugyanis csak az minősül, akit téveszmék, alaptalan kényszerképzetek, zavart és logikátlan cselekedetek jellemeznek (ilyen a mániás depresszió is), míg a mánia és a depresszió (nem összevont kór-képként) kórképeit a lelki betegség kategóriájába sorolja az orvostudomány. (CSORBA 2010a, 1459.) Széchenyi viszont elmebeteg volt, de nem emiatt!

gátlató öröklési anyag változatossága miatt ugyanakkor a két típus gyakran ötvöződik. Ennek figyelembevételével Széchenyit keverék alkatúnak tekintette, habár erős cikloid túlsúllyal. Így pedig ő is elvetette annak lehetőségét, hogy a gróf esete a fázisos-ciklikus jellegű, klasszikusnak számító mániás-depresszió kórformája alá tartozzon, ahogy GRÜNWARD melankólia-javaslatát is.¹⁰¹

Látszólag SCHAFFER eredményeire támaszkodva SZIRMAYNÉ PULSZKY Henrietta volt az, aki tovább vizsgálta a gróf betegségét. Dolgozatában felhasználja a pszichoanalízis(!) és személyiségpszichológia akkor már széles körben ismert fogalmait és magyarázatait, de új, reális megállapítási nincsenek, annál is inkább, mert nem egyszer félre is érti SCHAFFER mondanivalóját.¹⁰²

A máig legmarkánsabb szakorvosi koncepció KÖRNYEI Istvántól származik (1983).¹⁰³ Ő a pszichiátria modern szemléletét és közben zajló újabb kutatásokat is felhasználva szélesebb alapon vizsgálja SCHAFFER dolgozatát. Sok megállapításában megerősíti őt, de néhány dologban el is tér tőle.¹⁰⁴

A szüleitől öröklött lelki alkatlalat kapcsolatban megállapítja, hogy atyjától, Széchenyi Ferenc-től idegyengesége és ingerlékenysége miatt kifejezetten a schizothym konstitúciót örökölte. Anyjáról, Széchenyi Ferencné Festetics Júliáról nem rendelkezik ilyen adatokkal, de testvére, Festetics György sokoldalú és célirányosan aktív közéleti tevékenységéből arra következtet, hogy alapvetően ciklothym alkatú volt. Hogy voltak-e kóros alkati vonásai (cikloid), mint apja esetében (schizoid), nem tudjuk.¹⁰⁵ KÖRNYEI tehát elfogadja SCHAFFER véleményét Széchenyi keverék típusú, erős cikloid túlsúlyú temperamentumával kapcsolatban. A cikloid alkatnak megfelel Széchenyi testfelépítése, a vérkeringés reflexes kóros reakciója (ő ideveszi az 1844. október 3-án történt nevezetes ájulási jelenet¹⁰⁶), eszmerendszerében és gyorsaságában felismerhető mániás és depresszív kifejezőmódja, de a ciklothym temperamentumról árulkodik ösztönössége, féktelensége, hirtelensége és a cikloidok legfeltűnőbb vonása, sokoldalúsága is.¹⁰⁷

Széchenyit közéleti fellépésétől nagyszerű személyiségnek, rendkívüli egyéniségnek tartották kortársai. A háttérkörülményeket ismerjük: huszártiszt volt, a lipcsei csatában vágatva vitte az információt, kaszinót és tudományos akadémiát alapított, fejlesztette a gőzhajózást, a Vaskapunál sziklákat robbantott, megépíttette a Lánchidat stb.¹⁰⁸ A közvélemény szemében

¹⁰¹ CSORBA 2010a, 1459. Schaffer „a hangulat kóros hullámszásáról” beszél „a mánia és melancholia irányában,” vagyis valóban Széchenyi cikloid pszichopata típusát hangsúlyozza, de arra is figyelmeztet, hogy a szakaszos változások koránt sincsenek meg minden cikloidnál. A cikloid pszichopátát emellett az érzelmi és hangulati színezetek túlerőssége és a külső hatásoktól független ingadozása jellemzi (KÖRNYEI 1983, 11–12.).

¹⁰² KÖRNYEI 1983, 10.

¹⁰³ Arról van szó, hogy Környei a korabeli kórleírásokból, beszámolókból, naplókából és visszaemlékezésekből megkísérli a 20. század pszichológiai rendszereinek keretében újradiagnosztizálni a betegséget. Kísérlete még szakember volta ellenére is igencsak kockázatos és a történészek számára mindenkor problematikus (KÖVÉR 2005, 69.).

¹⁰⁴ KÖRNYEI 1983, 10.; CSORBA 2010a, 1461.

¹⁰⁵ KÖRNYEI 1983, 13.

¹⁰⁶ Erről bővebben LACKÓ 2001, 27–42. Itt elég annyi, hogy a naplórészlet alapján LACKÓ úgy véli, ha a gróf nem érezné titkosnak az esetet („[...] *Dühbe gurulok, hosszan és kenetteljesen beszélek, kicsit kimegyek, visszajövök és összesem, mint egy darab fa. Hogyan, miért – ez az én titkom marad. [...]*” – írja naplójában (Napló: 1049, 1844. október 3.), Széchenyi még le is tudná írni, mi történt vele. Következésképpen mindvégig öntudatánál volt; vagyis inkább szédülésről, összeesésről volt szó, mintsem eszméletvesztésről (Napló: 1049, 1844. október, 35.; BARÁTH 2005, 303.).

¹⁰⁷ Ösztönéletének tökéletlen fékezése megnyilvánult sógornőjéhez való vonzódásában, féktelensége alkalmazottai testileg való fenytésében, hirtelensége nyers és udvariatlan stílusában (KÖRNYEI 1983, 14.).

¹⁰⁸ http://www.mult-kor.hu/20100408_a_szentek_sosem_lesznek_ongyilkosok

tehát főhősünk egy zseni. Azonban gyakorta terjed az a téveszme is körükben, hogy a kiemelkedő szellemi teljesítmény egy sorba helyezhető, esetenként helyezendő az elmebetegséggel, vagy legalábbis nehéz meghúzni a határt a zsenialitás és az elmebetegség között.¹⁰⁹ Nos, az orvostudomány ezt már régen cáfolta. Hiszen az orvostudomány (kivált a pszichiátria) létjogosultságát éppen a normális és kóros közötti különbségtétel adja. Míg a lángelme teljesítményét maximális értékűnek tartjuk¹¹⁰, addig az elmebeteg abnormalitása miatt ennek minimumával illetjük, vagy legalábbis erősen kétségbe vonjuk.¹¹¹ Pedig a lángelme és az elmebeteg kategóriája között jóval nagyobb szakadék van, mint a laikusok gondolják (gyakorta hallom a kiemelkedő, bár pszichéjét illetően ellentmondásos történelmi figurákról: „a zsenit és az elmebeteg nem sok választja el egymástól”). Szögezzük le: igenis nagyon sok!¹¹²

Már szóltunk róla, hogy a cikloid pszichopátát az érzelmi és hangulati színezet túlerőssége és ingadozása jellemzi, mely független a külső hatásoktól.¹¹³ Az élmények általi befolyásolhatóságot azonban ez nem cáfolja. SCHAFER is, KÖRNYEI is az érzelmi és hangulati elemek kóros ingadozásában vélte felfedezni a grófnak azokat az alkati pszichopátiás vonásait, amelyek őt sokszor kiszámíthatatlan magatartásra hajlamosították. Diagnózisnak viszont KÖRNYEI a Schaffer-féle cyclothym pszichopátia helyett a thymopathia elnevezést javasolja, mert ez a megjelölés valóban a hangulati-érzelmi élet kóros ingadozására, s nem ennek szakaszos, fázisos-ciklikus jellegű lefolyására utal. A ciklikus jelző ugyanis – mint azt már idéztük – a mániás-depressziós elmezavarra és a megfelelő pszichopata-típusra is használatos. Mániás-depresszió viszont nincs minden cikloid pszichopátánál és Széchenyi életében is csak erőltetetten és nehezen tudjuk kimutatni.¹¹⁴ A félreértések elkerülése végett volt tehát szükség egy új diagnózis felállítására. A ciklikus temperamentumot az a veszély is fenyegeti, hogy bőbeszédűsége és túltevékenysége, túlérzékenysége miatt elhajlik a hypomaniás megnyilvánulások, a pszichózis határa felé. Vagy eltúlozza önnön szerepét, önmagát túlzott előtérbe állítja.¹¹⁵

Az eddigi kutatások eredményei alapján nem tudjuk pontosan, hol kezdődik Széchenyi pszichotörténete, azaz – mondjuk így – pszichéje patológiás jellegű tüneteinek a megjelenése.¹¹⁶ A hangulatzavar legkorábbi megnyilvánulása KÖRNYEI szerint egy 1810-ben írott levélben érhető tetten. Ebben és anyja halála után (1820) írt feljegyzéseiben is súlyos hypochondriás tünetek jelennek meg. Kutatásai nyomán tehát Széchenyiné már kora ifjúkorától kezdve elsősorban hypochondriás képzetekben jelentkező hangulatzavar mutatható ki. Tehát a legkülönbébb betegségek tüneteit vélte felfedezni magán, egészen a rákig vagy a tabes dorsalesig, s ezek lényegében egész életén át, bár változó erősséggel jelentkeztek. A halálfélelem és rettegés, továbbá az ezekhez társuló öngyilkossági vágy, habár egy kezdődő betegség nyomatékos jelének tekinthető, de ez a grófnak csakis hangulat- és indítékvilágát érintette, s nem volt károsító hatással

¹⁰⁹ http://www.mult-kor.hu/20100408_a_szentek_osem_lesznek_ongyilkosok; KÖRNYEI 1983, 9.

¹¹⁰ A zseni ugyanis eredeti gondolatokkal és teljesítménnyel rendelkezik, dinamizmusának köszönhetően széles körökre hat. Széchenyiben „az egyéniség ereje oly nagy, eredeti és önálló volt, amelyet keveset ismer a történelem.” (Arany László, idézi KÖRNYEI 1983, 17.) Előrebocsátandó – de még bizonyosan szólunk róla –, hogy ebben az értelemben Széchenyi zseni volt. De beteg is, elmebeteg!

¹¹¹ KÖRNYEI 1983, 9–10, 15–16.

¹¹² Ebben alighanem az is nagy szerepet játszik, hogy „az orvostudomány és [a laikusok, valamint] a társadalomtudományok [(szellemtudományok)] orvosilag nem képzett művelőinek szemléletmódja között úr van” [kiemelés tőlem: S. A.] (KÖRNYEI 1983, 10.).

¹¹³ KÖRNYEI 1983, 18.

¹¹⁴ KÖRNYEI 1983, 18.

¹¹⁵ Látni fogjuk, ezek mind jelentkeznek majd Széchenyiné is. KÖRNYEI 1983, 18.; FÓNAGY 2003, 103. Ezekre lásd a 37. lábjegyzetet.

¹¹⁶ CSORBA 2010b, 78.

logikájára, memóriájára és általános értelmi képességére.¹¹⁷ Ez a Széchenyire vonatkozó pszichopatológiai irodalom talán legfontosabb megállapítása.¹¹⁸

GRÜNWARD sokszor vitatott, melanchóliás nézetével kapcsolatban megint egyetért Schafferrel, mondván, a gátlásokkal kísért, nyomott, depressziós hangulat nem húzódik végig Széchenyi egész életén.¹¹⁹ Vagyis sem endogén, sem reaktív depresszióról nem lehet szó. GRÜNWARD ugyanakkor nem orvos volta és alapvetően hibás felfogása ellenére helyesen állapította meg, hogy Széchenyi lelki állapota végső soron független volt a külvilágtól.¹²⁰ Nem tudjuk tehát, hol kezdődik Széchenyi pszichotörténete. Azonban – egy lehetséges eseményként – ezeket nagyon könnyen felszínre hozhatta Karolina.¹²¹ A gróf 1814 júniusában ismerte meg Karolinát, aki tüdőbeteg volt és 1820. augusztus 30-án halt meg egy kimerítő lovaglást követő tüdővérzésben.¹²² Széchenyi ellent mond a józan észnek, hiszen magát teszi felelőssé Karolina haláláért, sőt közvetlen összefüggésbe hozza hat év előtti futó kalandjukat sógornője elvesztésével. Valószínűsíthető, hogy ezek, a büntudat uralta lelki folyamatok – bár korai fázisban lévő, de mégis – kóros elváltozások voltak.¹²³ Sőt, Karolina halálának évfordulója körül rendre eluralkodott rajta a depresszió és öngyilkossági gondolatok is foglalkoztatták. A Karolina-

¹¹⁷ CSORBA 2010b, 79.; KÖRNYEI 1983 18–19.

¹¹⁸ „[...] kóros psychés sajátosságai Széchenyi hatalmas értelmi képességét nem korlátozták. Psychopathiás vonásai a psychének azon az oldalán voltak, amelyet a psychológia elég határozatlanul a temperamentum fogalmába illeszt. De ami a jellem, mint érték szempontjából a legfontosabb, a *psychopathiás vonások által az etikai érzelmek köre nem szenvedett*. A kóros érzelmi háttér nem gátolta – és helytelen irányba sem terelte – Széchenyi aktivitását és törekvésit a tökéletesbülésre” [kiemelés: az eredetiben] (KÖRNYEI 1983, 41, idézi Csorba is: CSORBA 2010a, 1461–1462.).

¹¹⁹ KÖRNYEI 1983, 19. Hiszen „*a pszichiatrikus rajznak az egész beteg emberre, annak összes ténykedésére kell ráállnia, nem annak csak egy részére.*” (SALGÓ 1890, 154. Idézi: KÖRNYEI 1983, 19.)

¹²⁰ KÖRNYEI 1983, 19.; 20, CSORBA 2010a, 1460. Széchenyi betegsége ugyanis „[...] a legtöbb esetben nem a külső viszonyok hatásának eredménye, hanem ezektől teljesen független önálló tényező műve.” (GRÜNWARD 1890, 26.) Grünwald éles szemmel vette észre, hogy az „önálló tényező” és a „külső viszonyok hatása” megfér egymás mellett, mégis az előbbinek tulajdonított nagyobb jelentőséget. Megállapításának bizonnal része volt az is, hogy ő maga mániás-depressziós alkatú volt és „szomorúan, pályáját feladva, öngyilkossággal fejezte be életét” (KÖRNYEI 1983, 20.). Grünwald életére és betegségére lásd LACKÓ 2001, 93–206.

¹²¹ Habár hipochondriás tüneteket már az 1810-es években is produkált.

¹²² CSORBA 2010b, 78.

¹²³ „*az első lépés a balsors felé, a bünnös szenvedély kezdete: kútfeje majdani kétségbeesésnek.*” (Napló: 34, 1814. augusztus 9.); „*olyasmi történt velem, aminek rámnézve mindenképp szomorú következményekkel kell járnia – de az is lehetséges – hogy csupán emiatt fogom egyszer föbelőni magam.* [...]” (Napló: 34, 1814. augusztus 9.); „*Ha magamat valamelyest át akarnám engedni a megbánásnak elmúlt életem miatt, akkor azzal kellene kezdenem, hogy föbelövöm magam [...]*” (Napló: 35, 1814. október); „*Caroline halott! Mindenható! Utaid, melyeket az emberiség számára kijelöltél, irtóztatóak – kínból és gyászból ne adj többet, mint amennyit elviselhetünk, vagy acélból való keblet adj! Könyörülj e szerencsétlen, mélyre süllyedt fajtán, és adj örök békeséget, nyugodalmat az elhunyt, mélységesen szerettem drága léleknek! Ámen!* [...] [A végzet elválaszthat egymástól, de el nem szakíthat bennünket.]” (Napló: 170, 1820. szeptember 6.). Ezt a jelenséget egyaránt illeti a szakirodalom „Karolina-motívum,” „Karolina-önvád,” „Karolina-élmény” és „Karolina-dráma megnevezéssel. CSORBA 2010b, 49–51, 78–80; GERGELY 2006, 17–18.; FÓNAGY 2003, 25–26. Pedig a komolyabb lelkiismereti reakcióknak nem feltétlenül kellett következniük Karolina halála után. Mint láttuk, ezek az önvádak alaptalanok és túlzók voltak. Érdekes, hogy apja halála korántsem zaklatja fel annyira a gróft, mint sógornőjéé. Az őt erősen érintő veszteségre érzelmileg alig reagál. Ez az egocentrikusnak mondható vonás pedig úgyszintén beleillik a cyklothym alkatba. Habár kétségtelenül mélyebb érzelem fűzte őt Karolinához, annál is inkább, mert apja és közte egyre inkább nőtt a világnézeti távolság, ráadásul halálára már régóta számítani lehetett (CSORBA 2010b, 78.; KÖRNYEI 1983, 21–22.).

önvád még száznegyvenháromszor (!) fogalmazódik meg a naplóban. KÖRNYEI Karolinával és az összeomlással kapcsolatban is azt hangsúlyozza, hogy a grófra ugyan hatottak a környezet politikai és magánéleti eseményei, de a döntő elem idegrendszere alkati labilitásának reaktív megnyilvánulása volt.¹²⁴

A Széchenyi elmebetegségére vonatkozó kijelentések a laikusok körében pszichiátriai-lag nem megalapozottak.¹²⁵ Már csak azért sem lehetnek azok, mert nem veszik figyelembe az elmebetegség legfőbb kritériumait, így az érzéksalódást, a téveszmét, a pszichomotoros nyugtalanságot és az elbutulást.¹²⁶ Az összeomlás előtt érzéksalódásai nem voltak, de hypnagon hallucinációkat és pseudo-hallucinációkat egyaránt átélt.¹²⁷ A téves eszmék között nagy figyelmet élvez a kényszerérzés, a fóbia. Széchenyi pszichés élete azonban ebben a tekintetben különbözik a kényszerneurotikusok kényszerképzeteitől, mivel ő ezeket a kényszerszergondolatokat, a rákényszerített érzését nem idegenből eredőnek, tévesnek érzi, hanem nagyon is értelmesnek.¹²⁸ Paranoiának mégúgy sem nevezhető. Paranoid ugyanis csak az a személy, aki embertársainak állásfoglalását személyiségével kapcsolatban az egészséges határon túl, kórosan fogja fel. A gróft viszont politikai pályája alatt annyi vád és bírálattal érte, hogy az ezekre való figyelem inkább fogható fel nyugtalan kétkedésnek, mintsem paranoid jelnek.¹²⁹ Arról, hogy korlátozott a jogunk a tudattalan, a háttérben lévő tényező hatásaként kialakult pszichés megnyilvánulások és a logika között valamiféle egységet keresnünk, már szóltunk.¹³⁰ Azonban tény, hogy Széchenyi vonzódott a misztikumhoz, hatottak rá álmai és hajlama volt arra is, hogy a tényeket szimbólumként értékelje. Tudjuk, hogy a Lánchidat valósággal tevékenysége, sikere jelképének tartotta. Az annak tizenkettedik tartóláncának beemelésekor történt balesetet pedig az ország sorsával azonosította.¹³¹ Széchenyi pszichózisa (elmebetegségének izgalmi állapota) 1848. május közepétől érhető tetten, elsősorban a naplóból, de mégsem rekonstruálható teljesen. Annyi bizonyos, hogy a pszichotikus tünetcsoport váratlanul tört elő viselkedésében (GERGELY is innen vette át állítását, de óvatosabban fogalmaz ezzel kapcsolatban [lásd az 53. lábjegyzetet]), új, kóros tudattartalmak azonban nem jelentkeztek, csupán a régiiek erősödtek fel gondolatvilágában.¹³² A gróf pszichózisának lényege az izgalmi állapot volt. De az KÖRNYEI szerint nem az amentia kórképébe tartozik, ahogy azt SCHAFFER gondolta. Az amentia ugyanis a kóros tüneteknek a gondolkodás összefüggéstelenségével jellemezhető együttese, vagyis az kelti az összefüggéstelenség benyomását, hogy pillanatról pillanatra más tudattartalom áll a tudat centrumában.¹³³ Mint ilyen, azonban nem tekinthető okilag-kórszármaszágilag meghatározott betegségnek, ráadásul Széchenyi pszichózisának eredetét nem lehet pusztán a külső tényezőkben keresni, mint ahogy erről már szóltunk.¹³⁴ KÖRNYEI a pszichés tényezők mellett nagy jelentőséget tulajdonít a nyugtalan, rendszertelen életmódnak, hibás

¹²⁴ KÖRNYEI 1983, 33; CSORBA 2010a, 1461.

¹²⁵ CSORBA 2010a, 1458.

¹²⁶ KÖRNYEI 1983, 23.

¹²⁷ Ezek azonban csak elalváskor és ébredéskor jelentkeztek. (KÖRNYEI 1983, 23.)

¹²⁸ KÖRNYEI 1983, 23. A betegség fő sajátossága ugyanis éppen az, hogy az érzéslény erősebb, túlnyomóbb, mint a gondolat és a szavakban kifejezhető fogalom. Széchenyit ugyanis kényszerélményei nem gátolták sem gondolkodásában, sem cselekvésében. (KÖRNYEI 1983, 24.)

¹²⁹ KÖRNYEI 1983, 26.

¹³⁰ KÖRNYEI 1983, 30. Lásd fent.

¹³¹ Lásd a 37. lábjegyzetet.

¹³² KÖRNYEI 1983, 31–32.; CSORBA 2010b, 290. Ilyen volt például a helyzettel semmi összefüggésben nem álló régi önvád-motívum. Lásd a 37. lábjegyzetet.

¹³³ CSORBA 2010a, 1461.

¹³⁴ KÖRNYEI 1983, 33.

táplálkozásnak, de még a családja távozásából következő egyedüllétének is.¹³⁵ Lackó erre vonatkozó megfontolása azonban alapvetően bizonytalanítja el KÖRNYEI álláspontját.

Legújabbán GAZDA István foglalkozott a betegséggel. Ő azt az álláspontot képviseli, hogy a gróf lelki baja esetleg egy gyógyszeresen kikezeletlen, az 1830-as években megkapott maláriás betegségnek a későn jelentkező következménye. Mindezt azzal bizonyítja, hogy az idült váltólázás tüneteiben megfelel az „örültség” közismert jellemzőinek.¹³⁶ Módszertanilag ez egy fontos megállítás: nem szabad eleve kizárni, hogy a „legnagyobb magyar” több betegségben is szenvedet és ezek összekeveredő szimptomája okozta a zavart. A javaslatl szemben azonban több probléma is fennáll. A Széchenyinél nagy gyakorisággal felszínre törő depresszió ugyanis nem jelentkezik tünetként a maláriás betegeknel. Bár nyilvánvaló, hogy súlyos fájdalmakat okozó betegség esetén (és a malária bizonnyal ilyen) válaszreakcióként felléphet a depresszió. Számos tünet azonban, mint például az erős felhangoltság, az exaltáció, a tettvággyal és alváshiánnyal járó állapot nem magyarázható maláriával, csakis bipoláris személyiségzavarral, elmezavarral.¹³⁷ Viszont a maláriás reaktív depresszióknak is vannak olyan tünetmentes szakaszai, amelyek a gyógyulás látszatát kelthetik. Vagyis elképzelhető, hogy a gróf döblingi állapotát e két kór párhuzamos jelenléte befolyásolta, annál is inkább, mert a naplóból is kimutatható, hogy Széchenyinek valóban lehetett egy krónikus, kikezeletlen maláriája.¹³⁸

A kutatás számára nagy fordulatot jelentett a naplók 1877-es előkerülése. Széchenyi betegségének kérdésében ugyanakkor nem történt áttörés, mivel az összeomlást közvetlenül megelőző és az 1859 októberétől haláláig újra vezetett napló az 1860. március 3-ai házkutatás során a bécsi rendőrséghez került. Ezek a döblingi hagyaték részeként csak 1921 után váltak kutathatóvá.¹³⁹ Ezidáig a reaktív személyiségzavarról tanúskodó Balogh-féle értelmezés maradt az uralkodó. Az 1848 tavasza utáni naplók előkerülése azonban valamiféle endogén betegséget sejtett. Egy olyasfajta lelki alkatot, melynek labilitása állandó és a pszichózis nem magyarázható politikai vagy egyéb külső pszichogén hatásokkal. Vagyis megcáfolódott Széchenyi 1848-as megőrülésének körülmény-élmény-alapú, pszichologizáló biográfus logikája. A naplók ugyanis azt mutatták, hogy a gróf bármikor összeomolhatott volna!¹⁴⁰ Az összeomlás valódi okai és ennek köztörténeti recepciója között a mai napig óriási szakadék van. A Széchenyi-biográfusok is osztják ugyanis a laikus magyarázatot: Széchenyi azért örült meg, mert kétségbeesett hazája sorsa felett.¹⁴¹ Ennek pedig az az oka, hogy a történészek ugyan kétség kívül a történelmi motívációt keresik, de egyszersmind a naplószövegeket felhasználva pszichologizálnak is.¹⁴² Persze

¹³⁵ KÖRNYEI 1983, 33.

¹³⁶ CSORBA 2010a, 1464.

¹³⁷ CSORBA 2010a, 1464–1465.

¹³⁸ CSORBA 2010a, 1464–1465.

¹³⁹ LACKÓ 2001, 89.

¹⁴⁰ LACKÓ 2001, 90–92.

¹⁴¹ KÖRNYEI 1983, 33.

¹⁴² Már bemutattuk, hogy Fónagy és Gergely is az összeomlást közvetlen kapcsolatba hozzák a külvilág eseményeivel. Állásfoglalásukat mindvégig tükrözi beszédmodjuk. Ők azonban nem tesznek említést a betegnek vélt történelmi személyekre vonatkozó fontos módszertani követelményekről, hanem mindvégig a hagyományos történetírás mezején maradnak (egyszóval nem veszik számításba annak lehetőségét, hogy az összeomlásban a betegség [is] közrejátszhatott – ettől persze művük nem hibás(!), sőt a Széchenyire vonatkozó szakirodalom legjelesebbjei között tarthatók számon. Nem véletlen, hogy jelen dolgozat megírásakor is ezeket használjuk. Ugyanakkor Fónagyot mentheti az, hogy műve Dobszay Tamás Kossuth Lajost ismertető írásával egy könyvben jelent meg (terjedelmi korlátok) és az, hogy biográfiája elsősorban a nagyközönség számára, egyszerű nyelvezettel, közérthető formában íródott. Mint ahogy Gergelyt is mentheti az, hogy ő csak egy részproblémát vizsgált. A dolgozat szempontjából tehát egyértelműen Csorba László Széchenyi-életrajza a leghasználhatóbb.

könnyen lehet, hogy valóban emiatt borult el elméje.

Foglaljuk össze, mit tudtunk meg Széchenyi betegségről. A szakorvosok körében ma már nem kérdés, hogy a gróf beteg volt. A diagnózist illetően azonban nem alakult ki konszenzus. Pontos diagnózis híján pedig nem tudjuk mi volt Széchenyi betegsége, nem tudjuk, mikortól szenvedett benne, mennyire formálta vagy éppen deformálta személyiségét, döntésit, s mekkora szerepet játszott abban, amit a gróf életének és munkásságának nevezünk.¹⁴³ A legújabb kutatások szerint azonban Széchenyi patológiás motívumai már húszas éveitől rekonstruálható, elsősorban hipochondriás hangulatzavarokban megnyilvánuló személyiségzavarnak tekinthetők. A baj hangulat- és indítékvilágának kóros ingadozásaiban és az érzelmi minőségek szélsőséges változásaiban jelentkezett. Széchenyi patológiás viselkedésének kóros elemei így a hangulati-affektív labilitásban öltöttek alakot, de nem károsították szellemi képességét, logikáját és memóriáját. Hangulati kettőssége bizonyosan nem volt azonos a mániás-depressziós elmezavar tipikus cikloid fázisával és, érzelmi-hangulati labilitása még nem volt kifejlett elmebetegség, csupán az arra hajlamosító kóros személyiség szerkezet. A klinikai értelemben vett diagnózis nem lehet hisztéria, mert nincs nyoma annak az ösztönösen rövid távú, egoista, sokszor erotikusan változékony motívumú magatartásnak, amely az ebben szenvedő betegekre jellemző. Ahogyan lelki vergődései nem tekinthetők kényszerneurózisoknak sem, mert gyötrődéseit nem érezte külső, idegen kényszernek, ezek pszichés tartalmát betegesnek, értelmetlennek, amelyek amúgy korlátoznák gondolkodásában és cselekedeteiben. A reformkor Széchenyije tehát a szorosabb pszichopatológiai szempontot érvényesítve még premorbid, azaz elmebetegség előtti állapotban volt, de hangulat- és indítékvilágában már jelentkeztek erősödő kóros elemek. Igaz ez lehangolt, depresszív szakaszaira és a felhangoltság, egzaltáció, a határtalan lelkesedés periódusaira egyaránt.¹⁴⁴A pszichóziót követően ezek a tünetek erősödtek fel, de új, kóros tudattartalom nélkül. A gróf elmebetegségének pontos diagnózisára tett utólagos kísérlet olyan tüneteket vél felfedezni, mint a depresszió, a motoros nyugtalanság, a szorongás, a hallucináció, a téveszmék és az erősödő hipochondriás fikciók. A „visszatekintő” diagnózis alapján fent összegzett tünetek modern műszóval élve a cikloid pszichózis tág kategóriájába tartoznak. Ezzel kapcsolatban pedig tudjuk, hogy akin egyszer már rohamosan jelentkezett a cikloid pszichózis kóros alapja, annál már többé nem múlik el.¹⁴⁵

Széchenyi az 1850-es évek végén és 1860-ban: Ein Blick és öngyilkosság

A külső hatások nagy jelentőséggel való felruházása az összeomlás mellett az öngyilkosságnál is megjelenik. Nyilvánvaló, hogy elmeegógyintézetbe csupán a nagyon súlyos, ön- és közveszélyes betegek kerülhettek.¹⁴⁶ 1848 nyarának végére Széchenyinek ilyen nagyon komoly baja alakult ki, így pedig indokolt volt szanatóriumba szállítása.¹⁴⁷ Azok, akik látogatták Görden intézetében, azt hihették, a gróf úgymond meggyógyult. Ezért is érte a vád, hogy Döbling számára valamiféle politikai menedékhelyül¹⁴⁸ szolgál a felelősségre vonás alól. Akik azonban vele

¹⁴³ CSORBA 2010a, 1460–1465.

¹⁴⁴ Lásd végig CSORBA 2010b, 188–192.

¹⁴⁵ CSORBA 2010b, 293–296.; FÓNAGY 2003, 107–109. Újra fel kell hívni a figyelmet az elmeorvosi terminológiára, amely nem mindig teszi lehetővé az egykori betegek mai fogalmakkal történő pontos diagnosztizálását (FRANK 1978, 243.). Szerencsére Széchenyi esetében igen.

¹⁴⁶ CSORBA 2010b, 293–296.

¹⁴⁷ CSORBA 2010a, 1460.

¹⁴⁸ Maga Környei is ezt sejteti, amikor azt írja: „Sokan keresték annak magyarázatát, miért nem hagyta el Széchenyi az intézetet, és azt nem kevesen abban vélték megtalálni, hogy az látszott legbiztonságosabb menedéknak

éltek, jól tudták, a gróf továbbra is beteg maradt, viselkedésében, hangulati világában, indulati hullámlásában továbbra is megmaradtak a kóros elemek.¹⁴⁹ Politikai gondolkodása azonban nem szenvedett csorbát. Tiszta periódusaiban – minthogy a betegség nem érintette kognitív szféráját – teljesen normális szellemi életet folytatott, sőt az 1850-es évek végére olyannyira feltisztult, hogy magas színvonalú, politikai-értelmiségi tevékenységet is gyakorolt, kis túlzással pedig keze Döblingből újra elérte a nemzetközi politikát.¹⁵⁰

Széchenyi ugyanis felismerte, hogy a magyar nemzet nem halt meg, igenis túlélte a katasztrofát, a Birodalom viszont egyszersmind meggyengült. 1858-ban került a kezébe az a brosúra (Rückblick – Visszapillantás), amely a külföldi sajtót befolyásolandó dicsérte a magyarországi Bach-kormányzatot. Széchenyi jól tudta, hogy a nemzetközi politikai viszonyok erősítik az egész kontinenst jellemző forradalmi hangulatot. Ilyen volt többek között az 1857-tel elindult gazdasági világválság, az 1859-es európai válság, a balkáni és közép-európai népek önrendelkezési törekvései, a német kérdés megoldatlansága, az államcsőddel fenyegető pénzügyi helyzet, valamint a külpolitikai látóhatár beborulása nyomán kialakult nemzetközi konfliktus.¹⁵¹ Ezért is látott hozzá egy politikai szatíra, az Ein Blick auf den anonymen Rückblick (Egy pillantás a névtelen visszapillantásra) megírásához, melyet fia, Béla csempészett ki az országból és nyomtattatott ki Londonban. Korábban, a nemzeti látószögű magyar történetírás azt állította, hogy a Blick buktatta meg a Bach-rendszert. Bach belügy- és Kempen rendőrminisztert ugyanis az uralkodó 1859-ben leváltotta. Ma már tudjuk, hogy a rendszer bukásában nem sok szerepe volt Széchenyinek, mivel a leváltások az olasz egységesülési törekvésekkel szembeeső kormány magentai és solferinói vereségének voltak egyenes és nyilvánvaló következményei.¹⁵² Mindenesetre kiderült, hogy Döblingben valójában egy titkos röpiratgyártó központ működik. Ferenc József és Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári kormányzója nyomozást indított, melyet az új rendőrminiszterre, Thierry báróra bízta. A gyanú egyre

a politikai felelősségrevonás elől. [...] Műveinek külföldön való kinyomtatását el kellett titkolnia. [...] Ez ellen [...] csak egy védelem volt: az intézet! [...] *nem tudjuk elképzelni, hogy ne gondolt volna rá* [erre].” (KÖRNYEI 1983, 35.) [kiemelés tőlem: S. A.] Ráadásul Döblingnek politikai búvóhelyként való értelmezését az is erősítette, hogy a sokáig rossz diagnózisként mániás-depressziósnak tekintett Széchenyi vizsgálatokor még hiányoztak az arra vonatkozó ismeretek, hogy milyen időközönként váltják egymást a feltisztulási és rohamos időszakok (CSORBA 2010a, 1460.). Vagyis előrebocsátandó, hogy a gróf nem gyógyult meg az 1850-es évekre, csupán egy ilyen feltisztulási periódust élt meg. A szanatórium tehát igenis gyógyítási színhely volt! (CSORBA 2012, 73.)

¹⁴⁹ CSORBA 2010a, 1465. Gyakran idegeskedett, nagyon keveset aludt, teljes álmatlanságban szenvedett, ezért reggelig járkált fel és alá. A legapróbb dolgok is megijesztették, kihozták a sodrából. Időközönként rátört a verbalománia, egy fajta felolvasási kényszer. Vagyis mindent, ami a keze ügyébe került, monoton hangon felolvasott, legyen az újságcikk, lexikon vagy akár egy étlap. A grafománia miatt reggel 6-tól 11-ig folyamatosan írnia kellett. A szobái tele voltak ütőórákkal, amelyeket mind különböző időpontokra állított be. Öltözködési extravaganciái voltak, fura ruhákban járt. Volt egy fuvola-típusú hangszere, a „csákány”, amelyen mindig ugyanazt a dallamot játszotta. De ugyanilyen kóros mozzanatot kell sejtünk abban is, hogy nem akart kimenni az épületből. 1849. szeptember 5-től 1860. április 8-ig – ahogy azt már jeleztük – csak két alkalommal hagyta el a Görgen-házat (CSORBA 2010b.; 298.; http://www.mult-kor.hu/20100408_a_szentek_soSEM_lesznek_ongyilkosok)

¹⁵⁰ CSORBA 2010a, 1465.; CSORBA 2010, 296–297, KOSÁRY 1981, 6. Ekkor tehát nem a mániás-depressziós elmebetegeknek a mélypontok közötti normális, föltisztulási időszakáról kell beszélnünk, hanem egyszerűen arról, hogy betegsége sajátosságai éppenséggel nem zárták ki a kivételes színvonalú alkotómunkát (CSORBA 2010a, 1460.). Kosáry megállapítása viszont túlzás, mivel a későbbi szakirodalom már megállapította, a Blicknek nem sok szerepe volt Bachék bukásában.

¹⁵¹ CSORBA 2005, 310–312.

¹⁵² CSORBA 2005, 310–312.; CSORBA 2010b, 310.

megalapozottabbnak tűnt, gyűltek az információk a besúgók jelentései és titkos megfigyelések alapján. 1860. március 3-án Thierry rendőrségi házkutatást rendelt el a tébolydában. Széchenyi és Görgen doktor lakosztályát is átvizsgálták, előbbiben egyértelmű bizonyítást nyert „a legnagyobb magyar” szerzősége), az, hogy milyen élesen bírálta a Bach-rendszert és az uralkodót (Ferenc József egyenesen „elbízott, kevély, szívtelen, rövideszű, vért szomjazó” uralkodóként szerepelt írásában).¹⁵³ Az ellenállás lelepleződött. Ezt követően pedig Széchenyi több levelet is váltott Thierryvel. A hagyomány szerint a gróf öngyilkosságában a legjelentősebb szerepet Thierry rendőrminiszter március 16-ai levele játszotta, melyben közvetett célzások útján azzal fenyegette meg, hogy felségsértésért perbe fogják, és állami elmeógyógyintézetbe szállítják át.¹⁵⁴ Sokan a mai napig ezt a koncepciót fogadják el. Köztük FÓNAGY is, aki azt írja: „A Thierrytől kapott válaszelevélről azonban összeomlott nagy nehezen visszanyert és megőrzött egyensúlya.[...] Thierry sima mondata ugyanis egy politikai pernél[...] sokkal rosszabb alternatívát sejtetett: az eltűnést az állami tébolyda, a bécsi Narrensturm süllyesztőjében.” Abban igaza van, hogy ez a halálánál is rosszabbnak tűnt, hiszen a korabeli Európa állami elmeógyógyintézeteiben – mint ahogy azt már fentebb jeleztük – a betegekkel szembeni durva fizikai erőszak mindennapos volt.¹⁵⁵ A Széchenyi-filológia azonban már feltárta a Thierry-levél tartalmát, s ezt FÓNAGY is átveszi („sima mondata”). Észert az abban foglaltak nem fenyegetésnek, hanem a múltra és részben a jelenre vonatkozó ténymegállapításnak minősülnek.¹⁵⁶

A történeti pszichiátria megállapításaiból tehát tudjuk, hogy Széchenyi nem „klasszikus bolond” volt, mivel az elmebetegség memóriáját és logikáját nem érintette. Helyesen tud és ítél a magyar viszonyokról, látogatókat fogad, egyre többet politizált. A magyar nyelvű könyvek és újságok mellett birodalmi sajtót is olvas. Szellemi kivilágosodása ellenére azonban továbbra

¹⁵³ CSORBA 2010b, 321–324.; CSORBA 2005: 313.

¹⁵⁴ CSORBA 2005, 313.; CSORBA 2010b, 324.; http://www.mult-kor.hu/20100408_a_szentek_sosem_lesznek_ongyilkosok. Ezt a felfogást leghatározottabban Kosáry Domokos képviseli. Kosáry gyönyörűen felépíti, mi is történhetett a gróf végnapjaiban, s úgy gondolja, halálának valójában semmi köze nem volt elmebetegségéhez, hanem az a fenyegetés egyértelmű következménye volt. Természetesen Kosáry is leginkább a naplószövegekre támaszkodott: „Van rosszabb sors is, mint a vérpad [...] Nem kell más, csak annyi, hogy Széchenyi a döblingi menedékből erőszakkal egy állami tébolydába szállítsák, valóban zárt falak közé, egy valódi alvilágba [...] Széchenyi nem omlott össze, hanem ellenkezőleg, az új, végleges összeomlás, az ásitó örvény rettenetétől és attól a megaláztatástól menekült, hogy az önkényuralom bürokratái és fogdmegjei elhurcolják, és a sötétségbe taszítják. Ez az, amit a felépült, de saját sérülékenységét ismerő, szuverén, büszke ember semmiképpen nem tud, nem akar elviselni (KOSÁRY 1981, 273–274.).

¹⁵⁵ FÓNAGY 2003, 118–119.; CSORBA 2010b, 325. Érdekes, hogy az a Csorba László, aki a pszichológiai tényezők történelemben betöltött szerepének kérdésében a legérzékenyebb Széchenyi-biográfus, másutt így fogalmaz: „A gróftól közvetett célzások útján azzal fenyegették meg, hogy felségsértésért perbe vonják vagy állami elmeógyógyintézetbe szállíttatják át – és ennek elviselhetetlen borzalma erőltette végül a pisztolyt a kezébe” (CSORBA 2005, 313.) [kiemelés tőlem: S. A.]. Mivel ugyanő Széchenyi-életrajzában bőven kitér az általunk is vizsgált részproblémára, arra gondolunk, hogy írása az egyetemi hallgatók számára készült tankönyvjellegből következően nem bonyolódik részkérdésekbe.

¹⁵⁶ LACKÓ 2001, 56–57. Az úgyszintén Kecskeméthyől a történészekre is áthagyományozódott rosszul lefordított változat („a döblingi tébolyda megszűnt reá nézve menhely lenni. Ez volt a Széchenyin ejtett utolsó s halálos döfés. Az öreg, beteg ember megtört”) (KECSKEMÉTHY 1987, 157. Idézi LACKÓ 2001, 56–57.) valóban a fenyegetés látogatását keltheti. Az eredeti mondat azonban ebben a formában szerepelt a levélben: „Das von Ihnen vor Jahren gewählte Asyl, hat längst ein Solches zu sein aufgehört.” (KECSKEMÉTHY 1987, 157.) vagyis „Az Ön által évekként kiválasztott menedékhely már rég nem az, ami volt” (CSORBA 2010b, 325.). Kétségkívül nem volt túl udvarias a miniszter, de ez a közlés önmagában nem okozhatott akkora pánikot Széchenyiben, mint azt a fent idézett, rosszul lefordított változat alapján gondolnánk (LACKÓ 2001, 56–57.).

is meg volt győződve arról, hogy csakis ő volt az, „*aki a vér- és lángözönt hazájára vont.*”¹⁵⁷ A részletes és alapos orvosi feljegyzések is a minduntalan ismételt önvádolásokról és hypomániás tendenciáról árulkodnak.¹⁵⁸ Cselekvőképességében azonban korántsem volt korlátozott, sőt nagyon is jól tudta, hogy az intézet, egyedül az intézet adja meg számára azt a lehetőséget, hogy közéleti egyéniségekkel találkozzon, rájuk hatást gyakoroljon, irodalmi műveket írjon stb.¹⁵⁹ De beteg volt, elmebeteg.

1857. május 3-án kezdte el újra írni a naplót. Ezek szaggatottsága és rövidege szinte az 1848-as napló folytatásának tűnik. 1860. március 17-én borult el végzetesen kedélyvilága. Feljegyzései nyugtalanok, élettelenek és életkedv nélkülinek érzi magát. Mélyen lesújtja barátja, sakkpartnere, Jósika Samu halála.¹⁶⁰ Kétségbeesett, majd 1860. április 8-án éjjel fejbe lőtte magát.

Ahhoz, hogy az öngyilkosság problémájának lényegét megértsük, mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy Széchenyi valóban elmebeteg volt, és nem politikai menedékhelyként tartózkodott az elmeógyógyintézetben. Az összeomlás kapcsán már szóltunk róla, de itt újra le kell szögeznünk: a pszichopátiás megnyilvánulások és a pszichózist kiváltó tényezők keresése az egészséges ember elgondolásai alapján nem sikerülhet. A pszichopatológiától ugyanis távol állnak a gondolatkonstrukciókon alapuló magyarázatok, mert ezek az értelmezők és nem a betegek mérlegelése.¹⁶¹ A történész ugyanakkor a múltbeli emberi cselekvés bemutatásakor a lehető legkézenfekvőbb módon alkalmazza azt a technikát, hogy ahol hiányosak az adatok, ott a korabeli valóság rekonstrukciójához segítségül hívja az átlagemberi logikát. Egy elmebeteg esetében azonban a logika csődöt mond, főként diagnózis híján.¹⁶²

Széchenyi öngyilkossága kapcsán a legnagyobb problémát az adja, hogy „*önála összetalálkozott az alkatilag adott és a nem szükségképpen kóros tényezők feltételezte reakció.*”¹⁶³ Ugyanis nem tudni, hogy öngyilkossága az elmebaj, avagy a körülmények következménye lett. Az öngyilkossági gondolatokkal soha nem foglalkozó, lelkiileg egészséges embereknél ez utóbbiak láttatták

¹⁵⁷ CSORBA 2010b, 312.

¹⁵⁸ Bőbeszédű volt, gondolatmenete ugráló, hangulata gyorsan változó. Hypomániás magatartása gyakorta és hirtelen csapott át lehangeltségbe és fordítva: emelkedett hangulata és aktivitása az önvádolási hajlamba. Ez ráadásul a diagnózisba is beleillik, mert mind gyakoriak a ciklikus alkatúaknál (KÖRNYEI 1983, 35–37.).

¹⁵⁹ Vagyis Döblingben maradását személye mellett bizonyonnyal tevékenysége is meghatározta. Újra hangsúlyoznunk kell, hogy ezért is vádolták sokan azzal, hogy a szanatórium csupán menedék a politikai felelősségrevonás elől. Műveinek külföldön való terjesztését és a Blick szerzőségét el kellett titkolnia: az intézet által. Környei azt írja: „[...] tartózkodónak kell [...] lennünk nézetünk megalkotásában; de nem tudjuk elképzelni, hogy ne gondolt volna reá” [erre] (KÖRNYEI 1983, 35.).

¹⁶⁰ „*Közeledik a végem (!)! Egy rendőrbiztos átad 5 dobozt és báró Thierry levelét. [...] »Ideje, hogy egy kétségbeesett döntéssel kivonjam magam ezekben az üldöztetésekből«*” (Napló: 1353, 1860. március 17.); „*Óriási léptekkel közeledik a végem. A végtelenségig fognak gyötörni. Ki kell vonnom magam ebből!*” (Napló: 1354, 1860. március 22.); „*Elháríthatatlanul – elvesztem! – Végem (?) bármelyik pillanatban bekövetkezhetik.*” (Napló 1354, 1860. március 25.); „*Elborzadok! Nem tudom hurcolni az életemet. Meg kell semmisítenem magam*” (Napló 1354, 1860. március 26.); „*Megsemmisülés után sóhajtozom!?*” (Napló 1354, 1860. március 27.); „*Meghalt Jósika! Pótolhatatlan veszteség! – [...] Teljesen szét vagyok zülálva.*” (Napló: 1355, 1860. március 28.); „*Csupa kétségbeesés vagyok. Kiss este sakk. Az éjjel véget akartam vetni az életemnek.*” (Napló 1355, 1860. március 29.); „*Kétségbeesve. Nem tudok élni és meghalni sem*” (Napló 1355, 1860. március 30.); „*El vagyok veszve!*” (Napló 1355, 1860. március 31.); „*– – – – Nem tudom megmenteni magam!*” (Napló 1355, 1860. április 1.).

¹⁶¹ KÖRNYEI 1983, 38. Különösen helytelen a magyarázat, ha egyetlen tényezőre támaszkodik, gyakran mélypszichológiai színezettel. A Széchenyi-irodalomban ilyen a gróf összeroppanását visszavezetni arra, hogy megismerte az osztrák kormány álláspontját közlő királyi leiratot (KÖRNYEI 1983, 39.) – írja Környei többek között Gergelyről!

¹⁶² CSORBA 2010b, 335–336. Széchenyiné pedig ez a helyzet.

¹⁶³ KÖRNYEI 1983, 40.

volna elkerülhetetlenek az öngyilkosságot. Jól tudjuk azonban, hogy Széchenyiben már igen fiatal korában felbukkan és vissza-vissza is tér az öngyilkosság gondolata. Nem egyszer vette a kezébe a pisztolyt, sőt talán olyan is volt, hogy más vette el tőle (Balogh doktor az utazás alatt). De hogy ezek a kényszer gondolatok túllépték-e azt a határt, hogy kényszer helyett kóros kényszerképzeletről beszéljünk, nem tudjuk, ugyanis nincs adatunk arról, hogy elkövetett volna öngyilkossági kísérletet.¹⁶⁴ 1860. április 8-án viszont végül főbe lőtte magát.¹⁶⁵

Vagyis lehetséges, hogy a „legnagyobb magyar” öngyilkossági elhatározásában nagyon is közrejátszottak a tettét megelőző események, így a házkutatás és az állami elmeorvosintézetbe való átszállítással való fenyegetés.¹⁶⁶ Ha így volt, nem csodálkozhatunk azon, hogy a lelki és testi gyötres szimbólumává váló Narrensturmhoz, az eleven kínzathoz és élve eltemetéshez az egyébként kiemelkedő szellemi munkára képes Széchenyi nem érzett magában elég erőt és elszántságot.¹⁶⁷ Előfordul, hogy „nem ildomos tovább élni.”¹⁶⁸ Viszont az is lehetséges, hogy mindezeknek az előzményeknek az égvilágon semmi hatásuk nem volt a végső tethez, és az kizárólag elmeállapota újabb, a külső körülményektől teljesen független elborulásának, betegségébe belső, számunkra örökre hozzáférhetetlen, kóros mozzanatainak lett a következménye.¹⁶⁹

Összegzés

A szűkebb szakmán kívüli világ (beleértve e sorok íróját is) alig tud valamit az ideg- és elmebetegségek valódi természetéről.¹⁷⁰ Legfőbb célunk a modern orvostörténeti vizsgálatok módszertani követelményeinek ismertetése, s ezek életrajzírásba való átültetése volt. Láttuk, ennek kapcsán még a legújabb Széchenyi-irodalmat is terhelik problémák. Sokkal óvatosabbnak kell lennünk a számunkra két legfontosabb esemény vizsgálatának tekintetében: az egyik az 1848 őszi válság, mely az összeomláshoz, a másik az 1860-as döblingi házkutatás és a Thierry-féle levél, mely az önkéntes halál vállaláshoz vezetett. Legalábbis a hagyományos történetírásban rögzült nézet szerint. Pedig Széchenyi minden cselekedetét (már gyermekkorától) szükségszerű a betegség szemszögéből vizsgálunk.¹⁷¹

¹⁶⁴ KÖRNYEI 1983, 40.

¹⁶⁵ A Széchenyi meggyilkolására vonatkozó képzelgés a fantazmagóriák világába tartoznak, ne tiszteljük meg őket az elmélet kifejezéssel. Ennek megfelelően itt nem kívánunk foglalkozni vele. De erre legújabbban http://www.kisalfold.hu/szieszta/szechenyi_halala_ongyilkosság_vagy_gyilkosság/2151470/.

¹⁶⁶ Láttuk, hogy a rendőrminiszter nem intézett egyenes fenyegetést. De könnyen lehet, hogy Széchenyi így értette a sima szavakat. (CSORBA 2010b, 325.)

¹⁶⁷ CSORBA 2010b, 325.

¹⁶⁸ SCHEGEL 1980, 263. Idézi LACKÓ 2001, 206.

¹⁶⁹ SCHEGEL 1980, 263.; http://www.mult-kor.hu/20100408_a_szentek_osem_lesznek_ongyilkosok. Erre a problémára nem tudunk ma választ adni és nemigen várható már olyan jelentősebb történelmi forrásanyag előkerülése, amely alapvetően új adatokkal világítaná meg Széchenyi döblingi állapotát és végső döntéseinek motívumait (SCHEGEL 1980, 263.; CSORBA 2010b, 336.; CSORBA, 2010a, 1463.). Olyan új forrásanyag előkerülése tehát, amely drámaian átalakítaná ismeretinket a betegséggel kapcsolatban, nem nagyon valószínű. De a naplóról tudjuk, hogy Széchenyi titkára, Tassner Antal a kompromittáló részeket tussal áthúzta. Ma pedig már rendelkezünk olyan technikai eljárással, amellyel a tussal áthúzott szövegek ismét olvashatóvá válnak. Könnyen lehet, hogy ezek a szövegrészek a betegséggel kapcsolatban is szolgálhatnak információkkal (http://www.mult-kor.hu/20100408_a_szentek_osem_lesznek_ongyilkosok). Ahogy azt sem lehet kizárni, hogy a pszichiátria lendületes fejlődése nyomán olyan új szempontok kerülnek előtérbe, amelyek a meglévő forrásanyag radikálisan új elemzését teszik lehetővé (CSORBA 2010a, 1463.).

¹⁷⁰ CSORBA 2010a, 1465.

¹⁷¹ http://www.mult-kor.hu/20100408_a_szentek_osem_lesznek_ongyilkosok

A történetírói szakma többek között éppen azért nagyszerű, mert a történész saját maga döntheti el, hogy a tradíciók által kikövezett úton halad, vagy teret enged az új történetírás kínálta lehetőségeknek. Értekezésünk ugyanakkor nem ítélezés, kritika akart lenni az eddigi Széchenyi-biográfiákról (annak ellenére sem, hogy néhol keményebben fogalmaztunk). Mind kiváló, illetve Széchenyi életének és munkásságának jobb megértését célul kitűző, ezt teljesítő munka. Mindenekelőtt arra kerestük a választ, hogy Széchenyi két válságában közrejátszottak-e vagy sem a külső események. Ugyanis – mint láttuk – itt ütköznek össze az álláspontok, s számunkra mindkettő ugyanúgy elfogadható.

Bibliográfia

- ATKINSON, L. Rita — ATKINSON C. Richard — SMITH, E. Edward — BEM, J. Daryl (szerk.): Pszichológia. Osiris, Budapest.
- BARÁTH Katalin — LACKÓ Mihály 2005. Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok, A múlt ösvényén Budapest, L'Harmattan, 2001. 207.; Korall 21–22 (2005), 300–307.
- BOTOND Ágnes 1991. Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
- BOTOND Ágnes 2006. „Pszichohistória”: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris, Budapest, 539–563.
- BREISACH, Ernst 2004. Historiográfia, Osiris, Budapest, 350–356.
- CSORBA László 2005. „Az önkényuralom kora (1849-1867)”: GERGELY András (szerk.): Magyarország története a 19. században, Osiris, Budapest, 279–326.
- CSORBA László 2010(a). „A beteg Széchenyiről”: Magyar Tudomány 12, 1458-1466.
- CSORBA László 2010(b). Széchenyi István. M-Érték, Budapest.
- CSORBA László 2012. „Álmok, csúsztatások, hazugságok. Miről vallanak a források.”: Rubicon 2012/4-5 70-85.
- DRASKÓCZY István 2006. „Pszichohistória”: BERTÉNYI Iván (szerk.): A történelem segédtudományai. Osiris, Budapest, 304–305.
- EERŐS Ferenc 2007. Trauma és történelem, Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok. Jászöveg Műhely, Budapest.
- FENYŐ Ervin 2002. „»Lelki esméret szerint.«, Lackó Mihály: Széchenyi elájul, Pszichotörténeti tanulmányok”, BUKSZ 2002. Ősz. 207–215.
- FÓNAGY Zoltán 2003. „Széchenyi István”: FÓNAGY Zoltán – DOBSZAY Tamás: Széchenyi és Kossuth. Kossuth, Budapest. 7–119.
- FRANK Tibor 1978. „A pszichiátriai kórrajz mint történeti forrás”: Világosság 4, 239–247.
- GAZDA István 2010. „Széchenyi betegségei naplója tükrében – Ein Blick”: KAPRONCZAY Károly [és mások] (szerk.): Három orvostörténész köszöntése. Tanulmánykötet Birtalan Ákos, Karasszon Dénes és Szállási Árpád köszöntésére. Johan Béla Alapítvány–Magyar Orvostörténelmi Társaság, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár–Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest.

- GERGELY András 2005. „A forradalom és az önvédelmi háború (1848–1849)”: GERGELY András (szerk.) Magyarország története a 19. században, Osiris, Budapest, 236–278.
- GERGELY András 2006. Széchenyi István (1791–1860). Kalligram, Pozsony.
- GRÜNWARD Béla 1890. Az új Magyarország, Gróf Széchenyi István. Franklin Társulat, Budapest.
- HELLER Ágnes 2006. Trauma. Múlt és Jövő, Budapest.
- Ifj. BERTÉNYI Iván — Id. HORÁNSZKY Nándor 2005. „Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára”: Korall 21–22, 284–299.
- KAPRONCZAY Károly 2007. „Tébolydából elmeógyógyintézet, A hazai elmeügy intézményei”: Mozaik Historia, 642–644.
- KECSKEMÉTHY Aurél 1987. Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála. Szépirodalmi, Budapest.
- KOSÁRY Domokos 1981. Széchenyi Döblingben. Magvető, Budapest.
- KÖRNYEI István 1983. „Széchenyi István lelki alkata és elme-betegsége”: Orvostörténeti Közlemények 102–104, 9–43.
- KÖVÁRY Zoltán 2011. „A pszichobiográfia, mint módszer. Az élettörténet-elemzés reneszánsza: új perspektívák a személyiség- és kreativitáskutatásban”: Alkalmazott Nyelvészet 4, 65–92.
- KÖVÉR György 2005. „Hysteriától a tébolyodottságig. Klára és Emma párhuzamos esettörténete”: Korall 21–22, 68–97.
- KKÖVÉR György 2011. „Hős – zavarban. Lovassy László megőrzése és szabadulása”: DEÁK Ágnes — VÖLGYESI Orsolya (szerk.): História mezején, a 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 127–140.
- LACKÓ Mihály 2001. Széchenyi elájul, Pszichotörténeti tanulmányok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2001.
- LAFFERTON Emese 2004. „A magántébolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908”: BÉKÉS Vera (szerk.): A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában, Budapest, 34–73.
- LAWTON, H 1988. The psychohistorians handbook. The Psychohistory Press, London — New York.
- PLATO, von Alexander 2005. „Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis”: Korall 21–22, 12–35.
- PORTER, Roy 2002. A téboly, A boszorkányperektől a pszichoterápiáig. Magyar Világ, Budapest.
- RÖCKELEIN, Hedwig 2002. „A pszichohistorikus módszer hozzájárulása az »új történelmi biográfiához«”: Aetas 2–3, 231–245.
- RUNYAN, W. M. 1998. „Vita a pszichobiográfiáról”: HUNYADY György (szerk.): Történeti és politikai pszichológia. Osiris, Budapest, 305–339.
- SALGÓ Jakab 1890. Politikai pszichiátria. Szemle, Budapest, 62, 160, 152–160.

SCHAFFER Károly 1923. Gróf Széchenyi István idegrendszere szakorvosi megvilágításban. MTA, Budapest.

SCHLEGEL, A. W. — SCHLEGEL, Friedrich 1980. Válogatott esztétikai írások. Budapest.

SCHUTZ, William Todd: What is psychobiography?

SZÉCHENYI István 1987. Napló. OLTVÁNYI Ambrus (szerk.). Budapest.

Internetes hivatkozások

http://www.kisalfold.hu/szieszta/szechenyi_halala_ongyilkossag_vagy_gyilkossag/2151470/

http://www.mult-kor.hu/20100408_a_szentek_osem_lesznek_ongyilkosok

Ez a lap üres

Ez a lap üres

***NYELV-
TUDOMÁNY***

Ez a lap üres

BESENYEI MÁTÉ

Magyar BA, III. évfolyam

„Mi gömöri palócok vagyunk”

Nyelvjárás és identitás a köznyelv határán

Bevezetés

Ebben a dolgozatban egy kisebb, bár annál reprezentatívabb értékű gyűjtés feldolgozásával azt vizsgálom, hogyan viszonyulnak a szlovákiai magyarság nyelvjárási beszélői a standardizált magyar nyelvhez, illetve a mai Magyarországon beszélt, a helyiek szava járásával: „pesti”, vagy „uraddzó” beszédmódhoz. Továbbá kitérek a felvidéki magyar anyanyelvűek szlovák nyelvhez való esztétikai viszonyulásának kérdésére is, mely szintén egy rendkívül összetett és érdekes szociolingvisztikai probléma. A gyűjtés során felvetődött a népnyelvi barkó és a néprajz által használt barkó fogalmának szembenállása, ugyanis a néprajzi tájegységként ismert, földrajzilag jól körülírható terület nem esik egybe azzal a területtel, amit adatközlőink kiemeltek, mint barkóvidék, s ők elsősorban ezen csoport meghatározásában nyelvi érveket mozgósítottak, emellett a Magyarország területére eső tájegységet nem ismerték fel ezáltal a fogalom által. A kérdést részletesebben kifejtem külön fejezetet szentelve a témának. Mellékszálként, s egyben érdekes folytatásként a kutatási területnek kitérek a helyi cigányság nyelvhasználatáról alkotott véleményekre. Röviden összegezném a gyűjtésünk által egyértelműen igazolható nyelvjárási sajátosságokat. Végül szeretném oly mértékben összehasonlítani ezt a gyűjtést, egy Erdélyben végzett széleskörű és átfogó vizsgálattal, amennyire azt csak engedi a dolgozat kerete és a témám. A gyűjtést egyik csoporttársammal, Jánosi Zsuzsával végeztem. A felhasznált hangfelvételek 2012. április 4-én és 5-én vettük fel.

A terep ismertetése

Gyűjtésünk helyszínéül *Sajólénártfalvát* (szlovákul Lenartovce) választottuk. A település 1918 előtt Gömör vármegye Putnoki járáshoz tartozott, ma azonban már a Besztercebányai kerület Rimaszombati járásához tartozik. A közvetlenül, a határ mellett található község Bánrévétől 3 km-re helyezkedik el, közel ahhoz a ponthoz, ahol a Rima a Sajóba torkollik.

Eltérekintek a falu helytörténetének hosszas ismertetésétől, mivel ez nem kapcsolódik szorosan az általam vizsgált kérdéskörhöz, (azonban röviden mégis fontosnak tartom vázolni a falu múltját és mai helyzetét). A különböző írott forrásokban a település többféle megnevezésével találkozhatunk. Az 1715-ös országos összeírásban *Lenárdfalvaként* említik

(<http://193.224.149.8/adatbazisokol/adatbazis/2>); VÁLYI András 1796-ban nyomtatott *Magyar Országának leírása* című művében pedig *Lénártfalvaként*¹ szerepel. Kutatásunk alatt a helyiektől legtöbbször az itten nyelvjárársban használatos módon *Lénártfala* néven hallottuk és rögzítettük. Az 1715-ös országos adóösszeírás szerint a településen adózó férfiak (parasztok és zsellérek) családnevei a következők: *Csizy, Madarász, Arany, Kovács, Szekeres*. A magyar családnevek ilyen dominálása megerősíti a VÁLYI és FÉNYES munkáiban olvashatóakat, miszerint:

¹ VÁLYI 1799, 506

„Magyar falu...”² illetve: „eredet szülte magyarok.”³ A Madarász családnév ma is elterjedt a településen, első két adatközlőnk is ezen a néven mutatkozott be. A falu lakossága 1851-ben 459, napjainkban 526 főre tehető, melyből 504 fő magyar 20 fő szlovák, 2 pedig roma nemzetiségűnek vallotta magát.

(http://www.foruminst.sk/hu/9/xml/0/a_csehszlovakiai_magyarok_lexikona/1/877/sajolenartfalva/skat-lex_tel) Sajólénártfalva többségében református község, a kisebbséget alkotó katolikus gyülekezetet elsősorban az itt élő, de más területekről betelepült magyarok alkotják. 1796-ban: „lakosai katolikusok, és többnyire reformátusok”⁴. A falu fekvését tekintve két nagyobb, többségében magyar lakta város mellett helyezkedik el. Tornaalja csupán 18, míg Rimaszombat 30 km-re van az általunk vizsgált faluhoz képest. Az első magyarországi város Putnok, szintén közel, mindössze 10 km-re van, keleti irányban. Sík vidéken helyezkedik el és gazdag a termőtalaj, az idősök beszámolójából értesülhetünk erről. Már érkezésünkkor megállapíthattuk kedvező fekvését és termőföldbeli gazdagságát. Fontos volt számunkra a gyűjtés során, hogy lehetőleg olyan települést válasszunk, ahol a hagyományos paraszti kultúra nyomaival még találkozhatunk, s ez az aktív emlékezés részét képezi. Választásunk szerencsésnek bizonyult, a régi falusi világ az általunk megkérdezettek számára még mindig az emlékezés részét képezi.

A kutatás célja és módszere

Rövid, kétnapos kutatásunk alatt öt személlyel készítettünk felvételeket, egy előre megszerkesztett, javarészt az Új Magyar Nyelv Atlasz⁵ kérdéseit tartalmazó lexikai, szociolingvisztikai kérdéssor segítségével. Ezt egészítettük ki a témánkhoz illő egyéb, szociolingvisztikai problémákat felvető kérdésekkel. Az ÚMNYA első részében szereplő, dialektológiai kérdőívből nem kérdeztünk ki minden szót, vagy éppen ragokra vonatkozó kérdést, mivel ez nem volt fő célja a gyűjtésnek, az általunk használt, s valamelyest kibővített kérdőívet az egyes számú mellékletben közlöm, ahol a gyűjtött szavakat is feltüntettem majd. Összesen 107 kérdést tettünk fel az ÚMNYA dialektológiai kérdőívéből és 17 szociolingvisztikával kapcsolatos kérdést fogalmaztunk meg emellé. Bizonyos esetekben olyan szó is bekerült a mellékletbe, melyet nem kérdeztünk ugyan, de adatközlőink kérdésünk nélkül is közölték számunkra. Ilyen például a tök megnevezésénél előforduló *úritök* (sütőtök) és *disznótök* (takarmányozásra szolgáló tök), a csalánnál kiemelték, hogy a képen látható „*csanál*” „*árvacsanál*”. A jobb és baloldali ökör megnevezésnél gondot okozott az, hogy adatközlőink vagy nem tartottak ökröt, vagy már kikopott emlékezetükből az elnevezés, így az oda beírt válaszok az ökör irányítására vonatkozó kifejezések (megtudtuk, hogy a településre a lótarás volt jellemzőbb, mint sem az ököré). Az általánosan megnevezendő haszttalan növény esetében pedig legtöbb adatközlőnk automatikusan a specifikus fajtákat kezdték el sorolni. A kérdőív kikérdezését azért tartottam szükségesnek, mivel a szociolingvisztikai gyűjtés bevezetése egy számunkra idegen településen, ahová nem hivatalosan, valamilyen intézmény által kiküldötteként voltunk jelen, nehézségeket okozhatott volna, így a kérdőív valamelyest előkészítette a terepet a számunkra lényegi munkához. Gyűjtésünk során leginkább azt próbáltuk meg felmérni, hogy miként viszonyulnak a falusi nyelvjárási beszélők a köznyelvhez, valamint a szomszédos falvakban tapasztalható eltérő nyelvjárási változatokhoz. Mit tartanak szépnek, milyen mértékben érzik a mindennapokat befolyásoló tényezőnek a nyelvjárási beszédet. Munkánkat a helyi önkormányzat tudomásával

² VÁLYI 1796, 505

³ FÉNYES 1984, 22.

⁴ VÁLYI 1799, 506.

⁵ a későbbiekben ÚMNYA.

és segítségével végeztük. Kezdetben mégis tartózkodóan fogadtak az itt lakók. Egyértelmű volt számukra kívülállóságunk, de pár kisebb "kudarc" után gyorsan és gördülékenyen tudtuk folytatni tevékenységünket.

Előre számítottunk bizonyos fokú megfelelési és alkalmazkodási kényszerre a lénártfalvaiak részéről. Ez már a hivatalban is kiderült, ahol az alkalmasnak gondolt interjúalanyoknak szinte csak pedagógusokat jelöltek ki, annak ellenére, hogy a beszélgetésnek – ahogy ezt érkezésünkkel közöltünk is – a hagyományos paraszti gazdálkodás volt az egyik főbb vezérszála. A település perifériális helyzete miatt nem kedvez a fiatalok helyben maradási szándékának, ugyanis a déli járásokban, melyek jelentős, olykor az adott területen "többségben" lévő magyar kisebbségnek adnak otthont Szlovákiában a legszegényebb régióhoz tartozik,⁶ így adatközlőink életkora a 63 és 72 év között mozgott, mivel a fiatalabb korosztály jelentős része, az itt élők elmondása alapján a szomszédos településeken, főleg Rimaszombaton, munkaidejüket töltötték mialatt mi gyűjtésünket végeztük. Őt adatközlőnk nemek szerinti megoszlása: négy nő és egy férfi.

Mielőtt rátérnék gyűjtési tapasztalataim részletezésére, fontosnak tartom megemlíteni, hogy jelen kutatással csak kis részét tudtam érinteni az ebbe a kérdéskörbe tartozó problémáknak. Olvasva a nyelvjárással foglalkozó rendkívül terjedelmes szociolingvisztikai szakirodalmat, mely többek között a nyelvjárás és köznyelv viszonyával, a kisebbségi magyarság nyelvhasználatával, a kétnyelvűséggel és további, ehhez szorosan kapcsolódó témákkal foglalkozik, be kell látnom, hogy gyűjtésem, az ott töltött idő rövidege miatt, csak egy kis részét érinti a kutatható kérdéseknek, mivel csak az idősebb korosztállyal tudtam interjút készíteni, így az általuk megfogalmazott vélemények inkább korosztályi attitűdöt tükröznek. A falu szociolingvisztikailag reprezentatív vizsgálata a jövő feladata.

Tapasztalatok

Mint már a bevezetőben említettem, gyűjtésem fő célja a megkérdezettek nyelvi tudatának, nyelvhasználatának és nyelvi attitűdjének részleges felmérése volt. Azonban rögtön az elején világossá vált, hogy igen nehéz általánosságban meghatározni a szlováki magyarság nyelvi identitását, mivel ez igen bonyolult, érzékeny és változó jelenségkör. Az általunk megkérdezettek magukat „*gömöri palócoknak*”, „*palócoknak*”, beszédüket pedig egyértelműen „*gömörinek*” nevezték. Látszódik ebből is, hogy az első két válasz valószínűleg a néprajzi fogalmat, tájegységet fedti le. Adatközlőink már birtokában vannak a viszonylagosan egységesnek nevezhető palóc fogalomnak, azonban „*beszédüket*” mégis táj specifikusan határozták meg, ezzel is mutatva lokális identitástudatuk kivetülését, melyet egy történelmi vármegye elnevezése alkot, s magukat még véletlenül sem borsodinak, vagy hontinak nevezve. Az elhangzottak alapján Gömört jelölném meg, mint egyfajta elsődleges alapbázisát az itteniek identitásában, azért nem a palóccal kezdve, mert az számukra is sokkal általánosabb, s épp e fogalmi keret tágasága miatt nem biztos, hogy az egyén biztonságosnak érezné annyira, mint ezt a szűkebb táji, nyelvi, néprajzi megfogalmazást.

Érdekes jelenségként említhető meg, hogy mindegyik adatközlőnk ajánlott egy szomszédos települést, hangsúlyozva azt, hogy ott vagy több régi szót ismernek, vagy szavaik kiejtését tekintve sokkal jobban eltérnek a köznyelvtől. Bizonyos esetben az adatközlő ilyen fajta kijelentését nem értelmezhetjük másnak, mint a tehertől való megszabadulási szándék. Tardonán végzett gyűjtésem során is találkoztam ezzel a jelenséggel. Ahol személyes benyomásom és későbbi tapasztalatom az volt, hogy ezek inkább segítő szándékot feltételeznek. Sok esetben

⁶ SÁNDOR 2011, 186

viszont helyesek ezek a megállapítások, amennyiben az adott település tisztában van múltjával, miszerint telepített faluról van-e szó, s ilyen esetekben helyes az észrevétel, hogy a szomszédos falvakban jobban őrződik a nyelvjárás, mely arra a tájra jellemző. *Tardonán* is megemlítettek több, szomszédos falut, ahol szerintük eredményesebben folytathatnám a gyűjtést, mivel ott „...*jobban nyelvjárásban beszélnek.*”

Ez szerintem figyelemreméltó jelenség, mivel közvetve negatív nyelvjárási attitűdre is utalhat. Ezt a falunként jelentkező elkülönültséget egyéb megnyilatkozásaikban nem figyeltem meg, azonban biztos, hogy ők úgy gondolták, hogy beszédük lényegesen eltér akár a pár km-re arrébb található, hasonló felépítésű és múltú falutól. Sajnos nem volt lehetőségünk a szomszédos településeken is interjú készíteni, így nem foglalhatok ebben állást, de gyanítom, hogy nem sok lényeges különbséget észleltem volna a környező falvak lakosainak beszédében.

Ehhez a jelenséghez kapcsolódó másik észrevételem a következő: kissé ellentmondásosnak tűnt számomra, mikor adatközlőim a környékbeli falvakat ajánlották nekünk, azzal érvelve, hogy ott szebben beszélnek és ezen azt értették, hogy *nyelvjárásiasabban*. Ezt azért volt furcsa tőlük hallani, mivel nem tűnt logikusnak, hogy ha azt tartják a szebb beszédnek, akkor mért igyekeznek az egész interjú során felvenni a tőlünk is hallott köznyelvet, s a mi, kérdezők beszédjét tartották a leghelyesebbnek, szemben a magukéval. Ez az alkalmazkodás úgy gondolom nagy részben önkéntelen volt, melyet a szokatlan szituáció idézett elő. A gyűjtés megkezdés előtt érdeklődtünk, esetleg járt-e már a településen más is hasonló szándékkal (néprajzi-, nyelvjárásgyűjtési célokkal), mint mi? Erre nemleges választ kaptunk, pontosabban az általunk kikérdezett hivatali alkalmazottak és adatközlőink nem emlékeztek rá.

A barkóság

A sajlólénártfalviak a *Fülek* környékén élőket emelték ki, mint a „*palócul legszebben beszélőket*”. *Fülek* környékét amúgy összefoglaló néven *Barkóság-ként emlegették* adatközlőink, az ott élőket pedig némi gondolkodás után *palóc-barkók-nak* határozták meg. Ez a névadás jól tükrözi a palóc identitás látszólagos egysége mögött meghúzódó földrajzi, nyelv(járás)i különbségeket. Érdekes, hogy a néprajzi terminusként is ismert fogalom nem esik egybe a népi tájfogalommal. Paládi-Kovács Artilla a barkókról írott könyvében⁷ nem tesz említést külön felföldi barkókról; ugyanakkor a sajlólénártfalvai lakosok nem tudnak Ózd és Hangony környéki barkókról, bár ezen két „barkó-vidék” földrajzilag nem esik annyira messze egymástól. Paládi megkísérli etimológiailag elemezni a szót. Ő a 18. században bevett toborzási szokások kapcsán megemlíti, hogy a „Barco ezred” állomásozási területe Dél-Gömör és Nyugat-Borsod vidéke volt. A tizedik huszár ezred tulajdonosa évtizedeken át Barko Vince volt. A kezdetben gúnynévként használt barkó elterjedését elősegíthette akár ezen szónak a nem éppen közkedvelt császári tábornokkal való azonosítás. A környéken található számos jobbágyi és zsellér falvak biztosították az ezred állományának állandóságát, illetve pótolták azt. Egyfajta kitörési lehetőségként élt ezzel a helyi lakosság, ugyanis a szolgálatért cserébe zsold fizetése járt.⁸

A következő hírközlés a barkó szó eredetéről a Magyar Etymologiai Szótárban olvasható miszerint: „A Palócvidek egyik legtöbbszörösebb törzse, Gömör megyében. Ők maguk e nevet nem igen használják.”⁹ A barkó szó második jelentéséből hamar megérthetjük, miért nem ragaszkodott a helyi lakosság ezen megnevezéshez: „Ostoba, illetlen.”¹⁰ A szótár nem tesz em-

⁷ PALÁDI-KOVÁCS 1982, 12.

⁸ PALÁDI-KOVÁCS 1982, 15.

⁹ GOMBOCZ- MELICH 1943, 294.

¹⁰ GOMBOCZ- MELICH 1943, 294.

lítést arról, hogy a Palócvideket nyelvjárási értelemben, vagy pedig néprajzi tájegységként érti, így nem tudhatjuk meg azt sem, hogy jelen esetben a felvidéki, vagy pedig a mai Magyarországon területén elhelyezkedő, s a Paládi által is meghatározott barkóvidékről van-e szó. Gyakran előfordul, hogy nyelvjárásgyűjtők átveszik a néprajzban is használatos táji megnevezéseket, ezáltal is konkretizálva gyűjtésük helyszínét, sok esetben a néprajzi meghatározás át is kerül a nyelvészeti szaknyelvbe, mint például: Göcseji nyelvjárás stb. A fentebbi tények függvényében külön fejtörést okoz a palóc szó etimológiai értelmezése, ahogy a barkónak, úgy a palóc szavunknak sem egyértelműen tisztázható származtatása. Szintén a Magyar Etymológiai Szótárban olvasható meghatározást fogom általánosságban ismertetni. Felvetések szerint szláv, esetleg az ócseh nyelvből kerülhetett át a magyarba, szláv formájában: Plavci. A lengyel és orosz nyelv is hasonló kifejezést használ a dél-oroszországi török etnikumú kunokra, kiknek azonosítása a mi általunk is mert palóc fogalommal, már-már túl romantikusnak is tűnhet. A XIX. Századi nyelvészeti kutatások megcáfolták a korábbi hun-székely rokonságot, s igazolták a finnugor nyelvhasználat eredményeit,¹¹ leszámolva, s egyben letéve azon törekvésekről, miszerint a honfoglalás előtti múlt tanúbizonyosságával állnánk szemben.

Véleményem szerint a néprajzi és nyelvészeti *barkó* fogalom egymáshoz való közelítése, esetleges egyesítése mindenképpen továbbgondolásra érdemes kérdés, most azonban megelégszünk a probléma rövidebb vázolásával, mivel e probléma nem kapcsolódik szorosan dolgozatunk fő témafelvetéséhez. A néprajzi meghatározás elsősorban a Borsod, Heves hátárán elterülő erdős vidékre vonatkozik, ahol a *barkó-ság* elkülönülését a legdominánsabban a kisebbségben itt élő katolikus barkók és a többségi reformátusok jól kirajzolható földrajzi határaival magyarázza. Ezzel szemben a lénártfalvaiak elsősorban a nyelvjárásbeli, beszédmódbeli eltérések alapján határozzák meg ezt a területet.

Itt jegyzem meg, hogy Tardonát is *barkó* falunak ismerik, inkább csúfolják a szomszédos települések lakói, annak ellenére, hogy kívül esik a felekezetiileg meghatározható régióból. Tardona ugyanis többnyire református község, továbbá nyelvében is már csak csekély mértékben őrzi keleti palóc voltát: például az úgynevezett családi helyhatározó ragban (nem *Ferinél*, hanem *Ferini*); és lexikai jegyekben, amik alapján azonban nem lehet ezt egyértelműsíteni. Hangzókészletéből hiányzik a palócságra jellemző ajakkerekítéses *ã* és ennek hosszú párja az *ã̄*.¹² Ez is jól példázza, hogy milyen nehéz feladat adott esetben meghatározni egy csoport nyelvi, földrajzi, kulturális, néprajzi különállását, ahol a standard nyelv is több regionális köznyelvre tagolódik, mindezek mellett a palóc nyelvjárási terület is 8 nagyobb egységre bontható fel. A kelet-nyugati kiterjedésű területre számos eltérő hangtani és alaktani sajátosság jellemző, mely megint csak gyengíti az egységes Palócvidek képét, mely általánosságban él az emberek fejében.¹³ Szlovákiában egyes kutatók vélekedése szerint három regionális köznyelvet is megkülönböztethetünk: szlovákiai palóc vidékit, szlovákiai északkeletit és csallóközit,¹⁴ mely tovább gazdagítja a nyelvi palettát.

A köznyelvhez való viszonyulás kérdése

Mivel gyűjtésünk – az itt töltött idő rövidege miatt – csupán egy falura korlátozódott, nem jelenthetem ki, hogy a Sajólénártfalván élő nyelvjárási beszélők viszonyát a szlovákiai palóc vidéki regionális köznyelvhez viszonyítom. Többször megfigyeltük, hogy a helyiek

¹¹ KÓSA 1989, 16.

¹² JUHÁSZ 2001, 285.

¹³ JUHÁSZ 2001, 282.

¹⁴ KONTRA 1998, 42.

sem tudtak egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogyan beszélnek például Tornaalján - a közelben fekvő első nagyobb, többségben magyar lakta városban - azaz nehezen tudták elkülöníteni a saját beszédmódjuktól, bár nem vonják kétségbe különállóságukat. Ez a jelenség természetes, a nyelvjárási nyelvhasználat, nyelvi tudat egyfajta identitásformáló tényező, melyhez kisebbségi helyzetük miatt még inkább ragaszkodnak.

Adatközlőink többször szóba hozták a fiatalok elköltözését: többségüket elsősorban a közelebbi városok szívják fel, másodsorban, de talán meghatározóbb mértékben pedig, a nyugat-szlovákiai, gazdaságilag fejlettebb területek. A migráció másik meghatározó iránya Szlovákián kívülre mutat, Magyarország dunántúli régiójára, illetve a fővárosra, Budapestre. Ebből megállapíthatjuk azt, hogy a lénártfalviak idősebb generációja az unokákkal, fiatalokkal való találkozáskor tapasztalhat a sajátjuktól erősebben eltérő nyelvi jelenségeket, melyeket vagy Palócföld más régióiból hallottak valamelyik regionális köznyelvből, vagy épp a magyarországi standardból. Adatközlőnk megemlítette, hogy fia Dunaszerdahelyen él, s ott sem szégyelli használni beszédét, „...*Csallóközben is szeret gömöriesen beszélni*”, amiért állítása szerint meg is dicsérték már fiát. Az említett adatközlő unokája már Győrben tanul, ahol halotta őt egy ünnepségen beszélni: „... *csak néztem, há má pesti gyerek lett.*” Ez a részlet is mutatja, hogy a 65 év feletti adatközlők és középiskolás korú unokáik között már erősebb eltéréseket tapasztalhatunk, főleg a fiatalok, már fentebb említett elköltözése végett. Itt is, ahogy majd a cigányságról alkotott véleményben olvashatjuk összefüggéseket találunk a település nyelvjárási beszélőinek nyelvjárásossága és alacsonyabb fokú iskoláztatása között. Fontos tényező azonban a korosztály is, mivel egy másik helyen azt az információt kaptuk, hogy az idősebb, 40-50 év közötti személyek, aki akár mérnökök, tanárok is lehetnek, de mégis megtartották gömöri palóc nyelvjárásukat, így feltételezhetjük, hogy nem csak iskolai végzettség függvénye a nyelvjáráshoz való ragaszkodás, hanem az a történelmi kor is amiben született és szocializálódott.

A helyi nyelvjárás megmaradásának zálogául a fiatalok faluban maradásában látja az idősebb korosztály, azonban ez a már fentebb említett okokból sajnos nem valósul meg, akik elmennek „...*nem jönnek vissza.*” Az általunk megkérdezett idősebb korosztályú adatközlők egybehangzóan ragaszkodtak a nyelvjárásához, s sajnálták volna, ha ez eltűnik, mert „...*ebbe nőttünk fel, ezt használjuk.*” Máshol szerzett gyűjtési tapasztalatok sokszor nem ezt a viszonylag pozitívnak nevezhető nyelvi attitűdöt képviselik. Sok esetben a nagyszülők örülnek, ha az unoka nem az otthoni nyelvet használja. A nyelvjárás elhagyása, lecserélése a köznyelvre sokszor egyenlő számukra az érvényesüléssel, a sikeresebb élettel. Ilyen véleményeket közlő személyeknél megfigyeltem a saját nyelvjárással szembeni negatív viszonyulást, azt csúnyának tartva.

A megkérdezettek az interjú során a lexikai jellegű kérdéseknél igyekeztek az iskolában tanult, helyesebbnek vélt formákat használni. A ragok használatában ez szembetűnőbb volt, mint a szókincsnél, ahol a régiesebb, archaikusabb szavak konzerválódtak. Egy esetben egy rövid ideig a megkérdezett asszony lánya is a konyhában tartózkodott, ahol a felvételt készítettük. Ez alatt az idő alatt bele-beleszólt az interjúba, az édesanyja válaszait folyamatosan „kijavította”. Meglepő módon ez a fiatalabb (körülbelül 40 éves) nő mondta ki legbátrabban az erre a vidékre jellemző szavakat, kiejtési formákat, és édesanyját is arra bízta (vagy inkább felszólította), hogy ne próbálja meg elnyomni a máskor természetesen használt nyelvjárási formákat. Bemutatkozásunkkor mindenhol megemléztünk, hogy Budapestről érkezünk. Utólag úgy vélem, ez nem volt mindig szerencsés, mert feszélyezte az adatközlőket. Ezen még az sem segített, mikor megemléztünk, hogy személy szerint a csupán pár kilométerrel arrébb található faluból származom. A köznyelvnek presztízsét szinte minden esetben tapasztaltuk. Elmondásuk alapján mi, a kérdezők „szépen” beszélünk és tetszik is nekik „helyes” kiejtésünk. Ezzel látszik ellent mondani az a tény, hogy azon ember, aki helyi lakos, vagy legalábbis a közvetlen vidékről származik és megpróbál „*pestiesen*” beszélni az már az itt élők szemében „*csúnya*”

beszédnek minősül. Ezt „uraddzás”-nak nevezték a lénártfalviak; Tardonán ugyanerre az „urizál” kifejezést használták. (Bár, mint már említettük, azért ők is megpróbálták valamennyire igazodni a mi beszédünkhöz.) Jól kirajzolódik egyfajta szembenállás azzal a beszélővel szemben, aki anyanyelvjárásaként a palócot sajátította el, ennek ellenére megpróbál alkalmazkodni a standardhoz.

Az egyik interjúból kiragadott rövid részlet jól mutatja a köznyelvről való bizonytalan igazodást (az adatközlő válaszait kurziváltam, a kérdéseket kövérítéssel emeltem ki):

„És hát volt ott is olyan fiú, magyar fiú, aki ilyen palócosan beszélt. Pedig magyarországi volt. Éppen úgy, mint hogy itten a faluban is van egy fiú, aki Miskolcra jár, de ő már meglátszik rajta, hogyha uraddzva, tudod, olyan kényesen, nevétségesen beszél. Nekünk nevétséges. Mert mink ahhoz vagyunk szokva, ahogy a mi gyerekeink beszélnek, meg ahogy ő is beszélt, amíg...”

De akkor a városi beszéd az csúnya itt a faluban?

Nem csúnya, nem csúnya, csak hát..

Uraddzásnak számít?

Igen, igen, itt a faluban furcsa. Mert hát vannak itten mérnökök is, meg ilyenek és rendszeren így beszélnek, ahogy mi. Pedig azok is főiskolába jártak. Hát nekünk tetszik a magyar nyelv. Szebben beszéltek ti, mint mink.”

Miért?

Hát szebben ejtitek a szavakat.

Hát, amúgy nincs olyan, hogy csúnya ejtés, de csak a véleményre vagyok kíváncsi.

Hát más azé a palóc meg más a szép magyar beszéd, nem”

De hát a palóc is magyar.

Hát magyar, magyar. De mi ezt szoktuk meg, ebbe nyööttünk fel. A maga ízéjébe, nemébe szép a palóc, mert ezt szoktuk meg, de amit ti, magyarok beszéltek, némelyik nagyon szépen beszél.”

A kérdésre, miszerint – Miért uraddzik valaki, s miért van más számára ennek pejoratív jelentése azzal szemben, aki valamelyest igazodik a köznyelvhez (annak esetleges lexikai, kiejtésbeli mintáihoz) – azt a választ kaptuk, hogy a helyiek közt semmi szükség nincs erre, hiszen a faluban mindenki „palócul” beszél, s egyből feltűnést kelt viselkedésével. Másrésről a városban élők is érzékelik nyelvjárásias beszédmódját, annak ellenére, hogy megpróbál igazodni, s ezáltal végeredményben mindkét közösségtől elszakítja önmagát. Ilyen példák alapján próbálom hangsúlyozni a nyelvjárás fontos szerepet az egészséges énkép kialakulásában játszott szerepet. Ezáltal könnyen kerülhet az egyén identitászavarba, illetve az feltételezi elő az anyanyelvjárás tudatos és görcsös elhagyását, amennyiben egyik formát sem tudja helyesen használni Ez különösen fontos tényező. Egy másik adatközlőnkől arra próbáltunk választ kapni, miután feleségével megegyeztek, ők „gömöriesen” beszélnek, hogy a határ magyarországi oldalán, ugyan úgy beszélnek-e, mint ahogyan ők, Lénártfalviak?:

„Hát Putnokot említetted az előbb, hiába, hogy Magyarország, de az idősebbek, ha nem moderálják magukat ott is így beszélnek. Majdnem.”

A mondat végén hallhattunk egy „majdnem”-t, itt kicsit gyanakodtunk adatközlőnk pontos tájékozottságára, mivel saját magát cáfolta meg bizonyos részben, de ezen kutatás célja

pont ilyen típusú problémák felvetés, megoldásának megkísérlése. A mintaként szolgáló magyarországi település a már említett Tardona a Palócföld délkeleti részén található, mindössze harminc km-re Sajóléntártfalvától. Ezen település az 1990-es évek elejéig elszigetelt volt, megközelítés vagy kisvonattal, vagy pedig gyalog volt lehetséges csupán. Semmilyen forgalmasabb út nem haladt sem át rajta, sem pedig mellette. Ez az elszigeteltség még kedvezhetett is volna a falu nyelvjárásának rekonstruálásban (és természetesen valamelyest segített is), de összehasonlítva a Tardonán végzett, az ÚMNyA gyűjtési útmutatója által is reprezentatívnak nevezhető nyelvjárásgyűjtésemet, a lénártfalvi gyűjtéssel erősen szembetűnő a két település nyelvi állapota közötti különbség.

Első adatközlőnk kiemelte, hogy mikor ő iskolába járt vonattal, a többi utazó beszédmódjából, kiejtéséből meg tudta állapítani, hogy az adott személy a Felföld mely részéről származik. Ugyanerről számoltak be Tardonán is, ahol az egyes településeket is meg tudták nevezni, ki *mályinkai*, ki *dédesi*, „*elég volt, csak ha jegyet kért, már tudtam, hogy hova való*” (saját gyűjtés 2011.04.15.) –mesélte a buszsofőr. Erősen köthető ezek szerint akár településekhez is egy-egy nyelvjárási változat, ami az adott személynek nyújt megfelelő biztonságérzetet, illetve lehetővé teszi az elkülönülését más beszélőktől, ezáltal biztosítva a személy identitását, közösséghez való tartozását. A szlovákiai magyarság számára ez különösen fontos tényező, hisz nyelvük az adott országban kisebbségi helyzetben van a többségi szlovákhhoz képest, még ha leggyakoribb esetben, egy adott településen a magyarság számszerű aránya mutat többséget.¹⁵ A szlovákiai magyarság jelentős többsége vidéken él, ami Magyarországon is a nyelvjárási, nyelvjárásias beszédmód elsődleges helyszíne.¹⁶ Sokkalta elfogadottabb az ilyen beszédmód(ok) használata itt a hivatalos, hivatali helyeken, amennyiben a beszélgetés magyarul történik, mint Magyarországon hasonló szituációban. Város és falu viszonyát mutatja a következő részlet, itt arra a kérdeztünk rá, hogy hivatalban, vagy városban is úgy beszél-e, ahogyan odahaza?:

„Nem mondjuk azt, hogy menönk, ha megyünk, de itt nálunk sokszor mondjuk hogy: no menönk ki a határba, vagy valahova.

De akkor máshogyan beszélnek...?

Ott egy cseppett máshogyan, az ember vigyáz magára na.”

Sokszor szembesülünk ehhez hasonló kijelentéssel. Minél inkább tisztában van valaki saját nyelvjárásiasságával más beszélőkhöz képest, annál erősebb a megfeleléskényszere a beszélőnek. A szlovákiai magyarság körében tapasztalható nyelvjárási dominanciát, a magyarországi tapasztalatokkal szemben öt tényezőre vezethetjük vissza Lanstyák István nyomán.¹⁷ Az első ilyen oka az, hogy a szlovákiai magyarság jelentős része falun él, ötezer főnél nem nagyobb településen. Ez a felvidéki magyarság 59,2% jelenti.¹⁸ A második ilyen befolyásoló tényező az, hogy viszonylag kevés ember rendelkezik közép, vagy annál magasabb, felsőfokú végzettséggel, ahogy ezt a tapasztalatot a cigányságnál is megfigyelhetjük a lentebbi fejezetben. A harmadik indok szerint a szlovákiai magyarság nem magyar nyelvű iskolában való taníttatása, mely szintén logikus, hisz ily módon a tanulók nem lépnek kapcsolatba a magyar nyelv standardizált változatával. Sok esetben azonban akár ellenkező eredménnyel is végződhet ez, ugyanis a diákok akár anyanyelvüket is elveszíthetik, vagy éppen egyik nyelvet sem fogják tökéletesen elsajátítani. Negyedikként megemlíthető a magyar nyelv nem egyenlő szerepe az államnyelvvél szemben.

¹⁵ LANSTYÁK 2011, 56–57.

¹⁶ LANSTYÁK 2011, 58.

¹⁷ LANSTYÁK 2000, 155.

¹⁸ GYURGYÍK 2006, 27.

A törvény által biztosított jogai a magyar nyelvnek sok esetben nem érvényesülnek, így hivatalos szinten osztozkodik a szlovákkal. Első adatközlőnk és felesége párbeszédéből érdekes képet kapunk a hivatali helyen való megszólalási szokásokról: (F betűvel jelölöm a férj, N betűvel a neje által mondottakat)

N: *„Itten a hivatalokba nagyon ritka helyen beszélnek magyarul.*

F: *De most má muszáj!*

(...)

N: *Ha bemegyek egy hivatalba hozzám szlovákul kezdenek beszélni, akkor én nem mondhatom magyarul. Nekem úgy kell válaszolni, holott lehet mind a ketten magyarok vagyunk.*

F: *Én akár hová megyek, ritkán megyek má, de akár hová mentem eddig, mindig is én magyarul köszöntem be. Akár hová mentem be. Ha szlovákul válaszolt, akkor osztan elkezdtem én is ahogy tudtam szlovákul.”*

Ezen példa kapcsán fontosnak tartom kiemelni a férj által kijelentett mondatokat. Először láthatjuk a reakcióját arra a kérdésre, hogy máshogyan beszél-e hivatalban, mint családi környezetben egyértelműen igen volt a válasz, míg másik szemszögből nézve a feleség véleményével összevetve sokkal bátrabban vállalja magyar anyanyelvét, legyen szó az élet bármilyen színteréről is. A válaszában határozottan kijelentette adatközlőnk, hogy feleségével ellentétben ő a beszélgetést magyarul kezdeményezi. Érdekes kettőség, mely mutatja adatközlőnk pozitív viszonyulását anyanyelvéhez, anyanyelvjáráshoz, mivel az ő esetében mind kiejtésben, mind pedig lexikálisan megfigyeltük a feleségével szembeni magasabb fokú nyelvjárásiasságot. A személyes véleményének gyakorlati kivitelezése során láthatjuk, hogy adatközlőnk magyarságát vállalja egy szlovák többségű államban, azonban magyar anyanyelvű, de más nyelvi változatot elsődlegesen elsajátító személlyel szemben inkább próbálkozik a kevésbé „*parasztos*” beszéd használatával.

Az ötödik pontban történelmi, gazdasági okok állnak, mivel a standard nyelv Magyarországon való elterjedés a trianoni békeszerződés után indult meg, így nem érintette az akkori Csehszlovákia magyarságát. Az elszigetelődést erősítette az évtizedekig tartó szocialista uralom, mely szintén akadályozta, gátolta a magyarországi nyelvi változások, formálódások megismerését a felvidéki magyarság számára.

Cigány nemzetiségűek nyelvjárása

Igaz az a megállapítás, mely szerint a határon túli magyarság nyelvhasználatára általánosabban jellemző az archaikusabb szóhasználat, valamint a kiejtésbeli, nyelvjárásbeli konzerválódás.¹⁹ Ez nemcsak az itt élő magyar nemzetiségűekre, magyar beszélőkre igaz, hanem a cigány nemzetiségű, magyar anyanyelvűekre is. Egyik adatközlőnk a tanári tapasztalataiból merítve hívta fel erre a figyelmünket és kiemelte, hogy a faluban igazán a cigányság beszéli a „régii” palócul nyelvet.

„Hát elmondom, hogy nálunk nagyon sok a cigány gyerek...úgyhogy én a cigány folklórról többet tudnék mesélni.

És a cigányok palócul beszélnek?

¹⁹ LANSTYÁK 2011, 58.

Palócul beszélnek, sőt nagyon palócul. Hát úgy mondom nekik, hogy gyere a táblához, hozzá teszik, hogy: Ejn? Ilyen e betűket használnak. Rimaszéccett azt így tudom, hogy használják. A cigányok palócabbak.”

A kijelentésből arra következtettem, hogy rájuk lassabban hatnak a Magyarországon és Szlovákiában lejátszódó nyelvi változások. Magyarázhatjuk ezt a cigányság alacsonyabb fokú mobilitásával a helyi lakossággal szemben, valamint a cigány közösségekre általánosan jellemző zártsággal, illetve az alacsony fokú iskoláztatással. Ennek a kérdésnek nem állt módomban alaposabban utána járni, így most csak, mint érdekes felvetést említem meg. Cigány származású, magyar anyanyelvű beszélővel egyébként sem sikerült interjút készíteni, hogy mi is érzékeljük „palócabb” beszédüket. Későbbi kutatási terveimben szerepel ilyen irányú vizsgálódás, melyben kifejezetten egy adott településen élő magyar anyanyelvű cigány származású adatközlők beszédét vizsgálnám, összehasonlítva azt magyar származású magyar anyanyelvű beszélőkével.

Jellemző nyelvjárási sajátosságok

Az általunk vizsgált település a kelet palóc nyelvjárási régióhoz tartozik,²⁰ ezt nem csak fekvése, de a gyűjtött anyag is „igazolja”. Pontokba szedem azon sajátosságokat, mely Sajólénártfalva beszélőire jellemző: 1. Adatközlőink az *ly* fonémát nem ismerik. 2. Jellemző a *j*-zés, a *jászoj* és a *borjadzik* szóban ez tetten érhető. 3. Az úgynevezett családnévi határozó rag, melynek köznyelvi formája az *-ékhoz Lénártfalván -ni*, vagy *-nyi* formában realizálódik. Emellett használják hasonló módon a *-nál*, *-nél* helyett is a fentebb említett határozóragot. (Sándorékhoz-Sándoréknyi, bírónál-bíróni) 4. A *-val*, *-vel* *v*-je hasonul.

A magánhangzó rendszer kapcsán megfigyelhetjük, hogy: 1. Ismerik a zárt *ë* fonémát, tehát a rövid magánhangzóknál meg a zárt *ë* nyílt *e* ellentét 2. Bizonyos köznyelvi szavak *ü*, *ű*-je helyett *i*, *í* fonémát ejtenek (külső-kilső).

Mássalhangzó rendszerében megfigyelhetjük: 1. A *j*-zést, a köznyelvhez képest gyakrabban használja (*jászoj*, *tajiga*). 2. Az *l* kiesése tőszavaknál (*kócs*).

A *só* helyett egy archaikusabb alakot, a *saj-t* használják a *-talan fosztóképzővel* ellátott formában (*sóttan-sajtalan*). 3. A *-ból/ -ből*, *-ról/ -ről*, *tól/ -től* ragok *-bú/ -bű*, *rú/ -rű*, *-tú/ -tű* alakban figyelhetőek meg.

Erdélyi magyarság – felvidéki magyarság

Összehasonlítva tapasztalataimat a LUKÁCS Csilla által készített erdélyi, székelyföldi vizsgálattal nem jelenthetem ki egyértelműen a helyi lakosok anyanyelvjáráshoz való ilyen mértékű pozitív viszonyulását, mint amit Erdélyben lehet észlelni.²¹ Ez főleg történelmi, és földrajzi okokkal magyarázható, valamint még sok kisebb identitásformáló tényezővel, mely szintén szerepet játszik benne.

Egyrészt Erdély különállósága, viszonylagos vagy akár az államiságig fokozódó önállósága. Másrészt a székelyföldi többségi magyarság, mely önmagában több magyar ajkú beszélőt foglal magába, mint amennyiről a teljes szlovákiai magyar közösséget tekintve beszélhetünk. A felvidéki magyarság a legutóbbi népszámlálás szerint 458.467 lelket tesz ki,²² ezzel szemben csak Székelyföldön több mint fél millió magyar él. És valószínűleg ez az arány még javulni is fog,

²⁰ JUHÁSZ 2001, 282.

²¹ LUKÁCS 2006, 82.

²² Új Szó Online 2012.03.02.

ugyanis a 2011-ben végzett népszámlálási adatok alapján²³ Székelyföldön viszonylag stabilnak mondható a magyarság száma, sőt a románság csökkenő aránya mellett bizonyos városokban (pl. Csíkszereda) még növekedést is mutatott. Továbbá a turisták erős érzelmi vonzódása az „igazi”, a „magyarabb magyarokhoz” is megerősíthetik az itt élőket nyelvjárásuk, vagy regionális köznyelvük használatának helyességében, szépségében.

Nem kitérve az édesapák iskolai végzettsége által befolyásolt pozitív nyelvi viszonyulásokra a tanulmány eredményei szerint a megkérdezettek középiskolások 82,4% tartja szebbnek az erdélyi beszédmódot a magyarországihoz képest.²⁴ Mivel mi nem tudunk több száz fő bevonásával, viszonylag nagy földrajzi területet lefedve kitölteni kérdőíveket, így tapasztalataink csak korlátozott érvényűek lehetnek, de adatközlőink számos alkalommal kijelentették az általunk használt beszédre, hogy szebb magyart beszélünk mi.

LUKÁCS Csilla tanulmányában olvasható a transzilvanizmus kifejezés.²⁵ Itt most nem próbálkozom meg ennek a fogalomnak a definiálásával, azonban laikusként is láthatjuk, hogy a táji tudat fontos szerepet játszik az identitásképzésben.

Személyes tapasztalataim alapján a felvidéki magyarságot a lokálpatriotizmus jellemzi. Sok esetben arra a kérdésre, hogy: „Miként tekintesz magadra?”, azt a talán meglepő választ kaptam, hogy: „Én kassai vagyok.” Nemcsak a nyelvjárási régió sokrétű tagolódása,²⁶ hanem az itt élő magyar kisebbség identitásának bizonytalansága is eredményezheti ezt a választ. Hasonlít a palóc-tudat a székelyhez abban, hogy a beszédükre egyértelműen, a már fentebb is említett *gömörít* használják, ahogy a székelyek is hangsúlyozzák székelységüket a magyar nyelvterület egészével szemben. Mivel a Felföld nem szigetelődött el olyan mértékben etnikailag, földrajzilag, mint ahogyan Erdély, nem meglepő, hogy nem alakult ki olyan „többlentidentitás”, amit már fentebb is említettünk. Ez kihat az egyéni keresztül a közösségre is, hiszen felvidéki beszélőink számára kisebb többletet jelent érzelmileg anyanyelvjárásuk, ellentétben az erdélyi példával.

Az általunk megkérdezettek határozottan állították, hogy a fiatalok nyelvjárásukat elhagyják, illetve elfeledik. Gyakran visszakerdeztünk arra, hogy az unokák ismerik-e például: a *surc* szót (mely kötényt jelent a köznyelvben). A válasz némi nevetéssel kísért „Nem!” volt, mivel ezt a szót már az idősebb korosztály sem használja napjainkban. Természetesen a nyelvjárást nemcsak ez egyedi szókészlet határozza meg, hanem hangtani és alaktani jelenségek is, valamint a lexikai tudás kopása is (mely a magyarországinál valamivel kisebb mértékű) mutatja a kor változásait. Ahogy a hagyományos paraszti életmód az 1959-62-es időszakkal gyakorlatilag lezáródott (bár az erről szóló viták még a mai napig megosztják a kutatókat), úgy a nyelvjárások vizsgálata is, a fentebb említett lexikai jegyek ismeretének fogyatkozásával hasonló szakaszba lépett.²⁷ A paraszti életmód, s az ahhoz köthető egyedi szavak, szóváltozatok egy egyre gyorsulóbb életritmust, életszervezést követelő valóságban kiveszőben vannak, gyakorlati használatuk hiányában nem öröklődnek tovább. Ezen a ponton összefonódik a nyelvészet és a néprajz. Ahogy a nyelvet társadalmi beágyazottságában vizsgáljuk, úgy nem feledkezhetünk meg arról, hogy ma már a vidéki lakosságot városban élő társaiktól igen kevés jegy különbözteti meg, s az a paraszti, vagy vidéki életforma, ami a fogyás ellenére is még mindig erős táptalaja a nyelvjárási, nyelvjárásias beszédnek, gyakorlatilag megszűnt. Ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül szociolingvisztikai kutatásunknál bizonyos fokú néprajzi szemléletmódot. Egy települést övező

²³ Kitekintő.hu: 2012.04.26.

²⁴ LUKÁCS 2006, 82–83.

²⁵ LUKÁCS 2006, 87.

²⁶ JUHÁSZ 2001, 282

²⁷ ORTUTAY 1982: termelőszövetkezet szócikk

földterületek megműveléséhez napjainkra már általában elég egy gazda, s néhány idénymunkás, valamint ezen termelési folyamat nem a hagyományos eszközökkel zajlik. A változások tehát javarészt egy irányba mutatnak.

A nyelvjárás és a szlovák nyelv viszonya

Végül röviden kitérnék a lénártfalvaiak szlovák nyelvhez való viszonyára. A szlovák nyelv használata a kisebbségi helyzetből kifolyólag igen erőteljesen dominál a mindennapokban. Még az általunk vizsgált idősebb korosztály is – annak ellenére, hogy viszonylag keveset mozdul ki a faluból – rendszeresen érintkezik a szlovák nyelvet beszélőkkel, sokszor kerül olyan szituációba, ahol csak annak segítségével tud kommunikálni (pl. hivatalokban).

„Magyar-szlovák szakos tanárként mit gondol arról, hogy a szlovák nyelv milyen hatással van a palóc nyelvjárásra? Használnak-e szlovák szavakat a diákok?

Nemcsak a diákok, sajnos mi is. Elég sok szót használnak a felnőttek is. És pl. nehézséget okoz egy magyarországi hivatalos szövegnek is a lefordítása. A szó szerinti fordítás már nehezen megy. Ami nálatok az anyakönyvi kivonat, nálun az csak keresztlevél. A nadrág például tyepłaki.

És családi környezetben is használják ezeket a szlovák szavakat?

Használjuk igen.

Nemcsak a városban, vagy szlovák nyelvű településen?

Hát igen, ezeket már annyira átvettük, hogy nem is jutnak eszünkbe magyarul.

És erről mit gondol?

Hát nekem az a véleményem, hogy ez nem jó, de hogyha azt veszem, hogy a magyarban mennyi angol kifejezés is már ott van benne, amit már úgy használunk, hogy észre sem vesszük, használjuk, mert megszoktuk.

Akkor nem gondolja rossznak?

Nem gondolom rossznak, de nagyon jónak sem.

És a hatvan év körüli korosztály is használja ezeket?

Igen, igen, ők is. Mindennap használatos szavak ezek.

Volt olyan, hogy volt Magyarországon, és ilyen szavakat használtak és nem értették meg önt?

Igen, hallottam ilyenről. Jégkrémet akartam kérni, amit nanuknak hívtam, Egerbe. És nem is értették meg a strandon, hogy mit akarok. Aztán legközelebb mentem, és a jégkrém helyett jéghegyet mondtam.”

Ha az országon belüli tagoltságot nézzük, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy adatközlőink szerint Szlovákia keleti részében beszélnek a „legcsúnyábban” szlovákul. Hasonlóan a magyar nyelvhez való viszonyulásban, itt is megfigyelhetünk egy keletről nyugat felé ható fokozatos változást. A hegyekben élő szlovákok beszédmódját általánosan csúnyának vélték, és szerintük a „legszébb” szlovák szót Pozsony környékén hallhatjuk. Ez egybeesik azzal a területtel, ahol általánosságban véve (nem nyelvjárási beszédmódhoz viszonyítva) legszebben beszélnek magyarul is a Felvidéken. Csallóköz területét jelölték meg, mert véleményük szerint

itt beszélnek legszebben a szlovákiai magyarok. Nemcsak szlovákul, de magyarul is ezen a környéken élnek azok, akik a legszebben beszélik az adott nyelvet (nyelvjárást, regionális köznyelvet). Ez a tény egybevághat gazdasági érvekkel is akár, hisz Magyarországhoz hasonlóan Szlovákiának is a nyugati fele fejlettebb, míg kelet felé haladva nagyobb fokú szegénységet és munkanélküliséget érzékelhetünk. A tardonai gyűjtőmunkám során adatközlőm a legszebben beszélőkként az erdélyi magyarokat nevezték meg, azon belül is a székelység szavajárását tartották a „legízesebb”-nek.

A Bartal Csilla által közölt tanulmányban is érezhetjük ennek a kijelentésnek a hatását, hisz az ő általa végzett felmérésből kiderül, hogy sokkalta pozitívabban nyilatkoznak az erdélyi, székelyföldi magyarok saját nyelvjárásukhoz, illetve a jövőt tekintve is bizakodóbbak, mint lénártfalvi társaik.

Összegzés

Összegezvén az eddigieket általánosan igaznak tartom, hogy az általunk vizsgált faluban igen erős identitásformáló szerepe van az anyanyelvjárásnak. Ennek tudatosan történő elhagyása vagy moderálása (a fiatal korosztályon belül) megvetendő és elítélendő tettnek minősül az idősebbek körében. A köznyelvet általános körben elismerik, elfogadják, de a mindennap beszélt nyelvben kevésbé alkalmazzák normáit, mivel az otthoni, biztonságos közeg megteremtésének egyik lényeges feltétele a szociolingvisztikai szakszóval nevezett elsődlegesen megtanult alapnyelv szabad használata.²⁸ Erős ellentétek mutatkoznak a két megállapításban, amiből bizonyos fokú bizonytalanság szűrhető le a nyelvhasználó közösségben. Tehát nem jelenthetem ki egyértelműen sem a pozitív, sem negatív viszonyt a standard nyelvhez, mivel kifelé közvetítik szabályait (például felénk, gyűjtők felé), azonban zártabb közösségen belül a nyelvjárást részesítik előnyben, ezen elsődleges nyelvváltozat segítségével érintkeznek, kommunikálnak az emberek. Bizonyos mértékben féltik ezt a kincset, mert „*ezt szoktuk meg, ez a szép nekünk*”, de egyfajta beletörődéssel szemlélik a fiatalok elvándorlását, nyelvjárásuk használati körének szűkülését. A most közölt dolgozatomra alapozva szeretnék a későbbiekben gyűjtést folytatni ezen a környéken, nemcsak Szlovákiában, hanem a határ másik oldalán, kiszélesítve ezzel a kutatási témát és végeleges, reprezentatívabb értékű szociolingvisztikai eredményeket felmutatni Sajóléntártfalva és Gömör kapcsán.

²⁸ Kiss 2001.

Bibliográfia

- FÉNYES E. (1851/1984. Magyarország geographiai szótára I-II. Budapest. 22.
- GYURGYÍK L. 2006. Népszámlálás 2001. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 27–30.
- JUHÁSZ D. 2001. „A palóc nyelvjárási régió”: Kiss (szerk.): Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Budapest, 282–288.
- Kiss J. 2001. Dialektológia és nyelvtudomány, Hagyomány és korszerűség. (Elhangzott akadémiai levelező tagsági székfoglaló előadásként a Magyar Tudományos Akadémián Budapesten 2001. november 12-én.)
- KÓSA, L. 1989. „A palócok néprajzi kutatása a kezdetektől az 1960-as évekig”: BAKÓ F. (szerk.): Palócok I-IV. Eger. 9–28.
- LANSTYÁK I. 2000. A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó — Kalligram Könyvkiadó — MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest-Pozsony, 155.
- LANSTYÁK I. 2001. „Nyelvművelésünk dilemmái avagy, hány nyelvre fogják lefordítani Petőfi verseit.”: KONTRA (szerk.): Nyelvművelés vagy nyelvújulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Osiris Kiadó, Budapest, 44–48.
- LANSTYÁK I. 2011. „A magyar nyelv Szlovákiában.”: LANSTYÁK I. (szerk.): Magyarok Szlovákiában VII. kötet Nyelv. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja. 55–74.
- OORTUTAY, Gy. (főszerk.) 1982. Magyar Néprajzi Lexikon V. Akadémiai Kiadó. Budapest. Termelőségvetkező szócikk.
- PALÁDI-KOVÁCS A. 1982. A barkóság és népe. Herman Ottó Múzeum kiadása. Miskolc. 12–18.
- SÁNDOR, A. 2011. „A magyar nyelvjárások helyzete és kutatása Szlovákiában”: LANSTYÁK I. (szerk.): Magyarok Szlovákiában VII. kötet Nyelv. Fórum Kisebbségkutató Intézet. Somorja. 184–190.
- VÁLYI, A. 1799. Magyar Országnak leírása. Buda. 505–506.

Internetes hivatkozások:

- LUKÁCS, Cs. 2006. A székelyföldi középiskolások nyelvi/nyelvjárási identitástudata. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola kiadása. Budapest. <http://www.nytud.hu/alknyelv-dok07/proceedings07/Lukacs>. Utolsó letöltés ideje: 2012.05.02. 22:23.
- Új Szó Online 2012.05.02. <http://ujsoz.com/online/kozelet/2012/03/02/kerekasztal-a-nep-szamlalasi-adatok-a-legpesszimistabb-elorejelzeseket-is-f>. Feltöltés ideje: 2012.03.02. Utolsó letöltés ideje: 2012.05.02. 22:23.
- Kitekitő.hu 2012.04.26. http://kitekinto.hu/karpatmedence/2012/04/26/dramaian_csokken_a_magyarok_szama/ Utolsó letöltés ideje: 2012.05.02. 22:23.
- http://www.foruminst.sk/hu/9/xml/0/a_csehszlovakiai_magyarok_lexikona/1/877/sajolenart-falva/skat-lex_tel_, Utolsó letöltés ideje: 2012. 10.15. 17:30

PETYKÓ MÁRTON

Magyar nyelv és irodalom MA, II. évfolyam

Az internetes troll mint identitás kialakítása politikai blogok diskurzusaiban

1. Bevezetés

Az internetes troll¹ a számítógép közvetítette kommunikáció (computer-mediated communication, CMC) egyik jellegzetes, sűrűn megnevezett társas identitása, amely különösen gyakran jelenik meg politikai blogok diskurzusaiban. A troll a számítógép közvetítette diskurzusok (computer-mediated discourses, CMD) azon résztvevője, akinek igazi célja a diskurzus, valamint a közösség bomlasztása és/vagy egy konfliktus előidézése, illetve elmélyítése a saját szó-rakoztatására. A troll ugyanakkor tudatosan megkísérel létrehozni egy fiktív identitást, amely szerint őszintén a kérdéses csoport tagjává szeretne válni, és ezt a valójában hamis szándékát közli is.² A trollok nyelvi tevékenysége tehát megtevesztésen alapuló identitásmanipuláció.³ A troll a számítógép közvetítette diskurzusok résztvevői számára kifejezetten fontos identitás, amit az is jelez, hogy számos blog, fórum és weboldal hívja fel a felhasználók figyelmét a trollok tevékenységére, és ad tanácsokat a konfliktusok elkerülése érdekében.⁴

Jelen tanulmány a diskurzusban aktuálisan létrejövő társas identitásként értelmezett troll a funkcionális kognitív pragmatika⁵ és a gyakorlatelmélet⁶ keretébe ágyazott, korpuszalapú vizsgálatával foglalkozik. Célja, hogy 40 magyar nyelvű politikai blog összesen 200 diskurzusának kvalitatív elemzése alapján meghatározza, hogy a trollként azonosított és a másokat trollnak nevező résztvevők az adott diskurzusban aktuálisan milyen pozitív és negatív nyelvi identitásgyakorlatok segítségével hozzák létre közösen az internetes troll társas szerepét. A dolgozat tehát arra keresi a választ, hogy egyes résztvevők mi alapján azonosítanak trollként más résztvevőket, valamint hogyan jelzik, hogy ők nem trollként vesznek részt a diskurzusban. A vizsgálat további célja az egyes identitásgyakorlatok típusgyakorlásának megállapítása a teljes korpusz kvantitatív elemzése alapján.

A trollok nyelvi tevékenysége a magyar nyelvészetben lényegében ismeretlen kutatási terület, amit például az is jelez, hogy a *troll* az Infoszótár⁷ által értelmezett szavak között sem szerepel.

¹ A *troll* megnevezés a legelfogadottabb elmélet szerint a *trolling* nevű tengeri horgászati technikából származik, amely során a horgász a mozgó csónakból vagy hajóból kivetett csalit elhúzza a halak előtt. Az internetes folklórban azonban jelen van egy másik elképzelés is, amely szerint a név forrása a *troll* nevű északi mitológiai szörny. (HERRING — JOB-SLUDER — SCHECKLER — BARAB 2002, 372.)

² HARDAKER 2010, 237.

³ DONATH 1999, 43.; HANCOCK 2007, 291.

⁴ vö. BÓDI 2010a; FÁBIÁN 2012.; SZABÓ 2012.; Ezek közül a tanácsok közül a legismertebb a *Ne etesd a trollt!* (*Don't feed the troll!*), amely szerint a trollok akkor okoznak a legkisebb kárt a felhasználók számára, ha azok nem reagálnak a trollok megnyilatkozásaira.

⁵ KASHER 1998.; SANDERS — SPOREN 2007.; SANDRA — ÖSTMAN — VERSCHUEREN 2009.; TÁTRAI 2011.

⁶ ECKERT — MCCONELL — GINET 1992, 1995; BUCHOLTZ 1999.; BUCHOLTZ–HALL 2004, 2005.

⁷ BÓDI 2010b.

A nemzetközi szakirodalomban Donath,⁸ valamint Herring és szerzőtársai⁹ értelmezik elsőként a trollok nyelvi viselkedését. Ezek a munkák számítógép közvetítette diskurzusok kvalitatív elemzése alapján elsőként írják le a trollok egyes alapvető jellemzőit, ugyanakkor éppen úttörő jellegükből adódóan nem törekednek kvantitatív elemzésre, illetve nem vizsgálják az internetes gyakorlatközösségek tagjainak a trollra mint identitásra vonatkozó tudását. Kiemelendő továbbá Hardaker¹⁰ tanulmánya, amely az agresszió, a megfélemlítés, a bomlasztás és a siker fogalmainak segítségével elemzi a trollokat, továbbá a dolgozat elején már idézett módon definiálja a troll fogalmát. Ez a meghatározás egy magas absztrakciós szinten megfelelően ragadja meg a trollok tevékenységének lényegi jellemzőit, azonban ugyanennyire fontos azoknak a konkrét nyelvi gyakorlatoknak a meghatározása is, amelyeket egyes résztvevők a diskurzus bomlasztása és konfliktusok előidézése céljából használnak, mivel más résztvevők ezek alapján lehetnek képesek arra, hogy trollként azonosítsák őket.

A második fejezetben bemutatom az identitás kialakításának szociokognitív modelljét, a troll mint identitás kialakításának sajátosságait, valamint a kutatás hipotéziseit. A harmadik fejezetben ismertetem a korpusz kialakításának és elemzésének lépéseit. A negyedik fejezetben először számba veszem a troll mint identitás pozitív és negatív identitásgyakorlatait, illetve megadom az egyes identitásgyakorlatok típusgyakorlatiságát. Ezt követően pedig bemutatom a típusgyakorlatisági értékek eloszlásával, valamint az egy diskurzusban megjelenő identitásgyakorlatok számával kapcsolatos eredményeket. Az ötödik fejezetben összehasonlítom a hipotéziseket és a kutatási eredményeket. A tanulmányt összefoglalás és a további lehetséges kutatási irányok felvázolása zárja.

2. Elméleti háttér

2.1. Az identitás kialakításának szociokognitív modellje

Jelen dolgozat a trollt a különböző diskurzusokban ismétlődően létrejövő, a résztvevők elméiben pedig ezen diskurzusok mentális feldolgozásának eredményeképpen rögzülő identitásként, tehát résztvevői szerepként értelmezi, az identitás diskurzusban történő kialakítását pedig olyan dinamikus körfolyamatként írja le, amelyben fontos szerepet kap a diskurzusközösség tagjainak az adott identitásra vonatkozó tudása. Ez a körfolyamat öt összetevőből áll: 1. a diskurzus résztvevőinek az identitásra vonatkozó tudása, 2. az identitásra vonatkozó tudás aktiválása, 3. pozitív és negatív identitásgyakorlatok végrehajtása az aktuális diskurzusban, 4. az identitás létrejötte a diskurzusban, 5. az identitásra vonatkozó tudás módosulása/megerősödése (1. ábra).

Az első alfejezet általánosságban jellemzi a fenti modell összetevőit, a második alfejezet pedig a troll mint identitás kialakításának sajátosságaival foglalkozik. Az általános modell bemutatását kísérő példák is jelen kutatás korpuszából származnak, és céljuk annak demonstrálása, hogy az ismertetett modell a troll mint identitás kialakításának leírása során is termékenyen alkalmazható.

⁸ DONÁTH 1999.

⁹ HERRING 2002.

¹⁰ HARDACKER 2010.

2.1.1. A diskurzus résztvevőinek az identitásra vonatkozó tudása

Ahhoz, hogy az aktuális diskurzus résztvevői megnyilatkozásaik segítségével sikeresen létrehozzanak egy adott identitást, az identitás interszubjektív jellegéből adódóan szükség van arra, hogy a résztvevők közül legalább ketten rendelkezzenek a szóban forgó identitással kapcsolatos előzetes ismeretekkel. Tehát egy identitás aktuális létrehozásának forrása a diskurzus résztvevőinek az adott identitásra vonatkozó, egymással megosztott, így a közös figyelmi jelenet részévé vált tudása. Ez a tudás létmódját tekintve egyéni, mivel az egyes résztvevők elméiben létezik. Emellett azonban közösségi alapú és kulturális kötődésű, mivel az egyének olyan kulturálisan beágyazott interakciókban tesznek szert a tudásukra, amelyekben különböző gyakorlatközösségek¹¹ tagjaiként vesznek részt és a közös figyelmi jelenet részeként megosztják egymással a már meglévő tudásukat. Ebből adódóan egy közösség tagjainak egy identitásra vonatkozó egyéni tudása bár nem azonos, de a korábbi interakciók mennyiségétől és gyakoriságától függően nagy hasonlóságot mutat.¹²

Az identitás kialakítása egy diszkurzív cselekménysorozat, így az adott identitásra vonatkozó tudás tapasztalati úton kialakuló, prototípuselvű, időszerkezettel bíró fogalmi keretként, tehát forgatókönyvként¹³ összegződik az egyén elméjében. Kialakulásában kezdetben olyan korábbi diskurzusok mentális feldolgozása játszik főszerepet, amelyekben az adott identitást más résztvevők meg is nevezik, így hozzáférhetővé teszik az azt még nem ismerő egyén számára.

(1a) Köszönjük a kötelező narancsos hisztit **troll úr**. A ciki az alkotmány maga, az elfogadás körülményei, stb., és nem annak elemzése/értelmezése.¹⁴

(1b) **Te egy troll vagy. A trollokat pedig nem etetem huzamosabb ideig.** Szóval ezek után nem érdekelsz addig, amíg nem kezdesz érvelni.

Az identitással kapcsolatos tudás létrejöttében meghatározó szerepe van a nyelvi megismerés reprezentációs eljárásainak: a prototípuselvű kategorizációnak¹⁵ és a sematizációnak.¹⁶

Az identitásra vonatkozó tudás mint az egyén elméjében létező forgatókönyv azokat a nyelvi és nemnyelvi gyakorlatokat tartalmazza sematikus és strukturált formában, amelyeket az egyén által korábban mentálisan feldolgozott diskurzusok résztvevői – köztük maga az egyén is – az egyén megítélése szerint pozitív és negatív identitásgyakorlatokként alkalmaztak az adott identitás kialakítása során. Az identitásra vonatkozó tudás esetében azért meghatározó a mentálisan feldolgozott identitásgyakorlatok szerepe, mert egy résztvevő a pozitív identitásgyakorlatai révén jelezheti mások számára, hogy egy bizonyos identitású személyként kíván részt venni az interakcióban, továbbá a negatív identitásgyakorlatok segítségével határolódhat el más

¹¹ A gyakorlatközösség olyan egyének csoportja, akik valamilyen nyelvi vagy nemnyelvi tevékenység meghatározott módon történő végrehajtása céljából interakcióba lépnek egymással (ECKERT–McCONNELL–GINET 1992, 464; BUCHOLTZ 1999, 204). Tehát gyakorlatközösséget alkotnak egy távolsági busz utasai és sofőrje vagy egy alkalmi futballcsapat játékosai is. A gyakorlatközösség abban különbözik a hagyományos közösségektől, hogy bárki a tagjává válhat, aki valamilyen módon bekapcsolódik a csoport aktuális tevékenységébe. (ECKERT–McCONNELL–GINET 1992, 464, 483.)

¹² vö. SHARIFIAN 2008, 112.

¹³ KÖVECSES–BENCZES 2010, 52–62.

¹⁴ A dolgozatban szereplő példák mindegyike a korpuszban szereplő valós megnyilatkozás, amelyeknek kizárólag a sortörésén módosítottam. A kiemelések és a szögletes zárójelben szereplő megjegyzések minden esetben tőlem származnak. A példákat kutatásaitok okokból (vö. Ess 2007) anonimizáltan közlöm.

¹⁵ KÖVECSES–BENCZES 2010, 28–32.; TOLCSVAI NAGY 2010, 24–30.

¹⁶ TUGGY 2007.

identitásoktól (l. a 2.1.3. alfejezetet). Az egyes identitásgyakorlatok nem egyenrangúak, mivel mentálisan jobban begyakorlottak és az aktiváció során könnyebben hozzáférhetőek azok, amelyekkel az egyén gyakrabban találkozott és kevésbé begyakorlottak, valamint nehezebben hozzáférhetőek azok, amelyekkel ritkábban.¹⁷

2.1.2. Az identitásra vonatkozó tudás aktiválása

Egy identitás diskurzusban történő aktuális kialakításához önmagában nem elég, ha egyes résztvevők rendelkeznek az adott identitásra vonatkozó tudással. Szükség van arra is, hogy a résztvevők aktiválják ezt a tudást. Az aktiváció tipikusan két esetben valósul meg: akkor, ha a résztvevő olyan megnyilatkozást hoz létre, amely szándéka szerint aktívan hozzájárul az identitás kialakításához, tehát identitásgyakorlatnak (is) minősül, valamint akkor, ha az egyén egy másik résztvevő megnyilatkozását identitásgyakorlatként (is) értelmezi. Az első esetben az aktiváció időben megelőzi az identitásgyakorlat végrehajtását, míg a második esetben időben követi azt.

Az aktiváció olyan tipikusan nem tudatos mentális művelet, amely során egy figyelmi keret jön létre. Ez a figyelmi keret az identitással kapcsolatos egyéni tudást összegző fogalmi keret bizonyos részeit tartalmazza,¹⁸ tehát az egyén az aktuális diskurzusban nem fér hozzá mentálisan az adott identitással kapcsolatos teljes tudásához. Továbbá az éppen aktivált tudáselemek aktiváltsági szintje is eltérő, azaz vannak nagyobb és kisebb mértékben aktivált tudáselemek.¹⁹

Az egyén egy identitással kapcsolatos figyelmi kerete folyamatosan változik a diskurzus során, az identitásra vonatkozó tudás korábban nem aktivált részei válhatnak a figyelmi keret részévé, illetve korábban a figyelmi keret részét képező tudáselemek aktivációja is változhat vagy akár meg is szűnhet.²⁰

2.1.3. Pozitív és negatív identitásgyakorlatok végrehajtása az adott diskurzusban

Bár az identitásgyakorlatok aktuális diskurzusban történő végrehajtása harmadik összetevőként szerepel az itt bemutatott körfolyamatban, ez nem azt jelenti, hogy mindig időben követi a második lépést: az identitásra vonatkozó tudás aktiválását (l. a 2.1.2. alfejezetet). Inkább arról van szó, hogy a második lépés az identitás aktuális létrehozásának mentális vonatkozásaira fókuszál, míg a harmadik lépés a folyamat nyelvi aspektusait helyezi előtérbe.

Egy identitás nem statikus, az egyén szándékaitól és cselekvéseitől független és őt minden interakcióban szükségszerűen jellemző, eleve adott társadalmi és mentális kategória, hanem a gyakorlatközösség tagjainak aktuális identitásgyakorlati eredményeképpen, a diskurzusban dinamikusan létrehozott, ideiglenes és interakcióspecifikus társas szerep, diszkurzív „én”,²¹ amelynek értelmezési tartománya a gyakorlatközösség aktuális diskurzusa.²² Az identitás létrehozása tehát a dinamikus jelentésképzés egyik esete, amely a kontextus megteremtésének a résztvevői szerepek kialakítását érintő része.²³

¹⁷ TOLCSVAI NAGY 2010, 33–34.

¹⁸ vö. TOLCSVAI NAGY 2010, 32.

¹⁹ vö. CROFT–CRUSE 2004, 51–52.

²⁰ vö. CROFT–CRUSE 2004, 53.

²¹ BUCHOLTZ 1999, 203.

²² BUCHOLTZ – HALL 2005, 587.

²³ vö. TÁTRAI 2004, 489–492.

A különböző identitásgyakorlatok végrehajtásának és megértésének pragmatikai és metapragmatikai tudatossága eltérő mértékű. A tudatosság jelen dolgozatban használt, szűk értelmezése szerint skaláris fogalom, amely a tudati folyamatok kontrolláltságát, a tudati folyamatokról való beszámolás képességét jelenti. A fokozati skála egyik végpontján a nagymértékben rutinizált, így nem tudatos, míg a másikon a nagymértékben kontrollált, így maximálisan tudatos mentális folyamatok helyezhetők el.²⁴ A pragmatikai tudatosság azzal függ össze, hogy az interakciók résztvevői mennyire tudatosan kísérlék meg kielégíteni saját maguk és mások kommunikációs igényeit,²⁵ hogy mennyire kontrollálják az ezzel kapcsolatos választásaikat és az egyezkedéseiket kísérő társas kognitív folyamatokat.²⁶ A metapragmatikai tudatosság pedig a résztvevők reflexív viszonyulása (2. példa) a nyelvi tevékenység közegében megvalósuló dinamikus jelentésképzéshez, jelen esetben egy identitás létrehozásához.²⁷

(2) A trollkodást úgy érted, hogy nem írni blogot, viszont több ezer hozzászólásban a poszt témához hozzá sem szólni, csak más kommentelőket személyesen sértegetni, amíg címlapon van a sztori?

Hangsúlyozandó, hogy az identitás nem egyéni, hanem interszubjektív és személyközi (interperszonális) konstrukció, mivel egy résztvevő aktuális identitásának létrejöttében nem csupán a saját identitásgyakorlatainak van szerepe, hanem annak is, hogy ezeket a gyakorlatokat a többi résztvevő mentálisan hogyan dolgozza fel, valamint hogyan reagál azokra. Ennek megfelelően két identitásgyakorlat-típus különböztethető meg: a pozitív identitásgyakorlatokat a résztvevők egy kiválasztott identitás aktív létrehozása érdekében alkalmazzák, míg a negatív identitásgyakorlatok segítségével távolságot tartanak egy elutasított társas identitástól.²⁸

2.1.4. Az identitás létrejötte az aktuális diskurzusban

Egy adott identitás akkor jön létre az aktuális diskurzusban, amikor legalább egy résztvevő a szóban forgó identitású személyként azonosít legalább egy másik résztvevőt annak pozitív identitásgyakorlatokként értelmezett megnyilatkozásai alapján. Az identitás így akkor valósul meg a diskurzusban, amikor a közös figyelmi jelenet részévé válik. Ebből pedig az következik, hogy ha a diskurzus egyik résztvevőjének implicit vagy explicit célja, hogy más résztvevők őt aktuálisan egy bizonyos identitású személyként azonosítsák, és az adott identitásra vonatkozó aktivált tudása alapján a saját nézőpontjából pozitív identitásgyakorlatokat hajt végre a megnyilatkozásaival, azonban ezeket a megnyilatkozásokat egyetlen más résztvevő sem tartja pozitív identitásgyakorlatoknak, akkor az identitás nem jön létre a diskurzusban.

Egy identitás létrejöttének legnyilvánvalóbb jele és következménye, hogy a diskurzus egyes résztvevői megnevezik az identitást és nyelvileg is bizonyos résztvevő(k)re vonatkoztatják azt, amely együttal az identitás létrehozására irányuló reflexív viszonyulást kifejező metapragmatikai jelzés is. Az identitás megnevezése és vonatkoztatása történhet közvetlenül (3a) vagy közvetett módon (3b). Előbbi esetben a megnyilatkozás címzettje az a résztvevő, akit a megnyilatkozó egy adott identitású személyként azonosít, míg utóbbi esetben a megnyilatkozás címzettje egy harmadik résztvevő.

²⁴ TÁTRAI 2011, 115.

²⁵ A kommunikációs igény ebben az esetben egy bizonyos identitás kialakítása a diskurzusban.

²⁶ TÁTRAI 2011, 115.

²⁷ VERSCHUEREN 2000, 445.; TÁTRAI 2011, 212.

²⁸ BUCHOLTZ 1999, 211.

(3a) Hú, bogáncs, Te sztem egy troll vagy.

(3b) **Na látod Gárgő ő egy troll.** Még ha azt is mondja, amit hallani szeretnél.

Kiemelendő, hogy számos esetben egy identitás létrejötte nem jár együtt az identitás megnevezésével és explicit vonatkoztatásával. Ezekben az esetekben a kérdéses identitás ugyanúgy hatással van a résztvevők nyelvi tevékenységére, mint amikor meg is van nevezve, azonban nem jelennek meg az identitással kapcsolatos metapragmatikai jelzések a diskurzusban.

Az identitás létrejöttével nem ér véget annak alakítása, mivel a résztvevők további pozitív és negatív identitásgyakorlataik segítségével akkor is módosíthatják azt, ha korábban már a közös figyelmi jelenet részévé vált.

2.1.5. Az identításra vonatkozó tudás módosulása/megerősödése

Az aktuális diskurzus megértése során mentálisan feldolgozott pozitív és negatív identitásgyakorlatok hatására módosulhat vagy megerősödhet a résztvevők az adott identításra vonatkozó tudása. Ez a tudás akkor módosul, ha egy résztvevő olyan identitásgyakorlatokkal találkozik az aktuális diskurzusban, amelyeket korábban nem ismert és akkor erősödik meg, ha már korábban is ismert identitásgyakorlatokat dolgoz fel, mivel ekkor növekszik azok mentális begyakorlottsága.

(4a) **Végre megismertem a troll fogalmát,** mert sokszor rám sózták már!

(4b) Tehát **a troll elnevezés még sértőbb , mint** azt elsőre **gondoltuk**

Tehát a résztvevők a kérdéses identításra vonatkozó tudása nem csupán forrása, hanem eredménye is az identitás aktuális megvalósulásának, így dinamikus kölcsönviszony alakul ki közöttük. Ebből adódóan ez a tudás teremt kapcsolatot azok között az egyén által mentálisan feldolgozott, időben egymást követő diskurzusok között, amelyekben létrejön az adott identitás, így a diszkurzív alkalmosság mellett a változás lehetőségét biztosító mentális állandóságot biztosít az identitás számára.

2.2. A troll mint identitás kialakításának sajátosságai

A troll mint identitás jellemzően olyan számítógép közvetítette diskurzusokban (pl. blogok, fórumok) jön létre, amelyek résztvevői viszonylag anonim személyek, akik – egyéb diszkurzív tapasztalat hiányában – kizárólag nicknevük és nyelvi tevékenységük alapján azonosíthatók egymás számára,²⁹ ezzel szoros összefüggésben pedig olyan nyitott, lazán szerveződő, gyakran alkalmi gyakorlatközösséget alkotnak, amelynek közös tevékenysége kizárólag nyelvi jellegű. A relatív anonimitásnak, a gyakorlatközösség alkalmosságának és a közös tevékenység nyelvi jellegének három fő következménye van: 1. az identitáskonstruálás során a nyelvi identitásgyakorlatok dominálnak, mivel a résztvevők – különösképpen a hozzászólók – számára korlátozott a nemnyelvi eszközök (pl. képek) használata az interakcióban;³⁰ 2. viszonylag könnyen kivitelezhetővé válik a megtevesztésen alapuló identitásmanipuláció, amely a trollok nyelvi

²⁹ HARDAKER 2010, 215.

³⁰ DONATH 1999; Ugyanakkor ez az állítás nem érvényes általánosan a számítógép közvetítette kommunikációra, mivel pl. a közösségi oldalakon történő identitáskonstruálásban fontos szerepe van a nemnyelvi identitásgyakorlatoknak (képeknek, videóknak) is (TAMALO–LIGORIO 2000.; MCLAUGHLIN–VITAK–CROUSE 2011.; ROSENBERG–EGBERT 2011.; VESZELSZKI 2011.)

tevékenységének alapvető jellemzője,³¹ 3. a troll mint identitás jellemzően alkalmi, ugyanis annak, ha egy résztvevőt mások az aktuális diskurzusban trollként azonosítanak, csak az aktuális diskurzusban és az aktuális gyakorlatközösségben vannak további diszkurzív következményei.³²

A trollok nyelvi tevékenysége azért megtévesztésen alapuló identitásmanipuláció, mert ezek a résztvevők tudatosan egy aktuálisan valós (önmagukra vonatkoztatott) és egy aktuálisan fiktív (önmagukra nem vonatkoztatott) identitás párhuzamos létrehozására törekednek, amelyek közül a valósat megpróbálják elrejteni, a fiktívet pedig megkísérlik elfogadtatni a többi résztvevővel. Az aktuálisan valós identitásuk szerint ezen résztvevők célja a diskurzus, valamint a gyakorlatközösség bomlasztása és/vagy egy konfliktus előidézése, illetve elmélyítése a saját szórakoztatásukra. Az aktuálisan fiktív identitásuk szerint viszont a kérdéses gyakorlatközösség diskurzusrendjét követő és közös ideológiáit elfogadó résztvevőkként vannak jelen a diskurzusban.³³ Ebből adódóan a trollok a valós és a fiktív identitásuknak megfelelő, pragmatikailag nagymértékben tudatos pozitív identitásgyakorlatokat is végrehajtanak a diskurzus során, azonban arra törekednek, hogy a valós identitásuknak megfelelő pozitív identitásgyakorlatok minél kevésbé, a fiktív identitásuknak megfelelő pozitív identitásgyakorlatok viszont minél inkább feltűnőek legyenek a résztvevők számára, ugyanakkor arra is ügyelnek, hogy elérjék az aktuálisan valós identitásukhoz tartozó célokat: a diskurzus és a gyakorlatközösség bomlasztását és/vagy egy konfliktus előidézését, illetve elmélyítését.

Ebből az is következik, hogy egy résztvevő trollként való azonosítása egyúttal értékelés és leleplezés is. Az értékelés azért része a trollok azonosításának, mert a troll nem értékesleges, hanem egyértelműen negatív identitás az internetes folklórban.³⁴ A leleplezés pedig azért játszik szerepet, mert ha egy másik résztvevő mégis trollként azonosítja őt, akkor egyúttal le is leplezi, hiszen érvényteleníti az általa létrehozni kívánt fiktív identitást.

(5) **Te egy troll vagy**, aki szellemesnek gondolja magát, de már **túlságosan belegabalyodott a sokféle identitásba**, amit elővezet. Találj ki valami mást, mert unalmas vagy.

A troll mint identitás létrejött a diskurzusban – negatív értékeléséből adódóan – nem feltétlenül konfliktusmentes. Bizonyos esetekben egyes résztvevők ugyan trollként azonosítanak más résztvevőket, azonban más résztvevők – akár maguk az érintettek – elutasítják azt.

(6a) B, rájöttem, **te fizetett troll vagy** C-vel együtt.

(6b) Összekeversz anyáddal.

Ezekben az esetekben a troll identitás a résztvevők figyelmének középpontjába kerül és gyakran metapragmatikai diskurzus alakul ki, amelynek során a résztvevők metapragmatikai jelzések révén³⁵ megosztják egymással az adott identitásra vonatkozó tudásuk bizonyos részleteit

(7a) Tudod minek hívjak azokat a kommentelöket, akik csak „vitatkozni” akarnak es kozuk nincs a poszt temajahoz? Troll-nak.

(7b) De ez most itt valóban a TROLL! Azért, mert a saját szeszélye szerint tereli a blogot a neki tetsző irányba. És azért, mert tudatosan tesz.

(7c) Szerintem távkiértékelni ősi troll szokás.

³¹ HANCOCK 2007, 291.

³² A trollok tevékenységének pszichológiai hatása a résztvevőkre a diszkurzív következményeknél súlyosabb és kiterjedtebb lehet (SHIN 2008), azonban ennek vizsgálata jelen dolgozatnak nem tárgya.

³³ HARDAKER 2010, 223–224.

³⁴ HERRING–JOB–SLUDER–SCHECKLER–BATRAB 2002.

³⁵ VERSCHUEREN 2000: 445–447.; TÁTRAI 2011, 120.

2.3. Hipotézisek

1. Meghatározhatók olyan nyelvi gyakorlatok, amelyek alapján a politikai blogokon zajló diskurzusok egyes résztvevői trollként azonosítanak más résztvevőket. Ezek a troll mint identitás pozitív identitásgyakorlatai.
2. Meghatározhatók olyan nyelvi gyakorlatok, amelyek segítségével a politikai blogokon zajló diskurzusok egyes résztvevői távolságot tartanak a trolltól mint elutasított identitástól. Ezek a troll mint identitás negatív identitásgyakorlatai.
3. A troll pozitív és negatív identitásgyakorlatai közül egy sem jelenik meg a vizsgált diskurzusok mindegyikében.
4. A troll pozitív és negatív identitásgyakorlatainak gyakorisága különböző. Egyes identitásgyakorlatok a vizsgált diskurzusok többségében, míg mások a vizsgált diskurzusoknak csak kisebb részében fordulnak elő.
5. A résztvevők több identitásgyakorlat legalább egyszeri végrehajtása révén hozzák létre a troll identitását az aktuális diskurzusban.

3. Anyag és módszer

Az internetes troll mint identitás létrehozásában szerepet játszó identitásgyakorlatokat és azok gyakoriságát magyar nyelvű politikai blogok diskurzusainak kvalitatív és kvantitatív elemzése alapján határoztam meg.

A korpusz 40 politikai blog összesen 200 bejegyzéséből (posztjából), valamint az azokra érkezett összesen 47.551 hozzászólásból (kommentből) áll,³⁶ és kizárólag olyan 2010 és 2012 között keletkezett diskurzusokat tartalmaz, amelyekben legalább egy résztvevő legalább egy másik résztvevőt expliciten trollnak nevez.

(8a) Te melyik fidesz kondérból zabálsz, **troll**?

(8b) **Mint a blog.hu egyik legnagyobb trollja** nyilván tisztában vagy velem, de azért elárulom, a demokratikus rend felszámolásával általában hatalmat szoktak bebetonozni.

Ez biztosítja azt, hogy a gyakorlatelmélet egyik alapelveinek³⁷ megfelelően az elemzés valóban a résztvevők saját kategóriáiból indul ki és azokat használja fel a nyelvészeti leírás során. A korpuszt alkotó diskurzusok listáját a mellékletben közlöm.

A korpusz kialakítása során először egy politikai blogokból álló előzetes listát készítettem a Google keresőjének segítségével. Ezen a listán a *politikai blog* szókapcsolatra kapott első 60 releváns találat szerepelt. Ezt követően az *adott blog neve* (pl. *Mandiner*)+*troll* keresőkifejezés segítségével gyűjtöttem össze azokat a diskurzusokat, amelyekben legalább egy résztvevő trollnak nevez legalább egy másik résztvevőt. Az 1. mellékletben szereplő végleges lista az első 200 releváns találatból áll.

Azért válaszottam politikai blogokat, mert ezek diskurzusaiban – számos résztvevő véleménye szerint is – kifejezetten gyakran jelenik meg a troll mint identitás, így nem okoz nehézséget a kvalitatív és kvantitatív elemzésre egyaránt alkalmas mértetű korpusz létrehozása.

³⁶ A blogok esetében megnyilatkozásoknak minősülnek az egyes blogbejegyzések és hozzászólások, egy blogbejegyzés és a rá érkező hozzászólások pedig együttesen egy diskurzust alkotnak. (PETYKÓ 2012: 54–55.)

³⁷ BUCHOLTZ 1999, 210.

(9a) Ezért olvasom, egyre ritkábban a blogokat, **ennyi trollt mint amennyi mostanában mozog a blogszektorban rajzolni sem lehet**

(9b) Az a bajom a **trollkodás terjedésével**, hogy régen ez volt a kirívó, ma meg lassan **ez az általános**.

(9c) Meg kell még említenem, hogy a **trollkodás** megelőzése érdekében, **ami sajnálatos módon az internet elterjedésénél nagyobb mértékben növekszik, és láthatóan ezt a blogot sem kerüli el**, számos biztonsági intézkedés van a rendszerbe beépítve azon túl, hogy moderátorokat is alkalmazunk.

Ennek a döntésnek azonban az is következménye, hogy a korpuszt alkotó diskurzusokban – bármely más informális vagy formális politikai diskurzushoz hasonlóan – fontos szerepe van a résztvevők pártpreferenciáinak, politikai ideológiáinak és számukra fontos politikai témáknak, továbbá meghatározható egy olyan általános diskurzusrend, amely szerint a résztvevők figyelmének fókuszában meghatározott politikai, közéleti témák és nem más résztvevők állnak.³⁸ Ez várhatóan hatással van a trollok nyelvi tevékenységére és a hozzájuk kötődő identitásgyakorlatokra is, vagyis a korpuszelemzés eredményeképpen meghatározott identitásgyakorlatok között lesznek olyanok, amelyek specifikusan a magyar politikai blogok diskurzusaira jellemzőek, így nem érvényesek más számítógép közvetítette diskurzusok trolljaira. A széleskörű általánosíthatóság hiánya azonban nem okoz problémát, mivel a tanulmány célja – választott elméleti keretének megfelelően – nem a dekontextualizáció, hanem a tágabb kontextus tudatosítása és figyelembe vétele a trollokhoz kötődő identitásgyakorlatok leírása során.

A kvalitatív és a kvantitatív elemzés során egyaránt a korpuszban szereplő diskurzusok 2012. szeptember 30-ig publikált megnyilatkozásait vizsgáltam.³⁹ Az egyes diskurzusok elemzésének kiindulópontja minden esetben az a megnyilatkozás volt, amelyben egy résztvevő trollnak nevez egy másikat.

(10) Persze nyugodtan hazugozz véres szájjal, tulajdonképpen leszarom, hiszen úgyis **troll vagy**.:P

Ezt követően megvizsgáltam a trollnak nevezett és a másik résztvevőt trollnak nevező személyek a megnevezést megelőző és azt követő megnyilatkozásait. Továbbá figyelmet fordítottam azokra a hozzászólásokra is, amelyek közvetlenül a trollként azonosított résztvevő megnyilatkozásaira reagálnak, hiszen ezek feltételezhetően számos olyan, a troll mint identitás szempontjából negatív identitásgyakorlatot tartalmaznak, amelyek révén szerzőik elkülönítik magukat az internetes trolloktól. Végül azokat a további megnyilatkozásokat elemeztem, amelyek a troll identitására vonatkozó reflexiókat közöltek (11. példa).

(11) A troll attól troll, hogy zavarni próbálja a közösség működését, és az egyik legzavaróbb dolog az, ha valaki a bajkeverésre olyan új módszereket talál ki, amiket a szabályok nem tiltanak kifejezetten.

³⁸ vö. MULLEN–MALOUF 2006.

³⁹ Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert a blogokon zajló diskurzusok az esetek túlnyomó többségében potenciálisan nyitottak, vagyis bármikor – jelen esetben a vizsgálat után is – bővíthetnek új megnyilatkozásokkal. (PETYKÓ 2012, 54.)

4. Eredmények

4.1. A korpusz kvalitatív vizsgálatának eredményei

4.1.1. A troll pozitív identitásgyakorlatai politikai blogok diskurzusaiban

A korpusz kvalitatív vizsgálata alapján 42 pozitív identitásgyakorlat különíthető el, tehát az adott diskurzusban trollként azonosított résztvevők számos eltérő nyelvi gyakorlat segítségével alakítják ki a troll identitását, illetve valósítják meg az aktuális identitásuknak megfelelő diszkurzív célokat: a a diskurzus és a közösség bomlasztását, valamint a résztvevők közötti konfliktusok előidézését.

Ezek az identitásgyakorlatok hat csoportra oszthatók. Az első és egyben legnagyobb, 28 identitásgyakorlatból álló csoportot a pozitív identitásgyakorlatokként működő beszédaktusok, tehát a megnyilatkozások révén megvalósított kommunikatív cselekvések⁴⁰ alkotják. Ezen a csoporton belül Searle⁴¹ osztályozását követve megkülönböztetem az állító, az utasító és az elkötelező beszédaktusokat, vagyis az asszertívumokat, a direktívumokat és a kommisszívumokat.⁴²

A második csoportba az a két eset tartozik, amikor a megnyilatkozás témája működik identitásgyakorlatként, a harmadik csoportot pedig öt olyan identitásgyakorlat alkotja, amely a megnyilatkozás nyelvi megformálásához kötődik. A negyedik csoportba tartozik a szekvenciálisan függő – egy másik megnyilatkozással szoros, pl. kérdés-válasz viszonyban álló – megnyilatkozásokkal⁴³ kapcsolatos három identitásgyakorlat, az ötödik csoport pedig három olyan identitásgyakorlatból áll, amelyeket több megnyilatkozás révén hajtanak végre. Az utolsó csoportba az az eset kerül, amikor a résztvevő nickneve minősül identitásgyakorlatnak.

Egy résztvevő bizonyos nyelvi cselekedetei mindig az adott résztvevőt trollként azonosító másik résztvevő nézőpontjából minősülnek pozitív identitásgyakorlatoknak. Fontos ugyanakkor azt is hangsúlyozni, hogy amikor egy résztvevő trollként azonosít egy másik résztvevőt, akkor nem csupán a troll identitását hozza létre, hanem a saját identitását is. Ez a saját identitás mindig közösségi, tehát a trollként azonosító résztvevő az aktuális gyakorlatközösség olyan legitim tagjának tartja magát, amikor trollként azonosít egy másik résztvevőt, aki ismeri és követi az aktuális gyakorlatközösség diszkurzív normáit,⁴⁴ így képes megítélni, hogy más résztvevők követik-e ezeket a normákat vagy megszegik azokat. Ezáltal a trollként azonosító résztvevő megteremt egy viszonyt, amely szerint az őt magát is legitim tagjaként elfogadó gyakorlatközösség áll szemben a trollként azonosított résztvevővel mint külső ellenséggel (**2. ábra**).

A trollként azonosító résztvevő tehát a gyakorlatközösség legitim tagjának tartja magát, és az általa vélelmezett gyakorlatközösségi diszkurzív normákhoz viszonyítva tekint bizonyos nyelvi cselekedeteket pozitív identitásgyakorlatoknak. Következésképpen az a résztvevő, aki trollként azonosít egy másik résztvevőt, a gyakorlatközösség diszkurzív normáit is reflexió tárgyává teszi.

⁴⁰ TÁTRAI 2011, 89.

⁴¹ SEARLE 1975.

⁴² Searle osztályozásában az említettek mellett szerepelnek a kifejező és a kinyilatkoztató beszédaktusok, vagyis az expresszívumok és a deklarációk is, azonban ezek a beszédaktusok a troll esetében nem működnek pozitív identitásgyakorlatokként. Megemlítendő, hogy bár mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban Searle osztályozása a legismertebb, számos más csoportosítás is létezik (vö. SZILI 2004, 95–96.)

⁴³ BORONKAI 2009, 92.

⁴⁴ Minél heterogénebb a gyakorlatközösség, annál sematikusabbak a diszkurzív normái.

Előfordul azonban, hogy más, magukat szintén a gyakorlatközösség legitím tagjainak tekintő résztvevők megítélése szerint a trollként azonosító résztvevő nem ismeri jól a gyakorlatközösség diszkurzív normáit. Ezekben az esetekben metapragmatikai diskurzus formájában egy olyan egyezkedési folyamat alakul ki, amely három fő téma köré szerveződik: 1. Mi alapján minősíthető trollnak a diskurzus egyik résztvevője? (12a) 2. Mik a gyakorlatközösség diszkurzív normái? (12b) 3. Legitim tagja-e a gyakorlatközösségnek az a résztvevő, aki trollnak nevezett egy másik résztvevőt? (12c)

(12a) Szivike! Te tényleg nem tudod, hogy **kit** „szokás” trollnak nevezni. Nem azt, aki nem ért veled egyet, hanem inkább **azt, aki a mérsékelt, konzervatív többséggel szöges ellentétben álló, szélsőséges? véleményét kevésbé szalonképes formában tálalja.**

(12b) Igen, elég sok troll megfordul erre mostanában. De mi nem bánjuk. Szorgalmasan termelik nekünk a pít! :) [növelik a blog látogatottságát, ami a blogon elhelyezett hirdetések miatt anyagi haszonnal is jár] Más blogok az ilyeneket kimoderálják, de **nálunk teljes a szólásszabadság. Mindenki elmondhatja a véleményét, bármi legyen is az.**

(12c) Azt bírom, hogy azok neveznek trolloknak másokat, akiknek még egy épeszű hozzászólása sem volt itt.

A továbbiakban a már bemutatott csoportosítást követve ismertetem a troll mint identitás pozitív identitásgyakorlatait a politikai blogok diskurzusaiban. Az egyes identitásgyakorlatok megnevezése után zárójelben közlöm az adott identitásgyakorlat típusgyakorlatságát, amely azt adja meg, hogy a vizsgált 200 diskurzus közül hányban jelenik meg az adott identitásgyakorlat legalább egyszer (100%=200).

Az egyes identitásgyakorlatoknál szereplő példák egy része olyan résztvevőktől származó megnyilatkozás, akiket egy másik résztvevő trollként azonosított, másik része pedig olyan metapragmatikai jelzés, amely azt közli, hogy a trollként azonosító résztvevő mi alapján tekint trollnak egy másik résztvevőt. A példák egyúttal azt is jelzik, hogy egy megnyilatkozás révén egyszerre több pozitív identitásgyakorlat is végrehajtható.

1. Beszédaktus mint identitásgyakorlat

1.1. Asszertívumok (állító beszédaktusok)

– A diskurzusnak helyt adó blog általános negatív minősítése. (5%)

(13a) **mekkora komcsi szar lett ez a nívó blog**, ide se jövök többet.

(13b) Ez a **legnívótlanabb blog** nagyjából ...

– A teljes diskurzus általános negatív minősítése. (3%)

(14) Gondoltam idejövök trollkodni egyet, de **ez [a diskurzus] még ahhoz is színvonalatlan.** Bocs, fiúk.

- A diskurzus egyes megnyilatkozásainak negatív minősítése. (15,5%)

(15a) **ez** megint **egy olyan cikk ami semmit nem ér**. Veszélyben vannak-e a résztvevők? Hányan vannak egy ilyen buliban? Hogy működik a beengedés? Ezen kérdések megválaszolása nélkül megint **csak egy szenzációra hajtó poszt [blogbejegyzés] lett**. Miért nem lehet olyan cikkeket írni, ami nem 2 perc alatt készül el?

(15b) **fröccs fröccs fröccs. gagyi. Ez a nyomorúság** miért index címlap? még ha normális kritika volna, nem **csak mszp [Magyar Szocialista Párt]-fidesz [eredetileg a Fital Demokraták Szövetsége név rövidítése, a párt hivatalos neve 2003 óta Fidesz – Magyar Polgári Szövetség] erőlködés. Nevetséges.**

- A diskurzus összes résztvevőjének általános negatív minősítése. (12,5%)

(16a) Jól mondod. Tekints csak a mandineres [a Mandiner című politikai blogon posztoló és kommentelő] **csőcselékre!**

- Egyes résztvevők értelmi képességeinek negatív minősítése. (26%)

(17a) **A 70-es iq-ddal** nem csodálkozom azon, **hogy annyira vagy csak képes**, hogy az egyik szar pártot hasonlítgatod össze a másik szarral.

(17b) Elárulom, az intelligenciát és a tudást nem pótolja a mocskos szád. **A lábméreted nyilván nagyobb, mint az intelligencia-hányadosod. [...] Egy kupac kutyaszarba több ész szorult, mint a fejedbe.**

- Egyes résztvevők nyelvhasználatának negatív minősítése. (9,5%)

(18a) Ez nem szégyen, viszont **a te rossz helyesírásod** igenis az.

(18b) borzasztó. nem elég, hogy hülyeségeket írogatsz, még **magyartalanul is teszed.**

- Egyes résztvevők az adott diskurzusban negatívan megítélt politikai csoport tagjaként történő azonosítása. (18,5%)

(19a) közgazdász vagy, aki az állam mindenhatóságát dicsőíti? akkor **te kommunista vagy**, akárcsak kenyéradó gazdáid

(19b) Nem, nem érted, kis bugris **náci**.

- Egyes résztvevők az adott diskurzusban negatívan megítélt etnikai csoport tagjaként azonosítása. (7%)

(20a) Mi van, **zsidógyerek**, bepöccentél? (...) túl heves vagy, öcsém, csillapodj le végre, mert még véletlenül **leesik a fejedről a rózsaszín kipa!**

(20b) Lincselnél, mi, **büdös cigány?**

(20c) egyikhez sem tartozom, **te** tajparaszt **zsidócigány**.

- Egyes résztvevők rasszistaként történő azonosítása. (3,5%)

(21) Ezt tekintsem burkolt zsidózásnak? Szerinted a professzorok zsidók? **Undorító rasszista vagy.**

– Egyes résztvevők trollként történő azonosítása. (10%)

(22a) nálad a pont! **Trollok trolloznak**, pártalkalmazottak pártalkalmazottaznak - ha jól látom.

(22b) De ha a te hülyeséged megjelenhet, akkor **a troll-nak mondott kommentelők** véleménye miért baj? **Hiszen te is egy troll vagy.**

Ebben az identitásgyakorlatban mutatkozik meg a legközvetlenebbül, hogy a troll nyelvi tevékenysége megtévesztésen alapuló identitásmanipuláció. Ugyanis, amikor egy troll trollnak nevez egy másik résztvevőt, akkor azt a fiktív, önmagára ténylegesen nem vonatkoztatott identitást is hangsúlyozza, amely szerint ő maga az aktuális gyakorlatközösség legitim, a gyakorlatközösség diszkurzív normáit ismerő tagja. Mindeközben viszont a trollként való azonosítás beszédaktusával megkísérli megakadályozni, hogy a trollként azonosított résztvevő a gyakorlatközösség legitim tagjaként vegyen részt a diskurzusban. Ezzel pedig a diskurzust és a közösséget is bomlasztja, tehát eléri a troll identitásának megfelelő diszkurzív célokat.

– Ömaga trollként történő azonosítása. (1,5%)

(23) Szerintem ennek a cikknek a létezése már helyből saját mondanivalójának a cáfolata. Tudományos paradoxon, azáltal nincs, hogy van :) Na jó, köcsög **troll vagyok** mert el se olvastam :)

– Egyes társadalmi csoportok általános negatív minősítése. (23,5%)

(24a) Nem, nagyon is jó okuk volt, **mert a szokásos cigány túlagresszió és dominancia-törekvés** jegyében elővették a vasbotokat és csapatostul támadtak, mint a patkányok.

(24b) Mikor fogod fel hogy a nem politizáló egyházak mellett kérkedők 99% teliszájjal röhög **a judeokeresztény babonás birkákon?**

A trollként azonosított résztvevő a 24a példában egy etnikai csoportot: a cigányságot, míg a 24b példában egy vallási csoportot: a zsidó és keresztény egyházak híveit minősíti negatívan. Azonban számos más csoport is lehet a negatív minősítés célpontja, pl. az értelmiség, a munkanélküliek, egyes pártok szavazói vagy akár a külföldre költöző, ott élő és dolgozó magyarok.

– A diskurzus résztvevői által támogatott intézmény, szervezet általános negatív minősítése. (3,5%)

(25a) Azt a pénzt a tagállamok (pl: Magyarország) fizetik be. Aztán **eltartják az EU-s [Európai Unió] bürokratákat**, meg a többi felesleges sóhivatalt, és ami megmarad abból valamennyit visszaadnak (arányosan) nekünk is. Az a pénz a mi pénzünk. Amiből az EU meg akarja szabni, hogy mire költhetünk. **Az EU-sem jobb a volt Szovjetuniótól**, csak még nem mindenki jött rá.

(25b) **Az ENSZ [Egyesült Nemzetek Szervezete] nevű értelmetlen szervezetről** beszélgetni felesleges, **ledózerolni annál több értelme lenne.** :D

– Adatszerűen téves állítás. (22%)

(26a) Nem kamu. A kormány dolgozik az ügyön, nem te. **A GDP [gross domestic product, bruttó hazai termék] nő, illetve az államadósság csökken**, és ez utóbbi most a legfontosabb, minden más háttérbe szorul most.

A példában szereplő megnyilatkozás 2012. szeptember 7-én keletkezett. A két kiemelt állítás (*A GDP nő, az államadósság csökken*) ebben az időpontban adatszerűen téves, mivel a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) közlése alapján Magyarország bruttó hazai terméke 2012. első negyedében 0,7%-al (KSH 2012a), 2012. második negyedében pedig 1,2%-kal csökkent (KSH 2012b). Továbbá az Államadósság Kezelő Központ (AKK) tájékoztatása szerint a magyar államadósság 2012. második negyedében 109,7 milliárd forinttal nőtt az előző negyedévhez képest (AKK 2012). Ezek az adatok tematikusan meg is jelentek a diskurzusban, így a résztvevők számára egyértelmű volt a két állítás téves volta.

– A diskurzus résztvevői által igaznak tekintett tények tagadása. (13%)

(27a) az evolúcióra nincs semmiféle tudományos bizonyíték

(27b) Ez a „jaj veszélyes a rendőri munka”, csak egy legenda és az hiszi el, aki csak a mesekönyveket olvassa.

Ahogy a 27a és 27b példák alapján is látható, diskurzus résztvevői által igaznak tekintett tény egyrészt azért lehet igaz, mert a résztvevők szerint tudományosan bizonyított (új fajok a környezethez való alkalmazkodás során jönnek létre), másrészt azért, mert alapeleme a személyes tapasztalataikon is alapuló közös világismeretüknek (a rendőri munka veszélyes).

– A résztvevők által elfogadott ideológia negatív minősítése. (18,5%)

(28a) Ebből a totális csődből nőtt ki egymillió új lakás, egy hatalmas mennyiségű iskolát végzett, sőt diplomát szerzett ember, nyolc óra munkából biztonságosan meg lehetett élni, jövőt lehetett tervezni. persze voltak hibák is, de azok most is vannak.

(28b) **Mi a picasa volt olyan jó, akár a 80-as évek végén?** Emlékszem, egy rohadt WC-csésze után bejártuk a fél várost, Simson S51B motor csak dupla áron, az Ecserin, banán csak télen, 1984 tiltott könyv... **Az volt aztán az életszínvonal!** Nem számítva olyan apróságokat, hogy **akármelyik bunkó rendőr zaklatható**, vagy ha kedve szotytyant, **megverhetett bárkit**. Más kérdés, hogy a primitív, igénytelen prolinak tényleg elég volt, hogy zabálhatott-ihatott kedvére és lopható (lopott is) a gyárból ő is, nem csak a vezetők. **Kádár-koron nosztalgizók, pfejj...**

A 28a példában a megnyilatkozó azt az aktuális gyakorlatközösség által véleménye szerint elfogadott ideológiát fejt ki, amely szerint a Kádár-kor pozitív időszak volt. A korszak erényének tekinti a nagyszámú új lakást, a felsőfokú végzettségűek arányának növekedését és a létbiztonságot. A 28b az adott diskurzusban trollként azonosított résztvevője azonban egyértelműen negatívan minősíti a Kádár-kort: kiemeli az alacsony életszínvonalat, a rendőri zaklatásokat, végül pedig – szükségképpen hamis – nosztalgianak nevezi a Kádár-kor pozitív értékelését.

– A diskurzus résztvevői által elutasított politikai párt általános pozitív értékelése. (18%)

(29a) **Az SZDSZ [Szabad Demokraták Szövetsége] nevéhez rendkívül sok reform köthető, ami megvalósult.** Kezdhethém például a sorkötelezettség eltörlésével, az informatikai társadalom megteremtésén át sok egyébvel. **Az SZDSZ-re van miért szavazni.**

Ha te nem akarsz, az a te dolgod. **Az SZDSZ egy programra építkező, értékelvű liberális párt.**

A példa értelmezésében fontos szerepe van a kontextusnak. A megnyilatkozás a Lokális klímaváltozás blogon jelent meg, amelyet a Lehet Más a Politika (LMP) párt szimpatizánsai működtetnek, és a megcélzott olvasóközönség is az LMP támogatói köre. Ebben a közegben az SZDSZ egyértelműen elutasított párt, tehát pozitív értékelése pozitív identitásgyakorlatnak minősül, így pedig a a szerző trollként való azonosításával jár.

- A diskurzus résztvevői által támogatott politikai párt általános negatív értékelése. (7,5%)

(30) **Az LMP egy marketing párt.** Azt gondolták, meg lehet lovagolni sikeresen a társadalomban meglévő averziót a politikai ellittel szemben. Úgy gondolták elég annyit mondani, hogy legyen más a politika, és akkor az emberek rohanni fognak ezt a szép mondatot támogatni. Láthatjuk, hogy ez nem jött be. [...] **Az LMP meg egy üres tartam nélküli populista lufi.**

Ez a megnyilatkozás az előző példához hasonlóan a Lokális klímaváltozás blogról származik. Ennek a ténynek ebben az esetben is fontos szerepe van, hiszen az LMP negatív minősítése azért pozitív identitásgyakorlat, mert egy az LMP-vel szimpatizáló blog diskurzusrendjének természetes része, hogy a gyakorlatközösség tagja támogatják az LMP-t.

- A diskurzus résztvevői által elutasított politikus általános pozitív értékelése. (13%)

(31a) Orbán [Viktor] tehetsége, lelkesedése, karizmája és mindenre nyitott szelleme nem csak a saját pártársait homályosítja el, hanem az ellenzéki politikusokat is.

(31b) Orange Order itt az egyik legnagyobb troll. A saját nyomi blogján Schmitt Pált éltette, hogy nem mond le, MIUTÁN kiderült, hogy egy csaló.

Természetesen ennél az identitásgyakorlatnál is fontos szerepe van a kontextusnak, mivel egy politikus általános pozitív értékelése csak akkor minősül a troll identitásgyakorlatának, ha a trollként azonosító résztvevő szerint az adott politikus elutasítása a gyakorlatközösség diszkurzív normái közé tartozik.

- A diskurzus résztvevői által támogatott politikus általános negatív értékelése. (4%)

(32) Hogy ez a Schiffer [András, 2010 és 2012 között az LMP parlamenti frakciójának vezetője, jelenleg országgyűlési képviselője] mekkora hernyó...

Ez a példa a Lokális klímaváltozás blogon jelent meg. Ennek a ténynek ebben az esetben is fontos szerepe van, hiszen az LMP egyik vezető politikusának negatív értékelése azért pozitív identitásgyakorlat, mert egy az LMP-vel szimpatizáló blog diskurzusrendjének természetes része, hogy a gyakorlatközösség tagjai támogatják az LMP politikusait.

- Egyes résztvevők megvádolása azzal, hogy hazudnak. (16,5%)

(33a) Nyugodtan **hazudgálj** tovább is, ne zavarjon, hogy **kamuhegyeket építész** magad köré. Minek is a valóság, amikor **elvagy a kamuvilágban.**

(33b) pedig te se vagy különb. például **az olvasó pofájába hazudsz** a blogodon olyat, amiről minden tájékozott ember tudja, hogy **nem igaz.**

- Egyes résztvevők megvádolása azzal, hogy nem érvelnek. (6%)

(34a) **Neked nincsenek érveid kisanyám**, csak ontod itt magadból a hülyeséget ahelyett hogy elmennél mondjuk a jogi fórumra és elolvasnád a nemzetközi szerződésekre vonatkozó részt.

(34b) Ez vagy te: Az olvasás fáraszt, és mindenben csak cinikusan röhögni tudsz. **Racionális érveid nincsenek.**

- Egyes résztvevők megvádolása azzal, hogy nem olvasták el a megnyilatkozást, amelyre reagálnak. (3,5%)

(35a) Ugye, te nem olvastad végig a beírást, amire reagáltál? Mert nem látszik, hogy így tettél volna.

(35b) **Ezek szerint nem tudsz címet olvasni, és alatta a pár szavas ajánlót sem.** Nem, nem csodálkozom....

- Egyes résztvevők megvádolása azzal, hogy plagizálnak. (2%)

(36) Oda van írva, hogy illusztráció vagy sem? Nincs. Oda van írva a forrás? Nincs. **nettó smittelés [plágium] ez öregem, a szerzői és más jogok megsértése.**

1.2. Direktívumok (utasító beszédaktusok)

- Egyes résztvevők felszólítása arra, hogy ne vegyenek részt a diskurzusban. (4,5%)

(37a) **fogd be**, komcsi!

(37b) Mivel pediglen köcsög vagy **te is kussolj!!!**

- Egyes résztvevők felszólítása arra, hogy reagáljanak a megnyilatkozására. (4,5%)

(38a) **Na mesélj még nekem** a kormány szavahihetőségéről, **nem válaszoltál** (nyilván elfelejtettél): vannak megszorítások? Van tandíj? Sikeresek vagyunk?

(38b) Terelsz, terelsz rendes kedves troll barátom, **a Benes-dekrétumokra reagáljál.**

- A blog tulajdonosának felszólítása arra, hogy törölje egy másik résztvevő megnyilatkozását/megnyilatkozásait. (2,5%)

(39) ha van szűrés, **kérem a blogtulajt, hogy törölje az ilyen** tanulatlan, hőzöngő, hangulatkeltő **elemek hozzászólásait!**

1.3. Kommisszívumok (elkötelező beszédaktusok)

- Egyes résztvevők fenyegetése. (9%)

(40a) Ha nem kussolsz, kiharapok egy jókora darabot az arcodból, és szembeköplek vele. Széjjelmorzsolak.

(40b) **Egy az egyben átrendezném az arcod** a korkülönbség ellenére. Nem holmi terror lenne, pusztán kéjes élvezet.

A 40b megnyilatkozásban szereplő feltételes mód kapcsán megjegyzendő, hogy a trollként azonosított résztvevők fenyegetéseinek tényleges megvalósítása igencsak valószínűtlen. A fenyegetések propozíciós tartalma ugyanis a címzett sérelmére elkövetett testi sértés, amely egyrészt az aktuális interakcióban kivitelezhetetlen, mivel a résztvevők fizikailag nem elérhetőek egymás számára, másrészt a résztvevők viszonylagos anonimitása jelentősen csökkenti az aktuális interakciót követő kivitelezés esélyét.

2. A megnyilatkozás témája mint identitásgyakorlat

- A diskurzus témájához nem kapcsolódó megnyilatkozás (22,5%)
 - (41a) Ha neked az az álláspontod hogy jobber blogon csak olyasmi jelenhet meg, amivel neked vitáznod illetve kritizálnod kell, akkor alapból elzárkózol az összefogás elől.
 - (41b) Amúgy örülök, hogy sikerült megint a leglényegesebb szegmenseit megtalálni az ügynek. A lóp továbbra is le van ejtve, a lényeg a trollkodás.
 - (41c) Nem akarsz elengedni, és folyamatosan lököd az off [a diskurzus témájától független] rizsát. Neked azt a nevet kellett volna felvinned, hogy off-troll .
 - Az első két megnyilatkozás egy olyan diskurzusból származik, amelynek témája a Dunakeszi tőzegláp megmentése céljából szervezett tüntetés. A 41a megnyilatkozás témája független a diskurzus témájától, mivel nem a tüntetéssel vagy a tőzeglappal foglalkozik. Erre a 41b megnyilatkozás szerzője fel is hívja a figyelmet, majd trollkodásnak minősíti a 41a megnyilatkozás szerzőjének nyelvi tevékenységét. A 41c egy másik diskurzusból származik, azonban a 41b megnyilatkozáshoz hasonlóan azt jelzi, hogy szerzője főként annak a diskurzus témájától független megnyilatkozásai alapján azonosított trollként egy másik résztvevőt.
- Szemantikailag értelmetlen megnyilatkozás. (3,5%)

3. A megnyilatkozás nyelvi megformálása mint identitásgyakorlat

- A megnyilatkozás kizárólag kérdések halmozásából áll. (5,5%)

(42) És neked miért nem fontos ez?Miért mindegy ez számodra?Miért vagy ellene az ország javának?Miből gondolod hogy jó idegen földön kisebbségként lakni élni?Mi a célod a folyamatos lebeszélési szándékkal?Vagy csak szimplán szeretsz ellenkezni?
- A jelenlegi magyar politikai diskurzusokban a 2002 és 2010 közötti időszakra vonatkozó *elmúlt nyolc év* szókapcsolat megjelenése a megnyilatkozásban. (3,5%)

(43a) Ha az **emútnyócév** is benne lenne, a **trolloknak** nem maradna muníció.

(43b) Tragédia, hogy mennyi fidesz **troll** téved ide erre a blogra. Mondhatnám úgy is, hogy jönnek, mint szarra a légy! **Meddig hallgatjuk, hogy az ELMÚLT 8 ÉV?**

- A megnyilatkozásban kizárólag nagybetűk szerepelnek. (3%)

(44) JAJJ ANNAK AKI A MAGYAROK ISTENEINEK SZAVÁT KÉTSÉGBE VONJA! HA NEM TETSZIK A RENDSZER, ORBÁN VAGY KÓSA A FÖLDÖNFUTÓ PÓRNÉPNEK, KÖNNYEN LEÚSZHATNAK AZ ÁRRAL EGYÜTT A DUNÁN! EZ AZ ÚJ KORSZAK, MAGYASRORSZÁG ARANYKORA, A NÉP PARADICSIMA, MAGYARORSZÁG ÚGY SZERETLEK, MINDÍG ÚJRA ÉS ÚJRA ELCSESZED A TÖRTÉNELMED!! HAJRÁ FIDESZ, NEHOGY MÁST MERJETEREK GONDOLNI VAGY VÉGETEK! SZERETEM VIKTORT

- Írásjelek halmozása. (2,5%)

(45) es tessék!!!!!!!!!!!! ITT VAN!!!!!!!!!!!! OTT VOLT A KOSSUTH TEREN IS!!!!!!!!!!!! NA ERRE MIT MONDTOK???? 14BEN OVE LESZ A HATALOM ISMET!!!!!!!!!!!! I JAJ NEKUNK!!!!!!!!!!!!

- A megnyilatkozás terjedelme jelentősen meghaladja a többi megnyilatkozását.⁴⁵ (2%)
 - A megnyilatkozás terjedelme nem egy objektív határ felett működik pozitív identitásgyakorlatként, hanem akkor, ha a trollként azonosító résztvevő szerint a gyakorlatközösség diszkurzív normája meghatározza a megnyilatkozások terjedelmének elfogadható felső határát, a trollként azonosított résztvevő megnyilatkozásainak terjedelme pedig meghaladja ezt a határt. A vizsgált diskurzusokban négy alkalommal játszott szerepet a megnyilatkozások terjedelme egy résztvevő trollként történő azonosításában. Ezekben az esetekben a trollként azonosított résztvevő megnyilatkozásainak terjedelme – a karakterszámot tekintve – legalább kétszer akkora volt, mint más hosszászólásoké, továbbá meghaladta a blogbejegyzés terjedelmét is.

4. Szekvenciálisan függő megnyilatkozás mint identitásgyakorlat

- Egy résztvevő nem válaszol legalább két neki feltett kérdésre. (8%)

(46a) Ballabla. **Trollkodás megy, de egy szimpla kérdésre nem akarsz válaszolni.**

(46b) Te sztem **egy troll vagy.** [...]egy kumma szóval **nem reagáltál az általam felvetett meglehetősen konkrét kérdésekre**, csak írtad ezt [a] frappánsnak [szánt] hülyeséget

- Egy résztvevő kérdéssel reagál legalább két neki feltett kérdésre. (4%)
- Egy résztvevő legalább kétszer a saját megnyilatkozására reagál. (2,5%)

5. Több megnyilatkozás együttese mint identitásgyakorlat

- Ugyanazon megnyilatkozás szó szerinti vagy tartalmi ismétlése (24,5%)

(47a) Ja és az állami dolgozóknak tök jó, mert nincs konkurenciájuk. Bárhogy dolgoznak, hitelből mindig lesz fizetésük.

⁴⁵ Ez az identitásgyakorlat kizárólag akkor játszik szerepet a troll mint identitás kialakításában, ha a trollként azonosított résztvevő nem a blogbejegyzés írója, hanem egy hozzászóló, mivel a blogbejegyzés tipikusan nagyobb terjedelmű, mint a hozzászólások. (PETYKÓ 2012, 55.)

(47b) Követelem, hogy **az állami dolgozók** - mivel belföldre termelnek-szolgáltatnak - ne vásárolhassanak külföldi terméket! Mivel ők nincsenek versenyhelyzetben, nincs konkurenciájuk, a magyar állampolgár nem választhat helyettük mást, ezért nem igazságos, hogy ők az olcsóbb külföldi árut veszik!

(47c) ezt az A-t [a 47a és 47b megnyilatkozások szerzőjét] nem lehetne legalább innen permabannolni [kitiltani]? Borzasztó idegesítő már... semmit nem tesz hozzá a beszélgetéshez csak **betrollkodja ugyanazokat a marhaságait**.

- A 47b megnyilatkozás csupán részleges ismétlése 47a-nak, azonban az állami dolgozóknak nincsen konkurenciájuk állítás mindkettőben szerepel. A 47c megnyilatkozás szerzője pedig a *betrollkodja ugyanazokat a marhaságait* kijelentés révén egyértelműen jelzi, hogy a megnyilatkozás ismétlése miatt (is) tartja trollnak az első két megnyilatkozás szerzőjét.

— Kiemelkedő diszkurzív aktivitás. (4,5%)

- A megnyilatkozás terjedelméhez hasonlóan a diszkurzív aktivitás sem egy objektív határ felett működik pozitív identitásgyakorlatként, hanem akkor, ha a trollként azonosító résztvevő szerint a gyakorlatközösség diszkurzív rendje meghatározza a diszkurzív aktivitás elfogadható mértékét, a trollként azonosított résztvevő aktivitása pedig meghaladja azt. A vizsgált diskurzusokban öt alkalommal játszott szerepet a diszkurzív aktivitás egy résztvevő trollként történő azonosításában. Ezekben az esetekben a trollként azonosított résztvevő megnyilatkozásainak száma egyrészt meghaladta a tizenötöt, másrészt legalább kétszer nagyobb volt, mint a második legaktívabb résztvevő megnyilatkozásainak a száma.

— Egy résztvevő egymást követő megnyilatkozásai ellentmondanak egymásnak. (1,5%)

(48a) Amikor a Fidesz képviselőket próbálsz csúsztatott mocskolódással besározni, csak annyit érsz el, hogy mi, a kívülállók csak legyintünk rád. **Tudsz ajánlani jobbat, mint a Fidesz?** Nem? Ha nem, márpedig égen-földön **nem látni karakteres baloldali pártot és tisztelhető, megbízható balos vezetőt**, akkor mi a faszért nem húzol el te is a vasporos picsába? Miért?

(48b) Én már csak Lendvay Ildikóban bízom, meg a Dr. Lampert Mónikában! Az volt ám a belügyminiszter, nem ez a fasz Pintér! Ez is csak szívatja a derék kollégáit! Hát miféle kollegialitás ez? Lecsukni a vezető tisztársakat? Na ilyen desznyóság nem volt Mónika alatt. **Szemét Fidesz! Levelük!**

A 48a és 48b megnyilatkozások szerzője azonos, azonban míg az első megnyilatkozás szerint nincs jobb párt Magyarországon a Fidesznél, és nem létezik karakteres baloldali párt, illetve politikus, addig a második megnyilatkozás egyértelműen elutasítja a Fideszt.

6. Nicknév mint identitásgyakorlat

— A résztvevőt trollként azonosító nicknév. (21%)

(49) TROLL, TrollCsi, little troll, Homo Trollicus, szakállas trollbácsi, troll ellenpólus, teljesen idióta agresszívan eszement troll, végsőkéig hiszterizált agyalágyult ámokfutó troll

4.1.2. A troll negatív identitásgyakorlatai politikai blogok diskurzusaiban

A korpusz kvalitatív elemzése alapján a troll mint identitás esetében nem azonosíthatók negatív identitásgyakorlatok, tehát a résztvevőknek nincsenek olyan eszközeik, amelyek segítségével egyértelműen jelezhetnék egymás számára, hogy nem trollként vesznek részt az aktuális diskurzusban.

A negatív identitásgyakorlatok hiányának oka, hogy a trollok két ellentétes identitást hoznak létre párhuzamosan. Tegyük fel, hogy ez nem így van, vagyis a trollok csak a valós, önmagukra vonatkoztatott identitásukat hozzák létre, amely szerint diszkurzív céljuk a diskurzus és a közösség bomlasztása, valamint konfliktusok előidézése, és csak a valós identitásuknak megfelelő pozitív identitásgyakorlatokat hajtanak végre. Ebben az esetben azok a résztvevők, akik nem trollként, hanem éppen ellenkezőleg, a gyakorlatközösség diszkurzív normáit követve kívánnak részt venni a diskurzusban, egyértelműen el tudják határolni magukat a trolloktól. Nincs más teendőjük, mint a trollyal ellentétes identitás pozitív identitásgyakorlatainak a végrehajtása. Ugyanis ezek a pozitív identitásgyakorlatok egyúttal a troll negatív identitásgyakorlataiként is működnek, mivel a trollok nem hajtják végre őket. A trollok azonban nem csupán a valós identitásukat hozzák létre, hanem az azzal ellentétes identitást is, amely szerint ők is a gyakorlatközösség diszkurzív normáit ismerő és követő résztvevők. Ezt az identitást ugyan nem vonatkoztatják magukra, azonban az a céljuk, hogy a többi résztvevő megtegye ezt. Ezt pedig úgy kísérlik meg elérni, hogy az önmagukra nem vonatkoztatott és a valós identitásukkal ellentétes identitás pozitív identitásgyakorlatait is végrehajtják. Így viszont egy olyan résztvevő, aki nem trollként kíván jelen lenni a diskurzusban, hiába hajtja végre ezeket a pozitív identitásgyakorlatokat, azok már nem fognak a vele ellentétes troll identitás negatív identitásgyakorlataiként működni, mivel maguk a trollok is végrehajtják őket.

Negatív identitásgyakorlatok hiányában tehát a diskurzus egyetlen résztvevőjének sincsenek olyan eszközei, amelyek segítségével egyértelműen jelezhetné a többi résztvevő számára, hogy nem trollként vesz részt a diskurzusban. Ez lehetővé teszi, hogy egy résztvevő trollként történő azonosítása a megbélyegzés (stigmatizáció) eszköze legyen. Ugyanis egy diskurzus bármely résztvevője szabadon trollnak nevezheti, ezáltal pedig akár ki is zárhatja a diskurzusból bármelyik másik résztvevőt, kihasználva azt, hogy egyrészt a troll negatívan értékelt identitás, másrészt a trollként azonosított résztvevő nem fogja tudni minden kétséget kizáróan bizonyítani a gyakorlatközösség tagjai számára, hogy ő nem troll. A következő metapragmatikai jelzések azt mutatják, hogy a trollként történő azonosítás gyakran megbélyegző jellege egyes résztvevők számára is érzékelhető.

(50a) A trollnak bélyegezés ocsmányság.

(50b) ó ez a «troll» kifejezés, olyan éppen, mint az «antiszemita». Akire rákenitek, az máris az. Védekezésnek, tiltakozásnak helye nincs, sőt, azzal újabb bizonyítékokat ad a megvádolt arra, hogy ő troll / antiszemita.

(50c) **A recept igen egyszerű! Szabad szólni? Hápperssze!** Hogyne szabadna! De tényleg! **Bármit! Ja, más a véleményed, mint a mienk?! AKKOR 1, troll vagy 2, ideg-beteg vagy 3, droid vagy 4, elgurult a gyógyszered 5, mucsai vagy, és ebből pedig egy is elég lenne hozzá, hogy hetedíziglen kiirtsunk.**

Egy résztvevő trollként történő azonosítása tehát sok esetben nem védi, inkább bomlasztja a gyakorlatközösséget, így nem véletlen, hogy a trollok pozitív identitásgyakorlatai között is szerepel más résztvevők trollként történő azonosítása.

4.2. A kvantitatív elemzés eredményei

4.2.1. A pozitív identitásgyakorlatok típusgyakorisági értékeinek eloszlása

Praktikus okokból a troll pozitív identitásgyakorlatainak bemutatása során már megadtam az egyes identitásgyakorlatok típusgyakorisági értékeit, amelyek azt mutatják, hogy a leggyakoribb pozitív identitásgyakorlat – egy másik résztvevő értelmi képességeinek negatív minősítése – is mindössze a vizsgált diskurzusok 26%-ában jelenik meg legalább egyszer, tehát egyetlen olyan pozitív identitásgyakorlat sincs, amely a vizsgált diskurzusok többségében adathozható volna. A pozitív identitásgyakorlatok típusgyakoriságának eloszlását a **3. ábra** ismerteti.

Látható, hogy a meghatározott pozitív identitásgyakorlatok relatív többsége – 42 identitásgyakorlat közül 20 – kifejezetten ritka, mivel a vizsgált diskurzusok kevesebb mint 5%-ában van jelen. További 11 olyan identitásgyakorlat azonosítható, amelynek előfordulási gyakorisága nem éri el a diskurzusok 15%-át. Az utolsó csoportot pedig az a 11, a többi identitásgyakorlathoz képest viszonylag gyakori, azonban abszolút értelemben szintén ritka identitásgyakorlat alkotja, amely a diskurzusok legalább 15%-ában adathozható. A trollok 11 leggyakoribb, így egyrészt a trollok nyelvi tevékenységét leginkább jellemző, másrészt a résztvevők számára mentálisan leginkább begyakorlott és a legkönnyebben hozzáférhető pozitív identitásgyakorlata a politikai blogok diskurzusaiban a következő:

- Egyes résztvevők értelmi képességeinek negatív minősítése. (26%)
- Ugyanazon megnyilatkozás szó szerinti vagy tartalmi ismétlése. (24,5%)
- Egyes társadalmi csoportok általános negatív minősítése. (23,5%)
- A diskurzus témájához nem kapcsolódó megnyilatkozás. (22,5%)
- Adatszerűen téves állítás. (22%)
- A résztvevőt trollként azonosító nicknév. (21%)
- Egyes résztvevők az adott diskurzusban negatívan megítélt csoport tagjaként történő azonosítása. (18,5%)
- A résztvevők által elfogadott ideológia negatív minősítése. (18,5%)
- A diskurzus résztvevői által elutasított politikai párt általános pozitív értékelése. (18%)
- Egyes résztvevők megvádolása azzal, hogy hazudnak. (16,5%)
- A diskurzus egyes megnyilatkozásainak negatív minősítése (15,5%)

4.2.2. A pozitív identitásgyakorlatok száma a vizsgált diskurzusokban

A trollként azonosított résztvevők az aktuális diskurzusban legkevesebb egy, legfeljebb pedig tizenkét pozitív identitásgyakorlat legalább egyszeri végrehajtásával alakítják ki troll identitásukat. A leggyakoribb kettő, illetve három különböző pozitív identitásgyakorlat alkalmazása. Ez a vizsgált diskurzusok 19,5-19,5%-ára jellemző (**4. ábra**).

A vizsgált diskurzusok 68,5%-ában a trollként azonosított résztvevők legalább két, legfeljebb pedig öt pozitív identitásgyakorlat legalább egyszeri alkalmazása révén hozzák létre a troll identitását. 19,5% azoknak a diskurzusoknak az aránya, amelyekben a trollként

azonosított résztvevők által legalább egyszer végrehajtott pozitív identitásgyakorlatok száma meghaladja az ötöt. A legkisebb csoportot pedig azok a diskurzusok alkotják, amelyekben a trollként azonosított résztvevők által legalább egyszer kivitelezett pozitív identitásgyakorlatok száma mindössze egy. Ide tartozik a vizsgált diskurzusok 12%-a. Tehát az esetek túlnyomó többségében – a diskurzusok 88%-ában – a trollként azonosított résztvevők több különböző pozitív identitásgyakorlatot hajtanak végre.

5. Következtetések

A kutatás első hipotézise az volt, hogy meghatározhatók olyan nyelvi gyakorlatok, amelyek alapján a politikai blogokon zajló diskurzusok egyes résztvevői trollként azonosítanak más résztvevőket. Ezek a troll mint identitás pozitív identitásgyakorlatai. Az eredmények alátámasztották ezt a feltételezést, hiszen a kvalitatív elemzés során 42 olyan nyelvi gyakorlatot sikerült azonosítani, amelyek a trollok pozitív identitásgyakorlataiként működnek. Érdeemes megemlíteni, hogy a 42 pozitív identitásgyakorlat közül 24 állító beszédaktus (asszertívum), tehát az aktuális diskurzusban trollként azonosított résztvevők elsősorban állító beszédaktusok segítségével hozzák létre troll identitásukat.

Második feltételezésem az volt, hogy meghatározhatók olyan nyelvi gyakorlatok, amelyek segítségével a politikai blogokon zajló diskurzusok egyes résztvevői távolságot tartanak a trolltól mint elutasított identitástól. Ezek a troll mint identitás negatív identitásgyakorlatai. Az eredmények cáfolták ezt a hipotézist, mivel a korpusz kvalitatív elemzése alapján megállapítható, hogy a troll identitásának a legtöbb identitástól eltérően nincsenek negatív identitásgyakorlatai. Tehát a résztvevőknek nincsenek olyan eszközeik, amelyek segítségével egyértelműen jelezhetnék egymás számára, hogy nem trollként vesznek részt az aktuális diskurzusban. Ennek a jelenségnek két fő következménye van. Egyrészt sok esetben általános bizalmatlanság alakulhat ki a résztvevők között, hiszen nem tudnak egyértelműen megbizonyosodni arról, hogy más résztvevők nem trollok, és nem a diskurzus és a gyakorlatközösség bomlasztására, illetve konfliktusok előidézésére törekednek, hanem valóban követik a gyakorlatközösség diskurzív normáit. Másrészt negatív identitásgyakorlatok hiányában egy résztvevő bármely más résztvevőt szabadon trollként azonosíthat, és ezzel ki is zárhat a diskurzusból, tehát egy résztvevő trollként történő azonosítása olyan megbélyegzés, amely ellen a trollként azonosított résztvevő nem tud védekezni. Mind a résztvevők közötti bizalmatlanság, mind a troll mint stigma bomlasztja a diskurzust és a gyakorlatközösséget, emellett pedig a résztvevők közötti konfliktusok forrása is lehet. Látható tehát, hogy a trollként azonosított résztvevők nyelvi tevékenysége mint megtévesztésen alapuló identitásmanipuláció nem csupán közvetlenül, pozitív identitásgyakorlataik révén bomlasztja a diskurzust és a gyakorlatközösséget, hanem közvetett módon, a résztvevők közötti bizalmatlanságon és – ezzel szoros összefüggésben – bármely résztvevő trollként történő megbélyegzésén keresztül is.

A harmadik hipotézis szerint a troll pozitív és negatív identitásgyakorlatai közül egy sem jelenik meg a vizsgált diskurzusok mindegyikében. A negyedik hipotézis szerint pedig az egyes identitásgyakorlatok gyakorisága különböző: bizonyos identitásgyakorlatok a vizsgált diskurzusok többségében, míg mások a vizsgált diskurzusoknak csak kisebb részében fordulnak elő. A kvantitatív elemzés eredményei megerősítették a harmadik hipotézist, ugyanakkor cáfolták a negyediket, hiszen egyetlen identitásgyakorlat sem volt adatolható a vizsgált diskurzusok mindegyikében, azonban a leggyakoribb identitásgyakorlat is mindössze a diskurzusok 26%-ában jelent meg. A trolloknak tehát nincsenek olyan tipikus pozitív identitásgyakorlatai, amelyeket kifejezetten gyakran hajtanak végre identitásuk aktuális kialakítása során. Így a troll olyan fogalmi kategória, amelynek centrális tartománya üres, vagyis az identitásgyakorlatok tekintetében mindig periférikus példányként valósul az aktuális diskurzusban. Az identitás-

gyakorlatok alacsony gyakoriságukból adódóan mentálisan kevésbé begyakorlottak és nehezen hozzáférhetők a résztvevők számára, következésképpen a troll identitásának létrehozása mind a másokat trollként azonosító, mind pedig a trollként azonosított résztvevők részéről az átlagosnál nagyobb mentális erőfeszítést igényel. Az erőfeszítés mértékét pedig tovább növeli a számítógép közvetítette diskurzusok résztvevőinek viszonylag anonimitása, amelynek következtében csak bizonytalanul tudnak mentális állapotokat tulajdonítani egymásnak.

Az utolsó feltételezésem az volt, hogy a résztvevők több identitásgyakorlat segítségével hozzák létre a troll identitását az aktuális diskurzusban. Ez az állítás a vizsgált diskurzusok 88%-ára érvényes, tehát kijelenthető, hogy ha nem is minden esetben, de az esetek túlnyomó többségében a troll identitásának létrehozása nem egy pontszerű esemény, hanem egy folyamat, amelynek időszerkezetét különböző identitásgyakorlatok egymást követő végrehajtása alakítja ki.

6. Összefoglalás és kitekintés

Tanulmányomban a funkcionális kognitív pragmatika és a gyakorlatelmélet keretébe illeszkedve, 40 magyar politikai blog 200 diskurzusának kvalitatív és kvantitatív elemzése alapján 42 olyan pozitív identitásgyakorlatot határoztam meg, amelyek végrehajtásával az aktuális diskurzusban trollként azonosított résztvevők kialakítják és egyúttal felismerhetővé teszik saját identitásukat, valamint megkísérlik elérni az identitásuknak megfelelő diszkurzív célokat: a diskurzus és a közösség bomlasztását, illetve konfliktusok előidézését. Továbbá megállapítható, hogy a trollok nyelvi tevékenységének jellegéből adódóan nem határozhatók meg olyan negatív identitásgyakorlatok, amelyek révén egy résztvevő egyértelműen jelezhetné, hogy nem trollként kíván részt venni a diskurzusban.

A kutatás eredményei elsősorban az anyanyelvi nevelésben alkalmazhatók. Az internethasználat terjedésével egyre nő azoknak a száma, akik mindennapi nyelvi tevékenységének része a számítógép közvetítette diskurzusokban történő aktív részvétel. Következésképpen egyre többen kerülnek konfliktusba internetes trollokkal, ugyanakkor ezek a konfliktusok a tapasztalatok alapján nem oldhatók meg jogi úton. Tehát a számítógép közvetítette diskurzusok résztvevőinek más megoldást kell találniuk, az egyetlen alternatívát pedig az jelenti, ha minél részletesebb tudással rendelkeznek az internetes trollról mint identitásról, valamint az internetes trollok tevékenységéről. A 21. századi közoktatás egyik fontos feladata a digitális írástudás elsajátíttatása, az internetes trollok kérdése pedig illeszkedik ebbe a tematikába.

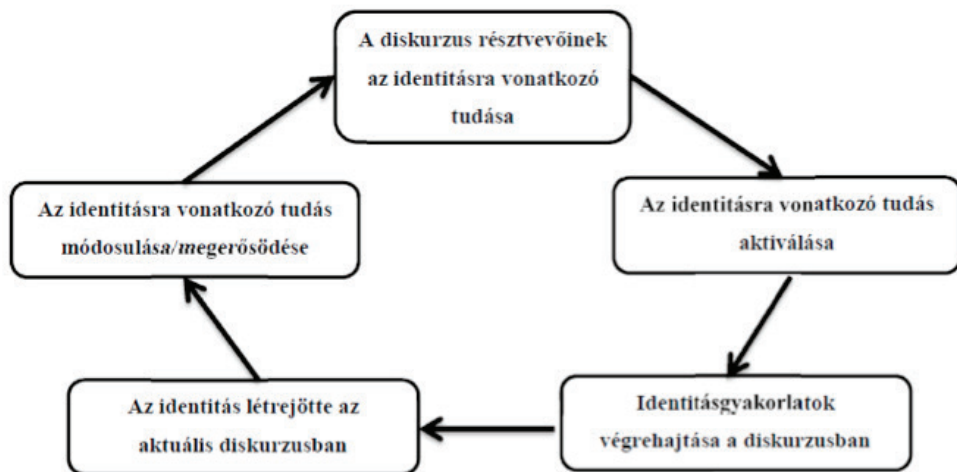
Jelen kutatás további vizsgálatok kiindulópontja lehet. Ahogy már említettem, egy résztvevő nem objektíven, hanem mindig egy magát az aktuális gyakorlatközösség legitim tagjának tartó másik résztvevő nézőpontjából minősül trollnak. Korpuszelemzés segítségével csak azok az esetek vizsgálhatók, amikor egy résztvevő trollként történő azonosítása nyelvilleg explicit formában is megjelenik. Azonban valószínűsíthető, hogy számos olyan alkalom van, amikor egy résztvevő ugyan trollként azonosít egy másik résztvevőt, de expliciten nem nevezi annak. Ezért hasznos lehet a számítógép közvetítette diskurzusok aktív résztvevőinek kérdőíves megkérdezése is, mivel így széleskörű képet kaphatunk az adatközlők a trollokra vonatkozó explicit tudásáról.

Egy nagymértetű korpusz kvalitatív és kvantitatív elemzése mellett tanulságos lehet akár egyetlen olyan diskurzus részletes elemzése is, amelyben jelentős szerepe van legalább egy résztvevő trollként történő azonosításának. Egy ilyen esettanulmány főként akkor hozhat új eredményeket a troll mint identitás kialakításának vonatkozásában, ha a részletekbe menően képes feltárni azt, hogy az egyes résztvevők hogyan vélekednek a troll identitásáról, valamint az aktuális gyakorlatközösség diszkurzív normáiról.

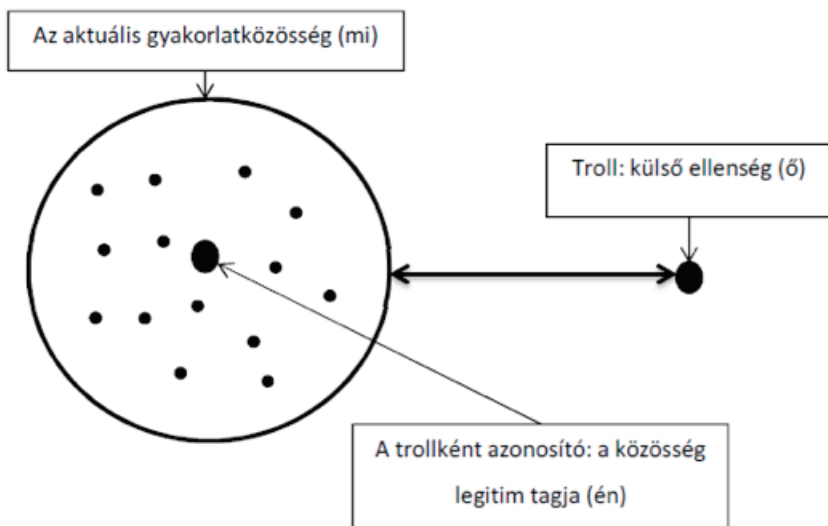
Végül tanulságos lehet az identitás jelen dolgozatban bemutatott szociokognitív modelljének alkalmazása más – akár számítógép közvetítette diskurzusokban, akár más nyelvhasználati színtereken megjelenő – identitások jellemzése során.

Ábrák

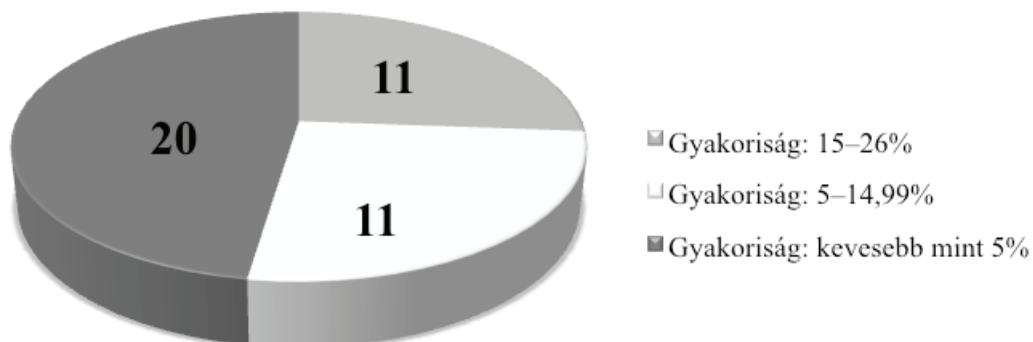
1. ábra: Az identitás kialakításának körfolyamata

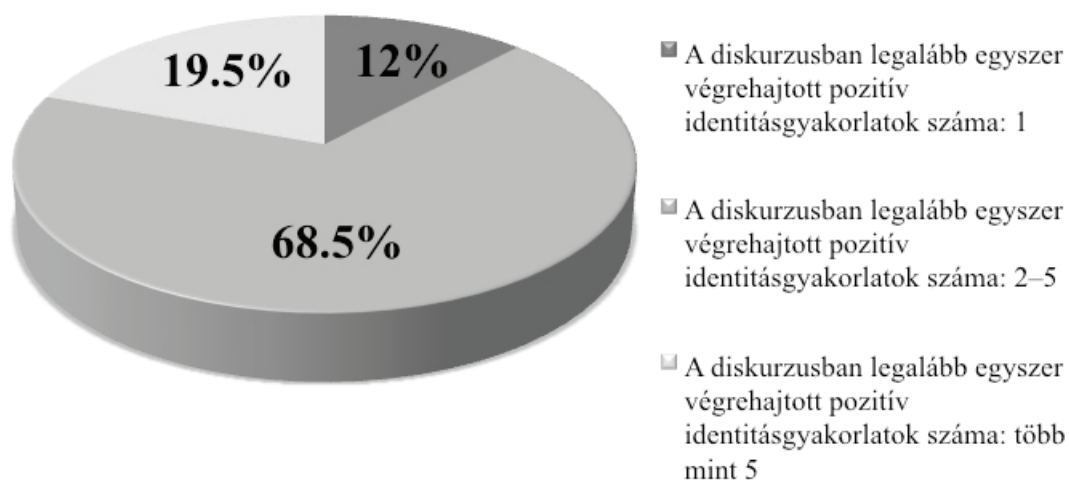
2. ábra: A troll és a gyakorlatközösség viszonya a trollként azonosító résztvevő nézőpontjából

3. ábra: A különböző típusgyakoriságú pozitív identitásgyakorlatok aránya (100%=200)

4. ábra: Az aktuális diskurzusban legalább egyszer végrehajtott pozitív identitásgyakorlatok számának eloszlása (100%=200)

Bibliográfia

- BÓDI Zoltán 2010(b). Infosztár, Informatikai fogalmak eredete, magyarázata és használata. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BORONKAI Dóra 2009. Bevezetés a társalgáselemzésbe. Ad Librum, Budapest.
- BUCHOLTZ, Mary — HALL, Kira 2004. „Language and Identity”: DURANTI, Alessandro (ed.): *A Companion to Linguistic Anthropology*. Blackwell, Oxford, 369–394.
- BUCHOLTZ, Mary — HALL, Kira 2005. „Identity and interaction, a sociocultural linguistic approach.”: *Discourse Studies* 4–5, 585–614.
- BUCHOLTZ, Mary 1999. „»Why be normal?«, Language and identity practices in a community of nerd girls.”: *Language in Society*, 203–223.
- CROFT, William — CRUSE, D. Alan 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- DONATH, Judith S. 1999. „Identity and deception in the virtual community.”: KOLLOCK, Peter — SMITH, Mark (eds.): *Communities in Cyberspace*. Routledge, London, 29–59.
- ECKERT, Penelope — MCCONALL-GINET, Saly 1992. „Think practically and look locally: Language and gender as community-based practice.”: *Annual Review of Anthropology* 1992, 461–490.
- ECKERT, Penelope — MCCONALL-GINET, Saly 1995. „Constructing meaning, constructing selves, Snapshots of language, gender and class from Belten High”: HALL, Kira — BUCHOLTZ, Mary (eds.): *Gender articulated, Language and the socially constructed self*. Routledge, London, 459–507.
- ESS, Charles 2007. „Internet research ethics”: JOINSON, Adam N. — MCKENNA, Katelyn Y. A. — POSTMES, Tom — REIPS, Ulf-Dietrich (eds.): *Oxford Handbook of Internet Psychology*. Oxford University Press Oxford, 487–502.
- HANCOCK, Jeffrey T. 2007. „Digital deception: why, when and how people lie online”: JOINSON, Adam N. — MCKENNA, Katelyn Y. A. — POSTMES, Tom — REIPS, Ulf-Dietrich (eds.): *Oxford Handbook of Internet Psychology*. Oxford University Press, Oxford, 289–302.
- HARDAKER, Claire 2010. „Trolling in asynchronous computer-mediated communication, From user discussions to academic definitions”: *Journal of Politeness Research, Language, Behaviour, Culture* 2, 215–242.
- HERRING, Susan C. — JOB-SLUDER, Kirk — SCHEKLER, Rebecca — BARAB, Sasha 2002. „Searching for Safety Online: Managing Trolling in a Feminist Forum.”: *The Information Society* 2002, 371–384.
- KASHER, Asa 1998. *Pragmatics, Critical Concepts*. Routledge, London.
- KÖVECSES Zoltán — BENCZES Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PETYKÓ Márton 2012. „A blog műfaji jellemzőinek korpuszalapú vizsgálata”: *Magyar Nyelvőr* 1, 45–72.
- ROSENBERG, Jenny — EEGBERT, Nicole 2011. „Online Impression Management, Personality Traits and Concerns for Secondary Goals as Predictors of Self-Presentation Tactics on Facebook”: *Journal of Computer-Mediated Communication* 1, 1–18.

- SANDERS, Ted — SPOOREN, Wilbert 2007. „Discourse and Text Structure”: GEERAERTS, Dirk — CUYCKENS, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 916–944.
- SANDRA, Dominiek — ÖSTMAN, Jan-Ola — VERSCHUEREN, Jef 2009. *Cognition and Pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam.
- SEARLE, John Rogers 1975. „A taxonomy of illocutionary acts”: GUNDERSON, Keith (ed.): *Language, Mind and Knowledge, Minnesota Studies in the Philosophy of Science 7*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 344–369.
- SHARIFIAN, Farzad 2008. „Distributed, emergent cultural cognition, conceptualisation and language”: FRANK, Roslyn M — DIRVEN, René — ZIEMKE, Tom — BERNÁRDEZ, Enrique (eds.): *Body, Language and Mind Vol 2, Sociocultural Situatedness*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York, 109–136.
- SHIN, Jason 2008. „Morality and Internet Behavior, A Study of the Internet Troll and its relation with morality on the Internet”: *Technology and Teacher Education Annual*. Review 5, 28–34.
- SZILI Katalin 2004. *Tetté vált szavak, A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI Szilárd 2004. „A kontextus fogalmáról”: *Magyar Nyelvőr* 4, 479–494.
- TÁTRAI Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY Gábor 2010. *Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra*.
- TUGGY, David. 2007. „Schematicity”: GEERAERTS, Dirk — CUYCKENS, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford, 82–116.
- VERSCHUEREN, Jef 2000. „Notes on the Role of Metapragmatic Awareness in Lanugage Use”: *Pragmatics* 4, 439–456.
- VESZELSZKI, Ágnes 2011. „Image and Self-representation”: BENEDEK, András — NYÍRI, Krisztof (eds.): *Images in Language. Metaphors and Metamorphoses. Visual Learning Vol. 1*. Peter Lang International Academic Publishers, Frankfurt am Main, 125–136.

Internetes hivatkozások

- Államadósság Kezelő Központ (AKK) 2012. A központi költségvetés bruttó adóssága. <http://www.akk.hu/object.c693e119-153c-49bc-bc3d-71f805d83db1.ivy> (A letöltés ideje 2012.10.30.)
- BÓDI Zoltán 2010(a). Misztikus óriások rombolják a netes közösségeket! *Netidők*, 2010.11.21. <http://netidok.postr.hu/misztikus-oriasok-romboljak-a-netes-kozossegeket> (A letöltés ideje 2012.10.30.)
- FÁBIÁN Tamás 2012. „Elbújhatnak-e a névtelen kommentelők?»: *Origó* 2012.05.30. <http://www.origo.hu/techbazis/20120530-hiaba-nyomoz-a-rendorseg-a-nevtelenul-kommentelo-trollok-utan.html> (A letöltés ideje 2012.10.30.)
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 2012(a). *Gyorstájékoztató a Központi Statisztikai Hiva-*

- tal legfrissebb adataiból 77. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/gde/gde21203.pdf> (A letöltés ideje 2012.10.30.)
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 2012(b). Gyorstájékoztató a Központi Statisztikai Hivatal legfrissebb adataiból 124. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/gde/gde21206.pdf> (A letöltés ideje 2012.10.30.)
- MCLAUGHIN, Caithlin — VITAK, Jessica — CROUSE, Julia 2011. Online Identity Construction and Expectations of Future Interaction, Proceedings of the 44th Hawaii International Conference on System Sciences. <http://csdl2.computer.org/comp/proceedings/hicss/2011/4282/00/07-05-10.pdf>. (A letöltés ideje 2012.10.30.)
- MULLEN, Tony — MALOUF, Robert 2006. „A Preliminary Investigation into Sentiment Analysis of Informal Political Discourse”: Proceedings of AAAI-2006 Spring Symposium on Computational Approaches to Analyzing Weblogs. <http://www-rohan.sdsu.edu/~malouf/pubs/aaai-politics.pdf> (A letöltés ideje 2012.10.30.)
- SZABÓ P. Ádám 2012. „A trollok etetése tilos! Mit tegyünk, ha online provokációval szembesülünk?»: Hetek 2012.04.06. http://www.hetek.hu/életmod/201204/a_trollok_etetese_tilos (A letöltés ideje 2012.10.30.)
- TAMALO, Alessandro — LIGORIO, M. Beatrice 2000. Identity in the Cyberspace: the Social Construction of Identity trough On-line Virtual Interactions. <http://www.activeworlds.com/edu/research/identity.pdf>. (A letöltés ideje: 2012.10.30.)

8. Mellékletek

8.1. A korpuszban szereplő diskurzusok listája (A letöltés ideje 2012.09.30.)

A Kard (<http://kard.blog.hu>)

- A féleuropai szakács boszorkánykonyhája: (http://kard.blog.hu/2012/07/28/feleuropai_szakacs)
- A magyar, aki dombra megy fel a pofonért?(http://kard.blog.hu/2012/07/08/a_magyar_aki_dombra_megy_fel_a_pofonert)
- A manyup hazugság tanulságai:(http://kard.blog.hu/2012/07/31/a_manyup-hazugsag_tanulsagai)
- Az egynyelvű és egyszokású jobboldal: (http://kard.blog.hu/2012/07/30/az_egynyelv_u_es_egyszokasu_jobboldal)
- Így neveld a pártfogódat: (http://kard.blog.hu/2012/08/21/igy_neveld_a_partfogat)
- Miért nem tud kitörni az LMP? (http://kard.blog.hu/2012/02/06/miert_nem_tud_kitorni_az_lmp)
- Politikai távoltagezés: (http://kard.blog.hu/2012/08/01/politikai_tavoltagezes)

- Selmeczi Gabriella a Közgép szóvivője lett? (http://kard.blog.hu/2012/07/11/selmeczi_gabriella_a_kozgep_szovivoje lett)
- Trianon – mi kell a sérelmi politika végéhez? (http://kard.blog.hu/2012/08/18/trianon_mi_kell_a_serelmi_politika_vegehez)

A TASZ jelenti (<http://ataszjelenti.blog.hu>)

- A fiatalok nem tüntetnek antidrog táblákkal: (http://ataszjelenti.blog.hu/2012/04/18/a_fiatalok_nem_tuntetnek_antidrog_tablakkal)
- Az alaptörvény a legkisszerűbb közös többszörös: (http://ataszjelenti.blog.hu/2012/05/24/az_alaptorveny_a_legkisszerubb_kozos_tobbszoros)
- Fiatalok tömegeit bélyegzi meg a kormány: (http://ataszjelenti.blog.hu/2012/06/26/fiatalok_tomegeit_belyegzi_meg_a_kormany)
- Kell-e kötelező védőoltás? (http://ataszjelenti.blog.hu/2012/04/02/kell_e_kotelezo_vedooltas_es_fel_lehet_tenni_ezt_a_kerdest)
- Uj Péter szaros cikke: diadal a Kúrián: (http://ataszjelenti.blog.hu/2012/05/14/uj_peter_szaros_cikke_diadal_a_kurian)

Boldogok a sajtókészítők (<http://boldogokasajtkeszitok.blog.hu>)

- A nagy erőszakmentesítés :(http://boldogokasajtkeszitok.blog.hu/2010/12/15/a_nagy_eroszakmentesites)
- Szent István bárgyú öröksége: (http://boldogokasajtkeszitok.blog.hu/2012/08/20/szent_istvan_bargyu_oroksege)

Dél-Buda másképp (<http://delbudamaskepp.blog.hu>)

- Parlamenten belüli erőszak: (http://delbudamaskepp.blog.hu/2012/09/11/parlamenten_beluli_eroszak#c17771157)

Egyenlítő (<http://egyenlito.blog.hu>)

- A kormányzóvivő most a fideszes devizabűnözést ismerte el: (http://egyenlito.blog.hu/2011/08/18/a_kormanysovivo_most_a_fideszes_devizabunozest_ismerte_el)
- Átverés a kalóznaszádon: http://egyenlito.blog.hu/2011/12/02/atveres_a_kaloznaszadon
- Hogyan legyünk jó jobboldaliak és/vagy konzervatívok? (http://egyenlito.blog.hu/2012/03/23/hogyan_legyunk_jo_jobboldaliak_es_vagy_konzervativok)
- Közoktatási törvény – hazugságok hálója: (http://egyenlito.blog.hu/2011/11/02/kozoktatasi_torveny_hazugsagok_haloja)
- Matolcsy a Nemzeti Együttműködés bástyája: (http://egyenlito.blog.hu/2011/11/24/matolcsy_a_nemzeti_egyuttmukodes_bastyaja)
- Ne hazudj, Dajcstomi! (http://egyenlito.blog.hu/2011/10/11/ne_hazudj_dajcstomi)

- Tovább szervezi bulijait a West Balkán-vádlott: (http://egyenlito.blog.hu/2011/08/27/tovabb_szervezi_bulijait_a_west_balkan_vadlott)
- Véleménynyilvánítás 2011.: http://egyenlito.blog.hu/2011/10/06/velemenynyilvanitas_2011)
- Viktor és a romkocsmák: (http://egyenlito.blog.hu/2012/07/01/viktor_es_a_romkocsmak)

Eldugott Zugblog (<http://zugblog.blogspot.com>)

- IP cím, képlomás
- (<http://zugblog.blogspot.hu/2012/02/ip-cim-keplomas.html>)
- Mérgelődős, megenyhülős
- (<http://zugblog.blogspot.hu/2012/03/mergelodos-megenyhulos.html>)

Felvidéki blog (<http://felvidek.blog.hu>)

- Kampányszösszenet – tényektől buzerárig: (http://felvidek.blog.hu/2012/02/14/kampanyszosszenet_tenyektol_buzerakig)

Fent és lent (<http://fenteslent.blog.hu>)

- A benzingöz legyőzheti a futóversenyeket: (http://fenteslent.blog.hu/2012/04/21/a_benzingoz_legyozheti_a_futoversenyeket)
- Akit a nyomor füstje megcsapott...(http://fenteslent.blog.hu/2012/05/04/akit_a_nyomor_fustje_megcsapott)
- Az adóspirál vége: (http://fenteslent.blog.hu/2012/01/29/az_adospiral_vege)
- Az eltűnt kibaszott jó könyv nyomában: (http://fenteslent.blog.hu/2012/02/03/az_eltunt_kibaszott_jo_konyv_nyomaban)
- Jézus a pártját keresi: (http://fenteslent.blog.hu/2012/06/18/jezus_a_partjat_keresi)
- Magyarország, hogy szeretlek? (http://fenteslent.blog.hu/2012/02/28/magyarorszag_hogy_szeretlek)
- Öncélú demonstráció a baltás kapcsán: (http://fenteslent.blog.hu/2012/09/05/oncelu_demonstracio_a_baltas_kapcsan)

Fideszfigyelő (<http://fideszfigyelo.blog.hu>)

- Állami pénz, Mahir, Békemenet reklám? (http://fideszfigyelo.blog.hu/2012/03/11/allami_penz_mahir_bekemenet_reklam)
- Kósa szavára esett a tőzsde és zuhant a forint: (http://fideszfigyelo.blog.hu/2010/06/03/kosa_szavara_zuhan_a_tozsde_es_esik_a_forint)
- Orwell biztos? (http://fideszfigyelo.blog.hu/2010/01/14/orwell_biztos)

Haza és haladás (<http://hazaeshaladas.blog.hu>)

- Az Alaptörvény köszöntése: (http://hazaeshaladas.blog.hu/2012/01/02/az_alaptorveny_koszontese_1)
- Átbillenteni, visszaszerezni, meghódítani: (http://hazaeshaladas.blog.hu/2012/08/16/atbillenteni_visszaszerezni_meghoditani)
- Lehetséges konvergenciapályák: (http://hazaeshaladas.blog.hu/2011/05/27/lehetseges_konvergenciapalyak)
- Leszakadó Magyarország – kockázatelemzés a költségvetésről és a konvergenciaprogramról: (http://hazaeshaladas.blog.hu/2012/07/20/leszakado_magyarorszag_kockazatelemzes_a_koltsegvetesrol_es_a_konvergenciaprogramrol)

Karácsony Gergely blogja (<http://karacsonygergely.blog.hu>)

- Mit kapott a magyar kultúra a fülkeforradalomtól? (http://karacsonygergely.blog.hu/2012/04/11/mit_kapott_a_nemzeti_kultura_a_fulkeforradalomtol)

KatPol (<http://katpol.blog.hu/>)

- 88 ok, amiért nem írunk a Tigrisről: (http://katpol.blog.hu/2011/07/03/88_ok_amiert_nem_irunk_cikket_a_tigrisrol?fullcommentlist=1#comments)
- Akik rászólgáltak a kivételezett bánásmódra: (http://katpol.blog.hu/2010/09/21/knn_a_nuklearis_prolifercacio_omei)
- Einsatzgruppe Gaza: (http://katpol.blog.hu/2010/06/01/ajanlo_einsatzgruppe_gaza)
- Ha kinyitna a KatPol kocsmá... (http://katpol.blog.hu/2012/01/16/ha_kinyitna_a_katpol_kocsmá)

Kettős Mércé (<http://magyarinfo.blog.hu>)

- A belpolitikai jelentősége is fontos a baltás konfliktusnak: (http://magyarinfo.blog.hu/2012/09/02/a_belpolitikai_jelentosege_is_fontos_a_baltas_konfliktusnak)
- A Fidesz-képviselő felesége is földbirtokos lett: (http://magyarinfo.blog.hu/2012/06/22/a_fidesz-kepviselo_felesege_is_foldbirtokos_lett)
- A kör bezárul: (http://magyarinfo.blog.hu/2012/05/18/a_kor_bezarul_2)
- Az elitóvoda a kormány Magyarország képe: (http://magyarinfo.blog.hu/2012/08/07/az_elitovoda_a_kormany_magyarorszag_kepe#c17497394)
- Egyenruhások fehér lovon: (http://magyarinfo.blog.hu/2008/11/15/egyenruhasok_fehér_lovon?fullcommentlist=1#comments)
- Évi 22 ezer forint pluszba fog kerülni mindenkinek a költségvetés tömködése? (http://magyarinfo.blog.hu/2012/06/15/evi_22_ezer_forint_pluszba_fog_kerulni_minden_kinek_a_koltsegvetes_tomkodese)
- Így szereti a Fidesz az ellenzéket: (http://magyarinfo.blog.hu/2012/04/14/igy_szereti_a_fidesz_az_ellenzeket?fullcommentlist=1#comments)

- Hogyan azonosítsuk az igazi nációkat? (http://magyarinfo.blog.hu/2012/07/18/hogyan_azonositsuk_az_igazi_nacikat)
- Kódobálás Devecserben a Jobbik tüntetésén: (http://magyarinfo.blog.hu/2012/08/06/betyarsereg_jobbik_devecserben_mirol_hallgat_a_media?fullcommentlist=1#comments)
- Orbán csak a demokrácia szolgája: (http://magyarinfo.blog.hu/2012/07/26/orban_csak_a_demokracia_szolgaja?fullcommentlist=1#c17411445)
- Senki ne használja hazaárulózásra közös sikereinket! (http://magyarinfo.blog.hu/2012/08/02/senki_se_hasznalja_hazaarulozasra_kozos_sikereinket?fullcommentlist=1#comments)

Képviselő Funky (<http://kepviselofunky.blog.hu/>)

- Cser Palkovics András kihívott párbajozni egy trollt (http://kepviselofunky.blog.hu/2011/06/23/cser_palkovics_imre_kihivott_parbajozni_egy_trollt)

Kívül tágasabb (<http://kivultagasabb.blog.hu>)

- Lefejezett holttestek és tömegsírok: (http://kivultagasabb.blog.hu/2012/08/12/lefejezett_holttestek_es_tomegsirok)
- Tíz dolog, amit nem vihetsz az Olimpiára :(http://kivultagasabb.blog.hu/2012/07/22/tiz_dolog_amit_nem_vihetsz_az_olimpiara#c17373915)

Konzervatórium (<http://konzervatorium.blog.hu>)

- A mechanikus narancsmédia törvénye: (http://konzervatorium.blog.hu/2010/12/06/a_mechanikus_narancsmedia_torvenye)
- Hülye magyar: (http://konzervatorium.blog.hu/2012/04/24/hulye_magyar)
- Kormány vs. tüntetők: gonzó gondolatok: (http://konzervatorium.blog.hu/2012/01/04/hetfoi_tuntetes)
- Schmitt Pálnak le kell mondania: (http://konzervatorium.blog.hu/2012/03/31/schmitt_palnak_le_kell_mondania)

Korpress (<http://korpress.blogspot.hu>)

- Troll a kitartó netes köcsög: (<http://korpress.blogspot.hu/2011/01/troll-kitarto-netes-kocsog.html>)
- Kötöttségek nélkül (<http://fedor.blog.hu/>)
- EU-ellenes hangulatkeltés. (http://fedor.blog.hu/2011/12/01/eu_ellenes_hangulatkeltes)
- Ki akar itt gyűlölködő csetepatét? (http://fedor.blog.hu/2012/03/13/ki_is_akar_itt_gyulolkodo_csetepetet)
- Mire készülnek Orbánék? (http://fedor.blog.hu/2012/09/07/mire_keszulnek_orbanek)

Kumin szerint (<http://kuminszerint.blog.hu>)

- Adósmentés amerikai módra: (http://kuminszerint.blog.hu/2011/09/13/adosmentes_amerikai_modra)
- Breivik, az európai szélsőjobb és a Jobbik: (http://kuminszerint.blog.hu/2011/07/27/breivik_az_europai_szelsojobb_es_a_jobbik)
- Erre talán még a kuruc.info sem számított: (http://kuminszerint.blog.hu/2011/03/20/erre_talan_meg_a_kuruc_info_sem_szamitott)
- Pártszavazás után: (http://kuminszerint.blog.hu/2011/07/03/partzavazas_utan)

Lokális klímaváltozás (<http://lehetmas.blog.hu>)

- A kormány hátat fordít a szegényeknek: (http://lehetmas.blog.hu/2011/02/13/a_kormany_hatat_fordit_a_szegenyeknek)
- Az szdsz-es szerint csak csalással mehet: (http://lehetmas.blog.hu/2009/05/04/az_szdsz_es_szerint_csak_csalással_mehet)
- Az utolsó felvonás: (http://lehetmas.blog.hu/2009/06/05/az_utolso_felvonas)
- Mentsük meg a Dunakeszi tőzeglápot: (http://lehetmas.blog.hu/2009/12/10/ment-suk_meg_a_dunakeszi_tozeglapot)
- Nem a Fidesz tartja láncon az LMP-t, hanem fordítva: (http://lehetmas.blog.hu/2010/03/14/nem_a_fidesz_tartja_lancon_az_lmp_t_hanem_forditva_1)
- Nem lehet más az MSZP: (http://lehetmas.blog.hu/2010/04/19/nem_lehet_mas_az_mszp)
- Szaporodó minaretek: (http://lehetmas.blog.hu/2009/12/01/szaporodo_minaretek#c7846009)

Mandiner (<http://mandiner.blog.hu>)

- A Facebook kígyó és a média: (http://mandiner.hu/cikk/20120106_pecsi_ferenc_a_facebook_kigyos_es_a_media)
- A liberális kétségbeesésről: (http://mandiner.blog.hu/2012/02/24/a_liberalis_ketsegbeesrol_i)
- Amit a minisztériumban nem tudnak: (http://mandiner.hu/cikk/20120903_sabater_amit_a_miniszteriumban_nem_tudnak)
- Az európai álom vége: (http://mandiner.blog.hu/2012/07/31/az_europai_alom_vege)
- Államcsőd fenyeget – mi várható? (http://mandiner.hu/cikk/allamcsod_fenyeget_mi_varhato)
- Bándy Kata, a halálbüntetés és a gyász vámszedői: (http://mandiner.blog.hu/2012/07/16/bandy_kata_a_halalbuntetes_es_a_gyasz_vamszedoi)
- Elsüllyedt Matolcsy Ezüst Hajója? (http://mandiner.hu/cikk/20120915_elsullyed)

matolcsy_ezust_hajoja)

- Elvették Schmitt Pál doktori címét :(http://mandiner.hu/cikk/20120329_kezdemenezik_schmitt_doktorijanak_visszavonast)
- Hogyan lehetne Morvai mellett szóhoz jutni? (http://mandiner.blog.hu/2010/03/23/hogyan_lehetne_morvai_mellett_szohoz_jutni)
- Járókelők zsidókurválták le a NOL riporterét: (http://mandiner.hu/cikk/20120604_jarokelok_zsidokurvastak_le_a_nol_riporteret)
- Jobbik: Áder János szakítsa meg izraeli útját: (http://mandiner.hu/cikk/20120717_jobbik_ader_janos_szakitsa_meg_izraeli_utjat)
- Kormányablak a restikben: (http://mandiner.hu/cikk/20111007_kormanyablak_a_restikben)
- Meg lehet egyezni az IMF-fel: (http://mandiner.hu/cikk/20120910_heim_peter_meg_lehet_egyezni_az_imf_fel)
- MSZP: A TEK lekörözte George Lucast: (http://mandiner.hu/cikk/20120912_mszp_a_tek_lekorozte_george_lukast)
- Nyílt levél az amerikai népszavához: (http://mandiner.hu/cikk/20110901_nyilt_level_az_amerikai_nepszavahoz)
- Örmény miniszter: megdöböntő a magyar magatartás: (http://mandiner.hu/cikk/20120911_ormeny_miniszter_megdobbento_a_magyar_magatartas)
- Szlovénia – megkopott a szomszéd zöldje: (http://mandiner.blog.hu/2012/06/28/szlovenia_valsag_11253?fullcommentlist=1#comments)
- Tiszaeszlározás a parlamentben: (http://mandiner.blog.hu/2012/04/04/tiszaeszlazas_a_parlamentben)
- Trollok támadása: (http://mandiner.hu/cikk/20110130_trollok_tamadasa)
- Trollszelídítés a Mandineren: (http://mandiner.blog.hu/2012/08/17/trollszelidites_a_mandineren)
- Ubul létezik: (http://mandiner.hu/cikk/20110201_ubul_letezik)
- Valahol Salgótarjánban: (http://mandiner.blog.hu/2012/03/22/valahol_salgotarjanban)

Maria blogja (<http://maria.blog.hu>)

- A bloggerek Kassákja: (http://maria.blog.hu/2010/12/31/a_bloggerek_kassakja)

Mindenkit érint (<http://mindenkiterint.postr.hu/>)

- Munkahelyi „etikett” (<http://mindenkiterint.postr.hu/munkahelyi-etikett>)

Nem tetszik a rendszer?! (<http://nemtetszikarendszer.blog.hu>)

- 100 ezren kiáltották: nem tetszik! (http://nemtetszikarendszer.blog.hu/2011/10/23/koszonjuk_102?fullcommentlist=1#comments)
- A demokrácia hal meg ebben a rendszerben: (http://nemtetszikarendszer.blog.hu/2011/10/27/most_kene_abbahagyni_2?fullcommentlist=1#comments)
- Amárcius 15-i bejelentéstörténete: (http://nemtetszikarendszer.blog.hu/2012/02/18/amarcius_15_i_bejelentes_tortenete?fullcommentlist=1#comments)
- Elszakadt a cérna: (http://nemtetszikarendszer.blog.hu/2011/12/24/elszakadt_4)
- „Hitszegők lettünk, hullarablók”: (http://nemtetszikarendszer.blog.hu/2012/09/02/hitszegok_lettunk_hullarablok)
- Jeremiás: (http://nemtetszikarendszer.blog.hu/2011/12/15/jeremias_1)
- Nemzeti, magyar: (http://nemtetszikarendszer.blog.hu/2012/06/04/nemzeti_magyar)
- Puncilázadás: vallásgyalázás vagy politikai kritika? (http://nemtetszikarendszer.blog.hu/2012/08/18/_korda_gabor_puncilazadas_vallasgyalazas_vagy_politikai_kritika)

Nívó (<http://nivo.blog.hu/>)

- 100 milliárdot bukunk az idén az IMF nélkül: (http://nivo.blog.hu/2012/04/18/100_milliardot_bukunk_iden_imf_nelkul?fullcommentlist=1#comments)
- A bank a lehetetlent várja el: (http://nivo.blog.hu/2012/07/09/cim-nelkul_12834?-fullcommentlist=1#c17162339)
- A világ leghülyébb adója: (http://nivo.blog.hu/2012/05/17/a_vilag_leghulyebb_adoja?fullcommentlist=1#comments)
- Álláshirdetés: BKV jegypénztáros havi 110 ezerért: (http://nivo.blog.hu/2012/02/28/allashirdetes_bkv_jegypenzaros_havi_110_ezerert?fullcommentlist=1#comments)
- Érdemes-e külföldre vándorolni minimálbéres munkáért? (http://nivo.blog.hu/2012/02/27/kulfoldon_marha_jol_meg_lehet_elni_1?fullcommentlist=1#comments)
- Hétfőn a déli órákban elterjedt a hír: (http://nivo.blog.hu/2012/03/19/hetfon_a_deli_orakban_elterjedt_a_hir?fullcommentlist=1#comments)
- Holnap jó lesz kormánypártinak lenni: (http://nivo.blog.hu/2012/03/13/holnap_jo_lesz_kormanypartinak_lenni)
- Már Török Gábor blogja is moderál: (http://nivo.blog.hu/2012/06/02/mar_torok_gabor_blogja_is_moderal)
- Még mindig verhetetlen a Fidesz: (http://nivo.blog.hu/2012/04/21/verhetetlen_part_a_fidesz?fullcommentlist=1#comments)
- Minimálbérből fogok élni – Első hét: (http://nivo.blog.hu/2012/01/07/minimalberbol_fogok_elni_első_het?fullcommentlist=1#comments)

- Plágium – Mi a helyzet szent királyainkkal? (http://nivo.blog.hu/2012/03/28/eldolt_ki_itt_a_demokrata?fullcommentlist=1#comments)

Orange Order (<http://orangeorder.blog.hu/>)

- Miért lett szar a Mandiner? (http://orangeorder.blog.hu/2012/06/14/miert_lett_szar_a_mandiner)

Örülünk, Vincent? (<http://orulunkvincent.blog.hu/>)

- A hülyeség kis körei: (http://orulunkvincent.blog.hu/2012/04/15/a_hulyeseg_kis_ko-rei)
- Egy kép... (http://orulunkvincent.blog.hu/2012/07/30/egy_kep_195)
- Levél Hugh Grantnek: (http://orulunkvincent.blog.hu/2012/07/08/level_hugh_grantnek)
- Petschauer és a patkány. Nemposzt: (http://orulunkvincent.blog.hu/2011/12/17/petschauer_es_a_patkany_nemposzt?fullcommentlist=1#comments)
- Schmitt Pál tényleg ártatlan: (http://orulunkvincent.blog.hu/2012/04/07/schmitt_pal_tenyleg_artatlan)
- Visszaélés minőségi élelemmel: (http://orulunkvincent.blog.hu/2012/07/22/visszaeles_minosegi_elelemmel)

Petőfi utca (<http://petofitca.blog.hu/>)

- Bomba formában fejlődik Felcsút: (http://petofitca.blog.hu/2012/05/21/bombaformaban_fejlodik_felcsut)
- Nyilas pakkot kapott az oktatás: (http://petofitca.blog.hu/2012/06/06/nyilas_pakkot_kapott_az_oktatas)

Piroslap (<http://piroslapok.blog.hu/>)

- A radikáljobbos antitroll troll: (http://piroslapok.blog.hu/2010/01/28/az_antitroll_troll)
- Egy tűzoltó levele: (http://piroslapok.blog.hu/2011/05/18/egy_tuzolto_levele)
- Egymillióan buknak az egykulcsos adó miatt: (http://piroslapok.blog.hu/2011/02/21/egymillioan_buknak_az_egykulcsos_ado_miatt?fullcommentlist=1#comments)
- Gyurcsányszabadságharcot hirdet Orbán ellen: (http://piroslapok.blog.hu/2010/10/14/gyurcsany_szabadsagharcot_hirdet_orban_ellen?fullcommentlist=1#comments)
- Heller és Morvai az EU-Parlamentben a 2006-os, őszi zavargásokról: (http://piroslapok.blog.hu/2011/03/04/heller_es_morvai_magas_labdai_az_eu_parlamentben_a_2006_os_oszi_zavargasokrol?fullcommentlist=1#comments)
- Hétfégi összefoglaló: Miért kedvelem Gyurcsány Ferencet, és miért nem? (http://piroslapok.blog.hu/2011/06/20/hetvegi_osszefoglalo_miert_kedvelem_gyurcsany_ferencet_es_miert_nem?fullcommentlist=1#comments)

- Jobbik, avagy mit üzen egy nem náci párt? (http://piroslapok.blog.hu/2012/05/21/jobbik_avagy_mit_uzen_egy_nem_naci_part)
- „Mindenki idióta – Ez Orbán hozzáállása” – interjú Cohn Bendittel: (http://piroslapok.blog.hu/2011/07/19/mindenki_idiota_ez_orban_hozzaallasa_interju_cohn_bendittel?fullcommentlist=1#comments)
- Orbán Viktor, a norvég ámokfutó, és nyugat alkonya: (http://piroslapok.blog.hu/2011/07/24/orban_viktor_a_norveg_amokfuto_es_nyugat_alkonya?fullcommentlist=1#comments)
- Pálffy István és a magánügy: (http://piroslapok.blog.hu/2011/01/25/palffy_istvan_es_a_maganugy?fullcommentlist=1#comments)
- Pártweblapok az internet őskorszakából: (http://piroslapok.blog.hu/2010/11/14/part_weblapok_az_internet_orskorszakabol)
- Utólag keresi a szüzességét a HírTV? (http://piroslapok.blog.hu/2010/05/28/utolag_keresi_a_szuzesseget_a_hirtv)

Poldi bácsi megmondója (<http://poldi.blog.hu>)

- A megfőzött béka visszanyal: (http://poldi.blog.hu/2012/03/17/a_megfozott_beka_visszanyal)
- Eximbank: fontos – EU-IMF védőháló: nem fontos: (http://poldi.blog.hu/2012/05/07/eximbank_fontos_eu_imf_vedohalo_nem_fontos)
- Nonprofit Orbán-beszédhez jutottunk: (http://poldi.blog.hu/2012/08/23/nonprofit_orban-beszed)
- Nyílt levél a kormánypárti képviselőkhez: (http://poldi.blog.hu/2012/09/09/nyilt_level_a_kormanyparti_kepviselokhoz)
- Regelve kergesd el! (http://poldi.blog.hu/2012/08/22/regelve_kergesd_el)

Politikazabáló (<http://politikazabalo.blog.hu>)

- Az új kormány lehetőségei és veszélyei – gyors SWOT: (http://politikazabalo.blog.hu/2010/04/26/az_uj_kormany_lehetosegei#c9597116)

Progresszív blog (<http://progressziv.blog.hu>)

- A leghazugabb mondat: (http://progressziv.blog.hu/2012/02/07/a_leghazugabb_mondat?fullcommentlist=1#c15758446)
- Viktor, ne segíts! (http://progressziv.blog.hu/2012/07/25/viktor_ne_segits)

Sárdobáló (<http://sardobalo.blog.hu>)

- Az értetlen Heti Válasz: (http://sardobalo.blog.hu/2011/03/12/az_ertetlen_heti_valasz)
- Lemondani méltósággal? (http://sardobalo.blog.hu/2010/05/12/lemondani_melto-saggal?fullcommentlist=1#comments)

- Mit gondol Isten Schmitt Pálról? (http://sardobalo.blog.hu/2010/11/13/mit_gondol_isten_schmitt_palrol?fullcommentlist=1#comments)
- Na ne. (http://sardobalo.blog.hu/2010/12/14/na_ne_19)
- Vége a picsogás idejének: (http://sardobalo.blog.hu/2010/03/03/vege_a_picsogas_idejenek)

Sorok között (<http://sorkoz.blog.hu>)

- A demokrácia alternatívái: (http://sorkoz.blog.hu/2012/08/07/a_demokracia_alternativai)
- A tévedhetetlenek kormánya: (http://sorkoz.blog.hu/2012/09/06/haduzenet_a_verenykepessegnek?fullcommentlist=1#comments)
- Az IMF alkonya: (http://sorkoz.blog.hu/2012/04/22/az_imf_alkonya?fullcommentlist=1#comments)
- Gyula és a kartell: (http://sorkoz.blog.hu/2012/08/13/gyula_es_a_kartell#c17539759)
- Matolcsy titkos tanácsadói: (http://sorkoz.blog.hu/2012/06/30/a_konyv_amit_megsenki_sem_olvasott)
- Orbán utód – A trónörökös megszületett: (http://sorkoz.blog.hu/2012/05/27/a_tronorokos_megszuletett?fullcommentlist=1#comments)

Ténytár (<http://tenytar.blog.hu>)

- A nemzeti államosítás kormánya – az első adag: (http://tenytar.blog.hu/2012/06/12/a_nemzeti_allamositas_kormanya_az_első_adag?fullcommentlist=1#comments)
- Az asszony verve jó? (http://tenytar.blog.hu/2012/07/12/az_asszony_verve_jo_180?fullcommentlist=1#comments)
- Kommunista nyugdíjak visszavonása: (http://tenytar.blog.hu/2012/07/09/kommunista_nyugdigak_visszavonasa?fullcommentlist=1#comments)
- Nemesi előjogok az új alkotmányban: (http://tenytar.blog.hu/2011/05/09/nemesi_elojogok_az_uj_alkotmanyban)
- Schmitt: Doktor NO: (http://tenytar.blog.hu/2012/04/01/doktor_no?fullcommentlist=1#comments)
- Velencei bizottság: vissza az Alkotmánybíróság jogköreit! (http://tenytar.blog.hu/2012/06/21/velencei_bizottsag_vissza_az_alkotmanybirosag_jogkoreit#c17044404)

Törökgáborelem (<http://torokgaborelem.blog.hu>)

- 422. Most kell eldöntened: (http://torokgaborelem.blog.hu/2011/12/21/422_most_kell_eldontened?fullcommentlist=1#comments)
- 455. Létre kell? (http://torokgaborelem.blog.hu/2012/05/15/455_letre_kell?fullcommentlist=1#comments)

commentlist=1#comments)

Tükör (<http://tukor-liberalisoknak.nolblog.hu>)

- Liberális aranyköpések (http://tukor-liberalisoknak.nolblog.hu/archives/2012/08/27/Liberalis_aranykopesek/)

Varánusz (<http://varanus.blog.hu>)

- Csintalan lesz Simicska strómanja? (http://varanus.blog.hu/2012/08/18/cshintalan_lesz_simicska_stromanja)
- Elszólásból kormányprogram lett a másfél millió munkahely: (http://varanus.blog.hu/2012/08/27/elszolasbol_kormanyprogram_lett_a_masfel_millio_munkahely?fullcommentlist=1#comments)
- Orbán: hazudtam reggel, éjjel és este: (http://varanus.blog.hu/2012/09/07/orban_hazudtam_reggel_ejjel_es_este?fullcommentlist=1#comments)
- Tündérmeseország gazdasága: ó, ió, recesszió: (http://varanus.blog.hu/2012/08/15/tundermeseorszag_gazdasaga_o_io_recesszio?fullcommentlist=1#comments)
- Viktor a kokizivatarban: (http://varanus.blog.hu/2011/12/17/viktor_a_kokizivatarban)

Vastagbőr (<http://vastagbor.blog.hu>)

- 2011! (http://vastagbor.blog.hu/2011/01/01/2011_19)
- A pénzért bármit: (http://vastagbor.blog.hu/2012/08/31/a_penzert_barmit)
- A politikus nyáron is politikus: (http://vastagbor.blog.hu/2012/08/28/a_politikus_nyaron_is_politikus)
- A telefonadó az ellenzék találmánya: (http://vastagbor.blog.hu/2012/04/23/_a_telefonoado_az_ellenzek_talalmanya)
- Amiknél fontosabb volt a mellény: (http://vastagbor.blog.hu/2010/05/19/amiknel_fontosabb_volt_a_melleny_1?fullcommentlist=1#comments)
- Az erőből értő félázsiai ellenforradalmi származékoknak fel kell iratkozniuk: (http://vastagbor.blog.hu/2012/07/27/az_erobol_erto_felazsiai_ellenforradalmi_szarmazekoknak_fel_kell_iratkozniuk?fullcommentlist=1#comments)
- Csoda történt: Schmitt Pál lemondott: (http://vastagbor.blog.hu/2012/04/02/csoda_tortent_schmitt_pal_lemondott?fullcommentlist=1#c16262650)
- Ez bizony bukás: egykulcsos, sávós adórendszer hozzájárulással: (http://vastagbor.blog.hu/2011/09/21/ez_bizony_bukas?fullcommentlist=1#c14515538)
- Karácsony a Blahán: (http://vastagbor.blog.hu/2011/12/27/karacsony_a_blahan?fullcommentlist=1#c15330933)
- Ki mit tud kérdezni? (http://vastagbor.blog.hu/2012/06/20/ki_mit_tud_kerdezni)

- Kötelezően lépünk be a polgári szolgálatba: (http://vastagbor.blog.hu/2012/09/14/polgari_szolgalatba)
- Ma este 15 perces Schmitt-show! (http://vastagbor.blog.hu/2012/03/30/lemond_nemmond?fullcommentlist=1#comments)
- Matolcsy és az Unicredit: (http://vastagbor.blog.hu/2012/01/31/matolcsy_es_az_unicredit)
- Matolcsy megadóztatja a jegybankot és az államkincstárt. De vajon mit szól ehhez a jegybankelnök úr? (http://vastagbor.blog.hu/2012/06/28/matolcsy_megadoztatjak_a_jegybankot_es_az_allamkincstart_mit_szol_ahhez_a_jegybankelnok_ur#c17099674)
- Matolcsy újabb nagy ötlete: (http://vastagbor.blog.hu/2012/04/12/matolcsy_ujabb_nagy_otlete)
- Nem iszik, nem nevet: (http://vastagbor.blog.hu/2012/05/14/nem_iszik_nem_nevet#c16640358)
- Ordas nagy hazugság: (http://vastagbor.blog.hu/2012/09/07/ordas_nagy_hazugsag?fullcommentlist=1#comments)
- Pali nem, de a SOTE rektora lemondott: (http://vastagbor.blog.hu/2012/04/02/pali_nem_a_rektor_lemondott?fullcommentlist=1#comments)
- Percenként két apró matolcsyforinttal a szabadságharcért: (http://vastagbor.blog.hu/2012/04/23/percekent_ket_apro_matolcsyforinttal_a_szabadsagharcert)
- Pont szabványméret: (http://vastagbor.blog.hu/2012/09/07/pont_szabvanyszeret)
- Simicska nagy taktikus: (http://vastagbor.blog.hu/2012/07/26/simicska_nagy_taktikus)

Világnézet (<http://vilagnezet.blog.hu>)

- Tüntetés a magyar sajtószabadságért: (http://vilagnezet.blog.hu/2011/01/15/tunte-tes_a_magyar_sajtoszabadsagert_2#c12197440)

Ez a lap üres

Ez a lap üres

***NÉPRAJZ,
MŰVÉSZET-
TÖRTÉNET***

Ez a lap üres

BRUNNER ATTILA

*Művészettörténet MA, II. évf.***A kiskunfélegyházi városháza építésének, stílusának és recepciójának néhány kérdése**

Az 1909-től 1911-ig épített kiskunfélegyházi városháza (1. kép) építészettörténetírásunk sokat említett, jellegzetes Lechner-követő épülete, amely azonban még nem volt alaposabb kutatás tárgya.¹ A következőkben eddig publikálatlan adatok tükrében megkíséreljük felvázolni azokat az értelmezési kereteket, amelyek a magyar építészet e láncszemét segítenek tisztábban látni. Ezt a láncszemet ugyanis illeszthetjük az Alföldön épült városházák sorába, pártpolitikák vitájának kereszttüzebe, Kiskunfélegyháza büszkeségei és nevezetességei közé, a város szövetébe, a félegyháziak életébe; Vas József és Morbitzer Nándor életművébe, Huszka József motívumgyűjteményébe, vagy ahogyan Szántó Piroska: önéletrajzi ihletésű regénybe.² Az épület jelentését, jelentéseit ezért igen nehéz felvázolni, ám remélhetőleg az erre irányuló kísérletnek nem csak erre az épületre vonatkozóan lesz tanulsága.

Építéstörténet

A dualizmus korának gazdasági, társadalmi és politikai változásainak helyi tükre alapozza meg az épület értelmezési lehetőségeinek döntő részét. A várost inkább jellemezték a meddő politikai csatározások – amelyek az építéstörténetben is nyomot hagytak –, mint a megfontolt előrelátás; a pénzhiány, számtalan tervbe vett épület (köztük kórház, vágóhíd, kultúrpalota, leányiskola) ötletének elvetése, a konzervativizmus. Mindennek ellenére a kiskun öntudatú emberek jövőképe pozitív volt, s ezt éppen a városháza hét éven keresztül húzódozó ügye világíthatja meg.

Az 1823-ban épült, egyemeletes, egykor zöldre festett klasszicista városházában már nem fértek el a polgári közigazgatás hivatalai és szervei. (A legmeglepőbb, hogy 1902-ben éppen a jogfolytonosságot biztosító városi levéltárat költöztették ki az épületből). A bővítés ötlete már 1883-ban felbukkant, Pártos Gyula (1845–1916) el is készítette a terveket, a bővítés mégsem valósult meg, mert 1886-ban a városháza északi részéhez csatlakozó beépítésben a Korona Szálloda épült fel. Az bővítés ötlete legközelebb 1902-ben vetődött föl a helyi sajtóban, s a közvélemény feltehető hatására 1903-ban a városi tanács is foglalkozni kezdett az ügygel. 1903. november 13-án a értekezletet tartott, ahol minden városi hivatal vezetője előadhatta,

¹ MERÉNYI 1970, 54.; KORBONITS 1971, 21.; CVIJIN 1980, 207; NÉMETH (szerk.) 1981, 63., 340.; IVÁNYOSI-SZABÓ (szerk.) 1985, 50.; FEKETE 1986, 8.; GERLE-KOVÁCS-MAKOVECZ 1990, 36.; 148., kat. sz. 489–492., 188., 254.; CSÁSZÁR (szerk.) 1995, 12.; DÉRY 1995, 128.; BÁNKINÉ MOLNÁR 1996, 21., 31.; PETRÁVICH 1997, 161.; BÁNKINÉ MOLNÁR (szerk.) 1999, 249–250., 370., 381.; FEKETE 2001, 44–45.; GÁBOR 2002, 210., 303.; GELLÉR 2004, 129.; URBÁNNÉ 2005, 44–45.; KESERÜ 2007, 248.; BAGYINSZKY–GERLE 2008, 104–105.

² SZÁNTÓ Piroška: *Bálám számara*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1982. – Szántó Piroška: *Bálám számara és a többiek*, Európa Könyvkiadó, Bp. 1997.

melyik hivatalnak mennyi és milyen helyiségre van szüksége.³ Az előadottak alapján Dóczy Pál, a frissen kinevezett városi mérnök elkezdte összeállítani a tervezési programot, amelynek alapján november 26-án a tanács kiírta a pályázati hirdetményt.⁴ (A tervezési program azonban csak december 10-ére készült el.) Eszerint „[a]z új városháza a régi városháza [...] telkén a régi városháza egy emeletes épületéhez való kapcsolással és annak két emeletre való felemelésével és átalakításával tervezendő.”⁵

A pályázati határidő 1904. március 1-én járt le. Tizenkét pályamű érkezett be: Benes Imre, Fejér Lajos–Ritter Ignác, Komor Marcell–Jakab Dezső–Gesztési Mihály, Morbitzer Nándor, Sebestyén Artúr, Tóásó Pál, Vas József–Takách Béla, Ybl Lajos, Ziegler Géza (mind Budapest), Adorján Károly (Miskolc), Ujszászy János–Mailáth József, Lantos István (Kiskunfélegyháza).⁶ Dóczy a tervek elbírálására összehívandó bizottság tagjait Szerelemhegyi Károly polgármester, Holló Lajos országgyűlési képviselő, Ulrich István főjegyző⁷ és saját személyében kérte összeállítani. Két külső szakértő, nevezetesen két budapesti építész meghívását is javasolta, Pecz Samuét (1854–1922) és Lechner Ödönét (1854–1914).

A részletes bírálati jegyzőkönyvben olvasható bírálatok többségében kifogásokat fogalmaznak meg a pályatervekről. Komor Marcell és Jakab Dezső Gesztési Mihállal közösen jegyzett pályaterve a tornyot például helyismeret hiányában nem a Piac téri sarokra, hanem a Kazinczy utcaira helyezte, Benes Imre és Morbitzer Nándor tervei nem fejezték ki egy városi középület jellegét. (Morbitzer terve sokkal inkább színházra hasonlít, Benesé pedig bírósági épületekre.) Dicsérték Sebestyén Artúr, Ybl Lajos, Fejér és Ritter, Komor és Jakab, Vas és Takách, és Ziegler Géza homlokzatait; az alaprajzok közül Morbitzer Nándorét találták jónak. A bíráló bizottság végül a következőképp határozott: „*minthogy a pályaművek között egy sincs olyan, mely úgy alaprajzi beosztás, mint alakilag a kívánalmat teljesen kielégíteni, a bizottság egyhangú megállapodása az volt, hogy a kitűzött 1000 K első, 600 K második és 300 K harmadik díj egyesítették, s osztassék meg egyenlő arányban Ybl Lajos, Vas és Takách, Fejér és Ritter, Morbitzer Nándor és Sebestyén Artúr tervrajzai között, tekintettel arra, hogy Vas és Takách tervének legmegfelelőbb a homlokzata, habár az alaprajza sok kívánni valót hagy fenn; Fejér és Ritter tervrajzában a homlokzat kiképzése jó arányú, s az alaprajznak is több jó oldala van; Morbitzer Nándornak az alaprajza legsikerültebb; Sebestyén Artúr pályatervének úgy külső alakja, mint alaprajzi elrendezése szakavatottságra vall; Ybl Lajos terve pedig építészeti szempontból sok előnnyel bír.*”⁸

Az 1904. április 17-én tartott közgyűlésen mutatták be a bírálati jegyzőkönyvet.⁹ A közgyűlés elfogadta a bírálatokat, és a legjobbnak ítélte őt tervezőt a bírálatok figyelembevételével újabb

³ BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903, 11297/ki. 1903. sz.

⁴ BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903, 11297/ki. 1903. sz.; „A városháza építése”: FHeFH 1903. nov. 29. 3. 1903. nov. 29. A Hírlap beszámol közgyűlési terem karzatáról is. December 2-án érkezett egy meglehetősen nehezen értelmezhető fikatív, az építkezést tulajdonképpen ellenző „pályaterv”, amit minden jel szerint gúnyból írtak. Magát Hamar Gáborként megnevező szerzője ellenezte a karzat építését (mert a karzaton helyet foglaló nők helye otthon van, nem a politikában), és hogy az épületben bolthelyiségek legyenek. – BKMÖL V. 175/b. 648/1903, 11582/ki. 1903. sz. A forrásszöveget közli és értelmezi BRUNNER 2011.

⁵ BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903

⁶ BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903. A pályázókat hiányosan sorolja fel a Hírlap: „Új épületeink”: FHeFH 1904. márc. 6. 1–2.

⁷ Ulrich István (Ceglédbercel, 1851. szeptember 18. – Kiskunfélegyháza, 1905. október 14.) főjegyző. – „Meghalt Ulrich István főjegyző”: FHeFH 1905. okt. 22. 2.

⁸ BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903, ki. sz. nélküli hitelesített másolat; „A városháza s központi iskola tervei”: FHeFH 1904. ápr. 3. 7-8.; „Vass és Takách”: *Vállalkozók Lapja* 25. évf. 1904. ápr. 6. 7.

⁹ BKMÖL V. 175/b. I. 193/1906, 3941/ki. 59/kgy. 1904. sz. kivonat közgyűlési jegyzőkönyvből

pályamű készítésére hívta fel. A közgyűlés a bíráló bizottság javaslatával szemben azonban senkinek sem ítélte oda a pályadíjakat, hanem visszatartotta azokat; továbbá úgy határozott, hogy a „beadott tervek a városé lesznek, hogy esetleg praktikus megoldási részletét a város felhasználhassa.”¹⁰

Ez ellen az eljárás ellen, mihelyt értesült róla, Ybl Lajos (1855–1934) fellebbezést adott be.¹¹ Arra ugyanis, hogy a pályadíjakat egyesítsék és a legjobb ötöt új pályázatra hívják fel, szerinte még nem volt példa, ahogy arra sem, hogy a közgyűlés visszatartsa a pályadíjakat csak azért, mert a pályaművek nem eléggé megfelelőek. Ybl kérte a három pályadíjat három szerzőnek kiutalni: Vas és Takáchnak, Fejér és Ritternek, végül neki magának. (Világos tehát, a maga részéről melyik terveket tartotta legjobbaknak.) Sérelmezte azt a szándékot is, hogy a sikertelen pályázatból okulva az elhatározott második fordulóra jobb tervek készüljenek: „Azon általánosan tudott körülményre, hogy a közgyűlési határozat egy pályázónak első helyekre nem jutott tervei érdekében hozott, hogy az illetőnek alkalma nyíljk a jó tervek előnyeit tanulmányozva, azokat a kitűzendő új pályázaton saját előnyére értékesíteni, nem reflektálok.” Ybl által előre sejtett átvétel később valóban történt: Morbitzer az első pályaterv neobarokk homlokzatkiképzése helyett a második fordulóban a lechneri magyaros stílushoz igazodott, tervén Vas és Takách pályatervének erőteljes hatása fedezhető fel. Hogy azonban az Ybl által sejtetett intenció (Morbitzer előnyhöz juttatása) valós volt-e vagy sem, nem mondható meg.¹²

Yblnek sikerült elérnie, hogy az egyesített helyezések egyenlő arányban elosztott pályadíjait kiutalják. A második tervpályázat felhívási tervezete azonban (Ybl fellebbezésének figyelmen kívül hagyásával) már június 16-ra elkészült.¹³ Június 29-én a közgyűlés módosította április 17-én hozott határozatát, és kimondta a pályadíjak kifizetését. Ugyanakkor azt is elrendelték, elvetve a már megfogalmazott újabb kiírást, hogy a tanács a második tervpályázatot a legjobb öt tervező számára hirdesse ki.¹⁴ Ezen azonban Ybl már nem vett részt.

A városháza tervpályázati anyaga töredékesen maradt fenn. A nem díjazott tervek visszasikerültek a pályázóhoz. Így egyáltalán nem ismerjük Komor–Jakab–Gesztési, Ziegler, Tóásó, Adorján, Ujszászy–Mailáth és Lantos pályaműveit. Némelyik építész (Adorján)¹⁵ esetén még körülbelüli analógiákra sem támaszkodhatunk, amelyek alapján az elveszett pályaterről hozzávetőleges képet alkothatnánk. Tóásó Pál (1870–1927) 1899-ben a munkácsi városháza tervpályázatán indult, félegyházi pályatervén ennek tapasztalatait használhatta fel.¹⁶ Historizáló (neobarokk) tervvel indulhatott Ziegler Géza, aki Kiskunfélegyházán 1898-ban Hoffer Imre

¹⁰ „A pályamunkák sorsa”: FHeFH 1904. ápr. 17. 4.; „A városháza és központi iskola”: FHeFH 1904. ápr. 24. 2-3.

¹¹ BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903, 6031/ki. 1904. sz. (18804/kig. 1904. alisp. sz.) Ybl tulajdonképp egy akkoriban bevettnek látszó szokás ellen szólalhatott fel. Amikor a zentai városházára kiírt tervpályázaton Kovács Frigyes tervét fogadta el a városvezetés, a pályázat másik két díjazottja, Reiss Zoltán és Tóásó Pál fellebbezést adtak be. A város válasza a fellebbezésre meglehetősen sommás: „Kovács is részt vett a pályázaton, és a városnak joga van olyan döntéseket hozni, amelyet jónak lát.” – VALKAY 2002, 346.

¹² A 19. század végén általános tapasztalatnak látszik budapesti építészek részéről a következők. Egy vidéki tervpályázatra sok építészről érkeznek pályaművek, ezek közül a laikusok kiválasztják a tetszetős részeket, egy a város által alkalmazott „vidéki kontár” ezeket elsajátítja és új tervet készít ingyen, ezzel az építészek elesnek a pályadíjaktól. Ybl sorait megerősítik Tárkányi Antal sorai is, aki egy alkalommal pert is nyert, miután ráismert saját tervére, amit az általa meg nem nevezett város más neve alatt épített fel. – TÁRKÁNYI Antal: „Az építőmester joggyakorlat kérdéséhez”: *Építő Ipar* 20. évf. 13. sz. 1896. márc. 25. 109.

¹³ BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903, 6249/ki. 1904. sz.; „Az új városháza építése”: FHeFH 1904. jún. 19. 3.

¹⁴ BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903, 6643=ki. 101/kgy. 1904. sz. kivonat kgy-i jkv-ből

¹⁵ Adorján (Adler) Károly (1849–1905), építész, 1880-tól Miskolc főmérnöke. Sírja Miskolcon, a Mindszenti evangélikus temetőben található.

¹⁶ Tóásó Pálról lásd: GERLE–KOVÁCS–MAKOVECZ 1990, 191.; VALKAY 2002, 475.

Petőfi téri, 1907-ben Hoffer József Pázmány utcai házát tervezte. Szecessziósnak képzelhető el Komor Marcell – Jakab Dezső – Gesztesi Mihály pályaterve, mégpedig a második díjat nyert központi iskola tervük alapján. Az Ujszászy–Mailáth cég és Lantos István 1904 körül a historizáló stílusok kelléktárát felvonultatva terveztek lakóházakat. Az általuk elképzelt alaprajzok – a központi iskola bírált alaprajzához hasonlóan – szervesnek lehettek, mivel az építőmestereknek nem lehetett sok gyakorlata középület tervezésében – egészen más típusú feladatokat teljesítettek ugyanis. Ki nem mondott elvárás lehetett azonban velük szemben, hogy mint a félegyházi építőipar szereplői, induljanak a tervpályázaton.

Az első fordulóból a következő tervek ismertek. Benes Imre földszinti és első emeleti alaprajzát, valamint távlati képét a *Magyar Pályázatokból* ismerjük. A levéltárban fennmaradt Sebestyén Artúr pince- és földszinti alaprajza; Vas és Takách homlokzatrajza, pince-, földszinti, első és második emeleti alaprajza; Morbitzer Piac téri homlokzatrajza, keresztmetszete, pince-, földszinti, első és második emeleti alaprajza, valamint alternatív alaprajzi részletei; Fejér és Ritter keresztmetszete, pince-, földszinti, első és második emeleti alaprajza (utóbbi kettőt a homlokzat vázlatával és távlati kép részletével közölték a *Magyar Pályázatokban*); Ybl homlokzatrajza és keresztmetszete.

Nem tudjuk pontosan, mikor értesítették az építészeket arról, hogy a szűkebb körű tervpályázatra várják műveiket. 1904. október 1-én látta el kézjegyével Vas József (immár önállóan, az Egyesült Államokba visszatért Takách Béla nélkül) és Morbitzer is második pályaterveket. Sebestyén szeptember 29-én írta alá az ő terveit, de ekkortájt adhatta be művét Fejér és Ritter is.

Morbitzer tervleírást is mellékelte a tervhez.¹⁷ Az építész, a neobarokktól eltávolodva, saját bevallása szerint igyekezett a kecskeméti és aradi városházához igazodni, de észrevehető hatással volt rá Vas és Takách első pályaterve is. Kecskeméti igazodásában nemcsak Lechner Ödön tekintélye és épületének jó alaprajzi, tehát követésre méltó megoldásai motiválták, hanem a félegyházi közönség óhaja is: „Az épület külső megjelenésében igyekeztem Félegyházán tapasztalt közóhajnak megfelelőleg magyar stílusú kivitelben megoldani s a bíráló bizottság által is javasolt városházi karaktert lehetőleg kifejezésre juttatni.” – írta a tervleírásban. Vas és Takách hatása leginkább e városházi karakter kialakításában érhető tetten. A historizmustól azonban nem szakadt el teljesen, csak a barokk helyett inkább a gótikus stílusra támaszkodott: a középrizalit kőcsipkés attikája és a torony négy fiálés kialakítása is erre utal. Emellett azonban Lechner-épületek egyes elemeinek átvétele érhető tetten.

A második tervpályázati fordulót ismét Lechner és Pecz meghívásával tartották meg 1904. november 27-én. Jóllehet ők éppen Vas József immár Takách nélkül beadott pályatervét találták legrosszabbnak, a város ezt a tervet és Morbitzerét egyaránt 500-500 koronával jutalmazta, és Vasét választották ki kivitelezésre.¹⁸

Vas József 1905 októberére készült el az első tervsorozattal. „Sokkal több munkát ad az egész dolog elkészítése, mint gondoltam.” – írta,¹⁹ valószínűleg azért, mert a tanács néhány változtatást kívánt.²⁰ Vas folyamatosan tartotta a polgármesterrel kapcsolatot, s többször személyesen is Félegyházára utazott.²¹ 1905. december 12-re elkészítette az árlejtési hirdetményt, amely

¹⁷ BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903, 10187/ki. 1906. sz.

¹⁸ BKMÖL V. 175/b. I. 193/1906, 1. doboz, 3955/ki. 46/kgy. 1905. sz. kivonat közgyűlési jegyzőkönyvből; „Városi közgyűlés”: FHeFH 1905. ápr. 30. 2–3.

¹⁹ BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903, 9990/ki. 1905. sz.

²⁰ „Az új városháza építése”: FHeFH 1906. jan. 7. 4.

²¹ Pl.: „A munka kiírását illetőleg több megbeszélési valóm volna, s legcélszerűbbnek találom, ha hétfőn lemennék Félegyházára, hogy személyesen szóval beszélhetnénk meg a dolgokat. Ezért kérem

nemsokára meg is jelent a *Vállalkozók Lapjában*.²² A határidő 1906. január 20. volt. A beérkezett ajánlatokat Vas bírálta el, jelentését Dóczy Pál mutatta be február 7-én.²³ A kivitelezést tehát 1906 tavaszán szándékoztak megkezdeni, azonban a közgyűlés Holló Lajos indítványára 1906. február 18-án az építkezés ügyét levette a napirendről.²⁴ Az építkezést támogató, de az e szándékot rendre keresztülhúzó fellebbezések története ekkor kezdődött meg. Mire az utolsót is részletesen megvizsgálta a feljebbviteli fórum, a vármegye, az építkezés elhalasztásában döntő szerepet játszó közjogi válságnak vége lett. Az 1906-os választásokat a 48-as Függetlenségi Párt nyerte meg, ezzel az egyértelműen 48-as város elvfeladás nélkül állami támogatást élvezővé vált.²⁵ 1907. január 8-án, az első új évi közgyűlésen mindjárt három, korábban szóba került, de akkor még meg nem valósult középítkezés ügyét tárgyalta a közgyűlés. Az ekkor született határozatok értelmében Vas József tervei szerint 1907 novemberében elkezdődtek a már 1890 óta esedékes Constantinum leánynevelő-intézet építési munkálatai.²⁶ Vast tehát a városháza helyett egyelőre egy kisebb léptékű épület tervezésével bízták meg. A városházához is készített azonban terveket, amelyek – ezeket csak a róluk szóló iratokból tudjuk – több változtatással éltek. A még 1905 őszén elkészült részletes terveket már 1906 őszén átdolgozta, mezzanint és minden szárnyban két szobasorral toldotta meg őket. Ugyanezen az őszön egy mezzanin nélküli változatot is elkészített. 1907-ben a mezzanint a tanács kérésére feltehető újabb átdolgozások kíséretében visszahelyezte. (Ezt a változatot nem ismerjük.) 1908-ban az építést újabb átdolgozott, dupla traktusos, de a régi városházát megtartó tervek alapján mondták ki. A tervek a sok átdolgozás következtében egyre finomodhattak, de inkább csak alaprajzilag; a homlokzat 1905-höz képest egyáltalán nem változott. (Egy homlokzati terv 1908-as dátummal bizonyítja ezt.)

Az építést a fellebbezések belügyminiszteri elutasítása után 1908. november 20-án mondták ki.²⁷ Úgy azonban, hogy a régi városházát nem bontották volna le, hanem csak Vas terveinek azon részét építenék fel, amely elhelyezhető a régi épület mellé. Vasnak tehát le kellett mondania az épület teljes Piac téri szárnyáról és a délkeleti sarokra állított toronyról. Vas az építkezés

postafordultával ha kegyeskednék engem értesíteni, hogy hétfőn nem-e volnék alkalmatlan, vagy jöhetnek-e?” – BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903, 11488/ki. 1905. sz.

²² BKMÖL V. 175/b. I. 648/1903 11821/ki. 1905. sz. A hirdetmény megjelent: *Vállalkozók Lapja* 26. évf. 51. sz. (1905. dec. 20.), 25.

²³ Az ajánlattevők között találunk szegedieket, budapestieket, kecskemétiakat, és természetesen főlegyháziakat (Ujszászy-Mailáth, Csillag János, Szántó Gusztáv, Gampel János) is. – BKMÖL V. 175/b. I. 193/1906, 1. doboz, 531-532-649-654-650-623-651-652-662-660-661/ki. 1906. sz.

²⁴ BKMÖL V. 171/a. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1906. febr. 18. 1715/ki. 26/kgy. 1906. sz. A városháza mellett álló 40 városi képviselő a következő volt: Almássy Nándor, Bakos Nándor, Bakos Sándor, Borbényi Pál, Braun Mór, Dobák István, Eyszrich György, Fazekas Kálmán főügyész, Holló József, Jenovay Dezső, Kádár János, Katona Imre, Kis József, Kovács Ferenc, ifj Kocsis György, Kolozsváry Mihály, Kovács Lajos, Kristóf Ferenc, Kurucz József, Lengyel Imre, Markgráf Vilmos, Mihálovits Alajos, Móczár Imre, dr Molnár József, Pallagi Ferenc, Peregi István, Puky József, Szabó Imre, Szalay Gyula, Szikszai László, Tapodi József, id. Vidéky Károly, Dobák Ferenc, dr Fazekas Kálmán, Keserű Antal, dr Molnár Béla, Dóczy Pál, Csák Kálmán, Cserényi Géza.

²⁵ IVÁNYOSI-SZABÓ (szerk.) 1985, 313.

²⁶ BKML V. 175/b. II. 513/1890

²⁷ BKMÖL V. 171/a. Közgyűlési jegyzőkönyv 1908. nov. 20. 13517/ki. 198/kgy. 1908. sz.; BKMÖL V. 175/b. I. 193/1906, 1. doboz, 13517/ki. 198/kgy. 1908. sz. kivonat közgyűlési jegyzőkönyvből.

337 000 korona költséggel előirányzott kiviteli terveit 1909. január 24-én adta át Molnár Béla helyettes polgármesternek.²⁸ Ez alapján hirdettek a kivitelezésre pályázatot, amelyen a legelőnyösebb ajánlatot a temesvári Merbl Arnold tette, aki helyi alvállalkozók bevonását ígérte.²⁹ Ismét sorozatos fellebbezések elutasításával az építési munkálatok végül 1909 augusztusában kezdődtek meg.

Építési naplók és bővebb tervanyag hiányában³⁰ a kiviteli folyamatot csak a helyi sajtó beszámolóiból rekonstruálhatjuk. A város nem a teljes épületet szándékozta felépíteni, hanem a régi városháza megtartásával Vas épületének délnyugati sarkát a közgyűlési teremmel. 1909 őszén azonban, amikor a középrizalit monumentális falai kibontakoztak, világossá vált, hogy a két épület nem kapcsolható össze. Vas már 1908 végén elkészítette az elbontásra szánt régi városháza helyére a Piac téri szárny terveit, ehhez azonban a közgyűlés bontást elrendelő határozatára volt szükség. Az új építése ellen tiltakozók tábora ugyan ekkorra megapadt, Szolnoky Lajos azonban továbbra is fellebbezéseket adott be,³¹ akkor is, amikor már az egész városból egyedül csak ő tiltakozott az építkezés ellen.³² A belügyminisztérium elutasította a fellebbezést, így a régi városházát 1910 augusztusában egy hónap alatt eltüntették.

Ekkorra azonban az épület tervezési munkálataiban jelentős változás állt be. 1910. január 28-án Vas hirtelen elhunyt, a művezetést ideiglenesen, majd a kiviteli szerződés ismételt aláírásával építésszárására, Morbitzer Nándorra bízták. Morbitzer több változtatást eszközölt, megmagasította és megváltoztatta a torony formáját, kidobatta a már elkészült díszlépcsőházi korlátmellvédeket, és változtatott az épületbelső ornamentikáján is. Az építkezés gyorsan haladt előre.

Az épület ünnepélyes avatását 1911. október 16-án tartották, de javítási és kisebb kiviteli munkálatok még ezután is folytak.

A városháza az építészek életművében

Mind Vas József (1866–1910), mind Morbitzer Nándor (1875–1950) életműve fehér foltja a művészettörténeti kutatásnak. Életműveik hosszas kutatás után is csak töredékben sorolható fel, ezért a városházát bármelyikük műveihez képest is csak részlegesen lehet viszonyítani.

Morbitzer Nándor 1874. február 5-én született Budapesten. Nagyapja, Morbitzer Mátyás (1816–1868) a Józsefváros köztisztjeletben álló bírása volt. Édesapja Morbitzer Mátyás (1831–1906), édesanyja Taronne Ilona (1856–?).³³ 1899-ben vette feleségül a kiskunfélegyházi

²⁸ „A városi székház tervezete”: FKözl. 1909. jan. 24. 4.

²⁹ BKMÖL V. 175/b. I. 193/1906, 2. doboz, 3360/ki. 1909. sz.; „A váro[s]ház építése”: FKözl. 1909. febr. 28. 5. Merbl Arnoldról nem sok adat áll rendelkezésre. Kivitelezőként elsősorban Temesváron működött, de ide köti egy datálatlan építészeti terve is, amely őt Lechner Ödön követőjének mutatja: temesvári postapalota pályaterve, tus, akvarell, jelezve jobbra lent „Merbl Arnold / Könistein [olvashatatlan]” – a Postamúzeum állandó kiállításán. Két további művét (bér- és üzletház, Weisz-palota, mindkettő Temesváron) közli GERLE–KOVÁCS–MAKOVECZ 1990, 272–273.

³⁰ A városháza tervanyaga csak töredékesen maradt fenn, beleértve a tervpályázati anyagot, az engedélyezési- és látványterveket, valamint a pallérterveket, összesen 77 db tervrajz maradt fenn (különböző intézményeknél: Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata), de ennek java részét a tervpályázati anyag teszi ki.

³¹ BKMÖL V. 175/b. I. 193/1906, 3. doboz, 14030/ki. 1909. sz.

³² BKMÖL V. 175/b. I. 193/1906, 3. doboz, 362/ki. 1910. sz.

³³ Rupprich Péter családfakutatása és szíves közlése (2011), valamint a budapesti Józsefvárosi Plébánia keresztelési anyakönyvében található adatok nyomán: Budapest Főváros Levéltára XV. 20.2. A272, 1874. évi. 326. folyószám.

származású Udvardy Máriát (1877–?).³⁴ Fiuk, Andor (1900–1973) Budapest későbbi főmérnöke. Morbitzer előbb, 1895-ben építőmesteri oklevelet szerzett,³⁵ majd Czigler Győző irodájában helyezkedett el, ahol építési rajzolóként dolgozott, majd fokozatosan bekapcsolódott az iroda tervezési munkálataiba is. Feltehetően ebből az irodából szerzett először értesülést Kiskunfélegyházáról, ahová Czigler még 1891-ben egy leányiskola terveit készítette.³⁶ Az irodában tapasztalatot szerezhetett az újfajta mérnöki építmények tervezésében is (Czigler több vasszerkezetű vásárcsarnokot tervezett), ez szolgáltatta első ismert megbízásához, a meg nem valósult félegyházi húsárucsarnokhoz szükséges tudás alapját. A csarnokot a Hattyúház mögötti területen képzelte el a város. Morbitzer elkészítette a terveket, de a város 1903-ban elállt az építkezéstől.³⁷

Czigler 1905-ben bekövetkezett halála után Morbitzer, immár építészként önálló irodát nyitott. Több tervpályázaton indult. 1904-ben ő kapta a megbízást a kiskunfélegyházi Sár-lós Boldogasszony-templom átépítésére: Mária Terézia korabeli stílusban új, díszesebb homlokzatot és új sekrestyéket tervezett. 1904-ben indult a központi elemi iskola és a városháza tervpályázatán, előbbin elnyerve a megbízást a végleges tervek elkészítésére. 1905-ben a város ennek az iskolának a felépítésétől is elállt. Nem maradt azonban megbízás nélkül, igaz, ezt már magánháza kapta: 1907-ben Táby József tisztiorvos házat tervezte meg (Móra tér 4.).³⁸ 1908-ban bekapcsolódott a Vas József tervei szerint épülő Constantinum építési munkálataiba: a betegeskedő építész helyettesítette.

Vas József Kleineisel József néven látta meg a napvilágot 1866. február 18-án id. Kleineisel József (1842–1896) és Morbitzer Magdolna (1844–1911) gyermekeként.³⁹ Életútjáról nem sokat tudunk. 1887-ben változtatta nevét Kleineislről Vasra.⁴⁰ Az 1890-es évek végén Jablonszky Ferencsel vezetett közös irodát.⁴¹ Vele Thék Endre megbízásából mutatták be egy Orosházán létesítendő iparcsarnok terveit.⁴² A Jablonszkyval közös iroda 1900–1902 körül szűnt meg, mivel ekkor Vas az Egyesült Államokba utazott, ahol New Yorkban Takách Bélával alapított közös irodát.⁴³ Kétévi kint lét után 1904-ben mindketten hazatértek, februárban beadták pályaművüket a kiskunfélegyházi városházára, Takách azonban néhány hónap múlva visszautazott, és a közös iroda megszűnt. 1905-ben közölték Vas második díjat nyert pályatervét, amelyet a Vízaknában (Ocna Sibiului, Románia) építendő fürdőhöz készített.⁴⁴ Ezt még elegáns neobarokk stílusban tervezte, de 1904-es első, még Takách Bélával közösen jegyzett pályatervén már Lechner Ödön követőjének mutatkozik. Mint arról szó volt, második pályatervével nyerte el a megbízást. Mivel azonban a város egy időre elállt a városház-építéstől,

³⁴ Budapest Főváros Levéltára XV. 20.1. A 761, VIII. kerületi házassági anyakönyv 1899. évi 1135. folyószám.

³⁵ KISS – V. SZINNYAI 1997, 136.

³⁶ Bács-Kiskun Megyei Levéltár (a továbbiakban BKML) XV. 15. Kiskunfélegyházi tervrajzok gyűjteménye, Czigler Győző: leányiskola tervei (három változat vázlattervei és leszámolási tervek), 1891. Vonatkozó iratanyag: BKML V. 175/b. Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Közigazgatási iratok (a továbbiakban V. 175/b.) I. 1456/1889. A meg nem valósult iskoláról lásd: KŐFALVINÉ ÓNODI 2009, 65.

³⁷ BKML V. 175/b. I. 3688/1902

³⁸ BKML V. 175/b. I. 2580/1907

³⁹ A budapesti Józsefvárosi Plébánia keresztelési anyakönyvének bejegyzése alapján – Budapest Főváros Levéltára XV. 20.2. A278, 1866. évi 294. folyószám

⁴⁰ Budapest Főváros Levéltára XV. 20.2. A278, 1866. évi 294. folyószám. (az anyakönyv utólagos bejegyzése)

⁴¹ *Budapesti cím- és lakásjegyzék*, 11. évf. 1899, Franklin Társulat, Budapest 1899, 472.

⁴² VERASZTÓ 2008, 96.

⁴³ ALMÁSI BALOGH 1907, 213.

⁴⁴ „A vízaknai fürdő pályatervéi”: *Magyar Pályázatok* 3. évf. 5. sz. (1905. március), 1–27.

más megbízást teljesített. 1907-ben készítette (több, nem ismert változatban) a Constantinum terveit. A zárdaiskolát 1907 novemberében kezdtek el építeni. Betegsége többször megakadályozta a művezetésben, ezért maga helyett Morbitzert küldte a városba, akivel bélyegzőik tanúsága szerint 1908-ban közös irodát is nyitott. Önálló művei közül tudunk Thék Endre 1905–1906-ban épített és 1937 körül lebontott bérházáról (egykor Üllői út 66/b).⁴⁵ Vas ugyanekkor a szomszédos saroktelek (Üllői út 66/c.) szintén Thék nevéhez köthető építkezésében is közreműködött.⁴⁶ Ismert továbbá egy, a budapesti Baross utcába tervezett bérház alaprajza is, amely Bárczy István (1866–1943), Budapest főpolgármesterének beruházási programjában készült volna 1909–1910-ben.⁴⁷ Ez az épület azonban nem valósult meg.

Vas és Morbitzert nem csak a közös iroda kapcsolta össze. Egymással rokonságban is álltak. Közös rokonuk volt Thék Endre, akinek első felesége, Morbitzer Antónia (1850–1892), Nándor nagynénje volt. Thék második felesége, Kleineisel Ilona (1871–1950) Vas József húga volt. A Kleineisel és Morbitzer családok is házasság révén rokonok voltak: Kleineisel Ilona és Vas József édesanyja Morbitzer Magdolna, Antónia testvére volt.

Vas és Morbitzer közös irodája 1908-ban a lévai (ma Levice, Szlovákia) szálló, kaszinó és színház épületére kapott megbízást.⁴⁸ Ugyanekkor készült a félegyházi Bányai Mór ügyvéd házána (Kossuth u. 12.) első tervváltozata. Mindkét épület már eltávolodik a mázas kerámia és a magyaros motívumok alkalmazásától. A Bányai-házat némi módosítással 1910-ben emeletesre húzták fel, Vas azonban már sem ennek az épületnek a befejezését nem érte meg, sem az 1909 augusztusa óta épülő városházáét. 1910. január 28-án érte a halál, sírja a Rákoskeresztúri Új köztemetőben található a Thék család sírboltjában.

A közös iroda ügyeit, így a félegyházi városházát Morbitzer vitte tovább, aki 1910-ben egy fővárosi kislakásos bérházra (XIII. ker. Hegedűs Gyula u. 90.) is kapott megbízást.⁴⁹ Önálló művei közül kiemelendő az 1911-ben tervezett Első Kiskunfélegyházi Kenyérgyár épülete (kivitel: 1912; 1927-ben elpusztult).⁵⁰ 1914 előtt több meg nem valósult terve készült Kiskunfélegyházára: Szent István Plébánia épülete (1912), városi park épületei (korcsolyapálya, vendéglő, 1913), vágóhíd (1914–1915).⁵¹ A vágóhíd az 1920-as években épülhetett fel külföldi kölcsönnek köszönhetően. 1912-ben Morbitzer – eddig ismeretlen felkérésre – a Constantinum átépítését és bővítését fontolgatta. Ezt, akárcsak a városházát, saját elképzeléseinek rendelte volna alá, neogótikus tornyot csatolt a kétszeresére bővített Vas-féle épülethez.⁵² A Constantinum bővítésére 1913-tól került sor, Morbitzer tervei szerint 1913-ban a Petőfi utcán, 1914–1917 között az Oskola utcán csatoltak toldalékszárnyat Vas épületéhez.⁵³

⁴⁵ DÉRY 2007, 462.

⁴⁶ Budapest Főváros Levéltára XV. 17. f. 401/104. Az ehhez az épülethez tartozó terveken Vas József bélyegzője szerepel, ez azonban még csak arra utal, hogy kivitelezőként, esetleg művezetőként jelen volt az építkezésnél. Az épületet, amely kissé átalakított formában ma is áll, más tervezőhöz (Grioni Antalhoz) kötik. – DÉRY 2007, 462.

⁴⁷ „A főváros építkezései. II. közlemény”: *Magyar Építőművészet* 7. évf. 8–9. sz. (1909), 25. Az épület azonosítása – ha egyáltalán megépült – egyelőre várat magára. Bárczy programjáról részletesen lásd ERDEI Gy. 1991.

⁴⁸ „Versenyárgyalási hirdetés”: *Vállalkozók Lapja* 30. évf. 1. sz. (1909. jan. 6.) 26.; „Léva”: *Vállalkozók Lapja* 30. évf. 36. sz. (1909. szept. 8.), 14.; „Versenyárgyalási hirdetés”: *Vállalkozók Lapja* 30. évf. 36. sz. (1909. szept. 8.), 25.

⁴⁹ KABDEBŐ 1913, 6., 8.; ERDEI Gy. 1991, 64.

⁵⁰ BKML V. 175/b. I. 6769/1911

⁵¹ BKML V. 175/b. I. 337/1912; BKML V. 175/b. I. 6152/1911; BKML V. 175/b. I. 293/1911

⁵² BKML XV. 15. Morbitzer Nándor: homlokzati terv a zárda és leányiskola épületéhez, 1912. július 10., tus, akvarell, paszpartuzott karton, j. j. l. „Morbitzer Nándor ép. / 1912. VII. 10.”, 41,5 x 64,5 cm.

⁵³ BKMÖL V. 175/b. I. 997/1911

1917-ben készítette a József fiúárva-ház pályatervét Budapestre.⁵⁴ 1926-tól épült a félegyházi városi bérház (Kazinczy u. 1.), konzervatívabb neobarokk stílusban, eltávolodva mind az 1914 előtti, mind az 1926 körüli progresszívebb irányzatoktól.⁵⁵ 1929-ben az építési tervezett kórház szülészeti osztályának vázlatterveit ajánlotta fel a városnak.⁵⁶ (Nem valósult meg.) 1915 és 1921 között a Pénzügyminisztérium építési osztályát vezette.⁵⁷ Az 1930-as években a fővárosi bíróság építész-szakértője⁵⁸ és a Thék-gyár igazgatója, amely 1937-ben végül bezárt. Utolsó ismert műve egy fővárosi villa melléképülete (Pállffy–Muthner–Fridvalszky-villa napozója, 1939). 1950. június 1-én Budapesten hunyt el. Sírja a Kerepesi úti sírkertben található.

Ebből a kevés tervből is világossá válik, hogy egyikük sem könyvelhető el pusztán Lechner-követőként. A lechneri elemek csak a városházán és a Constantinum épületén mutathatók ki, egyfelől továbbdísztett, másfelől redukált formában. Mivel kettőjük közül a kutatás csak Morbitzer nevét ismerte (Vas nevét már az épület 1929-es ismertetése sem említi),⁵⁹ különös súllyal kell felhívni arra a figyelmet, hogy az Morbitzer Vas Józsefen keresztül lett Lechner-követő, s akkor is csak rövid időre. Mivel azonban minden kétséget kizáróan ezek fő műveik, mérlegelnünk kell őket Lechner-követőként.

A Lechnert külsődlegesen követő építészek megítélése szinte a kezdetektől fogva negatív.⁶⁰ Vas és Morbitzer is azok közé a Lechner-követők közé tartozik, akik előképüket külsődlegesen, s nem elveiben követik. Ám hogy mit jelenthetett Lechnert követni Vas és a tőle kezdetben külön dolgozó Morbitzer számára, azt nem az épületre applikált motívumok eredetében és céljában lehet megragadni, (a későbbiekben kitérünk erre is), hanem sokkal inkább az 1903-ban kiírt tervpályázatra beadott pályaműveikben. Más épületeiknél a városháza építéskor ugyanis már sem mázas kerámiát, sem magyaros motívumokat nem alkalmaztak, a városháza épülete eddig ismert műveik között igencsak elszigetelt jelenség.

Morbitzer Czigler irodájában a historiáló építészet elveit sajátította el, s kamatoztatta mind a Sarlós Boldogasszony-átépítésénél (1904–1905),⁶¹ mind a városháza első tervpályázatánál. Az első pályamű homlokzatának neobarokk stílusa a templomhoz viszonyítva adekvátnak tűnik (s vele a város Mária Terézia tiszteletéhez is, hiszen ő adományozott mezővárosi rangot Félegyházának 1774-ben); a tervnek leginkább alaprajzát dicsérték a bírálók, az épület karaktere azonban egyáltalán nem utal a funkcióra.

Morbitzer a második pályaterven radikálisan változtatott. (4. kép) A pályatervhez mellékelt leírásából kitűnik, hogy elsősorban Lechner kecskeméti városházához kívánt igazodni.

⁵⁴ *Magyar Építőművészet* 15. évf. 7–9. sz. (1917), 23.

⁵⁵ BKMÖL V. 175/b. I. 4603/1932

⁵⁶ BKMÖL XXII. 103. Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai, 7937/1945

⁵⁷ GERLE–KOVÁCS–MAKOVECZ 1990, 148.

⁵⁸ *Magyarország tiszti cím- és névtára* 41 (1931), Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1931, 367.

⁵⁹ *Magyar Építőművészet* 29. évf. 6. sz. (1929. június), 30–31.

⁶⁰ Eleinte azoknak az építészeknek a részéről, akik magukat Lechner szellemi követőjének tartották. Komor Marcell például így írt: „A Lechner-stílus nem vonalak grammatikája alapján adódott. Rossz tanítvány az, aki fog egy 'Lechner-vonalat' és azt variálja. Jónéhány ilyen epigon-variációt kellett elszenvednünk [...]” – EZREY (Komor Marcell): „A magyar formanyelv építészetünkben”: *Vállalkozók Lapja* 1929. január 30. Idézi VÁRALLYAY 2006, 24 és 214. A szakirodalom álláspontja is hasonló: építészettörténet-írásunk inkább azokat emeli ki, akik a lechneri eszmét éltették (Lajta Béla, Vágó József, Medgyaszay István) azok ellenében, akik Lechner kevésbé ihletett követőinek tűnnek. (Paradox módon Komor és Jakab is ez utóbbiak közé került). Lásd GERLE–KOVÁCS–MAKOVECZ 1990, 7–15. – GERLE 1998, 258. – DÉRY–MERÉNYI 2000, 90–92. – Nemzetközi összefüggésben lásd KESERÜ 1993, 127–142.

⁶¹ A templom történetét lásd: KÁLLAINÉ VEREB (szerk.) 2011.

A homlokzat tekintetében azonban szembeötlő Vas József és Takách Béla közösen jegyzett első pályatervének közvetlen hatása. (Elsősorban a városházi karakter kialakításában, ezt saroktorony hozzáadásával érte el.) Morbitzer igen eklektikus épületet képzelt el: úgy Lechner-követő, hogy közben romantikus kastélytoronyokra és gótikus formákra is épít. A középrizalit köcsipkés attikája és a torony négy fiálás kialakítása szervesen egységbe kerül a címertartó oromzat alakításával, amely a kecskeméti városháza oromzatának számárhátív nélküli változata. Ugyanúgy a kecskeméti városházára vezethető vissza a második emeleti ablakok lóhereíves záródása. A toronyforma önmagában is érdekes: a faszervezetből elképzelt toronysisak szabálytalan nyolcszög alapú, a sisak alatti faszervezetű kilátó sarkain az Iparművészeti Múzeum kupolájára utaló fiatornyok ülnek. Meglepő az a szinte szó szerinti egyezés, amit ez a torony egy Csontváry Kosztka Tivadar (1853–1919) által megörökített karlsruhei építmény tornyával mutat.⁶²

Vas és Takách pályaterve 1904 februárjából sokkal egységesebb, bár alaprajzilag kevésbé átgondolt terv volt. Miután Takách visszatért az Egyesült Államokba, Vas önálló tervet nyújtott be 1904 októberében. (A két pályaterv apró részletekben különbözik, mint a középrizalit három ablak elé kihúzott erkélye, az oromzatot díszítő figura.) Bár a bírálók ezt tartották legkevésbé sikerültnek, a város közönségének tetszését ez a terv nyerte meg, és ez alapján készültek a következő év részletesebb tervei. A mai épület alapkoncepcióját ez a pályamű rejti. A tető zöld-vörös cserépből kialakított geometrikus mintázata, a középrizalitra koronászerűen ráülő, majolikával díszített oromzat, a szintén majolikával díszített, pártákkal tagolt attika, az ablakok téglaszalagos keretelése, mind Lechnerre vezethető vissza. Egyedül a torony kivétel ez alól: egyszerű gúlatetős formája az alaprajz ismeretében szabálytalan négyszögön nyugodott volna. Ha Vas Józsefen múlik, a városháza épülete ma is így nézne ki. (2-3. kép)

A Vas-féle pályatervek ornamentikája csekély módosulásokon ment át, mire elkészültek az 1905-ös, akkor véglegesnek tekintett tervek. Vas kalotaszegi kályhacsempék motívumaihoz igazodott. Az épületre felkerült ornamentika végül mégsem ilyen lett. A világosan tagolt, csokorszerű virágegyüttesek helyére egymást sűrűn átmetsző szárú, bonyolult virágminta került. A bonyolultabb díszítések Morbitzer nevéhez köthetők, míg Vas az egyszerűséget kereste, mint ezt a Constantinum liliomos betétei és a korábbi pályatervek alapján sejtethjük.

A városházát szemlélhetjük Vas és Morbitzer közös alkotásaként, de a kettejük nézetei közötti feszültségek is kimutathatók, kiváltképp, mert Morbitzer Vas halála után kezdett a módosításokba. Leglényegesebb változtatása a torony megmagasítása volt. Először 1910 augusztusában állt elő az ötlettel, majd októberben újabb két méterrel magasított a tornyon, így az végül 47 m magas lett. Nemcsak megmagasította és templomtornyokhoz hasonló módon reprezentatívvá tette, (formai analógiája például a diósgyőri evangélikus templom tornya)⁶³ vele az egész épület jellegét és ikonológiáját megváltoztatta. A kettős ívű, nyolc héjból álló toronysisak előképeit barokk és neobarokk tetőidomokban jelölhetjük meg. Ilyen sisakja van az apatini városházának (tervezte Raichle J. Ferenc, 1907) és a Lang Adolf (1848–1913) tervezte pécsinek (1907). Ezek azonban bádoggal s nem díszcseréppel fedettek. A Morbitzer-torony pártái ugyanakkor erősen emlékeztetnek gótikus és neogótikus templomtornyok vimpergáira is. (5. kép)

A torony által meghatározott épület formai rokonságát nemcsak részletekben kereshetjük, hanem az elrendezésben is. Feltűnő például, hogy a torony nem tengelyben helyezkedik el,

⁶² Csontváry Kosztka Tivadar: *Karlsruhei emlék*, 1894, magántulajdon, papír, ceruza, 8,3 x 12,5 cm. Közölve: *Csontváry-emlékkönyv. Válogatás Csontváry Kosztka Tivadar írásaiból és a Csontváry-irodalomból*, szerk. NÉMETH Lajos, Corvina, Budapest 1976, képmelléklet. Hogy az épület valós-e vagy áll-e még, illetve tervezőjének kiléte további kutatásokat igényel. Fontos azonban megjegyezni azt, hogy Karlsruhéban építészeti iskola működött. Így ha a két torony egyezése nem véletlen, fel kell tételeznünk, hogy Morbitzer járt itt.

⁶³ Miskolc, Vár u. 7. A templomot 1902-ben szenteltek fel.

még csak nem is a középrizalit mellett, mint Szabadkán, hanem aszimmetrikusan a sarkon, mint Marosvásárhelyen vagy Zentán. A Kovács Frigyes (1875–?)⁶⁴ által tervezett zentai városháza (1912–1914) rokonítható leginkább a kiskunfélegyházi: a torony itt is két főút metszéspontjában helyezkedik el. A félegyházi városháza Morbitzer-tornya az épület többi részéhez képest szinte különálló életet él. Olyan formák láthatók itt, amelyek az épületen másutt nem. A téglakövekkel, az efölött nyolcszögűvé váló hasáb minden második falát órával és afölötti pártázattal ékítő, ívelt tetővonalú, s az Iparművészeti Múzeum kupolájához hasonlóan lanternával koronázott építményen különösen elütnek az épület többi részétől az órák fölötti párták: ezeknek a préselt téglából emelt íveknek a belső logikája különbözik a Vas által tervezett Kossuth utcai oromzat íveinek logikájától. Míg utóbbiban növényutánzó formát fedezhetünk fel, amely alulról kiinduló, elágazó s lehajló indákra emlékeztet, de mindvégig gráfszerűen követhető marad, addig a tornyon az órát keretező, az óra felett egymásba hurkolódó vonalak kapcsolata szervesen a harmadik, magasabbra kerülő hurokkal. Éppen a torony alapján lehetne legjobban Morbitzert a Lechnert utánzók közé sorolni, még hozzá azok közé, akik immár a „mester” által alkalmazott formaelemeket alkotó módon tették magukévá, de a torony önmagában való értékelése helyett célszerű azt inkább Vas terveihez és környezetéhez képest vizsgálni. Míg Vas egyértelműen a közgyűlési teremre, a város mintegy szívére helyezte a hangsúlyt, Morbitzer a toronyra. Vas a Kossuth utcára komponálta épületének fő nézetét, az épület képét elsődlegesen, mint a kecskeméti városházáét, a középrizalit határozza meg. Vas épületének is fontos része a torony, amely ha megépült volna, az Ótemplom és Újtemplom tornyai mögött a szerény harmadik helyet foglalta volna el. Vaszál azonban az alacsonyabb torony konzekvens eleme egy kisvárosba elgondolt ideális középületnek,⁶⁵ amely mintegy arra volt hivatva, hogy az épülethez észak felől közeledve ráirányítsa a figyelmet a középrizalitra, majd a város főutcája, a Kossuth utca, rajta a város legmagasabb épülete, a Szent István-templom felé.⁶⁶ Ezt a bejárési irányt kijelöli a díszterem alatti átjáró is.⁶⁷ A torony megépítését egyfelől a városházi karakter indokolta, (alig találni 1900–1914 között épült torony nélküli városházát), másrészt az, hogy két forgalmas út kereszteződését jelzi.

Egészen más képet fest e történet praktikus oldalról nézve. A torony fala egy 2008-ban készült statikai szakvélemény⁶⁸ szerint a legfelső szinttől lefelé egészen az első emeletig

⁶⁴ VALKAY 2002, 469.

⁶⁵ Érdemes összehasonlítani valóban ideáltervnek szánt középülettervekkel, mint Jánszky Béla és Szivessy Tibor vidéki városházaterve. – *Magyar Építőművészet* 29. évf. 6. sz. 1929, 26–27. A torony itt is középre került, magassága azonban nem egészen indokolt, sőt – az alaprajz változtatásával – akár el is hagyható anélkül, hogy a középületjelleg elveszne. V. ö. pl. a poroszlói községházával, de leginkább a Paulovits Pál tervei alapján épült balmazújvárosi városháza (épült 1911) kívánczik összevetésre Vas épületével: Paulovits a kisváros léptékének megfelelően kicsinyítette le a városháza-épületet. – BAGYINSZKY–GERLE 2008, 150–151. Hogy a közvélemény átvette Morbitzer álláspontját, miszerint szükség van a magasabb toronyra, a sajtó 1911. januári megnyilvánulása mutatja: ti. „idomtalanabb” lesz az épület, ha alacsony marad a torony. – „Víztorony”: *Félegyházi Közlöny* 1911. jan. 15. 4. Vas tornya, ha hiszünk Morbitzernek, előnytelenebb lehetett. De Vasz semmi esetre sem lehet helyismeret hiányával megvádolni, többször a városban járván nyilván tisztában lehetett emelendő épületének nézeteivel, ezért feltehetően nem véletlenül tervezte alacsonyabbra.

⁶⁶ Ezzel Vas tornya nagyon jól beillt volna a historizáló városépítészet koncepciójába. Morbitzer tornya is beillik, csupán az épület stílusa nem – szigorú értelemben véve – historizáló. – WINKLER 1993, 47, 48. (A városháza építési ideje itt tévesen 1912, a Szent István-templom tévesen Szent László-templomként szerepel.)

⁶⁷ Hogy Morbitzer tornyai hogyan fejlődtek tovább, azt az 1912-ben, a Constantinumhoz készült bővítési terv mutatja, amellyel úgy tűnik, ismét az erdélyies formákhoz került közel.

⁶⁸ Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának Tervtára, készítette a szegedi Funkció és Szerkezet Mérnöki Iroda Bt.

folyamatosan vastagodik, a földszinti alaprajzban azonban egyáltalán nincs nyoma: a földszinti üzlethelyiségek számára hely kellett. Morbitzer vasbetonnal tervezte kiváltani a terhelést, elképzelése azonban csak 50 évig volt szavatolható. 1965-re a torony látványosan megdőlt az udvar irányába, legutóbb pedig 2008-2009-ben kellett statikailag helyreállítani.

Morbitzert további pályáján sem mondhatjuk innovatív építésznek, ellenben feltűnik jó alkalmazkodókészsége a neobarokktól az 1910 körüli finn hatáson át a világháború utáni inerciikus építészetig.⁶⁹ Ennek tükrében a városházát lechneriánus intermezzónak tekinthetjük Morbitzer életművében. Vas egyetlen ismert, önállóan készített terve (vízaknai fürdő pályaterve) nem ad lehetőséget hasonló következtetés levonására.

A stílus kérdése

Az épület magyaros jelzővel leírt stílusához az építészek felől kevéssé közelíthetünk, mivel az életművükben párját ritkítja. (Rupprich Péter visszaemlékezése szerint azt a családban cifra-palotának emlegették.) Ezért ezen a ponton az építető felől érdemes közelítenünk.

Kiskunfélegyháza az 1880-as évektől kezdve egyértelműen 48-as párti város volt, felettébb büszke arra, hogy 1886-ban történt díszpolgárrá választását Kossuth egyedül neki köszönte meg levélben.⁷⁰ Ellenzékiségének köszönhetően azonban az állami támogatások nemigen érkeztek a városba. A város helyzete 1906-ban vett fordulatot,⁷¹ s a korábban tervbe vett és elvetett épületek megvalósítását elrendelő határozatok sorozata született 1907 januárjában (mint arról volt szó, köztük éppen a városházáé). Megindult a közművesítés az agilis polgármesterhelyettes Molnár Bélának köszönhetően. (Elődje, Szerelemhegyi Károly korántsem bizonyult tevékeny polgármesternek.) Az a fejlődés, ami például Kecskeméten már 1896 előtt megindult, Félegyházán most kezdődött el, ennek a fejlődési ívnek vált zárókövévé a városháza épülete, holott ahhoz az 1910-es évekre áttolt fejlesztések első mérföldkövének képzetét társították a kortársak.

Sem az 1902-től 1908-ig tartó, sem az ezután következő vitákban nem találkozunk olyan vélekedéssel, amely szerint az új épület „magyaros” stílusa nem megfelelő, pedig az épületről szóló vita tetemes mennyiségű olvasmányt tesz ki a félegyházi sajtóanyagban. Még az építkezést legjobban ellenző Szolnok Lajos (aki arról ismert, hogy sorozatos, politikai okokból beadott fellebbezéseivel bénította az építkezést) sem emelt kifogást a majolikák motívumai ellen, csupán drágállotta őket. Mindössze két olyan véleményt ismerünk, amelyek az épület stílusát teszik szóvá (az épület „jászos-gyászos”), és ezek egyike sem vehető komolyan. (Az egyiket bizonyosan nem beszámítható ember írta, a másik az építési ügyre nézve lényegében tárgyaltan.)⁷²

Bár hivatalos előírásként sohasem fogalmazták meg, Morbitzer 1904-es második pályatervéhez mellékelt tervleírásából tudjuk, hogy a magyaros stílus közkívánat volt. Ez Lechner Ödön műveinek követését, utánzását elvileg éppúgy jelenthette, mint a Wlassics Gyula (1852–1937) által 1902-ben éppen Lechner mélységes elítélésével együtt említett, de körül nem vonalazott, támogató „igazi magyar” stílus.⁷³ Ha a város által díjazott pályatervet nézzük, egyértelművé válik azonban, hogy a két lehetőség közül a félegyháziak az előbbit preferálták. A városi 48-as párti ellenzékiség megnyilvánulása is lehet tehát az, hogy a hivatalos kultúrpolitikával

⁶⁹ A Fiatalok közvetítette finn hatásra példa az Első Kiskunfélegyházi Kenyérgyár épülete 1912-ből (1927-ben elpusztult) és az 1910-ben épült budapesti 13. ker. Hegedűs Gyula u. 90. sz. bérház. 1926-ban épült a redukált barokk stílusú félegyházi városi bérház (Kazinczy u. 1.)

⁷⁰ A kiskunfélegyházi Kossuth-kultuszról lásd FEKETE (szerk.) 1987.

⁷¹ IVÁNYOSI-SZABÓ (szerk.) 1985, 313.

⁷² Utóbbi forrást közli és elemzi BRUNNER 2011.

⁷³ WŁASSICS Gyula: „Parlamentibeszéd”: *Budapesti Közlöny* 1902. ápr. 18. Idézi LYKA 1902, 164.; GERLE (szerk.) 2003, 29.

szemben Lechner követését támogatták, amit alátámasztani látszik, hogy az épületben egyáltalán nem kapott szerepet egyetlen uralkodó képmása sem, mint számos más, hasonló méretű városházában (Marosvásárhely, Szabadka). Egyik magyar királynak sincs portréja, az akkor trónon lévő I. Ferenc József pedig végképp nem jelent meg. A magyar államot az épületben egyedül a díszlépcsőház üvegablakából mára eltávolított Szent Korona jelképezte. (Ennek helyén ma a mai címer látható.) Ellenben a helyben született díszpolgároknak (Holló Lajos országgyűlési képviselő, Fazekas Ágoston alispán) reprezentatív portrékat rendeltek a díszterembe.⁷⁴

Holló Lajos, a város országgyűlési képviselője volt az, akinek látszólag háttérben meghúzódó szerepére csak kerülőutak megtételével figyelhetünk föl. Igaz, nem volt jelen a tervpályázatok elbírálásánál, pedig a bíráló bizottság tagja volt, sőt, éppen ő volt az, aki 1906-ban az építkezés „boldogabb időkre” való halasztását javasolta a közjogi válságra való tekintettel, személye azonban meghatározó tényező, amire nemcsak abból lehet következtetni, hogy a város második nyilvános helyre kifüggesztett portréja (Kossuthé után) az övé volt. (A reprezentatív portrék kifüggesztésének szokása feltűnően későn, éppen az ő jóvoltából honosodott meg a városban.) Holló – az országgyűlés közigazgatási bizottságának tagjaként – 1890 körül többször felszólalt az országgyűlésben a közigazgatási reformtervezet ügyében.⁷⁵ A 48-as párti politikus véleményében az önkormányzatok autonómiája mellett foglalt állást, angol mintára hivatkozva az erős önkormányzatot tartotta a közigazgatás egyik alapegységének, amit azonban a kormányzat szerinte hiteltelenné tett.⁷⁶ (A városi közbeszéd egyik leglényegesebb eleme éppen a hitelesség kérdése volt.) Megfigyeléseit és javaslatait 1891-ben könyv formájában is nyilvánosságra hozta.⁷⁷ Az autonómiára való törekvés igénye Holló politikai szövegeiben, és a város azon törekvése, amely a még nagyobb autonómiát biztosító törvényhatósági jog elnyerésére irányult, összhangba hozható a korszak nemzeti kultúráról szóló politikai diskurzusaival. Holló szerint a nemzeti eszme (az önálló magyar államiség) a közigazgatás alapkövetelménye. Egy magyar közintézménynek tehát úgy kell berendezkednie, hogy az mindenekelőtt a magyar államiség eszméjét szolgálja, és ne a perszónalunión alapuló Osztrák–Magyar Monarchia érdekeit. (Amellett, hogy a különböző nemzetiségek magyarosítása is burkolt cél.) A függetlenségi politika szemszögéből a közigazgatást befogadó, és általában véve bármilyen magyar középület és annak stílusa csak másodlagos kérdés.⁷⁸ Holló maga ugyan nem téri ki erre, a magyar kultúra elsődlegességét mindazonáltal kiemelten fontosnak tartotta, hiszen könyvének záró sorai a következők: „*Ha akár a szláv, akár a német kultúra karjaiba dobjuk magunkat, lassankint és észrevétlenül elveszünk a nagy szláv vagy germán áramlatban. / Azért gondoljuk meg még egyszer jól, hogy mit teszünk!*”⁷⁹ A későbbiekben is rendre felszólalt a nemzeti kultúra ügyében.⁸⁰ A nemzeti kultúra, azon belül

⁷⁴ A középületek reprezentatív portréiról lásd BICSKEI 2007.

⁷⁵ HOLLÓ 1888; HOLLÓ 1890.

⁷⁶ HOLLÓ 1888.

⁷⁷ HOLLÓ 1891.

⁷⁸ A 48-as párti kultúrafelfogásról, amennyiben ilyenről valóban beszélhetünk, érdemes idézni Lesznai Anna monumentális regényéből Berkovics István szavait: „*Szép, szép a művészet, díszmagyar a nemzet testén, de a csont, a hús, az izom mégiscsak a politika!*” – LESZNAI Anna: *Kezdetben volt a kert*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1966, II. köt. 299.

⁷⁹ HOLLÓ 1891, 240.

⁸⁰ Holló az országgyűlésben többször felszólalt a kulturális haladás ügyében. (1889. jún. 8., 1896. márc. 11. 1898. nov. 21., 1902. febr. 3., 1903. jan. 27. – HOLLÓ szerk. 1997, I–II.) Többször kifejtette, hogy „*Az anyagi és szellemi kulturának emelését azért tartom és tartja fontosnak mindenki, mert ha mi nem haladunk nemcsak abban az arányban, melyben minden modern állam halad [...], akkor a világversenyben mi egyszerűen el fogunk bukni [...]*” (1889. jún. 8.) Felszólalásaiból kiderül, hogy a német-osztrák kultúra befolyását tartja

is a nemzeti építészet kérdése másoknál is előtérbe került ekkoriban (például Huszka Józsefnél). Lechner Ödön, akinek 1890-től felépült épületei (kecskeméti városháza, Iparművészeti Múzeum és Iskola, Földtani Intézet, Postatakarékpénztár) világos állásfoglalásnak tűnhettek a magyar nemzeti építészeti stílus léte mellett, kivívta a konzervatív Tisza-párti hivatalos politika (Wlassics) ellenszenvét. Bár az akkor kormányon lévő Szabadelvű Párt nem tekinthető egységes kultúrpolitikát képviselő szervezetnek (és ez igaz a 48-as Függetlenségi Pártra is), a nemzeti művészet létéről vagy nemlétéről szóló egyre élesebb viták a 20. század elején meghatározták a kultúráról való gondolkodás módját és mikéntjét. Az 1890-es végén ráadásul a kulturális és művészeti függetlenség gondolata érzelmekkel telítődött, ami az 1904-1906-os közjogi válságban éleződött ki.⁸¹

1904-ben is el lehetett mondani, hogy a városi önkormányzatok (a törvényhatósági jogú városokat kivéve) nem rendelkeznek olyan erős jogokkal, mint amilyeneket Holló korábban elképzelt. Ennyi autonómia is elég volt azonban arra, hogy a Lechner követői által országszerte hamar elterjesztett magyaros stílus reprezentatív városi középületek szinte kizárólagos stílusává vált a 20. század első évtizedében. Az tehát, hogy a lechneri stílus „közkívánat” volt Kiskunfélegyházán, amennyiben ezt az építészeti stílust a város önkifejezési eszközének tekintjük, minden kétséget kizáróan a város függetlenségi párti húzásával hozható kapcsolatba. Ennek hátterében a város elöljárói (Molnár Béla helyettes polgármester, Holló Lajos országgyűlési képviselő, Dóczy Pál városi mérnök) sejthetők, hiszen az építészek elsősorban velük álltak kapcsolatban. A források alapján Dóczy Pál volt, aki először leírta Lechner nevét az új városháza kapcsán, az iratok alapján ugyanakkor nem lehet eldönteni, vajon az ő ötlete volt-e az építész felkérni. Molnár Béla mind Vassal, mind Morbitzerrel baráti kapcsolatokat ápolt. Holló Lajos a városi középítkezések terveit szintén első kézből ismerte.

Kiskunfélegyházán nem a stílusról folyt a vita, hanem inkább a pénzről. Jellemző, hogy a majolikadíszítést nem másért, mint 12 000 koronát kitevő költségei miatt akarták többen elvetni. Régi és új vitája itt nem szecesszió és magyar stílus vitája (amelyekről 1902-ben Lyka Károly már bizonyította, hogy egy és ugyanaz),⁸² hanem a Függetlenségi Párt és ellenzéke helyi vitája. A 48-as párt orgánuma, a Holló által alapított *Félegyházi Hírlap* (amely 1903-tól *Félegyházi Hírlap egyesült Félegyházi Híradó* néven futott tovább), és a Szabadelvű Párt, majd később a Munkapárt orgánuma, a *Félegyházi Közlöny* városházát illető vitája is bizonyítja, hogy a helyi érdekeltek fontosabbak voltak.⁸³ A *Félegyházi Közlöny*ben sorozatban jelentek meg az építkezést anyagi okokból ellenző cikkek, míg a *Hírlap* a haladásba vetett hitet hirdette és egyértelműen az építkezés mellett foglalt állást. Az építészeti stílus tekintetében azonban mindkét lap közömbösnek mutatkozott. A stílus azonban csak látszólag volt az építésre bízva. Aligha képzelhető el, hogy a városi tanács – különösen a Constantinum felépítése után – ne ragaszkodott volna a lechneri stílushoz. A leányiskola 1908-as átadását megelőzően még elfogadtak

mindvégig károsnak. Ezért ellenezte a Hentzi-szobor felállítását. Holló Széll Kálmán miniszterelnökkel folytatott vitájában hiányolta a nemzeti kultúrpolitikát is. 1909-ben a városok autonómiáját erősítő intézkedéseket üdvözölte. Holló gondolatait a Róka Enikő által elemzett 19. század végi – 20. század eleji kultúrpolitikai diskurzusok tükrében érthetjük meg igazán. A nemzeti kultúra külföldi hatásokkal szembeni nyitottsága vagy zártsága létkérdésként jelent meg. – RÓKA 2010. Róka Enikő hangsúlyozottan felhívta rá a figyelmet, hogy a politikai, ideológiai és esztétikai állásfoglalásokat csak igen nagy körültekintéssel lehet egymásra vonatkoztatni.

⁸¹ RÓKA 2010, 208–209.

⁸² LYKA 1902.

⁸³ Fekete János is (Kiskunfélegyháza sajtótörténetéről szólva) kiemelte a két párt állandó vitáját a 20. század első évtizedében. – FEKETE 1987, 223–230.

volna historizáló stílusban fogant tervet (Morbitzer központi elemi iskoláját, 1905), ennek elvetésével úgy látszik, a historizáló stílusokhoz képest modernebb irányzatok és a városkép modernizálása mellett döntött a város. (Ez egyúttal a Sarlós Boldogaszony-templom neobarokk stílusától való eltávolodást jelentette.) Ugyanez játszódott le a magánépítkezések terén is. 1907 után a historizáló homlokzati elemek az újonnan elkezdett építkezésekben visszaszorultak. A haladó szellemű városi képviselők kihasználták, hogy fővárosi építészek vannak a városban, s megtervezették velük saját polgárházaikat, igaz, nem közvetlenül Lechnerre utaló stílusban, de olyan épületképet sugallva, amely a korábbi épületekhez képest mindenképpen modernebbnek számított. Táby József tisztiorvos 1907-ben Morbitzert kérte fel Móra téri háza megtervezésére, amely ház Morbitzer első városháza-pályaterve elemeinek felhasználásával készült.

Ha mindezek mellé figyelembe vesszük a korszak szigorú vélekedését, miszerint a közönség ízlése csak közönséges lehet, az semmi esetre sem vet jó fényt az épületre, főleg azonban Morbitzer Nándorra, akinek a nevéhez az épület mai, stílusosan egyáltalán nem egységes ornamentikája is köthető.

Az épület ornamentikája

Az építkezés első szakaszában már elkészültek az épületkülső ornamentikatervei, ezek azonban nem maradtak ránk. 1910. január 5-én Merbl kérte a majolikák többletköltségeinek engedélyezését.⁸⁴ A Ragusába utazott, gyógyulást kereső nagybeteg Vas helyettese, Morbitzer vizsgálta meg a kérést, aki január 14-én értesítést kapott a pécsi Zsolnay gyárból. A pécsi gyár köszönettel vette a megbízást és a terveket, hamarosan megkezdte a 7 cm vastagságú kerámialapok gyártását. Ez a vastagság az eredetileg tervezettnél ugyan vékonyabb volt, de a Zsolnay gyár garanciát vállalt arra nézve, hogy ebben a vastagságban sem fognak a lapok vetemedni vagy megrepedni.⁸⁵ A Zsolnay gyár február 4-én küldte meg a főhomlokzatra és az oldalhomlokzatra vonatkozó költségvetést, amelyet rövidesen jóvá is hagytak.⁸⁶

Arra nézve nem árulnak az iratok semmit, hogy ki tervezte a majolikákat. Vas korábbi pályatervein és tervein más ornamentikát látunk, mint amilyen az építkezéskor az épületre került. A pályaterveken még tulipánok láthatók, az 1905-ös terveken pedig erdélyi, pontosabban kalotaszegi kályhacsempékre utaló motívumok.⁸⁷ Azonban ma az Alföldről származó suba- és szürmotívumok dominálnak, mint a szegfű, rózsza, gránátalma és a Huszka József motívumgyűjtéseiben kiemelt szerepet kapó pávaszem. Bár feltehető, hogy az 1906-1908 között készült tervváltozatokon a majolika mintázata a közgyűlési terem belsejéhez hasonlóan gazdagodott, azt kevésbé lehet elképzelni, hogy Vas, aki mindig jól elkülöníthető, egymás mellé rendelt vonalak szimmetriájában gondolkodott, hirtelen egymást metsző vonalú, semelyik korábbi ismert tervváltozathoz nem hasonlító mintákra változtatott volna. (Különösen, mert az 1909-es árlejtés költségvetési formanyomtatványán látható vázlatok az 1905-ös tervek alapján készültek.) Tény, hogy Vas helyett Morbitzer látta el aláírásával a helyettesítést is jelezve már 1909. december 15-én a Vas egyéni bélyegzőjével ellátott asztalosmunka megrendelési rajzát (a készítendő ablakok terveit). Jogosultsága azonban Vas életében még nem lehetett a tervek megváltoztatására, hacsak erre Vas külön engedélyt nem adott neki.

⁸⁴ BKMÖL V. 175/b. I. 193/1906, 3. doboz, 280/ki. 1910. sz.

⁸⁵ BKMÖL V. 175/b. I. 193/1906, 3. doboz, ki. sz. nélk.

⁸⁶ BKMÖL V. 175/b. I. 193/1906, 3. doboz, 280/ki. 1910. sz.

⁸⁷ MALONYAI 1909, 205 (erdélyi kályhacsempe rajza, felső sor, középső rajz); CZAKÓ–GYÖRGYI 1930, 65 (kalotaszegi kályhacsempe reprodukciója); Vécsey 2010, 70

Pécsen Vas életében még nem dolgoztak a kerámiabetéteken, és nem tudjuk azt sem, hogy milyen terveket küldtek oda. A Zsolnay-gyár gyakorlata az volt, hogy miután az előállítandó épületkerámia terveit megkapta, bekérte az építész vázlatait, és többnyire a tervező építésszel történő személyes egyeztetés után elkészítette a részletterveket.⁸⁸ Ilyen részletterveket sajnos nem ismerünk. A minták színvázlatait 1910. február 12. és 14. között, tehát Vas halála után készítette Nikelszky Géza (1877–1966), több változatban NG szignóval. A fennmaradt öt díszítési terv⁸⁹ a mai mintákkal arra utal, hogy a majolika ornamenseit Morbitzernak kell tulajdonítanunk feltételezve, hogy Vas, romló egészségi állapota következtében is nagyobb befolyást engedett építészársának és rokonának. A majolikák a biztosan Morbitzserhez köthető közgyűlési terem mai kialakításával inkább mutatnak rokonságot, mint Vas bármelyik ismert művével. A Zsolnay-gyár *Terracotta* nevű mintakönyveinek 1910. február 14-én kelt bejegyzése a tervező műépítésszt Morbitzer Nándorként nevezi meg.⁹⁰ Nikelszky – nyilván ismerve a *Terracotta*-könyvek bejegyzéseit – szintén csak Morbitzer Nándorra emlékezett 1959-ben megjelent könyvében.⁹¹

Az első pécsi tervek csak a sokszorosított betétekről készültek, az egyedi formákról (Kossuth utcai oromzat díszei, mint a címer) nem maradtak fenn rajzok, és a sokszorosításhoz szükséges munkaformákat is két évvel később megsemmisítették. Nikelszky a növényminták színezését illetően több változatot készített. A növény szárak zöld színe adott volt, a háttér és a szirmok színeit Nikelszky több kísérlettel véglegesítette. A háttér eleinte sárga, majd alternatív változatokon halványkék volt, és a virágok (gránátalmák és pávaszem) színezésében is hangsúlyos volt a kék.⁹² Még teljesen kék változat is készült, sötétkék-világoskék-fehér színösszeállítású virágokkal,⁹³ ez az önmagában nagyon finom terv azonban a Vas tervezte vörös téglafelületekkel nem lett volna összhangban. Vas József 1905-ös látványterve éppen kék majolikákkal készült. Ennek a látványtervnek az ismeretében kap különös jelentőséget a III. számú színvázlat, amely a kék-vörös és a sárga-vörös alternatívát egy lapon mutatja be. Az A-változat a mai színösszeállítást mutatja, amelyet egyértelműen Morbitzserhez köthetünk, míg a kék-vörös színösszeállítású gránátalmás, kevésbé harmonikus B-változat nyilván Vashoz köthető.⁹⁴ Morbitzer és Nikelszky minden bizonnyal ellenőrizték a Vas-féle tervek színösszeállítását. Nem tudni, hogy pontosan kinek az ötlete volt a kék teljes elhagyása, mindenesetre a negyedik színvázlat még kék alapon kék gránátalmát mutat. A főhomlokzati háromkaréjos betétek alsó elemeinek színei a harmadik színvázlat A-változatán váltak véglegessé. Eltűnt róluk az összes kék szín, és a virágbokrokat

⁸⁸ MATTYASOVSKY ZSOLNAY – VÉCSEY – VÍZY 2005, 11

⁸⁹ Janus Pannonius Múzeum, Zsolnay-adattár, ltsz. 61.228.1-5.

⁹⁰ *Terracotta* 12, 3688 szám, *Terracotta* 13, 3689-3690 szám. (A Zsolnay Manufaktúra Zrt. Tulajdonában lévő *Terracotta* könyvek másolatai a Janus Pannonius Múzeum Zsolnay-adattárában)

⁹¹ NIKELSZKY 1959, 40

⁹² A városháza díszítési terve, 43 x 245 cm, papír, ceruza, akvarell, felirat középen fent: „KISKUNFÉLEGYHÁZAI VÁROSHÁZ. SZÍNVÁZLAT I / M=1:10”, j. j. l. a Zsolnay-gyár körbélyegzőjével és ceruzával: „Pécs 1910. II./12. NG”. Zsolnay-adattár ltsz. 61.228.1.

⁹³ A városháza díszítési terve, 30 x 18 cm, papír, ceruza, akvarell, felirat középen fent: „KISKUNFÉLEGYHÁZAI VÁROSHÁZ / M=1:10 / Fc=3688”, j. j. l. a Zsolnay-gyár körbélyegzőjével, ceruzával: „Pécs 1910. II./12. NG”. Zsolnay-adattár ltsz. 61.228.2. A kék szín és Huszka motívumainak összekapcsolása az iparművészetben már bevett volt. V. ö. a zay-ugróci üvegyárból kikerült üvegcansóval és pohárral, Magyar Nemzeti Múzeum, ltsz. 1989.21.1-3. (a jelenlegi állandó kiállításon)

⁹⁴ A városháza díszítési terve, A-B változat együtt ábrázolva (a B-változaton még kék színnel), 37 x 24 cm, pausz, ceruza, akvarell, felirat középen fent: „KISKUNFÉLEGYHÁZAI VÁROSHÁZ SZÍNVÁZLAT III.”, j. j. l. a Zsolnay-gyár körbélyegzőjével és ceruzával: „Pécs 1910. II./14. NG”. Zsolnay-adattár ltsz. 61.228.4.

összekötő szalagok sárga, a virágok sárga-piros-fehér színösszeállítást nyertek.

A kerámiabetétek májusra elkészülhettek. A majolikamunka megrendelési tervét (a felhelyezés közvetlen előzményét) Morbitzer látta el kézjeggyével és egyéni bélyegzőjével 1910. május 17-én. Érdeemes megjegyezni, hogy ugyanitt és ugyanebben az időben készültek a szabadkai (Subotica, Szerbia) városháza kerámiadíszai is. Érdeemes megjegyezni azt is, hogy bár a források majolikát emlegettek, a kerámiabetétek anyaga voltaképpen – mint ezt a jelenleg felújításra szoruló, megkopott mázú betétek maguk elárulják – a Zsolnay-gyár találmánya, a fagyálló pirogránit. Ez az anyag legfőképp abban különbözik a terrakottából készült mázas kerámiától, hogy erősen samottos, kiegészítve színe szürkés-sárga. Mivel ugyanúgy lehet mázzal bevonni (majolizálni), mint a hagyományos terrakottát, majolika alatt az építészek voltaképpen pirogránitot értettek, amely Lechner Ödön 1901-ben felépült Postatakaréképíztára után lett kedvelt anyag az építészeti kerámiában.⁹⁵

A századfordulón nem volt ritka, hogy egyazon épület építészeti és berendezési terveit egy személy készítette, az építészek sokszor bútortervezőként is működtek. Kiskunfélegyházán Morbitzer került ilyen szerepbe, aki a közgyűlési terem padsorait, az elnöki emelvényt, a csillárokat, kandelábereket, falikarokat, az épület homlokzatán látható két zászlótartót, az anyakönyvi hirdetőablát, a hivatali bútorok (szekrények, asztalok) terveit készítette. Egyedül a polgármesteri fogadószoba és dolgozó bútortervei nem tőle kerültek ki. Ez utóbbiakra Thék Endre (1842–1919) tett ajánlatot, amit a tanács magas ára miatt nem fogadott el, és a jóval olcsóbb szegedi Seifmann bútorgyárnak adta a megbízást.⁹⁶ A bútorok kivitelezői a világítótestek és zászlótartók kivételével helyi iparosok munkái. Az egyes bútorok nem vallanak szakavatott bútortervezőre: Morbitzer kérte is a költségvetések összeállításánál Thék segítségét. A Morbitzer tervezte berendezési tárgyakon felbukkannak a Huszka kötetei nyomán széles körben ismertté vált magyaros motívumok.⁹⁷ A rokoni szálak miatt felvethető a gyár közvetítő szerepe, különösen a mára elpusztult anyakönyvi hirdetőábla terveinél. Ennek terveit 1912. január végén, február elején készítette Morbitzer. Előképként a Lechner által tervezett, a Thék-gyárban kivitelezett, az Iparművészeti Múzeumba készült hirdetőábla jöhet számításba. A tábla pávatollakra emlékeztető növényi díszai a közgyűlési terem bejárati ajtajának üvegablakain látható motívumokkal cseng össze. Magyaros motívumokkal díszítettek a díszterem sárga-fehér színezésű vitrázsai is, ezek készítőjére utaló forrás nem maradt fenn.⁹⁸

Az ornamentika a bútorokon másodlagos elem. Elsődleges azonban magán az épületen, amelyet emellett színessége kapcsol a 20. század eleji magyarországi építészet domináns irányzatához. Az ornamentika stílusosan nem képez ugyan egységet (jól elkülöníthetők a Vas, illetve a Morbitzer által tervezett részek), jelentősége az épületre nézve azonban meghatározó. Megléte miatt áll oly egyedül ez az épület a város szövetében.⁹⁹ Az ornamentika itt nem pusztán az épületről eltávolítható

⁹⁵ NIKELSZKY 1959, 73–76. Általánosabb értelemben majolikának nevezhető a nem átlátható mázas terrakotta, anyagától függetlenül. – MATTYASOVSKY ZSOLNAY – VÉCSEY – VÍZY 2005, 29.

⁹⁶ BKMÖL V. 175/b. I. 4934/1910.

⁹⁷ Huszka munkásságáról lásd KAT. BUDAPEST 2006.

⁹⁸ A városban korábban Kratzmann Ede (1847–1922) és Palka József (1859–1952) nevei bukkantak fel a Szent István-templom és a Sarlós Boldogasszony-templom üvegablakai kapcsán. Leginkább Palka műhelye sejthető a városháza kapcsán, az ő neve a torony ablakai kapcsán később előbukkant. – BKMÖL V. 175/b. Közigazgatási mutató 1911 (az erről szóló iratok nem maradtak fenn).

⁹⁹ Ez volt a benyomása például már Erdei Ferencnek (1910–1971) is az 1930-as években: „A városháza ékes, díszes és ragyogó. Ugyanaz a fantázia szülte, amely a kecskeméti, de több a szín, több a hivalkodás, és nagyobb az ellentét környezetével. Iskolákban erről az épületről tanítják a »magyaros« építészetet: mázas cserép, magyaros

díszítőelemek összessége, amely nem tartozik az épület lényegéhez. Éppen ellenkezőleg.¹⁰⁰ Az előkép, Lechner gazdag motívumkincse¹⁰¹ mind az egyes ornamentumokat, mind a térszervezést tekintve kimutatható. A földszinti előcsarnok és emeleti vesztibül hullámos záródású átjárói és ajtóai az 1901-re már készen álló Földtani Intézet belsejének megoldásáig megy vissza. A városháza belső terei közül azonban csakis a reprezentatívok kaptak díszítést: a földszinti előcsarnok, a díszlépcsőház, az első emeleti vesztibül és természetesen a díszterem. Az épületben másutt Lechnerre utaló plasztikus formákat máshol hiába keresnénk, a díszítés nem vonul végig az következetes rendszerben. Ezért a térszervezés sajátosságaira is csak a reprezentatív helyiségekben lehet felhívni a figyelmet: a hullámos, indiai eredetű hevederkiképzés a belső tér megmozgatására szolgál, térelem-összekötő szerepben jelenik meg.¹⁰² Más tekintetben e belső terek a korszakban szokásos elrendezéstől nem különböznek (az első emeleti díszteremhez az alatta lévő előcsarnokon és udvarra néző lépcsőházon keresztül vezet az út). (6. kép)

A lépcsőház szürke, műkőből készült mellvédei dombormű értékűek. A fordulók pilléreit heraldikus jelleggel is bíró ragadozómadarak őrzik. (V. ö. a marosvásárhelyi városháza homlokzatával.) A stilizált madarak tollai növényi indákká változnak, lábuk pedig már nincsen, nem-ábrázoló jellegük ennél fogva nyilvánvaló. Heraldikus állatmotívum az előcsarnok és emelet valamennyi pilléréen és félpilléréen előfordul: egy-egy pillérfőn két-két oroslán és két-két sasfej látható, mindkettő erősen stilizálva, főképp az oroslánfejek szűrőmotívummá váló sörényei.

A díszterem egyes falszakaszai hullámosan kiemelkednek a falsíkból, az egyes vakablakok és ablakok keretelését szolgáló hengeres féloszlopok lábukat szolgálta. A félköríves ablakok felett szamárhátívben záródó, teljesen kitöltött stukkók láthatók, amelyekben a legkülönbözőbb növényi díszítőelemek láthatók együtt. Legmeghatározóbb eleme ennek a csokornak a gránátalma, s annak tucatnyi változata, variánsa, amelyeket egymásba hurkolódó indák fonnak össze. Jellegzetes a vese alakú felületdíszek közötti stilizált, már inkább levélzetre emlékeztető toll, amelyhez hasonló számos más Lechner-követő épületen bukkan fel (pl. Raichle J. Ferenc szabadkai és szegedi művein). A vasbeton szerkezetű síkmennyezet applikált díszítményei, amelyek különböző szabálytalan alakú, ívekkel határolt mezőkre osztják a felületet, valamint az ezen ívek metszéspontjait megjelölő virágdíszek a csillárok mennyezettel érintkező részével együtt monumentális hatást keltenek. A gránátalmák burkoló levelei a lámpatestek talpain önálló, térbeli tárgyakká válnak.

Az első emeleti vesztibül mennyezetét oldottabb, összetettebb, szabadabban megformált motívumok díszítik, a lépcsőház mennyezetének szűrőmotívumai viszont Vas kezére utalnak.

A belső díszítéseknél jóval több hangsúly esik a külső díszítésre. (7-8. kép) Az épület képét elsődlegesen a piros – fehér – zöld színek határozzák meg. Hogy a színekkel (is) sejtetett indentitás tervezői intenció volt-e vagy sem, nehezen lehetne megmondani, mindenesetre a műkö épületelemek szürke színe is hozzáadódik az összképhez, amit emellett a sárga alapszínű Zsol-

díszítés, hármásívű ablaknyílások, tornyocskák, keleti fantázia és körülötte is keleti nyugalom: a piactér.” – ERDEI 1937, 156. Idézi IVÁNYOSI-SZABÓ (szerk.) 1985, 390.

¹⁰⁰ Az ornamentika (s így az építészeti ornamentika) témakörében a szakirodalom álláspontja a mai napig nem jutott nyugvópontra. Egyes vélemények szerint applikált, a lényeghez már hozzáadott dolgot jelent, mások éppen az építészeti lényegi jellegzetességének tartják. Az Ernst Múzeumban 2006-ban rendezett konferencia előadásai a két végtel között számos értelmezési lehetőséget vázoltak fel. – SZIKRA (szerk.) 2006. A modernizmusra nem elsősorban az ornamentika felől kérdez rá a 19-20. század fordulóján alkotó építészek által írt szövegekből összeállított szöveggyűjtemény, de erre is szolgál tanulságokkal. – KESERÜ–HABA (szerk.) 2005.

¹⁰¹ Lechner Ödön funkció és ornemens egységében alkotott, ami megjelenik úgy a térszervezésben, mint a funkcionális elemek (lépcsőkorlát) plasztikusságában és a díszítmények egyértelmű szimbólumjellegében. – Keserü 2007, 203–209.

¹⁰² Lechnerre vonatkozóan lásd KESERÜ 2010, 237.

nay pirogránit elemek uralnak. Ez a majolikaornamentika akkor sem pusztán dekoratív, ha azt az építető város anyagi kicsinyességei felől nézzük. Mint korábban szóba került, az épületen felbukkannak a Huszka által népszerűvé tett népi virágmotívumok is, a pávaszem (valójában oldalnézetből stilizált rózsza)¹⁰³ és a szegfű.¹⁰⁴ Ez utóbbit Huszka éppen Félegyházáról származónak tünteti fel. Alkalmazása az épületen minden bizonnyal a város iránti tisztelet és – mint ezt Vas József levelei sejtetik¹⁰⁵ – lojalitás jele. Kérdéses, mennyiben akartak ezzel a tervező építésszek a helyi hagyományokra utalni, mindenesetre összességében elmondható, hogy az építésszek a külső majolikadíszeknél kunsági szűrők és subák motívumaiból indultak ki.¹⁰⁶

Ebből az ornamentikából ki kell emelnünk, mert annak nem része, a város zöld indákkal körbevett kék címerét a Kossuth utcai és Petőfi téri oromzatokon. A címer a városi székházakon évszázadok óta szokásos elem, látható volt a régi városháza timpanonjában is. Kiskunfélegyházi középületen nem is bukkan fel másutt, csupán a szintén a várost reprezentáló Sarlós Boldogasszony-templomon és az 1873-tól 1877-ig épített, Dötzer Ferenc és Pártos Gyula tervezte Szent István-templomon.

Mindezek a díszítőelemek, bár technikai szempontból funkcióval valóban nem bírnak, és applikációnak tekinthetők, az épület ikonológiájának lényegi részei. Ebből kifolyólag az ornamentek határozott jelentéssel bírnak – magyar tájat festenek magyar ecsettel, azaz, a díszítés által meghatározhatóvá válik az építető város identitása. (Az építésze azonban, mint azt láttuk, kevésbé határozható meg a stílusból.)

Az ornamentikához hasonló, jelvényt szerepe¹⁰⁷ van a toronynak, amelynek megmagasítására nem véletlenül került sor. (A 19. században a városiasodást egyébként mintha a tornyok számával mérték volna.)¹⁰⁸ Morbitzer remekül érzett rá a városatyák reprezentációs igényeire, s a torony saját fő művének is bizonyul. Nem magától értetődő ugyanis, hogy egy toronysisak lanternát kapjon, a városháza tornyát mégis koronázza, mintha az kupola volna. Bádoggal bevont szerkezetén a díszítmények a díszterem kiképzéseihez hasonlók. Nem ezeken van azonban a hangsúly, hanem a tornyon magán, amelynek hétköznapi értelemben vett funkciója nem sok volt.¹⁰⁹ Sokkal fontosabb a torony külső tere, ami nem más, mint maga a város. S bár a torony az első világháború kitörése előtti időkben csak a város harmadik legmagasabb építménye volt, a városhoz közelítve ma is messziről feltűnik. Akárcsak a marosvásárhelyi, zentai, szabadkai,

¹⁰³ GYÖRFFY 1930, 100–101.

¹⁰⁴ HUSZKA 1898, VIII. tábla, 22. sz. ábra.

¹⁰⁵ Például: Vas 1908. szept. 2-án személyesen megjelent a városban, és elmondta, hogy továbbra is összeköttetésben szeretne maradni a várossal. – BKML V. 175/b. I. 193/1906, 1. doboz, 10530/ki. 1908. sz. A Vas által Félegyházára írt összesen 43 levél forrásközlő tanulmány formájában jelenleg sajtó alatt van.

¹⁰⁶ A szakirodalom feltételezi, hogy a lechneri magyaros stílus éppen azért lett népszerű a mezővárosokban, mert az épületre kerülő motívumok hasonlítottak az akkor még élő paraszti művészethez. – KESERÜ 1993, 138.

¹⁰⁷ Abban az értelemben, ahogy Mojzer Miklós írja: „A jelvény több, mint jel, amely csak mutat valamire. A jelvény képlet, sőt mint forma, be is mutat valamit. A jelvény képlet, amelyben meglátjuk vagy fölismerjük azt, akire vagy amire vonatkozik. A jelvény – azaz szimbólum – eleve csak művészi mivoltú lehet. Művészi gondolat, idea nélkül nincs szimbólum.” – MOJZER 1971, 66.

¹⁰⁸ [U. P.]: „A kis-kun-félegyházi róm. kath. új templom”: *Az Építési Ipar* 1. évf. 33. sz. 1877. aug. 19. 696–698. A cikkíró – némi iróniától sem mentesen – üdvözli a Szent István-templom kettős tornyát, s az immár háromtornyos várost. Érdemes összehasonlítani az 1914-re soktornyossá vált Kecskemét példájával is. – KAT. KECSKEMÉT 2003.

¹⁰⁹ Tűztoronyként a századfordulón a Sarlós Boldogasszony-templom tornya szolgált. A városháza tornyába csak az épület vízellátását biztosító tartály került, vagyis víztoronyként szolgált. Az erre szolgáló berendezés ma már nincs meg.

kiskunhalasi városházáé: ezen épületek (s velük együtt más középületek) virágos stílusa kirajzol egy jól körülírható régiót, amely a nemzetközi figyelem érdeklődésére is számot tarthat.¹¹⁰

Exkurzus a városháza recepciójáról egy idézet tükrében

A kiskunfélegyházi városháza recepciótörténetét itt nem célunk feldolgozni. Az épület fentebbi értelmezését viszont szeretnénk egy analógiával is érzékeltetni.

Az épülethez a helyismereti irodalomban egy idézet kapcsolódik: „*Tornyosan áll s cifrán, mint a puszta virága.*” A szöveget ebben a formában Somogyvári Zoltán idézte először,¹¹¹ s tőle vette át a későbbi helyismereti irodalom mint olyan szöveget, amely a nép száján terjedt.¹¹² Ez azonban ma már egyáltalán nem adatolható. Ráadásul az idézet ebben a formájában pontatlan. Arany János *Buda halála* (1863) című művében így szerepel: „*Tornyosan áll s cifrán: a puszta virága*”. Hogy a cifra szó valóban az épülethez tapadt, az a tervező építészek családjából is adatolható, ahol az épületet *cifrapalotának* nevezték.¹¹³ Az Arany-idézet és az épület kapcsolata azonban nem bizonyítható.

Érdekes fényt vet rá azonban az, hogy Arany sorait először Fülep Lajos (1885–1970) művészettörténész, filozófus idézte építészettel kapcsolatban, akkor, amikor Lechner Ödön építészetéről írt 1918-ban.¹¹⁴ Az idézet abban a kontextusban magára Lechnerre vonatkozik, akinek életműve olyan egyedülálló a magyar építészet történetében, mint Buda képzeletbeli palotája.

Szántó Piroska (1913–1998) önéletrajzi ihletésű regényében, a *Bálám számara és a többiek*-ben írt Fülep Lajosról, mégpedig Fülepnek éppen erre a művére célozva: „*Gondolom azt kereste és azt érezte Izsóban, amit olyan gyönyörűen írt meg Lechner építészetéről szóló munkájában. Hogy nekünk van alkati, adott, magyar hangunk, ami csak a miénk, s ezt kell belégyaznunk a művésztünkbe, nem zárva ki a kor vívmányait és technikai fejlődésének előnyeit. Méltán idézhette Aranyt a Lechner építette művekre: »Tornyosan áll s cifrán a puszta virága« – nekem is örökké ez merül fel, ha a félegyházi cifra tornyos, tulipános városháza jut eszembe, amit olyan nagy gyönyörűséggel néztem én is gyerekkoromban. A piactéren laktunk, s a torony a kerítésünk fölött benézett az udvarunkba.*”¹¹⁵ Szántó Piroskánál az idézet funkciója változik: itt nem Lechnerre, hanem Lechner műveire vonatkozik, mint a néphagyománynak tulajdonított idézet. Ez vagy arra utal, hogy a gyermekkorát Félegyházán töltő festőnő esetleg hallotta és emlékezetében megőrizte az idézetet, vagy arra, hogy a történet írásakor Szántó Piroska nem emlékezett pontosan Fülep soraira. (Ez utóbbit valószínűsíti, hogy a városháza Szántó emlékezetében Lechner alkotásaként maradt meg.)

Mindenesetre úgy látszik, maga az idézet is, akárcsak az épület, amelyre vonatkozik – Lechner-követővé vált, mégpedig ugyanazon a módon. Felismerhető az előkép, de a forma maga megváltozott.

¹¹⁰ KESERÜ 1989.; KESERÜ 1993.

¹¹¹ SOMOGYVÁRI 1980, 67.

¹¹² URBÁNNÉ 2005, 45; valamint így szerepel a városháza felavatásának százéves évfordulójára rendezett ünnepség meghívóján is.

¹¹³ RUPPRICH Péter szíves közlése, 2011.

¹¹⁴ FÜLEP Lajos: „Magyar építészet (Magyar művészet I.)”, in: *Nyugat* 11. évf. 8. sz. (1918. ápr. 16.), 682–694.; újraközölve: FÜLEP 1988, 106.

¹¹⁵ SZÁNTÓ Piroska: *Bálám számara és a többiek*, Európa Kiadó, Budapest 1997, 203.

Képek

A fotókat és reprodukciókat a szerző készítette

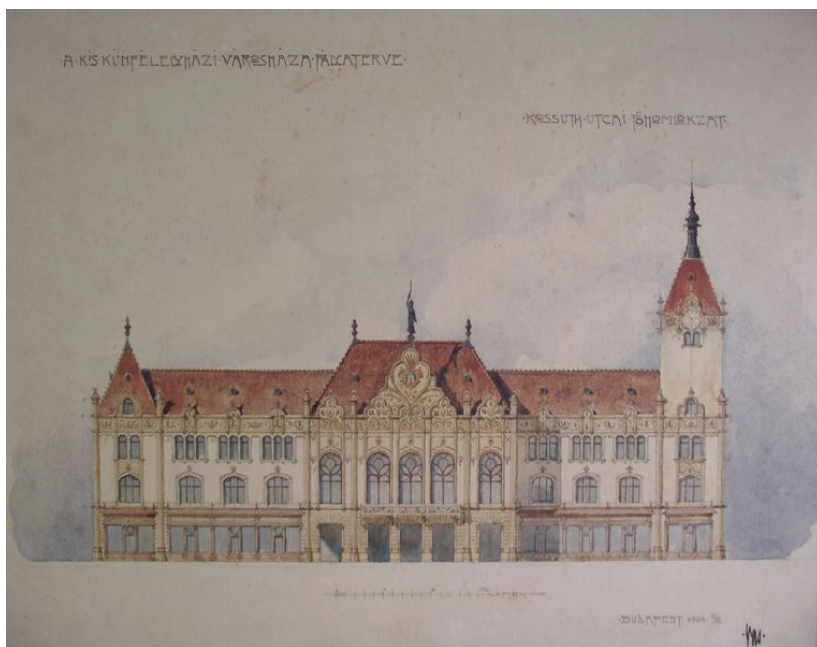
1. kép: A kiskunfélegyházi városháza (2011)

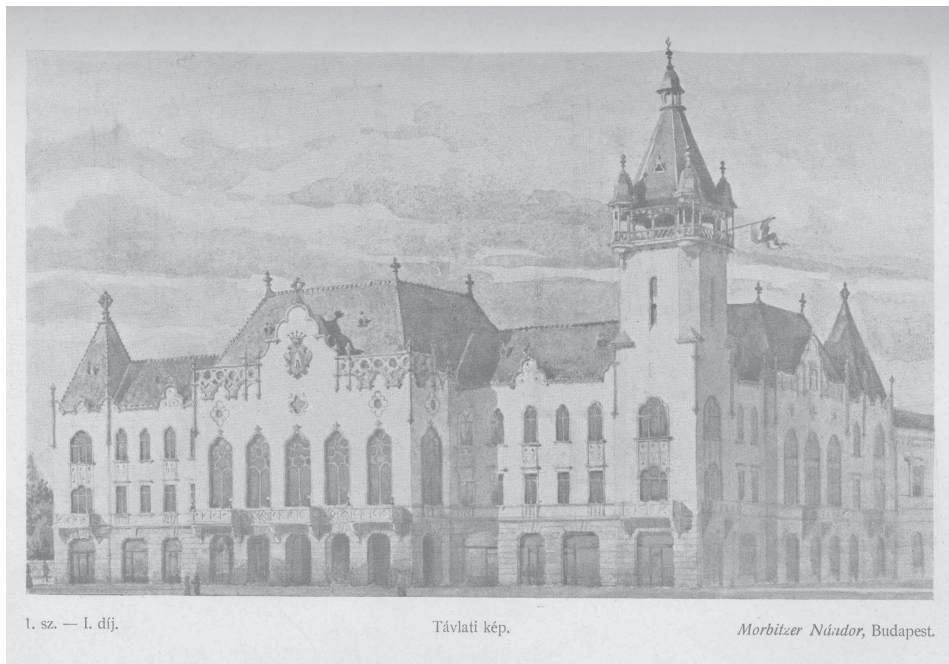
2. kép: Vas József – Takách Béla: a kiskunfélegyházi városháza első pályaterve, 1904. február (BKML)

3. kép: Vas József: a kiskunfélegyházi városháza második pályaterve, 1904. október (BKML)

4. kép: Morbitzer Nándor: a kiskunfélegyházi városháza második pályaterve, 1904. október (Magyar Pályázatok, 1906/4)

5. kép: a kiskunfélegyházi városháza tornya (2011)

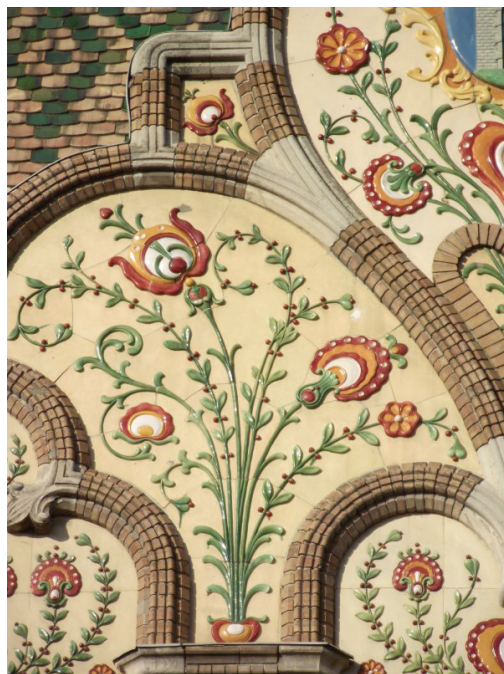

6–8. kép: az épületbelső részletei: a lépcsőház, a lépcsőházi forduló, a díszterem (2011)

9–10. kép: az épületkülső Zsolnay majolikái a Kossuth utcai oromzaton és részlete (2011)

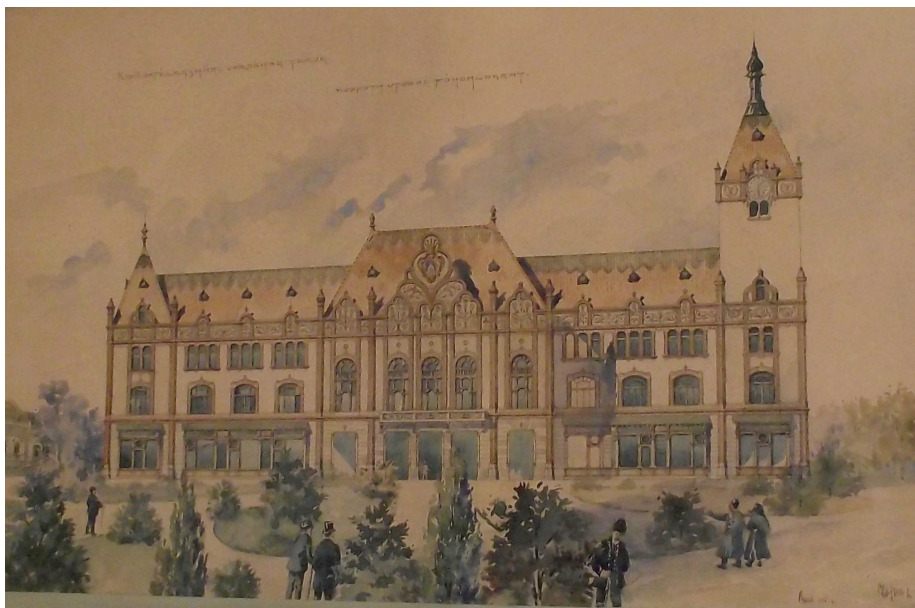
11. kép: az épület alaprajza (Magyar Építőművészet, 1929/6)

12. kép: a Morbitzer Nándor tervezte elnöki emelvény elnöki széke (2011)

13. kép: Vas József látványterve, 1905 (Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata tulajdona)

14. kép: Vas József arcképe Thék Endre családi albumából (Szántó Kovács János Területi Múzeum tulajdona)

15. kép: Morbitzer Nándor és családja 1908 körül (Gerle János gyűjteménye)

Források:

Bács-Kiskun Megyei Levéltár (BKML)

V. 171/a. Kiskunfélegyháza Város Képviselőtestületének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1872–1943)

V. 175/b. Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Közigazgatási iratok (1872–1944)

XV. 5. 527. Kiskunfélegyházi fotók és képeslapok gyűjteménye

XV. 15. Kiskunfélegyházi tervrajzok gyűjteménye

XXII. 103. Kiskunfélegyháza Város Polgármesteri Hivatalának iratai (1945–1949)

XXIII. 609. Kiskunfélegyháza Város Tanácsa VB Műszaki (Építési és Közlekedési) Osztályának iratai (1950–1979)

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XV. 17.f. 401.a. Havel Lipót cég tervei (1887–1948)

XV. 20.1. Polgári anyakönyvek (1895–)

XV. 20.2. Egyházi anyakönyvek (1687–1895)

Kiskun Múzeum

Adattár, Helytörténeti gyűjtemény, Történelmi dokumentumok gyűjteménye,
Képzőművészeti gyűjtemény

Janus Pannonius Múzeum Zsolnay adattára

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

Plakát- és Kisnyomtatványtár

Egyházi tulajdonban lévő forrás

A Sarlós Boldogasszony-templom Historia Domusa: *Historia Ecclesiae et Parochiae Privilegiati Oppidi Félegyháza Cumaniae Minoris Anno 1743 impopuluri coepti suum in ordinem redacta Librove huic inserta opera Michaelis Müller Anno 1838*. Sarlós Boldogasszony Plébánia irattára.

Kiskunfélegyháza Város Önkormányzatának Irattára és Tervtára

Irattári dokumentumok (1982–2000)

Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyvei (2007–2009)

Tervtári dokumentumok (2004–2008)

Előzetes szakértői vélemény a Kiskunfélegyháza, városháza torony állapotáról, Szeged, 2007. november. TSZ: 07-325/1. Készítette: Funkció és Szerkezet Mérnöki Iroda (Körmöczi Ernő okl. építőmérnök, Szolga András okl. mérnök).

Kiskunfélegyháza, városháza torony statikai szakvélemény. Szeged 2008. február, TSZ: 07-325/1. Készítette: Funkció és Szerkezet Mérnöki Iroda (Körmöczi Ernő, Szolga András, Bodor Dezső vizsgálómérnök, Libor László felmérő).

Kiskunfélegyháza, torony felújításának építési engedélyezési terve, Szeged, 2008. május 5. TSZ: 08-334/1. Készítette: Funkció és Szerkezet Mérnöki Iroda (Darvas Imre okl. építészmérnök, Nagy Ödön okl. építészmérnök, Körmöczi Ernő, Szolga András).

Kiskunfélegyháza, városháza épülete tetőszerkezet és attikaelemek statikai szakvélemény, Szeged, 2008. július. TSZ: 08-334/1. Készítette: Funkció és Forma Mérnöki Iroda (Körmöczi Ernő, Szolga András, Bodor Dezső, Libor László).

A kiskunfélegyházi városháza tetőszerkezete, fedése és utcai homlokzatai felújításának építési engedélyezési terve, Szeged, 2008. október. TSZ: 08-334/1. Készítette Funkció és Szerkezet Mérnöki Iroda (Darvas Imre okl. építésmérnök, Nagy Ödön okl. építésmérnök, Körmöczi Ernő okl. építőmérnök, Szolga András okl. mérnök).

Feldolgozott folyóiratok

Félegyházi Friss Ujság (1902–1907; 1902-től Félegyházi Ujság, 1906-tól Az Alföld címmel)

Félegyházi Hírlap (1886–1903), (1995–2004)

Félegyházi Híradó (1895–1903)

Félegyházi Híradó egyesült Félegyházi Hírlap (FheFH) 1903-1918.

Félegyházi keresztény újság (1919–1920)

Félegyházi Közlöny (FKözl) 1902–1938, 1958–1989, 1992–napjainkig

Félegyházi Lapok (1913–1919)

Félegyházi Magyar Ujság (1912)

Vállalkozók Lapja (1879–1919)

Városok Lapja (1906–1948)

Bibliográfia

ALMÁSI BALOGH Loránd 1907. „Takách Béla, Egy Amerikában élő építőművész”: Magyar Iparművészet 10, 197–215.

BAGYINSZKY Zoltán – GERLE János 2008: Alföldi szecesszió. Tóth Könyvkereskedés- és Kiadó Kft, [Debrecen, 2008].

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet (szerk.) 1999. Kiskunfélegyháza helyismereti könyve. Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata, Kiskunfélegyháza.

BICSKEI Éva 2007. „A nemzeti panteon formálódása. Közgyűlési termek arcképcsarnokai a 19. században”: BALOGH Margit (szerk.): Diszciplínák határain innen és túl. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest 2007, 165–204.

BRUNNER Attila 2001. „A kiskunfélegyházi városháza tizenharmadik pályaterve”: Múltbanéző, A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárának elektronikus folyóirata 1/2. (2011. január 18.) <http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/L2-tanulmányok/brat-02t-1.html>

CSZÁSZÁR László (szerk.) 1995. Épülettípusok a kiegyezés utáni Magyarországon. Építésügyi Tájékoztató Központ, Budapest 1995.

CVIJIN, Kata 1980. Die secessionistische Architektur in dem ehemaligen ungarischen Königreich. Giessen.

CZAKÓ Elemér – GYÖRGYI Kálmán [1930]. A magyaros ízlés, Szemelvények a magyar háziipar, népművészet és iparművészet formakincséből. Könyvbarátok Szövetsége kiadása, Budapest.

- DÉRY Attila 1995. Nemzeti kísérletek építészetünk történetében. Plinthos Bt., Budakeszi.
- DÉRY Attila 2007. Józsefváros, VIII. kerület (Budapest építészeti topográfia, 4). Budapest.
- DÉRY Attila – MERÉNYI Ferenc 2000. Magyar építészet 1867–1945. Urbino–Mediart, [Budapest].
- ERDEI Ferenc 1937: „Futóhomok”: Athenaeum, Budapest 1937.
- ERDEI Gyöngyi 1991. Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből, Budapest művelődéspolitikája a századelőn. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest.
- FEKETE János 1986. „A városkép szecessziós emlékei”: Félegyházi Közlöny 31. 17. sz. (1986. április 25.), 8.
- FEKETE János 1987. „Adatok Kiskunfélegyháza sajtótörténetéhez, Rövid történeti áttekintés”: IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából 9. Kecskemét, 211–262.
- FEKETE János (szerk.) 1987: Kossuth Lajos emléke Kiskunfélegyházán. Kiskunfélegyháza Város Tanácsa, Kiskunfélegyháza.
- FEKETE János 2001: Kiskunfélegyháza utcanévei. Kiskunfélegyháza Város Önkormányzata, Kiskunfélegyháza.
- FÜLEP Lajos 1988. Egybegyűjtött írások I., Cikkek, tanulmányok 1902–1909. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest.
- GÁBOR Eszter 2002. „A 20. század első felének építészete”: BEKE László — GÁBOR Eszter — PRAKFAI Endre — SISA József — SZABÓ Júlia: Magyar művészet 1800-tól napjainkig. Corvina, Budapest, 203–253.
- GELLÉR Katalin 2004. A magyar szecesszió. Corvina, Budapest.
- GERLE János 1998. „Századfordulós stílusirányzatok”: SISA — WIEBENSON (szerk.): Magyarország Építészetének Története. Vince Kiadó, Budapest, 249–273.
- GERLE János — KOVÁCS Attila — MAKOVECZ Imre: A századforduló magyar építészete, Szépirodalmi Könyvkiadó — Bonex, Budapest.
- GERLE János (szerk.) Lechner Ödön, Az építészet mesterei. Holnap Kiadó, Budapest.
- GYÖRFFY István 1930. Magyar népi hímzések, I. A cifraszűr. A szerző kiadása, Budapest.
- HOLLÓ Lajos 1888. Holló Lajos orsz. képviselő 1888. január 26-án és február 10-ikén tartott országgyűlési beszédei a közigazgatásról és közoktatásügyről. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest.
- HOLLÓ Lajos 1890. Dr. Holló Lajos Kun-Félegyháza város képviselőjének az 1889-90-iki országgyűlésen tartott beszédei, Lenyomat a képviselőház naplójából, Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest 1890.
- HOLLÓ Lajos 1891. A közigazgatás rendezése a megyékben, városokban és községekben. A kormány javaslatának és a bizottság főbb megállapodásainak bírálatával. Grill Károly, Budapest.
- HOLLÓ Dénes (szerk.) 1997. Dr. Holló Lajos országgyűlési képviselő felszólalásai a magyar országgyűlésen 1897-1918, Budapest. (I. köt.: 1897-1905. II. köt.: 1906-1918. Kézirat, Kiskun Múzeum Könyvtára, ltsz. 11395-11396.)
- HUSZKA József 1898. Magyar ornamentika, Budapest.

- IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor (szerk.) 1985. Olvasókönyv Kiskunfélegyháza történetéhez. Kecskemét Városi Tanács, Kecskemét.
- KABDEBŐ Gyula 1913. Budapest székesfőváros kislakás és iskola építkezései. Pátria, Budapest 1913. (A Magyar Építőművészet külön füzet, 1913. december)
- KÁLLAINÉ VEREB Mária (szerk.) 2011. A 250 éve felszentelt kiskunfélegyházi Sarlós Boldogasszony plébániatemplom története (1743 – 2011), Sarlós Boldogasszony Plébánia, Kiskunfélegyháza.
- KÁLLAINÉ VEREB Mária – KŐFALVINÉ ÓNODI Márta (szerk.) A kiskunfélegyházi Szent István Plébánia 125 éve, Szent István Plébánia, Kiskunfélegyháza.
- FEJŐS Zoltán – BATA Tímea – KERNY Teréz – LACKNER Mónika – SINKÓ Katalin – TASNÁDY-Zsuzsanna 2006. Huszka József, a rajzoló gyűjtő (kiáll. kat., Budapest: Néprajzi Múzeum), Néprajzi Múzeum, Budapest. (KAT. BUDAPEST 2006)
- PÉTERNÉ FEHÉR Mária (szerk.) 2003. „A puszták metropolisza” Kecskemét városképének alakulása a 19. század végén, 20. század elején a tervrajzok tükrében. (kiáll. vezető, Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára), Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét. (KAT. KECSKEMÉT 2003.)
- KESERÜ Katalin 1989. „Nemzeti gondolat a 19. század magyar építészetében. Az egyetemestől a regionális stílusig”: ELTE Művészettörténeti Tanszék (szerk.): Sub minervae nationis praesidio, Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Budapest, 102–106.
- KESERÜ Katalin 1993. „Vernacularism and its Special Characteristics in Hungarian Art”: BOWE, Nicola (szerk.): Art and the National Dream, The Search for Vernacular Expression in Turn-of-the-century Design. Gordon, Irish Academic Press, Dublin, 127–142.
- KESERÜ Katalin 2007. A századforduló. Kijárat Kiadó, Budapest.
- KESERÜ Katalin 2010. „Az építészet és iparművészet nemzeti keretei”: KIRÁLYI Erzsébet – RÓKA Enikő – VESZPRÉMI Nóra (szerk.): XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 227–245.
- KESERÜ Katalin – HABA Péter (szerk.) 2005. A modernizmus kezdetei Közép-Európa építészetében. Lengyel, cseh, szlovák és magyar építészeti írások a 19-20. század fordulójáról, Ernst Múzeum, Budapest.
- KISS Lajos – V. SZINNYAI Katalin 1997. A magyar építőmesterek és Budapest építészeti öröksége. Aranykezek Bt., Budapest.
- KORBONITS Dezsőné 1971. „Gondolatok Kiskunfélegyháza városrendezési problémáiról”: Városépítés 10 (1971/3), 20–21.
- KŐFALVINÉ ÓNODI Márta 2009. „A lányoktatás kezdetei Kiskunfélegyházán”: GYENESEI József (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából 23, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 163–183.
- LYKA Károly 1902. „Szecessziós stílus – magyar stílus”: Művészet 1 (1902), 164–180.
- NÉMETH (szerk.) 1981
- NÉMETH Lajos (szerk.) 1981. Magyar művészet 1890–1919, I-II (A magyarországi művészet

története, 6). Akadémiai Kiadó, Budapest.

PETRAVICH András 1997. „Város- és megyeházák a dualizmus korában”: Műemlékvédelmi Szemle 7, 157–165.

RÓKA Enikő 2010. „A nemzeti jelleg és az »idegen« hatások befogadásának kérdése a századfordulón”: KIRÁLY Erzsébet – RÓKA Enikő – VESZPRÉMI Nóra (szerk.): XIX. Nemzet és művészet, Kép és önkép. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 201–233.

SINKÓ Katalin 2002. „Tudománytörténeti megjegyzések a nemzeti »forma-nyelv« kérdéséhez 1873–1906”: A. GERGELI András (szerk.): A nemzet antropológiája, Hofer Tamás köszöntése. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 287–303.

SINKÓ Katalin 2006: „Historizmus és magyar ornamentika. Az etnográfia tárgykörének művészi szemlélete”: Kat. Budapest, 278–281.

SISA József – WIEBENSON, Dora (szerk.) 1998. Magyarország építészetének története, Vince Kiadó, Budapest.

SOMOGYVÁRI Zoltán 1980. Kiskunfélegyháza, [Kiskunfélegyháza Városi Tanács VB], Kecskemét.

SZIKRA Ágnes (szerk.) 2006. Ornamentika és modernizmus, Ernst Múzeumi füzetek, 2, Ernst Múzeum, Budapest.

URBÁN Miklósné 2005. Nevezetes épületek, szobrok, emléktáblák, emlékművek, egyéb építmények Kiskunfélegyházán. Petőfi Sándor Városi Könyvtár, Kiskunfélegyháza.

Valkay Zoltán 2002. Zenta építésze, Forum Könyvkiadó — Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Újvidék — Zenta.

Városok és műhelyek a századfordulón. Kutatás és hasznosítás. Az épített környezet védelme. Konferencia a kiegészítés utáni magyar építészetéről (1867–1914). Budapest 2000. (Meggazdálkodásra került az Építéstudományi Egyesület és az Ernst Múzeum közös szervezésében MTESZ Székház, Budapest, Kossuth Lajos tér, Budapest, 2000. október 19–20.)

VERASZTÓ Antal 2008. Adatok Thék Endre és a nemes Thék család történetéhez. Orosháza 2008.

WINKLER Gábor 1993. „Városépítészet a historizmusban”: ZÁDOR Anna (szerk.): A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest, 31–48.

Ez a lap üres

ILLÉS ANNA

Néprajz MA, I. évfolyam

Egy mai városi sámán tevékenysége az újpogányság jelenségkörének tükrében

Bevezetés: az újpogányságról általában

Dolgozatomban három kérdéskörre térek ki: Hogyan határozhatjuk meg az újpogányságot? Magyar viszonylatban ez miként nyilvánul meg? Hogyan jellemezhető egy városi sámán tevékenysége napjainkban? A harmadik témakör részben egy esettanulmány, illetve ezen keresztül mutatnám be az újpogányság általános jellemzőit is. Az első két fejezet mintegy a harmadik témakör bevezetéseként szolgál, hiszen az kevésbé lenne érthető az alapvető fogalmak tisztázása nélkül.

Napjaink pogánysága nem elszigetelten van jelen: beilleszthető az ún. New Religious Movements¹ (Új Vallási Mozgalmak, a továbbiakban NRMs) jelenségkörébe. Az NRMs egy általános terminus, amely arra a több ezer vallási mozgalomra (néha a vallásra adott világ alternatívákra) utal, amelyek világszerte megjelentek, de főként Afrikában, Japánban és Nyugat-Európában terjedtek el. Követőik száma több millióra tehető. A legtöbb ilyen vallás rendkívül szinkretikus, a buddhizmus, a kereszténység és a hinduizmus is hatott a gyakorlataikra, nézőpontjukra. Több irányzatra jellemző az iszlám vagy a zsidó vallás felé való orientáltság, valamint számos ezoterikus, metafizikai és újpogány mozgalmat is találunk az NRMs-en belül.²

Lorne L. DAWSON az amerikai vallási helyzetet vizsgálva az NRMs körébe tartozó mozgalmakat négy nagyobb csoportra osztotta. 1. azok a csoportok, amelyekre az ázsiai tradíciók, filozófia, meditáció és a mágia jellemzőek. 2. azok a csoportok, amelyekre az amerikai „emberi potenciál mozgalma” jellemző a népszerű pszichológiában (mint a szcientológia, pszichoszintézis, agykontroll). 3. azok a csoportok, amelyekre az okkult újjáéledés különböző formái jellemzők (ide sorolja az újpogány irányzatokat, mint a Wicca, de a Church of Satan is ebbe a csoportba tartozik szerinte). 4. azok a csoportok, amelyek úgy gondolják, hogy a megváltásuk az földönkívüliektől függ.³ Kutatásom témáját tekintve számomra a 3. kategóriába tartozó csoportok, irányzatok lesznek érdekesebbek.

Napjaink újjáélesztett pogányságára gyakran mint újpogányságra vagy neopogányságra utalnak, az „új” kifejezéssel kiemelve ezen vallási mozgalmak új és jelenkori jellegét, a „pogányság” pedig meghatározza azokat a múltba létező vallási tradíciókat, amelyekre ezek a mozgalmak alapköként tekintenek.⁴

Az újpogányság mindenütt a helyi gyökerekre épül, így rendkívül változatos formái jöttek létre. Éppen e nemzetközi volta miatt ütközünk nehézségekbe, amikor arra keressük a választ, mi az újpogányság. A fogalomnak pontos meghatározását adta SZILÁRDI Réka és SZILÁGYI Zoltán: „A neopogányság kifejezés egy gyűjtőfogalom, összefoglaló neve mindazon vallási csoportok sokféleségének, melyek a legváltozatosabb archaikus (jellemzően természetközpontú) vallási hagyományokhoz nyúlnak vissza, felelevenítve és rekonstruálva az egykoron volt hiedelmeket, szokásokat,

¹ Az angol forrásnyelvű hivatkozások fordításai tőlem származnak.

² New Religious Movements. 1999. 694.

³ DAWSON 1998, 14.

⁴ STRMISKA 2005, 2.

és vallási gyakorlatokat, a modern világ kihívásaihoz adaptálva azokat.”⁵

Fontos, hogy az újpogányságot megkülönböztessük a New Age-től⁶. A két vallási jelenség meglehetősen sok hasonlóságot mutat, ezért több szerző az újpogányságot a New Age egyik irányzataként kezeli. Tüzetesebb vizsgálatnak alávetve azonban kiderül, hogy a két mozgalom több ponton is különbözik egymástól, és egyes kardinális kérdésekre teljesen eltérő válaszokat, ami miatt indokolt a kettőt egymástól függetlenül értelmezni.⁷ A különbségek részletes kifejtésére a terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé.

A magyar újpogányság és újáltosság főbb jellemzői

Az utóbbi években hazánkban is megkezdődött az NRM-s kutatása, viszont a nagyobb lélegzetvételű munkák még váratnak magukra. Ezek a művek leginkább a nemzetközi viszonylatban és Magyarországon is ismertebb vallási csoportosulásokra, egyházak koncentrálnak, mint a Szcitológiai Egyház, a Jehova Tanúi, vagy egyes buddhista közösségek, azonban az újpogány mozgalmak iránti érdeklődés meglehetősen csekély mértékű.

A magyar újpogányság gyökerei a 18 – 19. századig vezethetők vissza. Ekkor jelentek meg elsőként nyelvrokonítási kísérletek, illetve ekkora datálható a népünk iránti néprajzi érdeklődés megjelenése is. Kezdetben a néprajzi kutatásoknak két fő iránya volt: a népköltészet, illetve az ősvallás kutatása. Mindkettő még hosszú ideig meghatározta a folklorisztika arculatát.

Kezdetben a kutatások nélkülöztek minden tudományos alapot, az összehasonlító nyelvészet csak a 17. században kezdett kialakulni. A 19. század második felében megindult a *Magyar Nyelvészet* folyóirat (jogutódja a *Nyelvtudományi Közlemények*), melynek szerkesztője HUNFALVY Pál volt. HUNFALVY megerősítette a finnugor nyelvrokonosság elméletét akadémikus szinten, de ez nem jelentette a nyelvrokonítási kísérletek csökkenését.⁸

RÉDEI Károly öt pontban foglalja össze a dilettáns nyelvészeti elképzelések közös vonásait, melynek ötödik pontja számunkra is érdekesebb: „[...] a módszeres őstörténetkutatással, főleg a finnugrisztikával szembeni ellenséges magatartásuk. Ennek sztereotípiaként visszatérő politikai megfogalmazása: a Habsburg-uralom, kiváltképpen a Bach-korszak, majd a szovjet rendszer kényszerítette a magyarságra a szégyenletes <<halzsíros atyafiságot>>. Érvenként szerepel náluk az is, hogy a finnugor nyelvtudomány művelői közt – legalábbis Magyarországon – sok idegen származású (német, zsidó). [...] A dilettáns-romantikus nyelvészkedők többnyire jószándékú, ám monomániás emberek; nyelvünknek és népünknek próbálnak dicső múltat, előkelő elődöket, rokonokat szerezni.”⁹

A dilettáns elméletek az esetünkben azért is érdekesek, mert számos újpogánynak mondható csoportosulás szemléletében is megtalálhatjuk ezeket. Általában tartja magát a hivatalos akadémikus nyelvészeti és őstörténeti állásponttal szembeni attitűd, s előtérbe helyezik a hősi múltat és eredetet, illetve jellemző a hagyományok és a kontinuitás hangsúlyos értelmezése is.

⁵ SZILÁGYI–SZILÁRDI 2007, 32.

⁶ A kettő megkülönböztetését és összehasonlítását megnehezíti, hogy még egyik jelenségkörre sem alkottak meg kiforrott definíciókat, a New Age-nél talán még nehezebb a dolgunk, hiszen egy teljesen modern és szinkretikus jelenség, így leginkább az egyes csoportok és egyházak nézetei, irányelvei mentén tudjuk megközelíteni a kérdést.

⁷ Mindenképpen meg kell említeni, hogy egyes szerzők véleménye eltérő lehet abban a tekintetben, hogy a New Age-et és az újpogányságot két külön mozgalomként, vagy egyként érdemes kezelni. Például HANEGRAAFF (1996, 79) amellet foglal állást, hogy az újpogányság a New Age-en belül kell vizsgálni, de hangsúlyozza, hogy mindemellett lényeges eltérésekkel kell számolnunk.

⁸ SZILÁGYI–SZILÁRDI 2007, 60.

⁹ RÉDEI 1998, 48–49.

Az ősvallás rekonstrukciójára tett kísérletek, ha nem is olyan módon, mint a 19. században, de napjainkban is folytatódnak. Úgy vélem, hogy ilyen jellegű törekvések megjelennek több magyar újpogány csoportosulás körében is.

A jelenlegi törvények alapján¹⁰ a 2012-ben bejegyzett egyházak listájában nem találunk olyat, amelyet bármilyen szempontból újpogánynak lehetne mondani. SZILÁRDI Réka és SZILÁGYI Tamás könyvében az akkor bejegyzett egyházak listájából válogatta ki az újpogány jellemzőket felvonultatókat. Ehhez a Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszékének kutatásait és interjúit is felhasználták.¹¹ Ezt kiegészítettem 2007 után bejegyzett egyházakkal, melyeket kurzívval jelöltem.

	Neopogány mozgalmak	Heterogén vallási elemeket egyesítő csoportok
Nemzeti hagyományok alapján szerveződő csoportok	Magyar Vallás Közössége Ősmagyar Egyház <i>Yotengrit A Tengervégtelen</i> <i>Ős-szellem Egyháza</i> Árpád Rendjének Jogonalpja Tradicionális Egyház	Ezoterikus Tanok Egyháza (A Szent Korona Egyháza) Univerzum Egyháza Ősmagyar Táltos Egyház Egyetemes Szeretet Egyháza
Más kultúrkörök hagyományai alapján szerveződő csoportok	Kelta-Wicca Hagymányőrzők Egyháza Magyar Boszorkányszövetség Sodalitas Mithraica Hitvalló Egyház	ANKH Az Örök Élet Egyháza

Az egyházak mellett szólnunk kell azokról az eszmei áramlatokról is, amelyek jelenleg megtalálhatónk hazánkban. Ezek köré általában nem szerveződnek csoportok, de főleg a kiadványaiknak köszönhetően meglehetősen nagy népszerűsége tettek szert. Ezeket az áramlatokat a rendkívüli sokszínűség és heterogenitás jellemzi. Három irányzat forog leginkább közszájon jelenleg: a sumér – magyar rokonság elmélete, az Arvisurák képzetköre, illetve az a meggyőződés, hogy a Pilisben található a föld szívcsakrája. Mindegyik áramlathoz hozzákapcsolódik az újpogányság jelenségköre is.

Mindezek mellett jelenleg hazánkban megtalálható egy nagy népszerűségnek örvendő irányzat is, az ún. újtáltosság vagy városi sámánizmus. Ez az a jelenségkör, amelyik már szorosan kapcsolódik szűkebb kutatási témámhoz, a Tűzmadár Táltos Dobkörhöz. Az újtáltosság szintén beilleszthető egy világméretűbb folyamatba, hiszen a neosámánizmus több országban is jelen van, habár a szervezett forma még kevésbé jellemzi, mint az újpogány irányzatokat. Magyarországon rá tudott épülni a táltosság hagyományaira, így indokoltabbnak éreztem, hogy a magyar példán keresztül mutassam be ezt az áramlatot.

A neosámánizmus mozgalmát Michael HARNER (1929 –), amerikai antropológus indította el az 1980-as években. Életrajzát és munkásságát HOPPÁL Mihály ismerteti, ebből emelnék ki néhány meghatározóbb eseményt.¹²

¹⁰ 2011. évi CCVI. törvény (A lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallási felekezetek és vallási közösségek jogállásáról) és 2012. évi VII. törvény (2011. évi CCVI. törvény módosítása). Ennek értelmében jelenleg hazánkban 27 bejegyzett egyház található.

¹¹ SZILÁGYI-SZILÁRDI 2007, 69-70.

¹² HOPPÁL 2010, 272-277.

HARNER az 1970-es évek elején dolgozta ki a saját módszerét, amelynek segítségével bárki elérhette a módosult tudatállapotot, nyilvános előadásokat tartott és gyakorlatokat szervezett. Ezek segítségével mindenki megtapasztalhatta a „sámán-tudatállapotot” („shamanic state of consciousness”). Az erről szóló könyvek először 1980-ban jelent meg (magyarul 1997-ben).

1979-ben létrehozta a Center of Shamanic Studies nevű intézményt. Mozgalmát tudatosan építette fel, s több tízezer ember vett részt tanfolyamain. Egy idő után minden év elején „mester-képzőt” is tartott. Kialakította az ún. „shamanic counselinget”, ez lehetővé teszi, hogy a beteg saját „utazást” tegyen a nem-köznapi valóságba. „Ebben a módszerben az újdonság az a hagyományos samanizmussal szemben, hogy míg régen a sámán tett látogatást a szellemek világában, addig a modern városi sámán tanácsadás szerint a klienst bátorítják az utazás megtételére.” Másik újítás, hogy a dobolást felvétélről is lehet hallgatni, az élő dobszó nem kitétel. Az évek során több különleges témájú kurzust is kifejlesztett az alap-tanfolyamon kívül kollégái segítségével. A HARNER-féle gyakorlatoknál fontos, hogy nem használnak drogokat, pusztán a dobolás segítségével kerülnek módosult tudatállapotba.

Pszichológusok és pszichiáterek is tanulmányozták HARNER módszereit. Megállapították, hogy ez a technika jelentősen felgyorsítja a személyes fejlődés folyamatát, így kevesebb idő szükséges a problémák megoldására, mint a hagyományos konzultációk során. HOPPÁL ezt így magyarázza: „[...] felhasználja az egész személyiséget, és különösen kihasználja az egyén vizionáló-képességét vagyis a képi látásmód segítségével könnyebb feldolgozni a problémákat, mint a pusztán analitikus ésszel.”¹³

Hasonló pályafutást tudhat magának két másik amerikai antropológus is, akik szintén hással voltak a városi sámánizmus kialakulására. Az egyik Carlos CASTANEDA, aki egy mexikói sámán (brujó) tanításairól írt (magyarul: Don Juan tanításai), de hitességét sokan megkérdőjelezzik. A másik a részben magyar származású Felicitas D. GOODMAN, akinek az elmélete szerint a szertartásokhoz kapcsolódó bizonyos testtartások már önmagukban képesek módosult tudatállapotot előidézni.¹⁴

HOPPÁL Mihály kifejti, hogy a 20. század végére a városi sámánizmusnak két jellegzetes típusa alakult ki. „Az egyik a hagyományos társadalmakhoz kötődő, azokból éppen csak kiszakadt, a városban élő, de a régi hagyományokat is ápoló törzsi <<sámán>> [...] másik jellegzetes típusa a városban élő, útját kereső, kalandos életutat bejárt értelmiségi és elvetélt művész, aki táncol, énekel, zenél, és mindeközben azt hiszi magáról, hogy ő <<sámán>> [...]”¹⁵

A magyar neosámánizmus az 1980-as évek végén kezdett kialakulni. 1986-ban HARNER HOPPÁL Mihály meghívására Budapesten járt, s egy alapozó kurzust tartott is. Az 1990-es években tanítványa, Jonathan HORWITZ folytatta munkáját, s egyre nőtt azoknak a száma, aki elsajátították a harneri sámánmódszereket, s önálló csoportok vezetését is vállalták. SÓLYOMFI NAGY Zoltán és SOMOGYI István nevét kell ezen a területen kiemelnünk. „A hazai új-táltos kultúra a harneri neosamanizmushoz képest a kezdetektől fogva hordozott új elemeket. Egyrészt markánsan megjelentek benne azok az ismeretek, amelyeket a magyar néprajztudományból lehetett meríteni [...] másrészt pedig - miután a saját kulturális múlt egyfajta lehetséges értelmezése vált a csoportok működésének alapjává - hangsúlyossá vált a saját nemzeti identitáshoz való viszony.”¹⁶

Magyar vonatkozású, de külföldi hatásnak tekinthető SOÓS Jóska sámán-festő, aki Brüsszelben tart sámánszeánszokat, amelyek során a saját maga által létrehozott révülési és

¹³ HOPPÁL 2010, 275.

¹⁴ KERTÉSZ-TAKÁCS 2005, 63

¹⁵ HOPPÁL 2010, 280-281.

¹⁶ KERTÉSZ-TAKÁCS 2005, 63.

gyógyító technikákat mutat be. SOÓS Jóska HARNERTŐL teljesen függetlenül fejlesztette ki módszereit, de ugyanannak a tendenciának a jellegzetes képviselője.¹⁷

SOMOGYI István színházi munkája során használta a sámán-technikákat, szinte a révülésig vitt előadásmódot. Ezen kívül előadásaihoz felhasználta az „utazások” során nyert információkból rekonstruált történeti rítusdarabokat.¹⁸

„A társulat egy alkotóházat is létrehozott és működtetett Cserkúton, a falutól több kilométerre, egy elhagyott vízimalomból kialakítva, egy több patak összefolyásában lévő völgyben. Az <<elvonulások>> velejárója a böjt, a természettel való intenzív kapcsolat, az egyéni meditációk és <<látomáskeresések>>, a csoportos dobolások, az <<izzasztó kunyhó szertartás>>, amely a testi tisztulás mellett alkalmas lelki megtisztulásra és spirituális élménykeresésre is, alkalmanként pedig a tűzön járás.”¹⁹

SÓLYOMFI NAGY Zoltán HORWITZ tanítványa volt, s 1997 óta maga is tanítja ezeket a módszereket az Ósforrás Iskolában (korábban Csillagjáró Táltos Ösvény). Az Ósforrás Iskolában négy szinten lehet elsajátítani a táltos módszereket (alap, haladó, gyógyító, tanító), s őstörténeti előadások, önismereti és gyógyító gyakorlatok sorából áll. „Az iskola tanításainak első célja a révülés (lélekutazás) biztonságos megtanulása. Utazás egy, a hétköznapi tudatunkkal nem érzékelhető világba, mélyebb önmagunk világába, a belső tudás és erő növelése érdekében.”²⁰

Hamarosan megjelentek az újtáltosságot kiszolgáló kézműves mesterségek is. A sámán útjának követői közül többen kezdtek el dobok készítésével foglalkozni, például SOMOGYI István is. De országszerte találunk olyan üzleteket, amelyek főként a hagyományörzők igényeire specializálódtak, illetve a témába illeszkedő könyvek árusítására.

A kézművesség mellett nagy népszerűségnek örvendenek a dobkörök is, ahol mindenkinek lehetősége nyílik kipróbálni a doboláson keresztül elért módosult tudatállapotot. Egyes csoportok fellépéseket is vállalnak, igyekeznek korhű ruhában előadni a dobolás köré szervezett műsorukat, s főként hagyományörző rendezvényeken szerepelnek.

Viszonylag nagy népszerűségnek örvend az íjászat, lovasíjászat is, melyet történeti adatok segítségével rekonstruáltak.

Fehér Holló és a Tűzmadár Táltos Dobkör

Kutatásom gerincét a budapesti Tűzmadár Táltos Dobkörben végzett résztvevő megfigyelés, illetve vezetőjével, Fehér Holló Ösküvel készült interjú összegzése képezi. A vizsgálat során főként arra kerestem a választ, hogy Fehér Holló hogyan aposztrofálja magát, milyen módszerek jelennek meg a gyakorlatában, illetve milyen nézetek találhatók meg hitvilágában. Emellett az értelmezés a Dobkört érintő kérdéseket is tartalmaz: a tagokról, a gyakorlatokról és szertartásokról, és a hitvallásáról. Mint látni fogjuk, SOMOGYI Istvánon keresztül Fehér Holló a harneri sámánizmus körébe is beilleszthető, így a fejezet a magyar újtáltosság jelenségébe is betekintést nyújt. Dolgozatomban ezen interjú, illetve vizsgálat tükrében az újpogányság általános jellemzőit is bemutatom, ezzel megválaszolva azt a kérdést, hogy az újpogányság körébe tartozik-e a Dobkör és Fehér Holló tevékenysége.

Fehér Holló személye rögtön az első találkozással felkeltette az érdeklődésemet. Egy közös dobolásra²¹ látogattam el, melyet ő vezényelt le. Úgy tűnt, mindenki követi, s szellemi vezetőre

¹⁷ HOPPÁL 2010, 278-279.

¹⁸ HOPPÁL 2010, 283.

¹⁹ KERTÉSZ-TAKÁCS 2005, 63.

²⁰ <http://www.tengri.hu> (2012. 04. 05.)

²¹ A Sziddhárta Spirituális Központban (Budapest VI. Andrásy út 98.) tartanak kéthetente csütörtökönként ilyen

tekintenek benne. További három rendezvényen vettem részt, ezek nem dobolások voltak, hanem olyan összejövetelek,²² amelyeken Fehér Holló a „magyar hitvilágról” beszélt, emellett különböző gyakorlatokra is sor került. Ezek során még inkább meggyőződtem arról, hogy fontos szerepet tölt be a csoport életében. Hogy jobban megismerjem a gondolatait, nézeteit, interjút készítettem vele, a következőkben ez adja az elemzésem alapját.

Családi háttér, a sámánság kezdete

Az interjú alkalmával elsőként megkértem, meséljen az életéről, kiemelve azokat az eseményeket, melyeket fontosnak tart. Úgy gondolom, hogy érdekes az a tény számunka, hogy élettörténetét a sámánsággal való találkozásával kezdte. Azzal, hogy életének meghatározó eseményeit ezzel indította egyrészt talán betudható annak, hogy tisztában volt vele, hogy ez a része érdekel jobban engem is, de valószínűsíthető, hogy ez az időszak egyfajta új kezdetet jelent számára, így ez került előtérbe inkább. Habár az interjújában nem kapott helyet, a következőkben Fehér Holló életének a sámánság előtti szakaszát fogom ismertetni.

Fehér Holló Kovács László néven született Budapesten 1968-ban. Szülei korán elváltak, visszahúzódo gyerek volt, s az ideje nagy részét olvasással töltötte. Az iskolában se volt központi alak, de jó tanulónak számított. Sokat sportolt, s tagja volt a kórusnak is. Onnan azonban később kitétek, rossz hangjára hivatkozva. A nevelőapja hatására vendéglátó-ipari iskolába került, melyet kitüntetéssel végzett el. Fiatalon lett házaspár, 25 éves korában megszületett a lánya, de hamar elváltak a feleségével. Időközben – mint a dobkör honlapján írja – egyre erőteljesebben dolgozott benne a magyarságtudata, a rendszerváltásban látta az akkori helyzet megoldását, s a változás érdekében maga is politizálni kezdett, de hamar kiábrándult belőle.²³

Carol MATTHEWS rámutat, hogy a legtöbb újpogány szerint valakit nem „tesznek pogánnyá”, hanem ő maga fedezi fel, hogy mindvégig pogány volt. Általában a spirituális gyakorlatok iránt érdeklődők egy barátan vagy kiadványokon keresztül ismerkednek meg az újpogánysággal, s ráébrednek, hogy rajtuk kívül mások is vannak, akiknek hasonlóak a nézeteik és érzéseik az istenségről és a természetről.²⁴ Ez az elgondolás megfeleltethető Fehér Holló által elmondottaknak is. Nagyjából 30 éves korában fordult a sámánizmus/táltosság felé. „[...] *elkezdett ez érdekelni, hogy mi értelme van az életnek, tehát azon kívül, hogy bemegegyek dolgozni, pénzt keresek, tévét nézek. És ezen kívül még kell valaminek lennie, mert így az egésznek nincsen semmi értelme.*”

Ezután elkezdte keresni az „útját”. Meggyőződése, hogy mindenki valamilyen életfeladattal születik le a világba, úgy gondolja, hogy ő megtalálta a sajátját. Először az asztrológiával és az agykontrollal kezdett foglalkozni, melyek inkább a New Age mozgalmához sorolhatók, de egyiket se találta megfelelőnek. A fordulatot a 2000-es év jelentette, ekkor találkozott SOMOGYI Istvánnal az előadásán. Ezt a pontot úgy jellemzi, mint ami megváltoztatta az életét, habár akkor még ezt nem tudta. SOMOGYI István előadásának hatására elkezdett ehhez a vonulathoz kapcsolódó táborokba járni, s megismerkedett a harneri módszerekkel. Néhány éven belül pedig elszánta magát arra, hogy otthagyja civil foglalkozását (vendéglátós), hogy teljesen a „sámán útját” járja. „[...] *utána jóval kevesebb pénzem lett, de hogy azt éreztem, hogy ha a jó istenke ezt akarja, hogy én ezzel foglalkozzam, akkor csak ad mindig annyit, amennyiből meg tudok élni, és ez így helyel-közzel azóta is így működik.*”

eseményeket Őseink nyomában - Közös együttlét, meditáció, gyógyítás, örömdobolás címen.

²² Ezeket havonta egyszer rendezik meg az ún. Varázskuckóban (Andaba Masszázs Szalon, Budapest XI. Bukarest út 3.) *A táltos útja szellemi ösvény tanításai – Fehér Holló vezetésével. Őseink hitvilága* címmel.

²³ <http://tuzmadartaltos.hu/e107/news.php?item.27.19> (2012. 04. 04.)

²⁴ MATTHEWS: 1995. 342.

Az újpogányság és a New Age közös vonása, hogy követőik közül legtöbben hisznek a reinkarnációban és a karmában. A korábbi életeikről szóló tudást a jelen megértéséhez használják fel.²⁵ Ez derül ki Fehér Holló válaszaiból is, s az „életfeladatát” is ezzel magyarázza. Meggyőződése, hogy korábbi életeiben sámánként, gyógyító emberként működhetett. Minderre a különböző gyakorlatok során – tűzönjárás, izzasztókunyhó, dobolás – jött rá, melyeknek a célja a módosult tudatállapot elérése volt. Ráébredt, hogy ő ezt már előző életében csinálta, neki ez „működik”. S elmondása szerint mára ez lett az élete.

Arról, hogy ezt valamilyen tanfolyamon, iskolában meg lehet-e tanulni, meglehetősen negatív véleménye van. Szerinte ha megtaláljuk azt, amire születünk, akkor az megad egy alapot, de emellett tanulni is kell hozzá, de csak a tanulás nem elegendő. Tehát alapvetően elhivatás útján lehet valakiből sámán/táltos, tanulás útján ennek csak kis része sajátítható el. A sámánisztikus kultúrákban is az örökléssel, elhivatással találkozunk gyakrabban. Kevés adatunk van arra, hogy tanulás útján is sámán lehet valakiből.²⁶

Sok újpogány „fedez fel” vallását kiadványokon keresztül, írja MATTHEWS. Ezáltal inkább önálló utat követnek, s nem válnak különböző csoportok, kovenek tagjaivá. Az újpogányok könyveken, folyóiratokon és internetes oldalakon keresztül megismerkedhetnek hasonló hitvallást követőkkel, de fesztiválokon is találkozhatnak olyanokkal, akikkel megoszthatják nézeteiket és gyakorlataikat.²⁷ Ennek tükrében látjuk, hogy Fehér Holló szerint a könyvek segítik az embert az elején, de inkább tájékozódás szintjén. Viszont MATTHEWS gondolatmenetének második része kevésbé igaz rá. Igyekszik a sámánizmusról inkább antropológiai jellegű²⁸ műveket elolvasni, elzárkózik azoktól az irányzatok kiadványaitól, melyek tudományos jellege megkérdőjelezhető. „Az embernek kellene ilyen külső mesterek, akik elvezetik a belső mesterhez, és ha már az megvan, akkor már rendben vannak a dolgok.”

Mesterének, tanítójának SOMOGYI Istvánt tartja, habár SOMOGYI neki azt mondta, hogy ő akkor fogja magát mesternek érezni, ha már Fehér Holló tanítványa is mester lesz. Véleménye szerint az asztrológia tanára is sokat segített a fejlődésében, bár inkább emberileg adott sokat neki. „Tehát én is az út elején olyan akartam lenni, mint egy indiai guru, meg mint egy indián sámán, [...] és hogy engem a mesterem arra vezetett rá, hogy legyek önmagam, és találjam meg önmagammat, és akkor ez igazi. És én is próbálom ezt adni, és ezt tartani, és aztán ha valakinek ez tetszik, akkor elkezd tőlem tanulni.”

„Én azt hiszem, hogy [...] nem ott [tanfolyamokon] lehet megtanulni ezeket a dolgokat, hanem eljön velem jurtat építeni, és beül egy izzasztókunyhóba, és én is igyekszem tulajdonképpen magával az életessel példát mutatni. És ha ez valakinek bejön, akkor ott ragad mellettem, ha meg nem, akkor meg megy tovább, ahol kaphat különböző papírokat, hogy ő elvégezte ezt vagy azt. Nálam ilyen nincsen.” Itt egy kisebb ellentmondásba ütközünk: fentebb láttuk, hogy Fehér Holló az elhivatáson keresztül magyarázza saját útját, de ezt nem tartja kizárólagosnak, hiszen kifejti, hogy az egyik legfontosabb a tapasztalás, s ennek segítségével bárki lehet táltos/sámán.

Fehér Holló nevét egy révülés alkalmával, egy látomásban²⁹ kapta meg, mely szerint ez egy 1500 évvel ezelőtti élete, s így kapta meg a Fehér Holló Öskü nevet. Úgy gondolja, ez a név már életeken keresztül elkísérte, inkább érzi sajátjának, mint a szülei által adott Kovács László megnevezést.

²⁵ PIKE: 2004. 14-15.

²⁶ DIÓSZEGI: 1998a. 30.

²⁷ MATTHEWS: 1995. 340.

²⁸ Felmerült DIÓSZEGI Vilmos, HOPPÁL Mihály, MİRCEA ELIADE neve, de emellett Michael HARNER munkássága is előkerült.

²⁹ A honlapon elolvasható ez és egy másik látomása. (<http://tuzmadartaltos.hu/e107/news.php?cat.25> (2012. 04. 07.))

Az említett látomás során állítása szerint végigélte a magyar forrásokban is megtalálható sámán-táltos beavatást is, amely során feldarabolták, majd összerakták. Az életében ezt nevezi meg annak a pontnak, amely végképp megerősítette abban, hogy ezt az utat kell követnie.

Arra a kérdésre, hogy miként aposztrofálná magát, sámánként, táltosként, vagy valami más-ként, olyan választ kaptam, amely egyiket se foglalja magában. „[...] igazából nem szeretem egyiket se használni, és főleg azért nem, mert ezt úgy érzem, ezt a táltos nevet kicsit talán le is járatták itt Magyarországon. Tehát amit ma Magyarországon elképzelnek a táltosról, az egy ilyen fénylény meg nem tudom, Krisztus volt a főtáltos, meg ilyen hasonló dolgok.” Meggyőződése szerint a táltos az a magyar sámán, szerinte felesleges megkülönböztetni a kettőt. Szerinte mindenki sámán, aki dobbal, csörgővel, énekkel gyógyít. A magyar táltos kifejezés – véleménye szerint – a tát igével hozható összefüggésbe: kitérja az elméjét az ég felé, és „átmegy a túlsó partra”, egy másik világba. Mindig konkrét céllal utazik, s a másik világban megszerzett információval tér vissza. DIÓSZEGI a sámán feladatát így foglalja össze: „[...] mindazoknak a dolgoknak a megismerése vagy elvégzése, amelyekre a mindennapi halandóknak szüksége volna, megoldásukra azonban a maga emberi erejével képtelen.”³⁰ Fehér Holló szerint sámán volt az a személy, akit az emberek megkerestek ügyes-bajos dolgaikkal, ez alapján tarthatná magát táltosnak, de inkább nem mond semmit.

Világképe, hitvilágának elemei

Fehér Holló világnézete több forrásból táplálkozik, de alapvetően újpogánynak mondható. John PECK írja, hogy az „[...] újpogányságot úgy lehetne jellemezni, mint egy tudatos kísérletet a mai nagy vallások megjelenése előtti, az egész világon általános vallásos attitűdök és gyakorlatok felelevenítésére”. Emellett négy nagyrészt állandó vonást tart jellemzőnek,³¹ melyek Fehér Holló elképzeléseiben is helyet kapnak.

Első állandó vonás, hogy a természetet isteniként kezelik (ebből a szemszögből az újpogány gondolkodás panteista). SZILÁGYI és SZILÁRDI szerint inkább a New Age jellemzője, hogy „Az Isten személytelen, mindent átható erőként, kozmikus energiaként jelenik meg.”³² Ennek megfelelően Fehér Holló istenségről alkotott képe meglehetősen panteisztikus: „Hát én ezt úgy gondolom, hogy persze, van egy isten, hogy azok mi vagyunk tulajdonképpen. De hogy igen, a fűvek, a fák, a virágok, mindenben ott van egy része, és hogy tulajdonképpen a teljes világmindenség az maga isten.”

Emellett a világról alkotott elképzelése beleillik a szakirodalomból ismert általános sámánisztikus hitvilágba. Elmondja, hogy az ősi magyar hitvilág majdnem elveszett, de népmeséinknek³³ köszönhetően egyes elemek fennmaradtak. Meggyőződése szerint a világ háromosztatú: alsó középső és felső világra tagolódik. SZILÁGYI és SZILÁRDI rámutat, hogy az újpogányságban igen fejlett a túlvilágkép, egy olyan valóságként fogják fel, ami a mi világunkkal párhuzamosan működik.³⁴ Fehér Holló is kifejti, hogy az alsó világ ugyanolyan, mint amiben élünk, ugyanúgy vannak rétek, erdők, mezők, de emellett az előző életetek, az ősöknek a tudását, a gyökereket, a múltat találjuk ott. Az alsó világba különféle állatok is tartoznak, mint a kígyók, békák, bogarak, de az állat segítők – tehát az ösztöneinket – is ide sorolhatjuk. Ez összefügg

³⁰ DIÓSZEGI 1998a, 48.

³¹ PECK 2005, 135-136.

³² SZILÁGYI–SZILÁRDI 2007, 27.

³³ Hosszan elemzi egy-egy népmesénket, például a Fehérlófiát. Az egyes motívumokat a mai kornak megfelelően értelmezi, egyfajta útmutatásként is felhasználja.

³⁴ SZILÁGYI–SZILÁRDI 2007, 28.

a szakirodalomból ismert alsó világról alkotott elképzelésekkel: DIÓSZEGINél olvashatjuk, hogy a világfa gyökereinél található alvilág, amely békák-gyíkok-kígyók országa képzeteként jelenik meg, ami szerinte a paradicsomi fán szereplő kígyó révén konzerválódhatott.³⁵ A felső világ Fehér Holló szerint a felső mester vagy égi mester lakhelye, oda tartoznak a megsejtéseink, a megérzéseink.

A három részt a világfa köti össze, amely átjáróként funkcionál, ami általános nézet a sámánisztikus kultúrákban. A sámán szerepét úgy határozza meg, hogy az ő feladta átkelni a másik világokba, és onnan információval visszatérni. Ezt módosult tudatállapotban tudja megtenni, amely magyar szóhasználatban a révülés vagy rejzetés, s énekléssel, dobolással is el lehet érni. „[...] a magyar néphit szerint a táltos, amikor valaki számára közönséges halandók által meg nem ismerhető dolgokat akar megtudni, tetszése szerinti időpontban elrévülhet, elrejtőzhet, vagyis közvetlenül más egyn közbeiktatása nélkül érintkezésbe léphet a szellemekkel.”³⁶

Véleménye szerint manapság sokan, főleg a „spirituális és ezo” dolgokkal foglalkozók elfelejtik, hogy nem csak a másik világok elérése lényeges, hanem a földi életünk is ugyanolyan fontos, ha nem fontosabb, mert Fehér Holló véleménye szerint nem véletlenül születünk testbe.

Mindegyik világot állatok népesítik be elképzelése szerint, s minden állatnak megvan a maga karaktere, funkciója, energiája. A csodaszarvas – mint mondja – kimondottan a szellemi útról szól: „[...] amikor az ember elkezd keresni az életében, és bejár mindent, és utána ő az, aki segít hazatalálni és megtalálni önmagadat. Ugye a magyar mitológiából ezt nagyon jól lehet tudni, hogy a csodaszarvas az hazaviszi az embert, meggy előtte és mutatja neki az utat. azonkívül ott van benne a haza, a család, az otthon, minden ilyesmi [...]”. Ezen kívül kiemeli, hogy a sarvas agancsai „adóvevőként” szolgálnak, a sámánkoronákra is ebből a célból került, hiszen az agancs „megnyitja a korona csakrát”.

A sólyom a tisztánlátásban segít az embereknek. „[...] végtelen nyugalomban vagy csak ül egy fa tetején és figyeli, hogy mikor történik valami, és amikor történik valami, akkor abban a pillanatban lecsap. Tehát észreveszi a lehetőségeket az életedben. Ha valakihez érkezik egy sólyom vagy sas segítő, akkor nagyrészt ebben tud segíteni, hogy tisztábban látja a dolgokat, fölülről le tud nézni a dolgokra.”

Harmadikként a farkast emeli ki, amely számára a szabadságvágyat jelenti.

Több szerző is általánosnak tartja az újpogányságban a környezettudatos gondolkodásmódot, ami részben kapcsolatba hozható Fehér Holló világnézetével is. HANEGRAAFF leírja, hogy az **újpogányok** szerint a modern világ problémái, főleg az ökológiai válság, annak a közvetlen következménye, hogy szem elől tévesztettük az ember és a természet kapcsolatára vonatkozó pogány bölcsesség. Ennek a bölcsességnek a helyreállítása nemcsak kívánatos, hanem sürgetően szükséges is. Hozzáfűzi, hogy az ökológiai problémák kérdése különösen jelentős napjaink **újpogányai** számára.³⁷ Ez közvetlenül a Dobkör szertartásaiban is megnyilvánul, hiszen központi szerepe van a természeti környezetnek, amikor csak tehetik, elvonulásokat szerveznek az ország több pontjára. Fehér Holló kifejtette, hogy szerinte „[...] ez az egyetlen út ahhoz, hogy túlélje a világ ezt a fajta globalizációs urbanizációt, amiben vagyunk. És hogy visszafordulni a természethez, tehát a természetben megtalálom a szentséget, akkor működőképes a világ, és hogy ezt elfelejtették tulajdonképpen. Én azt hiszem, hogy egyik tanító se gondolta, hogy ilyen nagy vallás lesz majd abból, amiket ő mond. Tehát Jézus is, nem ő alapította a keresztény egyházat, vagy Buddha sem a buddhista egyházat. Tehát nagy tanítók voltak, akik hoztak le dolgokat, és mesterek voltak.”

PECK szerint a második állandó vonás az istennő iránti hódolat, akit általában Földanyaként

³⁵ DIÓSZEGI 1973, 16.

³⁶ DIÓSZEGI 1998b, 295.

³⁷ HANEGRAAFF 1996, 77.

azonosítanak (legtöbbször mint egyenértékű hitvese az istennek). Ehhez társul egy animisztikus világnézet, mely szerint a kozmoszt kisebb szellemek lakják. Craig S. HAWKINS kifejti, hogy a kétpólusúság számos újpogány irányzatra jellemző. Az „Egy” szerinte a sokaságban, vagy általában kettősségben, dualitásban nyilvánul meg. Ennek tükrében az istennő és az isten szintén ennek az „Egynek” a megtestesülései.³⁸

Fehér Holló szerint is „[...] *mindennek van egy férfi és egy női oldala, a férfi oldal az a kifelé való megnyilvánulás, a női az meg a befogadás. És hogy nekünk a földanya istennőnk az Boldogasszony volt, aki mindig áldott állapotban van és teremti a világot és szüli, és tulajdonképpen minden, ami anyagból van, tehát megfogható itt ebben az anyagi világban van, az mind hozzá tartozik, tehát rajta keresztül létezik.*”

A Boldogasszony tisztelete általános a magyar újpogányságban, tulajdonképpen az Istennő magyar megfelelője. Gyakori, hogy Szűz Máriával hozzák összefüggésbe, s összemossák a két alakot.

A férfi princípiumot az Öreg Isten, vagy Tengri testesíti meg szerinte, akihez a végtelen kék ég, a szabadság, és a szellemi tevékenységek tartoznak. Elmondja, hogy a valóságban is megvan ez a két szerepkör: a férfi kitalálja a dolgokat, a nő pedig megteremi, vagy vigyáz az anyagra.

Mindemellett egy animisztikus képet is élénk tár, amelyről alapvetően feltételezik, hogy őseink hitvilágában is jelent volt. Szerinte a magyarok hitvilágában megtalálható egy szabaddlélek, amelyet az íz vagy ísz kifejezés jelöl. Ezt tovább viszi, s kifejti, hogy az isten kifejezés két szóból tevődik össze: egyrészt az előbb említett íz/ísz szó + a ten kifejezést, amely a tengernyi végtelent jelöli. Tehát számára ezeknek a lelkeknek az összessége isten. Illetve a szabaddlélek mellett a magyar mitológiában egy kötött lélek meglétére is utal, amelyre a szusz kifejezést használhatták.

Harmadikként az újpogányságra jellemző egy működő hit a szertartásokban és a szimbolizmusban, ami az eszköz a természet, főleg az ég és a föld, isteni erőinek eléréséhez. Mint látni fogjuk a következőkben, a Dobkör tevékenységének fontos része a különböző szertartások megtartása, melynek segítségével igyekeznek közelebb kerülni a szellemekhez, őskökhöz.

A negyedik általános vonás az uralkodó érdeklődés a vallásos és misztikus antikvitás, főleg a prehisztorikus és késő középkori iránt. Ez nyilvánvaló jellemzője a Tűzmadár Táltos Dobkörnek is, hiszen egy olyan hitvilágot adaptálnak a mai világhoz, melyről feltételezhető, hogy egyes elemi már a honfoglalás előtt is jelen voltak, illetve más népeknél is évszázados múltra tekintenek vissza. Hasonló nézőpont jelenik meg KIS-HALAS Judit kutatásában is. Ő ezt a jellemzőt a remitológizálás fogalmával illette.³⁹ Szerinte ez a jelenség a 19. században kezdett kibontakozni, amikor – főként Angliában és Németországban – **újdonsült érdeklődéssel fordultak az őseik, illetve misszionáriusok és a kibontakozóban lévő antropológiai, néprajzi szakirodalom hatására természeti népek kultúrája felé.** James R. LEWIS erről így ír: az újpogányság mint vallás azon a vágyon alapszik, hogy az antikvitás pogány vallásait újratereptsék, azonban általában nem ugyanabban a formában, inkább a romantikusok idealizált elképzelése szerint.⁴⁰ A Tűzmadár Táltos Dobkör és Fehér Holló tevékenysége is megfeleltethető ennek, hiszen mint korábban már írtam, éppen a 18-19. század volt az, amely megalapozta a magyar ősvallás-kutatást, s ezeknek a romantikus elképzeléseknek egy része napjainkban is virágzik főként az alternatív őstörténet művelői, illetve a magyar újpogányok körében.

Az újpogányság egyik általános jellemzője, hogy nincs általánosan jóváhagyott hitvallás,

³⁸ HAWKINS 1998, 16.

³⁹ KIS-HALAS 2005, 57.

⁴⁰ LEWIS 1999, xxxii.

dogma vagy hitrendszer.⁴¹ Ez igaz Fehér Holló világnézetére is, elmondja, hogy ezeket így nem találjuk meg a könyvekben, és hangsúlyozza, hogy ezek a saját elképzelései. A DOBKÖR TAGJAINAK SEM KELL FELTÉTLENÜL KÖVETNIE A FENTEBB VÁZOLT VILÁGKÉPET, AZ EGYÉN FELELŐSSÉGE MEGGYŐZÖDNI A TANÍTÁSOK IGAZSÁGÁRÓL. A DOBKÖR NEM TARTJA MAGÁT KIZÁRÓLAGOSNAK, AZ IGAZSÁG EGYEDÜLI LETÉTEMÉNYESÉNEK, TISZTELETBEN TART MINDEN VALLÁST ÉS SZELLEMI UTAT.

HAWKINS rámutat, hogy mind az újboszorkány kultuszok, mind az újpogányság más formái főként a személyes tapasztaláson alapulnak. Az alapvető vallási igazság nem külső forrásból, vagy kinyilatkoztatásból származik, hanem tapasztalat útján nyerhető el.⁴² Hasonló véleményen van SZILÁGYI és SZILÁRDI is, szerintük a New Age-dzsel ellentétben „A pogányság nem ismeri a kinyilatkoztatást. A misztikus tudást, az ősök tanításaiból, és a rituálék során szerzett személyes tapasztalataikból nyerik.”⁴³ Fehér Holló meggyőződése szerint a sámánnak, a táltosnak az az útja, hogy önmagán keresztül – tehát tapasztalás útján – felfedezze a világot. A mestere is arra tanította, hogy „menjél el és nézd meg, akkor így ezekből rájössz dolgokra.” Ehhez kapcsolódik az a nézete is, hogy szerinte a „kőbe vésett törvények” manapság kevésbé helytállóak, mert az idők során sokat változott a világ, mára csak a lényegül maradhatott érvényben, így többet ér, ha mindenki magának fedezi fel.

Carol MATTHEWS kifejti, hogy az újpogányok egészen szabadon kölcsönöznek vallási és filozófiai tradíciókat számos vallástól és egymástól is. Ez lehetővé teszi a személyes vallási szabadság magas fokát mind gondolatban, mind gyakorlatban. Ez is az oka az újpogány csoportok diverzitásának és decentralizáltságának.⁴⁴ Ez az újpogányokra általános jellemző vonás Fehér Holló világnézetében is megfigyelhető, hiszen világnézete több részből tevődik össze, elemei több helyről származnak. Egyrészt SOMOGYI Istvánon keresztül kapcsolódik a harneri sámánizmushoz, illetve a „magyar hitvilág” (és más sámánhitű népek hitvilágának) elemeit nagyrészt a néprajzi szakirodalmon keresztül ismerheti. Emellett némi keleties irány is megtalálható a világnézetében, mint a reinkarnáció vagy a csakrák. Harmadrészt saját maga által kreált hiedelem-elemekkel is találkozhatunk, amelyeken leginkább a módosult tudatállapot során látott látomások segítségével épít fel. Képzetkörének egyes elemei megtalálhatók más magyar újpogány irányzatok vallási nézetei között is. Fehér Holló azt vallja, hogy az nem gond, ha „importálunk” más hitvilágokból, mert a gyökereink úgy is ott vannak a szívünk mélyén, ezért azt később is tovább tudjuk majd adni, s mindig az lesz a legkedvesebb számunkra.

Mindez párhuzamba állítható a Pagan Federation⁴⁵ pogányságról/újpogányságról alkotott nézetével. Szerintük a pogányság egy spirituális életmód, amely a világ ősi természetvallásaiban gyökerezik. A pogányok tisztában vannak az örökségükkel, és olyan formában őrizték meg az őseik hitét és értékeit, hogy az a modern világba illeszkedjen. Ünneplik a Természet szentségét, s az Istenit tisztelik minden dologban.⁴⁶

⁴¹ YORK 1995, 26.

⁴² HAWKINS 1998, 9-10.

⁴³ SZILÁGYI–SZILÁRDI 2007, 28.

⁴⁴ MATTHEWS 1995, 340.

⁴⁵ „A Pagan Federation (Pogány Szövetség) 1981-ben alakult a korábbi Pagan Frontból (Pogány Front), amelyet 1970-ben alapítottak. Célja <<a pogányságot elérhetővé tenni azok számára, akik őszintén keresik a természetre támaszkodó szellemi utat>>. (BOWKER 2004, 306.) Illetve a magyar csoport honlapján ez áll: „Célja, hogy hiteles tájékoztatást adjon és eloszlassa a hibás elképzeléseket a Pogányságról, továbbá hogy érdekvédelmi szervezetként fellépjen a pogányok szabad és korlátozás nélküli vallásgyakorlásának érdekében.” (<http://www.hu.paganfederation.org/> (2012. 03. 05.))

⁴⁶ <http://www.paganfederation.org/what-is-paganism/> (2012. 01. 22.)

Fehér Holló és a Dobkör tevékenysége, szertartások

Fehér Holló életének fontos része a Tűzmadár Táltos Dobkör. Hét-nyolc évvel ezelőtt kezdett el dobköroket tartani, ami gyakorlatilag a véletlen folytán alakult így, de mint mondja, nem hisz a véletlenekben. SOMOGYI István dobkörén merült fel a kérdés, hogy tartana-e ő is közös dobolásokat. A Dobkör kialakulásának részletei a honlapjukról származnak.

„A dobkör 2004 őszén egy baráti társaságból alakult meg néhány taggal. Az évek során egyre többen csatlakoztak hozzánk, ma már úgy 50 állandó tagból áll a kör. A dobkör tagjai nem zenészek, hanem olyan emberek, akik az ősi magyar szellemiség újraélesztését, s annak mai formában megélhető közvetítését tartják fő feladatuknak. A szellemiség felől közelítjük meg előadásainkat, fellépéseinket is [...].

Alapvetően egy baráti közösség vagyunk, melynek tagjai a táltos dobot elsősorban révülésre, gyógyításra használják. Másfelől viszont egyre többet lépünk fel színpadon is, mert dobolunk és éneklünk olyan dalokat, melyek alkalmasak arra, hogy a nagyközönséget is megismertethessük az ősi értékekkel és hitvilággal. Ily módon hidat képezünk a múlt és a jelen között. Vállalunk fellépéseket magyar érületű rendezvényeken, ezoterikus fesztiválokon, iskolai ünnepségeken, városi napokon, spirituális táborokban. Szertartásokat, Tűzönjárást, Izzasztókunyhót is szívesen tartunk közösségeknek, ha erre felkérést kapunk.”⁴⁷

Fehér Holló elmondja, hogy tulajdonképpen a Dobkörnek csak a neve állandó, tagjai folyamatosan változnak, cserélődnek. Vannak, akik csak kipróbálják, de van, aki már a kezdetektől részt vesz a programokon. Alapvetően az újpogány csoportoknál viszonylag nagymértékű a tagok cserélődése. Ez valószínűleg összefügg a hierarchia hiányával, illetve hogy néhol a csoport iránti elkötelezettség nem elvárás, vagy csak egy bizonyos idő után szükséges megtenni. Például a wicca kovenekbe egy év „próbaidő” után avatják be az arra alkalmasakat. BIRD és REIMER 1975 és 1980 között Montrealban végezett kutatásából kitűnik, hogy a különböző NRM-k körébe tartozó irányzatoknál rendkívül magas a részvételi arány, viszont figyelemreméltóan magas azoknak a száma is, akik otthagyják ezeket a mozgalmakat. Az átlagos résztvevő egy ideig tagja a mozgalmaknak, gyakran mint külső támogató, majd lemorzsolódik.⁴⁸ Véleményem szerint ez az állítás a Tűzmadár Táltos Dobkörre is megféleltethető.

Fehér Holló kifejti, hogy szerinte komoly szellemi munkát nehéz Budapesten végezni másfél-két órában, inkább a közösségről szólnak az összejöveledek. Ennek érdekében évente többször rendeznek „elvonulásokat”, a Cserhátszentiván melletti erdőben (Cserkút) van erre a célra fenntartott házuk. Ezt hárman-négyen üzemeltetik, s tulajdonképpen csak ezekre a sámán/táltos összejövelekre használják. Egy-egy hétvégére szoktak ide elmenni változó számban, 10 – 30 fő körül. A férfiak és nők részvételi aránya változó. Alapvetően a spiritualitás iránt jobban érdeklődnek a nők, de a napjaink sámán-táltos mozgalmában sok férfi résztvevőt is találunk. MATTHEWS is leríja (habár Amerikára és az 1990-es évekre vonatkoztatva), hogy az újpogány csoportokban a résztvevők közel fele nő, de a nemek közötti szakadék jelentősen csökkenésnek indult.⁴⁹ A jelenlévők korosztályi megoszlása is meglehetősen vegyes a Dobkörben. Saját elhatározásból 17 – 18 éves korútól egészen 70 éves korúig is elmennek, illetve gyakran viszik magukkal a gyerekeiket is. „Azért vannak, akik évről-évre így visszajárnak velünk, de hogy szinte minden programra más csapatok jönnek el [...]. Tehát van, aki szeret velünk kirándulni járni és Cserkútra soha az életben nem jött el, de van, aki csak a belső munkát szereti, és az jön az ezekre elvonulásokra, és a többire meg nem. Kevés az olyan ember, aki így minden része

⁴⁷ <http://tuzmadartaltos.hu/e107/news.php?item.15.8> (2012. 04. 04.)

⁴⁸ BIRD – REIMER 1982, 1.

⁴⁹ MATTHEWS 1995, 344.

érdekelné ennek a dolognak. Ha van olyan, akkor előbb-utóbb sámán lesz belőle.”

Az elvonulásokon különféle programokat is szerveznek. Gyakran áldoznak a fáknál, a forrásoknál, gyümölcsöt, füstölőt használnak erre a célra. Fehér Holló elmondása szerint mindig visznek ajándékot az erdő legöregebb fájának, egy 600 éves tölgynek.

Ez a gyakorlat a legtöbb újpogány irányzatnál megtalálható valamilyen formában. Valószínűsíthető, hogy a magyarok vallásos jellegű gyakorlatai között is voltak a fáknak, forrásoknak felajánlott áldozatok. Erre utalnak Szent László törvényei is, melyekben megtiltotta az áldozatok elhelyezését a fáknál, forrásoknál és köveknél is.

Közös gyakorlatokon is részt vesznek: izzasztókunyhó, tűzön járás, „utazások” az alsó és felső világba. Ebbe az elképzelésbe Fehér Holló filozófiája is beleillik: *„Vannak ilyen különböző sámánygyakorlatok: transzlégzés, és hasonlók. Tulajdonképpen mindegyiknek ez a lényege, hogy kikapcsold az elméd, és valahonnan mélyebbről jöjjenek föl a válaszok. És mindig vannak ilyen megosztókörök közben, [...] akkor rendszeren, körbemegy sástoll, és akkor mindenki elmondja, hogy merre járt, mit látott, és megbeszéljük közösen, hogy ez mit jelenthet az ő életében, és próbálunk segíteni egymásnak. Sokat énekelünk és dobolunk azért, mert azt szeretem nagyon.”*

Nézeteit többen osztják a Dobkőrön belül, egyfajta tanácsadó, útmutató szerepe van. Főként beszélgetésekkel, meditációval (révüléssel) segít az embereken. Egyik alkalommal, amikor én is ott voltam az összejövetelen, Fehér Holló vezetésével az jelenlévők egy alsó világos utazáson vettek részt. *„[...] tehát csinálunk egy alsóvilágos utazást, nem kell félni tőle. Egyszerűen elkezdek dobolni és énekelni, és közbe menj bele ennek a fának a törzsébe. És ahogy keringenek benne az energiák, indulj el lefelé a gyökerek mentén, és találj meg azt, hogy mi az a gyökerek közül, az ősök útján, amik éppen most segíteni tudnak neked a mostani világhelyzetedben.”* Miután ez véget ért (kb. 20 percig tartott), lehetőség nyílt arra, hogy mindenki elmondja, mit látott, s ezt vagy maga értelmezte, vagy Fehér Holló segített neki benne.⁵⁰

Látjuk, hogy a harneri sámánmódszerek markánsan megjelennek a Dobkőr gyakorlataiban, de ehhez Fehér Holló hozzákapcsolja saját elgondolásait is, egyedivé téve azokat. Elmondása szerint például a sástoll a fókuszot szimbolizálja, ezért adják körbe beszéd közben. A hegyével felfelé tartott toll biztosítja a beszélő számára a figyelmet.

Az elvonulások alkalmával a Dobkőr a tipikus pogány-újpogány ünnepekről is meg szokott emlékezni, például a téli és nyári napfordulóról. A legnagyobb pogány ünnepek is a természet ciklusához, az évszakokhoz igazodnak évszázadok óta. Ez SZILÁGYI és SZILÁRDI szerint ez kapcsolatba hozható a környezettudatos gondolkodásmóddal, amely sok csoportnál a vallási gyakorlatából fakad (pl. druidák), de az is magyarázhatja, hogy a legtöbb újpogány irányzat hitrendszere valamilyen természeti vallásra épül.⁵¹

Fehér Hollóék ilyenkor máglyát gyűjtanak, sólymot röptetnek, és kérik az ősöket, hogy jöjjenek el. Néha Fehér Holló be is öltözik, felveszi a táltosöltözetét, táncol a tűz körül. Ekkor ő a sólyom, aki elhozza a napot.

A szertartások során mindig szórnak gyógynövényeket is a tűzbe, például zsályát, amely szerinte a tisztánlátást segíti elő. Zsályát a zárt helyen tartott programok során is szoktak

⁵⁰ Az egyik résztvevő, Torda így írta le, amit látott: *„Székelyudvarhelyről indultam. [...] van egy gyönyörű szép fa, [...] Én onnan indultam lefele, először egy lépcsőn indultam el, de utána csak egyszer hanyatt dőltem, estem lefele, nagyon gyors és intenzív pörgéssel. Amikor leértem alulra, akkor mind a négy elemmel sikerült előbb-utóbb megismerkednem, inkább egy ismerkedés volt vele. És utána elérkeztem egy tűzhöz, ugyanazt doboltál, mint a Holló. És állatáncot kezdtünk el, ahol mindenki a saját állatát hívta elő, csak avval a különbséggel, hogy itt szószerint láttam, hogy mindenki átváltozik annak az állatnak a képébe, ami az ő védőállata. Ami utána volt, arról nem tudok beszélni, mert fogalmam sincs, az úgy elvitt valahova nagyon. És utána visszafele ugyanúgy szép lassan megint egy tánc, és ugyanúgy szép lassan indultam visszafele.”*

⁵¹ SZILÁGYI–SZILÁRDI 2007, 22.

használni. Ilyenkor Fehér Holló egyik jó barátja, Torda meggyújt egy kötegbe kötött zsályát, s egy tollból készült legyező segítségével minden résztvevőre füstöt legyez. Érdekes megfigyelni, hogy ekkor sokan olyan mozdulatokat tesznek, mintha a füsttel megmosakodnának. Meglátásom szerint a tisztánlátást kívánják ezzel elérni.

A neosámánizmus alapvetően befolyással volt a modern újpogányság bizonyos elemeire. Például egyes újpogányok újraalkották a familiáris gondolatát a neosámán „erő állatok” (a „totem” antropológiai koncepciója) tükrében. Ezen értelmezés jegyében a boszorkány familiárisa – amely lehet képzeletbeli is – bizonyos jellemző vonásokat és erőket testesít meg, amelyeket a boszorkány a segítségkérés során felhasználhat.⁵² Ez a gondolatmenet a Dobkör nézetei között is megjelenik: A Dobkörben segítségül szokták hívni az állatok segítőszellemait, korábban már írtam arról, hogy a különböző állatoknak különböző erőket tulajdonítanak. Mindemellett Fehér Holló olyan tárgyakat használ, amelyek számára szentek, s véleménye szerint minden szent lehet, ha azzal a céllal használjuk, hogy a segítségét kérjük. Így használ ragadozó madarak tollából készült legyezőt, de szarvasagancsot is.

A Budapesten tartott szertartások során oltárként funkcionál egy középre helyezett kis, kerek asztalka. Erre helyeznek kisebb szobrokat, tárgyakat, füstölőt és gyertyát is. Itt is látjuk, hogy egyrészt a magyar hitvilághoz köthető tárgyakkal, másrészt inkább a keleti vallásokhoz, ezotériához kapcsolódókkal veszi körbe magát.

A legtöbb gyakorlatban, összefüggés nélkül nagy szerepet az éneklés is. A dalok egy része népdal, indián dal, indiai mantra, egy részük pedig Fehér Holló szerzeményei. De minden olyan dalt énekel, amelynek véleménye szerint lelke van, megérinti. A saját dalai gyakran révülés közben születnek. *„Ez tulajdonképpen nem is dal, hanem ilyenkor hívom a csodaszarvast, és szólok hozzá, hogy miben segítsen, és hogy mutasson utat, és hogy ezek ilyen kérések, imák dalokban tulajdonképpen. [...] De hogy nekem is, barátaimnak is sok olyan dal érkezik, ami van, amikor a pillanatnak szól, egy tanítás, van amikor ilyen állandó dal vagy ima lesz belőle, de hogy ezek így, az ember kezébe veszi a dolgot és akkor súgnak neki.”*

A révülés után van, hogy emlékezik a dalra, és akkor le tudja írni, de van, hogy segítséget kér a folyamathoz. Párja, Tűzvirág néha vele van révüléskor, és ha olyan dalt hall, amelyet még nem ismer, akkor azt leírja. Jelenleg kb. 200-220 dalt énekel állandó jelleggel. Amelyeket már régebb óta énekel, azok nagy részét a Dobkör tagjai is ismerik, és az összefüggések alkalmával tudják közösen énekelni. Véleményem szerint a közös éneklésnek fontos szerepe van a gyakorlatok során. Egyrészt erősíti a közösséghez tartozás érzését, másrészt a módosult tudatállapot elérését is elősegítik a szinte monoton, lüktető ritmusú énekek. A dalokat ütemes dobolás kíséri, néha a résztvevők csörgőket használnak, vagy egyéb hangkeltő eszközöket hívnak segítségül. Például Fehér Holló egy csokor szárított bambuszt szokott használni, melynek különleges csörgő hangja van.

Dalait a Dobkör honlapján is megtaláljuk, de egyik tag több kötetnyit be is köttetett ezekből.

A Dobkör tagjai gyakran szerveznek kirándulásokat más helyszínekre is, bejárták már a Börzsönyt, a Bükköt és az Őrséget is. Évente egyszer valamilyen tengerparti útra is elmennek, de voltak már Erdélyben is közösen. A Pilis napjainkban egyfajta újpogány szent helyként funkcionál, így a Dobkör tagjai is el szoktak oda járni. Azonban Fehér Holló úgy gondolja, hiába nagyon jó és erős hely, de nagyon sok „bolond” jár oda. Úgy érzi, nagyon sok a nem hiteles ember, aki tanítóként lép föl, s boldog-boldogtalan Dobogókőre jár. Ezért csak nagy ritkán látogat oda, inkább egyedül, mint társasággal. Minden esetre úgy gondolja, hogy a Pilisben lehetett egy szellemi központ, s a táltosok is végezhettek ott szertartásokat. Megjegyzi, hogy

⁵² LEWIS 1999, 269.

ma a szellemi központok inkább a városokban vannak, „Valamiért ide születünk, és ezt az életet kell megoldanunk [...]”

A Tűzmadár Táltos Dobkör közössége viszonylag összetartónak mondható. A kirándulásokon és elvonulásokon kívül számos közös programot szerveznek, például családi napot is. Többektől hallottam, hogy a Dobkör előtt kipróbáltak sokféle irányt, főleg az ezotériához kapcsolódóakat, de a Dobkör volt az, amely eddig leginkább megfelelt elvárásaiknak és elképzeléseiknek.

Fehér Holló bizonyos szintű gyógyító tevékenységet is végez. Sarah PIKE írja, hogy a New Age követői és az újpogányok annak érdekében, hogy meggyógyítsák a múltból és az előző életeikből származó sebeket, illetve hogy teljesebb életet éljenek, holisztikus gyógyítást alkalmaznak. Ide tartozik a gyógynövényes terápia, auratisztítás, lelki gyógyítás, masszázs és hasonlók. A gyógyító gyakorlatok általában az egyén megtisztítására, illetve a régi és új testi és érzelmi sebek gyógyítására koncentrálnak.⁵³ Ezek a vonások Fehér Holló tevékenységében is megjelennek. Elképzelése szerint minden betegség lelki eredetű, így a „nyugati orvoslással” szemben kritikát fogalmaz meg. Szerinte a tüneti kezelés nem megoldás, a betegség gyökerét kell megszüntetni, amelyhez a szellemet, lelket kell meggyógyítani.

A gyógyítás módja az ún. lélek-rész-visszatérítés. Ezen tevékenység mögött meghúzódó képzetkör szorosan összekapcsolódik a fentebb már említett animisztikus világnézettel. A lélek-rész-visszatérítés elmélete nem működne azon elgondolás nélkül, hogy az embernek van egy szabadlelke is, amely elhagyhatja a testet. Maga a visszatérítés a következőképpen zajlik: „[...] egy szellemkenuban [történik] mondjuk, ilyenkor mindig az lényeg, hogy szól a dob, vagy valaki énekel vagy csörgözik, vagy a sámán, vagyis én csörgözök. És akinek a lélek-részéért elmegyünk, az pedig csak fekszik, és ilyenkor én vagyok az, aki utazok. És elmegyek és megnézem az életében, hogy hol lehettek azok a töréspontok, vagy azok a dolgok, amik nem jól sikerültek, és megpróbálok ott rendbe hozni a dolgokat, és akkor visszahozni.”

A Dobkör honlapján ezt részletesebben kifejtette: „A táltosdob egy több ezer éves ősi eszköz, melynek gyógyító hatása van az emberi testre és lélekre. Segítségével megváltozott tudatállapotba kerülhetünk, ezt hívták őseink révülésnek, vagy rejtezésnek. A dob rezgése harmonizálja a test csakrait, és azok működését, miközben energiával tölti fel azokat. A dobolás ritmusa a szívritmusra emlékeztet, s talán éppen ez az oka annak, hogy az emberek nagy részét mélyen megérinti. A hétköznapiak során, a problémák és a stressz hatására energiaszintünk radikálisan lecsökkenhet, a dobolás által azonban az optimális szint könnyen visszaállítható.”⁵⁴

Emellett kicsit gyógynövényekkel is foglalkozik, tanácsot tud adni, hogy a beteg tüneteinek mi segítene, de ahogy írtam, fontosabbnak tartja a probléma gyökerének szellemi szintű megszüntetését.

A gyógyítás ezen módja inkább a harneri módszerek hatásának tudható be, s egy az egyben nem állítható párhuzamba a magyar táltos feltételezett tevékenységével.

Fontosnak tartotta kiemelni, hogy ő nem reklámozza magát, azok találják meg, akik már ismerik őt valahonnan. Elmondása szerint már kezd neve lenni az országban. Ha valakinek problémája van az életében, azon ha tud, szívesen segít.

Szerinte a spirituális, ezotérius dolgokkal az kezd el foglalkozni, akinek „felnyílik rá a szem”, vagy a problémái irányítják erre az útra, így előbb-utóbb eljut valamilyen gyógyítóhoz, sámánhoz. Az újpogányok és a New Age követők általában úgy gondolják, hogy az egyén felelős önmaga spirituális életéért, írja PIKE, de mindemellett felkeresnek vezetőket, vallási specialistákat is. Más vallási kultúrák spirituális gazdagságából is merítenek, mint a tibeti

⁵³ PIKE 2004, 14-15.

⁵⁴ <http://tuzmadartaltos.hu/e107/news.php?item.13.8> (2012. 04. 04.)

buddhista, hindu, taoista, egyiptomi, amerikai indián, sőt még néhány keresztény hiedelemből és gyakorlatból is.⁵⁵

Fehér Holló úgy gondolja, hogy körülbelül „*telefonkönyv nagyságú*” címjegyzéket lehetne összeállítani a napjainkban működő gyógyítókról, de szerinte kevésnek van ténylegesen adottsága hozzá. Mindemellett megérti azt, aki pénzt kér az ilyen jellegű munkájáért, mert „[...] *anyagi világban élünk és kell fizetni a csekkeket, de hogy az már azért gyanús, hogy ha rózsadombi villát vesz meg három Mercedest.*” Tehát bizonyos szinten elítéli azokat, akik a gyógyító tevékenységükből akarnak meggazdagodni, de más részről ős is tudja, hogy pénz nélkül a mai világban nem lehet megélni. A Dobkör rendezvényeiért nem kér pénzt, viszont adományokat elfogad, emellett dobkészítéssel is foglalkozik, ami némi bevételt jelent a számára.

Felszerelés: dobok és öltözet

Elmondása szerint az első dobját úgy készítette, hogy megnézett egy már kész darabot, s közel két hetébe telt, mire elkészült a sajátjával, amelyet kecskebőrből állított össze. Úgy gondolja, hogy az útjának a része a dobkészítés, szeret a kezével alkotni, és mindenki szerint nagyon szép dobokat készít. Az elmúlt években sok dobot rakott már össze, most már kevesebb, mint egy nap alatt elkészül vele.

„Minden dob egyedi és megismételhetetlen, tulajdonosának és készítőjének lelkéhez kapcsolódik. Nincs két egyforma dob, ez már annak készítése közben érzékelhető. Mindegyik bőr más energiát és információt hordoz, mint ahogyan a benne lévő fogantyú is, melyet a dob tulajdonosának kell megtalálnia, egy számára fontos helyről elhoznia. A fogantyúja lehet akár egy szarvas agancsa, egy fadarab egy számodra fontos helyről, vagy a nagyapád által ültetett meggyfáról, bármi, ami kötődik hozzád (és elfér a dobban). Ha ez megvan, eljössz hozzám és kiválasztod azt a bőr, ami megérint Téged. Választhatsz kecske, szarvas, borjú vagy lóbőrt, mindegyikből ugyanolyan jó dob lesz. A keretet nyírfából vagy égerből készíti kerek vagy ovális alakban, ez lehet csúcsos vagy sima, 40 és 50 cm-es nagyságban. A fogantyún kívül a készítettőnek hoznia kell a dobverőhöz való fát is, amely 40-50 cm hosszú, egyenes fadarab. Érdeemes ugyanarról a fáról hozni, mint a fogantyút.”⁵⁶

A dobokon kívül kiegészítők elkészítését is vállalja: dobtok, tarisznya, furulyatartó, egyéb szakrális tárgyak. Illetve külön kérésre más népekre jellemző dobokat is készít.

A legtöbb dob, amelyet láttam a Dobkörben, fel volt díszítve. Fehér Holló elmondja, hogy ez már a tulajdonosra tartozik, a díszítés segítségével mindenki a személyesebbé teheti a dobját. Szoktak rá tollakat, szalagokat kötni, de készít kétoldali dobokat, abba bele lehet tenni apró kavicsokat, magokat, de akár kristályokat is. Előfordul, hogy az „állatsegítőkhöz” kapcsolódó tárgyakat tesznek bele, pl. sastollat.

A saját dobja vörös és fekete szalagokkal van feldíszítve, amelyek elmondása szerint az saját színei. A vörös számára a születés, a fekete pedig az elmúlás színe, így egy életutat jelképez. Sokáig nem volt minta festve a dobra, de „*egyszer csak előkíváncsozott egy minta belőlem.*” Egy négyosztatú világ van a dob tetejére festve, amelynek a gerincét egy világfa adja rajta „lélekmadarakkal.” A felső része aranyszínű festékekkel készült, ez a felső világ, az alsó rész pedig sötétvörsszel, ez az alsó világot jelképezi. A képet ő maga készítette.

A dobok legdrágább része a bőr, de az árban az „adomány” is benne van, így kb. 23-25 ezer Ft-ba kerül egy elkészült dob attól függően, hogy 40 vagy 50 cm széles. Elmondja, hogy sokan

⁵⁵ PIKE 2004, 14-15.

⁵⁶ <http://tuzmadartaltos.hu/e107/news.php?item.18.10> (2012. 04. 07.)

„mocskos dolognak” tartják a pénzt, de szerinte tiszta energia, tiszta anyag. Tudja, hogy régen tyúkot, szalonnát vittek például a táltosnak, de manapság ez már nem működik, mert „[...] itt nálunk a városi sámán az kicsit másképp él, mert van vízszámlája meg villanyzámlája [...]” Elmondása szerint nagyon sok dobot készít, és szereti, hogy kap érte valamit, de elismeri, hogy ez nem hivatalos, mert az adózást kikerülik.

A dob használata, funkciója beleillik a néphitből megismert táltosdob képébe. A módosult tudatállapot elérésére, tulajdonképpen az annak során megtett utazásra, valamint gyógyító tevékenysége közben használja mind Fehér Holló, mind múltunk feltételezett táltosa.

A dobon kívül van speciális táltosöltözéke is, melyet különleges alkalmakkor ölt magára. „[...] néha előveszem a szertartásokon a szép csizmát és a süveget és a hasonlót, de amikor átöltözöm, akkor tudom, hogy ez olyan, mint a népmesékben, amikor átbucskázik a főhős, [...] és akkor a hétköznapi emberből akkor ott Holló, a sámán lesz.” Ez sámánmaszkból, csúcsos süvegből, tollakból áll. Nagyrészt ő készíti el ezeket, de egyik maszkot egy képzőművész ismerőse csinálta. Azt, hogy hogyan kell az öltözéknek kinéznie, például látomásból tudja meg. „[...] láttam magam például, hogy úgy táncolok majd, hogy két nagy szárnytoll van a kezem végén [...] aztán mentem az út szélén és láttam elütve egy egerészölyvet, és ha jövök vissza, [...] és ha még ott lesz az út szélén, akkor ő azért adta magát, hogy nekem legyen két ilyen szárnyam. És visszamentem, [...] és ott volt az út szélén. És akkor őt magammal vittem, és levettem a szárnytollait meg a farktollait, a többit pedig elástam egy erdőben egy kis gyógynövénnyel, és megköszöntem neki. És akkor ebből elkészítettem magamnak az öltözéket tulajdonképpen.”

Öltözéke csak kis részben állítható párhuzamba azzal, amit jelenleg a magyar táltos és más kultúrák sámánjának ruházatáról tudunk. A táltos öltözetének jellemzőivel részletesen foglalkozott DIÓSZEGI Vilmos, leírásából látjuk, hogy meglehetősen vegyesek voltak az elképzelések. Általában rongyos ruháról, vagy hosszú, fehér, bő ingről beszélnek, illetve többféle fejviselet is megjelenik: tollakkal, szarvakkal vagy agancsokkal díszíthették. Ezek az elképzelések gyakran összefüggésbe hozhatók a rokonnépek sámánjának öltözetével is.⁵⁷

Legtöbbször viszont nem speciális öltözetet viseli az összejövetelek alkalmával, de ezen a ruházatán is részben tükröződnek nézetei. Főként a mai viseletbe átültetett hagyományörzéshez kapcsolódó ruhákat hord, de keleti vagy indián jellegű elemek is megfigyelhetők öltözkén.

Bírálat és etika

A Tűzmadár Táltos Dobkör más újpogány szervezetekkel, például a Wiccával, dobkörokkkel is kapcsolatban van. Fehér Holló szerint mindannyian ismerik egymást, s bizonyos helyzetekben, szertartásokon próbálnak összefogni, de mindannyian kicsit másképp gondolják a dolgokat, s ez néha zsörtölődésekkel, összetűzésekkel jár.

Ezzel kapcsolatban Fehér Holló kritikát fogalmaz meg azon vonulattal szemben, amelyik az ősmagyarok vélt hagyományokat összemossa a kereszténységgel. Kovács-Magyar András kapcsán is ellenérzéseinek ad hangot, véleménye szerint ő nem táltos, de mivel a közvélemény őt akként ismerte meg, így Fehér Holló emiatt se nevezi magát szívesen táltosnak. A legtöbb magyar újpogány irányzattal és ezt a szellemiséget követő személlyel ellentétben Fehér Holló elfogadja azt, ami a néprajzi szakirodalomban olvasható, illetve az Akadémia-ellenesség is idegen tőle. A kereszténységről azonban inkább negatív, mint pozitív a képe, főként az ősi magyar hitvilág tudatos kipusztítását hozza fel. Elveti azt a gondolatot is, hogy a magyar lenne a kiválasztott nép, szerinte ez „*túlkompenzáció*”, viszont emiatt sok kritika éri azoktól, akik „nagyon magyarnak érzik magukat”.

⁵⁷ DIÓSZEGI 1998b, 227-269.

Elmondja, hogy más irányból is bírálják tevékenységét. Főleg azok, akik nem ismerik, de eljutnak hozzá az állításaik. Nagyrészt a kereszténység felől éri több támadás, amely egyrészt az egyházat, másrészt a keresztény-táltos vonalat jelenti. Szerinte az, hogy foglalkoznak velük, egyben azt is jelenti, hogy erősödnek.

Minden újpogány irányzatra jellemző, hogy megfogalmaznak bizonyos erkölcsi útmutatást, általános érvényűtől akár az egészen szigorúig is. A Fehér Holló nézeteiben is megjelennek különböző etikai elvek. Alapvetően toleráns másokkal szemben: „[...] az ilyen alapigazság, hogy minden út oda felvezet a hegyre, és az milyen szép, hogy az enyém ilyen, az övé olyan. És ne akarjuk a másikat elvenni, mert így irtunk embereket és kultúrákat és hitrendszereket. És tulajdonképpen mindegyikünk ugyanarra a hegyre megy, és ugyanarról beszélünk, és akkor miért kell egymásnak esni.”

Következtetések

A fejezet elején feltett kérdésre, tehát hogy újpogánynak számít-e Fehér Holló és a Dobkör tevékenysége, könnyű választ adni. Véleményem szerint igen, hiszen az újpogányságra általában jellemző vonások nagy része itt is megjelenik kisebb-nagyobb eltérésekkel. Azt gondolom, hogy a máshonnan származó nézetek megléte nem minősíti nem-újpogánynak, hiszen a szinkretizmus minden újpogány irányzatra jellemző. Az egyetlen, ami nem mondható el a Dobkőről, de a legtöbb újpogány csoportról igen, az az okkultista reneszánsz hatása, hiszen a mágiának, varázslásnak nincs szerepe Fehér Holló gyakorlatában. Ehelyett értelemszerűen a sámánisztikus vonások dominálnak.

Ezek után felvetődik a kérdés, hogy mennyiben nevezhető Fehér Holló táltosnak vagy sámánnak. Magát annak tartja, még ha ezt nem is hangoztatja, főként a mai magukat táltosnak nevezők megkérdőjelezhető munkássága miatt. Ha a magyar hitvilág indulunk ki, akkor Fehér Holló csak kis részben felel meg az elvárásoknak. Születésekor nem volt foga, nem rendelkezett fölös csonttal, s burokban sem született. Esetleg a gyerekkori zárkózottsága ide vonható, de ő maga erre nem fektetett nagyobb hangsúlyt. Az elhivatás megjelenik, de például a hetedik év kiemelt fontosságát nem említi, a kontextus is más, mint a táltos hiedelemkörénél. Úgy tűnik, a mai, városi táltosnak már nem kell ezekkel a tulajdonságokkal rendelkeznie, az állatok gyógyítása, a kincs megkeresése sem tartozik a feladatai közé. Azt mondhatjuk, hogy a táltos hiedelemalakját adaptálták a mai viszonyokhoz, mai problémákhoz. Talán az egyetlen kapcsolódási pont a révülés és annak módja. Meglátásom szerint ez elegendő is ahhoz, hogy összekapcsoljuk régmúlt táltos alakját a maival, hiszen ez egy állandó pont nem csak nálunk, hanem más sámánisztikus kultúráknál is, s szintén ez az alapja a Harner-féle sámánizmusnak. Fehér Holló is főként eszerint azonosítja magát a sámánokkal és táltosokkal.

Mi is a szerepe tehát egy városi sámánnak? Fontos, hogy egy olyan világnézetet képvisel, amely ha nem is egészében, de a magyarsághoz köthető, viszont mégis egzotikus lehet régisége miatt a mai ember számára. Meglátásom szerint sokan életük új mederbe terelése, illetve főként lelki problémáik megoldása végett jutnak el Fehér Hollóhoz és a Dobkörhöz. A táltos gyakorlatokon keresztül igyekeznek jobban átlátni helyzetüket és megoldást találni rá. Fehér Holló ebben segít: vezeti őket és tanácsokat ad, segít értelmezni a révülés során látottakat. Emellett gyógyítást is vállal, a betegségeknek szerinte lelki eredetű gyökerei vannak, s ezen segít, ha tud.

Korábban már ismertettem DIÓSZEGI gondolatait a sámán/táltos fő feladatáról, tehát azoknak a problémáknak a megoldása, amelyekre egy egyszerű ember nem képes, de révülés útján a sámán/táltos igen. Ebbe a sémába tulajdonképpen Fehér Holló alakja és gyakorlatai is beilleszthetők.

Múltunk feltételezett táltosához hasonlóan Fehér Holló is rendelkezik dobbal, öltözzettel, ezeket mind maga készítette. A táltostól eltérően, Fehér Holló bárkinek szívesen készít dobot, melynek segítségével módosult tudatállapotba kerülhet. Különböző szertartások levezetésén is

részt vesz, ezek véleményem szerint nagyrészt saját konstrukciók lehetnek, hiszen őseink vallási szertartásaival kapcsolatban csak kevés forrás áll rendelkezésünkre. Más újpogány csoportok gyakorlatai is például szolgálhattak, de valószínű, hogy Fehér Holló különböző sámánisztikus kultúrájú népek szertartásaiból is merített.

Tehát ha fel akarjuk mérni Fehér Holló hitvilágának rétegeit, a következőkkel kell számolnunk. Tudásának hátterét egyrészt a néprajzi szakirodalomból nyeri, másrészt a neosámán, újtáltos kultúra elemit használja fel. A következő réteg a keleti vallásokból, illetve a New Age jelenségköréből származhat. Ez például néhány összejövetel helyszínéül szolgáló Varázskuckóban érhető tetten. Maga az, hogy ezen a helyen alapvetően egy masszázs szalon üzemel, illetve különböző természetgyógyászati kezeléseket végeznek, hozzájárul a szinkretizmushoz. Emellett a helyiség dekorációja is rendkívül vegyes, tükröződnek az említett rétegek itt is: buddhista jelképek, imázslók, keleties szobrocskák, füstülők, gyertyák, hatalmas, világfát ábrázoló falikárpit, szarvasagancs kettős kereszt, szent korona és még sorolhatnánk. A harmadik réteg pedig az, amit saját elképzelései alapján alkotott meg.

Ennek következtében egy igen érdekes „keverékké” válik Fehér Holló világnézete. A magyar újpogány irányzatok tükrében különlegesnek mondható, hiszen elfogadja a tudományos műveket, s az olvasottakat tudatosan be is építi nézeteibe és gyakorlataiba. Nehéz azonban megmondani, hogy Fehér Holló és a Dobkör gyakorlataiban mi származhat a szakirodalomból, mely elemeket kölcsönözhetett más irányzatokból, illetve mennyire alkotta meg ezeket saját elképzelései és látomásai alapján. Felmerül az a kérdés is, hogy látomásait mennyire befolyásolhatta a már a fejében lévő, szakirodalomból ismert leírások a különböző sámánisztikus kultúrákról és táltosokról.

Azzal, hogy egy viszonylag megbízható alaptudásra építi föl világnézetét, véleményem szerint könnyebben elfogadhatóvá válik más számára is, hiszen általában a tudományosan igazolt tények igazságát kevésbé kérdőjelezzik meg.

A Fehér Holló és a Tűzmadár Táltos Dobkör, de általában más hasonló közösségek egy igen érdekes részét képezik napjaink vallásos mozgalmainak. Tulajdonképpen három részből áll össze: egyrészt kiemelten fontos szerepet kap a hagyományörzés, amit jelen esetben a dobok képviselnek, de számos más megnyilvánulását is megfigyelhetjük. Másrészt van egy spirituálisabb, talán inkább New Age-szerű oldala is, ahol az önmegismerés, az öntökéletesítés a hangsúlyosabb. A harmadik rész a számunkra legérdekesebb, a vallási arculat. Ez részben összefügg az előző két ponttal is, de érdemes inkább külön megemlíteni, hiszen például nem mindegyik dobkört jellemzik vallásos nézetek.

További kutatásokat igényelne több kérdés megválaszolása. A Dobkorról alkotott képet árnyaltabbá tenné a tagok, résztvevők bevonása a kutatásba. Ennek segítségével Fehér Holló és a tagok nézetbeli eltérései és hasonlóságai is jobb megvilágításba kerülhetnének. Illetve fontos lenne elmélyültebb résztvevő megfigyelést is végezni, megfigyelni és leírni, hogy zajlanak a fentebb csak nagy vonalakban vázolt szertartások és elmélyülések. Emellett mindenképpen szükségesnek tartom a Magyarországon működő, magyar hagyományokat követő dobkörök összehasonlító vizsgálatát. Úgy gondolom, hogy ezen vizsgálatok elvégzésével napjaink kultúrájának, s egyben az újpogányságnak egy rendkívül izgalmas szeletét érthetnénk meg jobban.

Bibliográfia

- BIRD, Frederick — REIMER, Bill 1987. „Participation Rates in New Religious and Para-Religious Movements”: *Journal for the Scientific Study of Religion*. Vol. 21. No. 1. 1-14.
- BOWKER, John 2004. „Új vallások”: BOWKER, John (szerk.): *Vallások, A világ vallásainak története*. Totem Kiadó, Budapest, 306-309.

- DAWSON, Lorne L. 1998. *Comprehending Cults. The Sociology of New Religious Movements.* Oxford University Press, Toronto — Oxford.
- DIÓSZEGI Vilmos 1973. *A pogány magyarok hitvilága.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DIÓSZEGI Vilmos 1998(a). *Samanizmus.* Terebess Kiadó, Budapest.
- DIÓSZEGI Vilmos 1998(b). *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HANEGRAF, Wouter J. 1996. *New Age Religion and Western Culture: Esoterism in the Mirror of Secular Thought.* Brill, Leiden — New York — Köln.
- HAWKINS, Craig S. 1998. *Goddess Worship and Neo-Paganism (4. kiad.). Zondervan Guide to Cults & Religious Movements.* Zondervan, Michigan.
- HOPPÁL Mihály 2010. *Sámánok világa.* Püski Kiadó, Budapest.
- KERTÉSZ Ágnes – TAKÁCS András 2005. „Újtáltosság Magyarországon az ezredfordulón”: *Rubicon* 7, 62-64.
- KIS-HALAS Judit 2005. „Újboszorkány kultuszok a 20. században, A wiccától a cyberboszorkányig”: *Rubicon* 7, 56-61.
- Magyar Közlöny. A Magyar Köztársaság hivatalos lapja. 166. szám. 2011. december 31.
- Magyar Közlöny. Magyarország hivatalos lapja. 24. szám. 2012. február 29
- MATTHEWS, Carol 1995. „Neo-paganism and Witchcraft”: MILLER, Timothy (ed.): *America's Alternative Religions.* State University of New York Press, Albany, 339-346.
- „New Religious Movements”: BOWKER John (ed.) 1999.: *The Oxford Dictionary of World Religions.* Oxford University Press, Oxford — New York, 694-695.
- PECK, John: 2005. „Neopaganism”: ENROTH, Ronald M. (ed.): *A guide to New Religious Movements.* InterVarsity Press, Downers Grove, 135-154.
- PIKE, Sarah M. 2004. *New Age and Neopagan religions in America.* Columbia University Press, New York.
- RÉDEI Károly 1998. *Őstörténetünk kérdései. A nyelvészeti dilettantizmus kritikája.* Balassi Kiadó, Budapest.
- SZILÁGYI Tamás – SZILÁRDI Réka 2007. *Istenek ébredése, Az újpogányság vallástudományi vizsgálata.* JATE Press, Szeged.
- YORK, Michael 1995. *The Emerging Network, a sociology of the New Age and neo-pagan movements.* Rowman & Littlefield Publishers Inc, Lanham.

Internetes hivatkozások

<http://www.hu.paganfederation.org/>

<http://www.paganfederation.org/>

<http://www.tengri.hu>

<http://tuzmadartaltos.hu>

INCZE ALIZ

Náprajz BA, III. évfolyam

Női életutak Gyermelyen.

Társadalmi változásvizsgálat a 20. századi Magyarországon

A vizsgált téma

A 20. század történelmi, politikai eseményeinek következtében kezdett a magyar társadalomban a paraszti réteg is a nemek társadalmi egyenlősége felé haladni¹, illetve a paraszti életforma felbomlani. A jelenség az egész magyar társadalomban megfigyelhető és nyomon követő. Ezen belül én a nők helyzetének, szerepének változásával foglalkozom, akik a hagyományos paraszti értékrend és életforma szerint nőttek fel, azonban az életük folyamán lezajló változások az ebből való kilépésre készítették őket.

A kutatásban – habár néprajzi vizsgálatról van szó – Molnár László szociológiai tanulmányából indultam ki, amelyben női élettörténetekkel foglalkozik, több generációt vizsgálva, 33 interjú alapján. Az esettanulmányokkal bemutatják a 33 nő élete alatt végbemenő jelentős történelmi-gazdasági és politikai háttérbeli változásokat, amelyek következtében a női szerep radikális átalakuláson ment keresztül.² Molnár László könyvéből legnagyobb segítségemre az életútinterjú pontjai voltak, amelyek a könyv végén kerültek felsorolása segítségként hasonló gyűjtésekhez.

Az általam készített dolgozat a szociológiai műből való kiinduláson túl néprajzi módszerekkel közelít a téma felé, a néprajzi szakirodalmon keresztül, amelyekre részletesen ki fogok térni a későbbiekben. Ebben az írásban három interjú kerül feldolgozásra, amelyek gyermelyi lakosokkal készültek.³

A változások bemutatása a három adatközlő élettörténetének vizsgálata, összehasonlítása, elemzése és a kapcsolódó szakirodalom bevétele során fog megtörténni munkámban.

A 20. századi történelmi események és azok társadalmi hatásai

A 20. század, főleg annak a második fele olyan változásokat hozott magával, amelyek radikálisan meghatározták az életpályákat, és átalakították az életpálya-stratégiákat,⁴ a társadalomtudomány megújuló módszertana pedig az individuális életpályák rekonstruálása alapján a társadalomban lezajlott folyamatokat feltárhatónak vélte⁵. Az (auto)biográfiák az individuális életpálya keretében teszik láthatóvá a politikai, gazdasági változásoknak, a törvényeknek és a rendelkezéseknek, az intézmények reformjainak, az ideológiáknak a következményeit.⁶

¹ MOLNÁR 1986, 7.

² MOLNÁR 1986, 6.

³ A dolgozat alapja a 2011-2012-es tavaszi félév során egy társadalomnéprajzi témájú szemináriumra készült beadandó volt, amit szándékomban állt folytatni, ezért választottam a pályázat témájául is.

⁴ KESZEG 2009, 96.

⁵ KESZEG 2009, 114.

⁶ KESZEG 2009, 125-126.

Most lássuk azokat az eseményeket, amelyek jelen dolgozat vizsgálatának szempontjából meghatározóak. Főleg a század második felének történései fontosak a témában.

Valuch Tibor három szakaszra osztotta a második világháború utáni fél évszázad paraszti, falusi társadalomtörténetét a történelmi események hatásait tekintve.

- 1945-1961-ig jelölte meg az első időszakot, amelyet a hagyományos világ alkonyának nevez. A magántulajdon megerősödésével kezdődött, majd majdnem teljes körű felszámolásával zárult. Romló körülmények közt megkezdődött a hagyományos paraszti társadalom felbomlása, a magántulajdonra épülő gazdálkodás rendszerének fokozatosan csökkent a szerepe.
- 1961-től a rendszerváltásig: állandósult a közös termelőszövetkezeti gazdálkodás, majd fokozatosan a rendszer működését biztosító tényezővé vált a háztáji, a mezőgazdasági kistermelés és a nagyüzem szimbiózisa. Felgyorsult a hagyományos paraszti értékrend, a viselkedés-, gondolkodásformák felbomlása, átalakulása.
- A rendszerváltás után: a közös tulajdonból ismét valóságos magántulajdon lett, a falvakban élők társadalmi strukturálódásában újra kiemelt szerephez jutott a föld, illetve a gazdasági tevékenységekhez szükséges eszközök birtoklása.⁷

A történelmi események hatására átalakuló értékrendbeli változásokat is összefoglalta Valuch Tibor művének egy másik fejezetében.⁸ A magyar társadalom értékrendje a 20. század második felében többszörös átalakuláson ment keresztül a politikai változások következtében, ezek ugyanis teljes vagy részleges gazdasági és társadalmi rendszerváltást is jelentettek. Tehát együtt jártak az értékrendszerek átalakulásával, olykor az erőszakos átalakítás kísérletével. Az értékek rendszere sem fogalmi, sem tartalmi szempontból nem választható el a történelmi és társadalmi meghatározottságtól. Az egyéni értékeket meghatározó tényezők közül a legfontosabbak: családi háttér, tudás, társadalmi csoporthoz tartozás, munkaerő-piaci pozíció és a lakóhely. Az értékrendszer változásait befolyásolták a társadalmi-gazdasági változások, a társadalmi szerveződés módja. Nyugat-Európában „az individuális szabadságra építő piaci koordináció volt a szervezőelv.”⁹ Kelet-Európában ezzel ellentétben a „szovjetizáció” került előtérbe, „a központosító, állami vezérlésű tervracionális érvényesült.”¹⁰ Az 1950-es években propaganda hadjárat indult a társadalom átnevelése érdekében. Minden 1945 előtti érték feleslegessé vált, vagy reakcióssá nyilvánították, így az értékrendek folytonossága megszakadt. A hagyományos kis közösségek életmódot és emberi tudatot szabályozó ereje és normarendszere túlságosan gyorsan bomlott fel ahhoz, hogy kialakulhattak volna az ezeket helyettesítő magatartásformák és normák, amelyek egyúttal megőrizhették volna a hagyományos közösségi értékek egy részét.¹¹

A családi és a nemi szerepek átértékelődéséhez egyértelműen hozzájárult a nők munkába állása és önálló jövedelemhez jutása az 1960-’70-es években, valamint a születésszabályozás elterjedése, a gyermekneveléssel kapcsolatos intézményhálózat kiépülése. A korábban hagyományosnak tekintett női szereppel való szembe fordulás a fiatalabb női generációkban fokozatosan nyert teret, számos, korábban férfiasnak tekintett foglalkozás vált a nők számára is betölthetővé.¹²

⁷ VALUCH 2001, 188-212.

⁸ Ebben a dolgozatban nem tartom feladatommak, hogy a téma teljes szakirodalmi hátterét felhasználjam.

⁹ VALUCH 2001, 258.

¹⁰ VALUCH 2001, 258.

¹¹ VALUCH 2001, 257-258.

¹² VALUCH 2001, 266.

A téesz szervezését követő iparba vándorlási hullám bontotta meg a hagyományos szerepeket, a családok korábbi gazdasági egységét. Csökkent a férfiak és nők fizikai és szimbolikus elkülönültsége, miután a nők is kiléptek a „public” szférába.¹³

A nők nagy része 1949 és 1960 között vált aktív keresővé; e nagy változás a gazdasági és társadalmi átalakulással összefonódva ment végbe. „A termelőszövetkezetek megalakítása, a mezőgazdaságban dolgozó aktív keresők számának csökkenése, a fokozódó városiasodás mind kölcsönhatásban voltak a női keresők létszámának növekedésével.”¹⁴

1930-1980-ig, fél évszázad alatt kb. nyolcszorosára nőtt az otthonon kívül munkát vállaló nők száma. Összekapcsolták az otthonon kívüli gazdasági aktivitást és a tradicionális otthoni életformát. Ezzel egyidejűleg átalakult a család intézménye is, megváltoztak a funkciói. A család, mint termelési egység megszűnt (a háztáji és kiegészítő gazdasággal rendelkező családok esetében még nem teljesen), és főleg, mint fogyasztási egység dominált. A női tevékenység súlypontja így a családról a munkahelyre tevődött át. A gyermeknevelés társadalmi intézményrendszere azonban még nem épült ki a nők gazdasági aktivitásának megfelelően. A '60-as-'70-es években elterjedt a családra és hivatásra orientált életforma. Az alacsony termékenység és az átlagos életkor megnövekedése alapján a szülés és a gyermeknevelés már az életút rövidebb periódusára terjedt csak ki. Ekkortájt épültek ki a gyermeknevelést segítő társadalmi intézmények. A kereskedelem és a szolgáltatások fejlődésével a háztartás már kisebb súlyt jelentett a nők vállán, figyelembe véve a nemek közötti családi-háztartási munkamegosztás demokratikus fejlődését is. Az iskolai képzés ekkor már arra készíti fel a nőket, hogy az otthonon kívül végzett munka természetes életformájuk lesz.¹⁵

Az itt felsorolt tényezők jelzik a legfontosabb változásokat a hagyományos paraszti életformában betöltött női szerepek felbomlásában, és ezek szolgáltak kiindulópontul a kutatásomhoz.

Társadalmi folyamatok vizsgálata élettörténeteken keresztül

A módszerek mind a néprajzban, mind a társtudományok területén nagy hagyománya van.

Páczkán Éva írja Kopasz föld c., egy nagyszülői élettörténet mentalitás-elemzését tartalmazó művében: „Az élettörténet az egyedi mellett az általánosat is tartalmazza.”¹⁶ A társadalom érték- és normarendszerét mindenütt érvényesíteni képes.¹⁷ Az elbeszélte élettörténet az események, történések sorozatán keresztül a mindennapi élet legbelső szintjeire vezet el, s felfejti azokat az interpretációs mechanizmusokat és stratégiákat, amelyek segítségével az individuum és a közösség saját életvilágát szervezi, s ez által az individuum önmagát képes elhelyezni egy szélesebb kontextusban, társadalmi térben és történeti időben.¹⁸

„Amikor az emberek elmesélik élettörténeteiket, a kultúra szólal meg a szájukon keresztül.” idéz Niedermüller Péter Bertauxtól és Wiametől.¹⁹

Az emberi élet történetét, eseményeit sokféleképpen lehetséges elmondani, közölni, lejegyezni és felhasználni, ezért sokféle elnevezése is található ennek az anyagnak a szakirodalomban. A munkámban az élettörténetre vonatkozó eredményeket emelem ki, hiszen én is azokkal foglalkozom. Az élettörténet és az életpálya kifejezés kapcsolatára itt is, és a későbbiek során is

¹³ VALUCH 2001, 156-157.

¹⁴ MOLNÁR 1986, 9.

¹⁵ MOLNÁR 1986, 7-11.

¹⁶ PÁ CZKÁN 2002, 182.

¹⁷ PÁ CZKÁN 2002, 182.

¹⁸ NIEDERMÜLLER 1988, 383.

¹⁹ NIEDERMÜLLER 1988, 382.

kitérek. Keszeg Vilmos az élettörténetet az életpálya narratív reprezentációjaként nevezi meg, amely tehát a narratív történetek egyike, s progresszív rendszerként jeleníti meg egy személy sorsát. Éppen ezért mindig számolni kell azzal, hogy a történetek előadása és forgalmazása esemény formájában történik meg.²⁰

A címben is szereplő életút fogalmáról ír néhány oldalon keresztül Turai Tünde Az életút végén c. művében: az életút életeseményekből áll össze; úgy tekint rá, mint egy természetesen és természetszerűleg összeálló egységre, amelyet folyamatosnak tételezünk. Az életutat egységként szemléljük – írja Turai – ez ad egy keretet, amelybe a személy behelyezheti élete egyes történéseit. Így alakulhat ki tehát egy rendszer, mely egységes és egész – még akkor is így vagyunk hajlamosak látni, ha nem is zárult még le, hiszen az csak a halál pillanatában történik meg. Az életút egyes történéseit, epizódjait a tematika és az idő rendezi, ezek adják meg belső dinamikáját Turai szerint. Tehát az életútnak adódik egy kettős értelmezése: az életút, mint események sorozata, és az életút, mint szimbolikus időegység, mint élethossz. Az idő az a fonal, amire fel-fűzzük a megtörtént eseményeket. Az életidő észlelése viszont a megélt egyéni idő függvénye. Az életidő különböző jellegű szakaszokra tagolódik. Turai három szabályozó tényezőt nevez meg: a természet változásait, az absztrakt kalendáriumi és óraidőt, illetve az életút átmeneti rítusait – de egyéb, szélesebb spektrumban is mozgó időélményről is beszél, mint pl. az emberi és az isteni idő. Az egyes élepszakaszok végül az életút részeként nyernek értelmet, mert van egy, az élepszakasz határain túlnyúló időséma, ami integrálja és dialógusba hozza a részeket.²¹

„Az életrajzi elbeszélés egy részletesen elmondott és esetenként feljegyzésre került élettörténet, amely rendszerint mesterséges körülmények között, felszólításra hangzik el. Folklorgyűjtők, szociológusok, írók, pszichológusok mondatják el egyes személyekkel teljes élettörténetüket, meghatározott céllal. Az elbeszélők rendszerint idősebb, nagy életpaszlatú, tehetséges emberek, akik számára élményt jelent emlékeik felidézése, és így szívesen tesznek eleget a felszólításnak – olvashatjuk a Magyar Néprajzi Lexikonban a meghatározást.”²²

Küllős Imola megfogalmazása:

„A visszaemlékezések tudatosan átgondolt, kronológiai rendben megszerkesztett és előadott változata az élettörténet, vagy az írásba foglalt önéletrajz. Mindkét műfaj élményforrása azonos a mindennapi történetekével: a hétköznapi valóság epizódokba öntött, ciklusokba rendezett megjelenítése, mesélőjének (vagy írójának) személyes szempontjai szerint válogatva és személyes sorsával összekapcsolva.”²³

„Az élettörténetek általában felszólításra, esetleg írásos minta nyomán fogalmazódnak meg. Céljuk korántsem a szórakoztatás, sokkal inkább a didaktikus kicsengésű tanúságtétel.”²⁴

Keszeg Vilmos a következőképpen fejtegeti az élettörténet fogalmát:

„Az élettörténet a narratív történetek egyike: progresszív rendszerként egy személy sorsát jeleníti meg a születés, a szerelem, a munka, a küzdelem, a halál, mint alapvető biografikus toposzok által; az egyéni sorsot partikuláris környezetben, viszonyhálózatban, gyakran azzal kontrasztban állva teszi érzékelhetővé.”²⁵ Az élettörténet olyan narratív szöveg, amely a „ki vagyok” kérdésre a „hogyan váltam azzá” elbeszélésével válaszol.²⁶

²⁰ KESZEG 2007, 151.

²¹ TURAI 2004, 56-67.

²² DOBOS 1977, 668.

²³ KÜLLŐS 1988: 259.

²⁴ KÜLLŐS 1988: 251.

²⁵ KESZEG 2011, 165.

²⁶ KESZEG 2011, 171.

Az élettörténet elbeszélése során az átmeneti rítusok bemutatása által megtörténik az egyén kontextualizálása.²⁷ Én is ezeken a fő pontokon haladtam az életutak gyűjtése során, miközben a történelmi környezet és változások általános hatásait vizsgáltam.

„Az élettörténet és annak kutatói recepciója hátterében az a kutatói hipotézis húzódik meg, hogy az egyén életének története bepillantást nyújt az élet megélését szabályozó kollektív kulturális gyakorlatokba (gazdálkodás, társadalmi kapcsolatok, ünneplés, stb.). Továbbá, hogy az egyén biografikus narratívuma implicit módon tartalmaz család-, közösség- és településtörténeti epizódokat.”²⁸

S hogy mire használjuk az élettörténetet? Első esetben az egyén saját múltjának történetbe foglalásával vagy elhallgatásával állapít meg jelentéseket, fed fel viszonyokat, összefüggéseket, tesz szóvá egzisztenciális kérdéseket. Második esetben a biografikus történeteket valamilyen társadalmi szükséglet tartja napirenden.²⁹

Niedermüller Péter – sokak által, hasonló témájú munkákban, idézett – tanulmányában az élettörténetek kétféle tudományos értékeléséről beszél. Az egyik úgy tekint az élettörténetre, mint tudományos eszközre, amelyet a tudományos kutatás normális szabályaihoz kell igazítani. Az élettörténetet néprajzi, folklorisztikai, antropológiai, szociológiai, történeti stb. adatok forrásának tartja, s csak azt az élettörténetet tekinti tudományos szempontból felhasználhatónak, amely a szükséges információkban a leggazdagabb. A másik megközelítés az élettörténetet egy új lehetőségnek tartja, amely a hétköznapi embert választja a társadalomtudomány tárgyává, lehetővé teszi ezen emberek életének megértését és interpretálását. Ez a felfogás az élettörténetet a szubjektív tapasztalat és interpretáció lenyomataként tekinti, mely önmagában képes a kutatás tárgyát alkotni – ahogy e dolgozatban is láthatjuk.³⁰

Az életpálya alkotja minden egyéni élettörténet alapját. Az élettörténet – Niedermüller szerint – nem azonos jelentésű az életpályával. Az élettörténet egyik sajátossága, hogy mesterséges szituáció terméke, amelyben a kutató hatást gyakorol a vele szemben álló szubjektumra. Az élettörténet koncepciójának lényege, hogy az individuum, mint egy összefüggő történetet tekinti saját életpályáját, ezt egy meghatározott pontról szemlélve rekonstruálni, majd elmesélni képes. Pontosítva: az egyén életpályájának totalitásából kiválaszt különböző eseményeket, s azokat egy meghatározott logika szerint összekapcsolja, valamint elmeséli, tehát az eseményeket, történeteket nemcsak leírja, hanem előadja, ábrázolja, megjeleníti.³¹

Egy írott, vagy elmondott szöveg csak akkor kezelhető élettörténetként, ha a beszélő szubjektum számára adott az élettörténet koncepciója, amely esetben az élettörténetre sem az elbeszélő, sem a kutató nem úgy gondol, mint különálló, elszigetelt eseményekre, hanem mint egy szubjektív jelentésteli univerzum egymással összefüggő alkotóelemeire, s így az univerzum jelentései az egyénen túlmenően társadalmilag fogalmazódnak meg, társadalmilag közösek. A személyek identitásának, társadalmi azonosságtudatának kialakításához szükséges továbbá, hogy saját cselekedeteikben ráismerjenek egy narratív módon ábrázolható élettörténet képzésére, közösségek narratíváé ábrázolható történetére.³²

Az élettörténetek, életutak ily módon való értelmezéséből és felhasználásából egy módszer keletkezett a tudományos életben, amelyet életrajzi módszernek neveznek.

Róbert Péter így ír Znaniecki munkásságáról a szociológia tudományában elterjedt életrajzi módszerről szóló tanulmányában: „Florian Znaniecki időtálló eredménye, hogy az utókorra

²⁷ KESZEG 2011, 174.

²⁸ KESZEG 2011, 176.

²⁹ KESZEG 2011, 165-180.

³⁰ NIEDERMÜLLER 1988, 377.

³¹ NIEDERMÜLLER 1988, 380-81.

³² NIEDERMÜLLER 1988, 381.

hagyta azt a módszert, mely szerint kutatni kell a makrofolyamatokban részt vevő embereknek a folyamatokhoz kapcsolódó attitűdjeit, hogy vizsgálni kell az egyének, csoportok, szintjén lezajló mikrofolyamatokat, hogy élettörténeti kutatásokon keresztül ezek a folyamatok megragadhatók, s végül, hogy a mikrofolyamatok elemzése releváns eredményeket hozhat a makrofolyamatok „finomszerkezetéről” is.³³

Niedermüller az életrajzi módszer néprajzi, antropológiai felhasználását vizsgálva megállapítja, hogy ehhez tartozik az individuum és a kultúra, az individuális élet és a közösség viszonyának elemzése. Az életrajzi módszer alapvetően fenomenológiai beállítottságú, ugyanakkor az egyedi élettörténetek elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a legfontosabb társadalmi kérdések vizsgálatakor az individuumok ezeket saját közvetlen személyes tapasztalataik részének tekintik, nem kollektív tényként vagy élményként. Meghatározónak tartja Niedermüller Jean-Paul Sartre megállapítását (1960), melyben az embert nem, mint individuumot definiálja, hanem jobbnak véli az egyedi általános terminus használatát. Tehát az individuum egyidejűleg általános az emberi történelem általánosságán, illetve egyedi saját egyedülállóságának általánosításán keresztül, tehát végeredményben az individuumot egyidejűleg kell tanulmányozni mindkét perspektívából.³⁴

Kutatástörténeti háttér – egyéni életút kutatás

„A társadalomtudományok voltaképpen minden nyers adatukat először egyedekre vonatkozóan szerzik meg, s aztán ezekből dolgoznak az általásítás szintjéig, átfogó elméletek megalkotásáig, végül egyre közelebb kerülnek az egyénekhez, akiktől első adataikat merítették.”³⁵

„Sok évtizednek kellett eltelnie a 19. század elejétől – amikor a népköltési-néprajzi gyűjtés megindult – hogy találkozzunk konkrét személyekkel, arcokkal – utalt Mohay Tamás az életút kutatás nehézkes kibontakozására Egyének és életutak c. összefoglalójában. Jankó János Kalotaszeg magyar népe (1892) c. könyvét említi elsőként, amelyben a szerző megnevezte a parasztembereket, akiktől könyve alapanyagát gyűjtötte. Ez a módszer azonban még jó ideig nem vált bevetté. A századfordulón a szorosabban vett néprajzon kívül a paraszti gazdaság, valamint a népművészet kutatásában találkozunk konkrét, megnevezett parasztokkal, majd a kibontakozó társadalomnéprajz az 1930-as évektől hoz fordulatot. Fél Edit honosította meg és tette tudatossá a néprajzban azt a kutatási módszert, hogy a falvakban néhány kulcsadatközlőt választott ki, s az ő tudásuk jelentette a legbiztosabb fogódzót az általános ismeretek megszerzésében. Erre az időre esnek az első megjelent paraszti önéletrajzok is pl.: Bálint Sándor írása Orosz Istvánról 1942-ben. Az 1940-es évektől bontakozott ki a később egyéniségkutató iskolának nevezett folklorisztikai munkamódszer, amely a meseszövegek közléséhez hozzákapcsolta a mesélők életrajzáinak közlését is.”³⁶

Keszeg Vilmos összegzésében az egyéniségkutatást a folklorisztikában, a mesekutatás területén kialakult irányzatként jelöli meg, amelynek gyökerei a 19. századba nyúlnak vissza, megalapozása pedig a 20. század közepén történt meg. „A folklóralkotások eredetére és életformájára

³³ RÓBERT 1982, 244.

³⁴ NIEDERMÜLLER 1988, 377-378.

³⁵ MOHAY 2000, 761.

³⁶ MOHAY 2000, 761-762.

vonatkozóan a folklórtudomány az alkotások anonim és kollektív jellegének hangsúlyozásával fogalmazta meg a maga álláspontját. Ezzel párhuzamosan azonban szaporodtak az egyén alkotó, variáló és megőrző szerepével kapcsolatos megfigyelések.” A folklorisztikai egyéniségkutatás módszerét Ortutay Gyula alkalmazta 1940-ben a Fedics Mihály mesél c. könyvében, s tanítványai – Dégh Linda, Kovács Ágnes, Erdész Sándor – folytatták a kutatásokat. 1940-ben indult az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, melynek munkamódszere és szemléleti alapja az egyéniségkutatás volt – olvashatjuk Keszegnél. A nemzetközi folklorisztika a kutatási irányzatot a magyar iskola, budapesti iskola néven tartja számon.³⁷

Ortutay Gyula Fedics Mihály mesél c. gyűjtésének előszavában írja, hogy a kötettel más célokat tűz maga elé, mint amilyeneket addig – 1940 előtt – általában megszokhattunk a magyar népmesei kiadványokban. A magyar népköltési gyűjtemények is – írja Ortutay –, hasonlóan a világszerte elterjedt módszerhez, a meseanyagot tetszés szerint csoportosították, s vagy jelezték a mesemondók személyét, vagy még azzal sem törődtek. A gyűjtők arra sem ügyeltek, hogy egy-egy mesemondó anyagát egy személyhez kapcsolják, vagy a mesemondó egyéniségének jelei megmutatkozására odafigyeljenek. Két példára hivatkozik, mint előzményre: Johann Reinhard Bünker és Kálmány Lajos gyűjtésére, akik már megnevezték mesélőjüket, és foglalkoztak személyével, amelyektől eltekintve a magyar gyűjtők eddig nem sok ügyet vetettek a mesei hagyomány és a mesemondó közti összefüggésre. Érthető azonban, hogy a meséket motívumokra szabdaló, és a motívumok nemzetközi elterjedését vizsgáló tudományos érdeklődés korában ez az integráló szempont nem vonzotta nálunk sem a kutatókat.³⁸

Az 1930-as éveknél folytatom Mohay Tamás nyomán az életút kutatás kialakulásának történetét. Az iskolázott néprajzkutatók számára már magától értetődő volt, hogy gyűjtött adataikat konkrét személyekhez kötik. Az „adatközlő” kifejezés is ekkor vált szélesebb körben elterjedtté. Az 1950-es évek végétől egyre nagyobb számban jelentek meg életrajzi beszélgetések, paraszti krónikák, feljegyzések, gazdasági naplók, önéletrajzok. Egy időben a szegényparaszti, illetve munkásmozgalmak története inspirálta a visszaemlékezések megszületését. A hatvanas évektől feldolgozások, elemzések is születtek, közülük alaposágát és további hatását tekintve kiemelkedik Fél Edit és Hofer Tamás Átányban végzett monografikus kutatása, amelyben egyre inkább előtérbe került a tárgyakkal élő ember, egyediségében éppúgy, mint gazdag kapcsolatrendszerében. Itt már fontossá válik a kulcsadatközlők saját egyéni élete is, nem csupán az egész közösséget reprezentáló kitüntetett személyekként tekintenek rájuk. A nyolcvanas évek végéig nem mondhatjuk, hogy akár az élettörténetek, akár az életpályák kutatása egyöntetűen polgárjogot nyert volna a néprajzi kutatás egészében. Azonban az érdeklődés egyik jele, hogy a hetvenes évek óta szinte folyamatosnak mondható a paraszti önéletrajzok és visszaemlékezések közlése. Önálló kötetek mellett gyűjtemények is napvilágot láttak, sokféle pályázati kiírás eredményeként pedig archívumokban is ezres nagyságrendben állnak rendelkezésre kéziratos életrajzok. A rendszerváltást követően a legkülönbélebb társadalmi rétegekhez és csoportokhoz tartozó személyek visszaemlékezéseinek újabb reneszánsza következett.³⁹

Az utóbbi évtizedek tudományainak figyelme tehát intenzíven ráirányult a kollektív és individuális életpályák, és azok narratív reprezentációja, az élettörténetek vizsgálatára. Alig van olyan tudományterület Keszeg Vilmos szerint, amely a maga terminológiájával ne definiálta volna újra pl. az élettörténetet, vagy a biografikus történetet.⁴⁰

³⁷ KESZEG 2011, 19.

³⁸ ORTUTAY 1940, 5-7.

³⁹ MOHAY 2000, 760-764.

⁴⁰ JAKAB — KESZEG A. — KESZEG V. 2007, 7.

A nők helyzete, szerepe, feladatai, kötelességei a hagyományos paraszti életformában

„A magyar paraszttársadalomban a nemek elkülönült, aszimmetrikus és hierarchikus kapcsolata írható le, ami egyfajta kiegyensúlyozó szembenállásban valósul meg. A nemek szinte külön szférában mozognak a kulturális megkülönböztetés és elkülönítés következtében, s ez mindenre kiterjedő alapvonása a társadalomnak. Ebben a viszonyrendszerben bizonyos tevékenységeknek, erényeknek szimbolikus értéket tulajdonítanak, ami speciálisan férfiasnak, illetve nőiesnek nyilvánítja őket. Így a legtöbb erény nemhez kötődő, tehát egyfajta erkölcsi szereposztásban valósul meg. Mindezt egy merev munka- és hatalommegosztás tartotta életben, szinte a legutóbbi évtizedekig.”⁴¹

„A szerepet Jávor Katalin tulajdonképpen nem másnak, mint a társadalmi státushoz tartozó, kulturálisan előírt viselkedésformának írja le, amelyet azonban a társadalom feltevérendszer határoz meg. A paraszti társadalomban a nemi szerep a korosztályi szerepnél is meghatározóbb. Hogy mit tartanak ideálisnak e szerepekben? Ez mindenekelőtt a munka-és hatalommegosztásban elfoglalt helyük függvénye, s társadalmi sztereotípiákban fejeződik ki.”⁴²

„A paraszti társadalomban a gyermeket nem annyira általános emberi dolgokra nevelik, mint inkább arra a sajátos szerepre készítik fel, amelyet be kell töltenie a későbbiekben. A nemi szerepre való nevelés legfontosabb helyszíne a családi kör. Első sorban a szülők feladata ez a nevelés, hogy megtanítsák gyermekeiknek, hogy mindennek férfiasságot, illetve nőiséget kifejező szimbolikus értéket tulajdonítsanak.”⁴³

Hosszasan lehetne taglalni az asszonyi szerephez kapcsolódó magatartásformát, azonban röviden összefoglalva, felsorolásszerűen így összegezhethetjük az elvárt asszonyi erényeket, a kulturálisan előírt viselkedésformát: állandó tevékenykedés, fáradhatatlanság, takarékoság, a család összetartása, érdekeinek képviselése, pozitív hírnév alakítása a család számára, férfi kiszolgálása, engedelmség, azonban a háztartáson belül viszonylagos önállósággal is rendelkezett, türelem, hallgatni tudás, önfegyelm, segítőkészség, vallásosság hogy csak a legfontosabbakat említsük. Nehéz volt ennek az ideális asszonyi szerepnek megfelelni, rengeteg lemondással járhatott.⁴⁴ Erről részletesen olvashatunk Morvay Judit Asszonyok a nagycsaládban c. könyvében, ahol a nő szerepét a nagycsalád egységében és viszonyrendszerében minden oldalról vizsgálja a mátra-aljai palócok körében.⁴⁵

S lássuk a konkrétabb női nemi szerephez tartozó feladatköröket is: a család a hagyományos társadalomban gazdasági egység; a fogyasztás és termelés oldalán egyaránt igen jelentékeny szerepet töltött be, valamint erős a nevelő és a társadalmi érintkezést alakító ereje is. Termelő funkciója kiváltképpen nélkülözhetetlen a mezőgazdaságban, ahol a termelés minél több egyén együttműködését követelte meg. A földművelők esetében valóságos munkaszervezet a család. A családtagoknak kor és nem szerint megszabott feladatokat kellett teljesíteni – amelyek, Erdei Ferenc szerint, később a termelőszövetkezetben betöltött munkakört is meghatározták. A családfő osztotta el a munkát, irányított és felügyelt, személyes példával járt elől. A legidősebb fiú a helyettese és a részletmunkák vezetőjeként működött; a családanya általában a háztartás,

⁴¹ JÁVOR 2000, 623-624.

⁴² JÁVOR 2000, 623-624.

⁴³ JÁVOR 2000, 670.

⁴⁴ JÁVOR 2000, 629-636.

⁴⁵ MORVAY 1956.

aprójszág, a tehén és a tejtermelés dolgait végzi leánya vagy menyé segítségével. A serdülő lány munkaköre a szövés-fonás volt, a legényeké pedig az elvégezhető kovács- és famunkák. Ez persze egyéni családi háttértől, helyzettől függően változhatott, bővült. Kisebb lányok és fiúk állatok őrzését kaphatták leggyakrabban feladatul, a lányok először kistestvér gondozásában tudták kivenni részüket.⁴⁶ Ezen szerepek, illetve összességében a paraszti társadalomban elvárt asszonyi magatartásforma változása figyelhető meg a 20. században, az általam végzett vizsgálat alatt is.

Ismerős terep és adatközlők

A női életutak témám vizsgálati helyszíne Gyermely, a település, ahol 15 éve családommal élek. Gyermely Komárom-Esztergom megye határán, a Gerecse dombjai közt elterülő község, lakónépessége körülbelül 1500 fő⁴⁷.

Rendkívül érdekesítő számomra ismerős, „hazai” a terepen dolgozni, akkor is, ha nem innen származom.

Adatközlőimet igyekeztem ismerős fiatalok hozzátartozói közül kiválasztani, akik számára én sem egy idegen vagyok, így reméltem, nem kell megküzdennem a bizalmatlansággal, ami megnehezítheti a kutató dolgát. Tulajdonképpen sikerült is „kihasználnom” az ismerős terep előnyét, azonban hátrányairól is közelebbi képet kaphattam az interjúk készítése során.

A három hölgyet a 66 és 76 év közötti korosztályból választottam. A dolgozatban a kereszt- illetve becenevük használatában egyeztem meg velük:

Jutka néni: a legidősebb, 1936-ban született református családban.

Magdi néni: 1939-es születésű, katolikus asszony.

Margit néni: 1946-ban született, szintén katolikus. Majdnem egy évtizeddel fiatalabb a másik két hölgnél, de története jól beilleszthető a kutatásba, egyáltalán nem nehezítette a gondolkodást, és konklúzióalkotást.

Az interjúkat – a Molnár Lászlótól vett pontokon végighaladva – egy-egy alkalommal, több órás beszélgetések során készítettem el, de mind hármójukhoz visszalátogattam egy rövidebb ellenőrző beszélgetésre a feldolgozás során felmerült kérdésekkel.

Az irányított beszélgetések alatt Magdi néni, Margit néni és Jutka néni szívesen mesélt, nagyon közel engedtek életük eseményeihez. Minden kérdésemre válaszoltak, pedig igen személyeseket is feltettem nekik – a Molnár László művében található kérdőíveket néhol kiegészítve, pontosan a személyesebb jellegű kérdésekkel. Láthatóan újra átértékelték a történeteket, amiket elmeséltek, ami sokszor boldog mosolyt, nevetést, esetenként könnyeket csalt az arcukra. Megrendítő élmény volt számomra a velük eltöltött idő, a mögöttük lévő események, küzdelmek, szenvedések, örömök végighallgatása.

Az interjúk

Az interjúk a szociológiai nézőpontú Molnár László-tanulmány mellékletében található kiváló segítség alapján készültek – mint már volt róla szó, néhol kiegészülve egyéb kérdésekkel. Az interjúvázat a szerzőség szerint elég nyitott és érzékeny az életút sajátosságainak feltárásához. Úgy készítették, hogy az egyedi esetekből tudjanak az általánosra következtetni, aminek következtében megvalósulhatott az egyéni életutak összehasonlítása is.⁴⁸ Mindezek alapján merem

⁴⁶ ERDEI 1984, 383.

⁴⁷ Helységnévkönyv adattár 2010

⁴⁸ MOLNÁR 1986, 16.

én is e néprajzi kutatáshoz bátran használni a tanulmány által nyújtott segítséget, a gondosan összeállított interjúvázzlatot, ami jelentősen hozzájárult a dolgozat megvalósulásához.

Ezen kívül természetesen rendelkezésekre állt a széles körű néprajzi szakirodalom a témában: az élettörténet, életút, önéletrajz stb. közlések, kutatásokból született leírások, elemzések, tanulmányok, kötetek. A teljesség igénye nélkül említtem meg itt Páczkán Éva: Kopasz föld⁴⁹, Győri Klára: Kiszáradt az én örömem zöld fája⁵⁰, Turai Tünde: Az életút végén⁵¹ köteteket, illetve a tanulmánykötetek közül segítségemre voltak például: Emberek, életpályák, élettörténetek⁵², Életutak és életmódok⁵³

Jutka néni

Családi háttér: Földművelésből élő családban, Gyermelyen született Jutka néni. **Édesanyj**ák cselédkedésből éltek, anyja hat elemi osztályt végzett, majd tizenkét évesen már Pesten cselédkedett. Ennek oka, hogy hat testvére mellett nem tudta a család őt is ellátni. **Apja** középparaszti családból való volt, ő örökölt földet, amit kiegészítve pár holdon gazdálkodtak összeházasodásuk után a szülei.

Jutka néni 1936-ban született, tulajdonképpen testvére nem volt, mivel az egyetlen rajta kívül halva született. Apja sokat katonáskodott, édesanyja elmondása szerint ezért nem vállaltak több gyermeket. Az anya félt, hogy magára marad velük. Egy „kis házban” éltek, bérelt földekkel együtt 15 kat. holdon gazdálkodtak, ami elegendő volt a család fenntartására. Abban a házban három generáció élt Jutka néni nagyszüleivel együtt.

Iskola: Hét évesen kezdett a gyermelyi (református) iskolába járni, nyolc osztályt végzett el, de a háború miatt csak tizenhat évesen tudta befejezni.

A családban lányként végzett teendők: Lány korában tizenkét évesen kellett elkezdenie komolyan besegítenie, „a határban” végzendő munkákba. Azon a nyáron már markot szedett. Ennek oka édesanyjának komoly lebetegedése volt (lábában és derekában fájdalmi munkaképtelenné tették éppen aratás idején). Addig könnyebb, a ház körül végzendő munkákra fogták csak be olykor. Egyéb munkák, amiket megemlégett tizenkét éves korától rendszeressé vált feladataiban a kenyérsütés, tehénfejés volt, tehát a nők szokványos feladatai, amiket édesanyjától tanult meg.

Általános iskola után otthon, a gazdaságban dolgozott a szüleivel, az állatok körül és a földeken.

1955-ben szervezték meg Gyermelyen a téesz-t, a falu nagy része hamar belekényszerült, így Jutka néni családja is. 1955-ben lett Gyermely termelőszövetkezeti község, aminek alkalmából a falusiaknak nagy ünnepséget is kellett szervezni.

Udvarlás, szórakozási, ismerkedési lehetőségek: 1955-ben ismerkedett meg Jutka néni leendő férjével, Tóth Bélával, aki tizenegy évvel volt nála idősebb. A fiatalok szórakozási, ismerkedési lehetőségei közül az egyik, egy udvarban szokott történni vasárnap délutánonként abban az időben, amikor is a hozzáértő Papp Karcsi egész délután harmonikázott, és az ott összegyűlt legények és leányok táncoltak a muzsikára az udvaron. Itt kezdett el neki udvarolni a férfi, aki egy évvel később feleségül vette. Férje tehetősebb, középbirtokos – 25 hold földdel rendelkező – szintén református családból származott, a nyolc elemi nem egyben végezte, de tovább

⁴⁹ PÁ CZKÁN 2002.

⁵⁰ GYŐRI 1975.

⁵¹ TURAI 2004.

⁵² JAKAB — KESZEG A. — KESZEG V. 2007.

⁵³ SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.) 2002.

képezte magát az után is. Több gazdatanfolyamot elvégzett felnőtt korában, már munka és családalapítás alatt.

Már 1955-ben a „kis téesz” elnöke volt Tóth Béla, de az egyesített nagy téesz elnöke is ő lett az 1959-es újraalakulás után.

Házasság, lakásviszonyok: 1956 januárjában esküdtek meg. Először férje szüleihez költöztek, itt a fiatal pár kezelte a pénzt, férje volt a családfő, majd fél év múlva Jutka néni szüleihez kerültek. Itt négy generáció élt együtt, mert az asszony nagyszülei is velük voltak még, a nagypapája 1959-ig, a nagymamája 1961-ig élt, s szintén az ifjabb nemzedéké volt az irányító szerep. Jutka néni szülei rengeteget segítettek a néni fiatalasszonysága idején az otthoni teendőkhöz, mert férje rendkívül elfoglalt volt. Jutka néninek 1956-karácsonyán született első gyermeke, Judit, 1958 májusában Béla. A négy generáció – nyolc ember – két szobában kellett elférjen. Úgy helyezkedtek, hogy ő és a férje, plusz a gyerekeik egy szobában négyen, illetve szüleik, nagyszüleik a másik szobában négyen. Ez a ház, amiről mesélt, a mostani háza melletti ház, már nincs a család birtokában. (Egyébként a Jutka néni jelenlegi háza mellett áll lánya és családja háza, felette pedig a fia és családja lakik.) Ahol jelenlegi háza áll, az régi épülethez tartozó szérű volt, itt álltak kazlak, itt volt a „polyvaház” (a magok héja, amit a cséplőgép kidob, ezt a tehenek eledelébe keverték a szárral együtt⁵⁴), illetve a pajta, amit oldalról vesszőből font falak alkottak és fedett volt. Az istálló a ház folytatása volt, a pajtául pedig egy oldalról nyitott, csak felülről fedett épület szolgált, de a benne tárolt széna és lucerna számára alkalmas, mert azokba „nem kap bele olyan könnyen a szél”. A többi területük a határban volt. 1974-ben kezdték el építeni ezt a házat, amiben most is él Jutka néni; tehát a férje belefogott, hogy külön költözhessenek. Szülei a másik házban maradtak. Miután apja meghalt, azt eladták 1986-ban, és Jutka néni anyja hozzájuk költözött.

A gyermeknevelés a háztartásbeli munkák ideje nagy részét lekötötték, és járt a téeszbe is dolgozni. 1974-ben már Béla is elment Esztergomba, a Dobó Kata Gimnázium. Minden vasárnap látogatták a gyerekeket, ők csak havonta jöhettek haza. Béla: matektagozaton, Judit: kémia tagozaton végzett. Érettségi után mindkét gyerek vidéki egyetemre, főiskolára ment továbbtanulni.

Munkahely: 1974-től az üzemi konyhán – konyhai kisegítő titulusban tizennégy évig. Akkor nyílt a konyha, felvételt hirdettek, így jelentkezett ő is, hogy lekösse magát valamilyen tevékenységgel. Addig fel sem merült a munka gondolata köztük (hogy a feleség is dolgozzon), de ekkor már abszolút támogatta ezt a férj is. Sütni-főzni nagyon szeretett, egyéb lehetősége pedig a gyárban lett volna három műszakban gyári munkásként (beszélt a melléküzemről, ami vasipari termékkel foglalkozott – ebben is dolgoztak már a nők, pl.: Margit néni is). Tehát sokkal testhezállobb volt a konyhai munka, és így a háztájira is volt ideje. A munkahelyén a többiekkel jól kijött, szeretett ott lenni. Egy ideig felvettek egy szakácsot Pestről, aki nem tudott nekik sok új dolgot mutatni ételkészítés terén, csak az adagok kimérését kellett megtanulni tőle. Ötvenöt évesen nyugdíjba ment Jutka néni.

Munka otthon: Nagy háztáji gazdasággal rendelkeztek, annak a gondozása is az ő feladata volt a házassága után, férjének nem volt rá ideje. Ebédidőben tudott csak együtt lenni a család, a férje sokszor csak későn este jött haza a hosszú munkanapok után. A háztáji munkában és a gyereknevelésben szülei még tudtak neki segíteni. Termeltek szőlőt, krumplit, kukoricát, aprógabonát, tartottak állatokat. Mikor nagyobbak lettek a gyerekek, őket is befogták segíteni a háztájiba, könnyebb munkákba. Még a mai napig megmaradt ez a minta a családban, Jutka néni unokái is rendszeresen besegítenek hétvégén vagy nyáron a kerti munkákban is, pedig mind Budapesten laknak albérletben, és egyetemre járnak.

⁵⁴ Judit néni közlése alapján.

Gyermelyi tésztagyár: 1971-ben megszületett a tésztagyár gondolata – állítása szerint férje ötlete volt. A baromfi telepekre épült, a sok tojásra, úgymond azokból nőtt ki. (Kablás, itt sertéstelep is volt, illetve Szeszgyár a két telep neve a mai napig). A férje vezetése alatt (Tóth Béla) kezdtek el épülni a gyár első épületei, az irodák. Tóth Béla 1988-ban ment nyugdíjba, akkorra már a malom is épült. A fia vette át az irányítást, az Rt. vezetését. A gyár akkor sokkal több embernek adott munkát, mint most, nem volt olyan modern technológia, ami mára az ember keze munkáját gépekkel pótolja.

Szabadidős tevékenységek: üdülni jártak évente egyszer a tésztes üdülési lehetőségekkel Tabányára, és Harkányba, a '60-'70-es évektől országos kirándulások keretében Egerbe, Debrecenbe is eljutottak.

Férje 1992-ben halt meg, cukorbeteg volt, de előtte még megszületett mind a négy unokája. Férje halála után a gyerekei támogatták, a fiáék (szintén Béla, akinek legidősebb fia is Béla) még nyolc évig ugyanabban a háztartásban maradtak, csak utána mentek tovább, Jutka néni otthonától kicsit feljebb épített külön házba.

Jutka néni **nyugdíjas korában** segít a gyerekeinek, vigyáz az unokákra, süt-főz, és a házhoz közel van egy darab földje, amit művelhet az óta is – a többit jórészt eladták – illetve gyümölcsfák is vannak. A kert és a család többnyire lekötik őt.

Magdi néni

Születés, családi háttér: 1939-ben született, Gyarmatpusztán. (Közigazgatásilag – régen tanácsilag – Gyermelyhez tartozó, de sokáig saját iskolával, bolttal, mai napig saját kápolnával rendelkező néhány házas településrész, mely Gyermelytől néhány km-re fekszik. Hasonló helyzetű a Szőlő-hegy, amely Gyermely és Gyarmatpuszta közt emelkedő kis hegy.) Második gyermek három fiú között.

Apja uradalmi erdész, „jáger” volt a Sándor Móric birtokon (németes nevén Metternich birodalom). A szakképzettség alsó szintje volt, amit édesapja elért, de a munkájával havi fizetés, fejadag, illetményfa, 1 hold illetményföld, plusz saját föld (ami apránként jött össze) járt. Magasabb színvonalon életek az átlagnál, pont annyira, hogy hiányt nem szenvedtek semmiben.

Az uradalmi birtokhoz hatalmas terület tartozott, a gyarmatiak ott voltak cselédek. Az uradalmon dolgoztak – egész évben az tartotta el őket, állandó munkaviszonyt jelentett. Gyermelyen a parasztok (kis, közép) illetve napszámosok voltak többségben, a napszámosok pedig csak idénymunkát kaptak.

Magdi néni **édesanyja** hat osztály elvégzése után Bicskén varrni tanult, szakképzett varrónő lett (varrt pl.: hagyományos falusi viseletet, ágyneműt). Otthon dolgozott, ezen kívül végezte természetesen a házkörüli munkákat, illetve bérmunkákat is vállalt pl.: harmados kukorica, (bérbe kapálás), amikor minden harmadik mázsa az övék lett. Volt, hogy két-három holdat vállaltak el, a jövedelem miatt.

Szülői ház: Először szolgálati lakásban laktak, amit édesapjuk kapott az uradalomtól, majd a nagyszülők jelentős közbenjárása révén 1942-ben építettek egy szoba, konyha, spejz, tornácos L alakú kis házat, amihez előkert is tartozott. Később a szülei építettek hozzá két szobát. Ebben a házban élt együtt három generáció. Ő általában a szülőkkel egy szobában lakott, a fiúk osztóztak, és a nagyszülőknek juthatott egy külön szoba. Az ő szülei az igényesebb réteghez tartoztak, igyekeztek egy magasabb életszínvonalat biztosítani a családnak.

Gyermek- és ifjúkor: Gyermekként kb. nyolc évesen kezdett el segíteni. Addig hagyták, hadd legyen ténylegesen gyerek. Először a kisebb testvérre való felügyeletet bízták rá. Ezen kívül a ház körüli könnyebb munkákat (az édesanyjának való segítést), pl.: a kukorica sorok kapálása,

állatok etetése, vízfordás a kútról.

Ahogy ő mondta, nagyon szerető szülei voltak, akik mindent megtettek a gyerekeikért, és a munkától is igyekeztek kímélni őket, amikor csak lehetett, de nyilván ha szükséges volt, be kellett vonni minden családtagot. Egyébként Magdi néni magától segített, mert sajnálta az édesanyját, nem bírta volna tétlenül nézni, ahogy az állandóan dolgozik. Ő, mint egyedüli lány, mindent megtanult édesanyjától. Először könnyebb, kisebb feladatokat kapott, egy idő után pedig már anyja helyett is tudott dolgozni. Még emlékszik a tanulás folyamatára (pl.: mosogatásnál milyen edényben hány liter vizet használjon, milyen hőmérsékleten). Háztartási és ház körüli női munkaként sorolta fel: állatetetés, mosás, vasalás, főzés, valamint a tradicionális női szerepet, feladatokat is hozzávette: család összetartása, otthon, melegség megteremtése.

A nagyanja szintén tanítgatta. Ő nagyon pedáns asszony volt, precizitásra nevelte. Ahogy ő visszaemlékszik: a gyereket „(Gyarmat)pusztán minden szülő nagyon szerette, érték volt”.

Iskola: 1945-től járt négy évig Gyarmatpusztára, ott osztatlanul működött a nyolc osztály egy tanárral, majd az apja átíratta Gyermelyre, ahol két osztályonként voltak összevonva a csoportok, és minden két osztályra jutott egy pedagógus. Az igazgató is tartott órákat, tehát összességében színvonalasabb képzés folyt Gyermelyen. Itt fejezte be a nyolc általánost, majd Esztergomba ment a Balassa Bálint Tanítóképző Intézetbe. Ez öt éves képzést jelentett, négy év tanulással, egy év gyakorlattal, és ezek elvégzése után kaphatott diplomát. Ott kollégista volt, egy hónapban egyszer engedték őket haza az iskolából. A honvágyal eleinte küzdött, de szinte otthonuknak érezték azt a helyet is, annyira szerettek ott lenni. Nagyon nagyra becsüli a mai napig tanárait, akik türelemmel, elhivatottan és gyerekközpontú szellemiségben, de jól képezték őket, s példaképeiként tekint rájuk azóta is.

A környezetében élő, vele együtt elemi iskolába járó lányok közt nem volt általános, hogy továbbtanultak volna. Több út állt előttük: munka az otthonhoz közel, az állami gazdaságban, az 1950-es évekig cselédkedés Pesten, a gyárak kiépülése után jelentősen nőtt a munkahelyek száma, illetve polgári álláslehetőségek is elérhetőek lettek a tanultabb, törekvő paraszti származású fiatalok számára. Szülei tehát a még hagyományos önellátó életformát tudták folytatni, ez a generáció viszont szétszéledt, sokan a szülőfalut is elhagyták, teret hódított a polgári életforma itt is.

Munka: tíz éves korában már maga vágyakozott egy kis pénzkeresésre: ő, és a vele egykorú gyermekek kis napszamosok lehettek az uradalmon. Végzendő feladataik: csemetekapálás, erdészeti utak kapálása, tisztítása, gyomtalanítás, vízfordás. (Később, amikor jött az állami gazdaság, abban a kukoricát, illetve a takarmányrépát kapálták.)

Édesanyjának már pedagógusként, saját jövedelme megszerzése után is segített pl. kapálni, amikor csak kellett. Igyekezett könnyíteni az életén, a saját élete megnehezítése árán is.

Első munkahelyén pedagógusként 1957-től dolgozott. Miután végzett a főiskolán, rögtön talált munkát. Gyermelyen tanított két évet, két osztályt összevonva (3-4.), ez negyvennégy gyereket jelentett. Majd tíz évet Gyarmaton töltött az iskolában, az 1-4. osztályt vitte, eleinte csaknem ötven gyerekekkel, majd ezek száma csökkent (főleg az elköltözések miatt sokan elhagyták Gyarmatpusztát fejlődésének elmaradása miatt). Mikor már csak tizennégyen maradtak, bekörzetesítették a gyarmati iskolát Gyermelyre, s ott 1969-től dolgozott. Itt is alsós osztályokkal foglalkozott, eleinte az 1-3.-at összevonva, ami kb. harmincöt gyerek volt, majd kapott egy tiszta első osztályt. Gyermelyen annyiból jobban szeretett lenni, hogy itt nem volt olyan egyedül és olyan elzártan, mint Gyarmaton, voltak kollégák, jó kis közösség; társasága lett Magdi néninek.

57 évesen elküldték nyugdíjba. Ő még dolgozott volna, de a Zsolnai módszer csődje miatt, nagy lett a tanárfelesleg, és el kellett küldeni pedagógusokat. Ezután még sokszor visszahívták eseményekre, ami jól esik neki. Majd az óvodában tudott délutánosként még három évet

dolgozni, ami után négy évre Tarjánba vették fel napközis tanárnak. Ez több szempontból is jó volt, hisz lánya is ott lakott, sokat tudott neki segíteni. Persze alacsony fizetéseket kapott, de ő nem is azért csinálta, hanem mert még túl aktívnak és munkaképesnek érezte magát az otthon-üldögéléshez.

2003-ban onnan is eljött, és azóta lefoglalja magát a családdal, unokákkal, a kertje művelésével.

Neki álma volt, hogy pedagógus legyen, fáradszóról tanított 39 éven keresztül, tapasztalatait ma is észben tartja, meg is osztotta velem fő megfigyeléseit.

Házasság: Férjével gyerekkoruktól ismerték egymást, egy osztályba jártak, másfél évvel volt idősebb nála a szintén katolikus férfi. Viszonylag későn kezdett el udvarolni. A fiatalok közösségi programjai alatt alakult ki ez a szerelem, de a színdarabjátszást kiemeli, mert szülei is egy ilyen alkalommal kerültek közelebb egymáshoz. Esténként, mikor összejöttek a fiatalok volt filmvetítés (keskenyfilm), voltak bállok, lagzik, ezek alatt mind mélyebb lett a szerelem. De Magdi néninek nagyon sok udvarlója volt, szép és tisztességes lány volt, nem is „hagyta magát bolondítani”.

1958-ban már fogadta a fiú udvarlását, addig azért nem, mert az iskolát mindenképp be akarta fejezni. Először a pedagógusi pályára lépett, és utána jöhetett a magánélet. 1958-ban rögtön elment katonának az udvarlója két évre, és Magdi néni becsülettel megvárta, hiszen szerette őt. Pedig sokan „csapták neki a szelet”, kapott igazán „kedvező ajánlatokat” is. Aztán még két évig udvarolt neki a fiú. Egyszer azonban összevesztek néhány hónapra a szexuális megtartóztatás miatt. A legény kifogyott a türelemből. Magdi néni azonban nem magát kérte, vagy nem vallási okokból nem engedett, hanem egyszerűen ki akarta várni mindennek a sorát. Illetve benne volt neveltetése miatt, hogy addig nem adja oda magát, amíg nem biztos benne, hogy utána el is veszik. Pedig szerette azt a férfit nagyon, és hűséges is volt hozzá. Meggondolt, felelősségteljes és érett lány volt. Vonakodására azonban megharagudott a fiú, és elhagyta Magdi nénit. Megismerkedett mással, akit el is jegyzett, de nem volt vele boldog, mert Magdi nénit szerette, aki sokkal különb nő volt. Úgy ment Magdi nénihez bocsánatot kérni, hogy már az esküvő napját is kigondolta, viszont akkor, hat héttel az esküvő előtt meg is történt az együttlét, az esküvő eltervezésével már nem félt Magdi néni sem.

Férje foglalkozása bányagépész, bányamérnök volt, de „szinte mindenhez értett”, nagyon ügyes keze volt. A gépekhez értett mindenekelőtt, de tudott vakolni, csempézni, találékony is volt. Apja kovács volt, így a fia is értett hozzá, ezen felülszerelt autót, összeállított fűrészgépet, betonkeverőt is. Rendkívül sokat jelent, ha egy férfi így el tudja látni az esetlegesen felmerülő problémákat, és ilyen téren is hatalmas veszteség volt a halála.

Dolgozott Tatabányán, Zsámbékon a Pest Megyei Műanyag Feldolgozó Vállalatnál (Pemü), a Bajnai Tálcaüzemben volt ezután, és onnan hívták át a Gyermelyi Tésztagyárba. Mű- és üzemevezető volt mindenhol. Nagyon jól dolgozott, általában el is ismerték a munkáját, és magasabb beosztásúként viszonylag jól keresett, a két felnőtt fizetése együtt kielégítette az elvárásokat, színvonalas életet biztosított.

Lakás: először Gyarmatpusztán pedagóguslakásban éltek, majd mikor Gyermelyen kezdett dolgozni Magdi néni 1969-ben, Gyermelyen kaptak szolgálati lakást (mai napig abban él). De az asszony saját otthon szeretett volna. Végül felajánlotta nekik az akkori tanács, hogy kedvezményesen vegyék meg a lakást, amely elég korszerűtlen volt, s jelentős munkálatok várták a tulajdonosait. Ez a kedvezmény egy kölcsön volt, amelyet huszonöt év alatt kellett volna visszafizetni eredetileg, de ők hamarabb visszafizették. Ezután jött a korszerűsítés, felújítás, csinosítás, ezt már teljesen önerőből, spórolt, megtakarított pénzből végezték. Nagyon sok minden a férj keze munkáját dicséri. Bevezették a vizet, villanyt, az előszoba egy részéből fürdőszobát alakítottak ki.

Terhesség, család: az első két gyerek születésénél még nem volt GYES, tehát húsz héttel a szülés után ment vissza dolgozni az újdonsült anyuka. Csak a harmadik gyerek születésének idejére vezették be, s maradhatott otthon három évet. Édesanyja, aki a Szőlő-hegyen lakott, sokat segített neki, vigyázott a gyerekekre, amikor kellett. Magdi néni pedig viszontsegített, amikor csak tudott a ház körüli teendőkhöz, mezőgazdasági munkákban. A férj három műszakban dolgozott, nem igazán volt otthon. Három gyermekük született tehát: 1963-ban Feri, 1964-ben Hajni, 1972-ben Szilárd.

Magdi néni **férje 42 évesen meghalt** szívinfarktusban. Még most is sír, amikor beszél róla. A legkisebb gyerek akkor nyolc, Magdi néni pedig negyvenegy éves volt. Onnantól a gyerekek felnevelése volt a cél, amit kitűzött, ezért küzdött, és rettenetesen nehéz volt. Mindent egy tanári fizetésből nem tudott kihozni, így mellékjövedelemre volt szüksége. Vállalt napközit, helyettesítést, mosott focimezeket, táboroztatott; mindent elvállalt, amit csak tudott, hogy a gyermekeinek megadhatta a biztos egzisztenciát. Másik párt nem mondta, hogy választott volna. Sokan közeledtek hozzá, de aki neki is megfelelt volna, annak a három gyerekkel volt problémája. Volt udvarlója, de ő felelősségteljes emberrel osztotta volna meg az életét, olyanl soha, aki nem törődik a gyerekek sorsával. Először azt határozta el, hogy amíg a legkisebb is nem lesz olyan korú, hogy megértse a helyzetet, addig nem is tervez semmi ilyesmit. Utána pedig már nem igazán talált megfelelő partnerre. Valójában szerelmes maradt élete párjába. Az apósát is ellátta (heti 3 napra főzött, ugyanúgy, mint az sógornői) még férje halála után tizenhárom évig, amiért cserébe semmit nem kapott – nem is várt – semmit, hanem csak a férje miatt, hogy az „ne forogjon a sírjában.”

Ahhoz, hogy a férj hiányát pótolja természetesen szüksége volt segítségre. Anyagi segítséget senkitől nem fogadott el. A gyermekeit bevonta a munkákba, amibe csak tudta, és amibe nem sajnálta. Ez közös érdek volt, azok pedig rendesek voltak, jól neveltek, megértették, mire miért van szükség. Baráti kezek segítségét, a falu összetartó erejének jótékony hatását természetesen érezte, szüksége is volt rá.

A gyerekeinek minden további nélkül biztosította a körülményeket ahhoz, hogy továbbtanuljanak, értelmiségiek legyenek, valahogy mindig megvoltak végül. Lett két nyomozó, és egy tanító a gyermekei közül. Az egyiknek két diplomája is van. Magdi néni még akkor is igyekezett anyagilag segíteni nekik, amikor felnőttként saját otthon alapítottak.

Margit néni

Családi háttér: 1946-ban született. **Édesapja** pilisszántói születésű, **anyja** gyermelyi. Budapesten ismerkedtek meg, s Gyermelyen telepedtek meg. Margit néni az ötödik és legkisebb gyermek testvérei közt, két lánytestvére meghalt kisgyermekkorában.

Gyermely és Gyarmatpuszta közt lévő Szőlő-hegyen állt a **családi ház**. Két szoba, konyha és egy kamra alkotta, volt, hogy három generáció élt benne, ő általában a szüleivel aludt egy szobában. Édesapja cseléd volt, e mellett kb. 1 hold földön gazdálkodott, annyi volt a saját területük, amin a „maguknak valót” termelték meg. Ezt „kapálóföldnek” hívta, mert rajta kukoricát, burgonyát, szőlőt termesztettek, illetve egy kis veteményesben zöldséget műveltek, egy sávjában pedig gyümölcsfák álltak. Ezen kívül állatot is tartottak: disznót, kacsát, néha libát. Ma a szülői ház és a hozzá tartozó terület helyén négy víkendház áll.

Apja idénymunkákat a tornyópusztai állami gazdaságban vállalt, illetve a gyermelyi tehetősebb, nagyobb birtokkal rendelkező földbirtokosoknál is. Később, mikor Margit néni nyolc-kilenc éves volt, a férfiaknak a családban – tehát apjának és két bátyjának – lehetőségük nyílt Tatabányán a kőfejtőben munkát vállalni. Három műszakban, felváltva jártak. Margit néni

ismer tőlük néhány nótát, rigmust, mondókát, amit a kőfejtők munka közben, annak összehangolására énekeltek. Édesanyját egész nap lefoglalta a háztartás, a férfiak kiszolgálása, és a kert. Margit néni kb. kilenc évesen kezdett el érdemben segíteni neki. Mindent segített, amit csak tudott: locsolni, kapálni (10-12 éves korától), mosni, főzni, mosogatni.

Iskola: Gyarmatpusztán végezte el a nyolc általános osztályt, 1960-ban fejezte be. Ezután nem tanult tovább, „kimaradt” az iskolából. A fodrász szakmát szerette volna tanulni, de nem tudta elkezdeni, mert nem volt protekciójuk. Ez lett volna szükséges ahhoz, hogy felvegyék; így azt javasolták neki, hogy várjon egy évet, de végül nem ment oda kitanulni a szakmát. Zsámbékon lett volna a képzés (kb. 15 km a Szőlő-hegytől) és édesanyja nem akarta, hogy az egy szem lány „messze kerüljön” otthonról.

Első munkák: 1961-1963-ig a gyarmatpusztai uradalmi erdészetnél vállalt idenymunkákat nyaranta – mint Magdi néni. Csemetézni, sarlózni, locsolni, ösvényeket gyomlálni tudtak a fiatal lány munkavállalók, ez jelentett nekik egy kis jövedelmet, a munka pedig helyben volt.

1963-tól egy évig Pestre járt egy Hubertus nevű étterembe dolgozni, elmondása szerint „kézilány” volt, mindent dolgozott a konyhán. Gyermelyről járt be minden nap, ez rendszeres hajnali (4 óraker) kelést jelentett. 1964-ben férjhez ment, így ezt a munkát feladta. Lánykorában anyjával együtt készítették ki a stafírunkját: két garnitúra ágyneműt, amibe beletartozott négy párna, két kispárná, két dunyha, illetve tizenkettő darab konyharuha. Volt emellett egy teljes hálószoba bútorzata, amit szintén vitt a házasságba.

Udvarlás: Első férje gyermekyi volt, öt évvel idősebb Margit néninél, gyermekyi bálban ismerkedtek meg. Tizennégy éves korától járt bálókba, ő a fiatalok szórakozásának ezt a formáját emelte ki. Első nagy szerelme volt a férfi, három évig tartott az udvarlás, Margit néni azt gondolta örökké tart. Férje katonaságban töltött két évet és négy hónapot, ez idő alatt leveleztek. Ez az idő benne volt az udvarlással töltött három évben. A szexuális megtartóztatás, ami Margit néninek evidencia volt házasság előtt, alapvető erkölcsi értékrendjéhez tartozott, itt is problémát okozott, és összeveszéshez vezetett. A férfi a házasságig „járhatott” máshoz – ha volt, aki hagyta – akitől egyebet nem akart. A lánykérés megoldást jelentett ez esetben is, s végül ő sem szűzen ment férjhez. De amikor engedett, akkor már biztos lehetett párja hűségében, és ez volt a fontos.

Házasság, lakásvizonyok: Összeházasodásuk után a férje szüleihez költöztek először, itt kaptak egy szobát. Egy konyhán volt Margit néni az anyósával. Az anyós volt az „úr” a háznál, nem a gazda. Már megnősült fia is neki adta oda minden hónapban a fizetését – mikor inni kezdett, már csak kevesebbet. Margit néninek senki nem adott pénzt. Két évet töltöttek itt így, utána külön részbe költözhetek azon a házon belül. Eddig tartott, még a lezárt két szobát felújították, kicsinosították.

Gyermekszülés: közben 1965-ben megszületett első gyermekük, Cili, majd '69-ben Anikó. Az első gyermek után mennie kellett volna dolgozni, mivel még nem volt GYES. Anyósa azonban nem akart otthon maradni a kicsivel, és a háztartást is ellátni, így – mivel valamelyiküknek mindenképpen dolgozni kellett a térszben – Margit néni maradhatott otthon a gyerekekkel. Később pedig a Szőlő-hegyre vitték fel, Margit néni anyukájához egész hetekre, és hétvégére vitték csak haza a kis Cilit. Anikó születésekor már bevezették a GYES-t.

1973-ban vették meg azt a házat, amiben jelenleg is él a néni, és fia. Az apósáék házában pedig fiatalabb lánya és annak családja él.

A **férje foglalkozása** kőműves volt, művezető, állítása szerint szakvégzettséggel rendelkezett, amit Pesten kapott, de Margit néni ebben soha nem volt biztos. Szerinte „a papírját megvette”. Férje egyébként nagyon törekvő, ambiciózus ember volt, igyekezett minél magasabb beosztásba kerülni a térszben. Többször volt művezető, azonban rendszeresen lejjebb rangsorolták, és újra meg kellett küzdenie a magasabb beosztásért. Ez nagyon megviselte lelkileg, alapvetően termé-

szete miatt. Ezen kívül anyagiakban is megérezték a sok lefokozást, kettőnél több gyermeket ezért nem is akartak már vállalni. A férfi ötven ezer forint kölcsönt vett fel a gyártól a frissen vásárolt házra, hogy felújítsák. Segítséget nem kaptak az új otthon megteremtéséhez. Bizonytalan lelki állapotára Margit néni férje az alkoholban keresett vigaszt, ami tovább rontotta a helyzetet, és depressziója az öngyilkosság gondolatáig vezette, amivel gyakorta „fenyegetőzött”.

Az első férj halála: Harminchárom évesen vetett véget önkezével életének. Előtte rengeteget ivott, majd elment hazulról, és amikor nem tért vissza este, felesége és néhány falubeli keresni kezdték. Másnap találtak rá, az erdőben (egy 160 centis bokorra akasztotta föl magát). Margit néni egész éjjel kereste volna, de a sötét miatti eredménytelenség következtében voltak kénytelenek másnapra hagyni a kutatást. Az orvos megnyugtatta Margit nénit, hogy ha meg is találják az éjjel során, és még életben van, segíteni nem nagyon tudtak volna rajta, mert már egyáltalán nem akart élni a férje. Az elfogyasztott alkoholmennyiség, és az önmagában való kártétel következtében pedig már nem is lett volna soha egészséges, hanem a kórházban tehetetlenül fekvő férfi, ami valószínűleg a lehető legrosszabb dolog lett volna mind önmaga, mind családja tekintetében.

Margit néni igyekezett nem összeomlani. Még nem volt harminc éves és két kisgyermeket kellett ellátnia. Egyedül kereste a pénzt, látta el a háztartást, művelte a kertet – állatokat is tartott – és kezdett bele a lakás felújításába, kibővítésébe.

Dolgozott a térszben: répatermesztési munkálatokkal kezdte, a térsztagyárban három évig három műszakban tojástartást végzett, 1971-től baromfitelepen (akkor még első férje élt, és ő is ott dolgozott), illetve 1980-87-ig a másik baromfi telepen, dolgozott a térsztagyár melléküzemágában, a „vasrészlegben” majd Felsőörsön a sertésenyésztő élelmiszeriparhoz csatlakozó munkahelyen, végül innen tudott elmenni nyugdíjba, amikor a munkahely megszűnt. Erről a lehetőségről hallomás útján szerzett tudomást, a nyugdíjazásra ez a kilátása volt, és sikerült is.

Újabb kapcsolat: Margit néni azonban nem maradt férfi nélkül első férje halála után. Eredetileg nem állt szándékában újból férjhez menni, nem is hitte, hogy bárki – két gyerekkel az első férjétől – érdeklődne iránta. Azonban udvarolt neki egy nála 10 évvel fiatalabb, szomori (Szomor: Gyermellyel szomszédos település) származású ember. A munkahelyen ismerkedtek meg, először nem is vette komolyan a közeledését, de a férfi jelezte komoly szándékát, aminek lassan hinnie kellett. Járt a házhoz István, így lassan a gyerekek is megszokták, de a falu „rossz nyelve” azért szájára vette Margit nénit.

Az első férje halála után az asszony egyedül fogott a lakás felújításába, bővítésébe, fürdőszoba építésbe. A mesterembernek ő segített, hogy ne kelljen segédmunkásokat fizetni; megmutatta azt a részt, amit ő betonozott a saját kezével. De a felújítás befejezésében már segítsége volt az új udvarló, István. Az első férj által a házra felvett kölcsönt is ő segített törleszteni az egyedül maradt asszonynak. 1977-ben odaköltözött Margit nénihez. A gyerekek is elfogadták, először a kisebbik lány, Anikó. István pedig nagyon lelkiismeretesen és szeretettel bánt velük, szoros kötelék alakult ki köztük; „barátjuk lett” – ahogy Margit néni fogalmazott.

Közös életük tervezésébe közös gyermek elképzelése is beletartozott. Ikreket szerettek volna, végül egy fiuk született, Pityu.

Az „új” társ harminchárom(!) éves korában, 1992-ben kapott két infarktust és szívműtétet. Újraélesztése után bent tartották a kórházban, a műtét is veszélyes volt akkor; nagyon nehéz időszak volt ez ismét Margit néni számára. A szívbetegség innentől fogva a férfi egész életére kihatott. Ahogy lenni szokott hasonló esetekben, nagyon szentimentális, érzelgős lett, és nagyon bántotta, hogy ilyen fiatal, erős férfikorban munkaképtelenné vált. Nem erőltethette meg magát, nagyon kellett vigyáznia a szívére.

Az „új” társ foglalkozása végzettsége alapján: minden mezőgazdasági gépre szerzett jogosítványt különböző tanfolyamokon, és ő is a téeszben dolgozott. Aztán leszálalékolták a munkahelyén, nem vezethetett soha többet ilyen veszélyes gépeket, s néznie kellett, ahogy Margit néni, a nő, küzd a család fenntartásáért, mindezt úgy, hogy harminc éves alig múlt a férfi. Ezzel Margit néninek nem volt baja, a munka sosem bántotta. De azért természetesen nehéz volt, anyagilag is „nyűglődtek”. Az rosszabb volt a nőnek, hogy látta párján a tehetetlen dühöt és a boldogtalanságot. Ekkor szerzett Pityunak a Gyermely Rt.-nél könnyebb munkát. Kicsit söpörgetett a magtár körül, illetve lehetett éjjeliőr egy héten néhány alkalommal. Ez megnyugtatta a férfit, nem érezte magát olyan feleslegesnek.

Szabadidő: Sok kirándulást is tervezett és szervezett Pityu a családdal.

Az anyagiakban jelentős segítséget jelentett, amikor a téeszt eladták a kommunizmus időszaka végén, és abból részvénytársaság lett. Ez Margit nénieknek is pénzt jelentett, kb. egymillió forintot. Ebből vettek például autót, ehhez nyúlhattak szükség idején.

Az alkohol szerepe: Margit néni beszámolt „nagy bűn”-éről. Volt egy időszak, amikor a nehézségekre alkoholban próbált vigaszt keresni. A második szerelme elvesztésének kilátásba kerülése után kezdett el inni, elkeseredése, sok gondja következtében nyúlt az ital után. Nem elég, hogy egyedül maradt két kisgyerekekkel és rengeteg gonddal, munkával – a családfenntartáson kívül saját kertjüket és állataikat (volt, hogy 17 disznót) is el kellett látnia; még az is nyomasztotta, hogy „fitt” és fiatalos maradjon, hiszen egy fiatal emberrel élt együtt. Azt pedig már nagyon nehezen viselte, hogy őt is bármikor elveszítheti. A változókör elég hamar, negyven éves korára elérte, ami szintén kikezdte mind fizikailag, mind lelkileg.

Margit néninél azonban nem állandó jellegű probléma volt az alkoholfogyasztás, csak néhány havonta 1-2 hétre adta ki ebben a feszültséget. A szívbeteg társával nem pörölhetett, nem veszekedhetett, nem idegesíthette fel, miközben nagyon sok feszültséget kellett magában tartani, rengeteget dolgozott és ott voltak a gyerekei is. Egy ideig ez megoldásnak tűnt, azonban hamar elkezdte jobban zavarni, hogy így nem fog kelleni annak a férfinak, akinél amúgy is idősebb. Nem akarta ennyire elhagyni magát. Így végül ő maga igyekezett változtatni ezen, s levetkőzni a rossz szokást. Szerető társa vitte el Tatabányára egy szakértőhöz, akihez rendszeresen járt innentől beszélgetni, s aki valóban segített neki. Azóta szinte egyáltalán nem fogyaszt alkoholt. A férfi tehát kitartott mellette a bajban, ahogy Margit néni is kitartott mellette a betegségben – előtte pedig első férje mellett is a depresszióban.

Második házasság: Érdekeség az ő kapcsolatukban, hogy sokáig nem házasodtak össze, pedig Margit néni nagyon „templomba járó” volt mindig, tehát vallásos neveltetést kapott és ez fontos is volt számára egész életében. 2003-ban, amikor az asszony már a hatvan felé közeledett korban, megtartották az esküvőt. Pityu még sokkal komolyabban vette, mint Margit néni, és büszke vőlegény volt.

Azonban az asszony legnagyobb bánatára második férjét is ő temette, mert István 2008-ban, ötvenegy éves korában a harmadik, végzetes szívinfarktust is megkapta. Otthon tartózkodott a férfi, amikor utolérte a halál, fia találta meg. Margit néni még ülhett mellette egy órát, amíg nem jött a halottas kocsi. Addig átgondolt mindent. Tőle legalább valamennyire el tudott búcsúzni.

Margit néni most hatvanhat éves, tíz éve **nyugdíjas**. Még mindig igen aktív életet él. Van négy unokája, kettő húsz év körüli lány, és kettő kisfiú, akikre sokat vigyázhat. Ezen kívül még mindig kijár a baromfitelepre oltani a tyúkokat. Erővel még bírja. Végzi a háztartás feladatait, a házhoz pedig tartozik kert, és állatokat is tartanak. Fia még a szülői házban él, nem nősült meg, s kisebbik lánya az utca túloldalán, nagyon közel lakik, itt is szoros maradt a kapcsolat a család tagjai közt, és segítik, támogatják egymást.

Az életutak elemzése

Családi háttér, női szerepre nevelés, gyermekkor

Adatközlőim gyermekkoruk alatt még a *hagyományos paraszti értékrend* szerint nevelkedtek. A családi háttér terén Magdi néni és Margit néni esetében hasonló helyzet áll fenn, a Gyermelyhez tartozó, ámde távolabb eső területeken cselédkedésből illetve idénymunkákból élő, katolikus családokból származnak, Jutka néni pedig a gyermelyi középirtokos református vallású parasztok rétegéhez tartozik, akik egy gyermeket neveltek fel. Mind a három gyermelyi születésű asszony neveltetése a hagyományos szellemiségben folyt. A gyermekéveket nyolc-tíz éves korig nem volt okvetlenül szükséges megzavarni a túlzott terheléssel, ami a ház körüli munkákat illeti, és nem is történt meg. Az iskolát csak Jutka néni kezdte, és végezte is Gyermelyen, ő a református iskolában. Az első munkák, amikbe a családi munkaszervezet befogta őket a kisebb testvérrel rendelkező Magdi néni esetén annak a pesztrálása volt, egyébként az idősebb női tagok, az édesanya és a nagymama taníttatta őket a hagyományos szerepbetöltésre.

Belenövés a paraszti értékrendbe: a parasztcsalád a múltban létszükségei szerint alakította ki a maga nevelő módszereit, s ezeket részben tudatosan, részben ösztönösen és szigorúan alkalmazta. A gyermek a családból készen kialakult értékrenddel indult el, s ez egész életére hatással volt. A munkára, felelősségre a legtermészetesebb módon nevelte a paraszt szülőpár gyermekeit. A parasztcsaládból származó gyermek már kicsi korában megkap minden mintát és modellt a későbbi értékrendjéhez, ami nem személyes, hanem közösségi értékrend. A parasztcsalád a közösség kicsinyített modellje.⁵⁵

A hagyományos faluban a *nemi szerepre nevelésnek* fontos része volt a munkára nevelés is, „a két nem munkaköre a nevelődés során fokozatosan elkülönült”. Különösen fontos fordulópontot jelentett a serdülőkor, amikor ez a szétválás még egyértelműbb lett. A lány gyerek a gyermelyi adatközlőim esetében is anyja mellett tevékenykedett, hogy felnőtt szerepét elsajátítsa. Ez a minta a gazdálkodó családoknál – így Gyermelyen is – sokkal tovább fennmaradt.⁵⁶

A *tekintélytisztelet* a legfontosabb erkölcsi modell, ami a férfi-női viszonyt a családban is meghatározza. A lányt az apja, az asszonyt a férj uralja. A feleség és a gyermek kiszolgáltatottságának alapja az ingatlan vagyon, a földtulajdon, amely fölött az apa rendelkezett. Nagy Olga által Széken, Kalotaszegen megfigyelt viselkedés a család férfitagjai részéről Gyermelyen egyáltalán nem volt jellemző. A szigor, brutalitás, uralkodás talán azért olyan gyakori – elemzi Nagy Olga megfigyeléseit – mert a férfi a társadalomban való alárendelt szerepét így kompenzálja. Verés, megszegényítés éri a gyereket és az asszonyt. Az asszony sokszor nem kapott gyöngédséget férjétől, sőt, a szigor olykor még a gyerekei iránti gyöngédséget is korlátozta. Morvay Judit gondolatait is idézi Nagy Olga a hivatkozott műben: az asszony sorsa az általa megfigyelt településeken, vidéken: a lelki egyedüllét. A gyermek felé szeretetet kimutatni nem szabad, mert az kényeztetésnek számít.⁵⁷

Ez sem Gyermelyen, sem környékén nem volt tendencia. A gyereket szerették, nagyon megbecsülték.

A hagyományos világban a *parasztasszony* elsősorban, *mint munkaerő* számít, a férfi általában közömbös az asszonyi szenvedéssel szemben, a férfi a feleségét nyugodtan és a legtermészetesebb módon megverhette.

⁵⁵ NAGY 1989, 35-37.

⁵⁶ JÁVOR 1998, 163-164.

⁵⁷ NAGY 1989, 38-43.

Az anya szerepe az otthon megteremtésében: alárendeltsége ellenére ez az ő legfőbb és nagyon fontos feladata, főleg érzelmi nevelésének köszönhető ez a képessége, az anyai gondoskodás ösztöne.

A régi falusi családban az asszony dolga volt a ház körüli munka végzése: sütés, főzés, mosás, varrás, veteményes kert művelése, aprójószág, disznó ellátása, öregek, betegek gondozása, gyermek nevelése. Mindezt asszonyi és anyai ösztöneivel, fáradhatatlanul és gondosan és kitartóan végezte.⁵⁸

Fél Edit és Hofer Tamás hosszú, *Átányban végzett gyűjtőmunkájából* született „Mi korrekt parasztok” c. kötet adatközlőim nevelkedésének körülményeihez hasonló módon tárgyalja a hagyományos családi modell jellegét⁵⁹: az ebben leírtak inkább megfelelnek annak a családi helyzetnek, amiben adatközlőim felnőttek, s később asszonyként éltek.

A gazda családszülő volt, azonban az asszony nagyobb megbecsülésben részesült, mint az eddigi hivatkozási példákban. Ez adatközlőim szüleinek életére, s a lánygyermek megbecsülésének tényére fontos párhuzam. Adatközlőim házassága idejére már fel is bomlott a hagyományos paraszti modell - a tévesztés miatt.

A gazda társa az asszony, gondjait megosztja vele. Nem általános az asszonnyal való rossz bánásmód. A rendes gazda egyenlő rangú félként kezeli, nem alárendeltjeként, persze betartva a hagyományos formákat, amelyekhez az asszony is ragaszkodik, pl.: az úton menve balról helyezkedik a férjéhez képest, kicsit hátrább, így követi. De kapóját például sosem ő viszi, hanem a férje van, hanem a férfi.⁶⁰

Megecsülésének jele, hogy a gazdaság egész pénzállományát ő őrzi. (lásd: Margit néni anyósa, 14.o.) Amit azonban a gazda a terményből, állatból árult, az a tőke, a gazdaság pénze, az asszony nem nyúlhat hozzá a gazda tudta nélkül.⁶¹

A hagyományos átányi életben, ha lánya született az asszonynak, alkalmazkodnia kellett a helyzethez, és ludakat kellett nevelnie a tollukért elsősorban, a lány kelengyjének elkészítéséhez. Ugyanez vonatkozott a kendertermesztésre, mivel a lánynak a teljes életére szóló vászon neműt kellett kapnia.⁶² Gyermelyen a hozzá való vászont már nem a háznál állították elő, hanem vásárolták.

A férfi „női szerepben” való megjelenése még elképzelhetetlen gyermelyi adatközlőim életében, azonban a nők férfiszerűeket házasságuk után – férj betegsége vagy halála miatt – kénytelenek vállalni, kivéve talán a szerencsés Jutka nénit. A munkából azonban ő is egész életében teljes erejét beleadva kivette részét, hiszen a háztájiban férje nem is nagyon tudott munkálkodni munkahelyi bokros teendői miatt.

Átányon a leány amint elhagyja az iskolát, oda áll anyja, nagyanyja mellé, s végzi a rá kiosztott, mindig kisegítő jellegű munkát. Ahol tehetik, „kímélik a lányt”⁶³ – a három beszélgetőtársam ugyanerről számolt be – csak fél sort kapálatnak vele, amíg a felnőtt az egész sort végzi. Ha csak tehetik, a szülők lányukat otthon tartják, hogy csak a ház körül tevékenykedjék, ahogy ez Margit nénival és Jutka nénival is történt. Az átányi *lánygyermek munkái* jellemzőek a gyermelyi adatközlőim elmondására is: takarít, kézhez ad főzésnél, vigyáz a kisebbekre, fon, sző, varr, készítgeti a kelengyjét, készül a férjhezmenetelre; ebben persze személyre szabott különbségek kialakulhattak. Előfordulhat, hogy a lánynak férfimunkát kell végeznie, ha nincs

⁵⁸ NAGY 1989, 45-50.

⁵⁹ FÉL — HOFER 2010, 128-160.

⁶⁰ FÉL — HOFER 2010, 131-132.

⁶¹ FÉL — HOFER 2010, 132.

⁶² FÉL — HOFER 2010, 133.

⁶³ FÉL — HOFER 2010, 143.

fiú testvére. Habár ez nem férfimunka volt, Jutka néni nagyon büszkén emlékszik vissza arra, hogy tizenkét éves létére az ő munkájára volt szükség anyja betegsége idején az aratásnál, mint marokszedő.⁶⁴

Első munkák, melyeket keresetért vállaltak

A kevés saját birtokkal rendelkező családok lehetőségeihez híven Magdi néni és Margit néni is megélte a napszámos munkát, a gyarmati uradalmi erdőn. Ez volt első kereső munkahelyük. Jutka néninek családi helyzete megengedte, hogy ne kelljen napszámos munkát vállalnia. Ő otthon dolgozott az iskola elvégzése után is, férjhezmenetele sem változtatott ezen, majd csak gyermekei kollégiumba menetelekor keresett munkahelyet.

A lányok iskola utáni és házasság előtti teendői közé tartozott az adatközlőim generációjában is a „stafíring”, a kelengye kiállítása, amely a két emberre való párnahuzatokból és dunyhahuzatokból, illetve dunyhákból állt. Azonban ők már nem saját kezűleg készítették ezt, hanem készen vettek háziipari terméket, legfeljebb ők hímezték ki. Sokaknak ideje sem volt rá.⁶⁵ Erre a pénzt ők „spórolták össze”.⁶⁶ A stafíringhoz tartozott a teljes szobabútorzat is, amit szintén vittek magukkal a lányok a házasságba. Jutka néni esetében is hasonló módon történt ez, annyi különbséggel, hogy ő nem saját keresetből vette meg a gyolcsot, de szintén ő díszítette a hat párna és négy dunyhahuzatot, illetve szülei vásárolták neki a szobabútort.

Udvarlás, párválasztás

Gyermelyi adatközlőim fiatal korukból a következő szórakozási lehetőségeket jelölték meg, ahol a lányok és legények találkozhattak, ahol folyhatott az udvarlás: bálók, lakodalmak, vasárnap délutáni összejövetelek a harmonikás cigány udvarában, mozi. Hévízgyörkön a huszadik század első feléből a bálozásról és a harmonikázó gazdánál való összegyűlésről ugyanúgy beszámoltak az asszonyok, mint szórakozási formákról.⁶⁷

„A házasság előtti szexuális élet tiltásai, szabályai tárgyalásakor a paraszti élet egyik legfontosabb normájáról van szó. Azonban nehezítette a szigorú szabályok betartását a kettős erkölcsi norma, amely a legényektől az udvarlásban való sikerességet várta el, a kontrollt pedig szinte kizárólag a nőkre hárította. A szocializáció is a kettős nemi erkölcsnek megfelelően történt. A legjellemzőbb különbség, hogy míg a lányokat nagy önkontrollra nevelték, a fiúgyermeket erős önérvényesítésre.”⁶⁸

Mind a három gyermelyi asszony – elmondásuk szerint – szigorúan betartotta a nevelésükkor beléjük ivódott *erkölcsi szabályokat*. Nekik azt tanították, házasság előtt ne érintkezzenek a legénnyel, és nem is tették volna, annyira betartották anyjuk szavát, és a közösség elvárásait, a sok helyen élő paraszti erkölcsöt.

Órszigethy Erzsébet Hévízgyörkről hasonló szellemiségről számol be, ahol a házasság előtti szeretőtartást a 20. század elejétől kezelték keményebben. A szellemiség megváltozására szintén a hagyományos paraszti értékrend, paraszterkölcsváltozása a magyarázat. Nem volt

⁶⁴ FÉL — HOFER 2010, 143.

⁶⁵ Magdi néni közlése alapján.

⁶⁶ Magdi néni közlése alapján.

⁶⁷ ÓRSZIGETHY 1986, 198.

⁶⁸ JÁVOR 2000, 660.

többé dicséretes asszonyi erény a termékenység.⁶⁹ Tehát a 20. század közepéig érvényesült ez a szigorúbb neveltetés Gyermelyen is. Azonban még ezen asszonyok életében megfigyelhető volt a változás is, a minták megbomlásának törvényszerűsége.

Udvarlás, jegység alatti testi érintkezés: A két katolikus asszony egyaránt első udvarlójához – akinek fogadta udvarlását az említett alkalmakon – ment feleségül. Kiemelték, hogy házasság előtt igyekeztek nem keveredni testi kapcsolatba szerelmükkel, amiért azonban a férfiak meg is haragudtak! Végül engedni kellett, mert az összeveszés utáni béküléskor már nehezen tartották magukat. A leánykérés után történt csak meg az első együttlét, amikor már nem féltek attól, hogy megesezt állapotban magukra hagyja őket szerelmük. Egyfajta lazulás figyelhető meg a kérdésben, nem vont maga után szigorú elítélést a dolog, és a férfi nem becsülte kevésbé választottját, ha „megadta magát”.⁷⁰

Jutka néninek volt még egy szerelme későbbi férjén kívül, de vele elhidegültek. A második udvarló egy év udvarlás után vette el. Ők kivárták a házasságot az együttléttel, Jutka néni szűzen ment férjhez. Arra a kérdésemre, hogy a férfi nem haragudott-e meg tartózkodásáért, amire nevelték, a következő választ kaptam: „a férfiak tudták, hogy kihez miért lehet menni!”⁷¹ Ez már a második utalás volt arra, hogy a komoly udvarlók, vőlegények köztudottan más lányokhoz jártak a testi kielégülésért, ha választottjuk, később menyasszonyuk, keményen tartotta magát erkölcsi neveltetéséhez. E fölött tehát szemet hunytak a lányok, és a lányos családok is.

Párválasztás: Mind a hárman a faluból választottak párt: itt mindenki ismert mindenkit, legjobban a korosztálybeliek egymást, hiszen együtt járnak iskolába, táncolni, sokat találkoztak az életük egyéb területein is. A fiatalok még sok esetben az ő kortársaik közül sem választhattak szabadon. Gyermelyen a református-katolikus „ellentét”, elkülönítés volt a gyakori elválasztó oka a szerelmeseknek, és emiatt kötelezte sok szülő ugyanabba a felekezetbe tartozóval való házasságkötésre gyermekét. A birtokos parasztok a reformátusok közül, a szegények – cselédek, napszámosok – főként a katolikusok közül kerültek ki a településen. A kényszerházasságok fő indítéka a vagyon megtartása, növelése volt.⁷² Adatközlőim szerencsés módon szerelemből házasodhattak, saját felekezetükön belül.

Az 1950-es évektől kezdett általánossá válni a vonzalom alapján történő házasság, és az erkölcsök, házasság előtti kapcsolat felfogásának, kezelésének jelentős átalakulása. A változás tehát már adatközlőim életében megfigyelhető, radikális fordulatot pedig az utánuk következő generációkban mutatott. Mindez nem hagyta változatlanul a *lányok szocializációját* sem, amelynek fő célja a férjhez menési esélyeik szolgálata volt. A változás oka a párválasztás rendszerének módosulásában rejlik. A házasságot ekkor már többnyire a fiatalok kölcsönös vonzalma hozta létre. Az ismerkedési helyüket a környékbeli bálók jelentették, az otthon ülés helyett tehát tanácsos volt kimozdulni. A bálókön kívül a mozi volt a még általános találkozási hely. A szórakozási divat átalakulása is mélyebb változások jele volt, s része az egész udvarlási és párválasztási rendszer „felfordulásának”. Az addig főként passzivitásra ítélt lányok a házassági piac aktív alakítói lettek. Mindez a *hagyományos magatartási minták átalakulásával* járt együtt.⁷³

„A modernizációs folyamat egyik velejárójaként a fiatal emberek szemében az egyenrangúbb, világra való, talpraesett lány értékelődik föl. Az igen tradicionális palóc Varsányban például változást jelentett, amikor a fiatal emberek nagy része elkezdett ingázni városi munkahelyre. Hazatérve, elidegenedve, kritikusan kezdték nézni a hagyományos minta

⁶⁹ JÁVOR 2000, 210-212.

⁷⁰ NAGY 1989, 252-253.

⁷¹ Jutka néni közlése alapján.

⁷² Magdi néni és Margit néni elmondása alapján.

⁷³ JÁVOR 1998, 161-162.

szerint viselkedő »mulya« lányokat, akik, ahogy egyikük megfogalmazta: »meg nem szólnak az Istennek sem, mert ők az erkölcsös lányok.«⁷⁴

A korábbi szexuális értelemben vett tisztaság felfogása változásokat mutat tehát a Gyermelyi példán is, Margit néni és Magdi néni esetében egyaránt látszik. A két katolikus asszony udvarlóit érintette a katonaság is, ami jelentősen meghosszabbította az udvarlási időt, s megnehezítette a fiatalok életét arra az időre. Jutka néni férje tíz évvel idősebb volt, így az udvarlás alatt már nem volt szó kötelező katonaságról.

4.4. Felnőttkor, házasság, együtt élés a szülőkkel/önálló egzisztencia:

Mind a három adatközlőm esetében azonos volt, hogy gyermekkorukban több generáció élt együtt, egy háztartásban, ami meghatározta a gazdasági munkák közös végzését, a hagyományos minta szerint. Tehát *összetett családos háztartások*⁷⁵ érvényesültek. A háztartásba nem tartoztak olyan tagok egyik esetben sem, akik nem a család tagjai voltak. Itt tehát a hagyományos lánygyermekre szabott szerepeket tanulták meg adatközlőim is, és beilleszkedtek a munkarendbe nyolc-kilenc éves kortól.⁷⁶

A házasságkötés csak Magdi néni esetében jelentett egyszerre önálló egzisztenciateremtést, ami úgy értendő, hogy nem szülőkkel egy háztartásba mentek, viszont sokáig még szolgálati lakásban éltek. A másik két hölgy összetett családos háztartásban élt saját, vagy férje szüleivel, aminek irányítása esetenként más-más mintákat mutat (Margit néni esetében az anyós irányított, Jutka néniéknél az ő férje). A nukleáris háztartás kialakulását vagy az adatközlők párjukkal való elköltözése, vagy a gyermekek külön költözése eredményezte, nem adatközlőim, vagy férjük szüleinek halálával állt be.⁷⁷

A házasságkötés ideje: A házasság megkötése Jutka néni, és Margit néni esetében – akik nem tanultak tovább általános iskola után – a huszadik életévükbe lépés előtt megtörtént, tizenkilenc illetve tizennyolc évesen. Magdi néni előbb elvégezte a főiskolát, addig nem akarta, hogy bármi elvonja a figyelmét a tanulástól, jövője megalapozásától.

Gyerekek: Mind a három asszonynak három gyermeke született házasságából – Margit néni esetében két házasságból összesen három. Margit néni és Magdi néni egyedül maradt a kisgyermekkel az első – Magdi néni esetében egyetlen – férj halála miatt. Mind a ketten első helyre állították a gyermekek sorsát a maguké előtt az esetleges új párválasztás szempontjából. Olyan férfival „nem álltak volna össze” aki nem bánik apaként a gyermekekkel, vagy nem érdekli őt a sorsuk. Margit nénit megtalálta másodsor is a szerelem, és egy nagyon tisztességes férfi, Magdi néni viszont egyedül küzdötte végig életét 40 éves korától.

Az ő életükben már jelentősen megváltozott a *női szerep a munkavállalás szempontjából* is, illetve a *gyermek nevelésében is változások* álltak be a családban. Erre ismét lehet általánosítás-szerűen hivatkozni. A változás már korábban, adatközlőim gyermekkorában megkezdődött, de a téziselés, kollektivizálás végleg eldöntötte a hagyományos paraszti élet, illetve szerepek felbomlását. Nagy Olgának a paraszti értékrendről és magatartásformákról szóló művében olvasható sorai az itt is vizsgálni kívánt változásokról kiválóan beilleszthetők ebbe a fejezetbe. „A nők szerepének megváltozását, súlyuk és tekintélyük növekedését a családon belül a parasztság életmódjának gyökeres megváltozása magyarázza. A földtulajdon megszűnésével, a mezőgazdaság gépesítésével épp a mezei munkáknak a férfiakra eső része: a szántás, vetés, kaszálás, aratás a

⁷⁴ JÁVOR 2000, 660.

⁷⁵ FARAGÓ 2000, 458.

⁷⁶ FARAGÓ 2000, 454-458.

⁷⁷ FARAGÓ 2000, 454-461.

nagyállatok gondozása vált nagy részben feleslegessé, és az így felszabadult férfi munkaerő más elfoglaltságot keresett magának, nagyrészt az ipar felé orientálódott.⁷⁸ Elszegődtek különböző munkatelepekre, ahol készpénzt kaptak munkájukért. A nőkre maradt a térszben végzendő növénygondozás, betakarítás. A férfiak ingáztak lakhelyük és munkahelyük közt, sokszor hetekig nem voltak otthon, vagy csak este jártak haza.⁷⁹ Ez megtörtént Margit néni családjában is, apja és fiútestvérei a tatabányai kőfejtőbe jártak.

Új helyzet alakult ki: a férfi megszerezte a készpénzt, az asszonyra maradt a háztáji gazdaság megművelése, az állatok gondozása. Ebben a gyermekek nyújtottak számára segítséget a megfelelő kor elérése után.⁸⁰ Gyermelyen ez nyolc-kilenc éves korban következett be. Ahogy láthatuk az életút-interjúk során Margit néninél is: otthon maradt lányként édesanyjának segített, hogy a három ingázó férfit mindig kész étel és rendes ház várja.

Az élelem így kikerült a háztájiból, a férfi által szerzett készpénzjövödelmet befektethették. Az asszony otthon maradása már csak azért is létfontosságúvá lett, mert a család elveszthette a háztájit, ha senki nem ment a térszbe dolgozni. Ez döntő módon biztosította a nő szerepének növekedését a családban. A paraszttasszony tehát egyedül maradt otthon, egyedül kellett döntenie a család dolgaiban, beosztotta a jövödelmet, a gyermeknevelést is önállóan végezte. Ez akkor is fennállt, ha az férfi minden este hazatért, mert a család megszervezése mindenképp az asszonyra maradt. Jutka néni és Magdi néni saját házasságában tapasztalta ezt. Ez hangsúlyozottabbá vált, ha a férfi csak hétvégére ment haza. Az asszony szerepének növekedése szükségképpen vezet el másfajta, asszonyibb, érzelmibb, kevésbé tekintélyelvű viszonyulások és függőségek kialakulásához.⁸¹

Az *asszony munkavállalása*, ingázása is előfordult, főleg az ifjúságban, házasság előtt. Gyermelyen: Margit néni Budapestre is bejárt egy évig, Magdi néni nyaranta vállalt idénymunkát. Jutka néni otthon maradt, segített. Az ő szülei pedig cselédnek mentek abban a korban. Ez már egy generáció alatt változást mutat. Házasságuk alatt azonban mindhárman dolgoztak az otthonon kívül is, ki többet, ki kevesebbet. Tehát a rendszerváltás korára, illetve onnantól fogva, már nem ritkán a nőké a teljes jövödelem, ezen keresztül megnő beleszólásuk a beszerzésben, családi döntésekben, s modern viszonyok közt családfenntartóvá is előléphetnek az asszonyok.⁸²

A megözvegyült Magdi néni minden erejével, férfiként küzdött, hogy felnevelje gyermekeit, s segítséget nem várt. Jutka néni inkább csak a mellékjövödelem miatt, illetve a gyerekek „kirepülése” után úgy érezte, többre képes, mint a háztáji gondozása. Margit néni is egyedül lett, de mellé szegődött egy férfi nemsokára, aki azonban mindössze tíz évig tudott férfi szerepet vállalni, míg meg nem megbetegedett. Ez lett élete megrontója is, nem tölthette be hagyományos helyét, nem érezte magát férfinak, egésznek. Az asszony viszont ugyanúgy tisztelte, támogatta, mellette állt, és nem érezte vele a szerepcsere nehézségét, igyekezett azt magába fojtani. Ez oka volt annak, hogy alkoholhoz nyúlt a nehéz időkben, amikor másban már nem látott menedéket.

Tehát a megváltozott nevelési módszerekben, amik adatközlőim elmondása alapján is megfigyelhetők, az érzelmeken alapuló szelídebb bánásmódban, a kicsinyes szigor elmaradásában az anya szerepének megnövekedését látjuk. Az asszony mindig az érzelmeket, ösztönöket képviselte, és ha titokban, csak a háttérben is, de mindig a gyerek pártját fogta az apával

⁷⁸ NAGY 1989, 54.

⁷⁹ NAGY 1989, 54.

⁸⁰ NAGY 1989, 55.

⁸¹ NAGY 1989, 55-56.

⁸² NAGY 1989, 55.

szemben, s próbálta enyhíteni a szigort. Majd könnyen levezethető ebből, hogy az akadályok elhárulásával az anya természete hogyan kapott ösztönzést.⁸³

Összefoglalás

A legnagyobb változások, amiket a három adatközlő életútjának vizsgálatával, összehasonlításával, szakirodalmi háttérrel is bevonó elemzésével a meghatározott korra vonatkozóan megállapítottam asszonyok, azon keresztül családok életét vizsgálva, felfedhetők és azonosíthatók a társadalomban. A paraszti értékek és normák vizsgálata, tehát a falusi társadalom változásai jelentek meg az életút-elemzéseken keresztül.

A dolgozatban célom volt bemutatni a 20. század közepétől éles fordulatot vevő történelmi változások társadalmi hatásait, amelyek adatközlőim életében szépen megfigyelhetők. Ők még többnyire a hagyományos paraszti minta szerint nőttek fel, azonban gyermekeiket már egy másik rendszerben, megváltozott körülmények, más mentalitás, új minták szerint nevelték.

Az általam végzett vizsgálat során tett megállapításaim egybevágóan a Magyar Néprajz egyik fejezetében már összefoglalt eredményekkel, s ezért most néhány pontba szedve megjelennek itt a legfontosabb változások végső összegzésképpen. Ezzel tehát a szocializmus korában a falusi társadalomban bekövetkezett legfontosabb változásokra világítok rá, amiket az adatközlőim életében, illetve elmondásuk alapján gyermekeik életében is megfigyelhetünk.

- Csökkent a családnak, mint termelő egységnek a jelentősége, azt egyre inkább az elosztás egységévé alakították át.
- A női munkavállalás elterjedése, a nők önálló jövedelemhez jutása emelte az életszínvonalat, és új életviteli, fogyasztási szokásokat terjesztett el, ezen felül hozzájárult a családon belüli hatalmi viszonyok, és a döntési mechanizmus megváltozásához.
- Változást mutat az egyén családon belüli helyzete, mind a férj-feleség, mind a szülő-gyermek viszonylatban. A régi normák és az új igények közötti eltérés a családi szerepek és kivitelezésük módjának újraértelmezését igényelte.
- A család megváltozott hatalmi struktúrája kikezdte a hagyományos női-férfi magatartásminta követését.
- Általánosan elterjedt a kis család igénye.
- A szerelmi házasságok révén létrejött kis családban nagyobb lett az érzelmi telítettség, a normák ebben az új típusú kis családban a modern polgári eszményhez közelítenek.
- A változások a szülő-gyermek viszony terén a szülők középpontban lévő elképzelései helyett a fiatalok önmegvalósítására helyezik a hangsúlyt. A falusi szülők a gyermekeiket a kiemelkedésre ösztönzik, habár ezek a minták még számukra is kevésbé ismertek. Gyakran ez az oka annak, hogy gyermekeiknek nem adják át az általuk elsajátított munkakultúrát.
- Az összes családtag közül a gyermek családon belüli helyzete értékelődött fel a legjobban, középpontba kerülésükkel pedig megnőtt érzelmi hatalmuk szüleik felett.

⁸³ NAGY 1989, 55-56.

- A társadalmi kapcsolatok sem maradhattak a réginek a változások közepette, mert a magánélet súlyának növekedése mintegy a – paraszti mintákban nagy szerepet játszó – közösség ellenében történt.
- Erkölcsi vonatkozásban talán a munkához való viszony terén volt a legnagyobb a változás generációs szinten is. A legfiatalabb generáció számára a munka célból eszközzé vált, ami szembehelyezkedik az önkizsákmányoló paraszti életformával.
- A szexuális erkölcsök terén is nagy változások figyelhetők meg néhány évtized leforgása alatt.
- Nagy horderejű változásokkal számolhatunk a magyar faluban, amelyek alapjaiban kezdték ki a hagyományos értékeket, de nem vezettek egy egységesen elfogadott értékrendre. Ezek a sorok azt gondolom a jelenben is érvényesek.⁸⁴

A változások már a 20. század beköszöntével megkezdődtek a magyar paraszti életben is. Majd adatközlőim életében, a század derekán vettek jelentős, visszafordíthatatlan fordulatot. A három asszony gyermekei pedig már egy sokkal szabadabb, kevesebb tiltással járó nevelést kaptak, amit tehát a kommunista rendszer következtében beállt gazdasági átalakulások, illetve az ezek által indukált mentalitás és életmódbeli változások idéztek elő.

Bibliográfia

- DOBOS Ilona 1977. „Életrajzi elbeszélés” (szócikk): ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. 1. kötet. Budapest, 668.
- ERDEI Ferenc 1984. „Makó társadalomrajza”: KULCSÁR Kálmán (szerk.): *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest, 347-437.
- FARAGÓ Tamás 2000. „Nemek, nemzedékek, rokonság, család”: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII., Társadalom*. Budapest, 393-483.
- FÉL Edit – HOFER Tamás 2010. „Mi, korrekt parasztok...”, *Hagyományos élet Átányon*. Budapest.
- GYÖRI Klára 1975. *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Bukarest.
- JAKAB Albert Zsolt — KESZEG Anna — KESZEG Vilmos 2007. „Mire használható az élettörténet?»: *Emberek, életpályák, élettörténetek*. Kolozsvár, 7-11. (Kriza Könyvek 30.)
- JÁVOR Kata 1998. „A nemi sztereotípiák továbbélése és a szocializációs modell alakulása a nemi szerepre nevelésben, A varsányi példa”: *Népi kultúra - népi társadalom* 19, 155-172.
- JÁVOR Kata 2000. „A magyar paraszti erkölcs és magatartás”: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 601-692.
- JÁVOR Kata — MOLNÁR Mária — SZABÓ Piroska — SÁRKÁNY Mihály 2000. „A falusi társadalom a szocializmus időszakában”: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 977-1006.
- KESZEG Vilmos 2007. Élettörténetek populáris regiszterekben”: *Emberek, életpályák, élettörténetek*. Kolozsvár, 151-197. (Kriza Könyvek 30.)

⁸⁴ JÁVOR — MOLNÁR — SZABÓ — SÁRKÁNY 2000, 994-1004.

- KESZEG Vilmos 2009. „20. századi életpályák és élettörténetek”: VARGYAS Gábor (szerk.): *Átjárók, A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig*. PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék. Budapest. 95-133. (Studia Ethnologica Hungarica XI.)
- KESZEG Vilmos 2011. *A történetmondás antropológiája*. Kolozsvár. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 7.)
- KÜLLŐS Imola 1988. „Igaz történet, élettörténet, önéletrajz”: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz V., Magyar népköltészet*. Budapest, 251-266.
- MOHAY Tamás 2000. „Egyének és életutak”: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII., Társadalom*. Budapest, 760-790.
- MOLNÁR László 1986. *Női élettörténetek*. Budapest.
- MORVAY Judit 1981. *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest.
- NAGY Olga 1989. *A törvény szorításában, Paraszti értékrend és magatartásformák*. Budapest.
- NIEDERMÜLLER Péter 1988. „Élettörténet és életrajzi elbeszélés”: *Ethnographia* 99, 376–389.
- ORTUTAY Gyula 1940. *Fedics Mihály mesél*. Budapest.
- PÁCZKÁN Éva 2002. *Kopasz föld, Mentalitás- és szövegvizsgálat egy élettörténet elemzésének alapján*. Kolozsvár. (Kriza Könyvek, 13.)
- RÓBERT Péter 1982. „Az élettörténeti módszer – Szakirodalmi áttekintés, alkalmazási lehetőségek”: *Szociológia* 2. szám 233-247.
- SZABÓ Á. Töhötöm (szerk.) 2002. *Életutak és életmódok*. Kolozsvár
- TURAI Tünde 2004. *Az életút végén, Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata*. Kolozsvár.
- ÓRSZIGETHY Erzsébet 1986. *Asszonyok férfisorban*. Budapest
- VALUCH Tibor 2001. *Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében*. Budapest

Ez a lap üres

KISS NÓRA

Néprajz MA, I. évfolyam

„...mint egy kis Svájc”

Egy zalai település virágkora a 20. század derekán

*Olajbányász lettem én, egy fűréslegény,
Olajat keresek a föld rejtekén.
Hogyha nem jön kőolaj, jön helyette gáz,
Sose búsult még ezért olajbányász!
(Farkas Zoltán: Mulat a fűrés)*

Előszó

Munkámban a kőolajiparra és a hozzá kapcsolódóan a Bázakerettyén megszületett magyar olajipari munkásságra szeretném felhívni a figyelmet. Bázakerettye neve ma kevesek számára csengethessen ismerősen, de ez a név egykor országosan ismert volt, köszönhetően annak, hogy a falu határában fűrték a trianoni Magyarország első ipari mennyiséget adó kőolajkútját.

A település Göcsej részét alkotja, s ez a néprajzi tájegység nem került el a kutatók figyelmét. Bázakerettye azonban nem rendelkezett semmilyen jellegzetességgel, a megtelepedő kőolajipar révén kialakuló ipari munkásság pedig nem keltette fel a kutatók érdeklődését.

A nagyvárosi ipari munkásság elsősorban Paládi-Kovács Attila kutatásai révén vált ismertté a néprajztudományban. Az ipari hagyományokkal nem rendelkező, a fővárostól távoli és viszonylag későn kialakult zalai kőolajipari munkásság kevéssé ismert terület e tudományágban. Az olajipar csak a legutóbbi években, a 20. századi életmódváltozás-kutatások kapcsán került a felszínre, elsősorban a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum muzeológusainak köszönhetően. Ezek a kutatások a Zala megyei falvakat célozták meg: Sári Zsolt Muraszemenyén, Kovács Zsuzsa pedig Gellénházán folytatott kutatásokat. A Száz magyar falu könyvesháza c. sorozat révén a Lovásziban létrejött olajipar hatásait mutatták be. Az olajipar bölcsőjében, Bázakerettyén nem került még sor e nagy jelentőségű fejlődés hatásainak vizsgálatára.

A Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság olyan virágzást hozott a település életébe, amelyet még egy radikális földreform sem tudott volna elindítani a térségben. A kibontakozó amerikanizálódás megalapozta Bázakerettye és a környező falvak jólétét és nagyban hozzájárult az életszínvonal jelentős emelkedésének.

Dolgozatomban az életmód különböző területeit, főként a lakáskultúrát, a munkaszervezetet és a megélhetési lehetőségeket mutatom be. Saját tapasztalataim mellett a különböző korú és foglalkozású adatközlőkkel készített interjúkat használtam fel a dolgozat elkészítéséhez. Ezen kívül a dolgozat fő forrását jelentik a történelmi munkák és az adattári feljegyzések is.

Bázakerettye története az 1930-as évekig

Bázakerettye Zala megyében, a Zalai-dombság egyik völgyében terül el. Nagykanizsától 35 km-re északnyugatra, Letenyéről 15 km-re északra helyezkedik el, s közel van a horvát és a szlovén határhoz is. A településen áthalad a Csömödért Kistolmáccsal összekötő erdei kisvasút. Egészen a 20. század első harmadáig két külön település volt Báza és Kerettye, s a közizgatási

egyesítésre csak 1937-ben került sor.

A falu története a 14. századig vezethető vissza. Bázát először 1352-ben Baza, Kerettyét 1353-ban Kerethye néven említik írásos források.¹ Ekkor Bázában az első házakat a Tánczos család építette, s a lakosság irtásos-parlagoló földművelést folytatott. A 16. században is említik oklevelek a két falut mint a kányavári Kerecsényi, majd a Hashaghi család birtoka. A török korból nincsenek adataink a két falu történeiséiről, ugyanis Kanizsa várának eleste (1600) után Göcsej nagy része, közte Bába és Kerettye is elnéptelenedett, és csak a szatmári békét követően, a 18. század közepe táján népesedett be újra a vidék. Az 1770-es évekig a zágrábi püspökséghez tartozott a két település, ezt követően a szombathelyi egyházmegyéhez, azon belül előbb Becsehelyhez, később pedig Bánokszentgyörgyhöz. Ez utóbbi fiúái – Oltárc, Valkonya, Borsfa, Kistolmács és Várfölde – között mindig is Bába és Kerettye voltak a legkisebb lélekszámúak. Kerettyén 1770-ben 69 fő lakott; 8 évvel később már 91, Bázában ugyanekkor 60 a lakosok száma.² Főként kukorica- és szőlőtermesztéssel, valamint erdőműveléssel foglalkoztak az itt lakók. A 18. században a falunak sem temploma, sem temetője nem volt, így a temetkezést Bánokszentgyörgyön oldották meg, a templomot pedig egy harangláb helyettesítette. A 19. század közepéig sem történt túl sok változás; ekkor Bázában 114-en, Kerettyén pedig 130-an éltek.³

„Amikor az édesapám idejött ’38-ban, akkor 3... 13 ház volt. A 3 az úgy ugrott be, hogy ott a faluban, ahol a cipészüzlet van, a Gedeon néninek a családja volt az első, akik itt laktak, ők Győrből jöttek ide, és ő mondta énnekem, hogy 3 az övüké, tehát az volt gyakorlatilag a kiindulás. Amikor 1938-ban az én szüleim idejöttek Bázakerettyére, akkor már volt 13, de csak az, ahol most van a posta meg a polgármesteri hivatal, attól befelé. És az egész egy Hajós nevezetű földesúrnak a birtoka volt, és akkor ottan fent, ahol mostan a szociális otthon van, ottan pedig magtárak voltak meg istállók. És ennyiből állt Kerettye.”⁴

Bázakerettye néprajzilag Göcsejhez tartozik. E néprajzi tájegység az ország egyik legrachikusabb, évszázados hagyományokat őrző vidéke volt. A 20. század elején is földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott a lakosság, ám sem a földek nem voltak túl jó minőségűek, sem az állattartáshoz nem voltak a legjobbak a természeti adottságok. A század elején csak egy-egy gulyás és kanász élt a faluban. Baromfit, juhot és néhol lovat is tartottak. Szinte minden gazda művelt szőlőt a környező dombokon, amely jó termés esetén jó jövedelemforrást jelentett. A földbirtokok átlagos mérete 5 hold körül volt, amely sok család számára kevésnek bizonyult. A században jellemző volt az a struktúra, amely a falvak nyomorát okozta: az amúgy sem túl jó minőségű földek többsége két-három tulajdonos kezében összpontosult, s a törpebirtokokon tengődő parasztság mellett megjelentek a házatlan zsellérek is. A 20. század elején a kisföldűek napi 50–60 krajcárért vállaltak az ispán vagy a zsidó család földjén mezei munkát vagy cséplést.⁵ A lakosságnak kb. 10–20%-a kényszerült eljárni summásmunkára Somogy, Baranya, sőt Fejér megyei uradalmakba is. Általában 6–8 hónapra szegődtek el, s fizetségül 10–12 mázsa gabonát kaptak.⁶ Az ország más vidékeiről ide nem jártak dolgozni.

Az emberek zsuppos tetejű, vályogból készült házakban laktak. A házakat főleg vályogból;

¹ KASZA 1998, 49.

² KASZA 1998, 50.

³ FÉNYES 1851, 103., 210.

⁴ Részlet a H. Józseffel készült interjúból

⁵ GALINA 1952.

⁶ SZABÓ 1952.

kalákában építették. A vályogtégla vetésének fortélyait, valamint a kőművességet a század legelején a közeli horvátoktól tanulták el a csörnyeföldiek, majd így jutott el a Kerettye-környéki falvakba is. Még a harmincas években is általános volt a füstökonyha és a kemence.⁷

Jellegzetes népviseletet nem hordtak az itteniek. A század elején az asszonyok bő szoknyát, réklit és kendőt hordtak. Hosszú hajukat kontyba csavarva viselték. A férfiak ruházatát vászon-gatya, ing, mellény és csizma vagy papucs alkotta. Körülbelül az ötvenes évekig természetettek és dolgoztak fel otthon kendert, de már a harmincas évektől kezdve folyamatosan tértek át a gépi feldolgozásra, illetve a gyári anyagok vásárlására.

A földek és az állatok biztosította gyér megélhetést sokféle mellékkeresettel egészítették ki a környék lakói. A férfiak erdőmunkákkal foglalkoztak, így könnyen juthattak tüzelőhöz, valamint a jó minőségű faeszközökhöz készítéséhez szükséges alapanyagokhoz, amelyeket a közeli települések vásárain – pl. Páka, Letenye – adtak el. A sok erdő gazdag lehetőségeket tartogatott a gombászáshoz, gyümölcsök gyűjtögetéséhez és a madarászáshoz. Néhány család méhészkedéssel is foglalkozott. Az orvvadászat részeként csapdákkal őzre és szarvasra vadásztak.⁸ A negyvenes évekre érte el a csúcspontját a divatból, üzletszerűen végzett szatyor- és cekkerkötés a lányok, asszonyok körében, ugyanakkor a kosárfonást a férfiak végezték. A megélhetést tehát a természeti lehetőségek kihasználása, a földművelés, illetve a summásmunka jelentette.

Az itteni falvak tehát különösebb néprajzi jellegzetességgel nem rendelkeztek, a kutatók figyelmét sem hívták fel magukra. Kerettye jelentéktelenségét az is mutatja, hogy Göcsej jeles néprajzkutatója, Gönczi Ferenc meg sem említi művében a falu nevét.⁹

A 20. század első harmadáig kényszerültek ebben a nyomorúságos és kiszolgáltatott helyzetben élni az itteniek, addig ugyanis semmilyen lehetőség nem adatott a felemelkedésre és gyarapodásra. Óriási volt a munkanélküliség. Csak a szakmájukból – asztalos, ács, kőműves stb. – nem tudtak megélni az itteniek, szükséges volt mellette a földművelés is a család szükségleteinek kielégítésére. A század elején Zala megye iparosítás szempontjából az országban a legelmaradottabbak között szerepelt; s a meglévő ipar is néhány téglá- és élelmiszeripari gyárra korlátozódott. A rossz időben járhatatlan utak csak tovább fokozták a környék falvainak elzártságát. A jobb és könnyebb élet reménye akkor csillant fel az itteni falvak lakói előtt, amikor a *European Gas and Electric Company* (EUROGASCO) kőolaj után kutatott – és talált.

A kőolajipar megjelenése Bázakerettyén

Az 1920-as években a trianoni Magyarország területén az Alföldön, Észak-Magyarországon és a Dunántúlon párhuzamosan folytak szénhidrogén-kutatások. Biztató eredményeket hozott a bükkszéki kutatás, majd 1937. április 28-án itt indult meg a rendszeres kőolaj-kitermelés. A termelés azonban rövid időn belül visszaesett, így a veszélyes és egészségtelen munkát befejezték, s még abban az évben végleg be is zárták a mezőt.¹⁰

A dunántúli kutatásokat a Standard Oil Company of New Jersey leányvállalata, a EUROGASCO végezte Papp Simon geológus vezetésével. A Pénzügyminisztérium és az amerikai vállalat közti megállapodás messzemenően figyelembe vette a magyar állam érdekeit: a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a kockázatos és költséges kutatások összes terhet a EUROGASCO, a termelésből pedig jelentős részesedést kapott a magyar állam. A megegyezésben érvényesültek a magyar ipar támogatását és a munkanélküliség enyhítését célzó szempontok is.¹¹

⁷ SZENTMIHÁLYI 1950.

⁸ SZENTMIHÁLYI 1950.

⁹ GÖNCZI 1914.

¹⁰ ŐSZ - SRÁGLI - TÓTH 2007, 8-14.

¹¹ ŐSZ - SRÁGLI - TÓTH 2007, 9.

A Mihályi, Inke és Görgeteg közelében végzett munkálatok nem jártak jelentős sikerekkel. A várt eredményt a Budafapusztán – Báza és Kerettye közelében – lemélyített B–1 jelű kút adta: 1.066–1.805 m mélységből kezdetben napi 418 ezer m³ földgázt, és heti két és fél vagon jó minőségű kőolajat adott. A B–1. kút volt az első ipari jelentőségű termelő olajkút a trianoni Magyarországon. A felfedezésről így írt Gyulay Zoltán bányamérnök:

„1935. február 10-én perdült meg először a halfarkú fúró Mihályiban. Ezután Görgeteg, majd Inke következett, míg végül a negyedik kutató fúrás, a B-1. jelű 1937. február 9-én megnyitotta a Budafa-mezőt gázát, a B-2. jelű fúrás pedig 1937. november 26-án a mező olaját. Ez volt a felfedezés napja, az évenként megünnepeelt Discovery Day (DD). Megszületett a zalai olajbányászat.”¹²

Ezt követően hamarosan megalakult a Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság, a MA-ORT. A vállalat szervezete a Standard Oil Co. of New Jersey Amerikában működő leányvállalatainak szervezeti egységeinek mintájára jött létre. Legelőször a *mezei irodát* hozták létre 1937-ben Bázakerettyén, az ún. Hajós-kastélyban.

1938–’39-ben csak az üzemmenethez alapvetően szükséges épületek – műhely, garázs, raktár – épültek fel. Ezekhez a munkálatokhoz nem volt szükség túl nagy mennyiségű munkaerőre, s ezt a kezdeti bizonytalan termelési adatok sem tették még szükségessé, így jelentősebb jóléti beruházások sem történtek még. (A munkások száma 1936-ban 114, 1937-ben 134, 1938-ban 513, 1939-ben 519.)¹³

A MAORT megalakulása után megkezdődött a budafai mezőn az intenzív kutató és feltáró munka. A munkálatokhoz szükséges munkaerőt többek között a környező falvak lakosai közül toborozták. A megjelenő külföldi szakembereket, a soha nem látott, ismeretlen gépeket, gépjárműveket kezdetben bizalmatlanul fogadták a közelben élők, de hamar híre ment, hogy *az olajosok munkásokat keresnek*.

„Először kételkedve fogadták őket, meg megbámulták, de aztán ugye tartottak ezek itt különböző gyűléseket, tájékoztatókat. És amikor elkezdték a munkaerőt keresni, csak néhány embert kellett itt felvenni. Ilyen jó fizetéssel mindjárt elment a híre, hogy micsonda szuper dolgok jönnek itt. Kezdetben idegenkedve, de utána már pozitívan fogadták őket.”¹⁴

A bázakerettyei üzem

A B-1 jelű kút a mai budafai arborétum területén volt, a B-2 jelű kút a lispei határhoz volt közel, az olajipar bölcsője és első központja mégis Bázakerettye lett. A közvélemény az olajat lispei vagy szentadorjáni olajként ismerte meg, a korabeli sajtó és a filmhíradók is így mutatták be azt.

„A budafapusztai olajmezők központja Bázakerettye lett. Állítólag a lispesztadorjániak féltették földjeiket, erdeiket és vonakodtak az olajközpont kialakításához megfelelő területet adni. Így Bázakerettyére kerültek az irodák, lakóházak, műhelyek gazolintelep és egyéb létesítmények.”¹⁵

¹² BUDA – KOVÁCS – FERENCZ 1987, 12.

¹³ ŐSZ – SRÁGLI – TÓTH 2007, 12.; CSATH 2009, 97.

¹⁴ Részlet a Sz. Gézával készült interjúból

¹⁵ BÉRCZES 2000, 116.

Lehetséges, hogy nem alaptalan ez az elgondolás sem, azonban a telep helyét a külföldi szakemberek jelölték ki. A lispei mező elnevezés pedig azért terjedhetett el a köztudatban, mert a mérnökök levelezési címe is Lispére szólt. A termelés szempontjából fontos természetföldrajzi adottságokon kívül a lakások elhelyezésében a táj szépsége is szerepet játszott.

Dolgozók, munkások

A termelés bővülésével és biztossá válásával egyre nagyobb lett a vállalat munkaerőigénye. A kezdeti alacsony, bár a summásbérékhez képest magas és biztos fizetések óriási lehetőséget jelentettek a közeli falvak lakóinak:

Mivel ennek a körzetnek gazdasági helyzete nagyon-nagyon szomorú volt, útjai nem voltak, kereskedelmi áruja nem volt, nagyon nagy emberfölség volt. Akkor, amikor meghirdették, hogy munkásfelvétel van a vállalatnál, akkor hosszú sorokban álltak az emberek, és ide, ehhez a vállalathoz akartak bejutni. A felvételnek voltak bizonyos technikai kritériumai is, a testi erő meg a szakmai ismeret, de megválogatták azokat az embereket, akiket felvettek, mondjuk Kerettyén egy fúróberendezés eredeti kiszolgálásához kellett 30 ember. Amikor a kút olajat termelt és a tankállomásokat, a csővezetékeket kellett építeni, akkor kellett 200 ember. Ezt a 30 és 200 közötti különbséget nagyon gyorsan össze tudták toborozni, és akkor megnézték: ha molnár volt a szakmája, felvették, ha gépész volt a szakmája, felvették, ha hentes volt a szakmája, akkor felvették, mert ismerték a gépeket vagy tudták a szerszámokat, vagy emelni tudtak.¹⁶

A vállalat 1938-tól munkásfelvételt hirdetett meg az üzemi építkezésekhez, a fúróberendezésekhez és a különböző kiszolgáló csoportokhoz. Az első jelentkezők a korábbi fúrások körzetéből – Mihályi, Inke, Kapuvár – jelentkeztek. A munkások és az irodisták zöme azonban a környékeliek közül került ki. Előnyben részesültek azok, akik valamilyen szakmával rendelkeztek, először őket tanították be a szükséges fogások bemutatása és gyakorlása révén. A fúrómesteri tanfolyamokat az amerikai és magyar szakemberek, tanárok közösen tartották.

A kezdő mérnököknek is kötelező volt fél év fizikai munkavégzés letöltése. Végigkísérték az összes munkafázist, és minden feladatnál eltöltöttek néhány hetet. Így ismerkedtek meg a szakmával, s csak ezután végezheték mérnöki teendőiket. Vass László bányamérnök így emlékezik vissza 1941-ben töltött gyakorlati idejére:

„Nem volt kapós még akkor az olajipar, mert tudták, hogy ott kemény fizikai munkát kell végezni és ez sok kollégának nem ízlett. Későbbiekben, mikor már látták a fizetés-különbséget s a MAORT ösztöndíjajánlatait, már megnőtt az érdeklődés, de akkor már kevés hely volt.”¹⁷

Az érkezők

„Annyi sok ember jött ide, akik nem tósgyökeres lispeiek vagy adorjániak voltak, ideköltöztek, aztán itt maradtak.”¹⁸

¹⁶ Részlet az Olaj, olaj, olaj! c. filmből (1. rész)

¹⁷ CSATH 2009, 120.

¹⁸ Részlet a D. Istvánnal készült interjúból

Itt nem olyan dinasztiaiak voltak itt Kerettyén, hogy tősgyökeres dinasztia. Mindenki, nagyon sokan Erdélyből jöttek. Az orvos, a fogorvos, a gépészművezető, ilyen státuszok voltak, az majdnem mind Erdélyből jött.¹⁹

Kik voltak és honnan érkeztek az első dolgozók? Tapasztalataim alapján a következő csoportokat különítettem el:

- **Amerikai, angol és német mérnökök és fűrómesterek.** – Ők honosították meg és ismerették meg a magyar szakemberekkel a kőolaj- és földgázbányászatot. A magyarok számára új eszközöket, addig ismeretlen munkakultúrát és munkamorált, valamint az egész ország gazdasági életére kiható iparágot teremtettek meg.
- **Magyar származású mérnökök a korábbi erdélyi kutatások területéről.** – Ők már részt vettek kőolajipari munkákban, így némi tapasztalattal már rendelkeztek, s nagy segítséget nyújtottak a szakmával még csak ismerkedő anyaországi kollégáiknak.
- **Magyar származású fűrómunkások Erdélyből.** – A mérnökökhöz hasonlóan ők is a határokon túli területeken ismerkedtek meg a szakmával. Több család is Bázakerettyére költözött, s például a Székely és a Szász családok leszármazottai ma is itt élnek.²⁰
- **Magyar bányamérnökök és geológusok.** – Főként a soproni Bányamérnöki Főiskolán szerzett bányamérnöki oklevéllel kerültek elsősorban a mihályi vagy görgetegi munkálatokra, onnan pedig a budafai mezőre. A geológusok szinte kivétel nélkül a Pázmány Péter Tudományegyetemen végzett, fiatal kutatók voltak, akik az olajtermeléssel foglalkozó geológiát munka közben sajátították el Zalában.
- **Magyar munkások a korábbi magyarországi fűrészekről.** – Az elsők között voltak, akiket felvettek a budafai mező munkálataira. Ők is ismerték már a feladatokat, a munka stílusát, a mérnököket és egymást.
- **A közeli falvak lakói.** – Ők álltak rendelkezésre legnagyobb számban. Rengeteg segédmunkás és fuvaros kapott még munkát közülük.

Munkaszervezet

A magyar államkincstár és a EUROGACO közötti Szerződés rögzítette, hogy a vállalat köteles magyar munkaerőt alkalmazni. Az első munkásokat a korábbi Sopron és Somogy megyei fűrészekről toborozták, de a termelés növekedésével együtt egyre nőtt a vállalat munkaerőigénye is. Így jutott a környék lakossága egyre nagyobb számban munkához. Először mindenkit, még a tisztviselőket is fél- vagy egyéves próbaidőre vették fel, és csak a jól, pontosan dolgozókat véglegesítették. Mindenki igyekezett bent maradni, különben visszakerültek volna a nincstelességbe és a létbizonytalanságba.

Az új munkahelyek nemcsak biztos megélhetést jelentettek, hanem meghonosítottak egy új, a korábbi paraszti ritmustól eltérő életvezetési stílust. A MAORT-nál – megelőzve

¹⁹ Részlet a Sz. Gizellával készült interjúból

²⁰ Lehetséges, hogy nem csak kifejezetten fűrómunkásként, hanem menekültként is érkeztek Bázakerettyére Erdélyből: „nagyon sokan jöttek át ’38 és ’40 között, a háború alatt, meg menekültek is”. A kérdés tisztázása további kutatásokat igényel.

a magyarországi törvényeket – már 1936-ban bevezették a 8 órás munkanapot, a vasárnapi munkaszünetet és a fizetett szabadságot. A túlóráért 25%, a vasárnapi vagy ünnepnap munkavégzésért 50% pótdíj járt.²¹

A műszakok 8-16, 16-24 és 24-8 óra között tartottak. Ez a kötött és kötelező munkaidő egyszerre jelentett hátrányt főleg a környező falvakban élő, gazdaságot is vezető munkások számára, ugyanakkor egy új életritmust is kialakított a gazdálkodók között. A szabadidőből további időt vett el az ingázás, amely főleg a rendszeres buszjáratok megindítása előtt sok időbe telt.

A bázakerettyei üzem első vezetője Benedek Ferenc fűrómérnök volt. Ő alá tartoztak a fűróberendezéseken dolgozó fűrómérnökök. A fűrómérnökök beosztottjai voltak a főfűrómesterek, akik gondoskodtak a berendezések szerszámmal és anyaggal való ellátásáról. Egy fűróberendezésen három *parti* – műszak –, egy partiban általában 8 fő, összesen 24 fő dolgozott.

A legelső években egy partiban 7 toronymunkás és 2 fűtő dolgozott. (A legelső fűrásokon 300 lóerős gőzgépek dolgoztak, ezt szolgálta ki a fő- és segéd fűtő.) A fűrásért az amerikai főfűrómester felelt, a magyar fűrómester pedig a műszakot vezette. Később kialakult a fűróberendezéseken dolgozók hierarchiája is: főfűrómester – fűrómester – kapcsoló – kulcsos (– segéd munkások). A partikban dolgozók száma változhatott a munkától függően. Az egy berendezésen dolgozó partik alkottak egy brigádot, s az összeszokott brigádokban ún. dinasztiaiak szerveződtek például a Csörgits vagy a Lukácsi család tagjai köré.²²

Az üzemegységek és a fűrótoronyok kiépítéséhez szükséges kubikos-, kőműves-, ács- és lakatosmunkák nem voltak ismeretlenek a munkások számára. A nehéz fizikai munkában nem a szakmai feladatok vagy az eszközök – ásó, lapát, csákány stb. – voltak ismeretlenek, hanem a munkaszervezet. Emellett a szakmával nem rendelkező dolgozók is sokat tanulhattak a tapasztalt mesterek mellett. A csoportok egymásra utaltsága és az idegen mérnökök diktálta munkatempó, valamint a munkafegyelem és a kezdeti próbaidő mindenki számára kihívást jelentett.

Az „olajos” fizetések

Az olajos munkák legfőbb vonzereje a magas fizetés volt. Országos szinten is kimagasló fizetéseket kaptak a külföldi mérnökök, de a magyar szakemberek fizetése is hamar utolérte azokat. A szakmunkások is az országos ipari átlag felett kerestek. A segéd munkások bére volt a legalacsonyabb, de még így is a napszamos bér többszörösét keresték.

„Az öreg Pankasz Laci bácsi szokott sokat mesélni nekem, az a MAORT idejében már fűrómester volt (...). Az szokta mindig mondani, hogy a kapás napszám az 1 forint 50 fillér volt akkor, amikor ő fűrómesterként dolgozott, az ő órábéré 2 forint 50 fillér volt. Az órábéré. Tehát azt jelenti, hogy ő tizenkétszer annyit keresett, mint a kapás napszám. Pedig a kapás napszám úgy szólt, hogy nem nyáron, mikor porhanyós a föld, hanem ősszel, mikor át kellett forgatni rendesen, és az látástól vakulásig, egy ebédrel, az volt egyötven, az öreg órábéré meg kettőötven.”²³

„Az emberek nagy többsége nem is tudta, mi is az az olaj, és az olajiparban milyen körülmények között és milyen munkát kell végezni, csak az lebegett a szemük előtt, hogy míg a mezőgazdaságban 80 fillér a napszám, addig az olajosoknál a segéd munkás átlag 60 fillér, a szakmunkásoké 80 fillér, a fűrómesterek 2 pengő órábért kapnak. A szegényebb családok munkaképes tagjai tömegesen jelentkeztek munkára.”²⁴

²¹ SRÁGLI 2008b, 64.

²² Sz. Géza közlése alapján

²³ Részlet az Á. Bélával készült interjúból

²⁴ CSATH 2009, 87.

„Ekkor [1938] egyáltalagos napszámber 0,8 pengő, ugyanakkor az olajiparban a munkások órábère 0,8–1,1 pengő, egy fúrómester órábère 2–3 pengő, a mérnökök átlagban 1.100 pengőt kerestek havonta. Ekkor a havi, tanítói fizetés 80 pengő, míg az egyetemi tanárá 600 pengő volt.”²⁵

„A jó fuvaros megkeres napi 20 pengőt, sőt az útépitésnél dolgozó munkások keresete is eléri a 4–5 pengőt.”²⁶

„Az angol fúrómesterek fizetése havonta 2.000–2.400 pengőre rúg. A magyar mérnököknél a legkisebb fizetés (a lakáson, villanyvilágításon és fűtésen kívül) havi 420 pengő, de az is emelkedik.”²⁷

Új elvárások és lehetőségek

Az amerikai mérnökök szigorú munkafegyelmet vártak el. A pontos munkavégzés mellett a pontos érkezést is megkövetelték.

„Ismertem, milyen volt annakidején a MAORT-nál a munkafegyelem, mert édesapám ott dolgozott, ott nőttem fel. Jellemzőként egy példát is elmondok: az alkalmazottak egy része, így édesapám is Nagykanizsán lakott. Minden nap egy kis busszal jártak Bázakerettyére. Az egyik karácsonyon hatalmas hófúvás volt. Nem tudott közlekedni a gépkocsi. Akkor, mivel tudták, hogy dolgozni kell, szánt fogadtak, akinek pedig síje volt, az sível indult neki az útnak. Délután két órára értek Kerettyére. Dinda Jánosnál, az üzem igazgatójánál, mint az egyik legidősebb dolgozó, édesapám jelentette, hogy megérkeztek. Dinda azt kérdezte: „Hová vettem fel én Önöket? Nagykanizsára vagy Bázakerettyére? Hol van a munkahelyük? Még egyszer ilyen eset nem fordulhat elő! Itt a munkahely, ahol időben meg kell jelenni.”²⁸

A kemény munkavégzés ellenében magas fizetéseket, majd később további jutalmakat, szociális juttatásokat kaptak a dolgozók. Ezen kívül mindenkinek megvolt az esélye, hogy a szakma elsajátítása révén egyre magasabb pozícióba kerüljenek.

„Gyűrű József pásztorfiúként, kanászként ismerkedett meg a fúrással és felhagyva az ősi mesterségét lett olajipari munkás, később jeles fúrómester.”²⁹

A vállalat saját szociálpolitikát alakíthatott ki, amely figyelembe vette a magyar hatósági rendelkezéseket és előírásokat. A vállalat szociális intézkedései túlmutattak a Magyarországon alkalmazottaknál, és az Amerikai Egyesült Államokban már korábban bevezetettekhez közelítettek. Utak, lakótelepek, jóléti, kulturális és sportintézmények alakultak a vállalat jóvoltából.³⁰ 1942-ben megalakult a MAORT Elismert Nyugdíjpénztrára.³¹

A második világháború kezdetéig folyamatosan növekedtek a bérek, s közben további jóléti intézkedéseket vezettek be. A vállalatnak lehetősége is volt és érdekében is állt ilyen politikát

²⁵ TÓTH 2009, 109.

²⁶ CSATH 2009, 30.

²⁷ CSATH 2009, 30.

²⁸ HORVÁTH 2001, 20.

²⁹ CSATH 2009, 120.

³⁰ ŐSZ – SRÁGLI – TÓTH 2007, 1.

³¹ BUDA – KOVÁCS – FERENCZ 1987, 14.

kialakítania, mert a bizonytalan termelés és a politikai helyzetben nehéz fizikai munkát végezve csak nagy fizetéssel tudta ösztönözni dolgozóit.

Mivel a magyarországi kőolajipar nem rendelkezett ipari hagyományokkal, nem számíthatott a főváros környéki szakmunkások tömegére és technológiája is nagyban eltért a Magyarországon ismert szénbányászatétól, ezért szakembergárdáját saját magának kellett kitaníttatnia. A legelső magyar fúrómunkásokat az amerikai és angol szakemberek tanították ki. A szakképzést úgy oldotta meg a vállalat, hogy saját költségén amerikai és angliai tanulmányútra küldte ki mérnökeit.³²

Közlekedés

A munkálatok megkezdéséhez a legelső és legfontosabb feladat a megfelelő utak megépítése volt, ugyanis a térségben csak *lovaskocsival is csak száraz időben járható földutak*³³ voltak. Elősként a Szentadorján–Budafapuszta–Borsfa közötti, 10 tonna teherbírású makadámút épült meg a MAORT jóvoltából. Az utak megépítésével a falvak intenzívebben bekapcsolódhattak a térség életébe, s ezzel óriási hátrányt hoztak be.

Kezdetben az olajat hordókban, lovaskocsikon szállították el a Bázakerettyéről 13 km-re lévő ortaházai vasútállomásra. A termelés gyors ütemű növekedése miatt nehézkessé és a szállítási díj emelkedése miatt költségessé vált az olaj vasúton való szállítása. 1941-ben már a csepeli Shell finomítóig jutott el távvezetéken a kőolaj. A nyomvonal átszelte az egész Dunántúlt. A Balaton déli oldalán haladó vezeték és leágazásainak megépítése révén nemcsak a „lispei olajat” jutott el Budapestre, hanem munkások ezrei kapcsolódtak be a munka világába.

A fúrásokhoz Bázakerettye 15–20 km-es, sőt még nagyobb körzetéből jártak be egyre többen dolgozni. Sem rendszeres buszközlekedés, sem gépjárműforgalomra alkalmas utak nem voltak a környéken. A bejárást gyalog vagy kerékpárral kellett megoldaniuk a munkásoknak, és a munkába be- és a hazautazás idejét is bele kellett ezután kalkulálni a napi teendők közé. A vasúthálózat is elkerülte Bázakerettyét, legközelebb a kb. 12 km-re eső páka-csömödéri vasútállomás volt. (A munkások szállítására az első rendszeres munkásjáratok az '50-es években indultak meg.) A nehézségek ellenére mindenki igyekezett pontosan megjelenni a munkahelyén, mert a késést nem tolerálták, s a vezetők udvariasan közölték:

„Úgy gondolom, holnap nem kell bejönnie dolgozni. Műszak végén a bilétáját adja le.”³⁴

Lakhatás

Bázakerettyén az olajipar megjelenése előtt alig néhány ház és a Hajós-testvérek kastélya állt. A munkálatok megkezdésekor és a termelés biztossá válásáig a vállalat a szükséges ipari berendezéseken kívül más szolgálati vagy jóléti épületet nem emelt. A korábbi fúrásokról érkező munkások a környező falvakban laktak és a házaknál kaptak elszállásolást.

„Amikor a szüleim idejöttek, az összes fúrós itt nem tudott lakást találni, albérletet, vagy Bázába vagy Lispén tudtak szobákat kivenni. (...) Ahogy édesapám is mondta, legelőször annyi volt, amikor idejöttek, akkor bement itt a falu kocsmájába és kérdezte, hogy

³² CSATH 2009, 43., 52., 64.

³³ BUDA – KOVÁCS – FERENCZ 1987, 271.

³⁴ BUDA – KOVÁCS – FERENCZ 1987, 194.

hát valami szállást lehet-e kapni, és azt a választ kapta, és ezt egy életen keresztül mindig sérelmezte, hogy nem gondolja, hogy minden együtt-mentnek majd szállást adunk. Ezt mondták, együtt-mentnek. Hát én együtt-ment vagyok!? És utána innen akkor ment át Bázába, és mit ad Isten, a Gyöngyinek a nagymamájáéknál vett ki egy szobát, és akkor az édesanyámat is utána hozta el, és akkor ugyanígy a többi lakásba is, ahogy sorba jöttek ide a fúrósok, mert a legelső fúrósok általában nem is Bázában laktak, hanem Lispén, mert Lispéhez volt közel. Ott vettek ki általában lakásokat.”³⁵

A mérnökök is házaknál vagy könnyen felépíthető és szétszedhető, ún. finn fabarakkokban laktak.

„Ezek finn típusú olyan házak voltak, amelyeket itt, ezen a helyen felállítottak, aztán szétszedték, és vitték volna a második helyre. Véletlenül ezt a három házat nem vitték tovább. Tudniillik, ennek a történetéről annyit tudok, hogy nagyon tisztán akarták tartani a lispei asszonyok, akikkel annakidején a takaríttatást végezték, és húsvétkor, hogy nagyon szép legyen, benzinnel vagy dízelolajjal, vagy valamilyen petróleumtermékkel felsúrolták a padlót, engedély nélkül. Aztán bejött valaki cigarettával, és mind a három ház sajnos leégett.”³⁶

„Az első házak azok fából készültek, tehát ezek ilyen finn házak voltak, de mondták, hogy nagyon jó szigeteléssel volt ellátva, csak a tetején nem pala volt, hanem ilyen kát-ránypapír vagy magorlemez, valami ilyen anyaggal volt befedve, de hát nagyon kényelmesek voltak.”³⁷

Mérnöklakások

Már a EUROGASCO felvételi szabályzata előírta, hogy a fúrásokon alkalmazott mérnököknek természetbeni juttatásként bútorozott lakást, fűtést, világítást és vizet, illetve vízvezetékot kell biztosítani.³⁸ A mérnöklakások építése 1938-ban, Antal Dezső építésmérnök göcseji stílusú háztervei alapján indult meg. Tanulmányozta a göcseji népi építészetet, a Wekerle telep lakásait, valamint az ONCSA-házakat, ez utóbbiakat azonban nem találta adaptálhatónak, így új terveket készített Bázakerettyére.

„Úgy építkeztek, hogy egyszerre és nagy tömegben. Van kép is róla, hogy az egyiket alapozták, a másikon már a falakat húzták, a harmadiknál már a tetőt, és én találkoztam olyan személlyel, és mondta, hogy ő is itt volt a nagybátyjával, munkavezető volt.”³⁹

A mérnöklakások az ún. úri camp-ben, a falu egyik legmagasabb és legparkosítottabb pontján kaptak helyet, s külsőségeiben magán viselték a göcseji hagyományos népi építészeti jellegzetességeket, így a tulipánmintás, faragott oromzatot, a festett gerendás mennyezetet és az oszlopos tornácot. A téglából készült házak belső elrendezése azonban amerikai mintákat is követett, és több évtizeddel megelőzte a magyarországi építési szokásokat. A 184 m² alapterületű lakásokban a nappaliból nyílt a két hálószoba, a konyhához spájz tartozott, s külön helye volt az ebédlőnek. Fürdőszoba és illemhely is volt a lakásban, ugyanis a vizet, valamint a gázt

³⁵ Részlet a H. Józseffel készült interjúból

³⁶ Részlet az *Olaj, olaj, olaj!* c. filmből (1. rész)

³⁷ Részlet a H. Józseffel készült interjúból

³⁸ TÓTH 2009, 109.

³⁹ Részlet a H. Józseffel készült interjúból

és a villanyt is bevezették már. A lakók kényelmét szolgálták a beépített ruhás- és konyhai szekrények. A magasrangú mérnökök számára épülő lakásokban páncélajtóval védett légoltalmi pincék is helyet kaptak.

„A lakásokban van egy légoltalmi pince, amelyiken ilyen vastag páncélajtó van. Nincs neki ablaka, és oda be lehetett menni, ha jön a bombázás. Valószínűleg ezt úgy építhették, amikor az alapot ásták, akkor már beépítették, nagyon, daruval lehetett ezt csak ugye beemelni. A legnagyobb bunker 800 méteres, ami a gazolintelep és a falu között van, ezt használták is, ugye Bázakerettyét három hullámban bombázták az amerikaiak. Olyan 720 bombát dobtak le. Ebből 43 találat érte a gazolintelep, aztán 13 halott is volt, olyan 5–6 szakember, tehát a munkások közül, a többi az polgári. Hát aztán itt nagyon sok mindent lehetett hallani, a Buda Ernő bácsi szokott mesélni, hogy micsoda technikákat találtak ki, hogy félrevezessék a németeket, hogy kiadták a parancsot is, hogy az amerikaiak ha jönnek, akkor ne maradjon itt nekik nyersanyag-utánpótlás, de ezt is elszabotálták, valamit csináltak rajta, hogy vissza lehessen állítani. Ilyeneket csináltak, meg álcázták a telepet is, ahol a szilvás van, beépítették ágakkal meg festékekkel lefestették a tartályokat, fából.”⁴⁰

A külföldi mérnökök általában nem családotul érkeztek Bázakerettyére. (Vajon mivel töltötte volna a napjait például egy New Jersey-ből származó mérnökfeleség?) A családos magyar szakemberek feleségei viszont már részt vettek a falu életében.

„Én csak a szóbeszédből hallottam, hogy olyan mérnöki fizetés volt, hogy a feleségek dámaként tengették napjaikat. Hát hogy mivel kötötték le a huszonnégy órájukat a napi nyolc óra alváson kívül, azt nem tudom, de hogy nem dolgoztak, az biztos. Sőt mi több, még a háztartásvezetésben sem, mert mindegyiknek volt házvezetőnője. Azt, úgy tudom, hogy a kerettyei faluból szedték össze annakidején.”⁴¹

„A L. Ernőnek a nagynénje volt ennél a Pokker mérnöknel szolgáló, és ő volt neki a házinénije. Együtt laktak ott Kerettyén, ő látta el.⁴² valamint: Pokker Ernő főmérnök, nőtlen, a házvezetőnője Bözsi volt.”⁴³

„Az igazgató beszervezte az orvos Lőrincz Ákos feleségét Rózsát, a Várkonyi mérnök feleségét, a Pernyés Magdát, ők is polgári iskolai tanárok voltak és mint óraadók tanítottak pár órát.”⁴⁴

Amerikai jellegzetességnek is tekinthető, hogy a házak között – sőt, az egész faluban – nem voltak épített kerítések a házak között, legfeljebb élő sövény jelezte a határokat, így az úri camp igazi parknak hatott. A házak formájával és elrendezésével többen nem értettek egyet, ugyanis a szobák nem az utcára, hanem a kertre néztek. Nem építettek beton járdákat, helyette lapos ürömi kövekből készült tipegőket, járdákat használtak.⁴⁵

A telkeken a lakóházon kívül más építmény nem kapott helyet. Állatokat nem tartottak, kertet nem műveltek a mérnökházak lakói, így még kutyaházra sem volt szükségük. A zajos üzemektől távol eső csendes „parkhoz” csak egy meredek dombon keresztül lehetett eljutni, ezt az utat pedig főleg autón tették meg az *urak*.

⁴⁰ Részlet a Sz. Gézával készült interjúból

⁴¹ Részlet az Á. Bélával készült interjúból

⁴² Részlet a D. Istvánnéval készült interjúból

⁴³ Részlet a H. Józseffel készült interjúból: Gelencsér Lajosné Szép Flórica egykori óvónő leveléből idézett

⁴⁴ Részlet a H. Józseffel készült interjúból: idézet Gelencsér Lajosné leveléből

⁴⁵ TÓTH 2009, 110.

1940-re hét további mérnöklakást és hat tisztviselői ikerházat építettek fel. Az ikerházak 187 m² alapterületűek voltak, és mind külsőleg, mind belsőleg hasonlítottak a mérnöklakásokra. Az ikerházak a mérnöklakásoktól lejjebb, a domb oldalában épültek fel, így jelentős földmunkákat kellett végezni.

Két típusúterv is készült az ikerházakra. Az egyik nappali–hálószoba–konyha–spájz felosztású, a másikban pedig a konyha és spájz mellett két hálószoba volt. Az összkomfortozott itt is hozzátartozott a fürdőszoba és az illemhely, valamint a teljes közművesítettség. Kerítés itt sem volt, és hiányoztak a melléképületek. Az alagsorban a közös mosókonyhából egy-egy pince nyílt, de ezek ajtaja nem volt páncélozott.

A lakások minden igényt kielégítettek, ezenfelül kiváló minőségben és nagy körültekintéssel épültek fel.

„Itt a házak alatt van a pince. Itt az udvarunkon volt egy zöldségtároló, akkor, mint ez az asztal. Pici kis ajtaja volt. Tehát az amerikaiak, akik építették, mindenre gondoltak végülis, tehát tényleg azt mondom, hogy majdnem hogy összkomfortosra csinálták. A pincéből is elfolyik a víz, az is le van csövezve. Volt minden ablakon roló, egy vastagabb anyagból, de volt minden ablakon. Tehát az eredeti amerikai volt. Úgy voltak építve a házak, hogy volt roló. Az ablakok ilyen szürke olajfestékkel voltak befestve. Igen, és kifele nyíltak az ablakok, és akkor be kellett akasztani. Nem emlékszem pontosan, de 9 vagy 10 réteg volt, amikor vakartam le, az olajfesték.”⁴⁶

„Ezt a házat, ennek a tégláját még a Tera néni, a kőszegi, az dolgozott itt téglavetőként. Mikor egyszer eljött ide, azt mondta, hogy ő itt dolgozott. És ezek elég stabil házak. Tehát az amerikaiak nem lacafacáztak az építkezésnél. Itt, amit építettek, faluhelyen a fürdőszoba, hát az azért, legyünk őszinték, hű de nagyon nem volt minden házban. Nekünk se volt otthon. A 60-as időkben mi volt a fürdőszoba? Egy nagy lavór. Itt viszont már itt volt, érted. Igaz, hogy fürdőhenger volt, de itt volt fürdőszoba már. WC is volt benne. Kád, minden. Jó, nem volt olyan modern, nem volt mosogató, falikút volt.”⁴⁷

Munkáslakások

1941-ben a munkáshiány enyhítése céljából egyszerű alaprajzú barakkokat építettek. Ezek nem viselték magukon a göcseji építészeti jegyeket, a kerítés és a melléképületek viszont itt is hiányoztak.

„Az év folyamán a honvédségi szétszerelhető és hordozható barakkok mintájára készített munkásbarakkokat szereztünk be és állítottunk fel. A barakkok 5 cm vastag rétegelt lemezzel burkolt, szétszedhető fatáblákból állanak, szétszedésük és összeállításuk előre elkészített betonlapra rövid idő alatt történik. Kerettyén 1941. év folyamán 11 db barakkot állítottunk fel. (...) A családi barakkok lakbéré fűtéssel, vízszolgáltatással és világítással együtt havi 60 pengő, a nőtlen munkások bútorozott barakkjának víz, világítás, fűtés és ágyneműhasználatot is tartalmazó lakbéré 15 pengő volt.”⁴⁸

„De hogy nincs kerítés, ez azt is jelzi, hogy most nagyon jó példa itt a szomszéd, Kani-száról jöttek ki, tavaly augusztusban költöztek ide. (...) Nekik is nagyon furcsa volt, hogy

⁴⁶ Részlet a M. Sándorral készült interjúból

⁴⁷ Részlet a Sz. Gizellával készült interjúból

⁴⁸ CSATH 2009, 109.

nincs kerítés, mert itt olyan közösség volt és olyan emberek, majdnem, azt mondom, hogy baráti társaság, és nem kellett félteni, hogy bárki bármit elvisz.”⁴⁹

A kezdeti, alacsonyabb létszámú munkásság a környező falvakban kapott szállást, azonban a munkások számának jelentős növekedésével szükségessé vált munkásszállók, munkásotthonok létrehozása.

„(...) abban a házban, annak a tetején volt kialakítva rendesen, ott nagyon sokan laktak, és az még most is megvan. Épületen kívül volt a feljárója, és ott manzárdszobák, manzárdszobának hívták, ahol laktak. De ugyanakkor nőtlen szálló volt ott, ahol most van a szociális otthon, annak a helyén régen ÁVO-sok voltak, abban a laktanyában, de azelőtt viszont már mikor jöttek ide Erdélyből, mert nagyon sokan jöttek át '38 és '40 között, a háború alatt, meg menekültek is, akik aztán ott laktak. Épp a Piri mondta, hogy ott férfiak és nők vegyesen, tehát nem családos emberekként, ott laktak a szállóban. (...) Sok helyen volt szálló. A Gyöngyinek az édesanyja Bázában mondta, hogy gyakorlatilag minden sufni ki volt adva, a tulajdonosok inkább az istállóba mentek ki, mert olyan jó pénzt lehetett kapni egy-egy szobának a kiadásáért. És ez valóban így működött.”⁵⁰

Településszerkezet

Bázakerettyén a lakóházak a típusuknak megfelelően csoportokban rendeződve helyezkednek el. Tehát a mérnökök elkülönültek a tisztviselőktől, a tisztviselők elkülönültek az *egyszerű dolgozóktól*. A településképet tarkítja, hogy nem mindenhol alakítottak ki szabályos utcákat, hanem halmazosan helyezték el a házakat. A mai napig fennmaradtak az eredeti házcsoporthoz utaló elnevezések: a mérnöklakások a úri camp-ben, a tisztviselői lakások az úri camp-ben, a munkásbarakkok pedig a *kódis camp*-ben álltak.

A település struktúrája az üzemegységek felépítése után bontakozott ki. Elsőként a mérnöki lakások épültek fel a település központjától viszonylag távol, egy csendes, fáktól és bokroktól hamarosan tarkálló helyen, ahonnan nem messze állt az iskola, valamint a futballpálya. Ezekről *lejjebb* álltak a tisztviselői házak, amelyek sok hasonlóságot mutattak a mérnöklakásokkal. A település másik részében, az üzemekhez közelebb, a domborzati viszonyokhoz alkalmazkodva elszórtan, de mégsem szabálytalanul álltak a munkáslakások.

„Mikor ezt a lakást is megvettük, akkor a ház volt a miénk meg körben egy méter. Nem voltak telekkönyvileg rendezve, mert 1600 csövezeték megy itt a föld alatt és oda szolgálmi jogot kell bejegyezni. Mi még a szerencsésebbek közé tartoztunk, mert a mi telkünkön nem megy keresztül vezeték, és az első között voltunk, akinek lerendeződött a telekügye. Tehát most már a telek is a miénk meg a ház is. De még mindig vannak rendezetlen telekügyek, ahol nem tudnak megegyezni. (...) Ha megnézed itt a telekelrendezéseket, teljesen aszimmetrikus. Mert nem egy sorban épültek a házak, hiszen látod a házakat, egyik kijebbe, tehát egy ilyen szép valamit akartak, vagy hát meg is valósították.”⁵¹

Az interjúrészlet 1991-es állapotra utal, s jelzi, hogy a telkek határai még akkor sem voltak pontosan meghatározva. Így a kerítés hiánya egyszerre amerikai minta, bázakerettyei építészeti hagyomány és a kőolajipar által meghatározott, ipari jelleg. A házakat és a hozzátartozó telket körülkerítő, zárt udvarokról nem beszélhetünk a település esetében. Bázakerettyét „a kerítés nélküli falu”-nak is hívták a környező falvak lakói.

⁴⁹ Részlet a Sz. Gizellával készült interjúból

⁵⁰ Részlet a H. Józseffel készült interjúból

⁵¹ Részlet a M. Sándorral készült interjúból

A lakások közös vonása a kerítés hiányán kívül, hogy a ház közvetlen közelében nincsenek melléképületek. A *mérnök* és úri camp-ben legfeljebb egy alacsony, kis ajtajú zöldségtároló állt a házakhoz közel. Disznóólak vagy tyúkólak a *kódis camp*-ben is csak a házaktól távolabb, egy tömbben álltak. Ez a településszerkezet emlékeztet az Alföldre jellemző kétbellekes településtípusra, ahol a lakóház közvetlen közelében nem álltak gazdasági épületek – amelyekre itt nem is volt szükség – azonban e két eset funkciója teljesen más. A településen belüli földművelés nem volt jelentős – de kiskertet mindenki tarthatott magának, ha szükségesnek érezte –, így a hozzá szükséges eszközök tárolására alkalmas sufnik is a házaktól távolabb eső részeken áll(hat)tak.

A maortos lakásokban csak egy család fért el. Ezek az egy ill. két generáció együttélését lehetővé tévő lakások egy új családmodell elterjedését indították el a környéken. Ezzel megkezdődött a korábbi, több generáció együttélését és –gazdálkodását felváltó minta, amely lehetővé és szükségessé tette a fiatal családok önállósodását és elszakadását az idősebb generációktól. Már csak a szülők és gyermekeik eltartásáról kellett gondoskodni, amihez nagy segítséget nyújtott a MAORT. A kényelmes családi élethez hozzájárultak a megjelenő boltok, az óvoda és az iskola, valamint a kulturálódást, sportolást és kikapcsolódást biztosító intézmények.

Kulturális, sport- és jóléti intézmények

Az üzemi élet feltételeihez nem csak a termelő és a termelést kiszolgáló egységek, hanem a dolgozók ellátásának létesítményei is hozzátartoznak. A MAORT a lakóházak és a munkásszállók megépítése mellett gondoskodott a további „jóléti intézményekről.” Az egészségügyi ellátást üzemorvos és gyógyszerár is biztosította. Üzemi étkezde épült, volt kenyérgyár és a mosoda is, így nem volt gond a kenyérsütésre és a mosásra, ami nagy segítséget jelentett mind a családoknak, mind a legény- és leányszállókön élők számára. Már a világháború előtt jelentős volt a környék egyetlen hentesüzlete is. Az élelmiszer-ellátást segítette, hogy egy kertészet is működött a település határában, amelyet egy kertészmérnök vezetett, s sok lány és asszony jutott itt munkához. A megtermelt zöldségekből és gyümölcsökből bárki vásárolhatott. (Az üvegházak fűtését a kitermelt gázzal oldották meg.) A szomszédos falvakból is jártak kofák Kerettyére, hogy eladják portékájukat, amire nagy volt az igény.

„Volt olyan is, aki leleményes volt, bevitte, eladta. Sőt, még mikor kezdődött az olajipar, akkor még a tejet is behordták, mert nem volt ott csarnok meg tejüzem, aztán innen be az asszonyok, aki olyan volt, behordta a tejet, túró, tejfölt, aztán eladta, hát abból is egy kis pénzt gyűjtött.”⁵²

Az egyre növekvő számú munkásság lakhatása továbbra is gondot okozott, ezért döntött a MAORT egy munkásotthon felépítéséről. A Munkásotthon az úri camp-től nem messze, az erdő szélén épült Keresztes Győző tervei alapján. Az U-alakú épület szintén göcseji stílusban készült, akárcsak a lakóépületek. Az épület a MAORT Munkásotthon, Kultúr- és Önszegélyező Egyesület tulajdonában állt. Az egyesület célja volt, hogy egy közösségi helyet biztosítsanak a munkásoknak, és lehetőség legyen művelődésre, „nemesebb szórakozásra” és a rászoruló tagok segélyezésére. A munkásotthon révén hamarosan pezsgő kulturális élet indult meg: néptánc- és színjátszócsoporthoz, szalonzenekar alakult, amely a bálokon és a zenés színdarabokban is közreműködött. A mérnökök és tisztviselők által felajánlott könyvek alkották a könyvtár magját. A „kulturban” szervezték meg a tanfolyamokat és a vállalati rendezvényeket is. A kikapcsolódásra és feltöltődésre váró – valamint kellő szabadidővel rendelkező - dolgozók számára hozták létre a strandot, a futball- és tekepályát.

⁵² Részlet a D. Istvánnal készült interjúból

A vállalat dolgozóinak szakmai fejlődésére a helyben megtartott tanfolyamok nyújtottak lehetőséget. A MAORT azonban a teljeskörű oktatás biztosítására általános iskolát hozott létre Bázakerettyén. (Korábban Bázába vagy Lispére jártak a diákok.) Az 1938-ban létesült „MA-ORT Elemi Iskola” és a tanulóotthon a dolgozók gyermekei számára létesült.⁵³ Kezdetben egy tanterem és egy tanítói lakás épült, és sem a személyi, sem a tárgyi feltételek nem voltak adottak, azonban hamarosan gyors fejlődésnek indult a tanulók és az oktatók száma, valamint az oktatás színvonala is.

Az „olajosság” előnyei és hátrányai

A MAORT–nyújtotta munkalehetőségek és a vele járó magas és biztos fizetések megteremtették a dolgozók számára a létbiztonságot a korábbi szűkös megélhetés után. A nyolcórás munkaidő lehetővé és szükségessé tette egy új időbeosztás szerinti munkavégzést. A környező falvakban élő olajosok számára a földek és az állatok körüli teendők elvégzésére rendelkezésre álló idő lekorlátozódott, és szükségessé tette a fiatalabb, 12–16 éves gyerekek munkára fogását is.

„Aztán a parasztok úgy csináltak, hogy eljöttek 1-2 évre dolgozni, és akkor megvett 3-4 hold földet, vagy 5-öt, azon a pénzen, amit a MAORT-nál keresett. Azért nem evett sonkát meg szalonnát, gyéren táplálkozott, de az angolnak is volt esze, mert megnézte délben, hogy mit esznek a munkások a tarisznyából. És ha az angol mérnök meglátta, megismerte a parasztot, aki nála dolgozik, hogy szabadidejében a ganajos szekérrel viszi a ganajt, megállította, hogy idefigyelj, én neked annyit fizetek, hogy neked aludni kellene most, hogy nálam rendesen dolgozzál. Ha te így csinálod, akkor nem tudsz nálam rendesen dolgozni.”⁵⁴

Az állandó fizetésekre lehetett alapozni és földre, lakásra gyűjteni. Nem mindenki dolgozott hosszú évtizedeken keresztül a vállalatnál, voltak, akik csak 3-4 évig végezték ezt a nehéz munkát, és az így megspórolt pénzen további földeket vettek.

„Itten a földművelésből éltek az emberek, meg elmentek 6 hónapos munkára. És utána már nagyon sok embernek nem kellett elmennie 6 hónapra, hanem állandó munkája lett itt a fűrásnál. Azért az nagyon sokat lendített az embereken. Aki egy kicsit többre vitte, az építkezett”.⁵⁵

Nagyon szoros és meghatározó maradt a közeli falvakban élő, paraszti származású munkások kötődése a földműveléshez. Már a '40-es években használták önmagukra a *kétlaki* kifejezést az olajiparban és az otthoni kertben, földeken is dolgozók. A megtermelt gabona, zöldség és gyümölcs, valamint a felnevelt állatok biztosították a családok szükségletét, sőt, még adhattak is el belőle; ha viszont mégsem lett volna elegendő a saját termés, Bázakerettyén mindenhez hozzájuthattak, amire szükségük volt. Az olajiparban megkeresett pénzt félretehették a lakásra vagy egyéb célokra. A Bázakerettyén, vállalati lakásokban élők számára „kényelmesebb” volt az élet, ott ugyanis jóval kisebb volt az állattartás és a földművelés aránya, a boltokban pedig mindent megvásárolhattak.

A MAORT amerikai hagyományokkal rendelkező, kapitalista szociális és munkásjóléti intézkedései hatására nagy fejlődésnek indult Bázakerettye és környéke. Nemcsak rengeteg munkalehetőséget biztosított az itt élők és az ide érkezők számára, hanem a kőolajipar fejlődésével

⁵³ Tüske 1998, 7.

⁵⁴ Részlet az *Olaj, olaj, olaj!* c. filmből (1. rész)

⁵⁵ Részlet a D. Istvánnal készült interjúból

és a növekvő termeléssel bekapcsolta a vidéket az ország gazdasági vérkeringésébe is. Kiepült az úthálózat, a kerettyei lakásokban pedig már a harmincas évek legelején bent van a víz, a gáz és a villany. A környező falvak házaiba is az országos átlagnál hamarabb megtörténik a közművesítés, azonban a kerettyei vállalati lakásokhoz képest így is többéves lemaradásban vannak a régi parasztporták. Például a gázt Kiscsehiben vagy Lipeszentadorjánban már az ötvenes évek legelején bevezették, a hatvanas években volt villany már Marócban és Lasztonyán is, de a vizet Murarátkára már 1963-ban, Zajkon pedig csak 1992-ben szerelték be a lakásokba.⁵⁶ Fürdőszoba is csak a hetvenes évektől kezdve jelent meg lassan a Bázakerettye környéki falvakban.

„...mint egy kis Svájc”

„Kerettye, ez egy sajátos képződmény. Kerettye egy különlegesség, egy unikum Magyarországon, mert ilyen nincs sehhol. Képzeld el, hogy a Babi néni, ő volt nekem a magyartanárom, találkoztam vele, és ő is a múltból áradozott, ahol fiatal volt, és azt mondta nekem, hogy tudod, volt egyszer egy Dezséry László nevű evangélikus lelkész (...) és ilyen rádióriporter volt. És azt mondta egyszer Kerettyéről, ilyen 5 perces kis jegyzeteket olvasott mindig fel, hogy van Magyarországon egy kis település, hát az olyan, mint egy kis Svájc. Ahol gyönyörű szép házak vannak, a házak körül parkosítás, tehát mind olyan dolgot, ami nem volt jellemző egy magyarországi településre. Hanem más volt a megszokottól és ő is ezt vette észre.”⁵⁷

Bázakerettyén egy minden kényelemmel felszerelt, kereskedelmi, ipari, kulturális és szociális központot hozott létre a MAORT. Kiepült minden, amire munkásoknak és szakembereknek szüksége volt. Nemcsak a közvetlenül mellette fekvő települések centrumává vált, hanem egyike lett Zala megye ipari központjainak is. (1940-ben a lovászi, 1951-ben a nagylengyeli olajmezőket fedették fel.) A technikai fejlődés és a termelés növekedése 1939-ben már az egész ország olajszükségletét fedezte. A mező jelentőségét és az olajnak az ország ellátásában játszott szerepét az is mutatja, hogy Horthy Miklós kormányzó, Teleki Pál miniszterelnök és József főherceg is meglátogatta a lisperi mezőt.

A magyarországi kőolajipar itt alakult ki, s ehhez hozzájárult az Amerikából és Nyugat-Európából érkező világszínvonalú technika és a szakemberek is. Amerikai színvonalúak voltak a bérek és juttatások; a munkafegyelem és az elvárások, valamint a dolgozók megbecsülése és ösztönzése is. Nemcsak a magyar kőolajipari szakembergárda alakult ki, hanem a munkások körében az „olajos öntudat” is – ez jelenik meg az idilli hangulatú fűrés nótákban.

A munkanélküliség gyakorlatilag megszűnt a környező falvakban, és biztos megélhetéshez jutottak a városokból érkező szakemberek és szakmunkások is. A nők számára is számos munkalehetőség adódott. (Azonban nem volt folyamatosan szükség állandó létszámú munkásságra, és azok számára is lehetőség volt az anyagi gyarapodásra, akik csak néhány hónapot vagy évet dolgoztak az olajiparban.) A környék fejlődése és életszínvonalának ilyen meredek emelkedése a kőolajipar megjelenése nélkül elképzelhetetlen lett volna. A templom bővítésében és felújításában is részt vállalt a MAORT.

Elvárás volt az általános műveltség és a szakmai ismeretek bővítése is, ehhez pedig minden lehetőséget megadott a vállalat. A szakmai előmenetel is mindenki számára biztosított volt. (Ezzel a lehetőséggel azonban nem éltek sokan. Valószínűleg a fizikai munka nehézsége és az otthoni teendők ellátása mellett már nem sok ideje és energiája maradt a dolgozóknak a tanu-

⁵⁶ KASZA 1998.

⁵⁷ Részlet a H. Józseffel készült interjúból

lásra.)

„Az országnak a legelmaradottabb része volt. Ezt a szüleim is megfogalmazták, mert ők ugye, akiket felvettek ott Mihályiban, azok mind az a nyugati országrésznek a dolgozói voltak, és hát mindig fejlettebb volt, ma is. Na most, amikor ők ide lejöttek Zalába, a bázai meg a lispei részre, hát olyan elmaradottságot láttak, hogy nem hittek a szemüknek. Hát önáluk ott cukorgyárak voltak, édesapám is nagycenki volt, hát ott a lakásuk, ott a cukorgyár mellett volt. Hát az ottani parasztságnak a cukorrépa-termelés megadta a foglalkozási lehetőséget, aztán mindent fölvasároltak. (...) És ugye azért mondták, hogy a sötét Göcsej, meg sötét Zala, mert itt viszont nem volt semmi. És az olajipar amikor itt megjelent, attól a pillanattól elkezdődött egy nagyirányú fejlődés. (...) Abból az elmaradottságból az ország egyik legirigyeltabb területévé vált, hiszen már 1941-ben 100%-ra biztosította a magyaroknak szükséges energiát. Hát ez egy óriási dolog. És én meg mindig azt mondom, hogy mit tudtak alkotni az elődök 10 év alatt?! Meg még közben volt egy második világháború.”⁵⁸

A második világháború és az államosítás

A második világháború kitörése után nehézségekkel járt a termelés nyugodt folytatása. Az amerikai vagyont védeni akarták a német befolyástól, ugyanakkor nem akartak elszalasztani egy, a háborús helyzetből adódó nagyobb üzleti lehetőséget sem.⁵⁹

A magyarországi átlagnál magasabb bérekkel törekedett arra a MAORT, hogy egy stabil, nehezebb időszakokban, bizonytalan politikai helyzetben is kitartó munkás- és szakembergárdát alakítson ki. Az országos rendeletben előírt 7%-os pótlékota MAORT 16%-ra emelte. Ezen kívül különböző intézkedéseket hoztak az alkalmazottak életszínvonalának megőrzése érdekében.⁶⁰

A MAORT-ot 1941-ben a magyar királyi kincstár használatába került, ebből pedig az alkalmazottak többsége nem érzékelt semmit. A jelentős bevételt, több, mint 15 millió pengőt a vállalat nem vihette ki az országból, így értékét megtartó alapokba kellett azt fektetnie. Ez vezetett oda, hogy a háború ideje alatt is a vállalat a köz hasznára tudott gyarapodni. Lakásokat, irodákat építettek, emelték a vállalat alaptőkéjét⁶¹, nyugdíjpénztárat, tartalék- és jóléti alapot hoztak létre. Az olajipar a háború idején kiemelt hadiüzemnek minősült, katonai vezetés alá került, s ezzel biztosították a termelés folytonosságát, amely a háborús igények miatt rohamosan nőtt. A vállalat fokozatosan önellátásra rendezkedett be. Az életszínvonal emelésére segélyeket és jutalmakat (ún. 13. havi bért), valamint őszi beszerzési segélyt és karácsonyi jutalmat kaptak a dolgozók.⁶² (Egy időben azonban nem tudták készpénzzel fizetni a dolgozókat a pengő elértéktelenedése miatt, így nagy jelentőségűvé vált a cserekereskedelem. Az egyik fő cseretermék a cigaretta volt.⁶³) A település több pontján létesítettek bunkereket és légtalpi pincéket, ahova a lakosságot menekítették a légiriadók idejére.

A vállalat tehát egy bizonyos szintig gondoskodott az alkalmazottak biztonságáról és ellátásáról, sőt, még az oktatás is folyt. (Az amerikai mérnököknek el kellett hagyniuk az országot

⁵⁸ Részlet a H. Józseffel készült interjúból

⁵⁹ SRÁGLI 2008b, 74–75

⁶⁰ CSATH 2009, 111.

⁶¹ A MAORT alaptőkéje így 32 millió pengőre emelkedett; összehasonlításul: az egész magyar ásványolajfinomító-iparba fektetett részvénytőke kb. 28 millió pengőt tett ki. SRÁGLI 2008, 80.

⁶² SRÁGLI 2008b, 80.

⁶³ Az *Olaj, olaj, olaj!* c. film alapján. (2. rész)

az Egyesült Államok és Magyarország hadban állása miatt.) A háborús károkat azonban nem lehetett elkerülni, ugyanis 1944 júliusában az amerikai légierő bombázta Bázakerettyét, a legfontosabb ipari egységeknek azonban nem esett baja. Ebben az évben már csökkent a budafai mező termelése, ami betudható volt a közellátás romlásának, a háborús tevékenységeknek és jelezte, hogy a mező már túljutott a termelési csúcson. A „felszabadulás” után nagyon hamar, 1945. április 6-án újra megindult a termelés. Az amerikai vezetők visszatértek, azonban 1947-ben állami ellenőröket rendeltek ki az üzemekhez, 1948-ban pedig, a MAORT-pert követően állami kezelésbe került a vállalat.

A MAORT-per egyike volt az első gazdasági koncepciók pereknek. Az amerikai vezetőket a termelés szabotálásával vádolták, ami ürügyként szolgált a vállalat államosítására. Az olajmezők termelőképessége, a szakemberek szakmai meggyőződése, a természettudományos érvek nem kaptak szerepet az ésszerűtlen erőltetett termelést illetően. A vállalat vezetőit perbe fogták, a MAORT pedig nem állt ki mellettük. Az amerikai vezetők „mindent” elismertek a közvélemény előtt, amit az ÁVO tőlük megkívánt. A szakembereket eltávolították az üzemek éléről és börtönbe juttatták őket. Az események nem voltak hatás nélkül a dolgozókra sem.

„Megnémultak az emberek. Tökéletesen visszavonultak az emberek. Az a régi barátság, amelyik kialakult itt munkásság, középkáder és mérnök között, az hirtelen megmerevedt és senki semmit nem mondott a másíknak, mert nem tudta, hogy a másíknak mikor talál besúgóra.”⁶⁴

A MAORT 1949. december 31-én megszűnt, üzemeit decentralizálták. A köztudatban azonban még sokáig élt mint a környék fellendítője és lakóinak munkahelye. A MAORT államosításával egy új fejezet kezdődött a vállalat életében.

Bibliográfia

- ANTAL Dezső 1935. A magyar népi építészetéről. Göcsej. Budapest.
- BEKŐ Lenke 1952. Felelet a felderítő kérdőívre (Lispezsentadorján). Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár. EA 4980.
- BÉRCZES György 2000. Lispezsentadorján. Zalaegerszeg.
- BUDA Ernő — KOVÁCS József — FERENCZ Győző 1987. Ötven éves a magyar kőolaj és földgázbányászat. KfV 1937. Nagykanizsa.
- BUDA Ernő 2007. „A kezdetekről”: BKL Kőolaj és Földgáz, 140. évf. 3. szám, 17–20.
- CSATH Béla 2009. A Magyar-Amerikai Olajipari Részvénytársaság, a MAORT tevékenységének első szakasza 1938. július 18-tól 1941. december 20-ig. Magyar Olajipari Múzeum Adattára, Leltári szám: Ad. 1683-2009.
- FARKAS Zoltán 2002. „Mulat a fúrós, Lakos Sándor bányász nótái és egyéb dalok”: MOIM Közleményei 15, Zalaegerszeg.
- FÉNYES Elek 1851. Magyarország geographiai szótára I. kötet. Pest, 103., 210.
- GALINA Magdolna 1952. Felelet a felderítő kérdőívre (Bázakerettye). Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár. EA 4951.
- GÖNCZI Ferenc 1914. Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb

⁶⁴ Részlet az *Olaj, olaj, olaj!* c. filmből (2. rész)

ismertetése. Kaposvár.

HORVÁTH Róbert 1996. „Beszélgetések az olajiparról – Nagylengyel”: Magyar Olajipari Múzeum Közleményei 7, Zalaegerszeg

HORVÁTH Róbert 1999. „Beszélgetések az olajiparról – vezetéséről, iparvezetőikkel”: Magyar Olajipari Múzeum Közleményei 10, Zalaegerszeg.

HORVÁTH Róbert 2001. „Beszélgetések az olajiparról – olajbányászokkal a munkáról”: Magyar Olajipari Múzeum Közleményei 13, Zalaegerszeg.

KASZA Sándor (főszerk.) 1998. Zala megye kézikönyve. Magyarország kézikönyvei 19. II. kötet. Budapest.

KOVÁCS Zsuzsa 2009. „»Ahol most az olajosok területe van, mind a mi határunkhoz tartozott« – Falusi mindennapok Gellénházán az olajipar fellendülésének időszakában”: CSERI Miklós — SÁRI Zsolt (szerk.): Vidéki életmódváltozások a 20. században. Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

PALÁDI-KOVÁCS Attila 2003. „Az ipari munkásság néprajzi kutatása Magyarországon és Európában”: HORVÁTH Sándor – PETHŐ László – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): Munkástörténet – Munkásantropológia. Budapest.

SÁRI Zsolt 2007. „Életmódváltozások, túlélési stratégiák Muraszemenyén”: Zalai Múzeum 16, 85-96.

SÁRI Zsolt 2010. Gazdálkodás – életmód – polgárosodás (1920-2002), A tradíció és a modernizáció muraszemenyei példái. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.

SRÁGLI Lajos 2004. „Munkások a »fekete arany« birodalmában – A munkásság és anyagi-szociális helyzete a magyarországi olajiparban (a kezdetektől az államosításig)”: Magyar Olajipari Múzeum Közleményei 22. Zalaegerszeg.

SRÁGLI Lajos 2008(a). „Az olajipar Zalában az ötvenes évek első felében 1950-1954”: Zalai Múzeum 17, 299–308. Zalaegerszeg.

SRÁGLI Lajos 2008(b). „A politika csapdáin át, A MAORT története 1938-1949”: Magyar Olajipari Múzeum Közleményei 28, Zalaegerszeg.

SZABÓ Dragica 1952. Néprajzi felderítő kérdőív kitöltése (Bázakerettye). Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár. EA 4952.

SZENTMIHÁLYI Imre 1950. Olajvidéki néprajzi kutatás, Tüzelés és világítás. Néprajzi Múzeum, Etnológiai Adattár. EA 2316.

SZŐ Árpád — SPRÁGLI Lajos — TÓTH János 2007. „70 éves a magyar kőolaj- és földgázbányászat”: BKL Kőolaj és Földgáz, 140. évf. 3. szám, 1–14.

TÓTH János 2009. „MAORT lakótelepek Zalában”: CSEH Valentin (szerk.): „80 éves a MAORT” – Tanulmányok egy bányavállalat történetéből, 109–111.

TÜSKE Józsefné (szerk.) 1998. Jubileumi évkönyv a bázakerettyei általános iskola fennállásának 60. évfordulójára (1938-1998). Zalaegerszeg.

Internetes hivatkozások

Ipartörténet - Magyar Olajipari Múzeum: <http://olajmuzeum.hu/pid23/tid1/ipartortenet>

A MAORT-szabotázs leleplezése: <http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=6916>

Történeti áttekintés: http://www.mol.hu/hu/a_molrol/tarsasagunkrol/tortenetunk/torteneti_attekintes/8

Filmek

Olaj, olaj, olaj! Fejezetek a magyar kőolaj- és földgázipar történetéből (2007)

Dokumentumfilm sorozat (81 perc)

Rendező: Kóthy Judit

Forgatókönyvíró: Pécsi Vera

Operatőr: Stenszky Gyula, Papp Ferenc

Zala fekete kincse (1959)

Dokumentumfilm (17 perc)

Adatközlők

Árkus Béla (1960), Lisszeszentadorján.

Doma István (1940), Lisszeszentadorján.

Doma Istvánné (1941), Lisszeszentadorján.

Hofstädter József (1945), Bázakerettye.

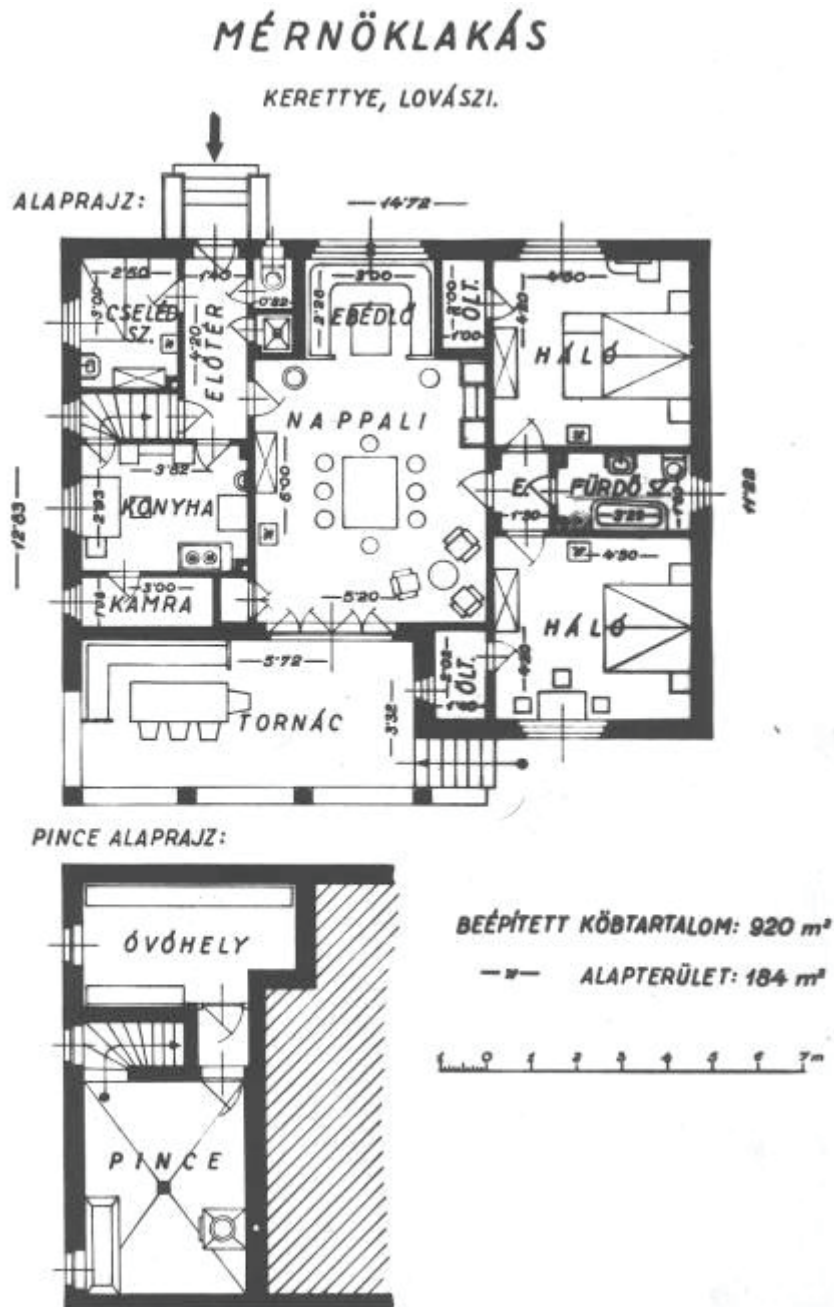
Mód Sándor (1948), Bázakerettye.

Szalai Géza (1948), Nagykanizsa.

Székelly Gizella (1951), Bázakerettye.

Képek

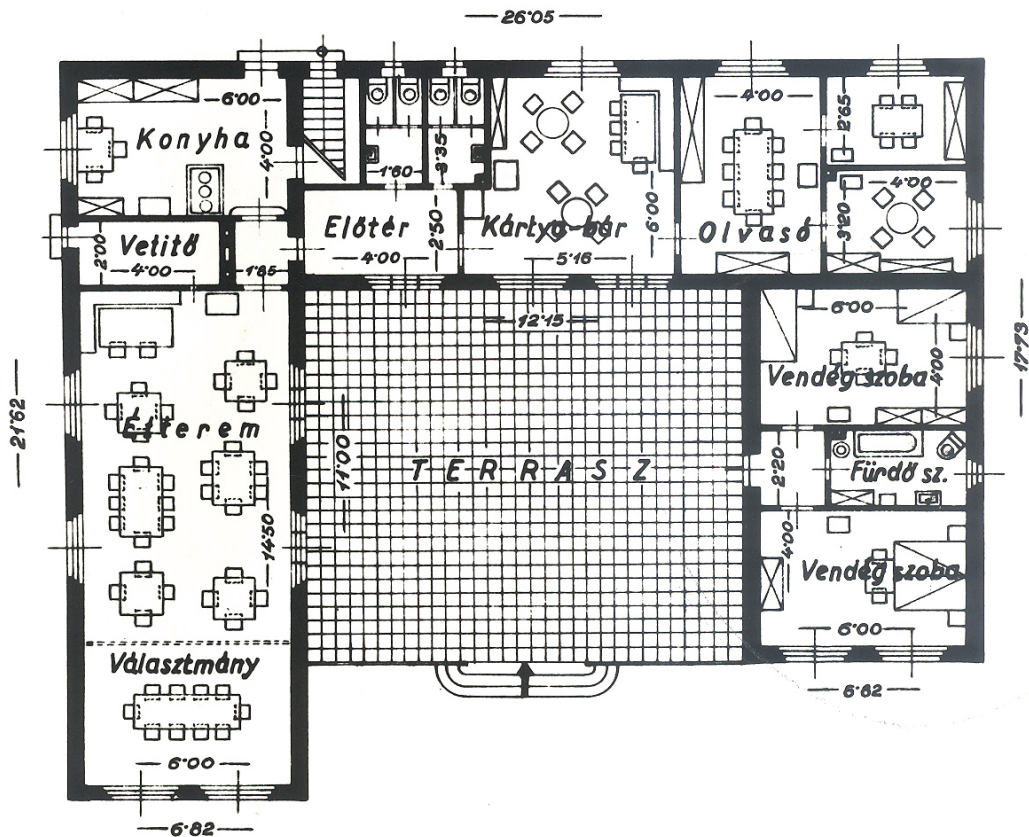
1. kép: Mérnöklakások alaprajza (Déryné Művelődési Ház, Bázakerettye)

MUNKÁSOTTHON

KERETTYE

ALAPRAJZ:

BEÉPÍTETT KÖBTARTALOM: 1798 m³

— 77 — ALAPTERÜLET: 350 m²

3. kép: MAORT Munkásotthon (Déryné Művelődési Ház, Bázakerettye)

4. kép: Tekéző (Déryné Művelődési Ház, Bázakerettye)

5. kép: Szabadtéri színpad (Déryné Művelődési Ház, Bázakerettye)

6. kép: Egy parti (fotó: Kiss Nóra)

7. kép: Az egykori mérnöklakások (fotó: Kiss Nóra)

8. kép: Himba (fotó: Kiss Nóra)

9. kép: Eredeti ház (fotó: Kiss Nóra)

10. kép: Felújított ház (fotó: Kiss Nóra)

TOMPOS KRISZTINA

Néprajz MA, II. évfolyam

Cigány identitások(k)

Cigányértelmezések, a meghatározás lehetőségei és problémái

Ki a cigány?¹

Nem kívánom magam a plágium gyanújába keverni azáltal, hogy a kérdést nem tettem idézőjelbe. Valószínűleg sokaknak eszébe jut Ladányi János és Szelényi Iván tanulmánya, amely szintén ezt a címet viseli.² Ennek ellenére jogosnak tartom feltenni ezt a kérdést, amely előbb utóbb mindenki felmerül, aki cigányokkal foglalkozik. Kis túlzással minden kutató megírhatná a saját „Ki a cigány?” tanulmányát.

Sokan azt gondolhatják, hogy ezzel foglalkozni felesleges szórszálhasogatás, hiszen vannak cigányemberek és kész. Valóban erről van szó? De miért is mondjuk valakire hogy cigány? Azért mert szegény? Vagy bőrszín alapján? Vagy a viselkedése, esetleg a származása miatt? Talán mindez együtt jár? És miért hallunk olyan véleményeket, hogy vannak jó és rossz cigányok? Még sorolhatnám a felvetődő kérdéseket, amikkel meg lehet ingatni az egységességbe vetett hitet. Jelen dolgozatom főként ezt a célt szolgálja: mondhatni szeretnék még nagyobb bizonytalanságot kelteni, ami által azonban további lehetséges (és talán még pontosabb) magyarázatokra nyílik mód.

Miután személyesen találkoztam cigányokkal és olvastam is róluk, világossá vált számomra, hogy semmiképp sem beszélhetünk egy homogén közösségről, amely minden tagjára vonatkozó szokás- és normarendszerrel rendelkezik. Előttem ezt már sokan megállapították, többek között Durst Judit is, aki szerint „nem lehet a különböző roma alcsoportokhoz (...), valamint a társadalom különböző státuszú rétegeihez- azon belül is egymástól eltérő történeti előzményekkel jellemezhető közösségeihez- tartozó cigányokat egységes kultúrával jellemezni.”³

A homogenitás elleni érvként hozható fel például, hogy országonként bizonyítottan több cigánycsoport van/ volt jelen, ezeknek a száma változó, de semmiképp sem egy.

Az 1893. évi cigányösszeírás során Hermann Antal életmódjuk alapján osztotta őket három csoportba. A tartózkodás módja és ideje szerint a következő három kategóriát állapította meg: 1. állandóan letelepedettek, 2. huzamosan egy helyben tartózkodók, 3. vándorcigányok.⁴

A felosztás szempontrendszere azonban történelmi helyzettől, kutatói szemlélettől és egy sor egyéb tényezőtől függően változhat.

¹ Dolgozatomban a „cigány” szó nem általában egy csoport jelölésére szolgál, inkább a kifejezés lehetséges értelmezésére koncentrálok és az én-konstrukcióban betöltött szerepét vizsgálom. Reményeim szerint a továbbiakban ez világossá is válik, hiszen arra próbálok rávilágítani, hogy mennyire lehetetlennek tűnő próbálkozás annak meghatározása, hogy pontosan milyen tulajdonságokkal bíró embereket kell ide besorolni.

² LADÁNYI JÁNOS – SZELÉNYI IVÁN Ki a cigány? című tanulmányáról van szó, mely először a Kritikában jelent meg. LADÁNYI J. — SZELÉNYI I. 1997. Kritika 12, 3-6.

³ DURST J. 2006, 49.

⁴ HERMANN Antal 1895. „A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás eredményei”: Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam. IX. kötet. Budapest 1895; reprint Pécs, 1992. kiadvány I. részének kivonata, amelyet Nagy Pál készített.

Így például másik megközelítést választott Szuhay Péter, aki szerint Magyarországon három nagyobb csoport létezik: oláh-, muzsikus és beás cigányok.⁵ Ezek korábban viszonylag jól elválaszthatók voltak a beszélt nyelv alapján, ma azonban már problematikus a fenti kategóriákat használni.

Az utóbbi évtizedekben a hagyományosnak mondható cigányközösségek létezése kérdésessé vált. A fiatalabb generációk már nem beszélnek szüleik, nagyszüleik nyelvét és az életvitelben is egyfajta uniformizálódás figyelhető meg. Ezek után nem csak a kutatónak jelent problémát az egyes csoportok elkülönítése, hanem a benne élő egyéneknek, a cigány embereknek is. Sokszor ők maguk sem tudják igazán meghatározni, hova is tartoznak. Ilyen nehézségekkel mindkét általam eddig vizsgált cigányközösségnél találkoztam.

Bagon⁶ egy összefüggő telepen oláh cigányok laknak, de legtöbbször már nem beszél a nyelvet és azoknak a szokásoknak a nagy részét sem tartja, amik az idősebb generációk életében meghatározóak és megkérdőjelezhetetlenek voltak. Így a csoport tagjai nem is rendelkeznek határozott énképpel, vagy közösségi identitással. Az egyes érdekközösségek magukat oláh cigánynak, a többieket lenézően verkestának, vagy romungrónak (nem igazi cigánynak nevezik), - és fordítva: a másik csoport is magát tekinti igazi cigánynak- de azt sem mindig tudják megmagyarázni, mi alapján tesznek különbséget. Esetükben talán az „igazi oláh cigány” idealisztikus képe a legkifinomultabb, amibe belesűrítettek mindent, ami szerintük értékes és az igazi cigányság kritériuma. Ezek például: megfelelő viselkedés és öltözködés, „régis szokások” megtartása stb. Tehát a fogalom ez esetben inkább csak egy olyan normarendszert jelent, ami magába foglalja a régi értékeket, amik a mindennapi gyakorlatban már nem léteznek. Ezt az ellentmondásos helyzetet a korábban ott kutató Nagy Péter is észrevette, aki a következőképpen fogalmazta meg a problémát: *Terepmunkám alatt kikristályosodott az a nézetem, hogy kutatott közösségem kultúrája „strukturálatlan”. Egy fajta nem egységes létezés a fő jellemzője.*⁷

A másik vizsgált településen, Érpatakon pedig egy olyan magyarcigány-csoport él, amelyben a tagoknak nincs közös múltja, szokásvilága, a helyiek egymástól is elhatárolódnak, nem csak a magyaroktól. Ez a helyzet azért is jóval bonyolultabb, mint a bagi, mert itt még az elhelyezkedés szempontjából sem lehet egységességről beszélni. Bagon a cigányok nagy része a falu szélén található Telepen lakik, Érpatakon azonban az 1990-es évekre megszűnt a telep és cigányok azóta a faluban szétszórtan helyezkednek el (bár vannak bizonyos preferált csomópontok). Míg az együttlakás létrehoz bizonyos kényszerközösséget (hiszen kénytelenek egymást elviselni), addig ez a szétszakadt állapot bizonytalan identitáskonstrukciókat eredményez.⁸

Eddig csak két általam vizsgált cigányközösségről volt szó, de ezeken túl számtalan kutató foglalkozott még más cigánycsoportokkal, így sok egyéb olyan álláspontot ismerhetünk meg, amely a „Ki a cigány?” kérdéskörre adott válasz lehet. De melyik a helyes? Van egyáltalán megoldás?

„Egy kalap alatt.”

A Ki a cigány? kérdéssel fémjelzett problematikára sok tudományos válasz és különféle klaszifikációs rendszerek születettek már korszakoktól és kutatási területektől függően. Mivel eltérő kritériumokat alkalmaztak az elkülönítéshez, ezen konstrukciók számtalan vita alapját képezték, egységes álláspont kialakítására végül mégsem került sor. Talán ez nem is jöhet létre,

⁵ SZUHAY P. 1999, 19.

⁶ A bagi kutatásról írt dolgozatom megjelent a gödöllői Szent István Egyetem által kiadott Acta Regionis Rurum sorozat harmadik számában. TOMPOS K. 2009.

⁷ NAGY Péter 2007, 196.

⁸ Az érpataki cigányidentitásról a dolgozat egy későbbi fejezetében lesz szó.

hiszen annyira különböző jelenségek érdeklík a történést, a néprajzost, a szociológust és a többi tudomány szak képviselőit. Szelényi és Ladányi a már említett tanulmányukban még ennél is tovább mennek, hiszen provokatív előfeltevésük szerint „*ezek tudományos igényű megválaszolhatatlan kérdések.*”⁹ De nem is biztos, hogy feltétlen valamiféle megoldást kell találnunk, hanem a „*megoldhatatlanság*” maga lehet a kutatás témája. A fenti szerzőpáros erre hívja fel a figyelmet: „*Mondandónk lényege, hogy az empirikus társadalomtudományi vizsgálódás objektuma nem maga az etnikum, hanem az etnikai klasszifikációs rendszer.*”¹⁰ Valóban ez is lehet egy kutatói hozzáállás, a többség azonban nem elégszik meg ennyivel, mert a kérdések természetéből adódik, hogy meg szeretnénk válaszolni őket.

A továbbiakban néhány ilyen elméletet, elgondolást szeretnék bemutatni, annak érzékeltetésére, hogy milyen sok szempontból lehet vizsgálni ezt az egyetlen kérdést.

Cigány az, aki annak vallja magát/ Cigány az, akit a környezete annak tart?

A most következő két lehetséges megközelítés két állítással fogalmazható meg: 1. Cigány az, aki annak vallja magát. 2. Cigány az, akit a környezete annak tart.

Az első, az önbevalláson alapuló meghatározás mondható a „leginkább legitimnek” a mai magyar jogszabályok szerint. A legutóbbi, 2011-es népszámlálás is tartalmazott egy öt kérdésből álló részt, amely a nemzeti hovatartozással foglalkozott, de kitöltése nem volt kötelező. Ez a fajta megközelítés több problémát is magában hordoz, és sok kutató szerint ez a legmegbízhatatlanabb módszer, mert rendkívül esetleges, hisz „*nagy mértékben változik, egyik időpontról a másikra, a társadalmi előítéletek intenzitásától függően.*”¹¹ A cigány szó pejoratív jelzőként való alkalmazása és a hozzá kapcsolódó, ráakódott negatív sztereotípiák miatt a cigány lét vállalása sok esetben hátrányokkal jár együtt és ezért a legtöbben inkább nem vállalják, ezzel is torzítva a képet. Természetesen ez sem ennyire sematikus, hiszen a hátrányos aspektusok nem minden helyzetbe ennyire hangsúlyosak. Természetesen egy, a hivatalos nyilvántartáshoz kötődő szituációban (ilyen például a népszámlálás) sokkal inkább érezhetik azt, hogy súlya van a kijelentéseiknek. Ezzel szemben egy oldottabb hangulatú beszélgetésben mindez egészen más megvilágításba kerülhet. Például egy terepkutatás során többször visszatérünk az adatközlőinkhez és így kialakulhat egy bizalmasabb kapcsolat, amelyben ezek a kérdések már nem tűnhetnek fenyegetőnek. Erre alapozott Pálos Dóra, aki önbeszámolókon alapuló identitásvizsgálatot végzett egy Zala-megyei faluban. Kutatása során pont az eddig jellemzett kényes témára kérdezett rá, sőt hosszú beszélgetéseket folytatott erről az interjúalányaival. Antropológiai kutatása során már egy közvetlenebb kapcsolatot tudott kialakítani a közösség tagjaival és ez mindenképpen nagy előnyt jelentett számára. Módszerét a következőképpen határozta meg: „*Feltételeztem, hogy ha sikerül megteremteni azt a négy szemközti bensőséges hangulatot, melyben az interjúalany megnyílhat, őszinte lehet, akkor a vélt társadalmi elvárásoknak történő megfelelés minimális hatásokkal lesz csak jelen.*”¹²

Bár az eddigiekben a cigány lét negatív stigma jellegét emeltem ki, léteznek olyan helyzetek is, amelyekben ez pozitív színezetet kap, egyfajta szellemi tőkeként jelenik meg. Érpatakon több olyan beszélgetésben is részt vettem, ahol a (természetszerűen kiszínezett) cigány-kép az egyén pozitív reprezentációját szolgálja. Vagyis az önbevallás mindig az alapján történik, hogy a megkérdezett mit tart az adott szituációban a legelőnyösebb megoldásnak.

⁹ LADÁNYI J. — SZELÉNYI I. 1997, 13.

¹⁰ LADÁNYI J. — SZELÉNYI I. 1997, 14.

¹¹ LADÁNYI J. — SZELÉNYI I. 2000, 14.

¹² PÁLOS D. 2010, 44.

A másik megközelítési lehetőség szerint az a cigány, akit környezete annak tart. Ez egy olyan társadalmi konstrukciót feltételez, amely a többségi társadalom szempontrendszerét foglalja magába. Ez alapján „*a cigányok nem a priori léteznek, valamely objektíve létező sajátosság birtoklása következtében, hanem a társadalmi interakciók során hozzák létre őket, azaz a cigányokat a társadalmi struktúrák konstruálják meg. Magyarán, ha valakit cigánynak tartanak, cigányként kezelnek, az ennek következtében tulajdonképpen ténylegesen „cigánnyá” is válik...*”¹³ Ez a nézőpont az előző szöveg ellentéte, mivel a belső kritériumok helyett külső tényezőket vesz figyelembe. Érdekes kérdés, hogy ennek a meghatározásnak mennyire van létjogosultsága, hiszen ez alapján a „többségi társadalom” álláspontja kizárólagos előnyt élvez, a cigányok közé sorolt emberek csak a passzív tömeg részei, hiszen nem maguk döntéséből lesznek „cigányok” és ettől már csak egy lépés a diszkrimináció. Mindazonáltal nem feltétlenül kell ilyen horderejű tényként kezelni a külső meghatározást, hiszen a mindennapok része, hogy az emberek a többi embert kategóriákba sorolják különféle tulajdonságok alapján. Mivel ez a társadalmi diskurzus szintjén folyik, ellenőrizhetetlen és irányíthatatlan. Tehát nyugodtan kijelenthetjük, hogy habár az ilyen jellegű definiálás nem feltétlen „politikailag korrekt”, attól még léteznek azok a sztereotípiák, amiket a cigányokhoz kötnek, mint a bőrszín, viselkedés stb. Ez természetesen nem egyirányú folyamat, fordítva is működik, hiszen a „cigány emberek” is kategorizálják és megítélik a társadalom többi tagját, azonban ez a jelenség már nem a tudományos diskurzusok szintjén létezik, így más megítélés alá esik.

Másként kell megítélnünk a korábbi századok cigányfogalmát, mivel ehhez kapcsolódóan csak közvetett adatok állnak rendelkezésünkre. A források behatároltsága miatt nincs lehetőség többféle olvasat és kategorizáció létrehozására (nem tudhatjuk meg, hogy például mit mondott volna magáról egy 18. századi cigányember) hanem csak a külső nézőpont megismerésére törekedhetünk. A kevés adat ellenére is megállapíthatjuk, hogy a korábbi századokban sem volt teljesen egységes a fogalom.¹⁴ Az európai, illetve a magyarországi történeti forrásokban a 16. század óta kétféle értelmezés fordul elő: 1. Cigány az, aki annak született (tehát cigány közösségbe született), 2. cigány az, aki azzá vált, illetve úgy néz ki. Ez utóbbinak nem kizárólagos kritériuma a fizikai antropológiai kinézet, mert ide tartozik még a szociális karakter, a társadalomban elfoglalt hely. A forrásokból kiderül, hogy már a korábbi századokban is többféle cigány-meghatározás élt, amelyek fedték, vagy kiegészítették egymást. Tehát „*történeti szempontból tulajdonképpen nem egyetlen, hanem többféle cigány identitásról beszélhetünk, illetve kritériumok összekapcsolódásának különös variációiról.*”¹⁵ A történeti cigányfogalom tisztázását tovább nehezíti, hogy a források eltérő módokon értelmezhetőek, valamint az, hogy a különféle történetírói irányzatok más-más szempontrendszereket érvényesítenek. Ebből következően a szakirodalomban az európai cigány történelem értelmezésének két alapvető tudományos paradigmája él, ezek a szenvedés- és üldözéstörténeti paradigma, valamint az együttélési modellek változásának paradigmája. Az első elmélet szerint a cigányokkal történt múltbéli események az üldözési szándék és asszimilációs kényszer következményei, és a cigány történelem elsődleges rendező elve a cigányokkal szembeni, sokféleképpen megnyilvánuló ellenszenv. A második elmélet alapján a cigányokat érintő folyamatos változások a társadalmi és gazdasági rendszer belső mozgástörvényeiből fakadtak és a menekülés és üldözés csak egyfajta következmény volt, amelyet az újabb és újabb együttélési modellek kialakítására való törekvés váltott ki. Ez a gondolatmenet a történeti cigányképeknek csak egy lehetséges aspektusa volt.¹⁶

¹³ DUPCSIK Cs. 2005, 267.

¹⁴ NAGY Pál 2007.

¹⁵ NAGY Pál 2007.

¹⁶ Érdemes lenne vizsgálni a „történeti cigánykép” egy másik aspektusát, amely a „cigánynemzet” megalkotásával és

Szociális besorolás:

Visszatérve a ma is létező elméletekhez, egy másik lehetőség előre meghatározott tulajdonságok alapján sorolja be az emberek bizonyos csoportját a cigány kategóriába. A történelem folyamán két megközelítés váltotta egymást, vagy élt egymás mellett), ezek pedig az etnikai illetve a szociális besorolás. Míg az etnikai besorolás egy koherens csoport létét feltételezi, amely bizonyos törvényszerűségek alapján működik, addig a szociális jegyeket figyelembe vevő kategorizáció inkább csak az életkörülményekre koncentrálnak, és ezáltal hoz létre mesterséges csoportokat. A történeti cigányképnél már volt arról szó, hogy a szociális jellegzetességek is szolgálhattak a cigányok elkülönítésére, ám ez ma is egy elfogadott nézet.

Ezt a megközelítést képviselték és képviselik azok a kutatók, akik a cigány létet a szegénységgel, vagyis a „szegénység kultúrájával” azonosították. Az elméletet 1959-ben dolgozta ki Oscar Lewis. Ehhez kapcsolható Szuhay Péter néprajzkutató és szociológus, aki *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*¹⁷ című könyvében a „hiány- és szegénység kultúrája” fogalmat használja, amely nem csak lecsúszott állapotot jelent, hanem olyan életmódot is, amely öröklődik. Ezt én is így látom, azzal viszont nem értek egyet, hogy ezt általános kategóriaként kezeljük, ami egyenlőségjelet tesz a cigányok és a szegények közé, mivel ez alapján minden szegény cigány és minden cigány szegény lenne, de ez az állítás természetesen nem igaz. A kérdést Szelényi Iván szavaival zárom le: „*A romák nagyobb része, tehát nagyon szegény, de a nagyon szegények nagy része mégsem roma. A szegénykérdés tehát nem romakérdés.*”¹⁸

Ennek ellenére a cigányok egy jelentős része jellemezhető a szegénységgel, ezért nem elhanyagolható kategória, foglalkozni kell vele, de nem specifikus cigánykérdésként, hanem egy társadalmi problémaként. Erre tett kísérletet Solt Ágnes Élet a reményen túl. Szegregált telepen élők mentalitásvizsgálata¹⁹ című tanulmányában, amely általában foglalkozott a telepek lakosságával, etnikai hovatarozásra való tekintet nélkül.

Napjaink tudományos életének egyik szintén divatos megközelítése amerikai minták alapján a cigányságot egyfajta determinált gettókulturaként értelmezni. Ez hasonlít a „szegénység kultúrája” elméletéhez, de annál többet is magába foglal, hiszen az úgynevezett többségi társadalomnak még nagyobb felelősséget tulajdonít. Kóczé Angéla szavaival élve: „*A gettó láthatatlan falait a helyi romákról alkotott társadalmi narratívák és a romákhoz kötődő előítéletek és sztereotípiák tartják életben.*”²⁰ Ennek az állítólagos gettótételnek fő jellemzői a következők: a túlszűfoaltság, a rossz lakásviszonyok, nagy csecsemőhalandóság, bűnözés és betegség. Szubjektív jellemzői a sértődöttség, az ellenséges indulatok, a kétségbeesés, a fásultság, az önbecsülés és ezt ellensúlyozandó egyfajta csakazértis fellengzős magatartás.²¹ Bár véleményem szerint nem lehet a cigányságnak ilyen jellegű egyetemes „gettójegyeket” tulajdonítani, egyes közösségeknél vannak tendenciák, melyek ebbe az irányba mutatnak. Ha nem is feltétlen helytálló az elmélet, a cigányok önreprezentációjában mégis fontos szerepet játszik, főként ott, ahol a cigányok egymás közelében laknak. Ennek talán legismertebb példája a nyolcadik kerület, amely számtalan dalszövegben „a magyar gettóként” szerepel. Ez azonban már nem annyira a tudományos cigánykonstrukciók, hanem inkább az identitás és önreprezentáció fogalomköréhez tartozik.

A fentiek alapján úgy látom, a számtalan elmélet és meghatározás legtöbbször nagyon részletesen kidolgozott és átgondolt, de a cigányokkal kapcsolatos jelenségeknek csak egy részét képesek

a „cigánymúlt” konstruálásával függ össze; és bizonyos mértékig ez is mesterséges képződménynek tekinthető.

¹⁷ SZUHAY P. 1999.

¹⁸ SZELÉNYI I. 2001, 7.

¹⁹ SOLT Á. 2009.

²⁰ KÓCZÉ A. 2010, 82.

²¹ KÓCZÉ A. 2010, 85.

lefedni. A legfőbb problémát az jelenti, hogy konstrukciókról van szó, amelyek elméleti kategóriák mentén szerveződnek, ám akikkel foglalkoznak, azok emberek, nem pedig statisztikai elemszámok; saját kultúrájuk, értékrendjük van, ami közösségenként, sőt egyénenként is változó.

Az eddigiekben a legmeghatározóbb tudományos diskurzusokból emeltem ki néhányat, de a téma népszerűségének köszönhetően ez csak töredéke a ma „forgalomban lévő” elméleteknek. Dolgozatomban most nem vállalkozom a teljes repertoár felvonultatására, inkább csak árnyalatokat szeretnék érzékeltetni, és a cigány definíciók, meghatározási gyakorlatok sokszínűségére rávilágítani.

A kutató személye:

Tovább bonyolítja a képet a kutatónak, mint konstruáló személyiségnek a szerepe, mert hiába vallja valaki egy adott tudományszakhoz, elmélethez tartozónak magát, nem tud kizárólag csak ezek követelményeihez igazodni. Vannak bizonyos belső motivációk, érdeklődési körök, érzelmi érintettségek- és emellett még számos másik tényező, amik közrejátszhatnak egy kutatás menetében és egy tanulmány megszületésében.

Ha csak a kategorizálás kérdését tekintjük, a különféle írásokban kétféle kutatói hozzáállást véltem felfedezni. Egyes tanulmányok a cigányságot evidens, természetesen és meghatározott keretek között létező etnikumként kezelve nem is foglalkoznak a kérdéssel és beszélnek a cigányokról, vagy a romungrókról, vagy egy adott cigány közösségről általánosságban, anélkül hogy kifejtenék, pontosan kiket is sorolnak ezekbe a kategóriákba. Természetesen vannak olyan témák, ahol ennek a hozzáállásnak van létjogosultsága: például a cigányság reprezentációja, vagy a hozzájuk kapcsolódó sztereotípiák. Máskor azonban ez a fajta megfogalmazás torzításokhoz vezethet azáltal, hogy egyetlen közösség, vagy egy bizonyos csoport tulajdonságait, problémáit egyetlen „cigány jellemzőként” tünteti fel. Erre jó példa Neményi Mária, tudományos szempontból nagyon hasznos tanulmánya²², melyben átfogóan beszél „a roma nők termékenységgel kapcsolatos viselkedéséről”. Bár a legtöbb esetben elkülöníti egymástól a beás, oláh és romungro nőket, mégis olykor uniformizáló megállapításai vannak. Erre hoznék egy példát: „A saját gyerekkori családhoz képest radikálisan, mintegy felére csökkent gyermekvállalási hajlandóság, a családtervezés egyre inkább tudatosá válása azt a „modern” szemléletet tükrözi, hogy ezek a fiatal nők a biológiai sorsnak való alávetettségéből egy tervezett, családjuk és gyermekeik jövőjét racionálisan is mérlegelő életút irányába mozdulnak el.”²³ Ez az egységesítés mellett, olyan értékítéletet is tartalmaz, ami egy tudományos diskurzusban nem feltétlenül helyénvaló.

Mások, hozzám hasonlóan²⁴ hangot adnak a cigány-kategorizálással kapcsolatos bizonytalanságaiknak és szükségét érzik annak, hogy pontos jelentéssel lássák el az általuk használt fogalmakat. Erre hoznám példaként Pálos Dóra megjegyzését, a „Cigány” identitások nehézségei című tanulmányából: „Dolgozatomban- ha nem éppen interjúalanyaim véleményét tolmácsolom- a „cigány” szó használatát részesítem előnyben, természetesen minden pejoratív tartalomtól mentesen, értéksemlegesen kezelve azt. Mivel beszélgetőtársaim beás cigányok, így számukra a „roma” szónak (oláh-cigány kifejezés) semmiféle tradicionális jelentése nincs.”²⁵ Úgy vélem, hogy egy adott

²² NEMÉNYI M. 1999.

²³ NEMÉNYI Mária 1999. Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselekedések a roma nők körében, 135.

²⁴ Talán bennem azért is fogalmazódtak meg hangsúlyosabban ezek a kérdések, mert terepmunkáim során olyan csoportokkal találkoztam, akiket sehogy sem tudtam besorítani a már ismert kategóriákba.

²⁵ PÁLOS D. 2010, 43.

közösséggel foglalkozó kutatónak ennyit mindenképp meg kell tennie a csúsztatások elkerülése érdekében.

A kutatási eredményeket az alkalmazott módszer is nagymértékben befolyásolja. Érdekes kísérlet lenne, ha ugyanazt az aprólékosan meghatározott résztémát több tudományág képviselőjével vizsgálatnánk meg, és a végén összevetnénk az eredményeket. Vajon melyik lenne a „legjobb”? A történész, a néprajzos, a pszichológus, vagy talán a szociológus megállapításai? Esetleg a történész az objektivitásra és az adatok minél pontosabb felgyűjtésére törekedne, a szociológus talán a társadalmi hasznosság nevében cselekedne, a pszichológus próbálná megérteni a lelki motivációkat, a néprajzos a kulturális jelenségek rendszerbe foglalására tenne kísérletet. Lehetséges, hogy mindez együtt adna ki egy komplexebb választ? Valószínűleg igen, de ezzel megint csak azt szerettem volna érzékeltetni, hogy eltérő munkamódszerekkel és motivációkkal más-más válaszokat kaphatunk, de azt nem áll módunkban megítélni, hogy melyik a legmegfelelőbb.

Szintén a kutató személyével függ össze a tény, hogy a cigány közösségekkel foglalkozók nagy része nem cigány, ami talán még az eddigiéknél is jobban befolyásolja a tudományos megismerés lehetőségeit. Mivel a kutató az adott kulturális közegben idegennek számít, eleve hátránnyal indul, hiszen egyrészt nem ismeri a vizsgált közösség íratlan szabályrendszerét, másrészt a többségi társadalom képviselőjeként bizalmatlanságot kelthet. Ezek mind a megismerést hátráltató tényezők lehetnek. Erre példa a Horváth Kata által kutatott gömbaljai közösség cigány népe²⁶, amely megalkotott egy olyan nyelvi formát, amit gádzsókkal (magyarokkal) való interakciók során alkalmaz. Ebben „a közösség kialakítja a gádzsóknak szóló igazságot vagy igazságokat saját magáról, amely egyrészt tartalmazza azokat az ítéleteket, amelyeket a közösség fogalmaz meg a gádzsókról, másrészt nyilvánvalóan alkalmazkodik azokhoz az ítéletekhez, amelyek velük kapcsolatban élnek (vagy amelyikről úgy vélik, hogy élnek velük kapcsolatban.)”²⁷ Ezek alapján valószínűsíthető, hogy a különféle cigány közösségeknek van külön a magyarok számára kialakított nyelvi kifejezőmódjuk, tehát kívülállóként a kutató szinte ledönthetetlennek tűnő falakkal találja szembe magát, olykor anélkül, hogy tudna róla. Ezzel a problémával és a megoldási lehetőségekkel talán a kulturális antropológusok foglalkoztak a legtöbbit. Ők hosszantartó terepmunka során megpróbálnak beépülni, a lehetőségekhez mérten asszimilálódni az adott közösségbe és ezáltal a kultúra mélyebb rétegeibe is behatolni. Habár még így is valószínűsíthető, hogy a kutatóknak átadott tudás nem feltétlenül felel meg a „cigány tudásnak”, de úgy vélem, tudományos eszközökkel ennél többet nem igazán érhetünk el.

Ahogy arra az „Egy kalap alatt” fejezetcímmel is utaltam, az eddig tárgyalt kategorizációs elméletek és diskurzusok valamiféle homogenitást feltételeztek, ami alapján létrehozhatták „a cigány emberek” csoportját, vagy specifikus tulajdonságaikat határozhatták meg. Nem szeretném bírálni ezeket az elméleteket, hiszen szükség van ilyen úgynevezett jelzőtáblákra, amik segítik az egyének (és tudományos szinten a kutatók) tájékozódását a társadalomban, azt azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az ilyen jellegű értelmezés egyúttal sematizálja is a jelenségeket, és ezáltal elfed más rétegeket.

Ami szembetűnő lehet, hogy az eddigiégekben csak a „másik” nézőpontja jelent meg és arról nem esett szó, hogy a cigánynak nevezettek hogy is vélekednek magukról. Ennek fő oka, hogy cigány kutatók még nem igazán foglalkoztak a témával, inkább a „többségi társadalom” fordult nagy érdeklődéssel felé, főleg az utóbbi két évtizedben. Természetesen születtek cigány szerzők által írt munkák is, de ezek jórészt inkább valamiféle „egységes cigány kultúra” reprezentálása motiválta és ennek megfelelően mutatták be a különféle sajátosan cigánynak tekinthető jellegzetességeket.²⁸

²⁶ Ez fiktív településnév.

²⁷ HORVÁTH K. 2002, 243.

²⁸ Erre példa: Dr. KARSAI ERVIN 1997. A cigány családokról, gyermeknevelési szokásaikról.

Cigány identitás:

A „cigány szemszög” inkább a kutatás egy másik szintjén érvényesül, amely az egyénnel foglalkozik és fő kérdése az, hogy a cigány emberek miként élik meg identitásukat, hogyan alkalmazkodnak a róluk kialakított sztereotípiákhoz és előítéletekhez, miféle stratégiákat alkalmaznak énképük megalkotásához? Ez az irány az előzőkben tárgyaltakkal ellentétben inkább a cigány- nézőpontot preferálja és a magyarok szemszögét figyelmen kívül hagyja. Holott szerintem a kérdést mindkét oldalról érdemes vizsgálni, mert a kettő hat egymásra, pontosabban a többségi társadalom véleménye visszahat és megjelenik a cigány emberek identitásában.

Ebben a fejezetben csak a főbb csomópontokra szeretnék rávilágítani, mert már maga az identitás vizsgálata is hatalmas téma, de ha ez még a cigány szemponttal is összekapcsolódik, az megszámlálhatatlan lehetséges értelmezés létrejöttét jelenti. Ezt a megfoghatatlanságot említi Pálos Dóra is: *„Célom nem további sztereotípiák gyártása, hanem annak bemutatása, hogy a lehetséges identitás-konstrukciók száma végtelen, és hogy az egyén identitása az őt körülvevő társadalmi valósággal dinamikus kölcsönhatásban formálódik.”*²⁹

Hogy ez mennyire kapcsolódik a „Ki a cigány?” kérdéskörhöz? Nos szerintem ez minden eddiginél szervezesebben hozzátartozik. A téma kutatói nem a kérdés megválaszolására törekednek (elvégre az eddig leírtakból kitűnik, hogy ez talán nem is lehetséges), hanem azzal foglalkoznak, hogy az egyének és csoportok hogyan, milyen szempontok és elvárások alapján próbálják ezt meg válaszolni.

A legáltalánosabb meghatározás szerint az identitás a *„velünk született és a környező világnkból önmagunkba épített tapasztalatok-tartalmak felvállalásával megélt önmagunk.”*³⁰ Ennek többféle szintje van, ilyen például a szociális és az etnikai, de még sok egyéb szintet megkülönböztethetünk. A mi szempontunkból az etnikai identitás a lényeges, amely *„az etnikai csoporthoz tartozás szubjektív érzése.”*³¹ Ez alapján a magukat cigányként meghatározó emberek sokféle tényezőt figyelembe véve megkonstruálják etnikai identitásukat, létrehozzák a saját önkategorizációjukat³². Ezt azonban nem valamiféle statikus masszaként kell elképzelni, hanem folyamatosan változó, kavargó tartalomként. Ez a megközelítés a társadalom mélyebb rétegeit teszi elérhetővé azáltal, hogy olyan összefüggéseket tár fel, amelyek csak az ilyen aprólékos vizsgálódásoknál érhetők tetten, ráadásul a köztudatban élő cigánykép-konstrukciók megértéséhez is hozzájárulnak.

A cigányoknál az öndefiníálás problémája rendkívül összetett, ami főként a fogalom telített-ségével függ össze: egyszerre tartalmaz erőteljesen pozitív és ugyanennyire negatív jegyeket is.

Végül, de nem utolsó sorban az identitással szervesen összefüggő sztereotípiák fogalmáról szeretnék szólni. Az ember élete során elnevezi, kategorizálja a társadalom egyes területeit és ezekhez szabályokat rendel. Ez elengedhetetlen a társadalomban való tájékozódáshoz, tehát magához az élethez is. Ez képezi a sztereotípiák alapját, amelyek *„általános érvényűnek tartott, túlzáson alapuló, az ember sajátos észlelési képessége nyomán többféleképpen létrejövő leegyszerűsített képek.”*³³ Lehetnek pozitív és negatív természetűek és az értékelő jellegük miatt nehezen változnak. Pontosan emiatt hasznosak és érdekesek a számunkra, hiszen vizsgálatukkal közelebb kerülhetünk a többségi társadalom által használt cigánydefiníciókhoz, amelyek a különféle sztereotípiákkal áthatottak, és mint korábban már volt róla szó, a „másik” véleménye is befolyásolja a cigány emberek önmagukról alkotott képét.

²⁹ PÁLOS D. 2010, 41.

³⁰ PÁLOS D. 2010, 47.

³¹ TÓTH K. D. 2007. 37.

³² A fogalom *„arra az etnikai címkére utal, melyet valaki önmagára érvényesnek tart.”* PÁLOS D. 2010, 48.

³³ BINDORFFER Gy. 2006, 12.

Érpataki cigányok:

A kutatás

A következő fejezetben a saját tapasztalataim összegzésére törekszem az eddigiek alapján.

Érpatak cigány lakosságát 2010-ben vizsgáltuk egy kisebb kutatócsoporttal. A település Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található, Nyíregyházától déli irányba, mintegy 25 km távolságra. A falu lélekszáma körülbelül 1800 fő és a lakosság 20-30 százaléka³⁴ tekinthető cigánynak³⁵. Házaik nem egy tömbben helyezkednek el, hanem elszórtan, bizonyos sűrűsödési pontok mentén. A helyszín, segítők és irányítók, Nagy Pál romológus szülőfaluja, aki korábban már végzett a településsel kapcsolatos levéltári kutatásokat és előzetes interjúkat is készített néhány helybelivel. Ezek után kézenfekvőnek tűnt, hogy a már tervezett újabb vizsgálat célpontja Érpatak legyen.³⁶ Három alkalommal jártunk a faluban: először augusztus elején töltöttünk ott több mint egy hetet, októberben visszalátogattunk öt napra, majd harmadszor december elején mentünk vissza. Nyáron még egy nagyobb, a tanár úrral együtt hat fős csapattal érkezünk, ám ez a szám később négyre csökkent. „Főhadiszállásunk” Nagy Pál szülői háza volt, tehát nem közvetlenül a cigányok között éltünk, de a nap nagy részét a falu cigány lakta utcáiban töltöttük.

Bár módszertanunk nem volt szorosan véve kulturális antropológiai, bizonyos elveket mégis a magunkévá tettük. Sajnos nekünk nem volt lehetőségünk arra, hogy beköltözzünk, és közvetlen közletről ismerjük meg a falu belső viszonyrendszerét, mégis törekedtünk arra, hogy valamilyen szinten elfogadtassuk magunkat, hogy ne úgy nézzenek ránk, mint az idegen kutatóra. Most visszatekintve úgy gondolom, hogy ez a törekvés a lehetőségekhez mérten sikeres volt, hiszen néhány családdal bizalmasabb kapcsolatot tudtunk kialakítani. Saját tapasztalat, hogy harmadik találkozásra már olyan történeteket is elmeséltek az interjúalanyok, amik a kezdeti, bizalmatlan szakaszban egészen biztosan nem hangzottak volna el. Nagyon sajnálom, hogy megszűnt ez a kutatás, mert szerintem ezt a kapcsolati tőkét tovább építve sokkal mélyebb rétegek is megnyílhattak volna előttünk. Mivel azonban erre nem volt lehetőség, az általam tapasztaltak csak egy munkafázis konklúziói, de talán így is hasznos lehet egy új szemszögből újragondolva. Mindez tehát egy általam létrehozott „saját olvasat”, Ladányiék fogalmát használva ez a leírt kutatás végül is az én „mentális térképem”³⁷, ami sok tényező együtthatásaként jön létre, mint például a szakirodalmi hatás, a kutatási indíttatásom, személyes véleményem és mivel csoportban dolgoztunk, a társaim elgondolásai is akarva, akaratlanul jelen vannak ebben a narratív konstrukcióban, amint én „mesélek el”.

Munkánk során először a település cigánylakosságát igyekeztünk felmérni az általunk összeállított kérdőívek segítségével. Már az ezzel kapcsolatos fogadtatásból is sok mindent leszűrhattunk a faluban uralkodó helyzetről. Jártunk az általuk lakott utcákban, megismerkedtünk velük, beszélgettünk, interjúkat készítettünk. Ennél a pontnál felmerül a dolgozatom fő dilemmája, miszerint mindez rendben van, de Érpatakon pontosan ki is a cigány? Nem szeretnék egy elmélet mellé állni, inkább a közösség sajátosságai alapján próbálnám a kérdést körülhatárolni, de a lehetséges szempontok sokszínűsége miatt megválaszolni egészen biztosan nem fogom.

³⁴ Mivel nem végezhattunk „cigányösszeírást”, az arányokat csak körülbelül ismerjük.

³⁵ Mostantól kezdve, ha „a cigányokról” írok, az az érpataki népesség cigánylakosaira vonatkozik.

³⁶ A bagi tartózkodásunk során már megfogalmazódott bennem és hallgatótársamban, Morvay Juditban, hogy később is szeretnék a témával foglalkozni. Ezután csatlakozott hozzánk csoporttársnőnk, Szőke Kitti.

³⁷ LADÁNYI J.-SZELÉNYI I. 2000, 13.

Az interjúk során kiderült, hogy az itteni cigányok magyar cigányok és így is hívják magukat, bár ismerik a romungró és a muzsikus cigány megnevezéseket is. A név tekintetében tehát megegyeznek a vélemények, de hogy milyen tartalmakat tulajdonítanak neki, az már családunként és még egyénenként is eltérő.

A kérdőíves kutatás szükségessé tette, hogy körülhatároljuk az általunk cigányoknak tartott emberek körét. Mi főként a saját, külső meghatározásunkat részesítettük előnyben, ami a korábbiak fényében akár hibának is tekinthető, mindazonáltal a megkeresettek önbevallása egy kivétellel mindig megegyezett az előfeltevésünkkel. Habár nem kizárólagosan a mi választásunk volt ez, hiszen egyrészt Nagy Pál a faluban nevelkedett, édesapja köztisztviselőként álló tanító volt, így rendelkezett a faluközösség egyfajta „belső tudásával”, amelyhez a településen cigányként számon tartott emberek behatárolása is hozzátartozott. Emellett a cigányokkal folytatott beszélgetések is segítséget jelentettek, hiszen ők is létrehozták saját kategóriáikat a csoportjukba tartozók besorolására, így az ő véleményükre is alapozhattunk a vizsgálandók körének kialakításakor.

Ezen túl mindenki a saját témájával foglalkozott. Módszerünk résztvevő megfigyelés és félig strukturált interjúk készítése volt. Az elsőt igaz, hogy nem tudtuk a hagyományos antropológiai módon megvalósítani, ugyanakkor pusztán jelenlétünk egy adott szituációban így is számtalan tanulsággal szolgált. Az interjúzás javarészt félig strukturáltan folyt, tehát *„az interjúkészítés alatt nem szabályos, feszes logikát követő, rendezett párbeszédet értünk, hanem szabálytalan, kötöttségek nélküli beszélgetéseket.”*³⁸

Kutatói dilemmák:

Többször megfogalmazódott bennem az a kérdés, hogy mi lett volna, ha mindenféle előzetes információ nélkül kezdünk beszélgetni az emberekkel? Ha teljesen spontán módon leszólítottunk volna valakit az utcán, valószínűleg nem vette volna jó néven, pláne ha azt kérdezzük, cigány-e? Ez egy tipikusan olyan kérdés, ami miatt automatikusan életbe léphet a megszokott, elzárkózó és ellenséges viselkedés minta, amit többnyire a magyarokkal szemben alkalmaznak. Ennek oka, hogy *„a cigány embereknek minden kétséget kizáróan létezik egy tudásuk arról, hogy az őket körülvevő külvilág sok esetben megvetéssel nézi jelenlétüket, ismerik a többségi sztereotípiák negatív tartalmait, érzik az előítéleteket, tapasztalják a diszkriminációt.”*³⁹

Tehát az ilyen helyzetektől mintha eleve valamiféle támadást várnának és ezért kérdés nélkül falat emelnek maguk köré. Azonban mikor kiderült, hogy mi nem azok a magyarok vagyunk, akik elítélik őket, egészen máshogy viszonyultak hozzánk, a kutatókhoz, akik meg akarják ismerni az életüket, szokásaikat. Ezt a hozzáállást „jutalmazták” azzal, hogy elbeszélgettek velünk.

Az, hogy én, mint idegen, kutató és ráadásul magyar jelentem meg a körükben, feltehetően sok mindent befolyásolt úgy, hogy nem is voltam tisztában vele. Az identitásuk megformálása során természetesen az volt a gyakorlati cél, hogy magukat, a „mit” fogalmazzák meg az általam képviselt „ökkel” szemben. Mivel sikerült egyfajta bizalmi helyzetet megteremtteni, ez a viszonyrendszer is megváltozott és én már nem feltétlen a negatív sztereotípiákkal telített „ők” csoportjához tartoztam, hanem egy differenciáltabb kapcsolatháló közelebbi pontján helyezkedtem el, ami a jelenlétemben általuk képviselt cigány önképet is befolyásolta, alakította.

Habár ódzkondunk ilyen kijelentéseket tenni, valójában a kutató is a kérdések megválaszolására, egyfajta „igaz” tudás megszerzésére törekszik. Ehhez kapcsolva az igazság-hazugság

³⁸ NAGY Pál 2009, 37.

³⁹ PÁLOS D. 2010, 42.

kérdéséről szeretnék megfogalmazni néhány gondolatot. Eleinte naivan, a kíváncsiságtól (és talán valamilyen romantikus átszellemültségtől) hajtva mindent elfogadtam, amit hallottam. A túlzott hiszékenységgel azonban hamar felhagytam, amint kiderült, hogy sok dologban nem mondtak igazat. Kovai Cecília tanulmányát olvasva megnyugodtam, hogy nem csak én küzdök ilyen problémákkal. Ő is megjegyzi, hogy a számtalan ellentmondás miatt „*minden jelentés elértéktelenedett, amit tőlük szereztem.*”⁴⁰ Fontos kiemelni, hogy ez a „hazugság” nekik nem ugyanazt jelentette, mint nekem.⁴¹ Szinte minden helyzetben tisztában vannak azzal, hogy kinek mikor mit szabad elmondaniuk és ezt következetesen be is tartják. Ettől érezhetjük azt, hogy félrevezetnek minket. Ezt a problémát Nagy Péter is felfedezte: „*Mindig tudatában vannak annak, hogy mit mondanak és hogy kinek. Ez egy állandó éberség, figyelem, örökös a felett, hogy kinek mit mondanak, mivel egy adott dologról mást kell mondananiuk a dologba beavatottnak és a kívülállónak.*”⁴² Így nekem is rá kellett döbennem, hogy a cigányok beszéde és közlékenysége kontextus- és szituációfüggő. Lehetséges, hogy olykor nem is az a fontos, amit mondanak, hanem, hogy kihez, milyen helyzetben és milyen formában szólnak.⁴³ Az általuk használt nyelvnek két fajtája lehet a címzett személyétől függően: magyaroknak és cigányoknak szóló. Persze még az is meghatározó, hogy ezeken belül kinek szól.

Mindezek alapján nehéz bármit is objektív tényként, főként igazságként kezelni, annak tudatában, hogy az csak az adott helyzetben létrehozott, az éppen fennálló körülményeknek megfelelően konstruált ismeret. Mégsem lehet elkeseredni, hiszen már önmagában az is érdekes, hogy milyen eszközöket használnak fel arra, hogy identitásukat az épp jelenlevő kritériumokhoz alakítsák és az így létrejött önkategorizáció milyen elemeket tartalmazhat?

Közösség?

Ha az érpataki cigánylakosok etnikai identitására vagyunk kíváncsiak, előbb még felmerül a kérdés, hogy vajon mennyiben tekinthetjük az itt élőket közösségnek?

Egy viszonylag jól körülhatárolható cigánycsoport vagy egy telep esetében talán valamivel könnyebb dolga van a kutatónak. Ha nem is talál olyan sok közös vonatkozási pontot, legalább a térbeli elrendeződés ad valamiféle kiindulási lehetőséget. Érpatakon ilyenről nem beszélhetünk.

Az itt élő cigányoknak nincs normál (persze kérdéses hogy kinek a szemszögéből) közösségi szolidaritásuk. Ha valamiben mégis akad azonosság, azt általában a kényszerhelyzet szüli. Az összetartozásuk inkább negatív módon, a magyarokkal szemben tudják megfogalmazni. Solt Ágnes is hasonló jelenséget fedezett fel az általa vizsgált telepeknél: „*Az idegennel szemben nagyon erős az elzárkózás és ilyen értelemben vett összetartás, azonban a szolidaritás a mindennapokban alacsony fokú.*”⁴⁴ Tehát szerintem nincs is igazán „érpataki cigány identitás”, ahogy én személy szerint „érpataki cigány közösség” létezéséről sem beszélnék.

⁴⁰ KOVAI C. 2006, 196.

⁴¹ „*A hazugság kategóriája utólagos, az elhangzottak igazságtartalmát csak egy következő beszédhelyzetben lehet fel, a kimondás pillanatában minden igaz, és úgy is kell rá válaszolni.*” Horváth Katát idézi Kovai Cecília. KOVAI C. 2006, 196.

⁴² NAGY Péter 2007, 202.

⁴³ A témában Horváth Kata több tanulmányt is megjelentetett és ő is hasonló megállapítást tesz: „*...talán fontosabb, hogy valaki egy adott szituációban hogyan mondja el magát, hogyan építi fel aktuális igazát, és ezáltal, abban a pillanatban milyen viszonyokat konstruál.*” HORVÁTH K. 2004.

⁴⁴ SOLT Á. 2009, 33.

Az egyének közötti szerveződés a családok és a rokonság szintjére redukálódik, ezen túl inkább csak lazább érdekszövetségek léteznek, melyek az aktuális helyzetnek megfelelően folyamatosan alakulnak. Ez az állapot szerintem főleg annak tudható be, hogy egyáltalán nincs közös múltjuk. A 19. század végi és 20. század eleji cigánybetelepüléskor egyéni érdekekkel rendelkező családok érkeztek különböző helyekről, akik a maguk boldogulását keresték és a telepi évek alatt sem alakult ki köztük szorosabb kötődés. Ugyanígy az egyes családok külön-külön kezdtek kiköltözni a faluba, nem pedig szervezett módon, egységesen. Ez a „külön utas” megoldás egyfajta menekülésnek tűnik azok részéről, akik ki akartak szakadni a korábbi helyzetükből.

Patrick Williams a következőt írja a cigányok saját nyelvéről: *„Az egyetlen szabály, amit felállíthatunk, a következő: egy cigány nyelv fennmaradásához nélkülözhetetlen a közösségi élet, azonban egy cigány közösség továbbéléséhez nem szükséges, hogy saját nyelve legyen.”*⁴⁵ Ez a megállapítás valóban igaz, ha konkrétan a beszélt nyelvre vonatkoztatjuk. Abban az esetben azonban nem állja meg a helyét, ha szimbolikusan értelmezzük: egy közösség létezéséhez mégis csak szükséges egy metaforikus értelemben vett „közös nyelv”, ami (legalább kis mértékben) egy közös szabályrendszert és közös elveket jelent, amik alapján a csoport élete szerveződik, és ami bizonyos fokú azonosulást is feltételez „a többi taggal”. Ilyen jellegű cigány közösséget az én megfigyeléseim alapján, Érpatakon nem találhatunk.

Identitáskonstrukciók:

Úgy gondolom, Bernard Formoso megállapításának igazsága jelen kutatásom során többször is bebizonyosodott. A szerző szerint ugyanis *„amikor egy olyan multiethnikus közösség identitását vizsgáljuk, mint a cigány társadalom, óvakodnunk kell az olyan vonások általánosításától, melyek csupán az egyik összetevőjére jellemzőek.”*⁴⁶ A helyi cigányokkal folytatott beszélgetések alapján úgy tűnik, identitásuk több dimenzióba rendeződik és annak megfelelően alakul, ahogy azt a szituáció megkívánja, tehát ahogy az adott helyzetben legelőnyösebbnek tartják. Ez nagyban összefügg az általuk ismert sztereotípiákkal is, amelyeket a többségi társadalom ragasztott rájuk. Ennek következtében többféle „identitás-stratégia” jöhet létre, amelyek közül néhányat felsorolok majd a következő fejezetben.

Korábban, a telepi élet idején tisztább volt a helyzet, a magyarok és a cigányok egymástól elkülönülve, kézzelfogható határokkal elválasztva éltek. Ez a nyugalmi állapot viszonylag kiegyensúlyozottá tette az együttélést, hiszen mindenki tudta, hol húzódik a határ: a falusiak tudták, hogy akik a Telepen élnek, azok a cigányok és ezzel összefüggésben a cigányok is stabilabb identitással rendelkeztek. *„Korábban a cigányok, ha csak a társadalom alján is, de integrált tagjai voltak a helyi közösségnek, amit a kölcsönös, bár mindvégig aszimmetrikus gazdasági kapcsolatok mellett a társadalmi kapcsolatok megléte is jelzett.”*⁴⁷

A telepről való kiköltözésükkel viszont felborult a korábbi egyensúly. Az eddigi tiszta kép zavarossá vált, azáltal hogy a cigányok a falu különböző pontjain jelentek meg. Az emberek közti kapcsolatokat sokban megkönnyíti, ha a viszonyuk átlátható és tisztán kategorizálható, és így a saját csoport (ingroup) és a külső csoport (outgroup)⁴⁸ megkülönböztetése is egyértelmű. Jelen esetben azonban a korábbi stabil állapot véget ért és ez öndefiníciós problémák kialakulásához vezetett.

⁴⁵ WILLIAMS, P. 2000, 251.

⁴⁶ FORMOSO, B. 2000, 36.

⁴⁷ DURST J. 2006, 106.

⁴⁸ BINDORFFER Gy. 2006, 9.

Hogyan élnek meg a cigányságuk?

Mint már említettem, identitásuk kialakításánál többféle stratégiát alkalmaznak. Ezek közül mi a következőket tapasztaltuk: a magyarokhoz képest (akitől támadást várnak), a többségi társadalomhoz képest (amikor valahogy reprezentálni kívánják magukat), a helyi cigányokhoz képest. Ezek nem egymástól jól elkülöníthető szintekként jelentek meg, hanem egy szituációban többször is változhattak. Hogy miért is lényeges ez a kérdés? Erre talán Pálos Dóra gondolata adja meg a választ: *„az egyes cigány csoportok önmagukról alkotott elképzelése, énképe, önmagára vonatkozó sztereotípiája az egyik legfontosabb azok közül a motívumok közül, amelyek a többséggel fenntartott viszonyra befolyással vannak.”*⁴⁹

Kutatásom során a következő „identitás-stratégiákat” különítettem el. A most következő megállapítások nem egy csoport jellemzői, inkább csak olyan attitűdök, amiket több interjúalanyomnál is felfedeztem:

- Gyakran igyekeztek magukat a többi cigánytól elhatárolni, akikhez képest ők sokkal rendesebbek, nem lopnak és tisztességesen viselkednek.
- Az általam részletesebben vizsgált módos család tagjai egyfajta tőkének tekintik a cigányságuk és a magyarokhoz való közeledésre használják fel. Ez ellentmondásosan hangzik és valóban ambivalens viselkedést is eredményez. Konstruáltak egy „ideális”, pozitív cigány képet, ahova magukat sorolják, a többi falubeli cigánytól pedig élesen elhatárolódnak. Nagyon törekednek arra, hogy a helyi magyarok elismerjék őket, de nem az asszimiláció útján, hanem pont a különbözőségük hangsúlyozásával. Ezzel mintegy azt próbálják bizonyítani, hogy cigányként is állnak olyan szinten, mint a magyarok, sőt... Tehát a „cigánytematika” nálunk központi helyet foglal el, *„olyan téma, ami mindig terítéken van, mindennek ezáltal lesz tétje.”*⁵⁰
- Ezzel szemben a cigány lét olykor stigmatizált állapotot is jelent, ami egyértelműen hátrányokkal jár, ezért ettől próbálnak elkülönülni, általában úgy, hogy a falu más cigányait hozzák fel negatív példaként. Ilyenkor érdekes sztereotípiák jelennek meg, amikről azt gondolná az ember, hogy inkább csak a magyarok körében élnek. Ezekben az etnikai és a szociális tulajdonságok felváltva szerepelnek.
- Természetesen nem mindenki fektet ekkora hangsúlyt erre a kérdésre, sokaknál szóba sem került. Az ő cigánytematikájuk olyan, mint egyfajta adottság, tehát nyugalmi állapotban van. Meg van a helye a mindennapjaikban, de mivel lehatárolt, nem szövedik bele az élet fontos területeibe. Inkább csak akkor kerül előtérbe, ha emiatt éri támadás őket.⁵¹
- A cigánysággal, mint általános kategóriával történő azonosulás olyan pozitív elemek esetében történik, amelyek általában elérhetetlen távolságban vannak tőlük, de mindenképpen értéket képviselnek. Például ilyen egy híres énekes, aki nagyon népszerű a körökben, vagy egy cigány származású politikus. Ekkor a cigánysággal, mint kulturális egységgel azonosultak.
- A más cigánycsoportoktól való elkülönülés náluk nem igazán jelenik meg. Néhány esetben azért szóba került az oláh cigányok pozitív megítélése, akiket „igazi cigányoknak” tartanak, mert őrzik a hagyományokat és beszélik a nyelvet.

⁴⁹ PÁLOS D. 2007, 117.

⁵⁰ KOVAI C. 2008.

⁵¹ KOVAI C. 2008.

- A roma szót csak ritkán használták, de szembeötlő volt, mert idegenségével kitűnt a szövegkörnyezetből. Az egyik asszony akkor kezdett romákról beszélni, ha hivatalosabb hangot akart megütni, például ha a hátrányos megkülönböztetésről, vagy cigányokkal kapcsolatos jogi kérdésekről volt szó.
- Egy külön stratégia a cigányságuk, mint a kilátástalanságuknak és a rászorultságuknak bizonyítéka. Vannak, akik ezzel akarnak boldogulni, úgy gondolják, hogy mások kötelessége, hogy rajtuk segítsenek: „*A siránkozás, panaszkodás a túlélési stratégia része, amely a másikban való sajnálat érzésének felébresztésére szolgál.*”⁵² Ez összefügg azzal a jelenséggel, amit szintén Solt Ágnes ír le: sokszor a megélhetésük biztosítását az önkormányzattól, vagy az államtól várják. Ezeket gyakran egy-egy személyhez kötik, így áthidalják a problémát, hogy bonyolult szervezeti egységek megértésével kelljen foglalkozniuk. Ezek az intézmények számukra egészen sajátos jelentéssel bírnak. Ezt a jelenséget Fónai Mihályék „jó király”-képzet néven említik.⁵³
- Közös pont a beköltözöttekhez való viszonyulás, amit egyértelműen az elhatárolódás jellemez. A beszélgetésekben őket külön kategóriaként említették. Ennek okát megint az „idegen” fogalmában látom, amelyhez egyúttal veszély és kontrolálatlanság kapcsolódik. Egyrészt a faluban mindenki mindenkit ismer és talán eltelt már annyi idő, hogy beszélhetünk „törzsgyökeres érpataki cigányokról”. Az új beköltözők az ő pozíciójukat fenyegethetik.⁵⁴ Ez előítéleteket szülhet, melyek alapja a túláltalánosítás. Tehát valamilyen szinten úgy viselkedhetnek, mint velük a magyarok. Ha nem is jelenik meg nyíltan ez az ellenséges mentalitás, a szavaikból kitűnik, miként vélekednek a máshonnan jöttekről: „*A törzsökös érpataki cigányok befogadták a betelepülőket cigányként.*”
- A magyarok véleményének a helyi cigányok identitására gyakorolt hatását nem vizsgáltuk, annyi azonban kiderült, hogy két kategória élesen elválik. Eszerint vannak a rendbontók és a jó/rendes cigányok. A két „pólus” kialakulásában jelentős szerepet játszik a polgármester megosztó személye. Az egyik tábor a falu normáival szembeszegülők jelentik a másikat pedig az elvárásokhoz igazodók.

Miért és ki a cigány?

Szintén ellentmondásosak azok a vélekedések, amik alapján kívülállóként meghatározzák, ki is a cigány? Ezekben a véleményekben az elhatárolódás és az azonosulás felváltva jelenik meg, a legtöbbször különböző sztereotípiá-tartalmak mentén határozzák meg azt, hogy szerintük ki sorolható ide. A definiálás több szempont szerint történik: viselkedés, magatartás; kinézet; életkörülmények; származás stb. alapján. Most néhány, cigányoktól hallott véleményt közlök a helyzet megértésének érdekében.⁵⁵:

⁵² SOLT Á. 2009, 37.

⁵³ „*A „nagypolitika” és a végrehajtó hatalom, mint mindent megoldani képes aktor, a romák várakozásaiban a „jó király” képzetét hordozza, ami egyfajta paternalista viszonyra is utal.*” FÓNAI M. — FILEPNÉ N. É. 2002, 108.

⁵⁴ Hasonló jelenséget Durst Judit is felfedezett az általa vizsgált települések egyikében, tehát az ilyen szintű elzárkózás nem példanélküli: „*Az „igazi cigányoknak” nevezettek betelepédése ellen leginkább maguk a bordói romák tiltakoznak, hiszen eddig megszerzett jó pozíciójukat érzik veszélyeztetve a beköltözők által.*” DURST J. 2006, 187.

⁵⁵ A fentiek helyi kisebbségi önkormányzat tagjaival folytatott beszélgetéseken hangzottak el.

1. Viselkedés, életkörülmények, borszín alapján határozzák meg, ki cigány, valamint akkor, ha valakinek „be akarnak szólni”.
2. Másik olvasat: 1. A külső jegyek: borszín alapján. Főleg azokat, akik idegenek, más-honnan beköltözöttek és így könnyű őket megkülönböztetni. 2. Életmód alapján: szegénység, ruházkodás, iskolázottság, gyerekek nevelése (gyerekeikre nem adnak ruhát, mezítláb járatják) Van, hogy a magyarra is rámondják, ha úgy viselkedik, 3. Származás: akik régóta ismernek és tudják, hogy a szülei is cigányok voltak.

Általában talán a sztereotip viselkedés hangsúlyozása volt a legjellemzőbb, bár ezektől a magatartásformáktól rögtön el is határolták magukat a beszélők.

Már az eddigiekből is kirajzolódott, hogy milyen ambivalensen élük meg a saját cigányságukat. Ezt most néhány idézettel szeretném illusztrálni, talán így még világosabbá válik mindaz, amiről az eddigiekben szó volt (Ezek a mondatok egyetlen, a kisebbségi önkormányzat tagjával folytatott beszélgetés során hangzottak el.):

- „A magyarsághoz legalább nekem van egy kis közöm.”
- „A politika osztja meg a cigányokat. A cigányságot önmagával állítsa szemben.”
- „A cigányságot még jobban szét kéne szórni a faluban.”
- „Mi elfogadjuk a cigányokat!”
- „Mindenkint a viselkedése alapján ítélünk meg.”

Még jobban leszűkítve, egyetlen ember szavai is ugyanezt támasztják alá. Az egyik cigány férfit idézem, aki szintén a cigány kisebbségi önkormányzat tagja:

- „A cigány életmód nem változik a magyarságtól.”
- „Szerintem viselkedés alapján kell megítélni egy embert.”
- „Aki cigánynak vallja magát, azt elfogadjuk cigánynak.”
- „Nem is lagnák itt, ha valamelyik szomszédom cigány lenne, nem csípem őket.” (A Kossuth utcában lakókról volt szó)
- „Nem adtam ki nekik az albérletet. Ránéztem és nem adom.”
- „Nem akartam menni a cigányok közé.”

Az identitás bonyolultságával talán sikerült érzékeltetnem, mennyire összetett helyzetről van szó Érpatakon. Nagy Péter szavai ezt találóan megfogalmazzák: az általa kutatott közösségnek „*egyfajta nem egységes létezés a fő jellemzője.*”⁵⁶

Dolgozatom fő célkitűzése volt a „Ki a cigány?” kérdéskör körüljárása különféle szempontok alapján. Remélem, az egyes elméletek, tudományos megközelítések és saját tapasztalataim felvontatásával sikerült rávilágítanom a probléma összetettségére. Az eddigiek alapján érvényesnek tekinthetjük Szelényi Ivánék megállapítását, miszerint: „*a cigány népesség nem képez egyértelműen lehatárolható csoportot, a cigány kultúra, életmód és identitás sem fogható fel valami történelmen kívüli állandósággal, egyértelműen lehatárolható, egzotikus etnikai csoporthoz kapcsolható fogalomként.*”⁵⁷

⁵⁶ NAGY Péter 2007, 196.

⁵⁷ LADÁNYI J. — SZELÉNYI I. 1997, 24.

Az univerzális „cigány” fogalom mégis évszázadok óta elpusztíthatatlanul létezik, annak ellenére, hogy meghatározása mindig esetleges és bizonytalan volt. De vajon miért? Miféle társadalmi igényt elégít ki ez a kategória, hogy a hozzá kapcsolódó kételyek ellenére a mai napig jelen van? A kérdés megválaszolása ugyancsak érdekes tudományos kihívást jelenthet.

Mint már a bevezetőben megfogalmaztam, bizonytalanságot kívántam kelteni, főként azért, mert mióta megismerkedtem a témával, ez a problémakör megfejthetetlen talányként áll előttem és úgy látom, ez nem csak engem foglalkoztat. Talán igaza van a Ladányi-Szelényi párosnak és empirikus módszerekkel csak a különféle társadalmi klasszifikációs rendszereket tudjuk megismerni. A logikus magyarázat ellenére a kutató mégsem nyugodhat, hiszen a „Ki a cigány?” egy megválaszolatlan kérdés, ami megoldásra vár.

Bibliográfia

- BINDORFFER Györgyi 2006. „Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban”: BAKÓ Boglárka — PAPP Richárd — SZARKA László (szerk.): Mindennapi előítéletek, Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Balassi Kiadó, Budapest, 9-35.
- DUPCSIK Csaba 2005. „Cigány-képek, A magyarországi cigányvizsgálatokról”: NEMÉNYI Mária — SZALAI Júlia (szerk.): Kisebbségek kisebbsége, a magyarországi cigányok emberi és politikai jogai. Új Mandátum, Budapest, 255-283.
- DURST Judit 2006. Kirekesztettség és gyermekvállalás, A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970-2004). Ph.D. értekezés, Budapest.
- FÓNAI Mihály – FILEPNÉ NAGY Éva 2002. „Egy megyei romakutatás főbb eredményei”: Szociológiai Szemle 3, 91-116.
- FORMOSO, Bernard 2000. „Cigányok és letelepültek”: PRÓNAI Csaba (szerk.): Cigányok Európában 1. Nyugat Európa. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 30-180.
- HORVÁTH Kata 2002. „»Gyertek ki nálunk, hogy jobban megismerjük egymást!«, Epizódok egy falusi magyar cigány közösség életéből.”: KOVÁCS Nóra — SZARKA László (szerk.): Tér és Terep, Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Akadémia Kiadó, Budapest, 241-325.
- KARSAI Ervin 1997. „A cigány családokról, gyermeknevelési szokásaikról”: RAICSNÉ HORVÁTH Anikó — HAJDU István (szerk.): Senkié vagyok – lehetnék mindenkié. Bács-Kiskun Önkormányzat, Kecskemét.
- KÓCZÉ Angéla 2010. „Etnicitás, gender és a szegénység összefonódásának megnyilvánulásai”: KÓCZÉ Angéla (szerk.): Nehézsorsú asszonyok feketén-fehéren. Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 81-94.
- KOVAI Cecília 2006. „Nemek határain. Pár gondolat a nemekről és a hatalomról”: PRÓNAI Csaba (szerk.): Cigány világok Európában. Nyitott Könyvműhely Kiadó, Budapest, 196-208.
- LADÁNYI János — SZELENYI Iván 1997. „Ki a cigány?»: Kritika 12, 3-6.
- LADÁNYI János — SZELENYI Iván 2000. „Ki a cigány?»: FORRAY R. Katalin (szerk.): Ciganológia – romológia. Dialóg Campus Kiadó, Budapest — Pécs, 13-24.
- NAGY Pál 2001. „A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás eredményei”: (Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, IX. kötet. Budapest 1895; reprint Pécs, 1992.) c. kiadvány I. részének kivonata. Az I. rész eredeti szövegét HERMANN Antal

írta, a kivonatot NAGY Pál készítette.

Internetes hivatkozások

- NAGY Pál 2009. „Cigánykutatás Bagon”: DEÁKY Zita — MOLNÁR Melinda (szerk.): Acta Regionis Rurum 3. (A Faluszeminárium c. kurzus hallgatói és oktatói kutatómunkájának előtanulmányai 3. kötet). Szent István Egyetem, Gödöllő, 37-39.
- NAGY Péter 2007. „»Bagzás«, Bagon élő cigányok kulturális antropológiai vizsgálatához”: SCHOBLOCHER Judit (szerk.): Cool-túra képekben, A Kárpát-medence néprajz és kulturális antropológia szakos hallgatóinak konferenciája. Kapitális KFT., Debrecen, 195-213.
- NEMÉNYI Mária 1999. „Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében”: GLATZ Ferenc (szerk.): A cigányok Magyarországon. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 103-136.
- PÁLOS Dóra 2010. „»Cigány« identitások nehézségei. Egy önbeszámolókon alapuló vizsgálat tanulságai”: Esély 2, 41-63.
- SZELÉNYI Iván 2001. „Szegénység, etnicitás és a szegénység »feminizációja« az átmeneti társadalmakban.”: Szociológiai Szemle 4, 5-12.
- SZUHAY Péter 1999. A magyarországi cigányság kultúrája, etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája. Panoráma, Budapest.
- TOMPOS Krisztina 2009. „A szerelem mindent legyőz? Párvalasztás, házasság, a tisztesség és a szégyen fogalmai a bagi cigánytelepen”: DEÁKY Zita — MOLNÁR Melinda (szerk.): Acta Regionis Rurum 3. (A Faluszeminárium c. kurzus hallgatói és oktatói kutatómunkájának előtanulmányai 3. kötet.) Szent István Egyetem, Gödöllő, 56-69.
- TÓTH Kinga Dóra 2007. „A kisebbségi és a többségi identitás viszonyának lehetséges mintázatai”: Századvég 43, 37-62.
- WILLIAMS, Patrick 2000. „A cigány nyelv, A »románész« játék”: PRÓNAI Csaba (szerk.): Cigányok Európában 1. Nyugat Európa. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 239-262.
- HORVÁTH Kata 2004. „Cigányosan beszélünk...” Egy magyar cigány közösség nyelvi ideológiáinak nyelvészeti antropológiai értelmezése. Kézirat. http://www.mtaki.hu/rendezvenyek/megtartott/ciganyosan_beszelnk.rtf (letöltés ideje: 2011. március 20.)
- KOVAI Cecília 2008. „Az iskola és a család”: Beszélő 5, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-iskola-es-a-csalad> (letöltés ideje: 2011. április 2.)
- NAGY Pál 2007: Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. Kézirat. (Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciája 2007. október 13-14.). http://www.tte.hu/_public/ttorszkonf/nagypal2007_jegyzetekkel.pdf (Letöltés ideje: 2011. április 20.)
- SOLT Ágnes 2009. Élet a reményen túl. Szegregált telepen élők mentalitásvizsgálata. Kézirat. http://okri.hu/images/stories/pdf_files/sa_szegreg_2009.pdf (Letöltés ideje: 2009. augusztus 5.)

Ez a lap üres

VÁMOS GABRIELLA

*Néprajz MA, II. évfolyam***„Ép testben ép lélek.”****Az életreformer irányzatok,
mint a test fölötti kontroll új formái****Bevezetés, problémafelvetés**

A betegség a test számára kellemetlen és rendellenes állapot, fájdalommal jár, az egészség hiányaként értelmezhető. Ezért szükségesnek látszik, a betegség és egészség fogalmának, tartalmának egymással konfrontált vizsgálata, mely során az is láthatóvá válik, hogy a két terminus között húzható határ történelmi koroktól és társadalmi kritériumoktól függ.¹ Az ember betegségre való hajlama, a gyógyulás, gyógyítás eredményessége szociális, társadalmi, műveltség-, foglalkozásbeli, politikai, gazdasági nem kevésbé kulturális tényezőktől függ.² Így magától értetődik az a megállapítás, hogy „az ember úgy beteg, illetve úgy gyógyít, ahogyan gondolkodik.”³ „A betegségekre vonatkozó képzetek és gyakorlati eljárások minden emberi társadalomban a kultúra meghatározott vonásai közé tartoznak.”⁴ A betegség megelőzésére, egészség megőrzésére vonatkozó tudást a kultúra, egy-egy közösség egésze magában hordozza, releváns szabályként tekint arra.⁵ A betegség – egészség eszméje test(ek), testállapot(ok) besorolásakor kategóriarendszerként működtetve különböző társadalmi és kognitív kontextusokat tár fel, így az is megállapítható, hogy egy-egy betegség története, tüneteinek kezelése a népi, a hivatalos, az alternatív orvoslás jellemzőire, különbségeire, találkozási pontjaira is rávilágít.⁶ A betegségek megelőzése, gyógyítása, az egészség megőrzésének problematikája az emberi testhez való viszonyt is prezentálja. A gyógyítás kultúrtörténetét vizsgálva az egyes történelmi időszakok testértelmezési lehetőségeire is fény derül. Az emberi test csonkításos gyógyításától hosszú út vezet azokig a 19. században megjelenő, a 20. század első felében széles társadalmi réteget megmozgató gyengéd gyógymódokig, melyeket az alternatív gyógyászat keretén belül definiálhatunk.

Jelen dolgozatom célja, a 19. század végén terjedésnek induló, a 20. század első évtizedeiben széles körben elterjedő – az alternatív gyógyászat körébe tartozó – életreformer irányzatok egészség- és testértelmezési aspektusaira felhívni a figyelmet. Problémafelvetésként jelentkezik, hogy miként és hogyan értelmezik az egészség fogalmát az említett törekvések. Melyek azok a határok, amelyek az egészséges test fantáziakereteit jelentik, ilyen módon viszonyítási pontként szolgálnak az egészség mítoszának reprezentációjaként. Érzékeny jelenségként mutatkozik az egészséges élet/test ideálja, az annak elérése érdekében tett törekvések mozgatóinak feltárása. Kultúrtörténeti keretben szeretném a témát elhelyezni és vizsgálni, ezért fontos annak a jelenségnek az elemzése, mely szerint a 19. század végén elkezdődő, a 20. század elején felgyorsuló

¹ VEREBÉLYI K. 2005, 87.² SCHULTHEISZ E. 1997, 16.³ KESZEG V. — CZÉGÉNYI D. 2010, 424.⁴ KESZEG V. — CZÉGÉNYI D. 2010, 13.⁵ IANCU L. 2010, 184.⁶ KESZEG V. — CZÉGÉNYI D. 201, 425.

modernizáció, az orvoslás fejlődése/ átalakulása, a városi tömegtársadalom megjelenése miént befolyásolta az egyén és társadalom viszonyát, ez a hatás hogyan jelenik meg az egészség értelmezésében. A szabadidő aktív és pihentető eltöltése, az 1920-as évektől, a nagyvárosokban tömegesség váló testápolási, újszerű gyógyítási eljárások milyen kereteit határozták meg az egészséges testnek. Ebben az elméleti keretben sor került a modernitásban megváltozott higiéniai, orvostudományi, sportolási és testápolási gyakorlatok újraértelmezésére. Ennek eredményeként jelentek meg azok az alternatív gyógyászat körébe sorolandó gyógymódok, melyeket összefoglaló néven életreformer irányzatoknak nevezünk. Ezek háttérében az egészséges életmód a diétával, rendszeres testmozgással vált egyenlővé. Az egészség megőrzésének, a betegség megelőzésének alapja, hogy az életreformer irányzatok nem csak gyógymódként, hanem életfilozófiaként is értelmezhetők, követőjük szemléletváltozását kívánják.

Az új gyógymódok terjedését jól illusztrálja a korabeli sajtó reklámanyaga, hiszen a reklám „zsurnalisztikai műfajként a 18. századtól kezdve a társadalomra vonatkozó tudás új műfajává vált, népszerűsége a társadalomra vonatkozó tudás demokratizálódását és patrimonizálódását jelezte.”⁷ A sajtóban közzétett reklámok szöveges és/vagy képi formái szemléltetik az egyes társadalmi rétegek önreprezentációs kísérleteit a nyilvános térben. A reklámokban a „lokális társadalomban jelen lévő polgári réteg, kér figyelmet.”⁸ Ilyen módon alkalmas arra, hogy olyan autobiografikus beszédként kezeljük, mely képes arra, hogy jelen esetben az új típusú gyógymódok által konstruált testideált prezentálja, hatással legyen az önképre, szemléletváltozást eredményezzen.

Az alternatív gyógyászat kultúrtörténeti keretei

Az alternatív gyógyászat esetében problémaként jelentkezik fogalmának értelmezése, mely egyben a kutatás kereteit is meghatározza. Az alternatív jelző olyan eljárásokat takar, melyek a hagyományos gyógyítás helyett vagy mellett alkalmazott terápiákra utalnak. Olyan módszerekre, melyeket tudományos keretek között nem, vagy csak korlátozott körülmények között sikerült bizonyítani.⁹ Ez a kettősség a későbbiek során kifejtésre kerülő életreformer irányzatokra is igaz. Jelen dolgozatban tartózkodom az alternatív gyógyászat megnevezés szinonimájaként – vagy pusztán a szóismétlés elkerülése miatt – a természetgyógyászat, a komplementer medicina, holisztikus gyógyászat fogalmának használatától, mert kutatásaim alátámasztják, hogy az eltérő megnevezések különválasztva, bizonyos jellegzetességeket kiemelve próbálták azt a heterogén területet megragadni, melyet dolgozatomban alternatív gyógyászatként tartok számon. Jelen munkámban a fogalom hosszas vázolásától eltekintek, mert bőven túlfeszítené dolgozatom kereteit, így azokat a jellegzetességeit emelem ki, melyek az életreformer irányzatok alternatív gyógymódként való nyilvántartását indokolja: olyan ember (esetleg állat) gyógyászati rendszer, amely mögött sajátos egészség-és betegség értelmezés áll. A szükséges anatómiai ismeretek mellett, kórtani, életvezetési szakértelmet is magába foglal. A betegség eredetéről, háttéréről és felismeréséről kialakult képzeteket és megközelítésmódokat is felhasználja, melynek célja a betegség megelőzése. Ehhez felhasználja a népi gyógyászatban is ismert növényi, ásványi eredetű anyagokat, a diétát, a szervezet öngyógyító erejébe vetett hitet.

További nehezítő körülményként lép fel, egy olyan összefoglaló munka hiánya, mely a kutatás kiindulópontjaként szolgálhatna. A téma iránt érdeklődő kutató így az orvostörténeti kutatásokat felhasználva kerülhet közelebb az új szemléletmódon alapuló, a népi- és a hivatalos

⁷ KESZEG V. 2011, 232.

⁸ KESZEG V. 2011, 232.

⁹ PIETRONI, P. 1992, 565.

orvoslástól eltérő társadalmi réteget megmozgató eljárások elemzéséhez. A korszak tudományos orvosi folyóiratai¹⁰, az egészségügyi felvilágosítás szakszerű illetve populáris (példaként említhetjük az Egészség Naptárakat) írásai vihetnek közelebb az életreformer irányzatok módszereinek boncolgatásához.¹¹

Kultúrtörténetileg különleges, hogy az alternatív és hivatalos orvoslás viszonya a népi és hivatalos gyógyászat kapcsolatát tükrözi. Ennek hátterében a felvilágosult abszolutizmus eszméje áll, mely szellemi keretet biztosított az 1770-es, 1780-as években az orvostudomány központosítására. Az egyetemi keretek között megvalósítani kívánt orvosi oktatás rendszere jóval távolabb nyúlik vissza¹², itt csupán azokat a rendeleteket, fontosabb eseményeket emelem ki, melyek a hivatalos - a népi és az alternatív gyógyítás szétválásához vezetett. Az említett időszakban hatalom az orvosi rend támogatásával fellépett a „laikus” gyógyítók ellen (népi gyógyítók, bábák, seborvosok), akiket hivatalos keretek között elismert vizsgák teljesítésére kötelezett, vagy működésüket korlátozta, kuruzslásnak minősítette. Ez a folyamat nemcsak kezdeményezője volt a hivatalos és népi gyógyítási gyakorlat elkülönítésének, hanem az alternatív gyógyászat szellemi kereteit is megteremtette. Az egészségügy központosításáig hosszú út vezetett, ezért „a három terület nem vált el élesen egymástól, laza kapcsolatuk hosszú ideig megmaradt, egymásra hatásuk kimutatható az archív forrásokban és a recens adatokban egyaránt.”¹³

A felvilágosult abszolutizmus legfontosabb haza képviselői Mária Terézia és II. József voltak, akik rendeletek kiadásával kívánták szabályozni a Birodalmat. Jól szervezett bürokráciára támaszkodva a gazdasági, társadalmi, kulturális fejlődés mellett a közegészségügyi viszonyok

¹⁰ Kutatási lehetőségeket biztosítanak a következő folyóiratok: *Tudományos Gyűjtemény* (1817-1841), *Orvosi Tár*, *Tudománytár* (1831) Az első orvosi szakfolyóiratunk az *Orvosi Tár* (1831-1833., 1838-1848), majd a legrégebbi orvosi szaklapunk, az *Orvosi Hetilap* (1857-), a *Gyógyászat* (1861-1944), a *Közegészségügyi Kalauz* (1879-1914), a *Közegészségügyi és Törvényszéki Orvostan* (1865-1897), az *Egészségügyi Tanácsadó* (1864-70), az *Egészségi és Életmentési Tanácsadó* (1875), az *Egészségtani Lapok* (1877-1879). DEÁKY Z. 2002, 33.; FÜSTI MOLNÁR S. 1983, 54., 55., 59., 62., 64.

¹¹ KAPRONCZAY K. 2010, 20-33.

¹² A hivatalos orvoslás fogalma alatt az egyetemi keretek között tanult (külföldi vagy hazai egyetemen), államilag elismert orvosi, sebészi diplomával rendelkező, hivatalos engedélyek birtokában lévő személyek működését értem. (Vö. a Révai Lexikon, vagy a KOLTAY E. 2002, 167.) Felsőoktatási keretek között is létrejövő orvosi oktatás hazánkban Nagy Lajos, 1367-es pécsi egyetemalapítási szándékával már megkezdődött, de rendszeres és állandó oktatásról még nem beszélhetünk. Az egyetem, pedig a török hódoltsággal megszűnt. Zsigmond és Mátyás király budai egyeteme is csak rövid ideig állt fenn. A mohácsi vész utáni időkben János Zsigmond, Erdély fejedelme orvosegyetem felállítását kezdeményezte, amely gondolat a Báthoryaknál is megjelent. A Báthoryak főiskolája, az *Institutum Medico-Chirurgicum* több száz sebészt is képzett. (BENCZE J. 1957, 212.) Ezek az intézmények nem maradtak fenn sokáig az egyre erősödő pénzühiány és háborús károk miatt. Így azok, akik orvosi képzésben kívántak részesülni a környező országokban tanultak. Különösen nehéz volt a helyzete a protestáns diákoknak, akiket a Habsburg Birodalom erőteljes katolicizmusa miatt, Angliában, Skóciában, Hollandiában, Németországban avathattak doktorra, diplomájuk itthoni elfogadtatása is problémákba ütközött. (MAGYARI-KOSSA Gy. 1929, 5.) Ezért jelentkezett hazánkban megoldásra váró jelenségeként, az egészségügyi viszonyok rendezése, és az oktatás felekezeti tekintet nélküli megvalósítása. A gyenge egészségi állapot, és a rendre megjelenő járványok eredményezték azt, hogy Bécs nemcsak az adózók elvesztésétől, gyenge teljesítményétől tartott, hanem rettegett az emberi és állati járványoktól, féltette az udvart, a kereskedelmet és az erősödő városi polgárságot. Így az állam érdekében állt a közegészségügyi viszonyok javítása, megszilárdítása és mindenki számára fontos közüggé tétele. Ennek hatására indult ki Bécsből az egészségügyi közigazgatás szervezése, amelyhez kapcsolódva rendeletek, utasítások tömege jelent meg, és ha lassan is, de erre ráépült egy többfunkciós intézményrendszer, amely valójában egy meglévő folyamatot erősített és fejlesztett tovább. DEÁKY Z. 2002, 9.

¹³ DEÁKY Z. 2002, 9-10. vö. SPIELMANN 1979.

javításának alapjait teremtették meg.¹⁴ Magyarországon bekövetkező egészségügyi változások között mérföldkönek számított 1724-ben megalakuló Helytartótanács, mely állandó orvosok tartására kötelezte a városokat, vármegyéket.¹⁵ Az akkori egészségügyet alapjaiban megreformálni igyekvő rendelet követték egymást – kulcsfontosságú az 1770-ben, Mária Terézia által kiadott *Generale normativum in re sanitatis* című határozata – melyek szigorúan előírták, hogy ki lehetett orvos, ki gyógyíthatott, azt hogyan tegye, tevékenységéről évente, negyedévente, havonta és minden különleges alkalommal jelentést volt köteles adni.¹⁶ 1770-ben megindult az orvosképzés a nagyszombati egyetemen, 1773-ban pótrendelet egészítette ki *Generale normativumot* (*Supplementum Normativi Sanitatis*), 1783-ban létrejött a Helytartótanács külön Egészségügyi Szakosztálya, 1787-től rendelet szabályozta a megyei főorvosok teendőit, akiknek rendszeres időközönként jelentéseket kell készíteniük törvényhatóságuk egészségügyi helyzetéről. Erre a feladatkörre irányuló előírások 1802-ben, 1826-ban is napvilágot láttak.¹⁷ A 18. – 19. századi rendeletek elméleti alapját német közegészségügyi munkák adták, megvalósításukat van Swieten – Mária Terézia udvari orvosa – kezdeményezte.¹⁸

A 19. században még inkább felerősödött az egészségügyi felvilágosító folyamat, melynek szellemében újabb írások jelennek meg. Tudományos folyóiratokban is találunk hasznos írásokat az orvosi munka tekintélyének növelése és az egészségügyi felvilágosítás szándéka érdekében.¹⁹ Ezzel párhuzamosan – ám lassan – nőtt az orvosi oktatás színvonala, a tudományos szemlélet fokozatosan teret nyert, a tüneti kezelés került előtérbe, mely ahhoz vezetett, hogy egyre mélyebbé vált a szakadék a népi és hivatalos gyógyítók között.²⁰ A hivatalos keretek között elismert gyógyítói gyakorlat rögzült, a korszakra jellemző tudományos szemlélet, az élettani, kóroktani kezelés véglegesen kiszorította az orvostudományból az ókorból örökölt „testnedvek” tanát.²¹ Az orvosi gyakorlatban alkalmazott módszerek (véreztetés, hashajtás), vegyszerek gyakran jártak mellékhatásokkal, figyelmen kívül hagyták a beteg esetleges érzékenységét. Ennek hátterében jelent meg az emberekben az igény arra, hogy kíméletesebb eljárásokat keressenek. A falvakban a folyamat eredményeként felértékelődött a „gyógyító ember”, „javasasszony” szerepe, tevékenysége, a városok lakosai körében pedig új nyugat-európai eszmék kezdtek terjedni, melyek megkérdőjelezték az orvostudomány módszereit, hatékonyságát.²² Ez a folyamat vezetett az egyetemi keretek között oktatott gyógyítói eljárásoktól eltérő, azokat forradalmasító módszerek megjelenéséig melyeket alternatív gyógymódként tartunk számon. Az új gyógyítási tanok hamar, a fenn említett körülményekkel párhuzamban érkeztek Magyarországra. A megítélésük kettős volt. Tekintettel arra, hogy ezeket laikus gyógyítók tették népszerűvé, az orvostársadalom szakmai ellenállását váltották ki. Tudományos magyarázatokat nem tudtak felmutatni a sikeres gyógyulásokra, ellentmondásos fejtegetésekbe bocsátkoztak. Ezek az új irányzatok a népi gyógyászat megüresedett helyét igyekeztek betölteni azokban a társadalmi csoportokban, melyek számára a hagyományos gyógyítás elérhetetlenné vált. Az új gyógymódok bizonyos értelemben hasonlítanak

¹⁴ FÜSTI MOLNÁR S. 1983, 17.

¹⁵ GORTVAY Gy. 1948, 5.

¹⁶ OLÁH A. 1986, 19.

¹⁷ Erről bővebben lásd: BENCZE J. 1957, 212-274.; DEÁKY Z. 2002, 26-29.; GORTVAY Gy. 1948.; KAPRONCZAY K. 2010.; MAGYARI-KOSSA Gy. 1929.; OLÁH A. 1986, 92-95.; SPIELMANN J. 1979, 35-49.; SZUMOWSKI U. 1939.

¹⁸ OLÁH A. 1986, 95.

¹⁹ DEÁKY Z. 2002, 30-31.; FÜSTI MOLNÁR S. 1983, 54-64.

²⁰ Erről bővebben lásd: GORTVAY Gy. 1948, 7-9.; OLÁH A. 1986, 100.

²¹ OLÁH A. 1986, 100.

²² KÖLNEI L. 2006, 35-36.

a népi eljárásokra, de a korszakra jellemző tudományosság, a polgárosodás is érezte rajtuk hatását. Mivel módszereiket, hatékonyságukat nem tudták szakszerűen alátámasztani, az orvostársadalom szemében „kuruzslásnak”, „szemfényvesztésnek” minősültek.²³ A 19. század gyógyászatának köréből négy módszert emelhetünk ki, melyeket a későbbiekben felbukkanó alternatív gyógyítói eljárások alapjaként tekinthetünk. A vízgyógy módok²⁴, a homeopátia²⁵, mesmerizmus²⁶ mellett feltűnnek az életreformer irányzatok, melyek a korabeli orvosi módszerek miatt kialakuló ellenérzésekből merítették erejüket. Az emberi testre nem úgy tekintenek, melyet csonkítással, vagy pusztán tüneti kezeléssel ápolni lehet, hanem annak felértékelődése jelenik meg. Az életreformer irányzatok az előzőekkel ellentétben, már nem egy-egy gyógyítási mód kiegészítéseként tekintenek a diétára, vegetáriánus, mértékletes életmódra, rendszeres testedzésre, hanem alapvetőnek tekintik a gyógyulás, egészségmegőrzés, betegségmegelőzés érdekében. A diéta alapvető tényezője volt mind az orvosi eljárásban alkalmazott betegkosztoknak, mind a valláson belüli aszketikus szabályozásnak. A diéta, az étrend megváltoztatása a test fölötti kontroll formájának tekinthető, mely étrendszabályzatokban, testgyakorlási kézikönyvekben testesül meg. A diétát javalló könyvek, gyógyítói irányzatok kiválóan szemléltetik a testről folyó vitákat. A megfelelő diétára, kíméletes étrendre vonatkozó orvosi tanácsoknak messze nyúlik a története a nyugati orvoslás keretein belül, a 17. és 18. században vallási intelmekkel kombinálva válnak népszerűvé, az ezt követő évszázadokban pedig az élet meghosszabbítását, a mentális egészséget is remélték tőle.²⁷ A rendszeres testedzés nem volt annyira magától értetődő gyógykezelés a betegségek kúrálására. A 18. század végén, 19. század elején kezd el ez a gondolat terjedni a műveltebb rétegek körében, melyet a hosszú és egészséges élet megvalósítását célzó terápiás irányzatok inspiráltak. Megjelenése ösztönzőleg hatott a gyógytorna tudományos igényű alkalmazására, mely során az egészséget helyreállító és az azt megőrző torna kezdett el terjedni. A gyógygimnasztika a diétához hasonlóan a test fölötti ellenőrzésnek tekinthető, mely az „ép testben ép lélek” holisztikus szemléletét szem előtt tartva éri el sikereit. „A 19. század utolsó negyedében a torna egészségmegőrző és gyógyító típusa is egyre szélesebb körben terjedt, társadalmi hátterük megerősödött, intézményeik kiépültek.”²⁸

Ez a vélemény állt a *makrobiotika* – az élet meghosszabbításának, az egészség megőrzésének tudománya – mögött. Tartalmilag hasonló a diétetikával, ami a 19. század közepéig az európai orvostudomány alapját alkotta. Ez nem jelent mást, mint a betegség megelőzését helyes életmód által. Ennek megválasztása nem csupán a betegségek megelőzését, hanem a gyógyítást is szolgálhatta. A sebészet, gyógyszeres kezelés elsődleges orvosi alkalmazásáig az életmód megváltoztatása volt evidens, hogy az egyén beavatkozhatson egy betegség lefolyásába vagy

²³ KÖLNEI L. 2006, 36.

²⁴ Erről bővebben lásd: BENCZE J. 1959, 5-36.; BUGYI B. 1977, 89-95.; CSOMA B. 2002.; KOLTAY E. 2004, 62-63.; KÓSA L. 1999.

²⁵ Erről bővebben lásd: ANTALL J. 1964, 518-520.; ANTALL J. 1969, 99-114.; KÓCZIÁN M. — KÖLNEI L. 2003.; KÓCZIÁN M. — KÖLNEI L. 2007, 23-24.

²⁶ Erről bővebben lásd: HARDI I. 1959, 161-178.; MUND K. 2007, 29-48.; KÖLNEI L. 2006.

²⁷ TURNER, B. S. 1997, 55-56.

²⁸ A gyógytorna alkalmazása nagyban hozzájárult az ortopédiai ismeretek fejlődéséhez, ösztönzőleg hatott az egészséges életmód, egészséges test ideáljának kialakulására. A 19. században a svéd Per Henrik Ling (1776-1839) táncpedagógus tanai kezdenek el terjedni, akit a gyógytorna tudományos rendszerének megalkotójaként tekinthetünk. 1813-ban tornaintézetet nyitott Stockholmban. Ling mellett a német Ludwig Jahn (1778-1852), Ernst Eistlen (1792-1846) léptek nyilvánosság elé, akik esetében a test fölötti kontrollt katonai indíttatás vezérelte, tornarendszerüknek kialakításakor egy ütőképes hadsereg megteremtését tartották szem előtt. Európa szerte divatossá Adolf Spiess (1810-1858) német tornatanító módszere vált, aki az iskolában is bevezette a tornaoktatást. Erről bővebben lásd: KÖLNEI L. 2010, 125-134.

megakadályozza annak kialakulását.²⁹ A klasszikus diététika tan hat olyan külső stádiumot különít el, melyek kedvezően, vagy kedvezőtlenül hatnak az emberi szervezetre: a levegőt, az ételt-italt, a mozgást-pihenést, az ürülést-telítődést, álmod-ébredlést és a lelki jelenségeket. A módszer lényege, ezek megfelelő egyensúlyának fenntartása.³⁰

A korszakra jellemző – mely az új típusú gyógymódok terjedéséhez nagyban hozzájárul – az akadémikus orvoslás fejlődésének visszaesése. Noha a betegségek rendszerezése, diagnosztizálása terén történelem előrelépések, a gyógykezelés nem tartott lépést ezekkel. Az egyetemet végzett orvosok módszerei kimerültek a folyadékvesztéses módszerek (érvágás, beöntés, hánytatás) és kíméletlen vegyszerek, kezdetleges sebészeti technikák alkalmazásában. Ilyen helyzetben a gyógyulni vágyó személyek lelkesen fordultak a kíméletesebb gyógymódok irányába, mit sem törődve azok hatékonyságának bizonyosságával.³¹

Jól bizonyítja ezt, a *Kedveskedő*³² című, szórakoztató és ismeretterjesztő folyóirat 1824. december 14-én megjelent számában olvasható fiktív irodalmi levél néhány sora:

„Büntetés alatt vagyok, még pedig Doktori kezek által, ahonnan bajos az apellatio. Most vagyok először orvosi kezek között (...) Valójában annyira ment nálam a dolog, hogy ha álomban látom is Orvosomat, már kilel a hideg. De látni még semmisen: hanem azt az ostobaságot kell elkövetni, hogy tanácsot kérjen tőlök valaki. Legyen a legkisebb forrósága egy betegnek (...) készen áll érvágással, köpölyvel, vérszipóval; a szegény gyomrot megtömi mindenféle hideg meleg mixtúrákkal: így gyengíti az élet gyökereit, midőn forróságot akarná gyengíteni. Midőn már ilyen állapotban van az ember, kevés lépés van a sírig – s minden látogatását az Orvosnak egy arannyal fizetni még csekélység (...).³³

A makrobiotika tanai – ókori előzmények után, hiszen Hippokratész, Arisztotelész, Cicero is írtak ilyen tárgyú munkákat – a 18. században éled újra, a puritán vallási mozgalmakhoz társulva, a Biblia útmutatásait alapul véve. A hutterita anabaptisták, methodisták, adventisták a betegséget a természettel való összhang hiányának tekintették és ennek helyreállítására vízgyógyászatot, gyógynövény-terápiát alkalmaztak. A 19. század folyamán erősödik a hosszú élet biztosítása iránti érdeklődés. Az életreformer irányzatok szellemi alapja *Christoph Wilhelm Hufeland* (1762-1836) német orvos 1796-ban megjelent *Az emberi élet meghosszabbításának művészete* című munkája, mely a helyes életmódot és betegségmegelőzést tekinti elsőrendűnek. A könyv több kiadást ért meg, az 1805-ös kiadás után a *Makrobiotik* címet viselte. Magyarra egy részét 1798-ban Kováts Mihály orvos fordította le, a teljes fordítása 1825-ben jelent, 1887-ben pedig Kemény Fülöp közölt egy korszerűbb változatot. Hufeland egyik elkötelezett tanítványa Toldy (Schedel) Ferenc volt, akit 1833-ban az egyetemen a diététika és makrobiotika rendkívüli tanárává neveztek ki. Alapelve, hogy a lélek egészsége a test jólététől függ. Téziseit több kötetben is közre adta, 1839-ben jelent meg *Diaetetika elemei*, 1851-ben *Az egészség fenntartásáról* című írása. Az életmód-tanácsadás Bugát Páltól – az Orvosi Tár főszerkesztőjétől – sem volt idegen, aki az 1830-ban kiadott *Éptan* című kötetében vázolna nézeteit. Az életmód változtatásán alapuló gyógymódnak tekinthető Johann Schroth betegségekkezelési módja, akinek

²⁹ KÖLNEI L. 2006, 65-69.; KÖLNEI L.: <http://kolnei.5mp.eu/web.php?a=kolnei&o=ghZPvkDBAC> (Letöltés ideje: 2012. november 12.)

³⁰ KÖLNEI L. 2006, 65.; KÖLNEI L.: <http://kolnei.5mp.eu/web.php?a=kolnei&o=ghZPvkDBAC> (Letöltés ideje: 2012. november 12.)

³¹ KÖLNEI L. 2006, 900.

³² Kiadó: PÁNCZÉL Dániel — IGAZ Sámuel. Megjelenés helye: Bécs, kiadja: HAYKUL Antal

³³ Kedveskedő. 1824. december 14. 377-378. idézi: KÖLNEI L. 2006, 35.

szigorú gabonakása-diéta adta módszere alapját, de felhasznált vízgyógyászati, klímaterápiás kúrákat is. Módszere a 20. század elején sem merült feledésbe, újabb impulzust adott az élet-reformer irányzatoknak.³⁴ Ennek a gyógmódnak a lényegét jól kifejezi az *Orvosi Tár* 1842-es számában olvasható néhány sor:

„A hegyi lég gyorsítja a lélekezést és vérkeringést, valamint minden elválasztást és kiürítést, növeli az étvágyat és elősegíti az emésztést. De hogy a lég gyógyerejű legyen, napsugár által kell fölélesztetnie. A napfény egy a legfontosb ingerei közül az egész élő természetnek, balzsama az egyszersmind az emberi életnek is.”³⁵

Hufeland tanítványának tekinthető Dr. Reisinger János, 1842-es – az *Orvosi Tár* – hasábjain olvasható tanulmányában tejsav-, tej-, víz-, lég-, világosság-, és szőlőgyógymódot javasol az ártó gyógyszerek alkalmazása helyett. Összegezte a szőlő előnyös hatásait emésztőszervi betegségek, vérhas, tüdőbaj esetén. Ismertette a 4-6 hetes szőlőkúra módját, mennyiségeit, a szőlő jótékony hatását a tuberkulózt gyógyító befolyásáról. Hitt a böjt szervezetre gyakorolt jótékony hatásában, a levegő-és napfény idegrendszerre gyakorolt kedvező erejében.³⁶ Az *Orvosi Tár* 1840-ben megjelenő számában rövid tájékoztatás olvasható a szőlő testre gyakorolt jótékony hatásáról:

„olylan egymiknek ajánltatik, kik hasdugulásokban, aranyeres és szívbántalmakban, résztkórban, szédelgésekben stb. szenvednek (...) A betegnek úgyszólván csak szőlő fűrtökből kell élni, és semmi mást enniök nem szabad kevés fehér kenyéرنél, mivel szükségkép szabad ég alatti mozgás köttetik össze.”³⁷

Annak ellenére, hogy orvosok is bátran kiálltak az életreformer irányzatok egy-egy módszere mellett, a táplálkozás, testmozgás, kiegyensúlyozott életvitel jelentősége háttérbe szorult a hivatalos keretek között elismert orvosok körében. A 19. század első felében már nem felelt meg az orvostársadalom elvárásainak az a doktor, aki kizárólag vagy jórészt csak életmód-tanácsokat javasolt pácienseinek. A szelíd gyógmódok követőinek száma viszont nőtt, jeles képviselőik sorra adták ki felvilágosító munkáikat, szakácskönyveiket, melyek hasznos praktikákat közöltek a betegségek megelőzésére, azok tüneteinek enyhítésére.

A 19. század második felében, a 20. század elején távol keleti hatások is éreztették befolyásukat az életreformer irányzatokon belül, melynek eredményeként uralkodóvá vált a vegetáriánus étkezés, mely mind a betegségek gyógyításában, mind az egészséges szervezet felépítésében nagy szerepet kapott. Több folyóirat válik a természetes gyógmód terjesztőjévé, melyek rövidebb-hosszabb fennállásuk során maguk köré vonzzák azt a társadalmi réteget, akik az új típusú betegségkezelés követőivé válnak. 1870-es, 1880-as években Dudits Miklós homeopata orvos folyóiratok seregét alapította meg az életreform irányzatok propagálására. 1888-1891 között népszerű volt a *Hosszú Élet* című lap 1894 és 1896 között jelent meg a *Természetszerű*

³⁴ A víz gyógyító erejét hangsúlyozta *Johann Schroth* (1800-1856) fuvaros. Schroth Priessnitz módszerét használta, ami szinte minden kór ellen hatásosnak bizonyult, kivéve a rákot és annak egyéb szövődményeit, a tuberkulózt, a szívproblémákat és az idegrendszeri problémákat. Schroth úgy gondolta, hogy a kíméletes étkezésre egyik gyógmód sem fektet elegendő hangsúlyt, ennek következtében ő egy speciális diétát rendelt el a betegeknek: a kezdeti szakaszban, az első három napban a pácienseknek csak száraz zsemlet szabad enni, és könnyű, tiszta bor inni. Schroth intézménye, amely Gründugshaus néven vált ismertté, 1843-ban épült, és a Magyarországon élő emberek körében is ismert volt. KOLTAY E. 2004, 63.

³⁵ *Orvosi Tár* 1842. II. kötet, 18. 282-283. idézi: KÖLNEI L. 2006, 68.

³⁶ KÖLNEI L. 2006, 65-69.; KÖLNEI L.: <http://kolnei.5mp.eu/web.php?a=kolnei&o=ghZPvkDBAC> (Letöltés ideje: 2012. november 12.)

³⁷ *Orvosi Tár* 1840. Negyedik félév, 17, 272. idézi: KÖLNEI L. 2006, 67-68.

Gyógyeljárás című folyóirat. 1900-ban lát napvilágot az *Élet és Egészség* című kiadvány. A bennük megjelenő írások hűen tükrözik az életreformer eljárások szemléletmódját, módszertanát. A 20. század első évtizedeiben egy-egy meghatározó természetgyógyász-egyéniség köré csoportosultak az életreformer mozgalmak és elkülönültek keresztény vagy keleti vallásos kötődésük alapján.³⁸

Az első ilyen irányzat volt a Mazdaznan³⁹, vagyis „mester gondolat”. A gondolatrendszer megalkotója, és 20. század eleji terjesztője *Otoman Zar-Adust Hanish* (1844-1936), aki egyben a Zarathustra (görögül Zoroaszter) tanítására hivatkozva a zoroaztriánus vallás prófétájának vallotta magát. Tanításával az 1900-as években tűnt fel Amerikában, és tani gyorsan terjedtek Németországban, Ausztriában és Magyarországon is. Hanish személyesen is ellátogatott ezekbe az országokba, így Magyarországon 1925-ben járt. 1912-ben már folyóirat indult *Életerő-Mazdaznan* néven, Temesvárott.⁴⁰ A személye és művei köré épülő kultuszban felfedezhető a Nietzsche filozófiájából ismert „felsőbbrendű ember” tana, és a keleti misztérium-vallások iránti újjáéledő érdeklődés. Hanish tanításában tehát nyugat és kelet keveredése figyelhető meg. Ebből a sajátos keverékből dolgozta ki tanait, és próbálta bemutatni a felsőbbrendű emberek kialakításához vezető utat. Hanish elmélete és keleti irányú érdeklődése mögött az áll, hogy meg kell találni a természet és ember létének egyensúlyát, amiről a nyugati civilizáció megfélemlkezett a tudományos és technikai fejlődés hatására.⁴¹ „Hanish azt kívánja a tanítványaitól – mely tanításának is a lényege - hogy megtanuljunk magunk olvasni a természet nyitott könyvében, és semmit se fogadjunk el ellenőrizetlenül. ne azt tanuljuk meg tehát, amit más olvasott ki belőle, az legfeljebb eszmeigerjesztő gyanánt szolgálhat, hanem magunk tanuljunk meg olvasni benne, az egyszerű, fesztelen, megadott, odaadó és elfogulatlan öneszmélet: az Intuáció által”.⁴² A tanítás alapja az önmegismerés, elméleti és testi értelemben egyaránt. Ez az alapja annak, hogy az ember megállapíthatja szervezete alapműködéseit: a légzésnek, táplálkozásnak, nemi életnek ésszerű és gondos ápolása által képességeit kifejlessze, hajlamait harmonizálja, így a mindennapi élete is tökéletesedik.⁴³ Tanítása mögött a tudományos táplálkozás tana áll, melyben a tudományos azt jelenti: ellenőrizhető, vagyis meghatározott rendszer szerint választja ki és állítja össze a táplálkozás elemeit. Elmélete szerint a helyes gondolkodás alapja, csakis a tudatosan fegyvelmezett testben gyökerezhet. Ennek ellenére a testi valóságot nem akarja a belső szellemi lét fölé emelni, „hanem a szellemiség megvalósulásának egyedüli adott eszközét látja csak benne, tehát tudatosan a legjobb szellemi kibontakozás eszközévé akarja nevelni.(...) A test tisztulásának elmaradhatatlan következménye az ízlés finomulása, az igazi teljes egyszerűség és igénytelenség mélyen boldogító és felszabadító megvalósulása felé.”⁴⁴

Madary Károly 1926-ban szakácskönyvet adott közre *Mazdaznan táplálkozás és főzés* címmel, Ő maga is a reformtáplálkozás híve és terjesztőjeként ismert. A könyv a tanok ismertetése után az egyes reform élelmiszerek és elkészítési módjuk leírásával foglalkozik. Madary kifejti a helyes táplálkozás célját, mely hozzájárul a szervezet regenerálódásához, és melynek hatására normalizálódik a test alakja és súlya. „A helyes táplálkozás által a test alakjának és súlyának

³⁸ KÖLNEI L. <http://kolnei.5mp.eu/web.php?a=kolnei&o=ghZPvkDBAC> (Letöltés ideje: 2012. november 12.)

³⁹ A „mazdaznan” szó az ó-perzsa zarthustrai nyelv ma, zda és znan szavainak egy fogalomba tömörítéséből keletkezett. Ma azt jelenti: jó, vagy isten; zda: gondolat; znan: pedig a jaznan szó rövidítése és azt jelenti: beteljesült vagy mesteri. Magyarul tehát: a mesteri, illetőleg a beteljesült jó gondolat, röviden: mestergondolat. MADARY K. 1926, 8.

⁴⁰ KOLTAY E. 2004, 65.

⁴¹ MADARY K. 1926, 5.

⁴² MADARY K. 1926, 7.

⁴³ MADARY K. 1926, 8.

⁴⁴ MADARY K. 1926, 8-9.

normalizálódnia kell, azaz a helyes táplálkozásnak az elhízott egyént éppúgy, mint az elsóványodottat normális testsúlyára és alakjára kell hoznia.”⁴⁵

A helyes táplálkozás alapelvei a mazdaznan gyógyzóban a következők: a tápanyagok megválasztása az egyes élelmiszereknek a szervezetre való hatása alapján, tehát a tápanyagok mennyiségének és minőségének, összeállításának megválasztása; az étkezés módja és beosztása; az emésztés a kiválasztás, tudatos fegyelmezése.⁴⁶ A gyógyzó alapvetően az étkezési és emésztési rendellenességekre és az ezekből származó problémákra vezeti vissza a betegséget, így elmélete szerint minden betegség valójában anyagcserezavar.⁴⁷ Hangsúlyt fektet a nyers és főzött ételek kapcsolatára, az évszakok egészségre és táplálkozási szokásokra való hatásának ismertetésére, a súlyproblémákra, a káros szenvedélyekről (kávé, dohányzás, alkohol) való lemondásra.⁴⁸ Újdonságként jelentkezik az egyéni személyiségjegyek figyelembevétel a táplálék megválasztásában:

„A túlságosan aktív-elektikus, élénkebb temperamentumú egyénnek több gyümölcsre van szüksége, míg a passzív-magnetikus egyén szervezete több főzelékféléket igényel. A passzív-magnetikus temperamentum emésztése inkább hajlik az elsavanyodásra, tehát az ebben az irányban semlegesítő táplálékot keresse, míg az aktív-elektikus szervezet a túlságosan sós kiválasztásra hajlamos, tehát a sós és túlságosan fűszeres ételeket kell kerülnie. Ha a passzív-magnetikus temperamentumú egyén túl sok gyümölcsöt fogyaszt, könnyen egyoldalúvá és ideges feszültségekkel teltté válik. [...] Tanításunk egyik legfőbb célja a temperamentumok és a gondolkodás egyoldalúságának kiegyenlítése.”⁴⁹

Madary Károly könyvének második felében az egészség számára hasznos élelmiszereket és azok elkészítési módját közli, ilyen módon szakácskönyvként is kezelhetjük, mely célja a kötet első felében vázolt elmélet gyakorlati megvalósítása. Íme két példa:

„**Töltött paradicsom:** A kivájt paradicsomok levét tojássárgájával, petrezselyemmel, hagymával, zabpehellyel vagy dextrinált, darált búzával, egy kevés sóval és paprikával félig keményre keverjük, ezzel kitöltjük a kivájt paradicsomokat, jól megolajozzuk, tűzálló edénybe egymás mellé rakjuk és körülbelül húsz percig sütjük vagy befödve párolni hagyjuk.”⁵⁰

„**Káposztapudding:** Egy jó félfaj gyalult káposztát apróra vagdalunk, leforrázzuk és esetleg a párolózacskóban megpuhítjuk. Azután egy tányérnyi főtt és passzírozott burgonyával, sóval és egy felvert tojással elkeverve, az olajjal kikent tűzálló edénybe tesszük, fent is bekenjük zsiradékkal, zsemlyemorzsát szórunk rá és jó barnára sütjük. Ugyanezt csinálhatjuk káposzta helyett apróra vagdalt vöröskáposztával, gombával, sárgaréppával, vörösréppával vagy fehérréppával. Bármelyikhez jó a paradicsommártás, a gombamártás, vagy a tejszínes tormamártás.”⁵¹

Az életreformer irányzatok hazai képviselője Bicsérdy Béla (1872-1951). Bicsérdy könyvében Bartók Ernő írt előszóban történik utalás arra, hogy a „Mester” 13 éves korától napon-

⁴⁵ MADARY K. 1926, 12.

⁴⁶ MADARY K. 1926, 13.

⁴⁷ MADARY K. 1926, 12.

⁴⁸ MADARY K. 1926, 47.

⁴⁹ MADARY K. 1926, 44-45.

⁵⁰ MADARY K. 1926, 94-95.

⁵¹ MADARY K. 1926, 98.

ta fejlesztett fizikumát, és szellemét egyaránt. 20 éves korában támadta meg az a betegség, amivel szemben a hivatalos orvostudomány tehetetlennek bizonyult. Betegsége (szifilisz egyes adatok szerint tüdőbaj) leküzdése után dolgozta ki makrobiotikus diétáját és rendszerét.⁵² A bicsérdizmus, keleti filozófiák (buddhizmus, brahmanizmus, zoroasztrianizmus stb.) alapján álló vegetáriánus irányzat. Nagy hasonlóságokat mutat a Mazdaznan tanításokkal, közvetlen hatása bizonyított.⁵³ Bicsérdy is elítélte az alkoholt, a dohányzást, és a rendszeres testmozgást hirdette. Bicsérdyre hatottak továbbá Németi Kálmán könyvei, aki hasonló nézeteket vallott a nyers gyümölcsök és zöldségek fogyasztásának fontosságáról.⁵⁴ Madary Károly, a már említett munkájában is utal Bicsérdyre, mint a *nyerstáplálkozás hirdetőjére*.⁵⁵ Bicsérdyt a nyerskosztdiéta megteremtőjeként tartjuk számon, amely mögött is meghúzódik az a gondolat, hogy az egészséges életmód hozzájárul majd az egészség megőrzéséhez és a betegség megelőzéséhez. Módszerének lényeg:

„...a vonatkozó ismeretek és magyarázott törvények betartása révén, minden ember a maga életműködésének irányítójává, - kormányzójává, „Mesterévé” avathatja magát.... könyvemben az ezen öntudati létfokozathoz vezető utat mutatom meg.”⁵⁶

Ilyen módon módszerét filozófiai alapra is fekteti. Bicsérdy diétájának alapja a méz, az aludt-tej, zöldség és gyümölcs, különösen a citrom és a dinnye. Nagy hangsúlyt fektetett a fokozatos-ságra, és kiemelte azt, hogy a túlzottan egyoldalú táplálkozás is káros. Bicsérdy személye azért is fontos, mert ő az első a magyar történelemben, aki a mai értelemben vett biotermékeket reklámozott. A Bicsérdy-sajtok nagy népszerűsége tettek szert, és hirdették a Mester módszerének lényegét. Nagy hangsúlyt fektetett a rendszeres testmozgásra, mert elmélete szerint a testi egészség hozzájárul a lelki-szellemi fejlődéshez.⁵⁷ Művei hamarosan kiadásra kerültek, Erdélyben, és Magyarországon is. Maga a Mester is megfordult Budapesten és Debrecenben is, amiről a róla szóló könyvben is beszámolnak.⁵⁸ Főbb műveiként tartjuk számon: *Az élet könyve*, *Az életművészet könyve*, *A halál legyőzése*, *Az ember hivatása* című köteteket. Tanainak terjesztéséhez Soós Gábor is hozzájárult, aki *Bicsérdy Béla, a természetes gyógy- és új életmód feltalálója* címen adta ki munkáját. Károly Sándor Bicsérdy Béla a gyilkos című pamfletjével is hozzájárult az új irányzat gondolatainak terjesztéséhez, azáltal, hogy az ellentábor lelkes szószólójaként kiadta munkáját. A bicsérdizmusra épülve a vegetáriánus életmód nagy számú követőkre tett szert. Röck Gyula, az 1930-40-es években jelentette meg értekezéseit, Rusznyák István 1932-ben könyvet írt a korszerű táplálkozásról. Bucsányi Gyula is behatóan foglalkozott a természetes gyógymódokkal. A századforduló művészvilága körében is divatnak számított a húsmentes életmód, akik többsége a keleti tanokkal is kapcsolatba került: Simay Imre szobrász, grafikus, Zajti Ferenc író, festő, Kelet-kutató, Weininger Antal orvos, jóga-oktató a legismertebb képviselők.⁵⁹

⁵² BICSÉRDY B. 1938, 3-6.; BARTÓK Ernő előszava.

⁵³ KÖLNEI L.: <http://kolnei.5mp.eu/web.php?a=kolnei&o=ghZPvkDBAC> (letöltés ideje: 2012. november 15.)
KOLTAY E. 2004, 65.

⁵⁴ KOLTAY E. 2004, 65.

⁵⁵ MADARY K. 1926, 47.

⁵⁶ BICSÉRDY B. 1938, 9.

⁵⁷ KÖLNEI L. <http://kolnei.5mp.eu/web.php?a=kolnei&o=ghZPvkDBAC> (letöltés ideje: 2012. november 15.)

⁵⁸ Soós G. 1926, 766-777.

⁵⁹ KÖLNEI L. <http://kolnei.5mp.eu/web.php?a=kolnei&o=ghZPvkDBAC> (letöltés ideje: 2012. november 15.)

Az életreformer irányzatok testértelmezési lehetőségei

A vázolt irányzatok jól mutatják az egyén testéhez való újszerű hozzáállását, mely folyamat nem kezelhető külön a polgárosodás folyamatától. A városi tömegtársadalom megjelenése, Budapest modern nagyvárossá válása a testkultúra, a testhez kapcsolódó gyakorlatokban, a higiéniai, egészségügyi viszonyok fejlődésében is kifejezésre került. Ezért nem túlzás azt mondani, hogy a testkultusz forradalma a nagyvárosi tömegtársadalom történetének fontos fejezetét jelenti. Fontos ezt hangsúlyoznunk azért, mert a városi polgárság jelenti az alternatív gyógyászat legfőbb rétegét, használóját. A fogyasztói test jelképe a jólétnek, nyomornak, diétázásnak, éhezésnek és még sok minden másnak is.⁶⁰

A 19. században megnő a test iránti társadalmi gondoskodás rendszere, amely az 1920-30-as években erősödik fel a testápolás, a testnevelés tömeges elterjedésének hatására. Ebben a környezetben megváltozott az egyén saját testével való kapcsolata, a testkultusz új alapokra helyeződött. A test társadalmi kontextusa magában rejtje a kultúra-természet, egyén-társadalom kettősségét. A test iránti érdeklődés a társadalomtörténészek körén belül elsőként az antropológia irányából indult, „akik különböző átmeneti rítusok kutatása során figyelték meg azt, hogy a test egyúttal a társadalmi szerveződések metaforájaként szolgál.”⁶¹ Ehhez a szemlélethez kapcsolódik Mary Douglas értelmezése, aki szerint „a test annak a társadalmi rendszernek az érdekében és abból közvetít információt, amelynek része. Úgy kell tekintenünk, mint amely legalább három módon közvetíti a társadalmi helyzetet, olyan terület, amelyen visszacsatolási kölcsönhatás következik be. Az által közvetíti a társadalmi struktúrát, hogy a test is annak részévé válik.”⁶²

A modern filozófia a 17. századtól foglalkozik a test értelmezésének kérdésével, amely a Descartes értelmet és testet különválasztó doktrínájával kezdődik. A középkortól a 18. századig a vallási tanokon nyugvó testkép volt az uralkodó. „Az ember testét a teremtett világ (makrokozmosz) kicsiny másának tekintették (mikrokozmosz), illetve ezzel párhuzamosan élt az a felfogás, hogy a test a lélek börtöne, amelyet megvetni, regulázni, szégyellni kellett.”⁶³ Ilyen kontextusban nem csoda, hogy az ember és teste közötti intim viszony nem alakult ki.

A 20. századig terjedő időszak kiemelkedő irányzatainak, mint a fenomenológia, pszichoanalízis, szociológia, szemiotika és a gender tanulmányok elméleteinek képviselői is kifejtik nézőpontjaikat a test értelmezésére vonatkozóan.⁶⁴ A test elméletének fejlődését Brian S. Turner foglalja össze a 19. századtól napjainkig. Azokat a társadalomtudományi irányzatokat sorolja fel, melyek kialakították sajátos elméletüket a test értelmezésére. Tanulmányában így kiemeli: a *filozófiai antropológiát*, mely a test ontológiájának kérdéseit fejtegeti (kultúra és természet viszonya); a *fenomenológiai antropológiát*, melynek alap tézise, hogy az emberben három karaktert különít el: a testet, a szellemet és a lelket; a *klasszikus szociológiát* és *társadalomelméletet*, melyben a történeti nézőpont az elsődleges, egészen a modern és jelen kor testkultúrájának elemzéséig.⁶⁵

Marcel Mauss francia szociológus „testtechnikákról” írott tanulmányában a testet olyan feleletként kezeli, amelyen a test használatával kapcsolatos társadalmi elvárások fejeződnek ki. Ennek tükrében vizsgálja a járás, úszás módjainak változását, és arra a megállapításra jut, hogy az utánzás folyamata tartja fenn a test használatának mikéntjét. Az ember számára az elsődleges

⁶⁰ O'NEIL, J. 1985, 7- 17., 93.

⁶¹ MOHÁCSI G. 2002, 34.-35.

⁶² DOUGLAS, M. 2003, 108.

⁶³ S. SÁRDI M. 2002, 309.; BORDO, S. 2009.

⁶⁴ WELTON, D. 1999, 1-7.

⁶⁵ TURNER, B. S. 1997, 7-31.

szerszáma a teste, ilyen módon alkalmassá válik arra, hogy a társadalmi integráltságra is felhívja a figyelmet, rávilágítson a kulturális különbségekre. Kiemeli azt, hogy másként használják a testüket az egyének az egyes életkorokban, élethelyzetekben, létfenntartási helyzetekben.⁶⁶

Az ember a saját testéhez az elfogadott kulturális normáknak megfelelően viszonyul⁶⁷, mely Pierre Bourdieu megállapítása szerint, nyelvként is kezelhető. „A »személyiség« valamennyi megnyilvánulása közül a test, az észlelhető forma, amely benyomást kelt (...), a test fejezi ki legadekvátábban az úgy nevezett személyiség »mélyrétegeit«, »természetét«. A test tehát nyelvként viselkedik, olyan nyelvként, amelyet nem annyira mi beszélünk, mint inkább rólunk mond valamit, a természet nyelvként viselkedik, mert lényünk, lényegünk legmélyebbre teremtett, egyszersmind legigazabb (hiszen tudatos módon a legkevésbé ellenőrzött s egyben a legkevésbé ellenőrizhető) tartozékát tárja fel.”⁶⁸

A test fölötti kontroll kérdésének vizsgálatára Michel Foucault irányította a figyelmet, akik a strukturalista filozófia meghatározó alakja, aki Nietzsche test és büntetés kapcsolatáról alkotott nézeteit fejleszti tovább. A testtel kapcsolatos kutatásokat új alapokra helyezi, mikor annak értelmezési és megközelítési aspektusait a politikai szféra, a büntetés, felügyelet, a társadalmi kontroll, a deviancia keretein belül jelöli ki.⁶⁹

Mindezek következtében beszélhetünk kulturális testképről, mely mindazokat a jegyeket és értelmezési kereteket viseli magán, melyek a közösségi normáknak megfelelnek. Ez generálja azt is, hogy a közösség teljes jogú tagja csak az lehet, aki a csoport ideáinak megfelelően gondolkodik a saját és mások testéről. Az egységes nézőponthoz történő alkalmazkodás azt is eredményezi, hogy a csoport összetartozását erősítse, a kívülállóktól, az „avatatlanoktól” még jobban elhatárolja magát.⁷⁰ Ilyen módon a „másokról” kialakított kép is konstruálható, melyekből kirajzolódnak azok a testi, fizikai tulajdonságok, melyek az elutasítás, az elkülönülés kiindulópontjává válnak.⁷¹ Történhet ez azért, mert a „testi megjelenés, a test mint szimbolikus jelentések hordozója mindig is fontos eleme, szabályozója volt az én kiterjesztésének és határainak, a társas és társadalmi kapcsolatoknak.”⁷² Azt is mondhatjuk a test a posztmodern értelmezésben az én konstitutív részévé vált, egy olyan talajként jelentkezik, amelyre az egyéni identitás-narratívumok építhetők.⁷³

Az életreformer irányzatok jól példázzák, hogy az egészségügyi változások, betegségkezelési eljárások során az egyének újraértelmezik testüket. Ennek ismeretében megállapítható, hogy az „emberi testek nem »születnek«, nem a »természet« adományai, hanem konstrukciók, amelyek a létrejött társadalom jelentésadás, szimbolizációs tevékenységével függ össze.”⁷⁴ Az, ahogyan az egyének saját testüket kezelik és vélekednek róla társadalmi és történelmi kontextusokban vizsgálendő. Az ember fizikai megjelenése, mint adott jelenség, egyben olyan kutatási terület, melynek vizsgálata során egy társadalmi csoport saját (és másokhoz) kapcsolódó testértelmezési lehetőségeire fény derül. Az emberi test értékelési perspektívái individuális, társadalmi (közösségi) és politikai keretben jelölhetők ki.⁷⁵

⁶⁶ MAUSS, M. 2000, 425-446.

⁶⁷ A kultúra testképe összefüggésben áll a betegségek és gyógyítások értelmezési lehetőségeivel és a betegség többé-kevésbé megállapított háttérével, a betegség okával. IANCU L. 2010, 184.

⁶⁸ BOURDIEU, P. 1978, 151-152.

⁶⁹ CSABAI M. — ERŐS F. 2000, 35-36.; FOUCAULT, M. 1990, 1996.

⁷⁰ vö. O'MATHURA — LARIMORE 2009, 38.

⁷¹ CSABAI M. — ERŐS F. 2002, 11.

⁷² CSABAI M. — ERŐS F. 2002, 10.

⁷³ Ez az elmélet Antony Giddens nevéhez kapcsolódik, aki az 1991-ben években megjelenő munkájában fejti ki nézeteit. Ezt idézi: CSABAI M. — ERŐS F. 2002, 10.

⁷⁴ CSABAI M. — ERŐS F. 2002, 7.

⁷⁵ HUGHES-SCHEPER, N. — LOCK, M. 1987, 6.

A vizsgált korszak fogyasztói társadalomban az ideális testkép közvetítő közege a tömegkommunikáció körébe tartozó reklámok, napilapok, melyek sugallják, hogy a test fölötti kontroll megvalósítható, sőt ehhez tanácsokat is adnak.

Összefoglalás

A 19. század végén, 20. század elején a modern testideál kialakulásának lehetünk tanúi. A test feletti kontroll, a testi fegyelmezés a orvostudomány fejlődésével, a közegészségügyi, higiéniai változásokkal áll párhuzamban, melyek az egészséges életmód jelszavával új testideált teremtett. Az ember saját testéhez való viszonyulást nem kezelhetjük külön az egészségre-betegségre vonatkozó szemléletmódoktól, melyekre történelmi és társadalmi változások is hatnak. A test, mint társadalmi konstrukció kutatása a társadalomtudományokban távolra nyúlik vissza. Jelen dolgozatomban arra törekedtem, hogy ezt a képet tágítva, az orvostudomány, orvostörténeti változások keretén belül vizsgáljam. Erre alkalmas területnek bizonyultak az alternatív gyógyászat körébe tartozó életreformer irányzatok, melyek olyan sajátos egészségmegőrző, betegségek-kezelő módszereket dolgoztak ki, amelyekben a test, mint új társadalmi értékek hordozójaként jelenik meg.

Az test elnyomása helyett az arról való gondoskodás formája követhető nyomon. Ez a folyamat nem választható külön a polgárosodás folyamatától, a szabadidő újfajta eltöltésétől – melyben különös hangsúlyt kapott a test ápolása és az egészséges életmód kialakítása, a karcsú, csinos, fiatalos, sportos test formálása, melynek modelljébe érhető módon nem fért össze a csonkításon alapuló gyógyeljárásokkal - a divat, az egészségügy területén bekövetkező változásoktól, az urbanizálódástól, mely megteremtett egy olyan társadalmi réteget, akik nyitottak voltak az alternatívának nevezett gyógymódok iránt. Az említett eljárások népszerűsítését felvilágosító kötet kiadásai, tanulmányok sora vállalja magára. A tömeg meghódítását, viszont a hirdetések, reklámok világában kell keresnünk.⁷⁶

⁷⁶ A képeket, hirdetéseket mellékletben közlöm, melyeket a Vasárnapi Újságból válogattam. Tisztában vagyok ennek kereteivel és korlátaival, így véletlenszerűen válogattam ki azokat, melyekről úgy gondolom alátámasztják állításaimat.

Képek

Vasárnapi Ujság 52. évf. 20. sz. (1905. május 14.) <http://epa.oszk.hu/00000/00030/02679/pdf/> (letöltés ideje: 2012. november 14.)

Mindenütt, minden gyógyszertárban kapható.

A hasban és az uton nélkülözhetetlen szernek van
elismerve

Thierry A. gyógyszerész balzsama.

Legjobb hatású rossz emésztésnél és a vele együtt fellépő betegségeknél, mint felbőgös, gyomorégés, székrekedés, sav képződés, teltség érzete, gyomorgöres, étvágytalanság, katarrhus, gyulladás, gyengeségi állapot, felfuvódás stb., stb. Működik mint görcs- és fájdalomcsillapító, köhögést szüntető, nyálkaoldó és tisztító szer.

Postán legkevesebb szétküldés 12 kis vagy 6 nagy üveg 5 K költségmentesen, 60 kis vagy 30 nagy üveg 15 K költségmentesen netto.

Kicsinybeni eladásnál a raktárakban 1 kis üveg ára 30 fillér, 1 ketős üveg 60 fillér.

Ögyeljünk az egyedüli törvényileg bejegyzett zöld apáca védjegyre: «Ich dien.» Egyedül ez valódi.

Ezen védjegy utánzása, valamint más törvényileg nem engedélyezett, így forgalomba nem hozható balzsamgyártmányok viszonteladása törvényileg tilva van. 10547

Egyedüli valódi
BALZSAM
«Védangyal» gyógy-
tárból THIERRY A.
Pregrada-ban,
Rohitsch-Sauerbrunn
mellett.

Vasárnapi Ujság 52. évf. 18. sz. (1905. április 30.) <http://epa.oszk.hu/00000/00030/02677/pdf/> (letöltés ideje: 2012. november 14.)

„FAKIR“

soványít, karcsuvá tesz, szívéről, hasról és csípőről a hajat eltünteti, miáltal a természet előbbi alakját visszanyeri. Apasztó-sók szerencsés összetétele lévén, gyors hatású és ártalmatlan. Számos hálanyilatkozat! **Ára 8 korona.**

Használat előtt. **Utasítással** Használat után 10725

KISS M. gyógyszerésztárában, TISZA-D O B.

Vasárnapi Ujság 1888. 35. évf. 40. sz. szeptember 30. <http://epa.oszk.hu/00000/00030/01804/pdf/> (letöltés ideje: 2012. november 14.)

VERA-FORRÁS

Véghlesen, Zólyom megyében

Magyarország kitünő új savanyuvize,
kapható BRÁZAY KÁLMÁN
nagykereskedőnél és főraktárosnál, Budapes-
ten, IV., Múzeum-körút 23. szám alatt,
**a vidéki városokban és minden na-
gyobb fűszerkereskedésben, valamint
a forráskezelősnél**
vasut-, posta- és távirtda-állomás Véghles-Szaltna
(Zólyom megye).

A véghlesi „VERA-forrás” vizét Dr. Lengyel Béla egyetemi r. tanár és az ásványvíz vegyelemző intézet igazgatója elemezte és szén-savas alkalis vasas savanyu-
viznek találta, a mely tisztasága és nagy meny-
nyiségű szén-savas natrium, szén-savas vas és
szén-savas mész tartalma által, a legtekintélyesebb
orvosok véleménye szerint **gyomor-bajoknál, tul-
ságos gyomorsav, gyomorégés, gyomorgöres,
idült gyomortakár, idült hörg- és gégehurtnál,
vérszegénység (sápkór) és ebből eredő ideges-
ségnél, görvélkór, hólyaghurut, húgyhomok
és húgykő stb. bajoknál igen előnyösen használható,
valamint **üdítő viznek** is egyedül, borral vagy cognak-
kal stb. keverve, kitünően megfelel, a bort nem festi.**

A modern elvek szerint berendezett forrás, közvetle-
nül a trachyt-sziklából fakad és igen bővizű; szerves
anyagtól és talajviztől egészen ment, s a környék lakó-
sai emberemlékezet óta **gyógyvizet** és **üdítő**
mint a leghathatósabb italt élvezik.

A töltötés nem mint más ilyen forrásnál vagy sa-
vanyuvíz-kutaknál szivattyúsás hanem közvetlen az
erős lefolyás által történik. Az üvegek a lehető legjob-
ban vannak dugaszolva és töltötésök a legrondosabb.

Vasárnapi Ujság 1890. 37. évf. 17. sz. április 27. <http://epa.oszk.hu/00000/00030/01886/pdf/> (letöltés ideje: 2012. november 14.)

Szt.-Margitszigeti gyógyfürdő Budapest.

35° R. meleg artézi kénes forrás, nagyszerű fürdőház, porcellán-, márvány-, kád- és köfürdők zuhanykészülékkel, villamos fürdők.
A szt.-margitszigeti hévíz mint fürdő, vagy belsőleg, vagy belégzésre
kitünő eredménnyel használtatott a következő kóralakok ellen:
**Csúsz, zsúbak, idült kútegek, külsértések után fellépett
izzadmányok, ugyszintén hashártyalob és méhbántalmakkal
járó izzadmányok, görvöl és bujakór, máj-, gyomor-, bél-
bántalmak, idült székrekedés, hólyaghurut, női bántalmak,
garat-, gége-, tüdőhurut, hűdések és idegbántalmak.**
Utóbbiak ellen a villamos fürdők alkalmazattak meglepő sikerrel.
A szigeten nagyszerű pormentes sétányok, ritka szépségű virágker-
tészet, 300 minden kényelemmel berendezett szoba, társalgási terem bel-
és külföldi hírlapokkal ellátva, posta, telefon távirtda-összeköttetéssel,
gyógyszertár, hol mindenemű ásványvíz is kapható.
Rendelő fürdőorvos: **Dr. Bauer Antal**, főhercegi udvari orvos.
Naponta katonai- és népzene. Hajóközlekedés a fővárossal felőránként.
Külföldi hírlapokkal ellátva, posta, telefon távirtda-összeköttetéssel,
gyógyszertár, hol mindenemű ásványvíz is kapható.
Rendelő fürdőorvos: **Dr. Bauer Antal**, főhercegi udvari orvos.
Naponta katonai- és népzene. Hajóközlekedés a fővárossal felőránként.
Külföldi hírlapokkal ellátva, posta, telefon távirtda-összeköttetéssel,
gyógyszertár, hol mindenemű ásványvíz is kapható.

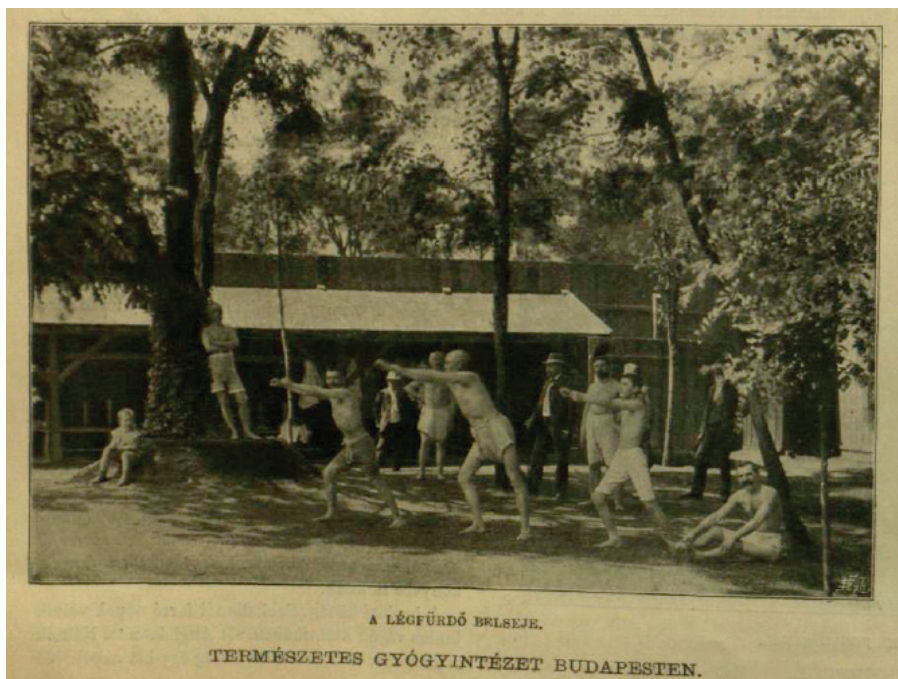
Fürdő, menetjeggyel egrútt váltva és fürdő-bérletnél mérsékelt ár. A szigeten lakó fürdővendégek a fürdő- és menetjegynél
előnyben részesítetnek. Fürdő-idény tartama május 1-től október 1-ig. Lakások megrendelése a szigeten a felügyelőszéki irodában.

4199

Szt.-Margitsziget gyógyfürdő felügyelőszéke Budapest.

Test Reprezentációk

Vasárnapi Ujság 48. évf. 27. sz. (1901. július 7.) <http://epa.oszk.hu/00000/00030/02478/pdf/> (letöltés ideje: 2012. november 14.)

Vasárnapi Ujság 1888. 35. évf. 39. sz. szeptember 23. <http://epa.oszk.hu/00000/00030/01803/pdf/> (letöltés ideje: 2012. november 14.)

Vasárnapi Ujság 55. évf. 17. sz. (1908. április 26.) <http://epa.oszk.hu/00000/00030/02836/pdf/> (letöltés ideje: 2012. november 14.)

BRÁZAY SÓSÓRSZESZ-SZAPPAN

Tiszta keze, okos esze van annak, aki a Brázay Sósórszesz-szappant használja!

A híres Brázay sósórszesz-szappanban is megőrül az egész bőrületre és izomszatra általánosan ismert hatáskai s ezért mindenki, ki magáé és családja egészségét szívén hordja, a mindennapi mosakodásnál csak a Brázay sósórszesz-szappant használjon.

Kapható illatszerek-nél, gyógyszárakban, drogériákban, ugyancsak minden főnem és előkelő üzletben.

Vasárnapi Ujság 56. évf. 20. sz. (1909. május 16.) <http://epa.oszk.hu/00000/00030/02892/pdf/> (letöltés ideje: 2012. november 14.)

Anyák, óvjátok gyermekelleteket a hátgerincvelgörbüléstől !!

Nincs többé elgörbült test!

Ha az én ntől nem ért, a legismertebb orvosok által ajánlott Orthopéd-támasztó fűzőmet használja. Mesésen könnyű és hygienikus! Vattazás nélkül elfűdi az egész elgörbülést. Ferdén növére hajlandó iskolás gyermekeknek nélkülözhetetlen mentő- és óvóeszköze! 30 éve fennálló testgyógyászati műintézetemben a legtekélyesebb technikai kivitelben és mérsékelt árak mellett készülnek, továbbá: egyenesítők, járókészülékek, málabak és műkezek, cs. és kir. szab. KELETI-féle sérvkötők, haskötők.

Uj! Gummi-görcsérharisnyák varrat nélkül, valamint a betegápoláshoz szükséges eszközök. — Képes árjegyzék ingyen és bérmentve

KELETI J. orvos-sobészki műszerek és gummiáruk-gyára : : :
Budapest, IV., Koronaherezeg-utca 17. szám.

Bibliográfia

- ANTALL József 1964. „A homeopátia tegnap és ma”: Természettudományi Közlöny 11, 518-520.
- ANTALL József 1969. „Homoeopathy and medical education in Hungary”: Orvostörténeti Közlemények 51-53, 99-114.
- BENCZE József 1957. „Az empirikus doktorkodásról és annak kézíratairól”: Orvostörténeti Közlemények 6-7, 212-274.
- BICSÉRDY Béla 1936. A halál legyőzése. [K. n.] [H.n.]
- BOURDIEU, Pierre 1978. „Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről”: BOURDIEU, Pierre (szerk.): A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése, Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest, 151-165.
- BUGYI Balázs 1977. „Priessnitz-féle hidegvízkezelés korai hazai története”: Orvostörténeti Közlemények 81, 89-95.
- CSABAI Márta — ERŐS Ferenc 2002. „Előszó”: CSABAI Márta — ERŐS Ferenc (szerk.): Test-bezsedék Köznapi és tudományos diskurzusok a testről. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 7-10.
- CSOMA Borbála 2002. „Magyar fürdővendégek a gräfenbergi vízgyógyintézetben, Egy csehországi fürdő mindennapjai magyar szemmel”: Korall 7-8, 78-95.
- DEÁKY Zita 2002. A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban. Osiris Kiadó, Budapest.
- DOUGLAS, Mary 2003. Rejtett jelentések, antropológiai tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest.
- FOUCAULT, Michel 1990. Felügyelet és büntetés, A börtön története. Gondolat Kiadó, Budapest.
- FOUCAULT, Michel 1996. A szexualitás története. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- FÜSTI MOLNÁR Sándor 1983. Egészségünk útja, Az egészségnevelés Szakkönyvtára 13. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- GORTVAY György 1948. A magyar közegészségügy állapota és az egészségügyi fejlődés útja az utolsó évszázadban. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- HARDI István 1959. „A psychotherapia fejlődéstörténete”: Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 13, 161-178.
- LANCU Laura 2010. „Világkép, vallás és betegség Magyarfaluban”: Pócs Éva (szerk.): Mágikus és szakrális medicina, Tanulmányok a transzcendensről VII. Balassi Kiadó, Budapest, 184-200.
- KAPRONCZAY Károly 2010. Az orvostörténelem századai. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- KESZEG Vilmos - CZÉGÉNYI Dóra (Szerk.): „Korok, kórok, kontextusok”: A beteg ember, Betegségek, betegek és gyógyítók. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 423-458.
- KESZEG Vilmos 2011. A történetmondás antropológiája. Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

- KÓCZIÁN Mária — KÖLNEI Livia 2003. Homeopátia Magyarországon 1820-1990. Noran Könyvkiadó, Budapest.
- KOLTAY Erika 2002. „A természetgyógyászat és a népi orvoslás kapcsolata”: BARNÁ GÁBOR — KÓTYUK ERZSÉBET (szerk.): Test, lélek, természet, Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből. SZTEI., Szeged, 167-171.
- KOLTAY Erika 2004. „History of alternative medicine in Hungary in 19th and early 20th century”: Orvostörténeti Közlemények 188-189, 57-68.
- KÓSA László 1999. Fürdőélet a Monarchiában. Holnap Kiadó, Budapest.
- KÖLNEI Livia 2006. „Az alternatív orvoslás kezdetei Magyarországon”: Orvostörténeti Közlemények 196-197, 35-77.
- KÖLNEI Livia 2010. „A gyógytestgyakorlat különböző betegségekben hatalmas gyógyszer és a kornak égető szüksége, A gyógytorna a XIX. századi Magyarországon”: Három orvostörténetész köszöntése. John Béla Alapítvány — Magyar Orvostörténelmi Társaság Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár — Magyar Tudománytörténeti Intézet. Budapest, 125-134.
- MADARY Károly 1926. Mazdaznan, táplálkozás és főzés. Rózsavölgyi és Társa, Budapest.
- MAGYARI-KOSSA Gyula 1929-1940. Magyar orvosi emlékek, I-IV. Budapest.
- MAUSS, Marcel 2000. „A test technikái”: MAUSS, Marcel: Szociológia és antropológia. Osiris Kiadó, Budapest, 425-446.
- MUND Katalin 2007. „Hol húzódnak a tudományosság határai?»: PÓCS ÉVA (szerk.): Maszk, átváltozás, beavatás. Balassi Kiadó, Budapest, 29-48.
- O'MATHÚNA, Dónal — LARIMORE, Walt 2009. Alternatív medicina. Harmat Kiadó, Budapest.
- O'NEILL, John 1985. Five bodies, The human shape of modern society, Cornell University Press, Ithaca — London.
- OLÁH Andor 1986. „Újhold, új király.” Gondolat Kiadó, Budapest.
- PIETRONI, Patric 1992. „Relationship between general practice and complementary medicine” British Medical Journal 305, 564-566.
- S. SÁRDI Margit 2002. „»Az ember kis világnak neveztetik«, A testkép változása a középkortól a 18. századig”: PÓCS É. (szerk.): Mikrokozmosz - makrokozmosz. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Balassi Kiadó, Budapest. 307-319.
- SCHULTHEISZ Emil 1997. Az orvoslás kultúrtörténetéből. Tájak – Korok – Múzeumok Egyesület — Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest.
- SOÓS Géza 1926. Bicsérdy Béla, A természetes gyógy-és új életmód feltalálója. [k.n.], Nagyvárad.
- SPEILMANN József 1979. „Történelmi reflexiók a népi orvoslás és az orvostudomány viszonyáról”: Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 11-12, 35- 49.
- SZUMOWSKI Ulászló 1939. Az orvostudomány története. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat kiadása, Budapest.
- TURNER, Bryan S 1997. „A test elméletének újabb fejlődése”: FEATHERSTONE, Mike —

HEPWORTH, Mike — TURNER, Bryan S.: A test, Társadalmi fejlődés és kulturális teória. Jászöveg könyvek, Budapest, 7-40.

VEREBÉLYI Kincső 2005. Minden napok – jeles napok. Timp Kiadó, Budapest.

Internetes hivatkozások

BORDO, Susan 2009. „A karcsú test olvasata”: Apertúra 2, <http://apertura.hu/2009/tel/bordo>

HUGHES-SCHEPER, Nancy — LOCK, M. Margaret 1987. „The Mindful Body, A Pholegomenon to Future Work in Medical Antropology”: *Medival Anthropology Quarterly* 1, 6-41. <http://www.jstor.org/stable/648769> (letöltés ideje: 2012. augusztus 27.)

MOHÁCSI Gergely 2001. „Szép, erős, egészséges, Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében”. *Korall* 7-8, 34-55. <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00005/pdf/03mohacsi.pdf>

WELTON, Donn (szerk.) 1998. *The body. Classic and Contemporary Readings*. Oxford, Blackwell. http://books.google.hu/books?id=XLyIgbIAyekC&printsec=frontcover&dq=donn+welton+the+body&hl=hu&ei=Dtw-2TYr3Mcq08QOKsMXjDA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCYQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false

Ez a lap üres

Ez a lap üres

***IRODALOM-
TUDOMÁNY***

Ez a lap üres

BOCSKAY ZSÓFIA FLÓRA

Szlavisztika BA, orosz szakirány, II. évfolyam

A shakespeare-i elemek módosulása és megőrzése Turgenyev *A puszta Lear királya* című elbeszélésében

I. Bevezetés

Ivan Turgenyev 1870-es elbeszélését, *A puszta Lear királyát* Zöldhelyi Zsuzsa több alkalommal is az író egyik legnagyobb műveként említi. Mégis csak igen csekély számú magyar nyelvű tanulmány foglalkozik Turgenyev ezen kispórái művével, és a monográfiák is éppen csak említést tesznek róla. Ez a kevés szakirodalom is elsősorban az elbeszélésben megjelenő mitológiai elemeket tárja fel. Dolgozatomban a Lear királyi sajátosságok, elsősorban az egyes karakterek átvételét, módosítását, és ezeknek lehetséges okait vizsgáltam. Turgenyev ebben az esetben nem a társadalmi kérdésekre, hanem az orosz jellemre mint problémára mutat rá. A kérdés az, hogy a tipikus karakterek, vagyis a minden korban és környezetben létező shakespeare-i jellemek hogyan és miért módosulnak Turgenyev interpretációjában.

A dolgozat alapjául a 2011/12. tavaszi félévben megtartott *Orosz irodalom magyar és világirodalmi kontextusban* kurzuson elhangzott referátumom szolgált. A kurzus oktatója és a dolgozat konzulense Dr. Dukkon Ágnes tanárnő volt.

II. *A puszta Lear királya* - az elbeszélés és a drámai mű kapcsolata

Turgenyev elbeszélését keret zárja körül, amely az első elbeszélő szintjét jeleníti meg. Az első elbeszélő közli az olvasóval a shakespeare-i történet elmondásának apropóját: egyetemi diáktársak beszélgetnek egy téli estén, amikor szóba kerül, hogy ki milyen shakespeare-i hőstípusokat ismer. A házigazda áll elő a legmeghökkenőbb történettel: valaha, még gyerekkorában ismert egy Lear királyt, és így jutunk el a második elbeszélő szintjére, amikor Dmitrij Szemjonovics visszaemlékezik a tizenöt éves korában történt tragikus esetre.

Az első részben az elbeszélő részletesen leírja Harlov megjelenését és jellemét. Martin Petrovics Harlov hatalmas termetű ember, a hangja erőteljes, lassan és nehezen lélegzik, de a járása nesztelen. Egyszóval egy monumentális alak, „herkulesi erejéről” legendák keringenek a faluban (például legyőzött egy medvét, átdobott egy parasztot a kerítésen – tyelegástul). Azt hihetnénk, hogy Harlov büszke hatalmas fizikai erejére, de nem ezzel kérkedik, hanem a társadalomban betöltött helyével, származásával és a józan eszével. Innentől Harlov jellemzése ironikus felhangot kap: ez a hatalmas, tekintélyes ember, aki megköveteli másoktól a feltétlen tiszteletet, valójában műveletlen és buta. Folyton „vséd” óséről, a nagy Harluszról beszél, aki Vak Ivan Vasziljevics idején érkezett Oroszországba, s hiába próbálják neki elmondani, hogy sosem létezett ilyen nevű fejedelem, ő erre csak így felel: „*Вру еще! (...) коли я говорю, стало оно так!*” („*Ne hazudj! Ha én valamit mondok, az úgy is van!*”)² A csúfolódások nem érhetnek nála célt, ez az óriás egyszerűen „serdületlennek” tartja a többi embert,

¹ http://az.lib.ru/t/turgenev_i_s/text_0130.shtml (Utolsó letöltés: 2012. november 5.) (A továbbiakban az orosz nyelvű idézetek esetében az idézett oldalon szereplő szöveget használtam.)

² TURGENYEV 1958, 280-343. (Áprily Lajos ford.) A továbbiakban is ezt a fordítást használtam.

biztos önmagában, és nem fél senkitől. Nevetve, hetykén kérdi Natalija Nyikolajevnát, az elbeszélő anyját: „*Разве мне могут что сделать? Где такой человек на свете есть?*” („*Talán bánthat engem valaki? Hol van olyan ember a világon?*”), ezzel előrevetítve tragikus véget érő sorsát.

A második részben megismerhetjük Harlov helyzetét a kívülállók szempontjából. Fontos hangsúlyozni, hogy Natalija Nyikolajevna, az elbeszélő anyja nagybirtokos, vele szemben Harlov pedig csak egy egyszerű kisbirtokos. Ez azért lényeges, mert Harlov – bár korlátlanul rendelkezik családjá és parasztjai fölött – a földi szinten nem áll a hierarchia csúcsán, ezt azonban büszkeségétől elvakulva nem képes belátni. Natalija Nyikolajevna „sokat megenged” Harlovnak, de csak azért, mert úgy érzi, hogy adósa kisbirtokosának, egyszer ugyanis Harlov megmentette az életét. Olyannyira hálás neki, hogy megházasítja, idősebbik lányát beírta egy közeli nevelőintézetbe, majd őt is férjhez adja – a nagybirtokos asszony azonban nem veszi észre, hogy jó szándékú cselekedetei végül mindig rossz véget értek. Natalija Nyikolajevna és Harlov viszonyának leírását a harmadik fejezetben is folytatja az elbeszélő: kölcsönösen egymás jótevőinek érzik magukat, és mindkettőt érdek fűzi a másikhoz. Harlov azt hiszi, hogy sorsának szerencsés alakulását a földbirtokosnőnek köszönheti, Natalija Nyikolajevna pedig úgy gondolja, hogy nem becsülheti alá egy ilyen ember támogatását, és biztonságban érzi magát Harlov mellett, akiről tudja, hogy ha kellene, egy egész parasztsereggel szembeszállna érte. Mindemellett Natalija Nyikolajevna őszintén és mélyen megbízik Martin Petrovicsban, fontos kérdésekben kéri ki a tanácsát.

A következő részben az ironikus hangvétel melankóliával társul: ez az óriás, aki szeret hencgni felmenőivel, az 1812-ben véghezvitt hőstetteivel, néha mélyen elszomorodik, és bezárkózik a szobájába. Harlovot élet és halál kérdései gyötrik, ez a hatalmas ember valójában tehát nagyon is fél: retteg a mulandóság gondolatától. Ezt a nyomasztó érzést azonban hirtelen és könnyedén képes magáról lerázni, s a következő pillanatban már mit sem törődve a halállal füttyörészni kezd, befogat a drozskijába, ezt a furcsa viselkedést pedig az elbeszélő (Turgenyev) egyszerűen Harlov orosz mivoltával magyarázza. Ezt követően megismerkedünk Harlov sógorával, Bicskovval, akit csak Szuvenirnek neveznek – senki sem tudja, hogy miért. Szuvenir mindenütt ott van, és folyton csipkelődik, mintha joga lenne másokat sértegetni. Szavaiban azonban mély igazság rejlik: ő az egyetlen ember, aki ki meri mondani, hogy testvére, Martin Petrovics feleségének haláláért valójában Harlov maga a felelős.

Miután az elbeszélő hosszasan, több fejezeten keresztül jellemzi Harlovot, a hatodik részben leírja megismerkedését a kisbirtokos családjával. Csak az idősebbik lány, Anna van otthon. Annát Natalija Nyikolajevna nem szíveli, pedig ő maga gondoskodott az intézetben való elhelyezéséről és a házasságáról. Harlov idősebbik lánya rideg, lenéző, és mindenki fél tőle. Anna bemutatását férje, Szljotkin leírása követi. Az ő neveltetéséről ugyanúgy Natalija Nyikolajevna gondoskodott: taníttatta az ügyvivője árván maradt fiát, s neki köszönhetően egyre jobb iskolákba került, s legvégül elvehette Martin Petrovics idősebbik lányát. Annak ellenére, hogy Natalija Nyikolajevna gondoskodott róla, mindig lekezelően bánt a fiúval. Szljotkin állandóan elégedetlenkedik, kesereg, és irigykedik a rangban felette állók pénzére és hatalmára.

Ekkor jelenik meg az úton Jevlampija Martinovna, a kisebbik lány. Más jellegű szépség, mint Anna: „monumentálisabb benne minden”, vagyis hiába szelídebb első ránézésre, az apja természetét örökölte. Natalija Nyikolajevna őt is meg akarja házasítani, és Zsitkovot, egy szolgálaton kívüli őrnagyot szán Jevlampija számára. Zsitkovot az elbeszélő egy lóhoz hasonlítja, és kimondja: „*Он едва разумел грамоте и очень был глуп...*” („(...) alig tudott írni-olvasni, és nagyon ostoba volt...”)

Csak késleltetve, a szereplők részletes ábrázolása után olvashatunk a bonyodalomról: Harlov korán megjelenik a nemesasszony birtokán, és megkéri őt, hogy küldje el Dmitrijt a végrendelete

kihirdetésére. Érdekes, hogy korábban az elbeszélő megemlíti, hogy Natalija Nyikolajevna tanúnak hívta Harlovot saját végrendelete elkészítésekor. A földbirtokos asszony azonban tisztában van társadalmi és jogi helyzetével, tehát teljesen ésszerű döntést hoz a kérdésben. Harlov viszont, akit folyamatosan gyötör a halál gondolata, egy álomlátás miatt dönt a testamentum elkészítéséről. Álmában fekete csikó jelent meg, ami megrúgta a bal karját, és ebből közelgő halálára következtet. Harlov úgy gondolja, hogy – Lear királyhoz hasonlóan, és itt ér közös pontjára a két történet – lemondhat úgy a hatalomról, hogy a haszonélvezetben részesül, vagyis kényelmesen élhet tovább házában, és leányai feltétlenül engednek majd kérésének. Natalija Nyikolajevna megpróbálja figyelmeztetni, de a mindig makacs óriás nem hallgatja meg az asszonyt, úgy gondolja, hogy ebben az esetben is teljesítik a parancsát. Azzal magyarázza döntését, hogy el akarja érni, hogy leányai háládatosságot érezzenek iránta „ezért a nagy kegyért”, amit velük szemben gyakorol, és hogy akaratát minden ellenkezés nélkül teljesítsék, tette tehát nem önzetlen cselekedet, döntését nem a szeretet vezérli, csak a kényszer, hogy ismét bizonyíthassa omnipotenciáját mindenki fölött.

A tizenegyedik fejezet egyfajta enumeráció, az eseményre érkező különböző társadalmi rétegből származó, más-más foglalkozású emberek leírása. Karikatúrához hasonló módon ad képet a korabeli orosz pópáról, rendőrfőnökről, hivatalnokról. Egy-egy mondatban, mellékes megjegyzésként kiemeli jellegzetes tulajdonságaikat, életüknek egy fontos pontját, történetét. A pópának szomorú arca van, bánatosan ücsörög a fogadószobában, köntöse alól zsírozott csizmák lógnak ki, amelyek örömtelen és küzdelmekkel teli életről vallanak, tehát – mondja az elbeszélő – az egyházközsége nagyon szegény. A mellette ülő kerületi rendőrfőnök kövér, ápolatlan külsejű ember, arcán vidám, de közönséges mosollyal. Nagy „baksisvadász” hírében áll, s nemcsak az urak, de a parasztok is nagyon kedvelik. Gúnyosan tekint körbe az egybegyűlteken, nevetségesnek tartja az egész „procedúrát”, és voltaképpen csak egyetlen egy dolog érdekli: a közeledő pálinkás tízórai. Mellette a közjegyző foglal helyet. Szikár ember, kissé divatja múlt szakállal, láthatóan nagyon fontos embernek érzi magát, le sem veszi a szemét Martin Petrovicsról, „egész lelkével részt vesz” a testamentum kihirdetésében. Természetesen ő a kormányzás vezető szabadkőművese. Látható tehát, hogy az elbeszélő erősen sztereotipizált jellemzést ad az egyes foglalkozások képviselőiről, és a karikatúrisztikus külső ábrázolásból tér át a belső jellemzésekre, illetve a torz külső egyértelműen negatívan határozza meg az adott személy jellemét, életét.

A következő fejezetben írja le magát a procedúrát. Erről a dolgot későbbi részeiben részletesen lesz szó, hiszen – ahogy a shakespeare-i drámában is – ennél a pontnál mutatkozik meg a szereplők valódi jelleme. Ahogy Harlov kihirdeti, hogy mely vagyontárgyak melyik lányára szállnak, Anna, az idősebbik nővér a földig borul, de Jevlampija csak felszólításra hajt főt az apja előtt. A fejezet végén a lányok Harlovhoz rohannak, és „csókolni kezdik a könyöke fölött” apjukat, de „a válláig nem érnek fel”. Nemcsak fizikai nagyságra utal itt az elbeszélő: Harlov alapvetően a jóra fogékony, nem rosszakarátú ember. Helyesen akar eljárni, és igazságosan szeretne dönteni, de elköveti azt a hibát, hogy büszkeségből cselekszik, tettét pedig nem a pusztán jó szándék, hanem a gőg, hatalmának bizonyítani akarása határozza meg. Harlovnak van értékrendje: a régi világot, a tekintélyre épülő hatalmat képviseli, és őt taszítja le az új generáció, amely nem érhet fel vele. A későbbiekben részletesen kitérünk arra, hogy ugyan ez a legfontosabb közös pont a *Lear király* és *A pusztán Lear királyának* történetében, mégis a dráma és az elbeszélés központi alakjai, a lányok eltérő pályán mozognak, eltérő karakterek a két műben.

A tizenegyedik fejezetben váratlan esemény történik: Szuvenir, Harlov feleségének félkegyelmű öccse – szembesülve azzal, hogy sógora rá semmit sem hagyott – kiabálni kezd. Harlov megvetően szól hozzá, és bolondnak nevezi. Ez a momentum kulcsfontosságú a műben: Szuvenir fogja tehát betölteni a shakespeare-i clown szerepét, illetve annak negatív változatát. Szuvenir az

igazságot mondja Harlov szemébe: az óriás akaratlanul ugyan, de elpusztította feleségét, és most önmagát semmisíti meg, hamarosan tulajdon gyerekei „lökik ki meztelen háttal a hóba”. Harlov nem hallgat Szuvenirre, aki rossz szándékkal próbálja meggyőzni őt, a keserűség szól a szavaiból, és haragból támad a sógorára. Ekkor Szljotkin, Anna férje Harlov védelmére kel, s alságosan még azt is felajánlja, hogy megsemmisítik az ajándékozó okiratot. Harlov, akinek ez az utolsó esélye változtatni sorsán, ezt elutasítja, de ismét csak azért, hogy megmutathassa, hogy akaratának senki sem szegülhet ellen. A jelen lévő közjegyző helyeseli Szuvenir szavaira, és figyelmezteti őt a jogsélelemmel kapcsolatban, de Harlov egyszerűen „badarságnak” titulálja, amit a hivatalnok mond.

Az elbeszélő ismét röviden kitér a felvonultatott hivatalnok, rendőr és pópa leírására. A sértés után Harlov hátat fordít az egybegyűlteknél, és a szobájába vonul. A közjegyző magyarázkodni kezd: „*Нельзя! - отвечал тот. - Совесть заговорила!*” („*Nem tehettem másként! Megszólalt a lelkiismeretem!*”) A rendőrfőnök pedig így felel: „*Совесть! - возразил исправник. - Знаем мы вашу совесть! Так же небось и у вас в кармане сидит, как и у нас грешных!*” („*Lelkiismeret! Ismerjük a maga lelkiismeretét! Alighanem magának is a zsebében lakik, mint nálunk, bűnösöknél!*”) Eközben a pópa – érezve a vendégeskedés közeli végét – gyorsan enni kezd, sietve nyeli egymás után a falatokat. Amikor Szljotkin csípősen megjegyzi, hogy hatalmas étvágya van, ő csak annyit felel: „*Tartalékolok*”.

Harlovot rossz előérzet gyötri, s ahogy elmondja Natalija Nyikolajevnának, leginkább Jevlampija viselkedése aggasztja, aki a végrendelet kihirdetésekor végig olyan volt, „mint valami bálvány” – ezt a kifejezést korábban Szuvenir használja Harlovval kapcsolatban. Vagyis Harlov, ha nem is tudatosan, de felismeri lányában ugyanazt a jellemvonást, ami benne is megvan: a túlzott büszkeséget és a hatalom szeretetét. Később ki is jelenti: „*А у Евлампии, доложу вам, - что у меня, что у ней: драва все едино. Казацкая кровь - а сердце, как уголь горячий!*” („*De Jevlampijáról annyit mondok – ő is olyan, mint én: egyforma a természetünk. Kozák vér, a szíve pedig: mint az égő parázs.*”) Ezt követően az elbeszélő és az édesanyja elutaznak, és csak jóval később térnek vissza a falujukba.

Dmitrij érkezésükkor azzal szembesül, hogy leányai mindent elvettek Harlovtól, és hogy Jevlampija nem házasodott meg, hanem Annával és Szljotkinnal él együtt apja házában, s most mindenben Szljotkin rendelkezik. A tizennyolcadik fejezetben Dmitrij sétálni indul, amikor meglátja Jevlampiját és Szljotkint az erdőben. Később ismét észreveszi őket, Jevlampija gombát keres a fűben, és közben egy régi dalt énekel, amely egy gyilkosságról szól. Jevlampija észreveszi Dmitrijt, aki ijedében Harlov házáig fut. A valaha hatalmas, méltóságteljes úr a tó partján ül és horgászik, de csak meredten néz előre, a zsinagógán pedig sincsen horog. Összefüggéstelenül beszél a fiúhoz, majd megfenyegeti őt, amikor az szembesíteni próbálja helyzetével – még mindig nem ismeri el tévedését.

A huszonegyedik fejezet, a viharjelenet októberben, három héttel Dmitrij és Martin Petrovics találkozására után játszódik. Harlov éjjel beront Natalija Nyikolajevna házába. Elmondja, hogy hozzá menekült, mert a leányai és Szljotkin elzavarták otthonról. Fokozatosan semmizték ki őt: először elvették a kisinasát, Makszimkát, majd csökkentették, nem fizették a havi járandóságát, végül az ágát kitétték a kamrába. Ekkor látja be, hogy ő a felelős a történetekért, és még folyamatában megakadályozhatta volna kisemmizését, azonban, ahogy mondja, büszkeségből szóltanul túrt. Rájön, hogy hiába tűnt Anna mindig kegyetlennek, Jevlampija sokkal rosszabb nála, „Testestül-lelkestül odaadta Vologykának magát”, és a két nővér szóltanul túri egymást csakúgy, mint apjuk, büszkeségből, és hogy a másiknak fájdalmat okozzanak. Natalija Nyikolajevna megnyugtatja Harlovot, aki – Learhez hasonlóan – egy pillanatra „visszatér”. Ekkor jelenik meg Szuvenir, aki gúnyolódni kezd Harlovval, kineveti azokat a dolgokat, amelyekre az mindig is büszke volt. Végül annyira feldühíti, hogy Harlov őrvongva kiront a házból.

Natalija Nyikolajevna hiába küldet Harlovért, az óriás a háza tetején áll, és pusztá kézzel

rombolja szét azt, amit egyszer ő maga épített. Az emberek tanácstalanul nézik őt, Szljotkin pedig azzal fenyegetőzik, hogy lelövi. Jevlampija tartja vissza, mondván, hogy apja joggal rombolja szét a házat, hiszen az az övé. Kérleli apját, hogy jöjjön le a tetőről, és bocsássa meg, hogy vétkeztek ellene. Szuvenir, aki sógora házához siet, hogy kárörvendhessen Harlovon, csak annyit dadog, hogy bocsásson meg nagylelkűen. De Harlov nem hallgat senkire, és hiába próbálják megfékezni, tovább bontja a házat. Kitépi az elülső két szarufát, s ő velük együtt zuhan a földre.

III. Az archetípus – Az általános emberi magatartásformák megjelenítése

Cs. Szabó László a *Lear királyt* elsősorban mint a Jó és a Gonosz küzdelmének allegóriáját látja, azonban Lukács György, és később Zöldhelyi Zsuzsa is a társadalmi ellentétekre helyezi a hangsúlyt. A dráma a Kr. e. VII. században, a római hódítás előtti kelta korszakban játszódik, azonban Shakespeare csak látszólag foglalkozik a mondai korrall – valójában a XVI-XVII. század fordulópontján végbemenő társadalmi változásokat szemlélteti.

Shakespeare-hez hasonlóan Turgenyev is az általános emberit ábrázolja, vagyis azt a magatartásformát, amely minden korban és társadalmi rétegben megjelenik: a gyerekek megpróbálják a szülőt beszámíthatatlannak nyilvánítani, és kiforgatni őt a vagyonából. A feljegyzések arról tanúskodnak, hogy rendkívül sok ilyen eset történt Shakespeare korában, ezért látta tehát az angol drámaíró aktuálisnak Lear ősi mondájának feldolgozását.³ Turgenyev arra volt kíváncsi, hogy milyen következményekkel jár, ha a shakespeare-i jellemeket orosz környezetbe helyezi át, ezzel a XIX. századi, jobbágyfelszabadítás előtti, de már a felvilágosult eszméktől nem idegen Oroszországot ábrázolva.

Lukács György szerint a család mint emberi közösség felbomlásának legerőteljesebb ábrázolása a *Lear király*, „Shakespeare a Lear és leányai, a Gloster és fiai közti viszonyban a nagy, tipikus emberi-erkölcsi mozgásokat és irányokat ábrázolja, amelyek szélsőségesen kiélezett módon a feudális család problematikussá válásából, felbomlásából fakadnak.”⁴ Vagyis a drámában a régi és az új társadalmi rend ütközik egymással: Lear lányai egyszerűen lenézik a patriarchális rendet, tagadják az ősi hagyományokat; ők képviselik az új világot, amely már nem valódi értékekre, hanem pénzre és hatalomra épül.

Szintén feudális környezetben ábrázolja Turgenyev Martin Petrovics Harlovot és leányait. A rezignáltság, a reménytelennek tűnő helyzet miatt azonban csak két testvér szerepel a műben, illetve a turgenyevi karakterek nem képviselik egyértelműen a Jó vagy a Rossz oldalt, jellemük, személyiségük sokkal összetettebb.

IV. A *pusztá Lear királya* címének és a narrátor szerepének értelmezése

Az elbeszélés címének ironikus felhangja van: hogyan lehetne a pusztának királya? Nyilvánvalóan Harlov műveletlenségénél fogva nincs tisztában Lear király voltával, ezért a cím csak az író és olvasó szintjén tudatosítja ezt a hasonlóságot.⁵

Turgenyev – más kispróza műveihez hasonló módon – egy baráti társaság beszélgetésével kezdi *A pusztá Lear királyát* is. A férfiak shakespeare-i alakokat idéznek fel: ismernek Hamletet, Othellókat, Falstaffokat, sőt még III. Richárdokat és Machbeteket is – látható, hogy ezek a típusok örökérvényűek, mindig és mindenhol előfordulnak. Ekkor feláll az elbeszélő, és

³ SHAKESPEARE 1961, 597. KÉRY utószava.

⁴ LUKÁCS 1946, 72.

⁵ D. ZÖLDHELYI 1979, 267.

felidézi a Harlovval kapcsolatos emlékeit tizenöt éves korából.

Tehát létezik egy „első elbeszélő”, maga az író, aki leírja a baráti társaságban felszólaló „második elbeszélő” által elmondottakat. A „belső elbeszélés”, vagyis a második elbeszélő történetét keret zárja körül: régi egyetemi diáktársak beszélgetésének ábrázolása egy téli estén. Érdekes, hogy a történet végeztével a hallgatóságot egyáltalán nem viseli meg vagy gondolkoztatja el a pusztabeli Lear király története („*Рассказчик умолк - а мы потолковали немного да и разошлись восвояси.*”) („*Az elbeszélő elhallgatott, mi még egy kicsit beszélgettünk, aztán megindultunk, ki-ki hazafelé.*”) Ez az utolsó bekezdés egy mondatban lezárja a kisregényt.)

A cím egészen pontosan kijelöli a mű témáját: bizonyos részekben a shakespeare-i tragédiákhoz kapcsolódik, emellett mégis „pusztai”, sztyeppe, vagyis orosz sajátosságokat is megragad. Az olvasó fanyar iróniát érezhet: egy olyan emberről van szó, aki tévesen sokkal többnek ítélte önmagát, aki királyként gondolkozott magáról a pusztán, vagyis a paraszti élet színterén.

A mű elején Harlov személyiségének megismerésével az ironikus felhang tovább erősödik. Ez a hatalmas és erős ember, a pusztai király egyetlenegy könyvet tart otthon, Novikovtól *A szorgalmas ember pihenő órái* (*Покояющийся трудолюбец*) c. művének „egy társaitól elszakított kötetét”, amelyet a kisas, Makszimka olvas fel neki. Nevetséges, hogy ez a régimódi földesúr, aki megrekedt az előző században, s aki feltétlen hatalmát hangoztatja, a felvilágosodás korabeli szabadkőművest, Novikovot „tanulmányozza”. Ahogy *A pusztán Lear királya* esetében is, Turgenyev az orosz jellem és az orosz történelem alakulására a múltban keres magyarázatot, s ebben az időben leginkább Katalin kora foglalkoztatta. Harlov esetében tehát az 1840-es évekig elérő francia felvilágosodás hatását vizsgálja: „Ebben az elbeszélésben Turgenyev a már orosz földön talajra talált és módosult felvilágosodást és szabadkőműveséget erkölcsi szinten, a nagyon egyszerű, „földszagú”, de tiszta lelkű, jóra fogékony Harlov tudatán keresztül mutatja be.”⁶

Egyszer talál egy gyertyát ábrázoló kis képet, aminek lángját minden irányból fűjják a szelek, s a kártya alján a következő mondat áll: „*Такова жизнь человеческая!*” („*Ilyen az emberi élet!*”), s ez mélyen elszomorítja őt. Harlovot tehát élet és halál végső kérdései gyötrik, és ezek a kérdések melankolikussá teszik őt, Hetesi István szerint tiltakozás és megbékélés közt ingadozik, és jellemét Turgenyev tipikusan nemzeti vonásnak tartja:⁷ „*Припадок обыкновенно кончался тем, что Мартын Петрович начнет повсвистывать - и вдруг громогласным голосом прикажет заложить себе дрожки и покатит куда-нибудь по соседству, не без удали потрясая свободной рукою над козырьком картуза, как бы желая сказать, что нам, мол, теперь все - трын-трава! Русский был человек.*” („*A mélabús megszálottság rendszeren azzal végződött, hogy Martin Petrovics füttyörészni kezdett, s hirtelen mennydörgő hangon megparancsolta, hogy fogjanak be a drozskijába, elkocsikázott valahová a szomszédba, s közben szabad kezét sapkája ellenzője felett hetykén meg-meglendítette, mintha azt akarná mondani: nekem most már – minden mindegy! Orosz ember volt.*”)

V. Hatalom és hatalomszeretet – Az egyes shakespeare-i karakterek átvétele és módosulása

Shakespeare és Turgenyev szereplőiben a közös az, hogy a hatalmat ismerik el legfőbb értéként. A *Lear király* és *A pusztán Lear királya* is a régi rend hanyatlását, a hagyományok pusztulását, és az új, pénzen és hatalmon alapuló világrend diadalát ábrázolja. Mivel a Shakespeare által megjelenített jellemek archetipikusak, könnyen áthelyeztetők a XIX. századi orosz környezetbe,

⁶ D. ZÖLDHELYI 1991, 34-35.

⁷ TURGENYEV 1989, 754. HETESI István utószava.

azonban a tér- és időbeli változás szükségszerűen módosítja is az egyes karaktereket. Turgenyev „kísérletével” ennek az általános emberinek a változását, eltérését vizsgálja, vagyis azt, hogy az orosz jellem hogyan viselkedik az archetipikus shakespeare-i helyzetben. Ennek ábrázolása szükségképpen ahhoz vezet, hogy bizonyos szereplőket elhagy, másokat bevesz a kisregénybe, illetve felfedezhetünk az egyes átvett karakterek jellemében is kulcsfontosságú változásokat.

V. 1. Lear és Harlov

„Lear hatalmas, alapjában naiv, magas hőfokú indulatokra, elementáris felháborodásra, a szenvedéseknek prométheuszi mélységű átélésére hajlamos egyéniség”,⁸ a népét elnyomás alatt tartó uralkodó. De nem a rossz szándék vezérli: egyszerűen csak nem ismeri önmagát, családját és népét, és ez olyan mértékű bűn, ami miatt csak az örület útján juthat el az önismeretig és az alázatig.⁹

Már az első felvonás elején megtörténik a vagyon felosztása: „(...) *and 'tis our fast intent / To shake all cares and business from our age; / Conferring them on younger strengths, while we / Unburthen'd crawl toward death. (...)*”¹⁰ („Azalatt kimondjuk rejtett szándokunkat. / Adjátok a térképet. Tudnotok kell, / Hogy országunkat három részre osztók / S erős szándékunk minden gondot és bajt / Lerázni agg korunkról, általadván / Iffabb erőknek, míg magunk tehertől / Menten mászunk a sír felé.”) Az idős Lear belefáradt az uralkodásba, s ugyan nincs utalás arra, hogy jelzést kapott volna közlő haláláról, országát három részre szándékozik osztani leányai és férjeik közt. A király tehát, aki a régi világ megtestesítője, semmibe veszi a feudális világ alapelvét, miszerint a hatalom a földre épül, és úgy gondolja, hogy joga van addigi kiváltságaihoz vagyona felosztása után is. Mivel hatalmát megkérdőjelezhetetlennek gondolja, eszébe sem jut, hogy esetleg lányai kiteszítják otthonából. Csak a királyi címet szeretné megtartani, illetve száz embert maga mellett, a végrehajtói hatalmat és a jövedelmeket vejei kezébe adja.

Hasonló vétket követ el Harlov is. A faluban nagyra becsülik a kisbirtokost: hatalmas, tagbaszakadt férfi, akiről anekdotákat mesélnek az emberek, pl. „*Про него даже сложились легенды: рассказывали, что он однажды в лесу встретился с медведем и чуть не поборол его; что, застав у себя на пасеке чужого мужика-вора, он его вместе с телегой и лошадей перебросил через плетень, и тому подобное.*” („Még legendák is keletkeztek róla; azt mesélték, hogy egyszer medvével találkozott az erdőn s legyőzte; máskor meg egy tolvaj parasztot ért tetten a méhesben, s tyelegástul, lovastul áthajította a kerítésen – s még több efféle meséltek róla.”) Harlov azonban nem emberfeletti erejére büszke: „...он был горд; только не силою своею он гордился, а своим званием, происхождением, своим умом-разумом.” („Büszke volt: de nem az erejére volt büszke, hanem társadalmi helyzetére, származására és józan eszére.”) Törzsökös nemes, aki meg van győződve a hatalomhoz való jogáról, azonban tanulatlan, alig tud olvasni, még a saját nevét is negyed óra alatt írja le. Mindennek ellenére sosem inog meg saját igazában, még ha történelmi tények is támasztják alá annak ellenkezőjét: „*Вру еще! (...) коли я говорю, стало оно так!*” („- Ne hazudj! – (...) – ha én valamit mondok, az úgy is van!”)

A puszta Lear királya szereplői majdnem mind egyazon hibába esnek: csak önnön és mások hatalmában tudnak hinni.¹¹ Harlov nem érti, nem is akarja megérteni a hitet, és mivel azt látja, hogy közvetlen környezetében minden úgy történik, ahogy ő akarja, és mindenki

⁸ SHAKESPEARE 1984, 197. KÉRY utószava.

⁹ Cs. SZABÓ László 1987, 262.

¹⁰ SHAKESPEARE 1994, 24.

¹¹ PARTI 1993, 145.

fölött ő rendelkezik, meg van győződve arról, hogy omnipotens, és mivel ő a legfőbb úr, nincs olyan, aki felé el kéne számolnia. Ez a feltételezése is nevetséges, hiszen ő csak egyszerű kisbirtokos, tehát a társadalomban is mások alárendeltje, vagyis már „földi szinten” is nyilvánvaló a tévedése. A társadalmi ranglétrán az elbeszélő anyja Harlov felett áll, emiatt nem is engedi be a házának belső szobáiba.

Hibát követ el, amikor álmát a fekete csikóról egyedül akarja értelmezni, ugyanis az álomlátás olyan adomány, amelynek magyarázata csak Istent illeti.¹² A fekete csikó megrúgja bal könyökén, ő pedig biztos abban, hogy ez figyelmeztetés közelgő halálára. Csak a jövőt érti meg, a múlttól nem hajlandó tudomást venni, nem akarja észrevenni hibáit és megváltozni. Azzal, hogy így dönt, determinálja sorsát: az álom önbeteljesítő jóslattá válik (amikor leesik a tetőről, bal szeme nem nyílik ki), s ő maga bebizonyíthatja, hogy rendelkezik hatalommal. Parti Gábor Harlov karakterét a népi hiedelemvilág egyik alakjához, Szvjatogorhoz, az óriáshoz hasonlítja: Szvjatogor Iljával lovagol, amikor egy mezőn találnak egy koporsót, amin a következő felirat áll: *„Aki arra van ítélve, hogy koporsóba feküdjön, / Az bele is fekszik.”* Szvjatogor megkéri Ilját, hogy csukja rá a koporsó fedelét: biztos benne, hogy elérte végzete, s a koporsót neki tették oda.¹³

Harlov végrendeletének felolvasásakor először megindokolja döntését a jelenlévőknek, elmondja, hogy álmában megjelent egy fekete csikó. Még ekkor sem néz szembe annak valódi jelentésével, sőt egyetértést csikar ki a jelenlevő pópából is: *„Уже и предостережение мне было, смертный же час, яко тать в ноци, приближается... Не так ли, батюшка? - обратился он к священнику. Батюшка встрепенулся. - Тако, тако, - прошамшил он, потрясая бородкой.”* („...Figyelmeztetést is kaptam, s a halál órája, mint az éjszakai tolvaj, közeledik hozzám... Nem úgy van, bátyuska? – fordult a pópához. A bátyuska megrezzent. – Úgy, úgy – dűnnyögte, szakállát megrázva.”) Tudat alatt játszik rá a mű címére: *„Поцарствовал, будет с меня!”* („Uralkodtam, de már elég volt belőle.”) Uralkodott tehát, vagyis egyfajta királynak tekinti magát, isteni eredetűnek. Ezt fokozza, amikor külön kéri, hogy ő olvashassa fel Szljotkin helyett a vagyonelesztő dokumentum utolsó mondatát: *„И сию мою родительскую волю, - гласила она, - дочерям моим исполнять и наблюдать свято и нерушимо, яко заповедь; ибо я после бога им отец и глава, и никому отчета давать не обязан и не давал; и будут они волю мою исполнять, то будет с ними мое родительское благословение, а не будут волю мою исполнять, чего боже оборони, то постигнет их моя родительская неключимая клятва, ныне и во веки веков, аминь!”* („Ezt a szülői akaratomat pedig – így hangzott a mondat – leányaim szentül és minden változtatás nélkül teljesítsék és kövessék, mint Isten parancsát; mert én Isten után atyjuk és fejük vagyok, számadással senkinek sem tartozom, nem is tartoztam; s ha teljesítik szülői akaratomat, velük lesz szülői áldásom; de ha akaratomat nem teljesítenék, amitől Isten óvjon, elérí őket kikerülhetetlen szülői átkom, most és mindörökké, ámen!”)

Hetesi István szerint Harlov és a többi szereplő közt a különbség az, hogy „a főhöst a patriarchális élet erkölcsi törvényei, a többieket pedig az anyagi haszon szelleme vezérli”.¹⁴ Harlov öröklődik, és nem tudja eldönteni, hogy megbocsássa-e leányainak és Szljotkinnak az ellene elkövetett kegyetlenségeket, vagy pedig lázadjon. Végül a bosszú mellett dönt, s ez a kirobbanás a patriarchális világ végső lázadása a pénz hatalmára épülő új rend ellen. Ezért éreznek vele együtt a parasztjai, hiába volt eddig teljhatalmú uruk.

V. 2. Edmund és Szljotkin

¹² PARTI 1993,146.

¹³ PARTI 1993,146.

¹⁴ TURGENYEV 1989, 754. HETESI István utószava.

A hatalomszeretet azonban nem Harlov és Lear egyedi vétke, hiszen a drámában a Learrel szembenálló összes szereplőnek felróható: Edmund, Gloster törvénytelen fia a természetet vallja istenének; tüntet a hagyományok, a régi szokások ellen, mert ezeket igazságtalannak, az emberi élet szükségtelen és negatív korlátainak tartja. Cs. Szabó László és Kéry László egyaránt felhívják a figyelmet a 'természet' szó jelentőségére: Edmund természetfogalma nem a Cs. Szabó által felsorolt Jóknak a harmonikus, isteni természetéről alkotott képét jelenti, hanem egy anarchisztikus természetet jelöl, és azt, hogy lázadását nem tudja a régi rend szerint működő világban „igazságos, közösségi harccá fejleszteni, hanem a legönzöbbsé, legembertelenebb cselszövések és kegyetlenségek útján tévelyeg”. Edmund kineveti azt a fatalista felfogást, miszerint az egyes emberi sorsok alakulását a társadalmon kívüli erőkre, a csillagokra lehet visszavezetni. Despota típus: nem korlátozza a régi erkölcs, a régi hagyományok, de a humanisták erkölcsi-sége sem, számára - csakúgy, mint a turgenyevi hősök esetében – az egyetlen érték a „nyers hatalom”, és természetesen a pénz, amire ez a hatalom épül.¹⁵

Edmund alakjának elsősorban Szljotkin feleltethető meg a turgenyevi elbeszélésben. Vlagyimir Vasziljevics Szljotkin egy kistisztviselő árvája, akit az elbeszélő édesanyja, Natalija Nyikolajevna nevelt fel. Natalija Nyikolajevna Szljotkin egész életét elrendezte: a járási iskolából az uradalmi irodába került, majd a kincstári magtárban dolgozott, később elvetették vele Annát, Martin Petrovics idősebbik lányát. Megalázónak érzi helyzetét, nem úgy tekintenek rá, mint családtagra – sem Natalija Nyikolajevna, sem pedig a későbbiekben Harlov. Szolgálatkész ember, de csak addig, amíg az nem ellenkezik személyes érdekével. Sokszor gyerekesen viselkedik: könnyedén sírva fakad, megsértődik és siránkozik, ha a neki tett ígéretet nem teljesítik azonnal. Az őt körülvevő világgal szemben elfojtott haragja szadizmusban nyilvánul meg: „Он любил таскаться по полям с ружьем; и когда случалось ему залучить зайца или утку, с особенным чувством клал свою добычу в ягдташ, приговаривая: >Ну, теперь шалишь, не уйдешь! Теперь мне послужишь!<” („Szeretett puskával kószálni a mezőn, s ha megesett, hogy nyulat vagy vadkacsát lőtt, különös élvezettel gyűrte bele vadásztáskájába a zsákmányt. >No, most csinálhatsz akármit, nem menekülsz innen! Most nekem szolgálj!<”)

Ismét egy szereplő, aki nem hisz másban, csak a hatalomban – ezzel kapcsolatban Parti Gábor hívja fel a figyelmünket arra, hogy a kisregényben többször is megjelenik a ló motívuma az álombeli fekete csikón kívül. Szljotkin megcsodálja Natalija Nyikolajevna szép lovát, s kérleli Dmitrijt, szóljon az édesanyjának, hogy ő is ilyen lovat szeretne. Szljotkin fogalma szerint jó lovai annak vannak, akinek pénze van, tehát hatalommal bír.¹⁶

Szljotkin Edmundhoz hasonlóan haragszik igazságtalan helyzete miatt – egy tisztviselő árvájaként sosem lehet egyenrangú fél Harlovval vagy Natalija Nyikolajevnával, el kell tűrnie, hogy folyamatosan megalázzák a rangban igazságtalan módon felette állók. Nem tud beilleszkedni a társadalomba, szert tenni tekintélyre és vagyonra. Sóvárog a pénz, a jó lovak, vagyis a hatalom után. Ezért semmizí ki a későbbiekben Harlovot, hajtja uralma alá annak lányait, akik fölött eddig apjuk rendelkezett, majd kergeti el a földbirtokost. Amikor gyámja megpróbálja meggyőzni tettének helytelenségéről, tiszteletlenül beszél vele és megsérti, annak ellenére, hogy Natalija Nyikolajevna nagybirtokos nemes, és befogadta a gyermekként árván maradt Szljotkint.

V. 3. A Bolond és Szuvenir

Edmund magatartásformáját tehát Szljotkin viszi tovább, de részben Szuvenir is, vagyis az anarchisztikus természetfogalmat képviselő szereplők. Szuvenir Tyimofejics Bicskov Harlov halott

¹⁵ SHAKESPEARE 1961, 597-598. KÉRY utószava.

¹⁶ PARTI 1993, 147.

feleségének testvére, ahogy az elbeszélő jellemzi: „*Это был человек мизерный, всеми презираемый: приживальщик, одним словом.*” („Szánalmas és megvetett alak volt; egyszóval: élösködő.”) Nem véletlenül kapja ezt a ragadványnevet – a későbbiekben neki kell emlékeztetnie Harlovot tetteire, és mintegy előidéznie a tragédiát (a francia kifejezés jelentése eredetileg ’emlékezet’ vagy ’emlékeztetni’).

Külső tulajdonságai alapján mintha a shakespeare-i drámák Bolondja lenne: „*С одной стороны рта у него недоставало всех зубов, отчего его маленькое морщинистое лицо казалось искривленным.*” („Szája egyik feléből minden fog hiányzott, s ezért kicsi, ráncos arca elferdültnek látszott.”) De nem csak külseje hasonlít a Bolondéhoz – az elbeszélő többször utal arra, hogy Szuvenir közel áll az örülethez: „...*а он только пожимается, да щурит свои косые глазки, да смеется дрянно, жидко, точно бутылку полощет.*” („...de ő csak vállat vont, ferde szeme hunyorított. Aztán vékony hangon, csúnyán nevetett, úgy hangzott, mintha palackot öblítenének.”) és „*Сувенир то и дело твердил: >Я вот, позвольте, я чичас, чичас<.*” („Szuvenir állandóan ezt hajtogatta: - >Én, kérem szépen, röktön, röktön.<”) Mindenhol ott van, és mindenhol elkergetik, folyamatosan „csipkelődik”, mintha bosszút akarna állni a környezetében élő összes emberen valamiért, legfőképpen Martin Petrovicson: „*Под дверями послушать, посплетничать, а главное «шпынять», дразнить - другой у него заботы не было - и «шпынял» он так, как будто имел на то право, как будто мстил за что-то.*” („Ajtó mögött hallgatózni, pletykálni, különösen pedig ’csipkedni’, hergelni – másan nem járt az esze – s úgy ’csipkedett’, mintha joga volna hozzá, mintha bosszút állna ezzel valamiért.”) Megvádolja Harlovot, hogy az elpusztította testvérét, Margarita Tyimofejevnát – beszéd közben pedig folyamatosan „vihog”.

Az ötödik fejezetben az elbeszélő súlyos megállapítást tesz Szuvenirről: „*Мне всегда казалось, что, будь у Сувенира деньги, самый бы скверный человек из него вышел, безнравственный, злой, даже жестокий.*” („Nekem mindig az volt a benyomásom, hogy ha Szuvenirnek pénze lett volna, a legrosszabb emberré válik, erkölcsstelenné, sőt gonosszá, kegyetlené.”) Hiába egyezik tehát Szuvenir alakja számos ponton a Bolondéval, nem azonos vele: a clown karaktere, amely Shakespeare önálló leleménye, Cs. Szabó László kategorizálása alapján a harmonikus természet képviselője. A Bolond tele van „szomorúsággal, rettegéssel és tehetetlen tudással”, ő Lear önismeretének első tanítómestere, aki szereti és szánja urát, és aki érdemesnek találja őt a megmentésre. Csak később jelenik meg a színen, és nem is marad a király mellett a dráma végéig, ennek oka, hogy „feloldódik” a királyban, eléri, hogy Lear megvilágosodjon, azonban önmegismerési folyamata egy következő szintre kell lépjen, ahol a lányára, Cordeliára lesz szüksége, aki a psychoanalysis Christiana felső foka.¹⁷

Szuvenir ezzel szemben rosszindulatú, aki bosszút akar állni másokon. Harlovot okolja testvére elvesztéséért (amelyért egyébként közvetlenül Martin Petrovics nem felelős), haragjának és bosszúvágyának azonban más a valódi oka. Erre Parti Gábor hívja fel a figyelmünket: „*Бедность поневоле его >сократила<.*” („A szegénység azonban akaratán kívül ’kordában tartotta.’”), vagyis Szuvenir a körülötte levőket hibáztatja az őt megnyomorító korlát létezéséért, a szegénységért.¹⁸ Ennyiben rokonítható Edmunddal: mindketten korlátok közé vannak szorítva, ami miatt az őket körülvevő világot hibáztatják, csak hogy Edmund elég bátor és gátlástalan ahhoz, hogy cselekedjen ez ellen, Szuvenir viszont gyenge és gyáva, ezért inkább folyamatosan ingerli Harlovot.

Szuvenir ördögi alak, kimondottan örül Harlov szenvedésének, és amikor az kiszolgáltatott helyzetbe kerül, gúnyolódni kezd rajta: „- *Вшед! Вшед Харлуc! - ницал Сувенир,*

¹⁷ Cs. Szabó 1987, 264.

¹⁸ PARTI 1993, 146.

перегнувшись надвое и держа себя за бока. - Великий основатель знаменитого рода Харловых, воззри на своего потомка! Каков оя есть? Можешь его признать? Ха-ха-ха!” („- *Vséd! Vséd Harlusz! – vinnyogta Szuvenir s kétrét hajolva az oldalát fogta. – Nagy alapítója a híres-nevezetes Harlov-nemzetségnek, nézz az ivadékodra! No, milyen? Megismered? Ha-ha-ha!*”) Kineveti azt, amely Harlov számára a legszentebb, és amire mindig hivatkozott, s szemére veti tudatlanságát. A legmegalázóbb Harlov számára az, hogy Szuvenir önmagához hasonlítja őt,¹⁹ most végre „egyre megy” a jöttment Szuvenir és a törzsökös nemes. Ez az alkalmas pillanat arra, hogy rázúdíthassa haragját a szegénysége miatt is: *„А меня-то за что обидел? Не наградил? Я, быть может, лучше бы почувствовал! И значит, правду я говорил, что посадят его голой спиной...”* („*De hát engem mért károsított meg? Mért nem hagyott reám semmit? Én talán több érzéssel viszonzottam volna! És nem igazat mondtam-e, mikor azt jósoltam, hogy mezítelen háttal kiteszik...*”) A végső szó, amely kiváltja Harlov pusztítását, a ’кров’ kifejezés, a magyar fordításban „fedél”. Shakespeare drámájában ugyanígy a Bolond ismételteti a királynak a „house” szót: *„...but I can tell why a snail has a house. (...) Why, to put his head in; not to give it away to his daughters, and leave his horns without a case.”*²⁰ Lear csak nevet a Bolond talányos igazán.

V. 4. Natalija Nyikolajevna

Érdemes megvizsgálunk Natalija Nyikolajevna szerepét, Shakespeare művében ugyanis nincs az ő funkcióját ellátó karakter. Natalija Nyikolajevna, az elbeszélő édesanyja nagybirtokos özvegyasszony, a társadalmi ranglétrán tehát Harlov felett áll. Az elbeszélő szavaival élve nagyon válogató ismertség dolgában, de Harlovot szívélyességgel fogadja, sőt kimondottan „sokat megenged neki”, a férfi ugyanis egyszer megmentette az életét, s Natalija Nyikolajevna úgy érzi, hogy ezért örökre adós maradt neki.

Vajon ki tehető felelőssé az események alakulásáért és a tragédia bekövetkeztéért? Az elbeszélő elmondja a második fejezetben, hogy Natalija Nyikolajevna hálából megházasította Harlovot. Az alig tizenhét éves feleség törekeny teremtés volt, halála után a földbirtokos asszony pártfogásába vette idősebbik lányukat, Annát, akit a lehető legjobb nevelőintézetbe küldött. A lánynak ezután férjet is választott – egy másik pártfogoltját, Vlagyimir Vasziljevics Szljotkint. Szintén ő az, aki jegyest szerez Harlov kisebbik lányának, Jevlampijának is: a legszegényebb szomszédot, Gavriila Fedulics Zsitkovot választja, aki idősebb, szolgálaton kívüli őrnagy. Az elbeszélő leírása alapján (kilencedik fejezet) Zsitkov „lóarcú” és nagyon buta („*Он едва разумел грамоте и очень был глуп...*”) („*Alig tudott írni-olvasni, s nagyon ostoba volt...*”), s bár Natalija Nyikolajevna tisztában van az őrnagy képességeivel, nem gondolja meg magát a házassággal kapcsolatban. Natalija Nyikolajevna próbál Harlovon segíteni, mindemellett megbízik benne, s az előzmények ismertetésekor megtudhatjuk, hogy végrendelete elkészítésénél Martin Petrovicsot kérte fel tanúnak.

A Harlov és a földbirtokos asszony közti viszony leírásakor az elbeszélő a harmadik fejezetben mégis megemlíti: *„Да, матушка его уважала... Однако дальше столовой его у нас не пускали.”* („*Hát igen, édesanyám tisztelte őt... de az ebédlőszobánál beljebb sohasem bocsátották.*”) és *„К обеду Мартыну Петровичу ставили в углу особый стол...”* („*Ebédkor Martin Petrovicsnak külön asztalt állítottak a sarokba...*”). Anna, aki Natalija Nyikolajevna jóvoltából járhatott neves iskolába és köthetett házasságot Szljotkinnal, lenézően és ridegen bánik „jótevőjével”, Szljotkin pedig sérelmezi, hogy sem az elbeszélő anyja, sem Martin Petrovics

¹⁹ PARTI 1993, 146.

²⁰ SHAKESPEARE 1994, 52.

sohasem tekintett rá egyenrangú félként, sőt rendszeresen megalázó helyzetbe hozták.

Natalija Nyikolajevna tulajdonképpen saját kénye-kedve szerint üt nyélbe házasságokat, ha ezek előre láthatóan boldogtalansághoz is vezetnek. Az ő esetében a hatalom uralmat jelent a környezet, a többi ember felett: szereti „elrendezni” az életüket, szereti mások patrónusaként feltüntetni magát, de nem önzetlenségből vagy pusztán szeretetből nyújt segítséget, hiszen lekezelően bánik ezekkel az emberekkel. A cselekmény előrehaladtával – Harlov feleségének halála, Anna és Szljotkin boldogtalan házassága, a tény, hogy Jevlampija és Zsitkov nem illenek egymáshoz, és Jevlampija lenézi Zsitkovot, Harlov kitaszítása – fel sem merül benne a gondolat, hogy talán neki is volt szerepe a tragédia, tragédiák bekövetkeztében, és sosem revideálja döntéseit, nem inog meg igazában (ezt azonban Harlovval ellentétben ő nem nyilatkoztatja ki). Natalija Nyikolajevna hatalomszeretete tehát egyfajta önérvényesítésben, és az emberi sorsok feletti rendelkezésben nyilvánul meg.

V. 5. Lear és Harlov lányai

A két mű összevetésének talán legfontosabb és legérdekesebb kérdése a lányok alakja. Martin Petrovicnak két leánya van: Anna és Jevlampija, akik először a hatodik részben szerepelnek, ellentétben Shakespeare művével, ahol a birtokfelosztás, így a három nővér bemutatása az első felvonás első színében megtörténik. Dmitrij Szemjonovics, az elbeszélő először Annát, az idősebbik lányt látja meg. Anna rideg és mégis vonzó. Az elbeszélő anyja, Natalija Nyikolajevna nem kedveli őt, mert bár az ő jóvoltából nevelkedett intézetben, köthetett házasságot Szljotkinnal, mégis lenézi őket – pontosan azért, amiért apja sem ismer el más felette állót. Gögös és számító asszony: „*Всякий, взглянув на нее, наверное, подумал бы: >Ну, какая же ты умница - и злюка!*” („*Aki ránézett, bizonyosan ezt gondolta: >Értelmes vagy – és gonosz.*”)

A címben szereplő utalás miatt feltételezheti az olvasó, hogy Harlov második lánya, Jevlampija lesz a szép, mégis gonosz Anna ellenpólusa. Amikor az elbeszélő meglátja Jevlampiját, a lány éppen a mezőről sétál hazafelé, hajában búzavirágból font koszorú – sokkal naturalisztikusabb az ő alakja, mint Annáé. A kisebbik lány másfajta szépség, mint nővére: „monumentális”, ahogyan apja is az, és emiatt a későbbiekben nem veheti át a megmentő Cordelia szerepét. („*>Вольница, казачья кровь*”, - *так отзывался о ней Мартын Петрович. Я побаивался ее... Мне эта осанистая красавица напоминала своего батюшку...*”) („*>Vadóc leány, kozákvér*” - *így emlegette Martin Petrovics. Féltem tőle... Ez a lenyűgöző szépség engem az apjára emlékeztetett.*”)

Miért nincs tehát a turgenyevi műben harmadik lány? Cs. Szabó László szerint a kivetett Leart megvilágosodása során azok segítik, akik előtte és általa váltak kivetetté. Ezek a száműzöttek - a Bolond, Kent, Cordelia és Edgar - úgy gondolják, hogy érdemes törődni a dühöngő zsarnokkal, aki önmaga foglya; nem tudják biztosan, hogy megmenthető-e, de azt igen, hogy segíteni kell rajta. Annak reményében cselekednek, hogy Lear felismeri másokban az igazságot: Cordelia néma, Kent szókimondó, a Bolond kétértelmű, talányos igazát. Cs. Szabó László szerint a vihar a Purgatórium megtestesülése, ezután kerülhetnek közelebb Learhez a számkivetettek, akik segíteni tudják őt, és általuk jut el az illuminációig.²¹ A remény, a jó reménye tehát jelen van Shakespeare művében a Jók halála ellenére is: Cs. Szabó László szerint nem az a lényeg, hogy mindig a Jó győzedelmeskedjen, hanem az, hogy a Gonosz nem ronthatja meg a Jót.²²

Harlov számára azonban nincs megváltás. Lear azért tud felülemelkedni, mert olyan emberek kísérik őt szenvedésén keresztül, akik szeretik a királyt, és úgy érzik, hogy érdemes megmenteni.

²¹ Cs. SZABÓ 1987, 263.

²² Cs. SZABÓ 1987, 266.

Hiába várja tehát az olvasó, amikor Harlov a háza tetején áll, vagyis az eleváció pillanatában, hogy ténylegesen felülemelkedjen – nem lehetséges. Harlovot olyan emberek vezették, akik „földi szinten”, anyagi és hatalmi szempontból voltak képesek gondolkozni. Lear Bolondja szereti Leart, és azt reméli, hogy a király észreveszi másokban az igazságot, Szuvenir viszont azért emlékezteti Harlovot a múltra és sértegeti, mert gyűlöli őt, és csak a saját nyomorúságát tartja szem előtt, amiért elsősorban Martin Petrovicst hibáztatja.

Shakespeare az alapvető emberi létproblémákat, magatartásformákat, viszonyokat többféle szinten ábrázolja és vizsgálja. Ezért szükséges a Gloster-szál jelenléte a drámában: Lukács György szerint ez „húzza alá” Lear sorsát, és bizonyítja, hogy nem egyedi esetről, hanem archetipikus magatartásformáról van szó, amely a történelemben bármikor és bármilyen társadalmi rétegen belül előfordulhat.²³

Ahogy korábban Honoré de Balzac *Goriot apójában* (1834), Turgenyev elbeszélésében is csak két lány szerepel, s közülük – bár személyiségük összetett – egyikük sem képviseli a „harmonikus világképet” és segít apjukon. A XIX. századi, jobbágyreform előtti Oroszország világában nincsenek „jó” lányok: Turgenyev úgy látja, hogy a régi világ végleg pusztulásra ítéltetett. A rezignáltság az oka annak, hogy *A puszta Lear királyában* már nincs Cordelia, és éppen ebből adódóan nincs szükség a Gloster-szálra sem – a helyzet végérvényességét nem kell alátámasztani egy párhuzamos történettel.

Shakespeare művében egyértelműen elhatárolódnak jók és rosszak. Regan és Goneril, Cordelia nővérei nyíltan kedveskednek apjuknak, így szerezve meg annak vagyonát, majd kiszolgáltatott helyzetében először elutasítják, végül kitesztítják őt. Cordelia az, aki nem dicséri meg apját: nem akarja, hogy az amúgy is önelégült király jelleme továbbtorzuljon; felismeri a kérdés értelmetlenségét, és pont ezért nem tud és nem akar szavakkal válaszolni, és emiatt apja kitagadja. Önelégültségében nem hajlandó megismerni családját, felismerni az igazságot, ezért megjutalmazza az ártókat, és megbünteti jóakaróit.

Hetesi István szerint az egyetlen momentum Turgenyev művében, amely egyezik a tragédiával, a végrendelet felolvasásának jelenete. Úgy gondolja, hogy az alapvetően orosz típusokat a testamentum másik pályára állítja át, és innentől kezdve viselkednek shakespeare-i karakterekként.²⁴ Hasonló jelenet játszódik le a tizenkettedik-tizenharmadik fejezetben, mint a *Lear király* első színeiben. Jevlampija magatartása hasonlít Cordeliáéra, azonban Harlov egyik lányát sem tagadja ki végül. Amíg a vagyontárgyak felosztásakor a számítóbb Anna a földig hajol, Jevlampija csak fejbiccentéssel köszöni meg a neki adott javakat. A felolvasás végén Anna a földre borul, de Jevlampiját figyelmeztetni kell: „Харлов от времени до времени прерывал чтение словами: «Слышь, это тебе, Анна, за твое усердие!» - или: «Это тебе, Евлампияшка, жалую!» - и обе сестры кланялись, Анна в пояс, Евлампия одной головой.” és „Харлов поднял лист высоко над головою, Анна тотчас проворно опустила на колени и стукнула о пол лбом; за ней кувыркнулся и муж ее. «Ну, а ты что ж?» - обратился Харлов к Евлампии. Та вся вспыхнула и также поклонилась в землю; Житков нагнулся вперед всем корпусом.” („Harlov időnként félbeszakította az olvasást – 'Hallod, ez a tied, Anna, buzgóságodért!' – vagy: 'Ezt neked adományozom, Jevlampijuska!' – s mind a két testvér meghajtotta magát, Anna a törzsét is, Jevlampija csak a fejét.” és „Harlov magasan a feje fölé tartotta az írást, Anna rögtön térdre borult, s homlokával megütötte a padlót; férje is hanyatt-homlok leborult utána. 'És te?' – fordult Harlov Jevlampijához. Elpirult, s ő is meghajolt a földig; Zsitkov is előregörbült az egész törzsével.”) Jevlampija nem hajlong tehát apja előtt, azt hihetnénk azért, amiért Cordelia nem dicséri a királyt. Mivel apja jellemét örökölte, nem hajlandó leborulni

²³ LUKÁCS 1946, 72.

²⁴ TURGENYEV 1989, 754. HETESI István utószava.

előtte, elismerni feltétlen hatalmát, és hízelegni a neki amúgy is járó vagyonért. Amikor Harlov elkezd lefontani a házáat mégis Jevlampija az, aki kéri őt, hogy bocsásson meg neki, míg Anna és Szeljotkin csak dühöng, sőt utóbbi le is lőné Harlovot. Jevlampija valóban megsajnálja apját, és úgy érzi, emiatt nem maradhat a háznál – elszökik, és egy szekta vezetője lesz (Turgenyev a hlisztovcsik-szakadárok, vagyis az önkorbácsoló szektások ábrázolásával a szélsőségekkel szembeni kritikáját is megfogalmazta).

Turgenyev jellemei a stilizált shakespeare-i alakokkal ellentétben összetettek: Jevlampija ugyan szegényellő apja ellen elkövetett bűnét, és emiatt elhagyja otthonát, de nem képes valódi vezeklésre. Nem tud és nem is akar lemondani a hatalomszeretetről. Ő örökölte erőteljesebben apja külső és belső tulajdonságait is, és talán pont ezért jobban is szereti őt, még ha saját érdekeiről képtelen is lemondani. Jevlampija alakja helyettesítheti tehát a párhuzamos Gloster-szálat is: a harlovi természet nem egyedi eset, nem tűnik el a történelem és a környezet változásával, Jevlampija pont úgy nem képes lemondani a hatalomról, mint ahogy apja, Harlov sem tudott, aki még megtörtén is bosszút állt gonosztevőin.

Edmundba, Gloster törvénytelen fiába Regan és Goneril is beleszeret. Edmund szívesen vállalná a szerető szerepét, kihasználja, hogy a két testvér gyűlöli egymást: „*To both these sisters have I sworn my love; / Each jealous of the other, as the stung / Are of the adder. / Which of them shall I take? / Both? one? or neither? Neither can be / enjoy'd, / If both remain alive.*”²⁵ („Szerelmet esküvéim mindkét nővérnek. / Úgy gyűlölik egymást, mint kígyót a megmárt. / Melyik legyen nőm? Egy, vagy mind a kettő, / Vagy egy sem? Nem lesz boldog egyik is, / Ha mindkettő megél.”) Szeljotkin fogolyként tartja maga mellett Harlov két lányát. Jevlampija talán mégis jobban szereti őt, és ő viszont a kisebbik lányt – erre utal a tizennyolcadik-tizenkilencedik fejezet. Azért marad mindkét testvér Szeljotkin mellett, mert tudják, hogy ezzel fájdalmat okoznak egymásnak – vagyis túrnak, hogy a másiknak rossz legyen. Harlov maga meséli el Natalija Nyikolajevnának, hogy Szeljotkin megbabonázta Jevlampiját és Annát is, a kisebbik lánya Szeljotkin miatt utasította vissza vőlegényét, Anna pedig, ahelyett, hogy megsértődne férje és húga tettén, örül, mert láthatja, hogy mivé vált a mindig büszke Jevlampija.

VI. A fokozatosság mint a hatalom elvesztésének szemléltetése

Amikor kiderül, hogy Harlov mekkora vagyont hagy Annára, Szeljotkin buzgón a földig hajol, de a birtok átadásával megkezdődik Martin Petrovics kisemmizése. Ez a motívum, a fokozatosság kimondottan shakespeare-i technika. Lear száz embert kért maga mellé, számukat fokozatosan csökkentik lányai, míg egyetlen egy embere sem marad. Ezzel áll szemben Lear válasza Regan kérdésére a második felvonásban: „*I gave you all -*” („Mindent nektek adtam.”) Ahogy kísérete számát csökkentik, egyenesen arányosan csökken a király tekintélye is. Kéry László szerint a javak fokozatos elvétele szerepelt a forrásokban is, amelyekből Shakespeare dolgozhatott, de ez az esemény a drámában még tragikusabb felhangot kap.²⁶ Shakespeare-nél tehát nem a ló, mint később a Turgenyev-műben, hanem az ember jelképezi a hatalmat, lesz a feudális rang mérhető szimbóluma. Kísérete csökkenésével Lear királyi tekintélye szertefoszlik, illetve annak megsemmisülését, státusza süllyedését is jelképezi.²⁷ A kisemmizés egy másik folyamatot eredményez: miután nem maradt semmije, Lear fokozatosan halad az örület felé. Először fixa ideája lesz, hogy minden gyerek áruló, s az örület tetőfokán zajlik majd a fiktív bírósági tárgyalás.

A puszta Lear királyában késve kapcsolódhatunk be az eseményekbe: az elbeszélő hónapok-

²⁵ SHAKESPEARE 1994, 123-124.

²⁶ SHAKESPEARE 1984, 199-200. KÉRY utószava.

²⁷ SHAKESPEARE 1984, 199-200. KÉRY utószava

kal később tér vissza a faluba, és szerez tudomást a Harlovval történekről. Először Martin Petrovics kedvenc lovát látja meg (ismét a hatalom és a hatalomtól való megfosztás szimbóluma), amellyel egy paraszt szánt az út szélén. A fokozatosságot nem szemlélteti olyan látványosan Turgenyev, csak Harlov elbeszéléséből tudunk meg róla részleteket a későbbiekben: „- *Казачка Максимку от меня взяли, - перебил ее Харлов (...), - экипаж отняли, мясчину урезали, жалованья выговоренного не платили - кругом, как есть, окорнали - я все молчал, все терпел! И терпел я по причине... ох! опять-таки гордости моею.*” („- Elvették tőlem Makszimkát, a kisinast – szakította félbe Harlov (...) – a fogatomat is elvették, havi ellátásomat csökkentették, járandóságomat nem fizették – szóval minden jussomban megnyirbáltak – de én csak hallgattam, csak tűrtem! De jaj! Megint csak büszkeségem volt a tűrés oka.”)

Harlov tisztában van azzal, hogy ő nem akadályozta meg a kisemmizését, és hogy lett volna jogorvoslat a kialakult helyzetre. Azért végezte el vagyona felosztását, hogy megmutathassa a körülötte levőknek, hogy mekkora ereje és hatalma van, arra apellált, hogy azok hálával adóznak majd neki. Már közvetlenül a testamentum felolvasása után feltűnik neki Jevlampija hálátlan viselkedése. Amikor leányai folyamatosan elvesznek mindent, ami neki jár, nem szól semmit, hallgatásának oka pedig megint a büszkeség: nem megalázottnak érzi magát, nem szerencsétlen helyzete miatt szégyenkezik, hanem attól tart, hogy kiderül, hogy tévedett, és hogy azoknak volt igaza, akik korábban figyelmeztették őt. Harlov örülete Learével ellentétben nem fokozatos, vagy legalábbis nem láthatjuk, hogy fokozatosságát, mivel csak a későbbiekben, a kisemmizés utolsó stádiumába kapcsolódhatunk csak be. Örületének egyedüli megnyilvánulása, amikor a tóparton ülve egy zsinnyel horgász, és elkergeti Dmitrijt; ezt követően már csak a sorsfordító vihar jelenetét ábrázolja az író.

VII. A vihar

Cs. Szabó László a *Lear király*beli viharjelenetet a darab fordulópontjának nevezi, szerinte a vihar „az elemek kozmikus arányában tükrözi a zavart, amely Lear miatt rá és embertársaira szakadt”.²⁸ Lear lelkiállapotát, kaotikusságát tükrözi a vihar, ez az a külső világban is megtestesülő szenvedés, amelyen át kell esnie önmaga és az emberek megismeréséig, az alázat eléréséig. Ő is addig kizárólag saját sérelmét tartja szem előtt, csak a vihar közepén, a gyötrelmek átélése közben ébred rá arra, hogy szembe kell néznie saját hibáival, s először érez együtt más embertársaival: „*Poor naked wretches, whereso'er you are, / That bide the pelting of this pitiless storm, / How shall your houseless heads and unfed sides, / Your loop'd and window'd / raggedness, defend you / From seasons such as these? O, I have ta'en / Too little care of this! / Take physic, pomp; / Expose thyself to feel what wretches feel, / That thou mayst shake the / superflux to them / And show the heavens more just.*”²⁹ („Ő, ti mezetlenek, / Szegény nyomorfiak, bármerre vagytok, / Az irgalmatlan vész dühében élve, / Mi védi meg földetlen fejetek / S a kiaszott testet szellős rongyotokban / Ily évszak ellen, mint ez? Ó, kevés / Gondom volt eddig erre. Fényüzés! / Vedd ezt a gyógyszert; tedd ki magadat, / S tünd, amit türnek a nyomor fiai, / Hogy köztök elszórd a fölösleget, / S mutasd meg, hogy van égben még igazság.”)

Harlovot elüldözik otthonról, és a viharban Natalija Nyikolajevnához menekül. Ahogy Lear a vihar után, ő is „visszatér” még egyszer az örület előtt. A király visszatérésében lánya, Cordelia, az övében – ahogy fogalmaz – jötevője, Natalija Nyikolajevna segít. Elmeséli, hogy nyomorúságos pillanataiban azon gondolkozott, hogyan számol majd el Istennek leányaival, hiszen felelős érték – ő tehet arról, amilyené váltak, vagyis kiszolgáltatottságában szembesül hatalma végességével. Akkor ébred rá, hogy nem omnipotens, és hogy uralma nem örök és isteni, amikor azt valaki más ragadja magához, és válik teljhatalmúvá környezetében. Itt me-

²⁸ Cs. SZABÓ 1987, 263.

²⁹ Cs. SZABÓ 1987, 82.

rül fel benne az is, hogy keményen bánt a jobbágyaival. Érdekes, hogy ezt csak egyetlen egy mondatban említi, főként azt sérelmezi, ahogy lányai viselkedtek vele – Turgenyev tudatosan nem akarta hangsúlyozni a jobbágykérdést, mert akkor a szereplő személyes érzelmei háttérbe szorultak volna, a konfliktusok veszítettek volna jelentőségükből: „И к тому же совесть меня замучила. Много... ох! много передумал я, у пруда сидючи да рыбу удучи! «Хоть бы ты пользу кому в жизни сделал! - размышлял я так-то, - бедных награждал, крестьян на волю отпустил, что ли, за то, что век их заедал! Ведь ты перед богом за них ответчик! Вот когда тебе отливаются их слезки!» И какая теперь их судьба: была яма глубока и при мне - что греха таить, а теперь и дна не видать! Эти все грехи я на душу взял, совестью для детей пожертвовал, а мне за это шииш! Из дому меня пинком, как пса!” („- Asszonyom – nyögött föl Harlov, s a mellére ütött. – Nem bírom én a két lányom hálátlanságát elviselni! Nem bírom, asszonyom! Ugyebár mindent odaadtam nekik. És mennyit gyötört a lelkiismeretem. Sokat... o! sokat töprengtem, ott a tó mellett ülve, halászatva! Bár legalább hasznára lettél volna valakinek az életben! Gondoltam magamban: - szegényeket megajándékoztál, jobbágyokat felszabadítottál volna, azért, hogy szipolyoztad őket egy életen keresztül! Hiszen felelős vagy értük Isten előtt! A könnyeik egyszer majd végigömlenek rajtad! És most milyen a sorsuk: már az én időmben mély volt a gödör – minek tagadnám a bűnt, de most olyan mély, hogy a fenekét sem lehet látni! S én ezt a bűnt mind a lelkemre vettem, a lelkiismeretemet feláldoztam a gyermekeimért, s ők ezért így bántak el velem! Kirúgtak a házból, mint egy kuttyát!”)

VIII. Jellemrajz és nem programregény – *A puszta Lear királyának* korabeli fogadtatása

Azzal kapcsolatban, hogy a turgenyevi hős éppen csak említést tesz jobbágyai helyzetéről, érdemes foglalkoznunk az elbeszélés recepciójával, ugyanis az, hogy Turgenyev itt nem feszegeti nyíltan az aktuális társadalmi kérdéseket, döntően negatívan befolyásolta *A puszta Lear királyának* korabeli fogadtatását.

Zöldhelyi Zsuzsa több helyen is megjegyzi Turgenyev kései elbeszélésével kapcsolatban, hogy nem nyerték el a közönség tetszését. Pontosan ez az a momentum, amiért nem övezte nagy siker az elbeszélés korabeli fogadtatását, vagyis hogy Harlov csak egyetlen egy mondatban tesz említést a jobbágyaival szembeni kegyetlen bánásmódról, s Turgenyev azt hangsúlyozza, hogy a főszereplőnek a lányai, és nem a jobbágyai miatt van bűntudata. Mivel regényei az aktuális társadalmi kérdésekkel foglalkoztak, óriási viharok közepette magukra vonták a figyelmet, ezzel szemben kisprózája háttérbe szorult, kritikák érték, hiszen nem felelt meg az olvasóközönség „elvárási horizontjának”: ezekben az elbeszéléseiben az aktuális kérdések csak áttételesen jelentek meg, előtérbe pedig az általános emberi, a hősök jellemrajza és lélektani ábrázolása került. Zöldhelyi Zsuzsa szerint ezek a művek pont azért értékesek, mert érződik rajtuk az író kísérletező kedve, és előrevetítik az orosz irodalomban később, az 1880-as évektől jelentkező tendenciát. Bár az 1860-70-es évek elbeszéléseinek tematikája sokszínű, mégis egy dologban hasonlítanak: a XVIII. század és a XIX. század első évtizedeinek életformáját és embertípusait örökítik meg.³⁰

*A puszta Lear király*a tehát nem programregény, hanem burkolt polémia azokkal, „akik az orosz utat, az orosz jellemet az európaiától minden tekintetben eltérőnek tartották”.³¹ Itt érdekességként megemlíthetjük, hogy Turgenyev személyes indítatásból választotta Leart kisprózái műve főhőseként: 1869-ban egy francia újság kérdéseire válaszolva kedvenc főhőseként Lear királyt és Prométheuszt jelölte meg.³²

³⁰ Cs. SZABÓ 1987, 263.

³¹ Cs. SZABÓ 1987, 285.

³² Cs. SZABÓ 1987, 304-305.

IX. Összegzés – Az orosz jellem turgenyevi analízise

Turgenyev tehát úgy gondolja, hogy az orosz nemzeti tudat nemcsak vezekléshez, hanem hatalomszeretethez is vezethet. Anna hataloméhes: egy pillanatra sem sajnálja meg apját, halála után kitanulja a jogot, a parasztjait sanyargató, gazdag asszony lesz, aki félelemben tartja szomszédjait, s akit úgy tisztelnek, hogy közben elfelejtik apja elleni vétségeit, s azt, hogy valószínűleg férjét, Szljotkint is megmérgezte. Jevlampija bánja ugyan, amit apjával tett, mégsem képes a teljes lemondásra, így az őszinte megbánásra sem.

Az orosz jellem analízise tehát: egymásnak ellentmondó, sokszor szélsőséges, „hol fenséges, hol kegyetlen, hol emelkedett, hol pedig alacsonyrendű vonások keverednek”³³ benne, így módosulnak tehát az archetipikus shakespeare-i jellemek és magatartásformák az orosz környezetben.

Bibliográfia

- Cs. SZABÓ László 1987. „Pokol, Purgatórium, Paradicsom - Lear király”: Shakespeare – Esszék. Gondolat Kiadó, Budapest.
- D. ZÖLDHELYI Zsuzsa 1964. Turgenyev. Gondolat, Budapest.
- D. ZÖLDHELYI Zsuzsa 1979. „A puszta Lear királya – A hagyomány és idézet változatai Turgenyev kései kisprózájában”: Filológiai Közlöny 4.
- D. ZÖLDHELYI Zsuzsa 1991. Turgenyev prózai költeményei. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. ZÖLDHELYI Zsuzsa 1978. Turgenyev világa. Európa Könyvkiadó Budapest.
- LUKÁCS György 1946. A történelmi regény. Hungária, Budapest.
- PARTI Gábor 1993. „Démonizmus és mitológia Turgenyev A puszta Lear királya című művében”: Protestáns Szemle 4.
- SHAKESPEARE, William 1961. „Lear király”: SHAKESPEARE összes művei. Európa Könyvkiadó, Budapest. KÉRY László utószava
- SHAKESPEARE, William 1984. Lear király. Európa Könyvkiadó, Budapest. KÉRY László utószava
- SHAKESPEARE, William 1994. King Lear. Penguin, London.
- TURGENYEV, Ivan 1989. A diadalmas szerelem dala. Európa Könyvkiadó, Budapest. HETESI István utószava
- TURGENYEV, Ivan Szergejevics 1958. „A puszta Lear királya”: Első szerelem, Európa Könyvkiadó, Budapest, 280-343.
- Turgenyev, Ivan Szergejevics 1971. A puszta Lear királya. Magyar Helikon, Budapest.

Internetes hivatkozások

ТУРГЕНЕВ ИВАН СЕРГЕЕВИЧ. Степной король Лир: http://az.lib.ru/t/turgenew_i_s/text_0130.shtml

³³ Cs. SZABÓ 1987, 755.

Ez a lap üres

HLAVACSKA ANDRÁS

ELTE-BTK, Irodalom- és kultúratudomány MA, II. évfolyam

Közelítés az irodalmi és filmes fantasztikumhoz

A romantikus fantasztikum megjelenése Arany János balladáitól A halál kocsisán keresztül az Árvaházig

A kísértetek ábrázolása régtől fogva izgatja a különböző művészeti ágakban tevékenykedő alkotókat. A rémtörténetek a 19. században élik aranykorukat, de szellemekkel a kortárs horrorfilmekben is találkozhatunk. Az elmúlt több mint kétszáz évben a kísértetek megelevenítése sokféle médiumon keresztül valósult meg – a festészettől a laterna magicán, a romantikus regényen és a filmen át egészen a képregényig. Dolgozatomban ezek közül kettőnek szentelek nagyobb figyelmet: munkám során azt vizsgálom meg, hogy a 19. századi különböző, irodalmi elbeszélő történetekben fellelhető romantikus fantasztikum hogyan él tovább a 20. század uralkodó médiumában, a filmben.

Ennek a folyamatnak a kutatásában két elméleti munka bír különös jelentőséggel számomra: Todorov fantasztikum elmélete és Kittler *Optikai médiumok* című könyve. Az első fejezetben leginkább ezekre támaszkodva alapozom meg a későbbi műelemzésekhez nélkülözhetetlen fogalmakat, mérlegelem a két írás összecsengő szöveghelyeit, és megpróbálok rámutatni azok problémás részeire.

Ezt követően Arany János két balladáját, *A honvéd özvegyét* és az *Éjjéli párbajt* hasonlítom össze, arra törekedve, hogy egy olyan alkotói fogást ragadjak meg bennük, melyek a harmadik és negyedik fejezetében elemezett filmes alkotásokkal összekötik őket. Ezek közül előbb egy 1921-es svéd némafilmet, *A halál kocsisát* [Körkarlen] vizsgálom meg, utána pedig egy spanyol-mexikói koprodukciót, a 2007-es *Árvaházat* [El orfanato]. Mivel az irodalmiról a filmes narrációra való váltás közel sem akadálytalan, a filmek elemzését néhány ide vágó probléma körüljárásával vezetem fel.

Munkám során elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a 19. századtól kezdve miért örvendenek minden korban nagy népszerűségnek a romantikus fantasztikum témái. Van-e ezeknek létjogosultságuk a némafilm, s főleg a kortárs filmes alkotások között?

I. A kutatás elméleti kerete, a fogalmak tisztázása

1. Todorov fantasztikum meghatározása

Ebben a fejezetben első lépésként bemutatom, és kritikának vetem alá Todorov fantasztikum elméletének azon részeit, melyek elengedhetetlenek számomra a további kutatáshoz. Kezdjük először is magának a *fantasztikum*nak a meghatározásával.

„A fantasztikum [...] a csak természeti törvényeket ismerő ember habozása egy természetfölöttinek tűnő esemény láttán”¹ – így hangzik Todorovnál a fogalom első definíciója, melyet később három fontos kritériummal egészít ki. 1, „Mindenekelőtt a szöveg arra kell kényszerítse az olvasót, hogy a szereplők világát élő személyek világának tekintse, és hogy habozzon az

¹TODOROV 2002, 25.

elbeszélte események természetes és természetfölötti magyarázata között.² Az első idézett rész „természeti törvényeket ismerő emberét” (kiemelés tőlem) Todorov ezzel a kiegészítéssel pontosítja, az olvasóra szűkíti le. A habozásnak benne kell lezajlania. Erre vonatkozik a második kiegészítés is, mely a fantasztikus történetek, különösen pedig a Todorov könyvében hozott példák legtöbbszörre igaz, mégsem szükséges minden esetben teljesülnie.³ 2, „[A] habozást átérzheti valamelyik szereplő is: ilyenkor az olvasó szerepét úgymond rábízunk egy szereplőre, így a habozás egyszersmind megjelenik a műben, és annak egyik témájává válik, [...] a valóságos olvasó azonosul a szereplővel.”⁴ 3, „S végül fontos, hogy az olvasó magáévá tegyen egy bizonyos álláspontot: el kell utasítania mind az allegorikus, mind a »költői« értelmezést.”⁵

A fantasztikum mozgatórugója a *habozás* – habozás egy természetfeletti és egy racionális magyarázat között. Amennyiben az olvasó „úgy dönt, hogy a valóság törvényei változatlanok maradhatnak, és lehetővé teszik a leírt jelenségek magyarázatát, azt mondhatjuk, hogy a mű egy másik műfajhoz, a különöshöz tartozik. Ha épp ellenkezőleg úgy döntünk, hogy új természeti törvényeket kell elfogadnunk, melyek révén a jelenség magyarázhatóvá válik, a csodás műfajába lépünk.”⁶ A fantasztikum műfaja tehát a különös és a csodás határán helyezkedik el. Látszólag tünékeny csoporttal van dolgunk, mielőtt a történet elemei döntésre sarkallják vagy kényszerítik az olvasót, a fantasztikum szertefoszlik. Todorov nyomán tiszta fantasztikumról csak azon művek kapcsán beszélhetünk, melyek befejezésekor nem oldódik fel a habozás, nem tudunk határozott döntést hozni; az olyan alkotások, melyekben csak bizonyos ideig habozunk, de aztán döntést hozunk a fantasztikum alműfajait képzik (fantasztikus-különös és fantasztikus-csodás, aszerint, hogy melyik műfaj válik dominánssá).

Míg mielőtt a todorovi fantasztikum funkcióira és történelmi aspektusára rátérnék, néhány megjegyzést kell fűznöm az eddigiekhez. Először is szeretném hangsúlyozni, hogy dolgozatomban olyan műveket vizsgálok majd, melyek todorovi értelemben nem a tiszta fantasztikum, hanem a *fantasztikus-különös* csoportjába tartoznak. Ezekben életbe lép a habozás, a történet hosszú ideig bizonytalanságban tartja a befogadót, azonban a végén mindig felkínálja a könnyű döntéshozatalt: más kérdés, hogy ezt az olvasó/néző nem köteles elfogadni. Erre a problémára a dolgozat későbbi részeiben még visszatérek.

Másodszor is, akad egy olyan probléma Todorov elméletében, melyet mindenképpen körbe kell járnunk: nevezetesen az *olvasó szerepköre*, meghatározása. A *Bevezetés a fantasztikus irodalomba* szerzője már a mű elején egyértelművé teszi, hogy „amikor olvasót mond, nem egyik vagy másik egyedi, valós olvasóról beszél, hanem az olvasói »funkcióról«, mely a szöveg része [...]. A szöveghez tartozó olvasó észlelése bele van foglalva a szövegbe, ugyanolyan pontosan, ahogyan a szereplők mozgásai.”⁷

Az irodalmi szövegek olvasójának ezen meghatározását problémásnak érzem, különösen, ha szembeállítjuk egy olyan elképzeléssel, mint amelyet például Hans Robert Jauss fejt ki *A költői szöveg az olvasás horizontváltásában* című írásában. Todorov elképzelése azt sugallja, hogy létezik „általános olvasó”, amelynek legnagyobb veszélye, hogy egy általános világtapasztalattal feltételez. Ez legjobban a *Fantasztikum meghatározása* című fejezetben érhető tetten, ahol Todorov egy olyan világot ír le, „amelyet ismerünk, melyben sem ördögök, sem szilfidek, sem

² TODOROV 2002, 31.

³ TODOROV 2002, 32.

⁴ TODOROV 2002, 31.

⁵ TODOROV 2002, 31.

⁶ TODOROV 2002, 39.

⁷ TODOROV 2002, 30.

vámpírok nem léteznek...”.⁸ Bár kétségtelen, hogy ezzel a megállapítással sokan egyetértének, ezt a tapasztalatot mégis hiba lenne általánossá tenni, hiszen ezáltal kizárnánk azokat a befogadókat, akik nem határolják el magukat ilyen egyértelműen a természetfölötti jelenségek létezésétől. A későbbiekben egy helyen magának Todorovnak is finomítania kell ezen az olvasói képen. A *Fantasztikus beszédmód* című fejezetben a narrátor témája kerül a középpontba, melyről a szerző így nyilatkozik: „[...] hogy az azonosulást megkönnyítse, a narrátor egy »átlag ember«, akiben minden (*vagy majdnem minden*) olvasó magára ismerhet.”⁹ Úgy tűnik tehát, hogy az általános olvasó szerepköréből fakadó folytonos pontosítások elkerülése érdekében érdemes egy másik fajtát keresnünk. Éppen ezért a továbbiakban Jauss említett írása nyomán lemondok egy általános, ideális vagy naiv olvasó meghatározásáról; ezek helyett én magam töltöm majd be az olvasó szerepkörét,¹⁰ a művek kapcsán mindig saját tapasztalataimra támaszkodom, ezekről számolok be, elismerve annak lehetőségét, hogy mások világról való tapasztalata eltér az enyémtől, ezért a fantasztikum témakörében esetleg más premisszákból indulnak ki.

2. A fantasztikum történelmi és társadalmi horizontja

Munkája végén Todorov a fantasztikumnak két funkcióját különbözteti meg: az irodalmi és a társadalmi. Ez előbbi ismét csak több szempontból vizsgálható, melyek közül számomra a pragmatikai, a fantasztikum olvasóra gyakorolt hatása lesz a legfontosabb.¹¹ Ezzel dolgozatom későbbi fejezeteiben még részletesen foglalkozom, most azonban fordítsuk figyelmünket a társadalmi funkcióra.

Todorov elméletében a fantasztikus irodalom „pályafutása viszonylag rövid”, „megjelenésének kezdete a 18. század végétől [...] számítható; egy évszázaddal később Maupassant novelláiban találhatjuk a műfaj utolsó, esztétikailag is kielégítő példáit.”¹² Egy évszázados tündöklésében a fantasztikus írásokra hárult az a feladat, hogy olyan témáknak adjon otthont, melyekről az adott korban nem lehetett beszélni (mint például a „vérfertőzés, homoszexualitás, többszemélyes szerelem, nekrofilia”). Vagy egy intézményes, vagy „egy finomabb, [...] a szerző lelkében uralkodó” cenzúra tiltotta e témák megfogalmazását. Így tehát a fantasztikum „a cenzúra egyik vagy másik formája elleni harc eszköze” vált,¹³ a szerző ez által próbálta kifejezni azokat az érzéseit, lelki vívódásait, amiket mások, s talán maga előtt sem mert beismerni. Todorov szerint a huszadik században a fantasztikum elvesztette ezt a társadalmi funkcióját, helyét a pszichoanalízis vette át, Freud után „[m]ár nem kell az ördöghöz folyamodnunk, hogy túlzó szexuális vágyakról beszélhessünk, s a vámpírokról sincs szükség ahhoz, hogy a holttestek iránti vonzódásra utaljunk: a pszichoanalízis, illetve a belőle közvetlenül vagy közvetve ihletet merítő irodalom álcázás nélkül tárgyalja mindezt.”¹⁴ Hogy a fantasztikus irodalom témái közel állnak pszichoanalíziséhez, azt mi sem bizonyítja jobban, mint azok a pszichoanalitikus írások, melyek romantikus rémtörténeteket állítanak vizsgálódásuk középpontjába¹⁵ – ezek közül a leghíresebb talán Freud *Homokember* elemzése.¹⁶ E fordulat

⁸ TODOROV 2002, 25. (Kiemelés tőlem.)

⁹ TODOROV 2002, 74. (Kiemelés tőlem.)

¹⁰ JAUSS 1997, 326.

¹¹ TODOROV 2002, 139.

¹² TODOROV 2002, 143.

¹³ TODOROV 2002, 136.

¹⁴ TODOROV 2002, 138.

¹⁵ TODOROV 2002, 138.

¹⁶ FREUD 1998, 65-81.

eredménye a fantasztkikum átalakulása: a műfaj klasszikus fajtája „meghal”, jelentős művek már nem születnek az égisze alatt; kialakul viszont egy újfajta, modern fantasztkikum. Ennek iskolapéldája Todorov szerint Kafka *Átváltozása*, melynek rövid elemzéséből a következő tapasztalatok vonhatók le: a 19. századi fantasztkikus művek története egy természetes (a mi világhozhoz nagymértékben hasonló) helyzetből indul ki, majd innen jut el a természetfelettihez. A modern fantasztkikum ellentétes irányú, a történet egy természetfeletti eseménnyel indul, és ez válik az elbeszélés folyamán egyre természetesebbé az olvasó számára.¹⁷

Voltaképpen ez az a pont, ahol Friedrich Kittler bekapcsolódik a diskurzusba: „Tzvetan Todorov elmélete, amely szerint az irodalmi fantasztkikum kimúlt a Freud és a pszichoanalízis szolgálatára felderítése során, csak félig igaz: a fantasztkikum győzedelmesen feltámadt a játékfilmben.”¹⁸ [„Die Theorie Tzvetan Todorovs, es sei die literarische Phantasik an ihrer Aufklärung durch Freud und die Psychoanalyse gestorben, ist zur Hälfte falsch: Das Phantastische erlebte im Spielfilm eine triumphale Auferstehung.”¹⁹] Mielőtt ennek a kijelentésnek az érvényességét mérlegre tenném, érdemesnek tartom a fantasztkikumban bekövetkező paradigmaváltás néhány mozzanatát részletezni, kommentárral ellátni.

Az első ezek közül a fantasztkikum műfajában bekövetkező váltás időbeli elhelyezése. Kiindulhatnánk abból, hogy a fordulatot Freud munkásságához kötjük, ám ez egy igen tág intervallumot foglalna magában, hiszen a pszichoanalízis atyja bő fél évszázadon keresztül, az 1880-as évektől az 1930-as évekig publikálta műveit. Jóval szűkebb határt jelölhetünk ki, ha a Todorov által előtérbe állított művek alapján próbálnánk behatárolni a változások idejét. Mint azt már korábban említettem, a tiszta fantasztkikum utolsó csillaga Maupassant volt, – akinek legkésőbbi írásai 1890-ben jelentek meg – a modern fantasztkikum működését Todorov Kafka *Átváltozásán* mutatja be – ez a mű 1912-ben keletkezett, eddigre tehát már biztosan megcsapta a változások szele a műfajban alkotó szerzőket. A magyar irodalomban Kosztolányi Dezsőnek az 1917-ben megjelent *Éjféli* antológiához írt előszava jelzi markánsan ezt a változást: „Ma újra viharos szellemjárás van az irodalomban. Ami valaha künn volt, az ma bennünk van. Magunkban hordozzuk a kísérteteket. Ebben a korban történt meg az új lélektan döntő felfedezése, az, hogy lelkünk jó részét egyáltalában nem ismerjük...”²⁰, mely megfogalmazás voltaképpen Freud *Totem és tabujának* egyik gondolatára rímel: „A szellemek és démonok [...] nem egyebek, mint érzelmi gerjedelmek kivetítései; [az ember] indulati beállítárait megszemélyesíti, bevételekkel velük a világot és így belső lelki folyamatait önmagán kívül találja meg újra.”²¹

3. A fantasztkikum és a némafilm

Az évszámokkal való játék pepecselésnek tűnhet, rögtön meglátjuk azonban hasznosságát, ha figyelmünket ismét Kittlerre fordítjuk. Az *Optikai médiumok*ban a fenti citátumot Georges Méliès filmtechnikai fogásainak – az idő visszafordításának és a stoptrükknek – bemutatása követi, melyekből világossá válik, hogy Kittler elsősorban a francia rendező filmjeiben vél felfedezni fantasztkikus hatással bíró elemeket.²² A szóhasználat itt külön figyelmet igényel: a német teoretikus nem a fantasztkikum továbbéléséről, hanem „feltámadásáról” (*Auferstehung*) beszél. Az idézett mondatban ez logikailag indokolt is, hiszen ami egyszer már „kimúlt” az

¹⁷ Todorov 2002, 146-147.

¹⁸ Kittler 2005, 177.

¹⁹ Kittler 2002, 227.

²⁰ Kosztolányi 1987.

²¹ Freud 2011, 96.

²² Kittler 2005, 178-179.

nem tud továbbélni, csak feltámadni. A problémát az okozza, hogy a Kittler által példának választott filmek (*Charcuterie mécanique*, *L'escamotement d'une dame*) az 1890-es évek végétől valók. Amennyiben tehát elfogadjuk, hogy a fantasztikum ezekben a művekben támad fel, a pszichoanalízis hatására a műfajban bekövetkező fordulatnak egy igen szűk időszakban, az 1890-es évek első felében kellett lezajlania.

Visszatérve Kittler szóhasználatához, a „kimúlt” (gestorben) és a „feltámadt” (Auferstehung) már csak azért sem szerencsés választás, mert pontatlanul adják vissza Todorov elméletét. Igaz ugyan, hogy Todorov a pszichoanalízis előretörésével magyarázza a fantasztikus műfajban bekövetkező változásokat, de ő ezt a folyamatot nem a fantasztikum halálaként, hanem átalakulásaként rögzíti. A klasszikus, 19. századi fantasztikum valóban „kimúlik”, de rögtön át is veszi a helyét egy új, modern fantasztikum – Kafka említett műve az elsők között fejezi ki ezt a váltást. A magyar irodalomban a modern fantasztikum egyik érdekes (bár semmiképp sem eminens) példája Krasznahorkai László *Sátántangója*. E regény körüli vizsgálódások kétségtelenül előre vinnék kutatásomat, mivel azonban ez a mű nem kapcsolódik szorosan munkám tárgyához, elemzésére nem vállalkozom, ehelyett Radnóti Sándor egyik idevágó írását hívom segítségül. Radnóti a *Sátántangó* fantasztikumának részletes tanulmányozását a következőképpen vezeti fel: „A különféle elgondolások közül én azokkal értek egyet, amelyek – mint például Tzvetan Todorové – cezurát állítanak a régi fantasztikus irodalom és az új közé, észlelik, hogy a manierista és barokk előzményekre támaszkodó romantikus fantasztikumnak nem sok köze van ahhoz, amivel a modern irodalomban összefüggésbe szokták hozni.”²³ Mindezek alapján Kittler kijelentésének értelmezését a következőképpen kell módosítanunk: amikor a fantasztikum haláláról és feltámadásáról beszél, akkor kizárólag annak klasszikus fajtájára gondol (amit Radnóti nyomán a továbbiakban *romantikus fantasztikum*nak nevezek majd).

Ezzel azonban a kittleri idézet kritikája közel sem ért véget, a továbbiakban ugyanis még két körülményt kell figyelembe vennünk. Először is azt, hogy Méliès kiemelt filmjei milyen viszonyban állnak a romantikus fantasztikummal; másodsor pedig a korabeli olvasó és szerző szerepét és viszonyát kell megvizsgáljunk.

A *L'escamotement d'une dame* (The Vanishing Lady, Egy hölgy eltűntetése) 1896-ban készült, hossza nagyjából egy perc. E rövid időtartamban a következő jelenet zajlik le: a rögzített kamerával szemközt ajtón besétál egy frakkos úriember – Méliès – és egy hölgy. A bűvész egy székre ülteti partnerét, majd gondosan beteríti egy lepellel. A lepel levételekor a hölgy eltűnik. „Csodák csodájára”, mondhatnánk, ám a felvételen a kendő alól kikandikáló ruhadarab egyértelművé teszi a mai néző számára, melyik pillanatban vetette be a francia varázsló a stopprükköt. A továbbiak sok újdonságot nem, inkább csak egy csöpp humort tartalmaznak: a bűvész kísérletet tesz a hölgy visszahozására, ám ez csak másodsorra sikerül, első próbálkozása balul sül el, és elegáns partnere helyett egy csontvázat varázsol elő. A kérdés, amit e korai némafilmnek fel kell tennünk, az az, hogy hol jelenik meg benne a romantikus fantasztikum? A műfaj todorovi meghatározása alapján erre akkor kapunk a legkönnyebben választ, ha megtaláljuk a habozást kiváltó mozzanatot.

Azonban ez korántsem olyan egyszerű, mint például egy romantika korabeli fantasztikus elbeszélés esetében. A film egy bűvészmutatványt visz színre, mely tevékenységet kétféleképpen értelmezhetünk. Vagy elismerjük, hogy a bűvészkedés a fantasztikus tartományába tartozik, azáltal, hogy rejtve hagyja a természetfölöttinek tűnő jelenségre magyarázatul szolgáló okokat; vagy szkeptikus módon a különös kategóriájába soroljuk, hiszen annak ellenére, hogy a történetek mechanikája átláthatatlan számunkra, mégis tisztában vagyunk vele, hogy a trükkért a bűvész ügyessége és leleményessége felelős. A két nézet talán úgy egyeztethető ki egymással, ha

²³ RADNÓTI 1988, 292.

azokat a bűvészműveket, melyeket művelőik felfedtek a fantasztikus-különöshöz soroljuk, míg azokat, melyek okait titok fedi, a tiszta fantasztikushoz.

A fantasztikum jelenlétét az is bizonytalanná teszi Méliès alkotásában, hogy nincs igazi története – olyan értelemben, mint egy 19. századi fantasztikus regénynek vagy elbeszélésnek semmiképp. Ennek hiányában, ha létre is jön a habozás, az nem a mű világához, hanem a megjelenítéshez, a médium technikájához köthető. A korabeli néző benyomásait nem tudjuk rekonstruálni, de feltehetően az bizonytalánította el, hogy nem ismerte azt a technikai húzást, amit Méliès alkalmazott. Ahogy eddig már többször is, megint azzal a problémával kell szembeesülnöm, hogy saját olvasói/nézői tapasztalatomtól eltávolodva meg kell próbálnom felidézni egy letűnt kor befogadóját.

Todorov a 19. századi fantasztikum társadalmi funkciója kapcsán egy kettős cenzúráról beszél: egy külső, intézményesről és egy belső, lelkiről. Mindkét tiltással a szerzőnek kell szembenéznie. A romantikus fantasztikum tehát a szerző lázadása, kísérlet arra, hogy kijátssza ezeket a megkötéseket. Arról, hogy a korabeli olvasó hogyan viszonyul ehhez a tevékenységhez, Todorovnál nem esik szó. Radnóti Sándor már említett írásában e kérdéstről így nyilatkozik: „A világot racionális háló borítja, amelynek megvannak a maga felhasadt szemei és szálai. A romantikus fantasztikus irodalom ambivalenciájának, tétovázásának oka magának a világlátásnak a tétovázása afölött, hogy e hasadékok a lélek sebei, vagy *túlra* vezetnek, egy (a kései romantikusoknál egyre inkább) gonosz demiurgosz vagy démonvilág ezoterikus birodalmába.”²⁴ Arra a kérdésre, hogy a 19. század fantasztikus írásainak olvasója, hogyan viszonyult azok társadalmi funkciójához, a felmerülő lélektani kérdésekhez, itt sem kapunk konkrét választ. Ugyanakkor, amíg a todorovi cenzúra egyértelműen és kizárólag a szerzőkre vonatkozik, addig a Radnótinál leírt „világlátás” már a befogadókat is jellemezheti. Ezáltal két értelmezési lehetőség kínálkozik számunkra. A 19. századi fantasztikum társadalmi funkciójáról gondolkodhatunk úgy, mint ami egyedül a szerzőkhöz kötődik: miközben ők nyomasztó érzéseiket, lelki vívódásaikat próbálják burkoltan megfogalmazni, addig az olvasók az így keletkezett írásokban pusztán bizarr, izgalmas történeteket látnak; ám az is elképzelhető, hogy a szerzőkben lezajló folyamatokat az olvasók is érzékelték, magukra ismertek a történetekben. Az első esetben a romantikus fantasztikum a pszichoanalitikus elemzések után nemcsak, hogy meghalt, de feltámaszthatatlanná is vált: Freud és különösen Todorov utána már nem tudunk úgy fantasztikus történetet olvasni/nézni, hogy ne gondoljunk annak lélektani aspektusaira. A második esetben a szöveg ezen eleme csak nyilvánvalóbbá vált, ugyanakkor ennek az elemzési útnak megvan az az előnye, hogy relevánsabbá válik az a kérdés, vajon van-e még létjogosultsága a 20. században a romantikus fantasztikus történeteknek?

Mindazok alapján, amit eddig Todorov fantasztikum elméletéről és hozzá kapcsolódó Kittler kommentárjáról írtam, a következő kijelentésre jutottam: a romantikus fantasztikum továbbél (és nem feltámad) a korai játékfilmekben, ezek alatt azonban nem Méliès alkotásait, hanem későbbieket kell értenünk. Hogy melyeket, arra éppen az *Optikai médiumok* egy másik szöveghelye kínál megoldást. Kittler a 19. századi irodalmi alkotások megfilmesíthetőségéről gondolkodva a következő megjegyzést teszi: „Lotte Eisner *The Haunted Screen* című könyvében ugyan pontosan és helyesen állapította meg, hogy a korai játékfilmek nagymértékben visszanyúltak az irodalmi romantika témáira és technikáira, de a magyarázatot nála is hiába keressük.”²⁵ [„Lotte Eisner in ihrem Buch *Die dämonische Leinwand* hat zwar genau und richtig konstatiert, wie sehr frühe Spielfilme auf Themen und Techniken der literarischen Romantik zurückgriffen, aber

²⁴ RADNÓTI 1988, 293.

²⁵ KITTLER 2005, 112.

auch bei ihr sucht man vergebens nach Erklärungen.”^{26]} A „korai játékfilmek” megnevezés még mindig egy igen tág intervallumot jelöl, ezt azonban Eisner könyve alapján könnyen pontosíthatjuk. „A hangsúlyt itt mindenekelőtt a német filmnek az úgynevezett *aranykorára* helyezzük, tehát arra a ma már »klasszikusnak« tűnő némafilm-korszakra, amelynek virágzása közvetlenül az első világháború után kezdődött, s még a hangosfilm-korszak kezdete előtt véget ért, tehát alapjában véve csak 1925-26-ig tartott”.²⁷

Ezt a korszakot többek között olyan filmek fémjelzik, mint a *Dr. Caligari*, *A gólem*, *Az éjjeli vándor* vagy éppen a *Nosferatu*. Örültek, vámpírok, alvajáró gyilkosok, hazajáró lelkek – mintha csak Todorov listáját olvasnánk. A filmekben feldolgozott jelenségek mind olyan témák, melyek közel állnak a fantasztikum műfajához. S habár vegytiszta fantasztikus filmet igen keveset találunk ebben a korszakban, mégis inkább tarthatjuk ezeket a filmeket a romantikus fantasztikum örökösének, mint Méliès munkáit. Éppen ezért, dolgozatom harmadik fejezetében egy ebből a korszakból való filmet, *A halál kocsisát* vizsgálom majd meg. Svéd alkotásról lévén szó, ez a film nem szerepel Eisner könyvében, mégis úgy gondolom, nem követek el hibát, ha ezt választom elemzésem tárgyául – mint majd látni fogjuk, a romantikus fantasztikum játékfilmes továbbélésének egy kiváló darabjával lesz dolgunk.

„[A] korai játékfilmek nagymértékben visszanyúltak az irodalmi romantika témáira és technikáira...” – olvassuk Kittlernél. A témák problémáját fentebb már érintettem, ezek felfedezése, azonosítása nem hiszem, hogy sok fejtörést okoz majd. Annál inkább a „technikák” (Techniken) megragadása. Kittler könyvének központi témája az optikai médiumok technikai fejlődéstörténete, így kézenfekvő lenne a szónak ebből az értelmezéséből kiindulni, a szövegkörnyezet azonban inkább afelé terel minket, hogy a technika szót, mint elbeszélői fogást értelmezzük.²⁸ Minden bizonnyal számos narrációs megoldást kiemelhetnénk a romantika korából, mint olyat, ami segíti e kor írásainak megfilmesítését, ami továbbél a játékfilmben. Dolgozatomban én ezek közül egyet választok vezérmotívumnak: a *jelöletlen nézőpontváltást*. Hogy ennek működési elvét, az irodalomban való megjelenési formáját szemléltessem, a következő fejezetben két Arany János balladát veszek górcső alá. Ezek a művek nemcsak az említett nézőpontváltás miatt érdekesek, de a fantasztikum és a lelki problémák viszonyát is jól szemléltetik, valamint több olyan kérdést is felvetnek, melyek az elemzendő filmek esetében is felmerülnek majd.

II. Az Arany balladák fantasztikuma

1. Bevezető – a ballada mint elbeszélés

A magyar irodalomban rengetek írás rokonítható a todorovi fantasztikummal, különösen a 19. század végi, 20. század eleji próza büszkélkedhet a témába vágó írásokkal: Mikszáthnál éppúgy találunk az ép ész határai között megmagyarázhatatlan jelenségeket, mint Babitsnál, Krúdyánál, Csáthnál, Karinthyánál, Kaffkánál vagy a Cholnoky testvéreknél. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy amilyen sok műben felbukkan a fantasztikum,

²⁶ KITTLER 2002, 140.

²⁷ EISNER 1994, 12.

²⁸ Kittler abból a megfigyelésből indul ki, hogy míg Dumas regényeinek rengeteg filmes átírata készült, addig „a régi európai irodalom” nagyjából alig egy-két adaptáció született. Ez feltehetően annak köszönhető, hogy a 19. századi írások elbeszélés módja jobban kínálja magát a megfilmesítésre, mint az azt megelőzők. (KITTLER 2005, 112.)

ugyanolyan kevés alkotásról mondható el, hogy végig ez uralná, hogy megmaradna a tiszta fantasztikum határain belül (a műfej legkiemelkedőbb példái talán Cholnoky Viktor *Olivér lovagja*²⁹ és Babits Mihály *Novella az emberi húsról és csontról* című írása).

Ez utóbbi kijelentés számos Arany balladára is igaz. Ennek ellenére ez a korpusz kiválóan megfelel kutatásom céljának. Egyrészt, mert ezek az alkotások jóval Freud és a pszichoanalízis előretörése előtt születtek. Másrészt „[a]z Arany-szakirodalom közhelye, hogy az *Őszikék-korszak* balladái mágikus, kísérteties, boszorkányos színezettel átítatottak”³⁰; amihez rögtön hozzátehetjük, hogy ugyanez igaz a nagykőrösi balladák egy sorára is. Arany balladái valóban tobzódhatnak a természetfeletti jelenségekben, kiváltképp a kísértetekben. Ezek mind tematikusan, az elbeszelt történet részeként, mind motivikusan, a szövegek szóhasználatában helyet kapnak, sőt, e két megoldás sokszor összekapcsolódik. Az előbbire az *Ágnes asszony* éppúgy jó példaul szolgál, mint a *Szent László*, a *Híd-avatás* vagy *A hamis tanú*, az utóbbit pedig a *Szent László fűve* szemlélteti a legtisztábban.³¹ Harmadrészt: ebben a munkámban elsősorban a fantasztikus-különös kategóriájába tartozó írásokra koncentrálok, mely műfaj kutatására az Arany balladák valódi kincsesbányának számítanak. Negyedrészt pedig azért, mert remekül bemutatatható rajtuk a nézőpontváltásokkal való játék.

Természetesen néhány akadállyal is szembe kell néznünk az Arany balladák vizsgálatakor, melyek közül arra, hogy a ballada műfaja milyen viszonyban áll az elbeszéléssel mindenképpen kell néhány mondatot szánunk. Todorov a természetfölötti és narráció viszonya kapcsán jegyzi meg, hogy „minden olyan szöveg, amelyben megjelenik, elbeszélés, mivel a természetfölötti eseménye az elbeszélés meghatározásának megfelelően megbontja a kiinduló egyensúlyt”³² – s bár a ballada irodalmi hagyományunkban definíció szerint epikus mű,³³ mégis jogosan vehető ellene, hogy nem klasszikus, prototipikus példája ennek a műnemnek. A kibontakozni látszó vitának azonban könnyen elejét vehetjük olyan elbeszélés meghatározásokkal, mint amelyet például Gérard Genette fejt ki *Az elbeszélő diskurzus* című írásában. A francia teoretikus ebben a művében az *elbeszélés* (récit) szó három jelentését különbözteti meg: a *történetet* (histoire), az *elbeszélést* (récit) és a *narrációt*.³⁴ Ezek közül a történet, „a diskurzus tárgyát képező valós vagy fiktív események egymásutánja, vagyis azok láncszerű, ellentétes, ismétlődő és egyéb kapcsolata”³⁵ jól kirajzolódik az Arany balladák legtöbbjében, minden nehézség nélkül vizsgálható, csakúgy, mint a narrációval kapcsolatos kérdések. S bár Genette-nek kétségtelenül igaza van abban, hogy az elbeszélés három aspektusa elválaszthatatlan egymástól, a továbbiakban én erre a kettőre koncentrálok.

Mindezek alapján, a fenti szempontok vizsgálatára az Arany balladák közül kettőt találtam különösen megfelelőnek: *A honvéd özvegyét* és *az Éjjeli párbajt*. Mind a logikai, mind az időrend azt kívánja, hogy elsőként az előbbire fordítsuk figyelmünket.

²⁹ Erről lásd bővebben Eisemann György írását, mely nem csak a történet fantasztikumával, hanem a műben előkerülő médiumokkal is foglalkozik. (EISEMANN 2010a, 256-269.)

³⁰ NYILASY 2011, 75.

³¹ Ld. bővebben a második szakasz harmadik strófáját: „Hát ime! tömérdek nép tolong hozzája: / Férfiak, asszonyok, vénék és gyermekek, / Mint sírból kijáró halvány *kísértetek*.” (kiemelés tőlem).

³² TODOROV, 2002, 142.

³³ „[Greguss Ágost] 1865-ös könyvében a műfaj Goethe–Uhland-féle meghatározását veszi alapul [...] amely szerint a három műnem együtt van jelen a balladában: epikai, amennyiben elbeszél, lírai, mivel dalszerű, énekelhető és drámai, párbeszéd formája miatt. Ebből alakítja ki híressé vált formuláját: a ballada »tragédia dalban elbeszélve«.”: IMRE 1988, 18.

³⁴ GENETTE 1996, 63.

³⁵ GENETTE 1996, 61.

2.1. A honvéd özvegye – a kísértet előtörténete

Heller Bernát egy 1920-as rövid írásában a következő összefoglalót szolgáltatja a műről: „A Honvéd özvegyében a nő (Szendrey Júlia) második nászát üli: amikor szól a zene, pendül a tánc, szilaj a jókedv, megjelenik a honvéd (Petőfi), szemére lobbantja a nőnek a gyarlóságát, hűtlenségét, szemére lobbantja s eltűnik. Csak képzelet volt, a nő tovább táncol s tovább feled.”³⁶ Azok számára, akik az alkotás életrajzi vonatkozásaira kíváncsiak, hasznos lehet ez a leírás, a fantasztikum kutatói számára már kevésbé. A fantasztikus műfaj ugyanis „minden másnál jobban él [azzal a] konvencióval”, hogy a szöveget „az elejétől a vége felé haladva kell olvasni”, lépésről lépésre. A műfajhoz tartozó szövegek így fejtik ki igazi hatásukat, a második, metaolvasásnál ez már nem érvényesül, ekkor a „fantasztikum eljárásait felismerjük, ahelyett hogy átelnénk gyönyörűségeit.”³⁷ Éppen ezért, elsőként egy olyan rövid összefoglalásra kell törekednünk, melyben figyelembe vesszük, hogy az olvasó milyen sorrendben találkozik a fontosabb eseményekkel. Ebből a szempontból Heller Bernát leírásának legnagyobb hibája csonkassága: a mű első tizenkét strófájáról, a honvéd agóniájáról, haláláról és a „szép özvegy” kétkedő időszakáról nem vesz tudomást, holott a ballada hatásmechanizmusában ezek is fontos szerepet játszanak. A fantasztikum jelenségének vizsgálatához tehát elengedhetetlen a cselekmény pontos rekonstruálása. Lássuk röviden, hogyan is néz ki, egy ilyen szerkezeti vázlat.

A mű első versszaka tömören összefoglalja a honvéd életének utolsó mozzanatait:

Csatába ment az ifjú honvéd,
Kemény, véres volt a csata;
Tengernyi néppel küzdve, megtört
A felkelők kicsiny hada;
De megtartá a tért, hol aznap
Élet-halálra ütközött:
Mert ott esett el mind, a téren!
A honvédi is azok között.

A fantasztikum szempontjából a másodiktól a hatodik strófiáig tartó rész jelentősége abban áll, hogy végig hangsúlyozza a honvéd halálát, azt, hogy ebből a helyzetből nincs menekvés (pl. „Ottan feküdt a haldoklók közt, / Nehéz két sebbel kebelén; / Két seb... mind a kettő halálos –”, „»Nem volna énnekem siralmas« / – Az ifjú felnyög, felkiált – / »Rövid éltelre koszorúnak / Föltenni e dicső halált;”, stb.). A hetedik versszak erre teszi fel a pontot („Száll a sóhaj... elhúnyt az ifjú”), majd rögtön egy elbizonytalanító eljárással is él: „Bajtársi még látták elesni, / Nem már, midőn elköltözött.” Ezekkel, és az ezt követő négy sorral, egyrészt megalapozottá válik az özvegy bizonytalankodása, másrészt az is kiderül az olvasó számára, hogy omnipotens narrátorral van dolga. Ő teszi bizonyossá azt, amit a bajtársak nem tudnak: „Széles, nehéz, sötét szárnyával, / Miképp egy óriás madár, / Árnyazta bé a vermezőt egy / Homályos felleg... a halál.”

Ezt követi „a honvéd ifjú hölgyének” kálváriája és döntése (8-12 strófa), melynek középpontjába a bűnösség megokolása áll – a mű elé helyezett *Hamlet* idézet is ezt készíti elő. Az özvegy bűne nem (csak) abban áll, hogy első férje halálát követően újra megnősül, hanem, hogy „Feledte a feledhetlent”, elfordult a honvéd emléktől, és, ami talán még ennél is súlyosabb, hogy az udvarlók megjelenése után már nem a férjét várja (ahogy teszi azt a 9. versszakban: „Sokáig várta sok beteg szív / A harcból vissza kedvesit. / A honvéd ifju hölgye is várt...”), hanem annak halálhírét. A szövegben ennek jelentőségét a kurziválás teszi nyilvánvalóvá: „S midőn, amit *várt*, bizonyos lőn... / Kezet más ifjunak ada.”

³⁶ HELLER 1920.

³⁷ TODOROV 2002, 78-79.

2.2. A honvéd kísértete

A ballada maradék nyolc strófájában mennek végbe azok az események, melyeket Heller Bernát leírt, nekünk azonban ennél valamivel részletesebb beszámolóra van szükségünk. „Az ideális szellemhistória struktúrája [...] felfelé tartó vonalként ábrázolható, mely a csúcsponthoz vezet. [...] Egy szellemhistória csúcspontja természetesen a szellem megjelenése»³⁸ – idéz Penzoldt *The Supernatural in Fiction* című munkájából Todorov, majd nem sokkal később meg is kérdőjelezi ezt az állítást. Cáfolatához akár *A honvéd özvegyét* is választhatta volna, hiszen Arany balladájában a középpontba helyezett kísértet betoppanását nem előzi meg semmiféle fokozás, előkészítése kimerül a *Hamlet* citátumban, valamint a tizenharmadik strófa „Künn rémes éjféltánczódik, / Fú, sír dühében a vihar” soraiban.

A beharangozott technikai fogás, a nézőpontváltásokkal való játék itt veszi kezdetét. A narrátor minden megszakítás, jelzés nélkül, az addig megszokott stílusban folytatja a történetet:

Egyszerre – mint éj a villámtól –
Megnyilatkozik a terem:
Küszöbjén sárga, véres arccal
Megáll a honvéd hirtelen.

A honvéd megjelenése után a narrátor a menő részvevőire fordítja figyelmét:

A vigadók egymásra néznek,
Rémülve felsikolt a hölgy,

Azáltal, hogy a szövegben a honvéd titokzatos megjelenését először a sokaság reakciója követi, a befogadó úgy érezheti, hogy cselekvésüket az azt megelőző esemény váltotta ki. A történetnek ezen a pontján életbe lép a fantasztikum. Azt a magyarázatot, hogy a honvéd túlélte a harcokat és élve lép be a terembe elvetjük, egyfelől az előkészítő szakaszunk, másfelől kinézetének, „sárga, véres arcának” köszönhetően. Marad tehát egy természetfeletti és egy különös magyarázatunk: a honvéd vagy valódi kísértet, a mű világának szerves része, vagy hallucináció, a hölgy érzelmeinek játéka. Ennek eldöntésére, a ballada csattanójára csak a záró strófában kerül sor. A narrátor – akinek mindentudásából már kaptunk ízelítőt – a következő rövid megjegyzést fűzi a jelenéshez: „Mi elrémíté a menyasszonyt, / Nem volt egyéb, mint *képzelet*”. Világossá válik, hogy a násznép nem látta a honvédet, „A vigadók egymásra néznek” sor csak elterelés volt – hogy mi váltotta ki ezt a reakciót, azt (balladai) homály fedi, de értelmezhetjük úgy is, hogy ezek is a menyasszony képzeletének szüleményei. A mű a befejezésnek köszönhetően a fantasztikus-különös műfaj felé mozdul el.³⁹

A fentiek jól szemléltetik a jelöletlen nézőpontváltás működését és hatását. A szövegben egyértelmű perspektíva-váltás zajlik le: a külső, megbízható megfigyelő helyébe a tizennegyedik versszakban az egyik szereplő, a honvéd özvegye lép, innentől az utolsó strófaig az ő szemszögéből látjuk az eseményeket. Ezt a váltást azonban a narrátor nem jelöli, éppen ezért az első olvasásnál nem is vesszük észre. Ez a megoldás felelős a fantasztikus hatásért, ez váltja ki a habozást, ami egészen a „Mi elrémíté a menyasszonyt, / Nem volt egyéb, mint *képzelet*” sorokig

³⁸ PENZOLDT, Peter, *The Supernatural in Fiction*, Idézi: TODOROV 2002, 76.

³⁹ E jelenet nem csak a nézőpontokkal játszó balladák sorát nyitja meg, de annak, az Aranynál vissza-visszatérő eljárásnak is egyik első darabja, melyet Eisemann György így jellemez: „A környező csönd vagy a tudatban rögzülő, meg is nyilvánuló mániás hangzás [...] elszigeteli [...] a szereplőket”. A honvéd özvegyében a kísértet megjelenése kiszakítja zajos környezetéből az özvegyet, aki előtt a külvilág elcsöndesül és csak volt hitvesének hangját hallja. A megoldás leírását, és más balladákban való előfordulásáról lásd bővebben: EISEMANN 1991, 20-21.

tart. Ez a ballada a „csíny” felfedésére egy igen egyszerű módot választ: a narrátor által hirdeti ki az igazságot. Ám, ahogy azt a következőkben látni fogjuk, erre más, finomabb megoldások is használhatók.

3.1. Éjféli párbaj – A honvéd özvegyének meghaladása

„Ez a ballada áll legközelebb a nagykőrösiekhez, sőt problematikája még régebbi, hiszen a holt Robogány számonkérő megjelenése a nászéjszakán némileg *A honvéd özvegye* szituációját ismétli meg.”⁴⁰ Talán nem véletlen, hogy e rokon tematikájú művekben az elbizonytalanításért és a csattanóért felelős megoldás is hasonló: *A honvéd özvegyében* elemzett jelöletlen nézőpontváltás az *Őszikék* darabjai közül nem egyben visszatér, legsikerültebben az *Éjféli párbajban*. Ebben az is szerepet játszik, hogy a fent leírt eljáráshoz képest Arany több helyen változtatott. Elemzésemben főleg ezekre a pontokra koncentrálok.

Az *Éjféli párbajban* a habozásért Robogány kísértete a felelős, mivel azonban mű eleji megjelenésének (második strófa) még annyi előzménye sincs, mint *A honvéd özvegyében*, az olvasóban nem vált ki komolyabb hatást, rémületet (semmiképp se olyat, mint amilyet egy Penzoldt féle kísértetábrázolástól elvárnánk). A ballada felvezető eseményekről egy semleges narratori hang tudósítja az olvasót:

Néma sötét már az egész kastély –
S ím, lovag áll ágyok előtt,
Talpig acél – ismeri őt:
Sápadt arcra kék lángot vet
A felütött rostély.

A szellem megjelenése a Todorovnál leírt romantikus rémtörténetektől eltérően itt nem esik egybe a fantasztikum életbelépésével. Igaz ugyan, hogy a történet furcsán kezdődik, – a nászéjszakára készülődő párt egy pánccelos alak megzavarja – de ez még jócskán a különös határai belül esik, nincs benne semmi, amit józan ésszel ne lehetne megmagyarázni.

A kísértet szinte azonnali színrevitele a történet előzményeiről való informálást is felborítja: míg *A honvéd özvegyében* a ballada első fele a szellem előtörténetét mesélte el, addig itt mindez a történet közben derül ki. A harmadik versszakban megtudjuk, hogy a két vitéz már vívott egyszer („Jöttem veled újra víni, Bende!”), de a viadal nem volt tisztességes („csúnya volt a játék”), feltehetően azért, mert Bendét a csatlósai segítették („Most ne remélj szolgálhadba;”). Bár már itt megtudjuk, hogy a párbajt egy asszonyért vívják, az csak a nyolcadik strófában válik egyértelművé, hogy ez a nő valaha Robogány szeretője volt, most azonban már Bende felesége.

A múltnak ezeket a főbb történéseit egy-egy kiszólás is árnyalja, melyek érdekessége, hogy egyik sem teszi explicitté Robogány halálát, mind csak utalnak rá. Az ötödik versszakban Bende asszonya a következőket mondja az uráról: „Ez is olyan, mint a *másik*... / Mint valami holttest!»”. A tényt, hogy Robogány halott, azaz egy holttest, három tényező homályosítja el. 1. A megszólaló egy hasonlatot használ, vagyis nem azonosítja, csak hasonlítja a holttesthez „a másikat”. 2. A „mint” szóval való játék miatt úgy is értelmezhetjük a mondatot, hogy Bende is és a „a másik” is olyan, mint egy holttest (szemben a megszólaló intenciójával, aki azt próbálja szavakba öltetni, hogy „a másik” egy hulla és Bende is kezd hasonlítani rá, olyan, mint egy élőhalott). 3. Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy itt még nem tudjuk biztosan, kit takar „a másik” megnevezés, hiszen arról, hogy a megszólaló Robogány szeretője volt, csak később értesülünk. Ugyanígy a tizedik versszakban a nászéjszakára adott baljóslatú

⁴⁰ IMRE 1988, 69.

sorok („Vérbe’ fogant nász sose volt / Isten átka nélkül!”) is beszédesek, de csak annyira, mint *A honvéd özvegyében* az „elesett” szó: nem adja meg a teljes bizonyosságot. Míg azonban ott a narrátor hamar eldönti a kérdést (az „elhúnyt”, „elköltözött” igeekkel), itt ezzel is várnunk kell.

3.2. Az Éjféli párbaj fantasztikuma

Mindezek az eljárások apránként belopják a fantasztikumot a történetbe. Egy idő után az olvasó már habozik: hús-vér, élő ember Robogány, aki minden este kijátszva az őrséget, meglepi és harcra kényszeríti Bendét? Ártó kísértet, aki a síron túlról azért tér vissza, hogy bosszút álljon? Vagy csak látomás, Bende agyszüleménye? Hogy e magyarázatoknak a lehetősége mikortól kezd motoszkálni a befogadó fejében, valószínűleg egyéneként változik; az viszont bizonyos, hogy a tizenkettedik versszakra már felmerülnek ezek a kérdések. Ebben az is fontos szerepet játszik, hogy itt már a jelenés ideje is konkretizálódik. Míg az ellenfelek első találkozását a „Néma, sötét már az egész kastély –” sor vezeti fel, a másodikról pedig azt tudjuk, hogy este és hajnal között zajlott le, addig az utolsóról pontos adatokkal rendelkezünk: a jelenés éjfélkor történik.

A fantasztikum szempontjából a tizenkettedik-tizenharmadik strófától meggyorsulnak az események. Amint „[é]jfél ver az óra”, Robogány ismét megjelenik, kijelenti, hogy ő csak lélek („Mert ha nem ölsz, én megöllek / *Lelkedet* ám, én mint lélek;”), és a harc folytatódik. A jelöletlen nézőpontváltás köre itt zárul be:

Bende vitéz, szemei szikrázva,
Rohan ismét a fegyveres házba.
Rettenetes, amit lát az őrség:
Urok őrröng... kivont karddal
Levegőbe szúr és vagdal;
Közülök is hármat leölt
Míg lebírák, győzék.

Arany *A honvéd özvegyével* ellentétben az *Éjféli párbaj*ban nem a narrátor, hanem a szereplők segítségével rántja le a leplet a történet fantasztikus eleméről: a tizennegyedik versszakban a befogadó hirtelen belép az őrség nézőpontjába, Bende vitéz „harcát” az ő szemszögükből észleljük. A történet csattanója, hogy ők nem látják a kísértetet, csak a magányosan, őrröngve csapkodó Bendét. A rejtély ezzel úgy tűnik megoldódott, a kísértet csak a képzelet szüleménye volt, a házasodó vitézt nem egy ártó lélek, hanem saját lelkiismerete üldözte.

A történet végén tehát egy határozottan jelölt nézőponttal/nézőpontváltással találkozunk, ami arra készíti a befogadót, hogy a metaolvasás során kiderítse, ki észlelte a történet nagyobbik részét, az első jelenéstől az örök perspektívájáig. A válasz – akár csak *A honvéd özvegyében* – itt is a jelöletlen nézőpontváltásban keresendő. Az *Éjféli párbajt* egy heterodiegetikus narrátor beszél el: a párbeszédes részekon kívül végig az ő hangját halljuk, az ő nézőpontja érvényesül. A történet azon részeit viszont, ahol Robogány szelleme megjelenik, a narrátor Bende szemszögéből beszél el, miközben ezt a szövegben semmivel sem jelöli.

3.3. A jelöletlen nézőpontváltás és a fokalizáció

Ez a technikai megoldás klasszikusan a fokalizáció problémakörébe tartozik, mely témáról való diskurzusnak itt pusztán két fontos megállapítását emelném ki.

1. A fokalizáció jelentőségét Gérard Genette a narratív perspektíváról gondolkodva így ra-

gadja meg: „to my mind most of theoretical works in this subject (which are mainly classifications) suffer from a regrettable confusion between what I call here *mood* and *voice*, a confusion between the question *who is the character whose point of view orients the narrative perspective?* and the very different question *who is the narrator?* – or, more simply, the question *who sees?* and the question *whos speaks?*”⁴¹ A fokalizáció a „ki lát?” (*who sees?*) kérdésre kell, hogy koncentráljon. Ugyanakkor – ahogy arra Séra-Ferencz Anna doktori disszertációjában felhívja a figyelmet –, Genette is „egyik legnagyobb tévedésének nevezi azt, hogy olyan metaforát választott a fokalizáció leírására, amely a vizualitás területére látszott szűkíteni a jelenséget. A kiegészítésben többször is hangsúlyozza, hogy az észlelésről van szó, beleérve minden lehetséges esetet.”⁴² Az észlelés és látás közötti különbség fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni: a fokalizáció (és a jelöletlen nézőpontváltás) nem korlátozódhat az utóbbira.

Maga az *Éjjéli párbaj* is szépen példázza ezt. Robogányt többször is „látjuk” a történet során („S ím,lovag áll ágyok előtt, / Talpig acél – ismeri őt: / Sápadt arcra kék lángot vet / A felütött rostély.”, „Lovag ott áll szembe, az ajtóban.”), a viadláról viszont az első két esetben – amikor még nincs jelen az őrség – csak hangok alapján tájékoztat az elbeszélő („S hallik, amint össze-összevágznak, / Odaát a fegyverházban / Harcrobaj is: csengő paizs, / Tompa nyögés, erőlködés, / Dobogása lábnak.”, „Ujra nehéz, szörnyü tusa hallik;”). Ezeket a hangokat észlelheti az elbeszélő, de értelmezhetjük nézőpontváltásnak is, mivel az első szöveghely „Odaát” helyhatározója külső megfigyelőt kell, hogy takarjon. A harc fültanúja lehet az őrség, vagy még inkább Bende felesége, hiszen később ő kéri, hogy „küldjenek őrt / A fegyveres házba.”, vagyis tisztában van azzal, hogy hova jár a férje éjjelente. Akárhogy is értelmezzük ezeket a részeket, a funkciójuk ugyanaz: elaltatni az olvasót, elterelni arról a figyelmét, hogy Bende hallucinációjával van dolgunk, előkészíteni a csattanót. Mivel látjuk Robogányt (vagy élő ember, vagy kísértet alakjában), halljuk a harcot, nem olyan végkifejletre számítunk, amit kapunk.⁴³

2. Visszatérve a fokalizációhoz: a fentiek alapján nem is tűnik olyan erősnek Mieke Balnak – a fokalizációs vitában Genette egyik vitapartnerének – azon kijelentése, hogy „[the] focalization [...] is the most important, most penetrating, and most subtle means of manipulation.”⁴⁴ – hozzátevé, hogy az olyan fokalizáció témakörébe tartozó eljárások, mint a jelöletlen nézőpontváltások egyáltalán nincsenek ellenünk, sőt, kedvünkre vannak, szemben talán más csúsztatásokkal.

A fentiekén túl az *Éjjéli párbaj*nak még egy fontos hozadéka van. Azáltal, hogy a szöveg *A honvéd özvegyétől* eltérően, a főszereplő látomását nem egy omnipotens narrátor, hanem más szereplők által leplezi le, önkéntelenül is arra készíti a befogadót, hogy megkérdőjelezze ezt a megoldást. Az őrség nem látja a kísértetet, az tehát csak Bende fejében létezik – a megoldás birtokában így okoskodhat az értelmező. Ennek következményei a szakirodalomban domináló pszichológiai olvasatok. Ezek jelentőségét, hasznosságát nem megkérdőjelezve szeretnék rámutatni arra, hogy az *Éjjéli párbaj* és a hozzá hasonló művek éppen a nézőpontok pluralitását mutatják meg. Miért helyeznénk az egyik szereplő, vagy néhány szereplő nézőpontját egy másik fölé? Mi a biztosíték arra, hogy az őrség látja a „valóságot”, és nem Bende? Ez a kérdés majd az *Árvaházban* válik igazán meghatározóvá.

⁴¹ GENETTE 1980, 186.

⁴² SÉRA-FERENCZ 2011, 103.

⁴³ A ballada vizualitásának és auditivitásának kérdéseit tovább árnyalhatjuk, ha magának az írás médiumának a szintjén vizsgáljuk meg ezeket a tényezőket. Az erről kialakított Arany János-i koncepció bemutatását és értelmezését lásd bővebben: EISEMANN 2010b, 217-225.

⁴⁴ BAL 1997, 171.

III. A romantikus fantasztikum filmes megjelenései

1.1. Elméleti bevezető – a film narrátora

Az előző fejezetben Arany János balladáival, irodalmi szövegekkel foglalkoztam. Ebben és a következő fejezetben más vizekre evezek: a dolgozatomban felmerült problémákat filmes alkotásokban vizsgálom meg. A két művészeti ág közötti átmenet nem akadálytalan, az írott szövegek elemzése során alkalmazott módszereket nem lehet minden nehézség nélkül átvenni filmek elemzésekor. Éppen ezért, első lépésként megpróbálom tisztázni azokat a fogalmakat, melyek nélkülözhetetlenek a továbbhaladáshoz.

„Történetet bemutatni sokféleképpen lehet, az elbeszélő költeményen át egészen a képregényig. Ezek némelyikének nem kizárólagosan az írott vagy kimondott szó a kifejezési formája. Sőt, néhány esetben a kimondott vagy írott nyelvet egyáltalán nem használják...”.⁴⁵ Azoknak a művészeteknek, melyek így járnak el, előbb vagy utóbb szembe kell nézniük azzal a kardinális kérdéssel, hogy ki a mű narrátor (van-e egyáltalán narrátor)?⁴⁶ Filmes alkotásokra szűkítve le ezt a kérdést, a sokféle nézet közül én Celestino Deleyto-éval szimpatizálok, aki hangsúlyozza, hogy bár sok filmben találunk explicit narrátort (hangkommentár, képsorokat összekötő feliratok stb. formájában), „a filmi elbeszélés esetében nincs szükség explicite narrátorra ahhoz, hogy az elbeszélés létrejöjjön úgy, ahogy ezt az ágenst a regény elméletei meghatározzák.”⁴⁷ Ebből kifolyólag dolgozatomban a filmeket úgy kezelem, mint olyan alkotásokat, melyek, annak ellenére, hogy nem minden esetben rendelkeznek jól meghatározható narrátorral, mégis mutatnak olyan jegyeket, melyek vizsgálata írott szövegek esetében hagyományosan a narráció témakörébe tartozik. Ilyen a nézőpont is, mellyel az alábbiakban behatóbban kell foglalkozno

1.2. A filmes nézőpontok áttekintése

A nézőpont témája régtől fogva izgatja a filmelmélet-írókat. A filmteoretikusok atyja, Balázs Béla már 1925-ben használja a szubjektív nézőpont fogalmat arra a jelenségre, amikor a kamera behelyezkedik az egyik szereplő szemszögébe.⁴⁸ Az eltelt több mint nyolcvan évben számos elmélet született ebben a témában, a nézőpont érdekességeit rengeteg aspektusból vizsgálták, különböző megjelenéseit, kivitelezéseit többféleképpen kategorizálták. Az így kialakult csoportosítások legtöbbször kimondva, kimondatlanul egy objektív-szubjektív nézőpont oppozíciót állított fel, melyek közül az utóbbi váltott ki nagyobb érdeklődést a teoretikusok körében. Balázs Béla példáját már említettem, hozzátehetjük Pasolini „szubjektív szabad függő filmbeszédét”,⁴⁹ vagy éppen Jean Mitry, Bruce F. Kawin és Edward R. Branigan szubjektív alkategóriáit.⁵⁰

En a továbbiakban a nézőpontok Szabó Gábor-féle osztályozására támaszkodom. Igaz ugyan, hogy ez nem a legkidolgozottabb, legbonyolultabb elméletek közül való, de dolgozatom céljainak teljesen megfelel. Szabó Gábor három *szemszög*et különít el munkájában: az *objektív*et,

⁴⁵ DELEYTO 2005.

⁴⁶ A témába vágó egyik újabb írás – mely Markus Kuhn tollából való – is ezzel a kérdéssel nyit (“Does employing the construct of a »film narrator« make sense?”), majd sorra veszi a kérdéssel foglalkozó eddigi fontosabb elméleteket és felállítja a sajátját. Lb. KUHN 2009, 259-278.

⁴⁷ DELEYTO 2005.

⁴⁸ BALÁZS 2005, 48.

⁴⁹ PASOLINI 2007, 230.

⁵⁰ Ezeket lásd bővebben: DELEYTO 2005.

a szubjektívet és a nézőpontit. 1. Az objektív legjellemzőbb tulajdonsága, hogy „egy láthatatlan külső megfigyelő nézőpontjába helyezi a nézőt”,⁵¹ az ő „szemével” észleljük a mű világát.⁵² A szereplők erről a láthatatlan megfigyelőről nem vesznek tudomást, nem foglalkoznak vele. A mű világáról való tudásunk az övével egyezik meg. 2. A szubjektív szemszög meghatározása nála is hagyományos, ha „a kamera valakinek a szemszöget képviseli”,⁵³ akkor szubjektív szemszögről beszélünk. 3. A nézőponti szemszög az ő meghatározása szerint a másik „két beállítástípus közé esik”,⁵⁴ nem helyezkedik bele egy szereplőbe annyira, hogy az ő szemével lássuk a világot, de mégis arról kapunk képet, amit ő észlel. Szubjektív és nézőponti szemszög közötti legnagyobb különbség tehát, hogy a nézőponti megengedi, hogy egy képen lássuk a szereplőt, és az általa érzékelt környezetet, míg a szubjektív szemszög alkalmazásakor ez nem, vagy csak nagyon kivételes esetekben valósulhat meg (például ha a szereplő tükörbe néz). Szabó Gábor csoportosítását a „kamera” és a „beállítás” fogalmai határozzák meg – emellett azonban van még egy aspektusa, a mű világáról való tudás. Amikor objektív szemszögről beszélünk, akkor egy külső megfigyelő szemével látunk, és azt tudjuk, amit ő. A nézőpontinál még mindig a külső megfigyelő észlel, de a tudásunk már az egyik szereplőé, míg a szubjektívben már a szemszög is az egyik szereplőhöz van rendelve.

Ezeket túl a nézőpontoknak még két tényezője lesz fontos számomra a továbbiakban: *funkciójuk és jelöltségük*. Az objektív szemszög feladata az, hogy hitelesen mutassa be a történeteket, ő a felelős a látottak igazságtartalmáért. (Az objektivitás mércéje mindig a mű világa, és nem a befogadóé, nem keverendő tehát össze a fajta objektivitással, mely a film születésekor, és az azt követő években e médiumot körülölelte.)⁵⁵ A szubjektív és nézőponti szemszög elsődleges funkcióját sokan abban látták, hogy bemutatja annak a szereplőnek a „lelkiállapotát”,⁵⁶ érzéseit,⁵⁷ akinek a nézőpontjába belehelyezkedünk, ezzel segítve a nézőt, hogy még jobban – s talán könnyebben is – azonosuljon vele. Ez mindenképpen lényeges oldala a szubjektív szemszögeknek, van azonban egy másik is a mű világáról való tudásban betöltött szerepe. A szubjektív és nézőponti szemszögeknek erre a funkciójára Genette szolgáltató megvilágító példával:

„A filmnél maradván, szeretném megemlíteni a metalepszis egyik, ebben a művészeti ágban viszonylag gyakran előforduló esetét. Arról van szó, amikor valamelyik diegézisen belüli szereplő saját változattal áll elő bizonyos eseményekről, a film pedig anélkül mutatja be a vásznon ezt a metadiegetikus változatot, hogy bármivel is *a priori* jelezné, milyen fokú szavahihetőséggel rendelkezik a kérdéses változat. [...] A klasszikus példában, *A vihar kapujában* [Rashomon] (Kurasawa, 1950) című filmben az egymással versengő (szubjektív) változatok sokszínűsége – nagyobb valóságossággal (és több motivációval) – abból származik, hogy egy napi hír kapcsán a bíróság előtt tett ellentmondó tanúvallomások egymásra következéséről van szó. Az ellentmondásosságot a film befejezése sem oldja fel, hiszen a film célja épp az, hogy illusztrálja az emberi nézőpontok viszonylagosságát.”⁵⁸

⁵¹ SZABÓ 2002, 34.

⁵² A láthatatlan megfigyelőről lásd bővebben: BORDWELL 1996, 22-25.

⁵³ SZABÓ 2002, 36.

⁵⁴ SZABÓ 2002, 42.

⁵⁵ Melynek tévességére már sokan rámutattak, például André Bazin: „a film úgy tesz, mintha csupán megmutatna, s hasznát húz az objektivitás rá nézve kedvező előítéletéből.” (BAZIN 1995a, 15.)

⁵⁶ Lásd például: „*A Forradalom előtt* egész stilisztikai rendszere gyakorlatilag egy hosszú »szubjektív szabad függő filmbeszéd«, amely a főszereplő, a fiatal, neurotikus nagynéni lelkiállapotát tükrözi.” (PASOLINI 2007, 226.)

⁵⁷ Bíró Yvette például így ír erről: „A kamera szubjektív nézőszöge is érdekesen módosíthatja a tárgyak arcát. A félelem, az öröm, a részegség megannyi más-más jelleget kölcsönözhet ugyanannak a tárgynak.” (BÍRÓ 2001, 79.)

⁵⁸ GENETTE 2006, 110.

Úgy tűnik tehát, hogy a szubjektív és nézőponti szemszögnek van egy olyan funkciója is, mely a film történetének szintjén játszik komoly szerepet. Ennek köszönhető, hogy a nézőnek fokozottan figyelnie kell arra, hogy bizonyos szereplők milyen információval rendelkeznek, mely részeit, és honnan látják az eseményeknek.

A nézőpontok tárgyalásának utolsó pontjaként a jelöltséggel kell foglalkoznom, ami főleg a szubjektív szemszögek csoportját érinti. Sok filmben a néző könnyen észreveszi a szubjektív nézőpontokat, mihelyst meglátja őket, rögtön tudja, kinek a nézőpontjából észleli a világot. A továbbiakban azokat a megoldásokat, ahol első nézéskor is könnyen felismerjük, hogy kinek a nézőpontjában vagyunk, *jelölt nézőpontnak* nevezem majd. A nézőpontok jelölés rengetegféleképpen történhet: kameramozgás, keretezés, kontextus stb. által. John Carpenter *Halloween – A rémület éjszakája* (Halloween, 1978) című filmje például a keretezést választja. Valójában már a film legelején érezzük, hogy egy szereplő szemszögében vagyunk, ezt azonban még azzal is megfűszerezi a rendező, hogy amikor a kiválasztott karakter felvesz egy maszkot, és azt az arca, azaz pontosan a kamera elé helyezi, abban a pillanatban meg is jelenik egy fekete keret a képen [1-4. kép]. A jelölt nézőpont ellentéte értelemszerűen a jelöletlen nézőpont kellene, hogy legyen, azonban ez a fogalom sokkal összetettebb problémákhoz vezet, mint fent említett rokona. A legmeghatározóbb különbségnek a jelölt és a jelöletlen nézőpont között azt kell tekintetünk, hogy míg az előbbi esetében első látásra felismerjük, hogy mivel van dolgunk, addig az utóbbi kilétére mindig csak a mű befejezése után, esetleg újránézés során derül fény. A jelölt nézőpontokra már a mű első befogadása alatt ráismerünk, észrevesszük, mikor vált át egy objektív szemszög egy szubjektívbe, vagy éppen egy nézőpontiba. A jelöletlen nézőpont esetében éppen a váltás az, ami homályban marad – legalábbis egy ideig. Éppen ezért – ahogy az Arany balladák kapcsán tettem – szerencsésebb jelölt és jelöletlen *nézőpontváltásról* beszélni, hiszen itt ragadható meg a legjobban a különbség a két jelenség között.

2.1. A halál kocsisa – előzmények

Munkám elején Kittler két állítását vetettem alá kritikának, ezek a gondolatok képezik kutatásom alappilléreit. A legfontosabb filmes fogalmak tisztázása után így hát itt az idő, hogy belevágjak az első film elemzésébe, hogy bemutassam, a két kiválasztott Arany balladánál megfigyelt nézőpontváltás – mint a romantikus fantasztikum egyik technikai megoldása – hogyan valósul meg egy másik művészetben. A némafilmes korszakból ehhez *A halál kocsiságnak* temetői jelenete nyújt segítséget.

A sírhalmokon három csavargó külsejű férfi ül, bort iszogatnak, az újévet várják. A történet idejéről pontos tudással rendelkezünk (már a jelenet nyitóképén látjuk, hogy közeleg az éjfé), aminek fontosságát a film külön hangsúlyozza azáltal, hogy időről időre megmutatja a templom toronyórájának számlapját. A fantasztikum előkészítése ezzel veszi kezdetét. Az egyik csavargó, David Holm a maradék időt történetmeséléssel üti el, egy régi ismerősétől, Georges-tól hallott legendát ad elő ivócimboráinak. Ez a halál kocsiságról szól, egy szegény lélekről, aki, míg élt, annyi bűnt követett el, hogy halála után a halál kocsiját kell hajtania. Munkája abból áll, hogy rozoga szekérével meglátogatja azokat a helyeket, ahol valaki meghal, és összegyűjti lelküket. Szolgálatában azonban csak egy évig tart, utána az veszi át a munkáját, akihez az adott évben utoljára kell elhajtania. David a történetet azzal a csattanóval zárja, hogy Georges éppen egy éve, az esztendő utolsó napján halt meg. A film egy flashback segítségével David meséje közben abba az időbe és térbe vezet vissza bennünket, amikor a csavargó először hallotta barátjától a történetet. Ez pedig egy olyan képsorozat keretében szolgál, ahol a halál kocsisát látjuk működésképpen (ld. például [5. kép]). A történet arra szolgál, hogy elültesse a bogarat a

nézőben. David előadása után nem tudjuk eldönteni, hogy mindez csak egy kitalált rémtörténet, amivel társaira akar ráijeszteni, vagy valóban hallotta; és ha hallotta, akkor van-e bármiféle valóság alapja a mű világán belül.

2.2. A kulcsjelenet

A legenda elmondása után David szóváltásba keveredik társaival, összeverekednek, melynek végén egy borosüveggel leütik. A csavargók sebesült társuk állapotát vizsgálják – nem tudják eldönteni, hogy csak elájult, vagy meg is halt –, amikor az óra elüti az éjfél, melynek hatására ijedten elrohannak. Az ezt követi néhány mozzanat döntő a fantasztikum szempontjából. Részletes elemzéséhez nézzük meg alaposan az alábbi képregényt [6-13. kép]. A kamera egy ideig az eszméletlenül fekvő Davidet mutatja [6. kép], majd átugrik az éjfél jelző órára, kihangsúlyozva az időpont jelentőségét [7. kép]. Nem sokkal később megjelenik a halál kocsisa [8. kép], akivel kapcsolatban két dolgot kell megfigyelnünk. Egyrészt, hogy ábrázolása ugyanolyan, mint a legenda előadása közben látott kocsisé, mely megoldás több értelmezési lehetőséget nyit meg a befogadó előtt. Gondolhatjuk úgy, hogy a mesélés közben látott képek Georges történetének ihletésére David képzeletben el, az ő gondolataiban így jelenik meg a halál kocsisa. Ez esetben erősen hajlunk afelé a nézet felé, hogy a temetőbe érkező fogat is csak az ő képzeletének szüleménye. Vagy épp ellenkezőleg, elfogadjuk az előadás alatt látott képek objektivitását, és a fenti képregényt ennek igazolásaként könyveljük el: a halál kocsisa létezik, és most eljött a halott David lelkéért. Másrészt érdemes azt is megfigyelni, hogy a kocsi arcát még mindig csuklya fedi [8. kép], ami titokzatossá teszi kilétét. Ez készíti elő azt a „meglepetést”, amit akkor érzünk, mikor szembesülünk vele, hogy ebben az évben David volt barátja, Georges hajtotta a szekeret [12. kép].

A fantasztikum szempontjából ez a film kulcsjelenete, a habozás itt kezdődik meg, a filmnek ezen a pontján kétféle nézet közül választhatunk. Elfogadhatjuk, hogy minden, amit látunk valóság: a mű világában létezik a halál kocsisa, aki a szemünk láttára gördül be a temető udvarára, hogy megbüntesse a rosszéletű Davidet. Ezt a nézetet leginkább a 10. kép erősíti meg, ahol David testéből anyagtalan mását látjuk kikelni, mintha földi porhüvelyét hagyná el a lelke. Ezzel a csodás kategóriája felé közelítjük a filmet, hiszen a halál kocsisát mint természetfeletti jelenséget értelmezzük. De érvelhetünk egy pszichológiai nézet mellett is. Ennek értelmében a jelenetet egy nézőponti szemszög uralja, a sírkövek között feltűnő jelenés csak David agyában létezik. A rossz lelkiismerete és a nemrég elmondott történet felelősek a rémálmáért, melynek főszereplője, azért olyan, amilyen, mert annak idején David így képzelte el. A történeteket ez alapján nem csodásnak, hanem különösnek fogjuk fel. A mű érdekessége, hogy a befejezés sem oldja fel igazán a habozást: miután David lelke egy rövid utazást tesz a halál kocsisával, visszatér testébe. A csavargó felébred, és az „átélt kalandból” tanulva úgy tűnik jó útra tér. Azt azonban nem tudjuk eldönteni, hogy az a jelent, amikor a lelke visszaszáll testébe, a rémálmom végét jelzi, vagy valóban megtörténik, kap egy esélyt a jobb életre a haláltól.

A két nézet közötti ingadozást itt is a jelöletlen nézőpontváltás teremti meg. A fent elemzett jelenetben semmi sem teszi egyértelművé, hogy milyen szemszögből látjuk a dolgokat, éppúgy lehet objektív, mint nézőponti. Az *Éjjeli párbajtól* eltérően azonban *A halál kocsisában* nem a történet kifejlődése, hanem a kísértet jól előkészített megjelenése viszi be a habozást a történetbe, az ezt követő részek – egészen a befejezésig – nem sokban formálják értelmezésünket.

2.3. A kísértetláttatás

A film és a balladák közötti másik nagy különbség a kísértet-ábrázolásban van. A svéd alkotás a szellemeket az egymásra fényképezés technikájával valósítja meg [lásd például 5. kép], a természetfölötti lények ettől anyagtalannak lesznek. Ennek eredménye, hogy az *Éjjeli párba*j kapcsán említett háromféle értelmezi lehetőség közül az egyik elveszik. A halál kocsisa lehet kísértet és lehet hallucináció, de hús-vér ember, olyan, mint David Holm és csavargótársai, már nem. Ennek megfelelően a nézőpontokkal való játék funkciója is megváltozik. Míg Arany kései művében ez a befogadó figyelmének elterelésére szolgált, a csattanót készített elő, addig a filmben ez a habozás felléptetésével függ össze, célja, hogy nyugtalanná, bizonytalaná tegye a befogadót.

André Bazin egyik esszéjében kritikával illeti az egymásra fényképezést, mivel szerinte ez az eljárás nem tudja megmutatni, hogy „az álmok és a hallucinációk milyenek a valóságban, azt pedig még ezeknél is kevésbé [...], hogy tulajdonképpen milyen is lehetne egy kísértet.”⁵⁹ Ezzel a megjegyzésével abban a hosszú folyamatban helyezi el ezt a technikai fogást, melynek során a kísértetláttatás egyre tökéletesedik, egyre kifinomultabbá válik. Ennek a fejlődésnek számunkra most az a legfontosabb aspektusa, hogy az alkotók adott időben milyen médiumon keresztül próbálják a befogadói igényeket kielégíteni. Kittler ezzel a kérdéssel többek között az *Optikai médiumok* beszédes című, *Szellemidézők* fejezetében foglalkozik: „mozgó képeket először a felvilágosodás babona elleni harcában mutattak be tömegesen, s ezzel a tömegek által vágyott dolgokká váltak. Minél inkább fáradoztak azonban e vágyak teljesítésén a bűvészek, annál inkább megnőtt mozgó képek illúzióként való leleplezésének ezzel ellentétes, stratégiai vágya. Ennél fogva [...] a mozgó képek iránti kielégítetlen vágy egy másik médiumot fejlesztett ki, amely e vágyat a film feltalálása előtti időkben legalább a képzelet tartományában képes volt kielégíteni: ez volt a romantikus irodalom.”⁶⁰ Miután a laterna magica és a vele rokon optikai médiumok által generált szellemek már nem feleltek meg a tömeg igényeinek, ennek szerepét a romantikus irodalom vette át, hogy aztán az 1900-as években átadja a filmnek.⁶¹

Egy kísértet bemutatása számos funkciót betölthet, ezek közül itt kettő igényel nagyobb figyelmet. Törekedhet arra, hogy kielégítse a befogadók borzongás utáni vágyát, vagy, hogy olyan, koronként változó kérdésekre próbáljon választ adni, mint amilyeneket Bazin is felvetett. Vannak-e kísértetek? Hogyan nézhet ki egy szellem? Milyen egy hallucináció, egy rémes vízió? „[A] művészi kísértetlátás egyre tökéletesebb, finomultabb alakja pusztán technikai fejlődés eredménye...”⁶² – írja Cholnoky László *Epeira diadema* című elbeszélésben. Ennek az idézetnek a „technikai” szava ugyanazt a kétértelműséget hordozza, amit az első fejezetben tárgyalt, Eisnerről szóló Kittler idézet. A borzongás utáni vággyal összefüggésbe hozva, a technika szó az egymást váltó médiumokat jelöli, illetve egy-egy médiumon belül az egyre fejlődő megoldásokat (a film esetében ezek közé tartozik a stoptrükk, az egymásra fényképezés a háromdimenziós effektek stb.). Ahogy a fentiekből kiderült, ezeket mindig az a veszély fenyegeti, hogy idővel elavulttá válnak – ez a vég éri utol *A halál kocsisát* is.

De a technika szót értelmezhetjük ismét alkotói fogásként is, például, hogy a szellemeket légnemű, testetlen lényekként mutatjuk be a szerző, vagy ugyanúgy, mint egy közönséges embert. Se a két funkció, se a technika szó kétféle jelentése nem választható el tisztán egymástól. Ennek legjobb példája *A halál kocsisa*, ahol a romantikus fantasztikum a filmnyelv fejlődése iránti elragadtatással találkozik. Amikor Victor Sjöström, a rendező úgy döntött, hogy David és Georges lelkét az egymásra fényképezéssel jeleníti meg, ez azt is implikálta, hogy kísértetei

⁵⁹ BAZIN 1995b, 45.

⁶⁰ KITTLER 2005, 105.

⁶¹ A 19. és a 20. század közötti mediális váltásra André Bazin is rámutat. Állítása szerint minden kornak megvan a maga uralkodó művészi formája: a 16. századé a festészet, a 19-é a regény, a 20-é pedig egyértelműen a film. (BAZIN 1995a, 8.).

⁶² CHOLNOKY 1998, 151.

testetlenek, átlátszóak lettek. A megoldás oda vezet, hogy a film elavulttá vált, nemcsak a mai, hanem már az 50-es évek nézője szemében is, holott inkább az volt a célkitűzése, hogy lélektani kérdésekre válaszoljon, semmint, hogy borzongasson.

3.1. Árvaház – felvezető

Munkám utolsó fejezetében egy kortárs filmet, a Juan Antonio Bayona rendezte *Árvaházat* veszem górcső alá. Mint látni fogjuk, ez a mű sokkal inkább rokonítható Arany *Éjjéli párbajával*, mint *A halál kocsisával*.

A film egy háromtagú család tragédiáját mutatja be. A mű elején Laura, Carlos és fiuk, Simon beköltöznek abba a régi házba, ami évekkel korábban árvaházként funkcionált, és ahol Laura a gyerekkorát töltötte. A költözködés és berendezkedés miatt Simon elszigetelődik a vele egykorúaktól, és ezért képzeletbeli barátokkal szórakoztatja magát, akikhez az árvaház régi lakóinak, Laura gyerekkori játszótársainak fényképeiből és más emléktárgyaiból merít ihletet.

A film csúcspontján Laura és Simon csúnyán összevesznek. A konfliktus után Simon eltűnik, a keresésére induló Laura és Carlos sehol nem találják. A film második fele a Simon utáni nyomozással telik, melynek feszültségét az adja, hogy Laura meg van győződve róla, fiát annak képzeletbeli barátai rabolták el (tehát Laura gyerekkori barátai szellemalakban). A múltban való kutakodás már-már megerősíti ebben az elgondolásában, ám végül szembesülnie kell a rideg valósággal: Simont nem szellemek rabolták el, hanem egy baleset következtében – melyet akaratlanul Laura idézett elő – kitorpte a nyakát a ház alagsorában. A film azzal zárul, hogy a fájdalmát feldolgozni nem tudó anya öngyilkosságot követ el.

3.2. A kulcsjelenet

A mű nézése közben a befogadóban számos lényeges kérdés megfogalmazódik, melyek mindegyike egyetlen jelenetben gyökerezik. Simon eltűnése után Laura és Carlos tűvé teszik a házat a kisfiú után, majd a tengerparton folytatják a keresést. A jelenet részletes elemzéséhez először vizsgáljuk meg az alábbi képregényt [14-22. kép]. A film kulcsjelenetéről készült kiragadott képeken jól nyomon követhető, hogyan mozog, mit rögzít a kamera a jelenet során. Egyszer Laurát látjuk, másszor Carlost, néha pedig annak a barlangnak a bejáratát, amit Laura és Simon a film elején bebarangolt. A barlang bejárata azonban képről-képre változik: a 15. és a 20. képen a sziklák közti hasadék üresen tátong, míg a 18. és 22. képen Simon alakját véljük kivenni a bejáratban. A kérdés, melyet minden néző önkéntelenül feltesz magának, s melyen az egész film értelmezése múlik az az, hogy ott van-e Simon a barlangban?

Valószínűnek tartom, hogy a legtöbb befogadó a film első nézésekor erre igennel felel. Egyrészt azon egyszerű oknál fogva, hogy látta a kisfiút, másrészt azért, mert a mű főszereplője, Laura is meg van győződve erről, ami kihatással van a mi értelmezésünkre is. Innentől kezdve megértőek leszünk vele, hiszen tudjuk, hogy „neki van igaza”, annak ellenére, hogy a környezetében a legtöbben – az élen Carlosszal⁶³ – nem értenek vele egyet. A film végén kell rádöbennünk, hogy Laura tévedett, hogy nincsenek szellemek, Simont senki nem rabolta el, így az anyja soha többet nem kaphatja vissza. A felültetett néző joggal teszi fel a kérdést a mű végén: „Ki vagy mi a felelős az átverésért? Miért hittem azt, hogy Laurának van igaza?”

A válasz természetesen a jelöletlen nézőpontváltásban rejlik. A tengerparton ugyanis néhány kép erejéig belehelyezkedünk Laura szemszögébe. A barlang szájában álló Simon csak a felfo-

⁶³ Az *Árvaház* egyik remek megoldása, hogy Carlost egyfajta rezonőr szerepbe helyezi, aki végig ésszerűen gondolkodik, átlátja a történéseket. Teszi mindezt pedig úgy, hogy a Laura vonzásában álló néző egy pillanatra sem hisz neki, ezért nem rontja el a befejezést, sőt, még fokozza is annak hatását.

kozott idegállapotban lévő anya képzelgése, de mivel az ő szemével észleljük a dolgokat, mi is látjuk a fiút. Mivel a film semmilyen kiemelt eszközzel nem hívja fel a figyelmet arra, hogy a tengerparton egy objektív és egy szubjektív szemszög váltakozik, elfogadjuk, hogy ezt a jelenetet is az addig uralkodó objektív szemszög határozza meg.

3.3 A nézőpontok pluralitása

Míg mielőtt azonban nyugodtan hátra dőlhetnénk, vizsgáljuk felül ennek az értelmezésnek az alapkövét, vessünk egy pillantást Laura alagsori ténykedésére [23–28. kép]. Ez a jelenet a játékfilmek egyik klasszikus megoldására, a *tekintetet követő vágásra* játszik rá. A 23., 25. és 27. kép az alagsorban nyomozó Laurát ábrázolja, a 24., 26. és 28. pedig a film néhány olyan jelenetét idézi fel, melyeket egyszer már láttunk, csak akkor nem tudtuk megfejtetni azokat (28. kép), esetleg nem tulajdonítottunk különösebb jelentőséget nekik (24., 26. kép). Ezt a jelenetet azért, hogy minden flashback előtt Laura közelijét látjuk, úgy értelmezzük, hogy a főhős premier plánjai után következő pillanatképek az ő agyában villannak fel, vagyis ezek az ő szubjektív szemszögét képviselik. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy amit látunk, az ne eshetne egybe azzal, ami valójában történt, de magában hordozza annak lehetőségét, hogy tévesnek ítéljük az ebből levont következtetést. Az *Árvaházban* ez azt jelenti, hogy nem fogadjuk el a Laura értelmezése által kínált tragikus befejezést, hanem kitartunk a szellemek létezése mellett.

Hasonló megoldással van tehát dolgunk, mint az *Éjféli párban*ban, azzal a különbséggel, hogy míg ott az egyik szereplő (Bende) téves észlelését úgy leplezte le a szöveg, hogy belehelyezkedett mások (az őrség) szemszögébe, addig az *Árvaházban* mind a két szerepet egy alak (Laura) tölti be. Így még szkeptikusabbak vagyunk a megoldást illetően, hiszen míg az Arany balladában érvelhetünk azzal, hogy „több szem jobban lát” – azaz, hogy valószínűbb, hogy egy ember téved, mint egy kisebb csoport – addig itt híján vagyunk a fogódzkodóknak. Ha egy szereplő észlelését egyszer már megkérdőjeleztük, mi készítetne bennünket arra, hogy másodszor ne így járjunk el?

Ráadásul az *Árvaház* arra is figyel, hogy olyan elemeket helyezzen el a történetben, melyek a csodás értelmezést erősítik. Ezek közül a legtalálóbb a Carlos nyakláncával való játék. A férfi fogadott fiúk eltűnése után a következő megjegyzéssel adja oda Laurának Szent Antal medálját: „Nem ajándékba adom, hanem kölcsönbe. Ha Simon újra itt lesz velünk, visszaadod nekem.” Az *Árvaház* utolsó képei is e körül a medál körül forognak, ugyanis Laura halála után az ékszer visszakerül Carloshoz: akkor lel rá, amikor felesége halála után visszamegy még egyszer a házba. A medál megtalálásakor különös kifejezés ül ki az arcára [29. kép]. Carlos mosolya azért bír különös jelentőséggel, mert a mély fájdalom mellett egy csöpp boldogság is kiolvasható belőle. Ennek pedig nem lehet más az oka, mint a tudat, hogy ettől kezdve Laura és Simon megint ott vannak vele (ha testben nem is, de lélekben mindenképp), hiszen a medál csak e feltétel teljesülése után kerülhet vissza hozzá.

Klág Dávid az *Árvaházról* írt bemutatóját a következőkkel fejezi be: „Ha a szellemekért nézzük, az *Árvaház* elsőrangú horrorfilm. Ha családi tragédiaként, akkor egyszerűen hibátlan.”⁶⁴ Ez a kijelentés jól tükrözi a film legnagyobb erősségét, azt, hogy két egyenrangú értelmezést is megenged, a fantasztikus elemeket a befejezés ismeretében a különös és a csodás kategóriája felé is elbillenthetjük.

IV. Konklúzió

Kutatásomat többek között az a kérdés inspirálta, hogy „van-e még létjogosultsága a 20. században a romantikus fantasztikus történeteknek?” Ezt a műfajt – közelebbről ennek egyik alkategóriáját, a fantasztikus-különöst – Arany János két balladáján keresztül mutattam be. A

⁶⁴ KLÁG 2008, 56.

fenti kérdésre az elemzett filmes alkotások egyaránt igennel felelnek, bár saját érvényességüket egészen eltérő módon támasztják alá. *A halál kocsisa* – lélektani horizontja ellenére – elsősorban a szellemek bemutatásának milyenségére helyezte a hangsúlyt, ezzel beágyazódva abba a folyamatba, mely a kísértetábrázolás médiumainak technikai fejlődésével, a rémek minél hatásosabb megelevenítésével foglalkozik. Ennek hátulütője, hogy a filmben alkalmazott eljárás, az egymásra fényképezés idővel korszerűtlenné válik, ami a film időtálló részeit is elhomályosítja.⁶⁵

Az *Árvaház* egy másik utat jár be. Nem használ látványos trükköket a természetfeletinek tűnő elemek megjelenítésekor, mindezeket plasztikusan belehelyezi a mű világába (ami nem jelenti azt, hogy ne vetne be olykor ijesztő effekteket). Célja nem merül ki az olcsó, rövid ideig tartó félelemkeltésben; a mű minden fantasztikus része a csattanót készíti elő. Ahogy az *Éjjéli párbaj*, úgy az *Árvaház* is eltereli a néző figyelmét, elérve azt, hogy a befogadóban lassan körvonalazódó nézetek egyike se essen egybe azzal, amit a végén kapunk – a két mű tehát a jelöletlen nézőpontváltást is hasonló hatás elérésére használja. A kései Arany ballada és a spanyol-mexikói közös alkotás másik fontos összekötő eleme – mellyel Sjöström alkotásával is osztoznak –, hogy a rémlátás viszonylag korán lezajlik a művekben, és ennek előzményei csak fokozatosan, a történet kibontakozása közben kerülnek felszínre.

A két mű fantasztikus-különös értelmezése is ugyanoda lyukad ki, joggal érezhetjük tehát úgy, mintha az *Árvaház* az *Éjjéli párbaj* újraírása lenne, ettől azonban jelentése nem lesz anakronisztikus. Laura története azt példázza, hogy a 20. századi ember racionális világtapasztalata nem áll olyan erős lábakon, mint gondolnánk, hogy ebből, a természetfelettit negligáló világképből bármikor kimozdíthatja olyan tragikus események láncolata, mint amilyenel az *Árvaház*ban találkozunk.

Munkám elején megvizsgáltam Kittler azon kijelentését, mely szerint „a korai játékfilmek nagymértékben visszanyúltak az irodalmi romantika témáira és technikáira”, amire, a német teoretikus szerint Lotte Eisner művében „a magyarázatot [...] hiába keressük”.⁶⁶ Úgy gondolom az *Árvaház* és az *Éjjéli párbaj* összehasonlítása kapcsán tett megállapítások részben választ adnak a kérdés témákra vonatkozó részére.

A citátum technikára vonatkozó megállapítását dolgozatomban a jelöletlen nézőpontváltással próbáltam alátámasztani. Mivel ezt az eszközt mind a négy elemzett műben megtaláljuk, joggal tekinthetjük olyan alkotói technikának, mely segíti a fantasztikus történet felépítését, attól függetlenül, hogy irodalmi műben, vagy filmben jelenik meg. A jelöletlen nézőpontváltás elsősorban a fantasztikum pragmatikai funkciójából veszi ki a részét, ugyanakkor azt is le kell szögezni, hogy ez nem mindig kelt ugyanolyan hatást, az *Éjjéli párbaj*ban és az *Árvaház*ban máshogy működik, mint *A honvéd özvegyében* vagy *A halál kocsisában*. Ennek a technikai fogásnak a vizsgálatát érdemes lenne más médiumokban – például képregényben – folytatni.

Todorov a fantasztikus elbeszéléseket egy helyen a detektív-történetekhez hasonlítja: mind a két műfajban „egy olyan szigorú láncolattal találkozunk, amelynek egyetlen láncszeme sem helyezhető át”, ami azzal is összefügg, hogy „gyönyörűségeiket” csak az első olvasatkor élhetjük át.⁶⁷ Én azonban – Todorovval ellentétben – nem gondolom, hogy emiatt ne olvassunk/néznénk újra ezeket a történeteket: hiszen pont az olyan eljárások, mint a nézőpontokkal való játék arra ösztönzik az olvasót, hogy újra elővegye a műveket.

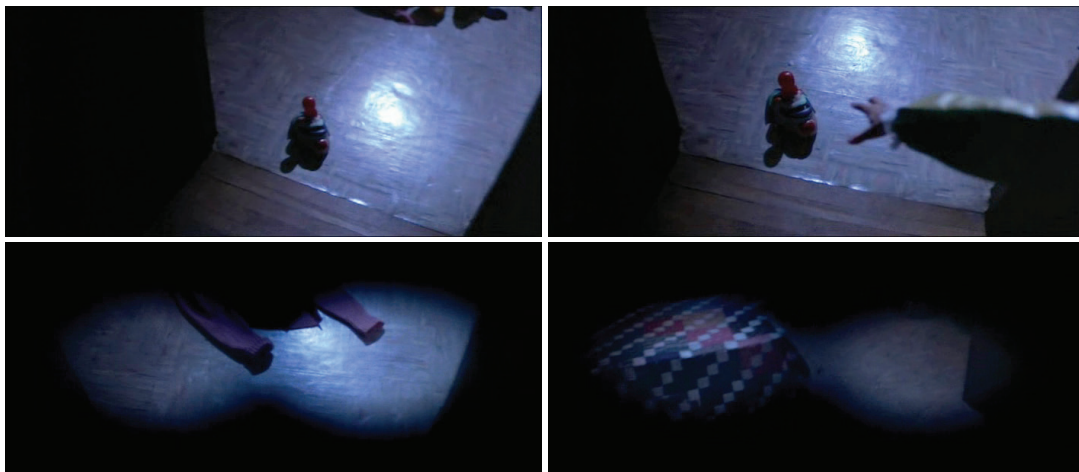
⁶⁵ *A halál kocsisának* néhány ilyen vonásáról, a svéd filmművészetben betöltött szerepéről lásd bővebben: KÚNOS 1999, 48-50.

⁶⁶ KITTLER kritikája ezen a ponton jogosnak tűnik, Eisner *A démoni filmvászonban* ugyanis – némiképp megmosolyogtató módon – a német irodalmi romantika filmes továbbélését egyszerűen honfitársai lelki beállítottságára vezeti vissza. (Lásd például, EISNER 1994, 67, 87.)

⁶⁷ TODOROV 2002, 79.

Képek

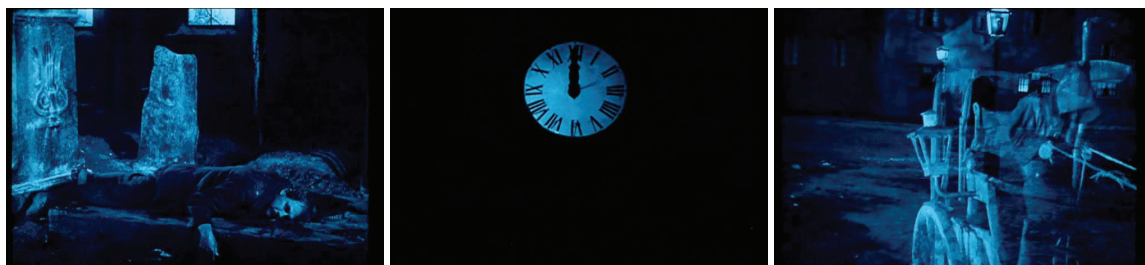
[1-4. kép] John Carpenter: Halloween – A rémület éjszakája (1978)

[5. kép] Victor Sjöström: A halál kocsisa (1921)

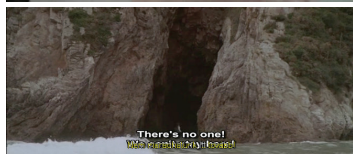
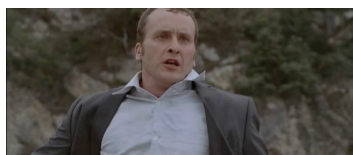
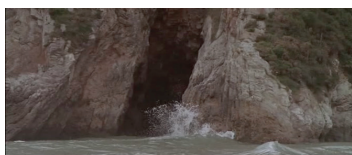
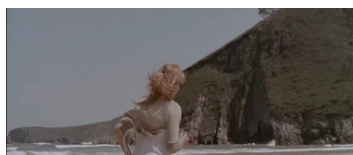

[6-13. kép] Victor Sjöström: A halál kocsisa (1921)

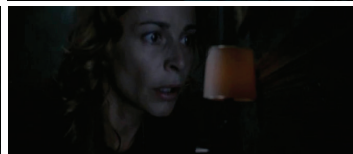
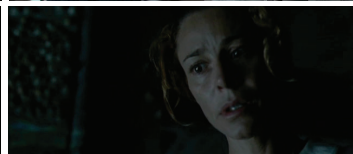
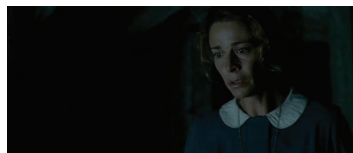
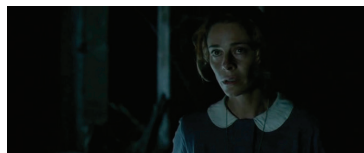

[14-22. kép] Juan Antonio Bayona: *Árvaház* (2007)

[23-28. kép] Juan Antonio Bayona: *Árvaház* (2007)

[29. kép] Juan Antonio Bayona: *Árvaház* (2007)

Bibliográfia

- BAL, Mieke 1997. *Narratology, Introduction to the Theory of Narrative*. University of Toronto Press, Toronto — Buffalo — London.
- BALÁZS Béla 2005. „A látható ember”: BALÁZS Béla: A látható ember – A film szelleme. Palatinus, Budapest.
- BAZIN, André 1995(a). „Korunk nyelve”. BRENCsÁN János (ford.): BAZIN, André: *Mi a film?*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BAZIN, André 1995(b). „Az egymásra fényképezés élete és halála” BARÓTI Dezső (ford.): BAZIN, André, *Mi a film?* Osiris Kiadó, Budapest.
- BÍRÓ Yvette 2001. „A film formanyelve”: BÍRÓ Yvette: *A hetedik művészet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- BORDWELL, David 1996. *Elbeszélés a játékfilmben*. PÓCSIK Andrea (ford.), Magyar filmintézet, Budapest.
- CHOLNOKY László 1998. „Epeira Diadema”: CHOLNOKY László: *Szokatlan vendégség, novellák*. Noran Könyvkiadó, Budapest.
- EISEMANN György 1991. *Keresztutak és labirintusok, Elemzések XIX. és XX. századi magyar*
- EISEMANN György 2010(a). „Fantasztikum és médium, Cholnoky Viktor: *Olivér lovag*”: *Irodalomtörténeti Közlemények* 3.
- EISEMANN György 2010(b). *A későromantikus magyar líra*. Ráció Kiadó, Budapest.
- EISNER, Lotte H. 1994. *A démoni filmvásznon*. GYÖRFFY Miklós (ford.). Magyar Filmintézet, Budapest.
- FREUD, Sigmund 1998. „A kísérteties” BÓKAY Antal — ERŐS Ferenc (ford.): BÓKAY Antal — ERŐS Ferenc (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum Kiadó, Budapest.
- FREUD, Sigmund 2011. „Totem és tabu” Dr. Pártos Zoltán (ford.), *Belső Egészség Kiadó*, Budapest.
- GENETTE, Gérard 1980. *Narrative Discourse*, J. E. Lewin (ford.). Oxford, Blackwell.
- GENETTE, Gérard 1996. „Az elbeszélő diszkurzus” Lovas Edit (ford.): THOMKA Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
- GENETTE, Gérard 2006. *Metalepszis*. Z. VARGA Zoltán (ford.). Kalligram, Pozsony.

- IMRE László 1988. Arany János balladái. Tankönyvkiadó, Budapest.
- JAUSS, Hans Robert 1997. „A költői szöveg az olvasás horizontváltásában” KULCSÁR-SZABÓ Zoltán (ford.): KULCSÁR-SZABÓ Zoltán (szerk.): Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Osiris Kiadó, Budapest.
- KITTLER, Friedrich 2002. Optische Medien, Berliner Vorlesung 1999. Merve Verlag, Berlin.
- KITTLER, Friedrich 2005. Optikai médiumok, Berlieni előadás, 1999. Kelemen Pál (ford.), Magyar Műhely Kiadó – Ráció Kiadó, Budapest.
- KLÁG Dávid 2008. „Az Árvaház”: Filmvilág november.
- KOSZTOLÁNYI Dezső 1987. „Előszó”: BÁLINT Aladár (szerk.): Éjféli. Kner [hasonmás], Budapest.
- KUHN, Markus 2009. „Film Narratology: Who Tells? Who Shows? Who Focalizes? Narrative Mediation in Self-Reflexive Fiction Films”: HÜHN, Peter —SCHMID, Wolf — SCHÖNER Jörg (ed.): Point of View, Perspective, and Focalization, Modeling Mediation in Narrative, Berlin — New York, Walter de Gruyter.
- KÚNOS László 1999. „Tisztes ipar”: Filmvilág március. művekről. Tankönyvkiadó Vállalat, Budapest.
- NYILASY Balázs 2011. Arany János balladái. Savaria University Press, Szombathely.
- PASOLINI, Pier Paolo 2007. „A költői film” CSANTAVÉRI Júlia (ford.): PASOLINI, Pier Paolo: Eretnek empirizmus, Osiris Kiadó, Budapest.
- RADNÓTI Sándor 1988. „Megalázottak és megszorítottak”: RADNÓTI Sándor: Mi az, hogy beszélgetés? Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- SZABÓ Gábor 2002. Filmes könyv. Ab Ovo Kiadó, Budapest.
- SZALAI Anna (szerk.) 1982. Arany János balladái. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest,
- TODOROV, Tzvetan 2002. Bevezetés a fantasztikus irodalomba. GELLÉRI Gábor (ford.). Napvilág Kiadó, Budapest.

Internetes hivatkozások

- DELEYTO, Celestino 2005. „Fokalizáció a filmi elbeszélésben”, FERENCZ Anna (ford.): Apertúra, Filmelméleti és filmtörténeti Szakfolyóirat, ősz. Letöltés ideje: 2012, október 31.
- HELLER Bernát 1920. „Heine hatásának egynémely nyoma Arany János műveiben”: Nyugat 7-8. Letöltés ideje: 2012.10.23. Letöltés helye: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00275/08196.htm>
- Letöltés helye: <http://www.apertura.hu/2005/osz/deleyto/index02>.
- SÉRA-FERENCZ Anna 2011. A fokalizáció kísérteties materialitása, Szeged, 103. Letöltés ideje: 2012, november 6. Letöltés helye: http://doktori.bibl.uszeged.hu/1328/1/disszertacio_sera_ferencz_anna.pdf

Ez a lap üres

KAPOSI KRISZTINA

Magyar BA, III. évfolyam

Esztétikai tapasztalat és misztikus-vallásos élmény Sík Sándor *Alexiusa a Dionüsziosz Areiopagitész-i via triplex* és a középkori szeretetmisztika tükrében

Bevezetés

A magyar irodalom kezdetén a világi és vallási irodalom egymással párhuzamosan és egymással összefonódva volt jelen: A középkor világképe szent és profán fogalmát még szerves egységet alkotó kategóriaként kezelte, így e két – ellentétesnek látszó – minőséget reprezentáló műfajok és műalkotások sem különültek el egymástól; épp ellenkezőleg, szoros egymás mellettségben bontakoztak ki: Noha az irodalmunk kezdeti korszakát meghatározó keresztény eszmerendszer a vallásos műfajoknak kedvezett, a legendák, himnuszok és prédikációgyűjtemények mögött folyamatosan felsejlett a világi kultúra hatása is; de ugyanilyen szorosan összetartozott Balassi Bálint istenes és szerelmi költészete is.

A világi és vallási jellegnek ez a dialektikája egészen a barokkig meghatározó érvénnyel bír: E körülbelül 1570-től 1750-ig tartó periódust tekinthetjük az utolsó olyan művelődéstörténeti korszaknak, amely a vallást, mint egyetemes világmagyarázati elvet működtette, s az irodalom erre épülő archaikus egységét is megőrizte. Ám az ezt követő korszakokban a világi és vallási irodalom több szállal való egymáshoz kapcsolódása, és az irodalom diszciplínáján belüli egysége lazulni látszott. A felvilágosodás a vallási tudatforma helyett a *ratiót* helyezte eszmerendszerének középpontjába, s ezzel szent és profán egymástól való elválását hozta magával. Ez a komoly horizontváltás nemcsak világi és vallási irodalom egyre élesebb elkülönülésének folyamatát, hanem a köztük lévő hangsúlyok áthelyeződésének, és a születő művek mennyiségi arányainak – egészen napjaink posztmodernjéig ívelő – módosulási folyamatát is elindította.

Annak ellenére azonban, hogy a modern korban a világi művek szekuláris, esztétikai alapon nyugvó élvezete és a vallási tárgyú, keresztény hittől és szakralitástól mélyen áthatott irodalmi alkotások nyújtotta élmény között egyre nagyobb távolság feszült; mégis kirajzolható egy jelentős, bár nem túl széles kör, amelyet XX. századi magyar katolikus irodalomként tartunk számunk. Itt elsősorban Prohászka Ottokárra, Sík Sándorra, Rónay Györgyre, Mécs Lászlóra, Harsányi Lajosra, Pusztai Sándorra és Tűz Tamásra gondolhatunk; akik alkotásaikban olyan távlatokat nyitottak meg, amelyekkel modern irodalom és vallásos érzület összeegyeztethetőségét prezentálták, s ezáltal irodalmunk kezdeti korszakának egységét idézték meg.

Tanulmányomban a modern katolikus irodalomnak erre a lehetőségére figyelve, Sík Sándor *Alexius* című misztériumával foglalkozom: A mű értelmezésén keresztül azt igyekszem bemutatni, hogy az a világi irodalomszemlélet számára archaikusnak ható olvasói tapasztalat, amely a művészetet (irodalmat) és a vallást, szakralitást egységben szemléli, s amely szerint az olvasás egyfajta *unio mysticá*hoz vezet(het), hogyan éleszthető újjá a modern irodalom közegében.

I. Esztétikai tapasztalat és misztikus-vallásos élmény egysége:

A művészeti (irodalmi) alkotásokban rejlő esztétikai élmény már régóta foglalkoztatja mind a laikus, mind az esztétikailag reflektált szemléletű olvasókat. Általános tapasztalat, hogy egy irodalmi mű olvasása legtöbbször valamiféle kellemes, jóleső érzéssel tölti el az emberi szellemet; ám annak meghatározása, hogy ennek a befogadás folyamatát kísérő pozitív érzetnek a háttérben milyen tényezők húzódnak meg, már annál nehezebb, de épp ezért egyben izgalmas kérdés is. Nem véletlen, hogy ez a komplex, egyszerre filozófiai, művészeti, irodalmi és általános közérdeklődésű vonatkozásokat is magában foglaló téma a XX. század irodalomelméleti diskurzusának egyik középponti kérdéseként tűnt fel.

Itt mindenekelőtt Gadamer nevét említhetjük, aki filozófiai hermeneutikájában¹ a természettudományos elméletekkel szemben a tapasztalatot folyamatként gondolta el, kitüntetett szerepet szánva benne a megértés és értelmezés kulcsfogalmainak. Ebben a kontextusban vizsgálta az esztétikai élményt is, amelyet Hegel² és Heidegger³ alapvetéseiből kiindulva az önmegértés egyik módjaként határozott meg:

„A művészet jelentősége is azon alapul, hogy megszólít bennünket, hogy az embernek magát az embert mutatja meg morálisan meghatározott egzisztenciájában. A művészi alkotások azonban csakis azért vannak, hogy így megszólítsanak bennünket, a természeti tárgyak viszont nem ezért vannak.”⁴

„Az esztétikai élmény nemcsak egy élményfajta a többi mellett, hanem egyáltalán az élmény lényegét reprezentálja. Ahogy a műalkotás, mint olyan magáért való világ, úgy az esztétikailag megélt is mint élmény eltávolít minden valóság-összefüggéstől. Egyenesen a műalkotás rendeltetésének látszik, hogy esztétikai élménnyé váljék, tehát hogy a megélt a műalkotás erejével egy csapásra kiragadja életének összefüggéséből, s ugyanakkor mégis visszavonakoztassa létének egészére. A művészet élményében olyan jelentésbőség van jelen, mely nemcsak ehhez a különös tartalomhoz vagy tárgyhoz tartozik, hanem az élet értelemegészét képviseli. Az esztétikai élmény mindig egy végtelen egész tapasztalatát tartalmazza. Az esztétikai élmény nem zárul össze más élményekkel a tapasztalat nyitott folytatódásának az egységévé, hanem az egészet közvetlenül reprezentálja, s jelentése épp ezért végtelen.”⁵

Az idézett passzusok alapján jól látható, hogy Gadamer értelmezésében az esztétikai tapasztalat kiemelt helyet foglal el az Én kogníciós folyamatában, hiszen egyfajta önismereti funkciót tölt be a művészi alkotás(ok)on keresztül. Ez az elképzelés egyúttal azt is involválja, hogy az irodalmi műveket nem kezelhetjük tőlünk idegen entitásokként, sokkal inkább tekinthetjük egy hozzánk szorosan kapcsolódó lényegiségnek, amennyiben az önmagunkat és világunkat artikulálja:

„Az esztétikai tapasztalat is az önmegértés egyik módja. Azonban minden önmegértés valami máson megy végbe, amit megértünk, s magában foglalja ennek a másiknak az

¹ Ld GADAMER 2003.

² „Magában véve minden művészet lényege abban áll, hogy – Hegel megfogalmazása szerint – az embert önmaga elé állítja.” (GADAMER 2003, 81.)

³ Gadamernek az az elképzelése, miszerint a művészetek, az irodalmi alkotások önmagunk megértésének a közegeként vannak jelen, Heideggernek azon a gondolatán alapul, hogy a „nyelv a lét háza” („das Haus des Seins”, lásd: HEIDEGGER 2003, 293.; illetve *Wozu Dichter?*=M. H., *Holzwege*, Frankfurt a.M., Klostermann, 1977. 306.)

⁴ GADAMER 2003, 83.

⁵ GADAMER 2003, 101-102.

egységét és önmagával való azonosságát. Mivel a műalkotással a világban találkozunk, az egyes műalkotásban pedig egy világgal, a műalkotás nem marad idegen univerzum, melybe időlegesen, egy pillanatra belevarázsoltattunk. Sokkal inkább megtanuljuk önmagunkat megérteni benne, s ez azt jelenti, hogy létezésünk kontinuitásában megszüntetjük az élmény diszkontinuitását és pontualitását.”⁶

Az esztétikai élmény mikéntjét ugyancsak mélyrehatóan vizsgálta Jauss, hasonlóképp fontos összefüggéseket tárva fel a befogadó (olvasó) és a műalkotás között tételeződő alapvető viszony megértéséhez. Recepcióesztétikájában⁷ a gadameri elgondolásokat az *esztétikai élvezet* fogalmával árnyalta tovább, amelyet az irodalmi művek elsődleges, primer érzékelési szintjéhez kapcsolva helyezett elméleti megfontolásainak középpontjába:

„Az esztétikai tapasztalat nem a mű jelentésének felismerésével és értelmezésével kezdődik, még kevésbé a szerzői szándék rekonstruálásával. A műalkotás elsődleges észlelése azt jelenti, hogy készek vagyunk esztétikai hatásának befogadására, hogy élvezve értjük és értve élvezzük.”⁸

Az itt bevezetett *primer esztétikai tapasztalat*, valamint az *élvezve értés* és *értve élvezés* fogalom-párjai szolgálnak alapul tanulmányának egy későbbi részében kifejtett azon elképzeléséhez is, amelyben az esztétikai élvezetet, illetve a hozzá szorosan illeszkedő esztétikai magatartást definiálja az általános értelemben vett érzéki gyönyörtől elhatárolva:

„Az esztétikai élvezet más élvezetben való önélvezetként történő meghatározása⁹ ezzel az értő élvezés és élvezve értés elsődleges egységét feltételezi, és helyreállítja a német szóhasználathoz eredetileg hozzátartozó részesedés és elsajátítás jelentéseket. Az esztétikai magatartásban a szubjektum mindig eleve többet élvez, mint csak önmagát: megtapasztalja önmagát, amint elsajátít valamilyen tapasztalatot a világ értelméről, amit számára egyrészt saját teremtő tevékenysége, másrészt a másik tapasztalatának átvétele tárhat fel, valamely harmadik helyeslése pedig megerősíthet. Az esztétikai élvezet, amely ily módon az érdek nélküli szemlélődés és a próbára tevő részvétel közötti lebegésben¹⁰ jön létre, önmagunknak a más tapasztalatában megvalósuló érzékelésének egy módja.”¹¹

„Az élvező esztétikai magatartás, amely egyszerre jelent megszabadulást valamitől és szabadságot valamire, három funkcióban valósul meg: az alkotó-produktív tudat számára a világ mint saját mű létrehozásában (poieszisz), a befogadó-receptív tudat számára a külső és belső valóság érzékelését megújító lehetőségek megragadásában (aisztheszisz) és végül – ezzel nyílik a szubjektív tapasztalat az interszubjektívra – egy mű által előhívott ítélet helyeslésében, illetve a cselekvés előírt és további meghatározására váró normáival való azonosulásban.”¹²

⁶ GADAMER 2003, 128.

⁷ JAUSS 1999.

⁸ JAUSS 1999, 142.

⁹ Lásd korábban: „Ez az esztétikai érdeklődés a legegyszerűbben abból magyarázható, hogy a szubjektum, annak megfelelően, hogy az irreális esztétikai objektummal szemben állásfoglaló szabadságát gyakorlattá teszi, a tárgyat, amely 'tetszetősségét' egyre jobban feltárja, és önmagát is, akit ebben a tevékenységben mindennapi egzisztenciájától mentesnek, mentesülnék érez, élvezni képes. Az esztétikai élvezet szerint állandóan a más élvezetében való önélvezet dialektikus viszonyában megy végbe.” JAUSS 1999, 171.

¹⁰ Jauss a lebegést Giesztől vette át, lásd GIESZ 1971, 33 — idézi JAUSS 1999, 170-172.

¹¹ JAUSS 1999, 172.

¹² JAUSS 1999, 175-176.

Jauss e definíciók értelmében tehát az esztétikai élménynek a Gadamer által már megfigyelt önmegértési aspektusát az élvezve értés és értő élvezés aktusaival egészíti ki, ekképp juttatva kiemelt szerepet a hatás és a cselekvésre ösztönzés mozzanatainak az esztétikai tapasztalatban.

Kétségtelen, hogy a Gadamer és Jauss által kidolgozott esztétikai élményről szóló elképzelések alapvető vezérfonalat szolgáltatnak az irodalmi alkotások befogadásához, így a tanulmányomban tárgyalt Sík Sándor-misztérium értelmezéséhez is nélkülözhetetlenek. Sík *Alexius*ának (minél teljesebb) megértéshez mégis segítségül kell hívnunk más gondolati rendszereket is, a mű – sajátos jellegéből következően – ugyanis ennél tágabb interpretációs kompetenciákat mozgósít: Az *Alexius* esetében egy misztériummal állunk szemben, méghozzá a műfaj egy kivételes, egyedülállóan tekinthető darabjával: Ezt legmarkánsabban a mű strukturális és szemantikai hálójának összefonódásában érezhetjük, melynek eredményeképp esztétikai tapasztalat és misztikus-vallásos élmény sajátos szintézissé szerveződik az olvasás folyamatában. Már önmagában a misztérium műfaja megkívánja egy szélesebb értelmezési horizont bevonását (hiszen behozza a művilágba a szakralitás dimenzióját); de sokkal inkább igényli ezt az említett unikális vonás, melyet leginkább talán akkor érthetünk meg, ha magának a szerzőnek, Sík Sándornak a művészet- és valláskonceptióját tekintjük át. Ennek legalkalmasabb terepeként szerzőnk *Esztétikája*¹³ kínálkozik, amely amellet, hogy a benne foglalt számos idevonatkozó tézisből következően az *Alexius* egyik legfontosabb segítségzővegeként funkcionál; önmagában is megkülönböztetett figyelmet érdemel, hiszen Sík teljes világnézetének és eszmerendszerének summázataként olvasható.¹⁴

Sík *Esztétikájának* talán legszembeütőbb vonása sajátos teocentrizmusa, amely mindenképpen különlegesnek hat egy, a szépség mibenlétét tárgyaló mű esetében. Alaposabban is megvizsgálva a szöveget, legfőképp belső, gondolati összefüggéseire, s kifinomult szerkesztésmódjára figyelve; de mindeközben Sík papköltő mivoltát is emlékezetünkbe idézve; azonban már könnyebben ráláthatunk esztétika és vallásos szemlélet kapcsolódásainak lehetőségeire.

Sík teocentrizmusát legjobban *Esztétikájának* utolsó fejezetével illusztrálhatjuk, amelyben szerzőnk az esztétika végső kérdéseként az Abszolútum mibenlétének gondolatkörét járja körül: Az esztétika korábban már megkülönböztetett és részletesen elemzett összetevőinek (esztétikai apriori, esztétikai alany, világ, forma, alkotás jelensége, művek, esztétikai érzék) mind-egyikéről most megállapítja, hogy a végső lényegiség irányába mutatnak, vagyis Abszolútumot feltételeznek. A befejező résznek ez a fejtegetése az esztétikai Abszolútum fogalmához vezet el, amely Sík értelmezésében a keresztény istenfogalommal azonos:¹⁵

„Az esztétikai Abszolútum minden posztulátumát legtökéletesebben a *keresztény istenfogalom* elégíti ki...benne, az Isten-emberben, teremtő és teremtmény, relatív lét és Abszolútum, alkotóművész és műalkotás, esztétikai valóság és esztétikai érték, titokzatos egységge forr össze.[...] A keresztény ember számára a művészetben és az esztétikumban sem adatott más név, amelyben üdvözlünk lehetne. Így az esztétikai elmélkedés eligazítja az embert az Abszolútum felé: Kézen fogva vezeti el a tengerpartig, ott elereszti a kezét és egy alig észrevehető, finom kézmozdulattal kimutat a Parttalan Végtelenbe: A tudomány itt elnémul. Itt már a *sensus Numinis* veszi át a szót.”¹⁶

¹³ Sík 1990.

¹⁴ Sík maga írja *Esztétikájának* bevezetőjében, hogy „Ez a könyv több mint tízéves közvetlen munkának, több mint húszéves elmélkedésnek, több mint harmincéves anyaggyűjtésnek, igazában egy életreszóló szenvedélynek gyümölcse. - Sík 1990,1.

¹⁵ Azt, hogy Sík *Esztétikája* a keresztény istenfogalomig jut el, már korábban is sejthetjük, hiszen számos erre utaló szövegrésszel találkozhatunk a mű egészének olvasása során. Pl. 19; 429-300 (transzcendensként említve); 440-441(magasságélménynek nevezve).

¹⁶ Sík 1990, 455-456.

Szerzőnk tehát az esztétikai tapasztalat és a vallási élmény egységét emeli művészetéről szóló elképzeléseinek zárógondolatává, s ezáltal félreérthetetlenül is vallási horizontba ágyazza *Esztétikáját*.¹⁷

Sík esztétikai tapasztalattal kapcsolatos elgondolásainak másik leglényegesebb téziseként a IX. fejezetben megfogalmazott elméleti megfontolásait említhetjük. Szerzőnk itt a műalkotások befogadásának folyamatát Goethének azt az aforizmáját idézve, amely szerint a Szépet nem ismerhetjük meg pusztán a felszínen, épp ellenkezőleg elő kell hoznunk, meg kell találnunk azt;¹⁸ „cselekvő belemélyedést” feltételező újraalkotásként gondolja el. Ennek az újraalkotási folyamatnak három egymást követő mozzanatát különbözteti meg, az esztétikai élményt megragadó *első benyomást*, annak *feldolgozását*, valamint a *visszaérzésnek* nevezhető, ideális nyugvópont elérését.¹⁹ E három fázis eredményeképp a gadamerihez hasonló, de attól mégis eltérő önmegértésben lehet részünk:²⁰ Sík esztétikájában ugyanis a befogadás kognitív jellegű folyamata nem önmagában, hanem az esztétikai Titokkal összekapcsoltan jelenik meg, vagyis az istenélménytől áthatottan, tehát itt is esztétikai tapasztalat és keresztény misztérium egységével állunk szemben.

Már az eddigiekben is megfigyelhettük, hogy Sík művészetkoncepciójában az esztétikai élmény egyfajta totális jellegű entitásként tűnik fel; ám amíg a befogadás folyamatát elemző szövegrészben a totalitás gondolata csak látenszen volt jelen; az esztétika végső kérdéseit tárgyaló XI. fejezet egy alegységében már explicit megfogalmazást nyer:

„Az esztétikai magatartás alanya az egész ember, tárgya pedig az egész valóság. Ez a tárgyilag és alanyilag egyaránt totális jellege különbözteti meg az esztétikumot az emberi magatartásnak majdnem valamennyi más nemétől. Úgy tetszik nekem, hogy az ember világában két életkör van még, amely e tekintetben az esztétikaival analóg. Belső rokonságukat eleve megsejteti az a sajátságos tapasztalat, hogy mindkettő nagyon sokat tud és hajlamos is magába fogadni az esztétikumból. Viszont az esztétikai magatartásnak e két életkör szolgáltatja leggazdagabb és legmélyebb tartalmi kincsét. Ez a két életkör a szerelmi élmény és a vallási élmény világa. A szerelem – a szót természetesen igazi, teljes, értékszerű értelmében használva – szintén totális magatartás, amely egy teljes, szellemi-érzéki énnel való lényegkifejező egységében magába fogadja az egész valóságot. A vallási élmény pedig az egész én állandó lényegkifejező viszonya az Istenséghez, vagyis magához az Egész-Valósághoz, és benne és rajta keresztül minden részletvalósághoz is. Mindkét életkör megegyezik az esztétikaival még abban is, hogy e másik két totális élmény is alkotásban dinamizálódik és objektiválódik.”²¹

E vonatkozó szövegrészt nemcsak azért volt fontos a maga teljességében idézni, mert felfedezhetjük benne azt a vallási irányultságot, amely Sík egész *Esztétikáját* áthatja; hanem azért is, mert a benne felállított analógia érdekes kapcsolódást mutat az *Alexiusszal*: Szerzőnk az *Esztétikában* épp azzal a két jelenséggel (a szerelemmel és a vallási élménnyel) hozza összefüggésbe az esztétikai tapasztalatot, amelyek misztériumának legfontosabb jelentésképző tényezőiként bukkannak fel. A két motívum – a szerelem és a vallásos elmélyülés –, mint ahogyan azt a későbbiekben majd látni fogjuk, az *Alexius* szemantikai hálójának olyan középponti elemeit alkotja, amelyek köré

¹⁷ Ez a fajta, az Isten felé való törekvést középpontba helyező esztétikafelfogás, Sík Sándor esetében Jacques Maritain XX. századi francia katolikus filozófus tanaiból táplálkozik; de nem sokkal későbbi esztétáknál (pl. Brandenstein Bélánál, Pitroff Pálnál, Schütz Antalnál, Pauler Ákosnál) is találkozhatunk ehhez hasonló elképzelésekkel. Lásd: MÁTÉ 1994.

¹⁸ „Das Schöne kann daher nicht erkannt, es muß hervorgebracht – oder empfunden werden.” – GOETHE 1963, 162. — idézi Sík 1990, 348.

¹⁹ Lásd: Sík 1990, 354-355.

²⁰ Lásd: Sík 1990, 438

²¹ Sík 1990, 426-427.

rendkívül gazdag inter- és intratextuális utalásrendszer szerveződik, s mintegy ebből bomlik majd ki a mű egyetemes érvényű, parabola formában konstituálódó misztériuma is.

Láthatjuk tehát, hogy szerzőnk művészetkoncepciójában esztétikai tapasztalat és misztikus-vallásos élmény egymáshoz szorosan kapcsolódó fogalmak, amelyek egyfajta magasabbrendű élménnyé, szintézissé szerveződnek az irodalmi alkotásokban. Különösen igaz ez Sík saját írásaira, legfőképp verseire és színmű jellegű darabjaira. Az esztétikai tapasztalatot és a misztikus-vallásos élményt ezért *Alexius* című misztériumának értelmezésénél sem kezelhetjük egymástól elválasztva; épp ellenkezőleg, szoros egymásmellettségükre és egymásba való átjátszási, összefonódási lehetőségeikre kell figyelnünk. Kiváló útmutatásként szolgálnak ehhez a *Szent Jeromos barlangjában* megfogalmazott sorok, amelyek amellett, hogy remekül összegzik Sík művészetfelfogásának lényegét, egyúttal kulcsot adnak az *Alexius* értelmezéséhez is:

„Mint hogy pedig mind a vallás, mind az erkölcsi élet legalapvetőbb mozdulata az önmagunkból való kiemelkedés, az éntől el, az Isten és az embertársak felé való kitérülés, azért az esztétikai élmény, amely ugyanezt a centrifugális lendületet biztosítja, mintegy mozgási gyakorlásul szolgál az ugyanezen lelki izmokat dolgoztató Istenhez emelkedés, illetve ember felé társulás élménye számára. Az írói alkotásba való *belemélyedés* így voltaképpen szorosan vett tartalmától függetlenül is, pusztán a művészi alkotás, illetve az olvasáskor való belső újjáalkotás tényével bizonyos *belső szabadságélményt jelent*, amely öntudatlanul is *előcsarnoka* lehet a *vallási élménynek*. Még inkább azzá lesz természetesen, ha maga a műben ábrázolt valóság is vallási és erkölcsi elemeket tartalmaz; márpedig ilyenekkel többé-kevésbé minden nagy írói alkotás tele van, csak meg kell őket látni.”²²

Szerzőnk szerint tehát az Istennel való misztikus egyesüléshez elengedhetetlen a művészet, ugyanis a misztikus-vallásos élményben való részesülést az irodalmi alkotásokban rejlő esztétikai tapasztalat által megteremtett belső lelki nyugalom teszi lehetővé. Sík *Alexius*ában épp egy ilyen jellegű – az olvasás, a művészi befogadás révén bekövetkező – *unio mysticának* lehetünk a részesei, ezért a mű értelmezéséhez is leginkább azzal a fajta „belemélyedéssel” érdemes közelítenünk, amelyről a *Szent Jeromos barlangjában* olvashatunk.

II. Szent Alexius középkori legendája:

Az esztétikai tapasztalat és a misztikus-vallásos élmény összefonódásának lehetőségét mindeneke előtt Sík témaválasztása teremti meg: Szerzőnk *Alexius*ának szövege mögött a kódexeinkben megőrződött Szent Elekről szóló középkori legendák elbeszélései húzódnak meg, tehát egy irodalmi parafrázissal állunk szemben. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy lehetővé válik a mű hagiografikus struktúrák mentén történő olvasása, amely alapvető kiindulási pontjaként szolgál(-hat) egy, az irodalmi-esztétikai tapasztalatot és a misztikus-vallásos élményt egységben szemlélő interpretációnak.

Szent Alexius – magyar nyelvterületen elterjedt nevén Szent Elek – alakjával kapcsolatban számos legendával, szövegvariánssal találkozhatunk. A középkorban Elek története kiváltképp a klerikusok körében örvendett nagy népszerűségnek, hiszen legendájának erős aszketikus jellege és vallási tartalma a lelki elmélyülést szolgálta; másfelől azonban a laikus hívők számára is érdekes és megragadó olvasmányként volt jelen, ugyanis a középkori vallásos szellemiséget tükröző elbeszélésként, a kor minden embere sajátjának érezhette, laicitásától függetlenül is. Elek élet-történetét még kortársa, egy V. századi paramonarius²³ jegyezhetette le, ám ez a feltételezhetően

²² Sík 1989, 244.

²³ Templomi gondozó, feltehetően egy olyan személyről van szó, aki abban a templomban dolgozott, ahová Szent Alexius járt, majd halála után megírta személyes tapasztalatai alapján élettörténetét.

első kézirat elveszett, s csak a róla készült másolatok állnak rendelkezésünkre.²⁴ A legrégebbi forrásokként a szír nyelvű kéziratokat jelölhetjük meg, amelyek tartalmuk szerint két különálló csoportba sorolhatók: A nyolc fennmaradt kézirat²⁵ első három darabja Szent Elek legendáját Edesszában bekövetkező haláláig tárgyalja; míg a további öt példány nem zárja le szentünk történetét Edesszában, hanem egy további, Rómában folytatódó résszel bővíti ki.²⁶ Mindkét csoport első kéziratát, vagyis az egyes és az ötös számút tekinthetjük a leghitelesebb szövegnek; bár lényeges különbség, hogy az első csoportba tartozó szír legendák még nem nevesítik alakjaikat; a perszonifikációval csak az ötös számú kézirattól kezdve találkozhatunk, melyben szentünk az Alexios, édesapja az Euphemanos, édesanyja pedig az Aglais névvel szerepel. Elek jegyesének/ feleségének nevét (Adriatica) csak egy későbbi latin kézirat, a *Legenda Romana* említi. A szír kéziratok első csoportjára támaszkodik az ún. *Legenda Byzantina*, amelyet az Elek-legendá leg- régebbi görög nyelvű forrásaként tartunk számon. A kézirat Szent Elek történetét a maga tel- jességében tartalmazza, annak véglegesnek tekinthető, kiforrott változatát rögzítve. A *Legenda Byzantina* kitüntetett jelentőséggel bír, ugyanis a későbbi kéziratok legendái kivétel nélkül ezt a szöveget használják kiinduló forrásul: A további görög, a második csoport szír, a latin, valamint közvetve a szláv, a germán, a magyar és a román (olasz, spanyol, francia, román stb.) nyelvű legendák mind a *Legenda Byzantina*-ra mennek vissza. Az Elek-legendá forrásainak harmadik rétegét a latin változatok alkotják. Az ide tartozó számos kézirat közül a *Jacobus a Voragine* genovai érsek által összeállított *Legenda Aurea*-nak²⁷ kell különös figyelmet szentelnünk. Ez a szövegváltozat ugyanis az, amely hivatalos pápai szöveggé leginkább a fordítók kezébe kerül- hetett, ezért magyar legendáink is nagy valószínűséggel ebből merítettek. Szövegemlékeinket áttekintve hat kódexünkben²⁸ találhatjuk meg Szent Elek legendáját, melyeknek mindegyike kisebb vagy nagyobb mértékben – viszonylag hű fordításként vagy akár nagyobb szabadságot felmutató átdolgozásként – a *Legenda Aurea*-t követi.

Számos, különféle nyelvű szövegváltozat áll tehát rendelkezésünkre Szent Alexiusról; a ren- geteg fennmaradt legenda közül Sík vonatkozásában mégis ebből válogatva, a latin nyelvű *Legenda Aurea*-t, illetőleg a köréje szerveződő, kódexeinkben fellelhető változatokat tekin- tethetjük elsődlegesnek. E szövegváltozatok alapján a következőképp vázolhatjuk fel szentünk legendáját:²⁹ Alexius feltételezhetően Rómában született a Kr. u. 5. század körül,³⁰ gazdag,

²⁴ ILLÉS 1913., 8.

²⁵ 1. British Library ms. add. 17, 177; 2. British Library ms. add. 14, 644; 3. British Library ms. add. 12, 160; 4. British Library ms. add. 14, 649; 5. British Library ms. add. 14, 655; 6. BNF ms. syr. 234; 7. BNF ms. syr. 235; 8. British Library ms. add. 14, 728.

²⁶ ILLÉS 1913, 8-9.; A legenda változataival kapcsolatban az alábbiakban is ILLÉS könyvére támaszkodom.

²⁷ ILLÉS 1913, 21-25. A *Legenda Aurea* idevonatkozó szövegét lásd: VORAGINE 1850, 403-407.

²⁸ Peer, Nádor, Lobkowitz, Kazinczy, Érdy, Tihanyi kódex, lásd a Nyelvelméltár vonatkozó kötetei: XV, 267-272 (Nádor-kódex: 576-606); VI, 210-215 (Kazinczy-kódex: 70-82); VI, 10-15 (Tihanyi-kódex: 19-29); II, 53-57 (Peer-kódex: 7-35); XIV, 73-80 (Lobkowitz-kódex: 221-243); V, 101-106 (Érdy-kódex: 409-412).

²⁹ Tanulmányomban a *Legenda Aurea*, valamint a Peer, a Nádor, a Lobkowitz, a Kazinczy, az Érdy és a Tihanyi kódexeinkben megőrződött elbeszélések alapján vázolólok fel Szent Elek legendáját, de hangsúlyozottan csak annak fő vonalát ismertetem. Az egyes szövegváltozatok között ugyanis különféle eltéréseket találhatunk, mind nyelvileg, mind tartalmilag (pl. bővítés a latin *Legenda Aurea*-hoz képest, egyes részek kiemelése, nagyobb hangsúllyal való kezelése), melyek részben az adott szöveg funkciójából adódnak, itt tehát a kódex tartalma, szövegeinek jellege komoly befolyásoló tényezőként lép fel. Ennek megfelelően Szent Elek legendája funkcionálhatott egyszerű vita-ként, tehát egy élettörténet leírásaként, de exemplumként is, s ekkor természetesen például szövegszerűséget szolgáló elemekkel alakult, bővült. Az egyes szövegváltozatok közti azonosságok és eltérések Sík *Alexius*-ához csak nagyon távolról kapcsolhatóak, lényegében nem tekinthetők relevánsnak a mű értelmezése szempontjából. Épp ezért a legendának csak a lényegi összetevőiből álló magvát, fő vonalát ismertetem, a részletekre, változatokra nem térek ki. Az egyes változatok a Nyelvelméltár köteteiben külön olvashatók, és összevethetők.

³⁰ A *Legenda Byzantina* említi, hogy Arkádios (395-408) és Honorios (395-405) császárok uralkodása idején

jó módú szülők (Euphemianus és Algas) kései, Istentől adatott gyermekeként. Alexius különös férfinak mutatkozott, gyermekévei elteltével ugyanis megadatott neki, hogy egy hercegnőt vehessen feleségül, Adriaticát. Az esküvőt követő estén Alexius azonban elhagyta Rómát, és Szíriába (Edesszába) utazott, ahol szegénységi fogadalmat téve, koldus módjára élt egy Szűz Mária patrocíniuma alatt álló templom kapujában. Sok év elteltével vált csak ismertté, amikor a templom Szűzanyát ábrázoló oltárképe megszólalt, s a város polgárainak tudomására hozta, hogy Alexius „Isten embere”. Alexius azonban immáron jól ismert, nagy hírű személyiségként nem kívánt tovább Edesszában tartózkodni, ezért más városban, Tarsusban kereste az alázatos, Istennek tetsző életmódot. A Gondviselés ellenben egy tengeri vihar képében Tarsus helyett a szülővárosához közeli Ostiába, majd onnan szülei házába vezette. Szegényes, koldushoz hasonló kinézete miatt édesapja azonban nem ismerte fel, ezért szolgaként fogadta be otthonába. Alexius egészen haláláig élt így szolgasorban, származásához méltatlanul. Élete végének közeldtével történetét egy írástekerccse jegyezte fel,³¹ majd meghalt, miközben Róma harangjai mennyei szózatot zengtek, hírül adva a világnak, hogy Alexius „Isten embere” volt.

Sík *Alexius*ának epikus vázát e most ismertetett középkori Szent Elek-legenda adja: Sík misztériuma és a Legenda Aurea, illetve kódexeink elbeszélései a főbb történeti csomópontokon megegyeznek egymással, egyes szöveghelyeken még motivikus egyezéseket is találhatunk. Jóllehet ebből a szempontból Sík *Alexius*a egy tipikusnak tekinthető, hagyományos művészi feldolgozásnak tűnik; mégsem sorolhatjuk azoknak az irodalmi típusú parafrázisoknak a sorába, mint amilyen Babits *Jónása*, Flaubert *Szent Antal megkísértése* vagy Thomas Mann *Kiválasztottja*. Míg az utóbb felsorolt művek esetében is valamilyen hagiográfiai vagy bibliai téma szolgál alapul, művészi feldolgozásuk mégsem lép túl az irodalmi jellegű, pszichologizáló, vagy általános emberi tanulságot tartalmazó profanitás szintjén; Sík alkotása ellenben egy sajátos *unio mystica*ban teljesedik ki, és ezáltal vallási színezettel telítődik. Ennek a vallási dimenzióba ágyazott, de alapvetően mégis irodalmi parafrázisnak a lényege a mű strukturális és szemantikai hálójának összefonódásában ragadható meg: Sík alkotásának kifinomult szövegkonstitúciós eljárásai a mű motivikus szerveződésével, inter- és intratextuális utalásrendszerével integrálódva ugyanis esztétikai tapasztalat és misztikus-vallásos élmény egyedülálló szintézisét alakítják ki.

Ennek a szintézissé szerveződésnek a lehetőségét a misztikus-vallásos élmény oldaláról a műben rejlő *unio mystica* tapasztalatának felismerése teremti meg. Az *unio mystica* tapasztalata mindenekelőtt a művészi feldolgozásul választott témából, vagyis Szent Elek középkori legendájából adódik, hiszen az Istennel való egyesülés aktusa az Elek-legenda egyik legalapvetőbb hagiográfiai toposza. Véleményem szerint Sík *Alexius*ában azonban nemcsak ezen a szinten találkozhatunk az említett misztikus tapasztalattal, hanem egy, a művilágon kívülre mutató, metafikciós síkon is: Az *imitatio Christi* analógiájára ugyanis elgondolhatunk egy *imitatio Alexii*-t is, amely a mű befogadásának eredményeképpen az olvasó életébe beépülve egy második *unio mystica* lehetőségét hordozza magában.

A továbbiakban ennek a kettős *unio mystica*nak a mikéntjét vizsgálom, elsőként Szent Alexius Sík Sándor-i élettörténetében, segítségül hívva Dionüsziosz Areiopagitész *via triplex*ét és a középkori szeretetmisztika fontosabb téziseit is; majd pedig a befogadás olvasói folyamatában, mindenekelőtt a mű pragmatikai szöveggenerációs eljárásaira és kiterjedt intertextuális-parafrazstikus utalásrendszerére támaszkodva.

játszódik Elek története. Lásd ILLÉS 1913, 14.

³¹ Az írástekerccsel kapcsolatos részlet a legenda egyik fontos jelenete, ám az egyes legendákban különféle változatait olvashatjuk. Abban megegyezik mindegyik szöveg, hogy Alexius halála előtt egy írástekerccse jegyzi fel életét, majd meghal, kezében a tekerccsel. Ezt a tekerccset különböző személyek veszik el tőle és olvassák fel. A görög változatokban a császár; a latin Legenda Aureát követő szövegekben a pápa; a müncheni kézirat alapuló olasz és német feldolgozásokban a jegyes, a feleség; az orosz legendákban pedig az apa. Lásd: ILLÉS 1913, 29.

III. A mű peritextusai mint az immerzív jellegű, misztériumközpontú olvasói stratégia kialakítói:

Gérard Genette *Seuils* (Küszöbök) című írásában a paratextusok (peritextus+epitextus) talán legfontosabb jellemzőjeként és egyúttal fő funkciójaként is az olvasóra gyakorolt hatásukat emelte ki: Véleménye szerint ezek a szövegelemek szerzői intenciókat közvetítenek egyfajta sajátos pragmatikai szerepet töltve be:

„Ezek a szövegkeretek, amelyek minden esetben szerzői vagy szerző által többé-kevésbé legitimizált kommentárokat tartalmaznak, egy határterületet képeznek a szöveg és a szövegen-kívüli-világ között. E határterület lényegéhez azonban nemcsak az átmenet (transition), hanem a cserefolyamat (transaction) is hozzátartozik: a küszöb egy olyan kiválasztott hely, ahol a pragmatika és a stratégia találkozik, és ahol a közönséget befolyásolni lehet a szöveg jobb recepciója és egy megértőbb olvasat érdekében.”³²

Ezt a definíciót Sík alkotásának paratextusaira is alkalmazhatjuk, hiszen művének két fő szövegprezentációs elemére, a címre és a műfajjelölésre (amelyek a genette-i rendszer peritextus fogalmának feleltethetők meg) egyaránt tökéletesen ráillenek a fenti gondolatok. Az *Alexius* pretextusai esetében ugyanis olyan prelimináriákkal állunk szemben, amelyek nagyon erős paratextuális információt hordoznak: Mind a címet, mind a műfajjelölést olyan segédszövegekként értelmezhetjük, amelyek egy immerzív jellegű, misztériumközpontú olvasói stratégiát alakítanak ki,³³ s ezzel alapvetően segítenek hozzá a mű jelentésrétegeinek felfejtéséhez és megértéséhez.

III.1. A műfajjelölés:

„*Misztérium öt felvonásban*” – olvashatjuk az *Alexius* címlapján. Sík ezzel a kijelentéssel egyfelől meghatározta alkotásának műfaját (misztérium); de egyúttal a szerkezet struktúráját, az öt felvonásra való tagolódást is kijelölte. Észre kell vennünk azonban azt is, hogy a műfaj megjelöléseként nem a hagyományosnak tekinthető, leggyakrabban használatos és leginkább elterjedt misztériumjáték vagy misztériumdráma kifejezés szerepel, hanem egy másik terminus, a misztérium.

A misztérium szót tekinthetjük a másik két konvencionális megnevezés, a misztériumjáték és a misztériumdráma rövidült alakjának; de sokkal inkább valószínű, hogy Sík Sándornál nem egy egyszerű abbreviációról, hanem tudatos szerzői fogásról van szó. Azáltal ugyanis, hogy szerzőnk misztériumként jelölte meg alkotásának műfaját, egy tágabb horizontot nyitott meg műve értelmezésének számára; hiszen a misztérium szóról (gör. *müszterion*=titok, vsz. a müein ‚bezárulni, magába zárni’ igéből, lat. *mysterium*) már Szent Pál leveleitől³⁴ kezdve tudjuk, hogy önálló szóalakként elsődlegesen titkot jelent, méghozzá az üdvösség titkát, ígéretét. Ezzel szemben a másik két terminus, a misztériumjáték és a misztériumdráma, utótagjuk révén (dráma, játék) leszűkítik az eredeti *misztérium* jelentését a liturgikus drámákból kialakult vallási tárgyú színjátékokra. Míg tehát a misztériumdráma és a misztériumjáték kifejezések egy irodalmi műfajra korlátozódnak; a *misztérium* megjelölés ennél szélesebb értelmet nyer, s bibliai konnotációkkal telítődik.

Sík többértelmű műfajjelölése (misztérium) arra enged tehát következtetni, hogy művében felül fogja múlni a hagyományos értelemben vett misztériumdrámák/játékok adta műfaji lehetőségeket, túllépi azok kereteit; azt az előzetes olvasói elvárást ébresztve, hogy alkotásában egy bibliai értelemben vett misztériumnak lehetünk majd a tanúi.

³² GENETTE 1997, 2.

³³ Az immerzív olvasói gyakorlat szerepéről a misztikus szövegek értelmezésében lásd: NEMES 2012, 38-62.

³⁴ Lásd Kol 1,26-28.; Ef 1,9-14.

III.2. A cím:

A műfajjelöléshez hasonlóan, Sík alkotásának másik peritextusa, a cím is komoly pragmatikai jelentőséggel bír, ugyanis fontos paratextuális üzenetet közvetít az olvasó felé. Ezt a cím által hordozott paratextuális információt legkönnyebben a *Legenda Aurea* bevezető sorainak segítségével fejthetjük fel. Sík alkotásának címe *Alexius*, amely látszólag a mű központi szereplőjének nevét tartalmazó, kiemelő jellegű cím. Ám ha emlékezetünkbe idézzük az *Legenda Aurea* szövegét, különösen annak bevezető szakaszát; világossá válik számunkra, hogy valójában egy összetett, komplex címről van szó; méghozzá olyanról, amely többértű jelentést is sugall.

A *Legenda Aurea* Szent Elek élettörténetének elbeszélését egy érdekes mondattal vezeti be: „Alexius dicitur ab a, quod est valde, et lexis, quod est sermo: inde Alexius quasi valde in verbo Dei robustus.”³⁵ A latin nyelvű szövegváltozat tehát még mielőtt belekezdene a legenda ismertetésébe, megadja Alexius nevének etimológiáját. Eszerint az *Alexius* az „a”=nagyon és a „lexis”=beszéd összetételéből „Isten igéjében nagyon erőteljes”-et jelent. Magától értetődik, hogy ezt az etimologikus címet Edesszai Szent Elek legendájára, illetve annak szakrális mondanivalójára (*Alexius* megtérése, Istenhez való eljutása és szentté válása) gondolva, elsősorban Sík alkotásának címszereplőjére vonatkoztathatjuk. Ennek értelmében tehát Szent Alexius leglényegesebb jellemvonása az, hogy „Isten igéjében nagyon erőteljes.” E felfejtett etimológia fontosságát már az is jelzi, hogy a *Legenda Aurea* szerzője (másolója) elengedhetetlennek érezte ennek előrebocsátását még a legenda tulajdonképpeni elbeszélésének megkezdése előtt. Még nagyobb fontosságot nyer azonban akkor, ha rávilágítunk jelentésének egy további vonatkozására is: Az etimologizáló cím „Isten igéjében nagyon erőteljes” jelentését magára a műre is érthetjük, hiszen egy olyan alkotás, amely (ahogyan a műfajjelölés is jelzi) misztériumot rejt magában, az „Isten igéjében nagyon erőteljes.” A címnek ezt a fajta metareflexív jellegét erősíti az is, hogy Sík alkotásának címében az *Alexius* a „szent” kijelölő jelző nélkül szerepel, vagyis a cím jelentése nem korlátozódik pusztán a központi szereplőre (akit a „szent” jelző identifikálna pontosan); épp hogy egy tágabb kontextusra utal, megengedve a metareflexív olvasatot is. Eszerint az *Alexius*, vagy másképpen az *Isten igéjében nagyon erőteljes* cím magára, a kezünkben tartott könyvre is vonatkozhat, mint egy olyan műre, amely tartalmából, mondanivalójából adódóan (misztériumot foglal magában) teljes mértékben megfelel a fenti etimológiának.

Kibontva a cím összetett, többértű jelentését, jól látható, hogy Sík *Alexiusa* címével is a műben rejlő legmagasabbrendű titokra, vagyis az üdvösség misztériumára irányítja figyelmünket. Sík, misztériumának tehát mindkét peritextusával azt jelzi, hogy művének esetében egy olyan alkotással állunk szemben, amely egy bibliai értelemben vett misztériumot foglal magában. A címnek és a műfajjelölésnek ez a paratextuális üzenete egyúttal egy immerzív jellegű, misztériumközpontú olvasói stratégiát is kijelöl, melynek lényegét az adja, hogy az olvasó fokozott intenzitással mélyed bele a műbe, mintegy azonosul, asszimilálódik az ott foglaltakkal; mindközben pedig a befogadás folyamatának középpontjába a műben rejlő misztérium felismerésének illetőleg megértésének szándékát helyezi. Ennek az olvasói technikának az érvényesítése pedig megteremt(het)i a lehetőségét annak, hogy a mű elolvasásának eredményeként megvalósuljon esztétikai tapasztalat és misztikus-vallásos élmény egysége, s a művészi befogadás az *unio mysticá*hoz vezessen.

IV. A *misztérium* fogalma:

Ahhoz, hogy alkalmazni tudjuk azt az immerzív jellegű, misztériumközpontú olvasói stratégiát, amelyet Sík alkotásának peritextusai jelölnek ki; közelebb kell kerülnünk a műben rejlő

³⁵ *Legenda Aurea*, 403.

misztérium-fogalomnak az értelméhez, s fel kell fejtenünk jelentését. Ám annak ellenére, hogy Sík *Alexius*ában egy bibliai értelemben vett misztériumot ismerhetünk fel, s ez valamelyest behatárolja az értelmezés körét; még így is egy rendkívül sokfelé ágazó, gazdag jelentéstartalmú fogalommal állunk szemben. A misztérium fogalmának meghatározásához ezért nem elégedhetünk meg pusztán egyetlen forrásnak a felhasználásával, hanem ezen túlmutató és lehetőleg minél szélesebb horizontot kínáló példákat is segítségül kell hívnunk. Az összes, idevonatkozó szövegnek, illetve nézetrendszernek az ismertetése természetesen túllépné ennek a tanulmány-nak a kereteit, ezért az alábbiakban csak azoknak a bemutatására kerül sor, amelyeket a legrelevánsabbaknak tekinthetünk Sík *Alexius*ának vonatkozásában: Az elsődleges és legalapvetőbb forrásként szolgáló bibliai szöveghelyeken kívül, legjobban talán Szent Ambrus és Odo Casel misztériumteológiájával világíthatjuk meg Sík alkotásának misztérium-fogalmát.

IV.1. A biblikus-teológiai misztériumfogalom:

A Biblia tipologikus olvasata sokrétű kapcsolatrendszert hozott létre az Ó- és az Újszövetség között, amely személyekre, eseményekre és isteni jelekre, jelenségekre is vonatkozhat. Az eseményre vonatkozó tipologikus prefigurációk egyike a misztérium fogalma köré szerveződik. Az Ószövetségben Tóbiásnál³⁶ és a Bölcsességek könyvében³⁷ találkozhatunk a szóval, ez utóbbiban többször is. A misztérium fogalma az említett szöveghelyek mindegyikében valamiféle titoknak a jelölőjeként tűnik fel; s bár pontos jelentésük első olvasatra nem derül ki egyértelműen megfogalmazás-módjukból, mégis sejthetjük, hogy az isteni titokról van szó.

Tóbiás könyvében, miután Rafael arkangyal felfedi földi kilétét Tobit és fia, Tóbiás előtt, Isten dicsőítésére szólítja fel őket. Parabolikus jellegű angyali kinyilatkoztatásában Isten tetteit a királyok titkaival állítja párhuzamba, egy antitetikus gondolatpárhuzam formájában.³⁸ Eszerint a király titkait el kell hallgatni, ellenben Isten tetteit fel kell fedni, hirdetve is azokat. A *titok* a tóbiási sorokban ugyan a királyokhoz kapcsolódva jelenik meg, tovább olvasva az idézett szövegrészt azonban nyilvánvalóvá válik, hogy az az azonosítás, amit ez a gondolatpárhuzam sugall a titok és Isten tettei között, teljes megfelelést is nyer: Rafael arkangyal valóságosnak tűnő lát-szatékezése³⁹ csak egy olyan isteni tett eredményeképp lehetséges, amely rejtve van az emberek előtt, tehát egy isteni titokról van szó. Ez az ekvivalencia, kiegészülve a Tób 12,6-21 szövegrészt átható lexikális utalásokkal,⁴⁰ már teljesen egyértelművé teszi, hogy Isten tettei megfajtott titkok, vagyis misztériumok.

A Bölcsességek könyvében a misztérium szó titok értelmű jelentésének és a salamoni bölcsesség, valamint az isteni kinyilatkoztatás fogalmainak érdekes összefonódását láthatjuk. Salamon az általános értelemben vett bölcsesség jellemző vonásait saját, Istentől kapott bölcsességének példájával világítja meg.⁴¹ Leírja, hogy bölcsessége Istentől származó kegyelmi ajándék, amely mint „Isten működésének tiszta tükre és jóságának képmása”⁴² a Mindenható által teremtett

³⁶ Tób 12, 6-7.

³⁷ Bölcs 6, 22-23.; 7,15-21.; 7, 24-27.; 14,15; 14, 23-24.

³⁸ „A király titkait meg kell őrizni. Isten tetteit azonban föl kell fedni és hirdetni kell.” Tób 12, 7.

³⁹ Tób 12, 18-21.

⁴⁰ Ebben a szövegrészben többször is felbukkannak olyan szavak, kifejezések mint „felfed”, „megmondom nektek a színtiszta igazságot és nem titkolok el semmit”, „elhallgatni/elrejtteni a király titkát”, „kinyilvánítani”, „azt hittétek”, „csak látszat volt”; amelyek mind a titok szó jelentésmezőjének részét képezik, tehát előre utalnak rá.

⁴¹ Bölcs 6, 22-23; Bölcs 7,15-21; Bölcs 7, 24-27.

⁴² Bölcs 7,26.

világ – számára eddig még rejtett – titkainak meglátását teszi lehetővé. Ám hangsúlyozza azt is, hogy ez a képesség, mint az isteni lényeg egyik titka, nem kizárólag az ő kiváltsága, hanem a többi hívő (legfőképp a királyok) számára is felfejtendő és elérni kívánt misztérium. A salamoni szöveg ezen a ponton kapcsolódik a Bölcsességek könyvében megjelenő misztérium előfordulásainak másik értelméhez: a „titkos (pogány) szertartás” – t jelölő jelentéshez. Akkor ugyanis, amikor Salamon az Istentől származó bölcsességet mindenki által megismerhető és birtokolható képességként írja le, a pogány misztériumvallásoknak azokra a titkos szertartásaira utal, amelyek csak a beavatottak számára ismertek,⁴³ ezekkel szemben határozva meg saját, keresztény értelemben vett bölcsesség-fogalmát.

Ezt, a még csak látens formában jelenlévő „isteni titok” jelentésű ószövetségi misztériumfogalmat az Újszövetség új szemantikával ruhazza fel: Itt már jóval gyakrabban fordul elő a szó, méghozzá három, jól elkülöníthető, de egymáshoz mégis szorosan kapcsolódó jelentésrétegben. A három jelentéscsoport határait a misztérium előfordulásához kapcsolható újszövetségi könyvek jelölik ki: Szent Pál levelei, az evangéliumok és a Jelenések könyve.

Szent Pál leveleiben a misztérium szónak az ekkleziológiai és a krisztológiai értelemben vett használatára találunk példákat. A két jelentést nehéz egymástól elkülöníteni, hiszen Jézus Krisztus megváltó, üdvözítő tettének misztériuma és az Egyház ehhez kapcsolható továbbörökítő szerepe nem választható el élesen egymástól. A Kolosszeiekhez írt levélben⁴⁴ az Egyházzal, illetve az apostoli küldetéssel összefüggésben olvashatunk a misztériumról; s bár itt elsősorban az Egyház közvetítő szerepét érezzük dominánsnak, nem kezelhetjük kisebb hangsúllyal Krisztus megtestesülését sem, mint Isten üdvösségre vonatkozó tervének legalapvetőbb eseményét. Hasonlóképp kell közelítenünk az Efezusiakhoz írt levél 3,8-12 szakaszához is, ahol a misztérium szó szintén azt a titkot jelöli, amely hosszú időközön át rejtve volt az emberiség előtt, egészen addig, amíg Isten ki nem nyilatkoztatta, s Egyházán keresztül tudtára nem adta a hívőknek, hogy ez a titok egyet jelent Krisztussal, aki az üdvösség reményét közvetíti számunkra. A *misztérium*nak ennek az összetett, de elsősorban mégis ekkleziológiai vonatkozása mellett, jelen van a szó kifejezetten krisztológiai értelmű használata is, amelyről részletesen az Efezusiaknak írt levél egy korábbi szöveghelyén⁴⁵ olvashatunk. Ebben az újszövetségi szövegrészben a *titok* mint Isten előre elgondolt akarata, eszkatologikus terve jelenik meg, amely Jézus Krisztus megváltó művében beteljesedve, az üdvösség reményével tölt el bennünket. Itt a *misztérium* fogalmával tehát kimondottan krisztológiai dimenzióba ágyazottan, az Egyház említése nélkül találkozhatunk.

A másik nagy újszövetségi szövegcsoporthoz, amelyben fellelhetjük a misztérium fogalmát, Máté, Márk és Lukács evangéliuma. A három evangélistától egy, a Szent Pál-i levelekkel valamelyest rokon misztériumfogalmat ismerhetünk meg: Máté evangéliuma,⁴⁶ illetve párhuzamos szöveghelyei⁴⁷ ugyanis hasonlóképp az üdvösség, az *unio mystica* ígérését vetítik előre. Ám az evangélistáknál megfigyelhető fogalomhasználat a *misztérium* jelentésmátrixának mégis egy további, másik aspektusát mutatja: Máté (illetve Márk és Lukács) evangéliuma – szorosan érintkezve az ószövetségi könyvek eszkatologikus gondolataival⁴⁸ – Isten országának titkát

⁴³ Bölcs 14, 23-24.

⁴⁴ Kol 1,26-28.

⁴⁵ Ef 1,9-14.

⁴⁶ Mt 13,10-11.

⁴⁷ Mk 4,10-12; Lk 8, 9-10.

⁴⁸ Az evangéliumi sorok azokhoz az ószövetségi prófétai jövendölésekhez kapcsolhatók vissza, amelyek a parúziát, a Messiás eljövetelét hangoztatva, Isten országának ígérését vetítették előre. Lásd Iz 40-55 utópikus próféciai; Agg 2,20-23 és Zak 1-8 messiási várakozásra való utalásai; Ez 40-48; Iz 65,17 eszkatologikus szakasza; Iz 24-27; Dán 7, központi látomása; Ez 7,6; Dán 8,17; Dán 9,26; Dán 11,27; Zak 9,9; Ám 5,18; Jo 1,15; Iz 2,12-22 stb.

jelöli a *misztérium* szóval; míg azonban Szent Pál leveleiben ennek a bibliai *országnak* a látható, földi megvalósulásával, vagyis az Egyház intézményével találkozhatunk; az evangéliumokban Isten végső, mennyei országa tűnik fel, amely az üdvözültek lakhelyeként szolgál majd.

A Jelenések könyve⁴⁹ a misztérium fogalmának eddig megismert jelentéseit a szó eszkhatologikus értelmével gazdagítja. János szimbolikus nyelvezetű apokaliptikus látomásaiban a titok a végítélet állapotára, illetve az eljövendő messiási ország misztériumára utal.

A *misztérium* fogalmának az Ószövetségben még csupán alluzív módon jelenlévő isteni titok értelme tehát a tipologikus értelmezés szerint az Újszövetségi könyvekben nyeri el teljes szemantikai kifejtettségét. Ó- és Újszövetség típus és antitípus jellegű viszonyában a *misztérium* prefigurációja így három jól elkülöníthető, de konceptuálisan mégis szorosan összetartozó jelentésben bontakozik ki: Szent Pál leveleinek ekkliológiai, illetve krisztológiai használatában; az evangéliumok ontológiai jellegű vonatkozásában (Isten országa, illetve ennek tudata már földi létünk része, de eljövételére még várunk kell); valamint a Jelenések könyvének eszkhatologikus értelmében.

IV.2. Szent Ambrus és Odo Casel misztérium-fogalma:

Jóllehet, a keresztény misztériumfogalommal kapcsolatban az elsődleges forrást az előbbiekben vizsgált Biblia, azon belül is, az ószövetségi prefigurációkat kibontakoztató Újszövetségi könyvek jelentik; érdemes kiterjeszteni a fogalmat a patrisztikus irodalomra is és egy pillantást vetni Szent Ambrus tanaira.

Szent Ambrus a Kr.u. 4. században élő egyházatyaként számos teológiai írással gazdagította az ókeresztény irodalmat. Az ősegyház szentségi életéről három munkája, a *De incarnationis Dominicae sacramento*, a *De sacramentis* és a *De mysteriis* alapján alkothatunk képet. Ambrus ezekben az írásaiban a katolikus egyház szentségeiről elmélkedik, még hozzá azzal a céllal, hogy olvasóit elvezetve a szakramentumok értelméhez utat nyisson az isteni lényekben való elmélyüléshez. A kereszténység misztériumfelfogása számára különösen *De mysteriis* című munkája vált meghatározóvá, itt kifejtett elképzelései ugyanis érdekesen árnyalják a szentírási szövegekből kirajzolódó *misztérium* fogalmát: A latin egyházatya tanításai többek közt arra szolgáltatnak kiváló példát, hogy a Biblia elvontabb szinten elhelyezkedő, s ezért nehezebben megragadható többrétű misztériumfogalma hogyan hozható közel(ebb) a mindennapi élethez, hogyan aktualizálható a közember számára is.

Ambrus *De mysteriis*ének⁵⁰ kontemplációi a beavató szentségekről (*sacramentum initiationis*) szólnak, látszólagos ellentmondást alkotva a mű címével.⁵¹ Cím és téma kapcsolata azonban

⁴⁹ Jel 1,18-20; Jel 10,7; Jel 17,4-7.

⁵⁰ Amb. *De mysteriis*

⁵¹ A latin *sacramentum* (szentség) szóval a 2-3. századtól kezdve találkozhatunk a Vetus Latina bibliafordításokban, amelyekben a görög *mysterion* (misztérium, titok) kifejezés latin megfelelőjeként, fordításaként szerepel a szó. Ebből az etimológiai kapcsolatból adódóan misztérium és sacramentum egymással szinoním fogalmaknak tűnnek; a korai (2-3. századtól kezdődő) nyugati teológiában össze is olvadt a két fogalom, megnehezítve egymástól való elkülöníthetőségüket. A két fogalom összemosódásában azonban nemcsak az említett nyelvtani-etimológiai kapcsolódás játszott szerepet, hanem a két kifejezés jelentéstani viselkedése is: Annak ellenére ugyanis, hogy misztérium és szakramentum két önálló fogalomként külön jelentéstartalommal bíró kifejezések, az általuk reprezentált jelentések egymáshoz is közelítenek, közös szemantikai vonatkozásokat foglalva magukban. Misztériumnak és szakramentumnak ez a kettős (etimológiai, szemantikai) kapcsolódása, illetőleg ebből adódóan az egymástól való nehéz elkülöníthetősége alapjaiban határozta meg a teológiai nyelvhasználatot. Fontos fordulópontot jelentett ebben Tertullianus (+220 után), aki a *sacramentum* szót (az Ef, 5,22 alapján) keresztség és az eucharistia megnevezésére használta, alapvető irányt adva az

nem egy antitetikus viszonyként határozható meg, épp ellenkezőleg, a köztük lévő összefüggésről van szó. A két fogalom – *misztérium* és *szakramentum* – egymásnak való megfeleltetési irányát a cím jelöli ki: a címben szereplő *misztérium* szó (*De Mysteriis*, vagyis *A misztériumokról*) a mű kontemplációinak tárgyára, vagyis a beavató szentségekre vonatkozik. Ambrus írásában tehát a *misztérium* a szentség értelemben használt *sacramentum*-ra (is) utal; csakhogy a *misztérium* szó liturgikus cselekmény (mint szentségi szertartás) értelmű használata nem jellemző a teológiai nyelvhasználatban.⁵² Miért alkalmazza Ambrus mégis a *misztérium* szót a *sacramentum*-okra utalva; miért tekinti a szentségeket titoknak, *misztérium*-nak? Ennek magyarázatát abban lelhetjük, hogy Ambrus *De mysteriis*-ében a szentség értelemben használt *sacramentum* olyan többlettel telítődik, amely a *mysterion* jelentéséhez közelíti a kifejezést. E jelentésgazdagodás abból adódik, hogy Ambrus a szentségeket a vallási rítus olyan elemeiként szemléli, amelyek a belőlük való részesedés által egyre közelebb visznek Istenhez, végső soron pedig az üdvösséghez, vagyis a legfőbb titokhoz, *misztérium*-hoz vezetnek.

Jól látható tehát, hogy Ambrus valláskonceptiójában *sacramentum* és *misztérium* egymással érintkező fogalmak, ahol a kapcsolatot ezúttal nem a két kifejezés nyelvi megfelelése (etimológiai kapcsolat, fordítás), hanem a szentségekben megtapasztalható vallási élmény teremti meg. A *misztérium* fogalmával Ambrus tehát a szentségek szakrális tartalmát, illetőleg hatását jelöli, ezáltal téve világossá a szentség értelemben használt *sacramentum* és *misztérium* fogalmi közti kapcsolódást.⁵³ Ennek az összefüggésnek a teljesebb megértéséhez érdemes idézni egy modern teológust is, mégpedig Odo Caselt. Odo Casel gondolatai, amellet, hogy nagyban hozzájárulnak a keresztény *misztérium*-fogalomról alkotott képünkhöz, azért is érdekesek, mert az ambrusi megközelítés inverz variánsának tekinthetők. Casel, a XX. századi *misztérium*-teológia képviselőjeként, Ambrussal épp ellentétes irányból indul-

egyházi fogalomhasználatnak. (A keresztséget, az Eucharistiát és házasságot elsőként Athanasziosz nevezte *misztérium*-oknak, de a szakirodalom Tertullianust tekinti a *sacramentum*=szentség bevezetőjének. V.ö. K. PRÜMM, *Mysterion und Verwandtes bei Athanasius*: ZKTh 63, 1939, 350-369, idézi MÜLLER 610. Athanasziosz az üdvösség *misztérium*-ára utal, amely az egyház liturgikus ünneplésében nyilvánul meg). Bár Tertullianusnál és az utána következő teológus gondolkodóknál (pl. Szent Ágostonnál) is még sokáig jelen volt *misztérium* és *szakramentum* egymással szinoním használata; Tertullianustól kezdve mégis a *szakramentum* szentség értelmű használata vált egyre erősebb tendenciává. Szent Ambrus idejére tehát már megszokottá vált, hogy a szentségek megnevezésére a latin *szakramentum* szót használják, s még ha élt is a köztudatban a latin *sacramentum* szó *misztérium* értelmű jelentése, a *sacramentum*-ot leginkább nem ebben a vonatkozásban, hanem szentség értelemben értették és használták. A *sacramentum* szó tehát használható *misztérium*, titok értelemben és szentség értelemben is; de a *misztérium* csak titok értelmű lehet, liturgikus cselekmény, szentség értelmű nem! Erről az elkülönülő fogalomhasználatról tanúskodik Ambrus egyik szentségekről írott értekezése is, melynek címe *De Sacramentis*, cím és téma tehát megfelelésben van egymással, a *sacramentum* szó Ambrusnál is tehát a szentségeket jelöli (lásd MÜLLER 610-611). Ennek alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy Ambrus *De Mysteriis* című beavató szentségekről szóló munkájának címe nem a *misztérium* és *szakramentum* fogalmainak egymástól még el nem vált, szinoním használatát tükrözi, hanem egy tudatos címmegjelölésről van szó, ahol fontos jelentése van annak, hogy a beavató szentségeket tárgyaló munka nem a *sacramentum*, hanem a *misztérium* szóval lett megnevezve. Lásd: BEINERT, 2004., 480-481 (*misztérium*-teológia), 555-567 (szentségtan); A SCHNEIDER 2000, 195-233 (általános szentségtan); MÜLLER 2007, 607-634 (szentségtan). A *misztérium*-ról részletesen lásd: PAZZI 1998, 578-583 (*mysterion*, HUTTEL, THEOBALD, FABER, KALLIS). A *szakramentum*-ról részletesen lásd: GALLING 1961, 1321-1330 (*sakramente*, E. KINDER, E.SOMMERLATH-W. KRECK); MÜLLER 1998, 663-703. (*sakramente I-III*, WENZ I, II; SCHRÖER III); FRIES 1963, 451-465 (*sakramente*, H.R. SCHLETTE)

⁵² SCHNEIDER 2000, 198.

⁵³ Erről lásd: DE MILAN 1980, 33-34.

va, a misztérium fogalmának definiálása felől jut el misztérium és sacramentum összekapcsolásáig: *Mysteriengegenwart* című írásában a bibliai üdveseményt a szentségek (elsősorban a keresztség és az Eucharistia) hatásának értelmezésén keresztül mutatja be.⁵⁴ Elgondolása szerint a szentségekben „Isten üdvözítő tette a szimbólumok fátyla alatt válik jelenvalóvá,”⁵⁵ vagyis az a biblikus-teológiai misztérium, amelyről a szentírási szövegekben is olvashatunk, mintegy a szentségekben manifesztálódik.

Szent Ambrus és Odo Casel, e két, időben távoli, de mégis hasonló elképzeléseket megfogalmazó teológus, a szentségi részesedés szakrális aktusában tehát az Istenben való részesülés misztériumát látja végbemenni. Ezzel a tézissel a két szerző egy liturgiai vonással egészíti ki az Újszövetség misztériumfogalmának alapvetően krisztológiai és eszkatológiai vonatkozású gondolatait; ezáltal nemcsak hogy érdekesen árnyalva és egyben bővítve is a kifejezés jelentéstartamát; hanem rávilágítva arra is, hogy a keresztyén *misztérium* nem feltétlenül egy egyszeri, csupán a szentírási szövegek által rögzített elvont fogalom. Sokkal inkább egy olyan bármikor aktualizálható, s a magánembert is megszólító *titok*, amelyet az üdvesemény jelenbeli, földi kivetítéseként értelmezhetünk.

A biblikus-teológiai misztériumfogalomnak egy hasonló objektivációját láthatjuk Sík *Alexius*-ában is. Szerzőnk a szentírási szövegekből kibontható, elsősorban krisztológiai és eszkatológiai vonatkozású misztériumra építi alkotását; ám műve mégsem válik egy, az olvasó világtól távoli, nehezen befogadható és interpretálható irodalmi parafrázissá. Sík ezt egyfelől a mű szövegkonstitúciós eljárásaival, a világos vonalvezetésű, de ugyanakkor mégis kifinomult kompozíciós érzékkel felépített, ana- és kataforikus utalásláncolatokkal sűrűn átszőtt felvonások strukturális egységgé szervezésével; másfelől pedig Alexius élettörténetének erős szubjektíválásával éri el. Mindez, kiegészülve a mű szövegének egészét átható inter- és intratextuális kapcsolatokkal,⁵⁶ egyedülállóan közel hozza Sík alkotásának misztériumfogalmát az olvasó világhoz.

V. Szent Alexius és a Dionüsziosz Areiopagitész-i *via triplex*:

A Sík alkotásának alapjául szolgáló biblikus-teológiai *misztérium* első szinten Szent Alexius élettörténetében manifesztálódik. Ennek megértéséhez látszólag nem kell mást tennünk, mint figyelmesen végigkövetni szentünk Sík Sándor-i történetét. Ám ahhoz, hogy a mű második szinten rejlő misztériumának felismeréséig is eljussunk, segítségül kell hívnunk egy másik szerzőt is. A mű szövege mögött meghúzódó középkori Elek-legenda, és az általa kijelölt hagiografikus struktúrák szerint történő olvasási technika; valamint a peritextusok kialakította immerzív jellegű, misztériumközpontú olvasói stratégia érvényesítése ugyanis szükségszerűen involválja, hogy szentünk történetét valamiféle szakrális-spirituális séma mentén értelmezzük. Ehhez mindenekelőtt a középkor, illetve az azt megelőző patrisztika évszázadaiba kell visszanyúlnunk; ezen belül is Dionüsziosz Areiopagitész

⁵⁴ Odo Casel (1886-1948) a misztériumteológiát mindenekelőtt a keresztségben és az eucharistiában, de a többi szentségben is megvalósuló üdvesemény értelmezéseként fogta fel. Véleménye szerint a szentségekben egyfajta kultikus misztérium formájában jelenvalóvá válik Krisztus üdvözítő tette, amely egyfelől a krisztusi üdveseményben való részesedést jelenti, de egyúttal egy, a szentségek révén összefogott keresztyén közösség kialakulásának lehetőségét is magában hordozza, ezáltal is erősítve a szentségeken keresztül megtapasztalható üdvösség-élményt. (Lásd: BEINERT 2004, 480-481; MÜLLER 1998, 625-626)

⁵⁵ „die Gegenwart der göttlichen Heilstat unter dem Schleier der Symbole” Ld. CASEL 1928, 145. Magyarul ld. NÉMETH 2002 249-290.

⁵⁶ Sík alkotásában számos bibliai, teológiai és irodalmi/világirodalmi allúziót találhatunk, amelyek a kicsit is avatottabb olvasónak azonnal szembeötlenek az olvasás során. Ezeknek az intertextusoknak a felismerése pedig az olvasó műveltségével való érintkezés révén magához a teljes befogadó egyénhez is közel hozza a művet, így az nem marad egy idegen, az olvasó ismereteitől távol eső alkotás.

misztikus teológiáját idézve fel. Ez nem csupán a mű jelentésrétegeinek minél teljesebb felfejtéséhez (a kettős unio mystica tapasztalatának megértéséhez) segíthet hozzá; de egy alapvető értelmezési kontextust is kijelöl szerzőnk misztériumának.

A misztikus látásmód európai formáinak kialakulására kevés szerző bírt olyan meghatározó hatással, mint Dionüsziosz Areiopagitész.⁵⁷ Neve alatt négy értekezés maradt fenn, a *De divinis nominibus*, a *De mystica theologia*, a *De caelesti hierarchia* és a *De ecclesiastica hierarchia*. E két utóbbi műben, a *De caelesti hierarchia*ban és a *De ecclesiastica hierarchia*ban központi helyet foglal el a *via triplex* elve, amely a lélek *unio mystica*hoz vezető útjait írja le, vagyis azt az egymás követő három fokozatot, amely az Istennel való misztikus egyesüléshez vezet. Ez a három fokozat (másképpen út), a *via purgativa*, a megtisztulás útja; a *via illuminativa*, a megvilágosodás útja és a *via unitiva*, az egyesülés útja. Ennek a spirituális modellnek a mélyrehatóbb megismeréséhez legfőképp a *De caelesti hierarchia*⁵⁸ szövegét tekinthetjük át. A mennyei világ rendszeréről szóló értekezést Dionüsziosz egy presbitertársának, Timotheosznak ajánlotta, ezzel is jelezve azt, amit írásának első két bevezető fejezetében is tudtunkra ad: Értekezése nem csupán egy elvont jellegű, teológiai elmélkedés írásba foglalása lesz, sokkal inkább egy ezen túlmutató, alapvetően didaktikai célokat szolgáló mű.⁵⁹ Jóllehet a *De caelesti hierarchia* az angyalok világának triadikus szerveződésű szintjét mutatja be, ahol a legfőbb viszonyítási pont Isten, illetve az isteni tökéletesség fogalma; az emberi és az égi világ rendszere közti párhuzammal, Dionüsziosz mégis a hívő, vallásos emberek közösségét célozza meg. Ezért a mű tengelyében elhelyezkedő, alapvetően a mennyei szféra szintjén leírt *via triplex* elve is tágabban értelmezendő és saját, földi világunkra vonatkoztatható és vonatkoztatandó. Arra, hogy a *via triplex* elvének a hívő egyén lelkében is hatnia kell (tehát nemcsak az angyalok világában érvényes), több utalást is találhatunk az értekezésben;⁶⁰ amelyek mintegy azt engedik sejtetni, hogy a görög filozófus szerző – erre kívánva kifuttatni gondolatmenetét –, tanítása legfőbb elérendő céljának az emberi tökéletesedés, vagyis az *unio mystica* lehetőségének felismerését tekintette.

Az általa elképzelt hierarchiát, amelyben tehát a *via triplex* elve működik, az Istenhez történő „legtökéletesebb hasonulásként”, illetve „egyesülésként” gondolva el, az angyali világ szintjén írta le. Modelljében az *unio mystica* tapasztalata három *hierarchikus fokozat/ tudás-szint* egymásutánjának eredményeképp érhető el: Elsőként a tisztulás/ megtisztulás szintjére kell eljutnunk (*via purgativa*), amely az Istentől távol eső, tőle idegen elemektől való megszabadulást jelöli. Ezt követheti a megvilágosodás periódusa (*via illuminativa*), amelyben az immáron megtisztult, isteni fényrel eltelt elménkkel, kizárólag egy, az Isten felé irányuló, szemlélődő magatartást és képességet teszünk magunkévá. Mindezek után érkezhetünk csak el a végső, harmadik fokra (*via unitiva*), ahol elnyerve a tökéletesedés kegyelmét, részesülhetünk Istenben.⁶¹

Dionüsziosz Areiopagitész spirituális modellje tehát a misztikus élmény megtalálásának és elmélyülésének a folyamatát fedi le, alapvető kulcsot szolgáltatva Sík alkotásának értelmezéséhez. Alexius élettörténetében ugyanis egy, a dionüszioszival párhuzamos misztikus sémát figyelhetünk meg: Véleményem szerint szentünk Istenhez való eljutásának stáció pontosan megfeleltethető a görög filozófusnál leírt *via triplex* tudás-szintjeinek; és egyúttal utat nyitnak az *imitatio Alexii* mintájára bekövetkező második, olvasói *unio mystica* lehetőségének is.

⁵⁷ Dionüsziosz Areiopagitészről részletesen lásd: RUH 2006, 37-93.

⁵⁸ AREIOPAGITÉSZ 1994, 213-258.

⁵⁹ „Most pedig azt kell meghatároznunk, hogy mit tekintsünk a hierarchia lényegének, és milyen haszna van ebből a hierarchiából azoknak, akik részesednek benne. Előadásomat vezérelje Krisztus...Te pedig, gyermekem, hierarchikus hagyományunk szent előírása szerint hallgasd a szentül mondottakat, szent dolgokhoz illő tisztelettel! Az isteni titokba beavatva válj magad is istenivé!” VIDRÁNYI 1994., 221.

⁶⁰ Lásd pl. AREIOPAGITÉSZ 1994, IX.2.; X.1.

⁶¹ AREIOPAGITÉSZ 1994, III.1-3.

V.1. A via purgativa:

Alexius az első felvonásban még mint nagyravágyó, hatalomra és gazdagságra áhítózó ifjú áll előttünk. A császár vadkantól való megmentése után nem kevesebbet kér, mint a főhadnagyi posztot, ami a (császári cím után) a lehető legnagyobb hatalmat jelenti.⁶² A pozíció birtokában eltölti a hatalomvágy, s egyfajta különös, nem evilági mámor lesz rajta úrrá. Roppant elbizakodottságát legkiválóbban az első felvonás vége felé olvasható monológjának szavai illusztrálják, amelyekben egyenesen Nagy Sándorhoz, a világhódítóhoz hasonlítja magát:

„Most, most ragyogj rám, égő napsugár/ Most nézzetek rám koronás fatörzsek./Most ismerem magamra./Ki voltam eddig én? /Egy szürke lárva, törpe földi hernyó. /Most lettem csak igazán önmagammá... Te vén föld, most figyelj: / Rég hordoztál magadon óriást. .../Mint Sándor, a Fülöp fia.../Mi énnekem a trón? Egy világ kell nekem /Lábaim alá zsámolyul.”⁶³

Már ebből a pár kiragadott sorból is kitűnik, hogy Alexius gondolatai nyelvi megszerkesztettségüket tekintve egészen sajátos módon rendeződnek egymás mellé. Még erősebben érezhetjük ezt, ha szentünk monológjának egészét⁶⁴ is szemügyre vesszük: A rövid, erőteljes kijelentéseket tartalmazó, ám sokszor befejezetlen, szándékoltan félbehagyott, illetőleg megszakított mondatok egymásutánja már önmagában is valamiféle nyugtalan, zaklatott

⁶² „Az én szomjam a császár el nem oltja.../Mit adhat hát? Mondd, hogy a mindenséget, /A nagy világot, minden telijével, /Mind nekem adja, hogy rajtam kívül /Ne legyen úr a földön: elmegyek / És megcsókolom a lába porát. / De kevesebb, ha egy porszemmel is: /Nem kell.” Sík 1918, 10. „Halld hát uram, hogy mit kívánok tőled. /Add nekem, császár, Rufinus hatalmát, / Állítsd országod legcsúcására engem, /Magad légy nálam egy fejjel nagyobb. /Kezembe add a dolgok gyepeljét / És a világot én megfékezem / S hódolni hajtom trónod zsámolyához. / Kevesebb ennél semmi énnekem, / Ezt add kezembe, vagy semmit sem adhatsz.” Sík 1918, 23

⁶³ Sík 1918, 24-26.

⁶⁴ „Most, most ragyogj rám, égő napsugár! /Most nézzetek rám, koronás fatörzsek. /Most ismerem magamra. / Ki voltam eddig én? /Egy szürke lárva, törpe földi hernyó. /Most lettem csak igazán önmagammá. /Valami lesz. Te vén föld, most figyelj: /Rég hordoztál magadon óriást. /Az ős titán-nép rég alszik nagyon. /Figyelj, öreg szülő: valamit most megérsz. /Alkonyodik. Térjetek pihenőre. /Aludj te vén világ, aludj. /Rettentő lesz reggelre ébredésed. /A holnap, a holnap vérpirosan virrad /A nagy hegyek mögött. /Ímhol vagyok, / Itt állok én, piros hajnalmadár, /Eremben tűz, új évezrek tüze. /Ímhol ez a kéz, mely lángot kovácsol, /Ostorokat fon és kardot sajogtat. /Ímhol e láb, amely nyakadra lép, /Vén szolga, vén világ, /Mint Sándor, a Fülöp fia. / Hadseregemhez holnap! Széles szép mezőn /Nagy, szálás, szőke barbárok ezerje. /Bíborpalástos hellén hopliták! / Ezüst páncél és vertarany sisak. /Ki mer fejet emelni szertesztét? !Haha! Ezek a régi légiók! /Ezek a Sándor vén falanxai! /Thermopylaenél Ázsiának /Ezek vetettek ércfalat. /Föl a fegyverrel, hellén férfiak, /Félni Spártában nem ősi szokás! / Fürtösen, pajzsosan, lándzsásan, /Feszés inakkal, ifjak, előre! /Halljátok: Hív a vén Itália! /Kiált a Capitolium a messzeségben. /Még ég a föld, amerre Hannibál /Nagy lába járt előttünk. A kapuk /Még reszketnek Rómában. Föl, fiuk, /Szenátorok lesztek Rómában. Föl, fiuk, /Szenátorok lesztek Rómában mind, /Császárnak teszlek mindegyötöket, /Mi énnekem a trón? Egy világ kell nekem /Lábaim alá zsámolyul. /A Galliák, Britanniák, /Amerre Caesar hordta sassait, /Amerre zúg a barbár rengeteg: /Egy lépés, egy roham. /És egy lépés Herakles oszlopánál /Az óceán. Egy lépés Afrika, /Az ismeretlen Isis birodalma, /És egy lépés a pún gályák nyomán /A szigetek... a partok... Ázsia. /Szállnak a zászlók Sándor útjain /A csodálatos Babylon felé. /Az Indiák minden rejtelve vár. /Dalol a Halys, a Tigris, a Ganges, /Az egetverő hegyek énekelnek, /Özönnel ég az illat és az áldozat, /Kacag a gyümölcs, izzik az arany. /És Jeruzsálem kebelét kitarja /Az Augustusnak, aki homlokán /Keresztet hord s Krisztust imád. /És keresztvíz ömöljön a világra / És jöjjön el a békeország /A farkas mellett lakozzék a bárány, /Fegyver pihenjen, vétek eljuházzon, /Folyjon folyója szeretetnek /És csókolózzék béke és igazság. /És én legyenek az ország sarkköve, /Akit az Isten hívott el királynak; /És Úrnak a világ fölött.” Sík 1918, 24-27.

lelkiállapotról tanúskodnak. Mindez kiegészülve a szavak jelentéseinek szokatlan szemantikai összekapcsolódásaival leginkább egy zavart elme szimbolikus-enigmatikus nyelvezetű, apokaliptikus tudatfolyam-kivetüléseként hat.

Egy ilyen, belső állapotot tükröző, viszonylag hosszan kifejtett monológ után talán meglepő lehet, hogy szentünk feleszmélése, s gondolatainak épp az ellentétes pólusba való átfordulása szinte rögtön tudattartalmainak megfogalmazása után következik be,⁶⁵ amit csupán egy hármas struktúrájú betétdal választ el. Különösen váratlanak tűnhet ez úgy, hogy Alexius említett szövegrésze arányaiban majdhogynem nyolcszor hosszabb, mint a mű átlagos megszólalásainak terjedelme. Tovább olvasva azonban a szöveget, különösen a szövegkonstitúciós eljárásokra figyelve, észrevehetjük, hogy szentünk megtérése mégsem egy hirtelen, azonnali folyamat eredménye; sőt, épphogy alaposan elő van készítve: Alexius, monológját követően ugyanis egy természeti jelenetből kiinduló vízió segítségével jut el öntelt állapotának felismeréséig, illetve annak leküzdéséig. Ez a mozzanat egy kétszer hármas jelenetstruktúrában bontakozik ki, közvetlenül Alexius monológját követően, majd pedig egy harmadik epizóddal is kiegészülve a mű egy olyan strukturálisan kitüntetett tényezőegyüttesévé válik, amely szentünket a Dionüsziosz Areiopagitész-i *via triplex* első tudás-szintjére, a *via purgativára* vezeti el.

Alexius elragadtatott monológja után egy látszólag funkciótlannak tűnő, három részre tagoló-dó betétdal⁶⁶ következik. A hármas felépítésű szöveg egy-egy megszemélyesített erdei madár (egy sas, egy kakukk és egy rigó) szimbolikus értékű énekét tartalmazza, ám ez csak az utána olvasható alexiusi megszólalással összefüggésben nyeri el értelmét. Szentünk ekkor ugyanis valamiféle különös érzés hatalmába kerülve, elmélkedésbe kezd, amelyben visszavonni látszik az előbbi apokaliptikus képzelgéseiben foglaltakat.⁶⁷ Ennek tükrében már világossá válik, hogy a nagyság, a magasság, a fent, a végtelen birtoklásának negatív voltáról daloló három madár, ha implicit módon is, de Alexius hatalmi mámorának megtörésében játszik kulcsszerepet. Ezt követően ugyanis Alexius már valamelyest kibillen hiú nagyravágásából, s ezáltal megteremtődik annak a lehetősége, hogy rátérhessen az Istennel való egyesüléshez vezető út első lépcsőjére. Ahhoz azonban, hogy e természeti élmény elindította folyamat biztos alapot nyerjen, s szentünk ténylegesen felismerje, hogy eddigi élete bűnnel, vétségekkel teli volt, még egy impulzusra van szüksége.

A *via purgativához* való eljutásnak ezt a második meghatározó tényezőjét a király/császárvízió⁶⁸ jelenetében lelhetjük fel: Alexius előtt a világtörténelem három meghatározó uralkodó-és hódítóegyénisége, Xerses, Nagy Sándor és Caesar jelenik meg, akik mintegy a halál utáni létből megelevenedve adnak útmutatást szentünknek. A három antik tyrannos – léten túli pozíciójából adódóan – már tisztán látva és megvilágosodva hozza Alexius tudomására, hogy az általuk birtokolt impérium csak látszathatalom volt, mert hiányzott belőle az a belső lényeg, amely igazi nagysággá tehetné volna. Ez a fajta vágyottnak vélt hatalom ezért: „Nem érdemes!/ Hitványság! /Hasztalan!”⁶⁹ Ezek a súlyos kijelentések immáron határozottan is megérlelik szentünkben a megtisztulás szándékára és a büntelen élet igényére való törekvést, egyre közelebb hozva a teljes ráeszmélés állapotát.

Sík misztériumának következő szövegegysége a remete-epizód,⁷⁰ amelyet az erdei madár-jelenettel és a királyvízióval összefüggésben értelmezhetünk. Ez a jelenet az előbbi két nagyhatású

⁶⁵ „Ki mondja meg, mi kínoz engemet?/ Egy perce még, szent mámor égetett/ És mint Phaéton szálltam diadallal./ A mindenlátó Tűznap szekerén./ Enyém volt minden, én voltam a minden./ És most? –Különös: Olyan messze van/ Már mindez tőlem!...” Sík 1918, 28

⁶⁶ Sík 1918, 27

⁶⁷ Lásd: Sík 1918, 28.

⁶⁸ Sík 1918, 29-30.

⁶⁹ Sík 1918, 30,

⁷⁰ Lásd: Sík 1918, 31-34.

élményre épülve, egy harmadik elemmel egészíti ki és teszi teljessé Alexius *via purgativá*hoz való eljutásának folyamatát. A három nagy uralkodó felszólalását követően Alexiust egy remete szólítja meg, mindössze egyetlen kérdést, az „És aztán?” –t intézve hozzá. Párbeszédük – nyelvi szinten értelmezve – Alexius jövőbeli elképzeléseinek, célkitűzéseinek szavakba foglalásából és a remete kérdéseiből épül fel. Dialógusukat alaposabban is megvizsgálva, észrevehetjük azonban, hogy a társalgásukat alkotó két szólalm valójában egyet alkot, amely egy sajátos monológgá szerveződve Alexius belső önvizsgálati szövegeként funkcionál. Azt, hogy egy önanalizáló textusról van szó, a remete alakjának értelmezésén keresztül láthatjuk be: A remete egyetlen kérdést, illetve annak variánsait („És aztán”/ „Aztán”/ „S aztán”) ismételteti szüntelenül Alexiusnak, ezáltal teljes csömört előidézve benne. A kérdéssor hallatán Alexius az eddig csak elméjében tervezgetett jövőbeli céljait, törekvéseit szavakba foglalva, hangosan is kimondja; s ezért azért lényeges, mert ez a fajta – a benső gondolatokat hangzó formájúvá tevő – auditív tapasztalat döbbsenti rá saját elképzeléseinek hívságos voltára, egyfajta introspekciós folyamatot indítva el benne. A remete és Alexius dialógusát így voltaképpen egy sajátos soliloquiumként foghatjuk fel, amelyet a szöveg metaforikus értelmezhetősége is támogat: A remete által feltett *És aztán?*-t, illetve annak variánsaiból összeálló kérdésláncolatot a folytonos ismételtetés révén az egyre furdalo lelkiismerethez hasonlíthatjuk. Ezt a metaforikus kapcsolatot a remete szerepére is kiterjeszthetjük, alakját Alexius lelkiismeretének feleltetve meg. Az ismétlődő kérdések és a furdalo lelkiismeret, valamint a remete és Alexius lelkiismeretének párhuzamba állítási lehetősége jól mutatja, hogy a két szereplő dialógusa tényleges párbeszéd helyett, sokkal inkább egy belső lelki monológgá átlényegült, soliloquium jellegű szöveggé értelmezendő. Ezt erősíti az is, hogy Alexius megszólalásai – elhagyva közülük a remete kérdéseit – egy folytonos, önmagában is egészét alkotó textusként is olvashatók, ahol a folyamatosságot az egyes gondolatokat összekötő asszociatív kapcsolat biztosítja.

A remete-epizód, mint Alexius lelkiismeretének tükré, tehát azt közvetíti számunkra, hogy szentünk az erdei madár-jelenet és a királyvízió kettős hatásának köszönhetően felismerte eddigi létmódjának hibáit és kialakult benne a morális érték kategóriák (jó és rossz, erény és vétség stb.) közötti különbségtételnek a képessége, valamint a tiszta, büntelen élet igénye.

Látható tehát, hogy Sík alkotásában az erdei madár-jelenet, a királyvízió és a remete-epizód, e három szorosan összetartozó, s egymást kiteljesítő élmény kitüntetett fontosságot képvisel, ráadásul több szempontból is. A három jelenet ugyanis nemcsak azért bír kitüntetett strukturális jelentőséggel, mert Alexius *via purgativá*hoz való eljutásának legfontosabb tényezőegyetemeseként van jelen, s mint ilyen, a mű központi szálának (*unio mystica*) kiindulópontjaként szolgál; hanem azért is, mert egyfajta misztikus hármasságot reprezentálva egyúttal az egész mű misztériumának, szakralitásának kifejezője is. Ha ugyanis a három epizódot szerkezeti szempontból vizsgáljuk, egy érdekes jelenségre figyelhetünk fel: Az erdei madár-jelenet, a királyvízió, valamint a remete-epizód már önmagában egy hármasságot alkot; ám ezen a triadikus struktúrán belül rejlik még másik két – tágabban értelmezve három – kisebb, ennek alárendelt hármasság is. Az első két jelenet ugyanis szintén hármasság tagolódást mutat, amely aztán a harmadikként ráépülő remete-epizóddal kiegészülve szerveződik a három jelenet (ugyancsak hármasság) magasabb egységévé. Ám figyelmesen szemügyre véve a harmadik jelenet, vagyis a remete-epizód szerkezetét, ebben is hasonlóképp megtalálhatjuk az említett hármasságokat, csak épp többszörös formában. A remete és Alexius párbeszéde ugyanis a remete kérdései mentén pontosan kilenc, vagyis 3x3 részre osztható fel, szintén egyfajta misztikus hármasságra utalva.

Ahhoz, hogy pontosabb fogalmat alkothassunk e három élményegyüttes által reprezentált misztikus hármasságról, s valamiféle jól körülhatárolható jelentést is tulajdoníthassunk neki, alaposabban is meg kell vizsgálnunk a hármasság szám szimbolikáját: A három mint misztikus szám, illetve a hármasság, hármasság tagolódás kezdettől fogva meghatározó szerepet töltött be

az európai kultúra és gondolkodás történetében. A zsidó-keresztény hagyományt kiemelve, leginkább a Bibliát hívhatjuk segítségül a misztikus hármasságok szemléltetéséhez. Mind az ó-, mind az újszövetségi könyvekben számos helyen találkozhatunk ezzel a szimbolikus mennyiséggel: Az ószövetségi történetekben legtöbbször valamilyen birtok-, vagy időbeli mennyiség kifejezőjeként tűnik fel a hármasság. Gondolhatunk például az Ábrahámnál megjelenő három férfira; Noé három fiára; Dániel három társára, vagy Dávid királyságának három törzsére. De eszünkbe juthat Jónás története is, a cethal gyomrában töltött három napja; vagy az egyiptomi tíz csapás, melynek kezdeteként három sötét nap szállt a fáraó birodalmára; és nem feledkezhetünk el Mózesről sem, aki a tízparancsolat kinyilatkoztatásakor három napot töltött a Sínai-hegyen.

Az Újszövetségben megjelenő hármasságok szintén valamilyen birtokviszonyhoz, vagy időtartamhoz kapcsolhatóak, míg azonban az ószövetségi előfordulások egyik része a kiválasztottság, illetve az Istenhez való tartozás szent kötelékének jelképeként, másik része pedig negatív jelentéstartalommal telítődve a büntetés jelölőjeként funkcionál; addig az Újszövetség hármasságai legtöbbször Krisztus vonatkozásában előkerülve a beteljesedés, egység szimbólumaiként vannak jelen. Ilyen hármasságként említhetjük a betlehemi kisdédhez érkező háromkirályokat; Péter történetében a három kakasszóra történő háromszori megtagadást; Jézus passiójának egyes elemeit – a háromszori imát a Getsemani-kertben, a három darab szöggel való megfeszítést, a három órai halált, a harmadnapit feltámadást, a 33 életét jelentő krisztusi életkort –; valamint a Pál apostol-féle hit-remény-szeretet hármasság teológiai erényét (1Kor 13,13); és a Szentháromság tanát (Mt 3,16–17) is.

Nem véletlen, hogy az isteni teljességet, egységet kifejező újszövetségi hármasságok szinte minden esetben valamilyen módon Jézus Krisztushoz köthetőek. Jézus, ugyanis azon felül, hogy Isten egyszülött fiaként a legmagasabbrendű tökéletességnek és egységnek a megtestesítője, egyben a földi, profán világ hívői által elérhető végső teljességnek is közvetítője: Megváltó halálával és feltámadásával az üdvösség, az *unio mystica* ígéretét hozta el a földre, ezáltal pedig az isteni tökéletesség megtapasztalásának lehetőségét nyitotta meg.

Tovább árnyalva a hármasság szimbolikáját, érdemes felidézni a középkori vonatkozásokat is, mindenekelőtt Dantét emelve ki. Az olasz mesternél a hármasság életművének elengedhetetlenül fontos struktúraalkotó tényezőjeként funkcionált, szimbolikájában a tökéletességet, az égi harmóniát, az isteni szentséget fejezve ki. Ennek a hármasságra épülő alapvető szerkesztési elvnek a legtökéletesebben kidolgozott formáját a *Divina Commediában* valósította meg: Dante *Commediáját* teljes egészében, a mű legkisebb egységétől a legnagyobbig, az isteni harmóniát és teljességet kifejező hármasság hatja át: A mű tercinákból felépülő énekei háromszor harminchárom énekbe szerveződve, majd három nagyobb egységet – Pokol, Purgatórium, Paradicsom – alkotva rendeződnek egyedülálló műalkotássá.

A hármasság e gazdag szimbolikája felől közelítve a Sík alkotásában megfigyelt hármasság-élményegyütteshez; észrevehetjük, hogy az általuk reprezentált misztikus hármasságok többrétű értelmezési lehetőséget kínálnak: A három kulcsfontosságú élmény strukturalitásában mindegyik az Ószövetség hármasságainak szimbolikáját fedezhetjük fel. A szentünket ért három különleges tapasztalatot azokhoz az ószövetségi hármasság eseményekhez, illetve jelekhez hasonlíthatjuk, amelyek a kiválasztottság státusát közvetítve az Istenhez való tartozást fejezik ki. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül az alexiusi élményekben rejlő újszövetségi felhangot sem. Szentünk *unio mysticához* vezető *via triplex*ének elindító eseményeként ugyanis éppúgy egy hármasság jelenetegyüttes szolgál alapul, mint hogyan Krisztus passióját is különféle spirituális hármasságok kísérték, mintegy az isteni teljességet jelenítve meg.

Az erdei madár-jelenet, a királyvízió és a remete-epizód különlegesen összetett triadikus szerveződésében az Ó- és Újszövetségre utaló szimbolikus vonatkozásokon túlmenően jelen van

még egy harmadik jelentésmozzanat is: Az első felvonás hármasság-élményegyüttese a mű szöveg-konstitúciójának rendszerébe illesztve a középkor numerikus gondolkodását idézi fel, s mint ilyen, egy, a danteihoz hasonló, szakralitást és harmóniát kifejező szövegszervezési eljárás-ként funkcionál, Sík tudatos és kifinomult kompozíciós érzékét prezentálva.

V.2. A *via illuminativa*:

Alexius spirituális útjának következő állomása a *via illuminativa*, vagyis a megvilágosodás lelki-értelmi szakasza. Ennek a misztikus tudás-szintnek az elérését, épp úgy, mint ahogyan az első fokozatét, a *via purgativá*ét is, egy strukturálisan kitüntetett szerepű élmény segíti elő: a zarándok-epizód.⁷¹

Alexius az előző éjjelen átélt kivételes tapasztalatainak hatására gondolataiba mélyedve tűnődik élete értelmén, amikor zarándokok kis csoportja tűnik fel előtte egy, az *Ave maris stella* kezdetű himnuszot idéző szózatot énekelve. Szentünk ekkori (második felvonás eleji) létállapota leginkább a jaspersi határhelyzet fogalmával határozható meg; Alexius benső, lelki világának jellemzői ugyanis pontosan azoknak az ismérveknek felelnek meg, amelyeket Jaspers a *Bevezetés a filozófiába* című munkájában Grenzsituationen-ként, vagyis határhelyzetekként írt le:⁷² Jaspers a filozófia három fő forrását a rácsodálkozás, a kételkedés és a magárahagyatottság érzéseiben határozta meg. E három élménnyel összefüggésben vezette be a határhelyzetek fogalmát, amellyel azokat az alapvető emberi szituációkat jelölte, melyek „kudarcsunk realitásával” szembesítenek bennünket. A német filozófus elgondolása szerint ezekben a szélsőséges helyzetekben, mint például a halálban, a szenvedésben vagy a bűnben Isten rejtjelei bújnak meg. Ám ezek felismerése nem csupán kétségbeeséssel tölthet el, hanem személyiségünk újjáteremtését is magával hozhatja, melynek eredményeképp az ember „igazi létére ébred, múlandó földi egzisztenciája fölött és annak ellenére.”⁷³ Jaspers a határhelyzetekben tehát az embernek mint egzisztenciának a világ rejtjelein/szimbólumain keresztül történő, Isten (transzcendencia) felé való orientálódását vélte felfedezni.

Épp egy ilyen helyzetben láthatjuk Alexiust is, aki az erdei madár-jelenet, a királyvízió és a remete-epizód hármasság-együttesében megélt tapasztalatainak eredményeképp identitásában meginogva, és végletesen önmagára utaltan elmélkedik, immáron teljesen bizonytalanná vált léte értelmét illetően. Ez a határszituáció teremti meg számára azonban a lehetőséget arra, hogy az Istenre való rátalálásnak az eddigiekben még csak megsejtett útját (*via purgativa*) a maga teljességében is felfedezze, s annak következő lépcsőjén, a *via illuminativán* is végighaladva részesülhessen Istenben. Az ehhez szükséges útmutatást az egyik zarándoktól kapja meg, aki szentünk létértelmező kérdéseire⁷⁴ a következőképpen felel:

„[Arra való az élet,] hogy szeressünk... A szeretet nem méri az időt. /Nem kérdez és nem gondol a halálra: /Magába néz, mert ő a bizonyosság. /Él és mosolyog és fényeskedik./ A szeretet neveti az erőt, /Mert ő erősebb minden hatalomnál. /A szeretet csak egymaga erős, /Erős, mint az igazság, mint az Isten. /Mivelhogy ő az Isten. És ezért /Nem tud halált és egyedülvalót./ Mondom neked, ha szeretünk: az egy /A mindennél sokkalta mindenebb. /Az egyen át visz a mindenhez út.”⁷⁵

⁷¹ Lásd: Sík 1918, 48-56.

⁷² JASPERS 1989, 17-40.

⁷³ JASPERS 1989, 24.

⁷⁴ „Mire való az élet? Miért születünk? /Mit kezdhetünk e rossz étellel itt /Ebben a pillanatnyi létben, /Amely csak arra jó, hogy elgyötörjön /És elkészítsen jól a rothadásra! /Mire vagyunk a földön?” Sík 1918, 49.

⁷⁵ Sík 1918, 50-51.

A zarándokot, akárcsak Sík alkotásának korábbi figuráját, a remetét; hasonlóképp a mű egyik kulcsfontosságú alakjának tekinthetjük, ugyanis komoly dramaturgiai szereppel bír. A zarándok válaszában foglaltak vezetik el ugyanis szentünket a Dionüsziosz Areiopagitész-i *via triplex* második szintjére, a *via illuminativa* lépcsőjére.

A zarándok feleletének az a tézise, amely szerint a szeretet az élet legfőbb értelme, Isten tapasztalati megismerésének (*cognitio experimentalis Dei*) az egyik legfontosabb tényezője.⁷⁶ Nem ismeretlen gondolat ez, hiszen a szeretettel, mint az *unio mystica* egyik lehetséges empirikus forrásával, gyakran találkozhatunk a 12. század jelentősebb teológusainak írásaiban. A nyugati misztikusok körében az Istennel való egyesülésnek többféle módja volt ismert, amelyeket legtöbbször különböző fokozatok/szintek egymásutániségának a folyamataként képzeltek el. Csak a legfontosabbakat említve, Dionüsziosz Areiopagitész a megtisztulás, megvilágosodás és beteljesedés *via triplex*ét; Ióannész Klimakosz a *Scala paradisit* (mennyei létra); Szentviktori Hugó a gondolkodás, az elmélkedés és a szemlélődés fokozatain keresztül vezette utat; Szent Bonaventura pedig az *Itinerarium mentis in Deum*ot, vagyis a szeretet lépcsőit tekintette az isteni lényegben való részesülés fő forrásának. Ez az Istenhez történő, jobbra fokozatiságban elgondolt felemelkedés különféle formákban valósulhatott meg, így például az elragadtatás (*raptus, excessus mentis*), a szemlés (*visio, contemplatio Dei*), vagy a szeretet extázisának (*transitus*) lehetőségében, hogy csak a legjellemzőbbekre utaljunk. Ezek közül a szeretet általi misztikus megismerés különös fontosságot nyert a középkor teológiai gondolkodásában: A 12. században Clairvaux-i Bernát, Saint-Thierry-i Vilmos és Szentviktori Hugó egész rendszert dolgozott ki az üdvtörténeti dimenzióba helyezett szeretet (*amor*) és az *unio mystica* közötti összefüggéseknek a tanulmányozására, megteremtve ezzel a szeretetmisztika tanát.

V.3. Sík Alexiusa és a középkori szeretetmisztika:

Véleményem szerint Sík misztériumában az Alexius élettörténetében megfigyelt Dionüsziosz Areiopagitész-i spirituális modellt alapjaiban hatja át a középkor szeretetmisztikája. Sík alkotásának ugyanis nem csupán az előbbieken idézett zarándok-epizódot tartalmazó második felvonását szövik át a különböző teológiai, illetve bibliai utalások; hanem a mű egészét is gazdag inter- és intratextuális háló fonja körül: Az irodalmi és bibliai allúziókon túl szerzőnk misztériuma a középkor teológiai gondolkodásának, különösen a 11-12. század szeretetmisztikájának számos tézisére is reflektál. Éppen ezért elengedhetetlen áttekinteni – a patrisztikus előzményekre is kitérve – a középkor nagy nyugati misztikusainak fontosabb elképzeléseit, kiváltképp azokat, melyeknek középpontjában a teológiai szeretetfogalomról szóló elmélkedés áll. Ez nem csupán a középkori szeretetfelfogás lényegének, az *amor Dei* eszméjének a mélyebb megértéséhez segít hozzá; de alapvető vezérfonalat nyújt Sík misztériumának további értelmezéséhez is.

V.3.1. Patrisztikus előzmények – Szent Ágoston és Nagy Szent Gergely:

Jóllehet, a középkori szeretetmisztika tényleges kidolgozóinak és reprezentatív képviselőinek csak a 12. század ciszterci és szentviktori teológusait – Clairvaux-i Szent Bernátot, Saint-Thierry Vilmost és Szentviktori Hugót – tekinthetjük; a misztikus irodalom teológiai szeretetfelfogása ennél régebbi időkbe nyúlik vissza, egészen Szent Ágoston és Nagy Szent Gergely elképzeléséig. E két patrisztikus teológust nem csupán a későbbi századok szeretetmisztikájának, hanem az érett középkor egész teológiai eszmerendszerének szellemi atyjaiként tarthatjuk számon.

⁷⁶ Erről részletesen lásd: RUH I, 2006., 17-33 (bevezetés), illetve a vonatkozó fejezetek.

Szent Ágoston a lélek Istenhez való felemelkedését – annak teljes folyamatát *visióként* fogva fel – a korszakra jellemző módon *gradibus ascendens*ként,⁷⁷ vagyis fokról fokra történő feljebb jutásként írta le, elsőként *De quantitate animae* című dialógusának 33. fejezetében,⁷⁸ majd pedig élete fő művében, a *Vallomásokban*. Ez utóbbiból idézve egy jellegzetes példát jól illusztrálhatjuk az ágostoni fokozatiság lényegét, amelynek egyes elemeivel a későbbi korok teológusainak írásaiban is találkozhatunk:

„Megpróbáltam tehát *fokról fokra (gradatim) fölfelé tapogatódzni*. Először a testtől, a test útján érző lélekhez, innen a lélek saját belső tehetségéhez, amelynek a test érzékei a külső világról jelentést adnak. Eddig a fokig terjed az állatok képessége. Innen megint följebb mentem az értelmi tehetséghez (*ad ratiocinantem potentiam*) amely az érzékek útján összehordott anyagból ítéletet alkot. Értelmem azután, tapasztalásból ismerve saját változandóságát, nekifogott a legnagyobb értelmi munkának. Elvonatkozott minden megszokott felfogástól, otthagya összes egymással ellenkező képzelődéseit s kereste, micsoda fényforrásból kapja világosságát, amikor teljes bizonyossággal állítja, hogy a változatlan több, mint a változandó?...Ezen az úton jutott el ahhoz, amit a remegő lélek csak egy pillanatilag szemlélhet. (VII.könyv, XVII.fejezet)⁷⁹

A szeretetről (*amor*) – annak szentírási parancsként felfogott, s a keresztény ember számára magától értetődőnek vett bibliai allúzióin túl, amelyre számos példát találhatunk a *Vallomásokban* – az *imago trinitatis* tanának kifejtésekor szól. Azt az elképzelését, amely szerint a Szentháromság belső struktúrája és az emberi lélek szerkezete analógiás viszonyban áll egymással, Ágoston a *De civitate Dei* XI, 26. szakaszában, majd részletesen a *De trinitate* IX-XII., illetve XIV. könyveiben dolgozta ki. Utóbb említett művében az emberi lelket Isten képmásának és hasonlóságának (*imago et similitudo*) az összefüggésében vizsgálva,⁸⁰ s ennek megfelelően hármasság képességet tulajdonítva neki, az emlékezet (*memoria*), a megismerés (*intelligentia, intellectus*) és a szeretet (*amor, voluntas*) fogalmaival írta le.⁸¹ Ágostonnál tehát a szeretet (*amor*) a *Vallomásokban* alluzív módon megidézett bibliai formái mellett, a lelki képességek hármasságának egyik konstituenseként jelenik meg.

Nagy Szent Gergely (540-604) számos kulcsfontosságú elképzelése közül a *vita contemplativa*val kapcsolatos nézeteit emelhetjük ki, amelyek amellett, hogy jelentőst hatást gyakoroltak a 12. század misztikájára, illetve a későbbi korok filozófiájára;⁸² egyúttal teológiai gondolkodásának alapvető vonásaira is rávilágítanak. A kontemplatív életet, amelyet a *Homiliae in Ezechielem* című bibliaértelmezésében a cselekvő élettel összekapcsolva vizsgált, a *Moralia in Jobban* a *visio Dei* tükrében elemzi. A *Homiliae in Ezechielemben*⁸³ Gergely az egymás szerves kiegészítéseinek⁸⁴

⁷⁷ Ágostonnál a *gradibus ascendens* tanának háttérében egyfelől a platonikus-újplatonikus hagyomány húzódik meg, legfőképp Plótinosz elképzelései (*episztróphé*, lásd Enneadesz, legfőképp V, 1,2); másfelől azonban a 119-121. zsoltárok, a *canticum graduumok* hatását is ide kell sorolnunk. A 119. zsoltárról maga Szent Ágoston írta az *Enarrationes in psalmosban*, hogy „a szöveg fokról fokra emelkedő dal, amely a szívben bontakozik ki és a könnyek völgyéből indul el”, lásd RUH I. 2006, 102.

⁷⁸ A *De quantitate animae*ben Ágoston a mű elején feltett mire képes a lélek (*quantum valeat anima*) alapkérdésre válaszolva a lélek felemelkedésének hét fokozatát/szintjét különbözteti meg, részletesen ismertetve azokat, célként pedig az igazság látását és szemlélését (*visio atque contemplatio veritatis*) jelöli meg.

⁷⁹ *Szent Ágoston vallomásai*, ford. VASS József, Szent István Társulat, Bp., 2007.

⁸⁰ Bibliai alapja: Ter 1,26

⁸¹ Lásd *De trinitate*, XIV, 6,8.

⁸² Lásd pl. Aquinói Szent Tamás *Summa theologiae*.

⁸³ HEz. II,2., exegetikai alapja az Ez 40,5.

⁸⁴ Lásd HEz II,2,11;232.

tekintett két életformát, a *vita activát* és a *vita contemplatívát*,⁸⁵ először a Szentírás példájával szemlélteti – Márta és Mária, valamint Ráchel és Lea bibliai alakjait társítva hozzájuk⁸⁶ –; majd a két *vitát* Jézus Krisztusban egyesítve, krisztológiai horizontba helyezi,⁸⁷ szorosan kapcsolódva a *Moralia*-ban foglalt elgondolásaihoz. A Jób könyvét magyarázó exegetikai írásában ugyanis a szemlélődő élet végcéljaként Isten látását (*visio Dei*) jelöli meg, melynek eléréséhez két előfeltételt határoz meg: a testi és spirituális aszkézis formájában megvalósuló *purificatiót*⁸⁸ és a Szentlélek hét ajándéka, valamint a három teológiai erény (hit, remény, szeretet) által biztosított felfelé emelkedő tökéletesedést.⁸⁹

V.3.2. A ciszterci és szentviktori teológusok:

Az előzmények tükrében immáron nagyobb rálátásunk nyílhat annak a szellemi közegnek a jellemző gondolati sajátosságaira, amely elsősorban az ágostoni és gergelyi, illetőleg dionüszioszi eszmék örökségéből táplálkozva a 12. századi misztikusok elképzeléseinek kiinduló forrásaként szolgált. A patrisztikus alapok ismerete ezért reményeim szerint egyfelől könnyebben befogadhatóbbá teszi a ciszterci és szentviktori teológusok tanait, de egyben azok mélyebb megértését is nyújtja.

Clairvaux-i Szent Bernát, akivel Dante *Divina Commediájában* is találkozhatunk, épp a szeretet uralta Empyreumon átvezető végső, azaz a *visio Dei*-ben kiteljesedő túlvilági út kísérőjeként,⁹⁰ a szeretetet helyezte Istenről szóló elképzeléseinek középpontjába. A ciszterci teológusra méltán tekinthetünk úgy, mint a középkor szeretetmisztikájának egyik legnagyobb hatású kidolgozójára, elsősorban *Liber de diligendo Deo* című írására gondolva. Bernát a *De diligendo Deo*-ban – annak témáját a „miért és mi módon kell Istent szeretnünk” (I,1) kérdéssel meghatározva – az üdvösség elérésének zálogát ugyanis a szeretetben, méghozzá annak mértéktelen formájában (*amor intemperans*)⁹¹ látta, amelyet négy fokra differenciált.⁹² A mérték nélküli

⁸⁵ A két életforma megkülönböztetése és a róla szóló tanok ókori-pogány gyökerekig nyúlnak vissza (biosz praktikosz és biosz theorétikosz), lásd Platón, Arisztotelész, majd a sztoikusok, Alexandriai Kelemen, Órigenész.

⁸⁶ A két életformához elsőként Alexandriai Kelemen és Órigenész kapcsolt bibliai alakokat, Mártát és Máriát (lásd Lk 10,38-42), majd a későbbiekben ezt egészítette ki a Lea-Ráchel és a Péter-János modell. (RUH I, 2006, 175). Gergelynél a Márta-Mária-modell megjelenésének szöveg helyei: HEz II,2,9;231; Ráchel-Lea HEz II,2,11; 232.

⁸⁷ A *vita activa* vagyis a cselekvő élet az evangélium szellemében történő életmódot, elsősorban a felebaráti szeretet jegyében történő életet jelenti; a *vita contemplativa*, vagyis a szemlélődő élet pedig a külső cselekvéseket mellőző, egyedül Isten szemlélésére és szeretetére irányuló életforma. Gergely szerint a kettő a megtestesült Krisztusban egyesül, aki számunkra a megváltás, üdvösség ígértét hozta el, ezért ágyazódhat a kontemplatív élet üdvörténeti dimenzióba, lásd Mor. XXVIII,13,13;1420.,11-19.

⁸⁸ Mor. VI,36,56; 325., 8.sk.; XXXIV,23,56;1773.,243.sk.

⁸⁹ A Szentlélek hét ajándékáról és a három teológiai erényről lásd: *Moralia*, CC 143; 45.,1-17. ; Mor. I,33,46 (RUH I. 2006, 169, 173) Gergely allegorikus értelmezése szerint tehát Jób hét fia és három lánya a Szentlélek hét ajándékát és a három isteni erényt jelképezi. A hét ajándék összekapcsolásáról lásd HEz II, 7,7 (CC 142; 320., 197-322., 250 - RUH I., 2006, 170, 172). A Szentlélek hét ajándékával Szent Ágoston is foglalkozott, szintén a fokozatokon vezette Istenhez történő felemelkedés összefüggésében, lásd: *De doctrina christiana* II,7; *De sermone Domini in monte* I,2,4; *Sermo* 248 de temp.n.5; *Sermo* 347 de div.2,3. (RUH I. 2006, 174).

⁹⁰ Lásd Par. XXXI.

⁹¹ A mértéktelen/határtalan szeretetről részletesebben olvashatunk a *Sermones super Cantica canticorum*-ban, lásd pl. II, 232.,21.sk.; II, 272., 5. skk (RUH I., 2006, 258).

⁹² RUH I., 2006, 258-260.

(*sine modo*) szeretet négy fokának (1. istenszeretet kezdete; 2. felebaráti szeretet; 3. tiszta istenszeretet; 4. Isten miatti önszeretet = *visio beatifica*⁹³) egymásutániságát Bernát elképzelésében a *memoria passionis* és a *compassio* misztikus aktusa is áthatja, ezáltal egészítve ki és téve teljessé az Istenben való részesülés üdvtörténeti folyamát.⁹⁴ A *memoria passionis* és a *compassio* Krisztus szenvedéseinek felidézését és az abban való részvételt, vagyis a passió együttes átélésének vállalását jelentik az *unio mystica* jegyében. Bernát Krisztus-misztikájának e két kulcsfogalma a korszak szenvedésközpontú vallásosságának, valamint misztikus elgondolásainak alapvető kiindulási pontjává vált. Ide kívánczik Bernát *imago Dei*ről szóló elképzelésének említése is, amely az Ágostonnál már megismert *imago* (eredeti kép) – *ad imaginem* (képmás), illetve a kettőt összekapcsoló *similitudo* (hasonlatosság) fogalmain alapulva, szintén hosszú utat járt be a későbbi századok teológiai gondolkodásában.

Bernát tanai szorosán érintkeznek idősebb kortársának, Saint-Thierryi Vilmosnak az elképzeléseivel. Saint-Thierry-i Vilmos misztikus teológiája elsősorban a *De contemplando Deo*, a *De natura et dignitate amoris*, valamint a *Meditativae orationes* című írásaiból bontakozik ki. A három spirituális értekezés középpontjában a vágyakozás motívuma áll,⁹⁵ amelyet Vilmos az égi és profán szint közötti transzcendens kommunikáció folyamatának részeként értelmez, mint az ember Isten szeretetére adott válaszát.⁹⁶ A szeretet, csakúgy, mint Bernátnál, a saint-thierry-i apát elgondolásai szerint is az Istenhez való eljutás legfontosabb tényezője, ám nála ez egy egészen kivételes szeretetmisztikában nyer kifejezést. Azáltal ugyanis, hogy Vilmos egy dichotomikus fogalmat tett meg fejtegetéseinek alapjául (a vágyakozást, amely beteljesülés-beteljesületlenség kettősségét foglalja magában), szükségessé vált, hogy a hozzá kapcsolt szeretetet is hasonlóképp differenciálja, annak vágyakozó és beteljesült formájára. Elképzelése szerint a szeretet így kialakított két változata, az *amor desiderii* és az *amor fruitionis*, az Isten-ember kommunikáció folyamatába helyeződve, s azon belül egy sajátos fokozatosságban összekapcsolódva vezet el az *unio mystica* tapasztalatához.⁹⁷

„A vágyakozó szeretet kiérdemli a látást (*visio*), a látás az élvezést (*fruitio*), az élvezés pedig a szeretet beteljesülését (*perfectio amoris*).” (Cont. Deo 5,34-36.)

Láthatjuk tehát, hogy mindkét ciszterci teológus a szeretetben jelölte meg az Istennel való egyesülés fokozatokon át vezető útját; ám észre kell vennünk azt is, hogy míg Bernát elgondolásai a *memoria passionis* és a *compassio* misztikus aktusaival fonódnak össze, addig Vilmos értekezéseiből egy ágostoni színezetű, s a platonikus-újplatonikus „két szem” tanával⁹⁸ is árnyalt szeretetmisztika bontakozik ki. A saint-thierry-i apát legfontosabb tétele, az „*amor ipse intellectus est*”⁹⁹ mögött, ugyanis az a jól ismert és a korszakban kedvelt teológiai felfogás húzódik meg,

⁹³ Bernát a *visio Dei* három formáját különböztette meg: 1. Isten teremtésében észlelhető; 2. Isten saját jelenlétének bensőséges megtapasztalása (*divinae praesentiae familiaritas*), amiben a pátriárkák részesülhettek; 3. Isten látogatásának kegyében részelteti a kereső lelket (*anima quaerens*), ha az teljes vágyával és szeretetével fordul feléje. Erről lásd Énenek énekéről mondott 62. beszédét (RUH I., 2006, 299-300). A *visio beatificat* az örök életben bekövetkező istenlátásként fogja fel. (RUH I., 2006, 301.)

⁹⁴ Erről részletesebben lásd RUH I., 2006, 267.

⁹⁵ RUH I., 2006, 314.

⁹⁶ Bibliái alapja 1Jn 4, 19 (RUH I., 2006, 314-315.)

⁹⁷ RUH I., 2006, 315-316.

⁹⁸ A két szem tana egészen Platónig nyúlik vissza, de csak az ókori és keresztény újplatonizmusban vált igazán népszerűvé és kidolgozottá. Lényege, hogy a megismerő lélek két szemmel vagy arccal (*facies*) rendelkezik, amelyek közül az egyik az időre, a földi világra, a másik pedig az örökkévalóságra, a mennyei dolgokra irányul. (RUH I., 2006., 326.)

⁹⁹ „A szeretet a megismerés egyik formája”, forrása Nagy szent Gergely „*amor ipse notitia est*” (Hom. In Evang.

amely szerint a látás érzékével felruházott megismerő léleknek két szeme van, az *amor* és a *ratio*, amelyek egymással együttműködve szemlélik Istent a *visio* folyamatában. Vilmos elgondolásában ez a fajta megismerés pedig nem más, mint az *unio mystica*ban való részesülésnek a lehetősége:¹⁰⁰

„A látás érzéke, amely Isten látására van rendelve, a lélek természetes fénye, amelyet a teremő hozott létre a természetben, nem más, mint a vágyakozó szeretet (*caritas*)... A látás érzékéhez pedig két szem tartozik, amely valamiféle természetes indíttatásból mindig afelé a fény felé hunyorog, ami Isten: ez a két szem a szeretet (*amor*) és az ész (*ratio*). Ha az egyik szem a másik nélkül működik, annak nem sok haszna van. Ha viszont támogatják egymást, akkor sok mindenre képesek; ehhez egyetlen szemmé kell lenniük... És mindkét szem akkor fejt ki a legnagyobb erőfeszítést, mindkettő a maga módján: az egyik szem, az ész, csak abban tudja látni Istent, ami nem Isten, a szeretet pedig nem talál nyugalmat mindaddig, amíg abban nem nyugszik meg, ami Isten.” (*De natura et dignitate amoris*, 25. szakasz)

Még egy mozzanattal kiegészítve Vilmos misztikus teológiájának áttekintését, fontos utalnunk *imitatio Christivel* kapcsolatos elképzelésére is. Azt a gondolatot, amely szerint az üdvösség eléréséhez Krisztus követése segít hozzá minket, Vilmos elsősorban a *De natura et dignitate amoris*ban fejtette ki, de a *Meditativae orationes*ban is több alkalommal szólt róla.¹⁰¹ Elgondolásának különlegességét az adja, hogy az *imitatióról* szóló fejtegetéseit, amelyet a megtestesüléssel összefüggésben fogalmaz meg, gergelyi reminiscenciák színezik. Véleménye szerint az *imitatio Christi* ugyanis a Lélek hét ajándéka által valósítható meg a legkiválóbban, s ez kétségtelenül Nagy Szent Gergely tökéletesedéséhez vezető tanából táplálkozik.¹⁰²

A szentviktori teológusok elképzelései közül, melyeknek háttérében – a patrisztikus alapokon túl – a ciszterci iskola gondolati horizontja sejlik fel, legfőképp Szentviktori Hugó tanításainak kell figyelmet szentelnünk. A teológia területén széleskörű érdeklődést és átfogó tudományosságot megjelenítő magiszter misztikájának talán legszembetűnőbb vonása szeretet és megismerés spirituális képességeinek szerves összefonódása. Ezt leginkább Hugó *deificatióról* szóló tana¹⁰³ példázza, amely az Istenhez való eljutást a *cogitatio-meditatio-contemplatio*, illetve a *meditatio-speculatio-contemplatio* fokozati sorok¹⁰⁴ változataival írja le; ám annak utolsó és egyben legtökéletesebbnek tartott elemét, a *contemplatio* szintjét, nem önmagában, hanem a szeretettel összekapcsolva¹⁰⁵

27,4) állítása. (RUH I., 2006, 336.)

¹⁰⁰ Ehhez kapcsolódóan Vilmos felveti Isten színről színre látásának problémáját is, amely a korszak más teológusait is foglalkoztatta. A kérdés felvetésének háttérében az a dilemma áll, hogy lehetséges-e Isten teljes szemlélése, színről színre látása már a földi életben is, vagy ez csupán a kiválasztottak kiváltsága (*visio beatifica*). A probléma bibliai alapját a Kiv 33,13-20 adja, ahol Isten Mózes kérésére azt feleli, hogy „Nem láthat engem ember úgy, hogy életben maradjon”. Erről részletesebben lásd: RUH I., 2006, 316-317.

¹⁰¹ Az *imitatio*hoz kapcsolható, de más összefüggésben (tökéletesedés) tárgyalt gondolatokat olvashatunk még Vilmos Mont-Dieu-i karthauziaknak küldött levelében is.

¹⁰² Erről részletesen lásd: RUH I., 2006, 317-319.

¹⁰³ De modo dicendi et meditandi és In Salomonis Ecclesiasten homilia XIX,1-ben fejt ki részletesen a *contemplatiról* szóló elképzelését.

¹⁰⁴ Ezeket a fokozati sorokat Hugó a lélek szellemi tevékenységeiként (*animae rationalis visiones*) fogja fel, ahol a *contemplatio* a legmagasabbrendű mozzanát. Hugó elsőként a *cogitatio-meditatio-contemplatio* hármását vázolja fel, majd a salomoni bölcsességi könyvek tanulságai szerint módosítja *meditatio-speculatio-contemplatio* egymásutánságává. (RUH I., 2006, 411-413.)

¹⁰⁵ Hugó az In Eccl. Hom XIX-ben a szeretet tüzéről elmélkedik és ez vezet el ahhoz, hogy összekapcsolja a megismerést és a szeretetet, véleménye szerint ugyanis a szeretet vezet el a tisztuláshoz és a szemlélődés céljához. (RUH I., 2006, 412.)

helyezi hierarchikus struktúrájának kitüntetett pozíciójába. A szentviktori teológus, kortársaihoz hasonlóan a szeretetet tehát szintén az *unio mystica* elérését segítő tényezők egyikeként vizsgálta.

V.3.3. A középkori *amor Dei (intellectualis)* megjelenési formái az *Alexiusban*:

A ciszterci és szentviktori teológusok szeretetről szóló elméleti megfontolásainak e most felvilágosított gazdag tárháza jól mutatja, hogy a szeretetről való spirituális elmélkedés milyen meghatározó szerepet töltött be a középkor gondolkodásában. Az *amor Dei* eszméjének és az *unio mystica* spirituális aktusának ezt a teológiai hagyományban mélyen jelen lévő egységét Sík alkotásában is megfigyelhetjük, ráadásul több szinten is: Szerzőnk misztériumában a 11-12.század szeretetmisztikájának számos tézise bújik meg, melyeket alapos tartalomelemzéssel, valamint a mű gondolati és fogalmi konzisztenciájára figyelve fejthetünk fel.

A második felvonásban láthattuk, hogy Alexius a zárandoktól kapott útmutatásnak köszönhetően emelkedett túl a *via purgativa* fokozatán; megkezdve a *via illuminativa* magasabb tudás-szintjének elérési folyamatát. A zárandok felelete a szeretet omnipotens létformává tételének lehetőségét kínálta fel szentünk számára követendő példaként. Ez az életlehetőség már önmagában a középkori *unio mystica*-elgondolásokat hívja elő, hiszen a 11-12. század teológusai az Isten tapasztalati megismerését (*cognitio experimentalis Dei*) elősegítő tényezők közül az egyik legfontosabbnak a szeretetet tekintették. Sík alkotásának és a középkori szeretetmisztikának ez a még laza, tágnak tűnő kapcsolódása a cselekmény további menetében, valamint a szövegegyeségek strukturális szerveződésében azonban ennél még szorosabbra is húzódik: Szerzőnk misztériumában Alexius a zárandokkal való párbeszédet követően a császár leányával, Adriaticával készül esküvőre. A menyegzőről – a középkori Elek-legenda menetét követve – azonban szentünk egy váratlan, de dramaturgiailag előkészített lelki fordulat következtében eltávozik, s a Szentföldre igyekvő zárandokcsoporthoz csatlakozva Edesszába indul. Életének új helyszínén, koldusmódra, vagyonát szétesztogatva él, miközben a zárandoktól útmutatásul kapott szeretet parancsát igyekszik teljesíteni. Alexius történetének ebben a menyegző-jelenettől kezdődő, s az Edesszában eltöltött hét évén át egészen hazatéréséig ívelő Sík Sándor-i leírásában egy, a középkori szeretetmisztikával való újabb kapcsolódására figyelhetünk fel, ám ez már egy mélyebb összefüggést hordoz magában: A második felvonás második részét és a negyedik felvonás végét átfogó szövegegyeségekben Clairvaux-i Szent Bernát mérték nélküli szeretetről (*amor intemperans*) szóló elgondolásainak elemei tűnnek fel. Bernát azért is különösen fontos szerző a misztérium értelmezéséhez, mert pontosan igazolható, hogy Sík jól ismerte a clairvaux-i apát írásait.¹⁰⁶

Az *Alexius* egyes szövegrészei lexikális szinten a bernáti *amor intemperans* négy fokát jelenítik meg:¹⁰⁷ Az első fokként megkülönböztetett „istenszeretet kezdetére” Alexius és Adriatica menyegző-jelenetbeli megszólalásainak lexikája utal;¹⁰⁸ a bernáti differenciálás bibliai alapjának

¹⁰⁶ Azt, hogy Sík ismerte Szent Bernát tanait, különösen a mérték nélküli szeretetről szóló elképzelését, „*Nagy dolog a szeretet*” című tanulmányában pontosan meg is fogalmazza: „Szent Bernát mondja: 'A szeretet mértéke mérték nélküli.' (Sík 1989,104); de a középkori teológus Sík más írásaiban is feltűnik, nemcsak allúzió módon, hanem konkrétan is, nevének pontos említésével, lásd pl: Sík 1989, 262, 272.

¹⁰⁷ Az egyes fokok Sík Sándor-i elképzeléséhez lásd Sík tanulmányait a keresztény életéről, Sík 1989, 68-82.; 83-96.; 97-107.; 108-124.; 125-144.

¹⁰⁸ Alexius: „Most már tudom, mi célja a világnak:/ Ez a világ az Isten rózsafája/ És te vagy rajta, édes a virág./ A teremtés a kert; az Alkotó/ Azért alkotta bölcsessége és/ Szerelme csodás paradicsomát,/ Hogy közepén a szépség és a jószág/ Tökéletes bimbója kifakadjon:/ Te édesem: Te célja és értelme/ A teremtésnek.” (Sík 1918, 79.) Adriatica: „A jó Isten jószágos. Úgy akarta,/ Hogy ember emberszemmel Őt ne lássa, / És mégis lássa. Úgy akarta, hogy / Akik szeretik egymást, akiket/ Egymásnak rendelt és összekötött/ Ő szentségével, tulajdon kezével, / Hogy azok Őt a földön megtalálják/ Egymásban. Én, Alexius, /Tebenned megtaláltam Őt.” (Sík 1918, 84.)

(Róm 1,20)¹⁰⁹ allúzióját is magában foglalva. A második fokot, a felebaráti szeretetet Alexius edesszai tartózkodásának jézusivá átlényegült szavai, mindenekelőtt az evangéliumi prédikációkat idéző fordulatai¹¹⁰ képviselik. A harmadik fokot, a tiszta istenszeretetet szentünk szülőföldjére való visszatérésekor elmondott, öntisztázó szerepű monológjának zárlatában ismerhetjük fel.¹¹¹ A negyedik fokot, az Isten miatti önszeretetet, amely a bernáti felfogásban magát a *visio beatificát* jelöli, pedig Alexiusnak az önmaga alteregójaként megjelenő, de egyúttal a bibliai sántát is felidéző kísértőjével folytatott beszélgetése, illetve az arra adott válaszként megfogalmazott reflexív kijelentései közvetítik, melyekben végső, Istennek való elígérkezését és annak beteljesedését önti szavakba.¹¹²

A bernáti mértéktelen szeretet négy fokának szövegszintű megjelenési formái tehát egy szorosabb kapcsolódását mutatják szerzőnk alkotásának a középkor szeretetmisztikájával: Míg a zarándok-epizódban megjelenő szeretet-parancs még egy tágabb értelmű, általános vonatkozású viszonyt jelölt ki; a clairvaux-i apát tanaival való érintkezés már egy egyértelműen konkrétizálható, lexikális szintű kapcsolatrendszert jelenít meg.

A bernáti allúzióknál maradvá, Sík alkotásában a középkori gondolkodás egyik legmeghatározóbbá vált fogalompárjának, a *memoria passionis* és *compassio* kettősének előfordulásaira is felfigyelhetünk. Krisztus szenvedéseinek felidézésével, valamint a passió átélésének alexiusi változataival több ízben is találkozhatunk a műben: Sík misztériumában a krisztusi szenvedés *unio mystica* jegyében vállalt gesztusa mindenekelőtt a cselekmény szintjén tűnik fel. Szentünk elsőként az Edesszában eltöltött hét éve során éli át a koldusi életformával járó meghurcoltatást; melyet egy jézusához hasonló, passiót megelőző elfogatósi eseménysor is kísér (III.felv.). Ennek a kettős

¹⁰⁹ „Mert ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, arra a világ teremtése óta műveiből következtethetünk.”

Az istenszeretetet kezdetét tehát a teremtett világban rejlő isteni dolgok felismerése és szeretete jelenti.

¹¹⁰ „Atyám! Borzasztó! Én nem tudtam eddig! / Sírnak, sírnak! Hogy éltem eddig én?! *Testvéreim! Édes testvéreim!*” (Sík 1918, 102); „Húgom, erre a fájdalomra/ Nincsen szó semmi! *Testvérkém! Szeretlek! Nagyon szeretlek. És nagyon szeret! A Jóisten is téged!*” (Sík 1918, 104); „*Testvéreim, /... Úgy szólok, mint közületek való... Jaj vessétek el, édes véreim/ Messzire vessétek a kardokat...Az Isten boldog menyegzője vár! Testvérek, öltünk menyegzős ruhát!...Tüzet akar, a szeretet tüzét, / Mert ő a szeretet, testvéreim, /S Benne marad, aki a szeretetben... Szeressétek a kisgyerekeket, / Mert bölcsőbbek és jobbak nálatok/ És mert az Úr nagyon szerette őket. / És tanuljatok tőlük. Szeressétek/ Az ég madarait s tanuljatok/ Könnyűnek lenni és dalolni tőlük. / Szeressétek a dalt. Ültessetek/ virágokat...” (Sík 1918, 109-114); „*Köszönöm, testvér. Az Isten veled!*” (Sík 1918, 117)*

¹¹¹ „A régi énem kísértő köde./A kísértés hozott ide!...A legnagyobb, a végső harcom ez. / De én fél lenni nem tudok! / *Kettőt akarni, félig, nem tudok. / Meg kell gyilkolnom az egyik felet, /Vagy elhull mindkettő a másikától./ Az Isten egy rettentő súlyt rakott/ A lelkemre, hogy húzza, húzza mindig...Nincs alkuvás. / Az én utam világos: Marconal/ Kegyetlen út, de Öhöz vezet, /Aki minden. Mindent odaadtam/ Csak te maradtál még nekem magad/ Én Glaucusom, az Isten nem akarja, / Hogy legyen valakim./El kell válnunk, fiam/Nekem már megmutatta utamat az Isten, / Én másfelé már nem fordulhatok.” (Sík 1918, 168-169)*

¹¹² „Rettentő kegyetlen a szeretet./ És én nem adtam oda a szeretetből/Egy csöppnyit sem! *Megőriztem magamban/ Tisztán, lobogón, alkuvástalan! / Az Isten ezt akarta énvelem.. / Ezért sodort el messze hidegekbe/ A fészekből. Ez a nehéz titok./ A fájdalomtól éneklő szívemben/ A szeretet fehér máglyája ég./ A legnagyobb szeretet az, amely/ A legegészebb áldozatra képes. / Ezért tudtam szívemre ölelni/ Mind a világot... De így kellett lennie! Így akarta/ A hivatás rettentő Isten!*” (Sík 1918, 187-188); „A dicsőségtől és az emberektől./ Kellott, hogy fussak. *Magamért futottam*” (Sík 1918, 190); „Csak egy szót hallok és az nem meleg/ És nem hangos. De minden eremen/ Lobogva jár át, rettentő rohammal./ Egy más hívás ez! Ó, jól ismerem, / És megyek is utána! Akarom/ Alkuvás nélkül a mindent...És megvan még ez a / Marcangoló, szentséges fájdalom; / Az éneket még odaadhatom! / *Hogy ne maradjon semmin! Akkor, akkor/ Uram, te csak magad leszel nekem/ Mindenben mindenem.*” (Sík 1918, 192-193) „Csodálatosan nagy az Isten!...Csak annyi erőt érünk, *Glaucusom, / Amennyi fénye visszacsillan rólunk/ Az Istennek. Ami bennünk az Isten: / Öntudatban és szeretetben! / Az Istennek az Istent fényleni!...Csillog, csillog messziről a szemembe, / Valami csillog! A teljesülés! / Most, most fogom a Végtelet!*” (Sík 1918, 205-206.)

compassiónak az aktusa azonban csak a mű végén nyeri el teljességét, Alexius szülői házban történnő megaláztatás-sorozatában (IV.felv.). Sík misztériumában nagyon hangsúlyosan jelen van tehát Bernát Krisztus-misztikájának két kulcsfogalma, hiszen a mű eseménytörténetében háromszorosan is előkerül. Mindezt azonban még erőteljesebbé teszik az egyes jelenetek mögött megbújó lexikális utalások,¹¹³ melyek mintegy ostromszerűen fonják körül a mű szövegét.

E két bernáti kapcsolódás, amellett, hogy fontos teológiai allúziókkal gazdagítja Sík alkotásának inter- és intratextuális hálóját; azért is lényeges, mert beépülve a Dionüsziosz Areiopagitész-i *via triplex* spirituális modelljébe, egyúttal az egész mű szemantikai és strukturális sémájának egyik legalapvetőbb jelentésképző elemévé is válik.

Noha Sík *Alexius*ának és a középkori szeretetmisztika gondolati rendszerének összefonódását legmarkánsabban a bernáti elképzelések megjelenésében érezhetjük, felfigyelhetünk más, ettől eltérő kapcsolódásokra is: Szerzőnk misztériumának egyes szövegrészleteiben a *clairvaux*-i apátot idéző lexikális (és tartalmi szintű) allúziókhoz hasonlóan, ugyanis még számos olyan szövegelemmel találkozhatunk, melyek más középkori teológusok hatását tükrözik. Alexius alábbi menyegző-jelenetbeli megszólalásában például Saint-Thierry Vilmos misztikus teológiájának alapmotívumára ismerhetünk rá:

„Soha, soha még ilyen szerelem /Nem volt a földön, Adriatica. /A mennyeiek szerethetnek így, /Akiknek szeme már megszabadult /Az érzékek pókháló-függönyétől. /Akiknek ajka örök csókra szomjas /S a föld émelygős cukra ínyüket /Nem teszi rabbá. Két fehér kezük, /Mint két fehér mennyei zászló, /Lobog egymás felé; nem nyügi le /A földi langyos illetés igája. /Szabadult lelkem, nagy, nagy, végtelen /Szerelmet szomjaz, én egyetlenem, /Jöjj, jöjj velem, most szárnyaim sarjadtak, /Most repülni tanuljunk! Jöjj velem! /Ó, milyen kicsiny ehhez a csodás, /Föld nélkül való, titkos szerelemhez, /Ez a kis ház, a földi nász! /Az Isten szólít minket, édesem, /Hogy így, fehérén, szűzen, ifjan /Álljunk elébe ketten, kéz a kézben, /És fogadjuk kezéből földi ajkkal, /És végzetlen, édes borzadállyal, /Az örök boldogságnak serlegét.”¹¹⁴

Az idézett sorokból az Isten utáni vágyakozásnak, pontosabban fogalmazva az *unio mystica* utáni váagnak a képe rajzolódik ki. Ez a spirituális értelemben vett vágyakozás épp úgy az égi és a földi világ közti szakrális kommunikáció kontextusában fogalmazódik meg, mint ahogyan az Saint-Thierry-i Vilmos értekezéseiben is olvasható. Alexius megszólalásában ennek az ember és Isten között zajló szakrális kommunikációnak a közegét lexikális szinten a „szerelmet szomjaz” alliterációs szintagma, a „jöjj, jöjj velem, most szárnyaim sarjadtak” metaforikus felszólítás, az „Isten szólít minket, édesem” kijelentés, valamint az „örök boldogságnak serlegét” bibliai nyelvezetet idéző szerkezet teremti meg. Ebben a szövegrészben ám nemcsak a vilmosi vágyakozás-motívumra történő lexikális utalás bújik meg, hanem az erre épülő *amor desiderii* és *amor fruitionis* dialektikus párjainak egy tartalmi mozzanatba áthajló allú-

¹¹³ „Az Úr utolsó szolgája vagyok! Atyám, nem méltó, hogy a kezem illesd” (SíK 1918, 107); „S nem mentem el: Mert Isten úgy akarja, /Hogy itt legyek, míg van mit tennem itt, /Amíg van ember, aki rámszorul, /És amíg mident el nem osztogattam /A testvéreknek magamból... amint az Úr akarja! És ameddig akarja, itt leszek. /Csendességben, ki nyugtalan vagyok, /Templomtalan, ki a templomba vágyok, /És értük, aki olyan én vagyok.” (SíK 1918, 134-235); „Az Isten / Úgy akarta, hogy így legyen. Nagyon, /Igen, nagyon szerettem és azért / Kellott feláldoztatnom. És ti is! Részt vettetek velem az áldozatban... Nekem hét évet engedett az Isten / Edesszában, a templom csarnokában, /Nélkületek és magam nélkül, /Szeretemben, könnyben és áldozatban! És az ő napszámában. És ma, hét /Eszendő múlva megengedte, hogy /Édesatyám a házába fogadjon /Mint koldust és élhessek ismeretlen /Atyám, anyám és hitesem előtt, /Magam házában koldusmódrá és / gyalázatul lennem az ő nevéért / Tulajdon szolgálaimnak és azoknak, / Akik az én atyai asztalomnak / Hulladékából élnek.” (SíK 1918, 220-221.)

¹¹⁴ SíK 1918, 92.

ziója is. Az imént idézett alexiusi szövegben a „szerethetnek” hatóige grammatikai jelölője, valamint a „szomjaz” ige és a „föld nélkül való, titkos szerelem” jelzős szerkezet szemantikai jelentésmezője ugyanis a szeretet fogalmának vágyakozó formáját foglalja magában; itt tehát az *amor desiderii*-re való lexikális utalás jelenik meg. Ennek magasabb szintű változata, az *amor fruitionis*, vagyis az üdvtörténeti dimenzióba helyezett szeretet beteljesült érzése a mű végén olvasható alexiusi szövegrészek tartalmi szintjén bontakozik ki;¹¹⁵ egy, a mű szövegét hosszan átszövő allúzív rendszerbe illeszkedve.

Szerzőnk alkotásának és a 11-12.század teológiai gondolkodásának egy ehhez hasonló kapcsolódási típusát figyelhetjük meg a mű harmadik és ötödik felvonásának szövegegységei között is: Sík misztériumának a középkori szeretetmisztika allúzióival legsűrűbben átszótt részét az Alexius edesszai éveit leíró III. felvonás alkotja. Ez a szövegrész egyedülállóan gazdag mind a lexikális, mind a tartalmi szinten jelentkező utalásokban; ám az itt megbújó intertextuális kapcsolatok egy része csak az V. felvonás megfelelő szövegrészeiben teljesedik ki, egy kiterjedtebb utalásrendszert hozva létre. E két felvonás szövegét átfogó inter- és intratextuális háló talán két legszignifikánsabb eleme a szinte minden nagy nyugati misztikusnál megjelenő *imitatio Christe* és a Szentviktori Hugó által kidolgozott *cogitatio-meditatio-contemplatio* fokozati sorokra tett utalás.

Az Alexius egész *via illuminativa*-beli élettörténetét alapjaiban átható *imitatio Christi* devóciós gyakorlata egyfelől a III. felvonás alexiusi megszólalásainak lexikájában;¹¹⁶ másfelől pedig szentünk élettörténetének jézusi eseményeit idéző tartalmi mozzanataiban¹¹⁷ manifesztálódik. Krisztus követésének ez a többszörösen is érzékeltetett spirituális gesztusa azonban csak a mű V. felvonásának záró monológjában nyeri el teljességét;¹¹⁸ amelyben szentünk mintegy saját

¹¹⁵ „Rettentő kegyetlen a szeretet./ És én nem adtam oda a szeretetből/Egy csöppnyit sem! Megőriztem magamban/Tiszán, lobogón, alkuvástalan!/ Az Isten ezt akarta énvelem./ Ezért sodort el messze hidegekbe/ A fészekből. Ez a nehéz titok./ A fájdalomtól éneklő szívemben/ A szeretet fehér máglyája ég./ A legnagyobb szeretet az, amely/ A legegészebb áldozatra képes. / Ezért tudtam szívemre ölelni/ Mind a világot...De így kellett lennie/ Így akarta/ A hivatás rettentő Istene!” (Sík 1918, 187-188); „Csak annyi érot érünk, Glaucusom,/ Amennyi fénye visszacsillan rólunk/ Az Istennek. *Ami bennünk az Isten: /Öntudatban és szeretetben!*” (Sík 1918, 205.); „Az Isten/ Úgy akarta, hogy így legyen. Nagyon, /Igen nagyon szerettem és azért /Kellert feláldoztatnom. És ti is/ Részt vettetek velem az áldozatban...Nekem hét évet engedett az Isten...Nélkületek és magam nélkül./ Szerettedben, könnyben és áldozatban/ És az ő napszámában...És dicsőség és szeretet örökre/A szeretet rejtelmes Istenének.” (Sík 1918, 219-221).

¹¹⁶ „Az Úr utolsó szolgálja vagyok/Atyám, nem méltó, hogy a kezem illesd” (Sík 1918, 107); „Hányszor kiáltott ennyi év alatt/ Az én nagy nyughatatlan zsarnokom:/ A lelkem, a lelkem, hányszor sürgetett,/ Hogy menjek innen, messze, máshova./ S nem mentem el: Mert Isten úgy akarja, /Hogy itt legyen, míg van mit tennem itt,/ Amíg van ember, aki rámszorul, /És amíg mident el nem osztogattam/ A testvéreknek magamból, hogy annyim/ Maradjon csak, amivel bemehessek/A templomba, az én Uram elé,/Egyesegyedül.” (Sík 1918, 134-135).

¹¹⁷ Szegényekkel való azonosulás; népnek való prédikálás; szeretet parancsának hirdetése; gyermekekhez való különös odafordulás; Istenért és a felebarátokért vállalt kormányzótól elszenvedett megaláztatás és üldöztetés; később a szülői ház szolgálainak megalázó bánásmódja.

¹¹⁸ „Az Isten /Úgy akarta, hogy így legyen. Nagyon, /Igen nagyon szerettem és azért /Kellert feláldoztatnom. És ti is /Részt vettetek velem az áldozatban. /És azért vagytok áldottak velem. /Nekem hét évet engedett az Isten /Edesszában, a templom csarnokában, /Nélkületek és magam nélkül, /Szerettedben, könnyben és áldozatban /És az ő napszámában. És ma, hét /Eszendő múlva megengedte, hogy, /Édesatyám a házába fogadjon /Mint koldust és élhessek ismeretlen /Atyám, anyám és hitvesem előtt, /Magam házában koldusmódra és /Gyalázatúl lennem az ő nevéért/ Tulajdon szolgálaimnak. és azoknak, /Akik az én atyai asztalomnak /Hulladékából élnek. Az Istennek /Dicsőség legyen és hála ezért, /Mert ez az én koronám szebbik ága /És ez az én boldog áldozatom. /És most megint a tietek vagyok /Az Istenben, én szerelmeseim, /Mert most már úgy akarja bőkezű, /Csodálatos nagyságában az Isten, /Hogy juthasson belőlem mindenknek, /És egyiknek se jusson kevesebb.” (Sík 1918, 219-220)

legendájának szerzőjeként igazolja saját *imitatio Christijét*. Hasonlóképp tűnnek fel a műben Szentviktori Hugó deificatióról szóló elképzelésének allúziói is: Alexius III. felvonáseleji prédikációjának földi javakat elvető, szeretetre buzdító és önvizsgálatra szólító kijelentései;¹¹⁹ a Glaucusnak mondott, de valójában lelkének még valamelyest régi élete felé hívó énjével folytatott viaskodó szavai;¹²⁰ valamint Baziliusnak, a kormányzó filozófusának kihallgatásszerű kérdéseire adott erőteljes válaszsorai¹²¹ annak a spirituális értelemben vett *intelligentiának* a működéséről tanúskodnak; amelyet Szentviktori Hugó a lélek azon képességeként gondolt el; amely a *cogitatio* és a *meditatio* szellemi tevékenységeit elérve, a szeretettel összefonódó *contemplatio* szintjére, vagyis az *unio mysticához* vezet el. Ám ennek a misztikus lelki útnak a szellemi tevékenységei (a *cogitatio*, a *meditatio* és a *contemplatio* hármas képességei) az V. felvonásban nyernek csak teljes megfelelést, az angyalok karának Alexius deificációjára reflektáló, dicsőítő énekében.¹²²

Szerzőnk misztériumát az eddigiekben felfejtett, 11-12. századi szeretetmisztikára tett változatos allúziókon túl, Nagy Szent Gergely-i reminiscenciák is színezik. A Szentviktori Hugó-féle *cogitatio-meditatio-contemplatio* fokozati sorra való utalásokkal összefüggésben megfigyelhetjük, hogy Alexius élettörténetét a gergelyi *vita activa* és *vita contemplativa* kettőse is áthatja: Szentünk sorsában éppúgy megfigyelhetjük az evangélium szellemében folytatott, elsősorban felebaráti szeretetre irányuló cselekvő életet, mint az ennek párjaként megjelenő, külső cselekvéseket mellőző, egyedül Isten szemlélésére és szeretetére irányuló kontemplatív életformát.¹²³ E két létmód, akárcsak Gergely *Moralia in Iob*-jában, Alexius Sík Sándor-i élettörténetében is Isten látásához, vagyis a *visio Dei*-hez vezet. A gergelyi *vita activa* és *vita contemplativa* összefonódásának alexiusi változata mögött a szintén patrisztikus gyökerű, de a ciszterci és szentviktori teológusoknál is megjelenő *purificatio* tana is felsejlik, egy további árnyalattal gazdagítva Sík alkotásának intertextuális utalásrendszerét. Szentünk élettörténetének ebben a mozzanatában, vagyis a testi és spirituális aszkézis szövegbeli megjelenéseinek esetében, ismét egy olyan allúziótípussal állunk szemben, amely legfőképp lexikális szinten jelenik meg,¹²⁴ de ezen túlmenően tartalmi mozzanatokban is megragadható.

¹¹⁹ Lásd: Sík 1918, 110-111.

¹²⁰ Lásd: Sík 1918, 134-135.

¹²¹ Lásd: Sík 1918, 141.

¹²² „I.FÉLKAR: Boldog Férfú, aki el nem csábult /A tündér világ tüzes telijétül./II.FÉLKAR: Háromszor boldog, aki- el nem kábult /Forgatag lelke sodró erejétül. /I.FÉLKAR: Százzorta boldog, aki megtagadta /Az istenadta jót az Istenért, /II.FÉLKAR: És százezerszer, aki odaadta, /Istennek adta édes mindenét. /EGÉSZ KAR: Táruljatok föl, örök kapuszárnyak, A boldog karok új testvérré várnak.” (Sík 1918, 209.) Az első félkar elsőként tehát arról énekel, hogy Alexius felismerte az őt körülvevő világ bűneit, a világ hívságait, vagyis a cogitatio szellemei képességét működtette. A második félkar arról tudósít, hogy szentünk nem engedve lelke csábításainak, az elmélkedés szellemi képességét hívta segítségül, tehát a meditatio fokára lépett. Az I. és II. félkar másodszeri megszólalásai pedig Alexius teljes isteni odaadását, vagyis contemplatív életmódját jelenítik meg (Alexius Baziliusnak adott válaszára utalva vissza). Ezek az angyali szólamok tehát a III. felvonás vonatkozó szövegréseire (mind lexikálisan, mind tartalmilag) reflektálva, mintegy azokkal párhuzamban, hozzák egységbe e két felvonás allúziót; így téve teljessé Sík alkotásának Szentviktori Hugó tanaihoz való kapcsolódását.

¹²³ Lásd a III. felvonás cselekményét.

¹²⁴ „Mert Isten úgy akarja,/ Hogy itt legyek, míg van mit tennem itt,/ *Amíg van ember, aki rámszorul,/ És amíg mindent el nem osztogattam/ A testvéreknek magamból,* hogy anyim/ Maradjon csak, amivel bemehessek/ A templomba, az én Uram elé,/Egyesegyedül.” (Sík 1918, 134-135). Itt a *minden*, amit Alexius el kíván osztogatni felebarátainak, egyszerre jelöli még meglévő anyagi javait és lelki kincseit. „Nem érek rá gondolkodni, uram,/ Az *imádságon* kívül.” (Sík 1918, 141). Az *imádság* szó az Isten és ember közti kommunikáció fogalomkörébe tartozó kifejezés, ennek kizárólagossá emelése egyértelműen jelzi, hogy Alexius, életéből az ezen a kontextuson kívülre tartozó lelki-szellemi cselekvéseket elveti, vagyis spirituális aszkézist gyakorol.

Láthatjuk tehát, hogy szerzőnk misztériuma rendkívül sok szállal kapcsolódik a 11-12.század szeretetmisztikájához. Sík *Alexius*ának kifinomult kompozíciós érzékkel és tudatos szövegkonstitúciós eljárásokkal megkonstruált szövegrendszere a középkor teológiai hagyományára tett allúziók gazdag tárházát vonultatja fel: A mű inter- és intratextuális szövetében a tágabb értelmű, általános vonatkozást kijelölő és a pontosan konkretizálható, szorosabb viszonyt kialakító kapcsolódások egyes szövegrészletekre kiterjedő, vagy akár több szövegegységet is átfogó, kiterjedtebb utalásrendszerbe illeszkedő lexikális és tartalmi szintű allúzióinak változatos formái bújnak meg.

V.4. A *via unitiva*:

Sík alkotásának eddigi menetében megfigyelhettük, hogy *Alexius* spirituális útjának minden egyes tudás-szintje alaposan elő van készítve: Mind a *via purgativa*, mind a *via illuminativa* fokozatai mélyrehatóan kidolgozott jelenetekben bontakoznak ki; melyeket sűrű inter- és intratextuális háló is körülfon. Ezt a kifinomult és tudatosan kimunkált szövegkonstitúciót a *via unitiva* szintjének leírása sem töri meg. A Dionüsziosz Areiopagitész-i *via triplex* harmadik fokára való eljutást ismét strukturálisan kitüntetett szerepű epizódokban láthatjuk megvalósulni – a kettős teofánia élményében és a kísértő-jelenetben. E két fontos szerkezeti csomópont két célt hivatott szolgálni: egyfelől *Alexius via illuminativán* megkezdett kontemplatív életformáját mélyíti el egészen a *via unitiva* lelki-értelmi szintjének eléréséig; másfelől szentünk Dionüsziosz Areiopagitész-i *via triplex*ének teljessé tételével a „második”, olvasói *unio mystica* lehetőségét hozza magával.

Alexius a Szentföldre igyekvő zarándokcsoporthoz való csatlakozásával már meghozta magában a döntést: rátér a *via illuminativára* és a szemlélődés lelki képességét és magatartását igyekszik magáévá tenni. Szentünk azonban az általa megfogalmazott szándék véghez viteléhez szükséges spirituális kompetenciákat még csak részben birtokolja, ezért *via triplex*ének e jelenlegi (második) fokozata sem éri még el a maga teljes kiterjedtségét. Ezt a bizonytalan, s ismét a jaspersi határhelyzeteket idéző állapotot a III.felvonás eleji kettős teofánia élménye fordítja át egy, a *via unitiva* küszöbét jelentő magasabb tudás-szintté: *Alexius* Edesszába való megérkezése után nem sokkal, átölel egy kislányt, akit édesanyja, illetve a város polgárai bélpoklosnak bélyegezve, éppen kitagadni, száműzni készülnek a városból. Az ijedt gyermek a szent homlokra adott csókjától azonban csodás módon meggyógyul, s megtisztulva élheti tovább életét. A III.felvonásnak ebben a szövegegységében¹²⁵ egy többszörös bibliai utalásra figyelhetünk fel: Az edesszai polgárok megszólalásainak lexikájára figyelve¹²⁶ az alexiusi gyógyítás eseményét az újszövetségi könyvekben, mindenekelőtt az evangéliumi szövegekben elbeszélte jézusi csodatevésekkel állíthatjuk párhuzamba. Ám ezt az újszövetségi vonatkozást az isteni (meg)jelenések ószövetségi allúziói¹²⁷ is áthatják, egy kettős teofániává¹²⁸ avatva e műbeli jelenetet.

Ez az epizód Sík misztériumának tehát egy kétszeres bibliai allúzióval átszőtt, anticipatív jellegű pontja; hiszen funkciójában *Alexius* kontemplatív létmódjának elmélyítését hozza magával, ezáltal pedig a *via unitivát* előlegező isteni tökéletesedés első segédtenyezőjeként van jelen.

¹²⁵ Lásd: Sík 1918, 102-103.

¹²⁶ „Különös! Nincsen már seb a homlokán! Csoda!” (Sík 1918, 102.); „Ki vagy te, hogy ilyen kiáltól/ Eleven szóval szól hozzád az Isten?!...Nézzétek emberek! Itt áll a szent,/ Kinek csókjától megtisztul a poklos!” (Sík 1918, 103.); „Menjünk a szenthez! Az Isten beszélt.” (Sík 1918, 103.);

¹²⁷ Pl. Kiv 2; Kiv19; Iz 6; Ez 1.

¹²⁸ *Alexius* csodatevésében ugyanis Isten nemcsak önmagát, hanem egyszülött fiát, Jézus Krisztust is megmutatta (phainó).

A másik komoly dramaturgiai szereppel bíró elem, amely a művön végighúzó dionüszioszi spirituális modell kiteljesedését segíti elő, a IV.felvonásbeli kísértő-jelenet:¹²⁹ Alexius az Istennek tetsző életmódot szem előtt tartva az edesszai templom Szűz Mária-képének dicsőséget hozó megszólalása elől egy másik városba, még hozzá születésének helyszínére, Rómába menekül. Itt megteremtve a lehetőségét annak, hogy egyedül maradv magába mélyedhessen, elküldi maga mellől hozzá mindvégig hű edesszai társát, a gyermek Glaucust is; majd a szülői ház – számára oly sokat jelentő – erkélyének közelében elmélkedésbe kezd. Ekkor jelenik meg előtte egy önmaga alteregójaként feltűnő, de egyúttal a bibliai sátánt is felidéző kísértő, akivel hosszas és mélyreható párbeszédbe kezd; melynek eredményeképp önmaga teljes Istennek való odaadásáig jut el. Ennek az epizódnak az értelmezéséhez a II.felvonás remete-jelenetét hívhatjuk segítségül, e két részlet a mű jelentésviszonyainak szempontjából ugyanis analógiás viszonyban áll egymással: Ahogyan a II.felvonásban a remete alakjának metaforikus értelmezése egy soliloquium-szerű monológga értelmezte át a két szereplő dialógusát; úgy a kísértő alakjának szintén szentünk lelkéhez viszonyítható, lelkiismeretként felfogott szereplehetősége is egy önanalizáló textus olvasatát hozza létre. Míg azonban a II. felvonás remete-epizódja Alexius Dionüsziosz Areiopagitész-i *via triplex*ének első tudás-szintjére, a *via purgativa*ra való eljutás harmadik kulcseseményeként funkcionált; a kísértő-jelenet már egy ennél magasabb szintet képviselő strukturális csomópontot jelenít meg, hiszen a dionüszioszi séma egészének, vagyis mindhárom tudás-szintnek a meghaladását teljesíti be.

Láthatjuk tehát, hogy a III. és IV. felvonás nem csupán a mű lineáris rendszerébe illeszkedő, két egymás után következő szövegrészeként alkot egységet; hanem a bennük megbújó epizódok dramaturgiai szerepe is összekapcsolja őket: A kettős teofánia élménye és a kísértő-jelenet; éppúgy, mint ahogyan az I. és II. felvonás kulcseseményei, a dionüszioszi spirituális modell soron következő tudás-szintjének elérését teszik lehetővé. E két strukturálisan kitüntetett jelentőségű epizód köré szerveződő felvonáslánc (IV-V.) Alexius egyre víziószerűbbé váló utolsó szavainak nyelvi közvetítettségével hajlik át az utolsó felvonás apokaliptikus szövegfolyamába. Szerzőnk Alexius *unio mysticá*jának egy teljes, különálló felvonást (V.) szentelt, amely az egész mű kulminációs pontjaként jelenítődik meg: Az eddigi felvonásokban hosszasan előkészített, aprólékosan kidolgozott dionüszioszi tudás-szintek itt válnak az elgondolt spirituális modell teljes *via triplex*évé. Szentünk mélyreható lelki élményként megélt szellemi útjának végső állomását, a *via unitivá*t egész égi apparátus kíséri – az angyali hierarchia teljes rendszere, a trónusok, kerubok és szeráfok kara; a mennyországi tündéralakok csoportja és a bibliai megdicsőültek hosszú sora (Mózes, Izaiás, Dávid király, Keresztelő Szent János, Szent Pál, János evangélista, Gábrriel arkangyal, Szent József).

E rendkívül impozáns, számos jelentős alakot felvonultató égi kíséret együttes megjelenésénél mégis fontosabb a köztük hetedikként fellépő Gábrriel arkangyal egyéni szerepe. Gábrriel arkangyalhoz, akit az egyházi hagyomány a főangyalok egyikeként tart számon, az annunciació bibliai archetípusa köthető:¹³⁰ A Szentírás könyveiben Gábrriellel, mint közvetítővel, az isteni kinyilatkoztatás hírvívőjével találkozhatunk: Az Ószövetségben Dániel kosról és kecskebokról szóló látomásának (Dán 8,16-26) felfejtőjeként tűnik fel; az Újszövetségben pedig ő jelenti be Zakariásnak Keresztelő Szent János születését (Lk 1,5-20); és a szeplőtelen fogantatás, a *conceptio immaculata*, illetőleg Jézus születésének és jövendő, messiási hivatásának (Lk 1,26-38) hírül adása is az ő feladata. Hasonlóan fontos szerepben láthatjuk Gábrrielt Sík misztériumában is, hiszen Alexius számára ő nyitja meg az ég kapuit, vagyis a legmagasabbrendű misztikus élményt, a *visio Deit* teszi számára lehetővé. Gábrriel arkangyal szerzőnk alkotásában betöltött

¹²⁹ Lásd: Sík 1918, 184-193.

¹³⁰ *Gabriel* = LIVINGSTONE 1997, 648.

funkciója tehát egy, a bibliai kinyilatkoztatások hírüladásaival párhuzamba állítható szerepvariánsként értelmezhető.

Noha Sík misztériumát ez az apokaliptikus jellegű, víziószerű eseménysor zárja; az Alexius *unio mysticá*ját leíró V. felvonásban megbújik egy ettől alapvetően eltérő, metafikciós szövegbetét is, amely mintegy a mű „második” zárataként funkcionál: Alexius élettörténetének írástekerésre rögzített szövege. A biografikus tekercest – a müncheni kézirat legendaváltozatát követve – szentünk jegyese, Adriatica veszi el a halott Alexius kezéből, majd átnyújtja az edesszai kisfiúnak, Glaucusnak, hogy olvassa fel. Az egyes szám első személyben íródó levélben Alexius a saját kezével feljegyzett történetének szerzőjeként lép fel; s ezzel egyszersmind saját legendájának posztumusz auktorává válik. Véleményem szerint az így megképződő szerzői pozíció egy sajátos, az egész műre visszautaló metareflexív appendixzé avatja az írástekerés szövegét.

VI. Az *imitatio Alexii* és az olvasói *unio mystica*:

Sík misztériumának elsődleges jelentésrétegét Szent Alexius eddigiekben elemzett szeretetben manifesztálódó misztikus útja alkotja. Ám a műben találkozhatunk egy ennél jóval mélyebb szinten meghúzódó, sokkal összetettebb gondolati szállal is: az *imitatio Alexii* mintáját követő olvasói *unio mysticá*val. Ez a második szemantikai réteg mindenekelőtt a mű intertextuális-parafrasztikus hálójára és pragmatikai szöveggenerációs eljárásaira figyelve fejthető fel; de az alexiusi deificatio értelmezéséhez segítségül hívott dionüszioszi spirituális modellben is elhelyezhető.

E kétszeres interpretációs keretbe illeszkedő olvasói *unio mystica* lehetőségét a mű szöveggenerációjának szempontjából Sík alkotásának peritextuális rendszere teremti meg: Ahogyan azt tanulmányom egy korábbi részében már bemutattam, véleményem szerint mind a cím, mind a műfajjelölés olyan segédelemekként működtethetők, amelyek komoly (pragmatikai) paratextuális információt hordozva egy immerzív jellegű, misztériumközpontú olvasói stratégiát alakítanak ki; ezáltal pedig a mű befogadási folyamatának első szegmensétől kezdve az *imitatio Alexii* elérését teszik lehetővé. Ezt egészíti ki az a hagiografikus struktúrák mentén történő olvasási mód, amelyet a mű szövege mögött meghúzódó középkori Elek-legenda alakít ki. Sík alkotásának és a középkori legendaváltozatoknak a főbb történeti csomópontokban való megfelelése, valamint számos motivikus elemben és hagiografikus toposzban való egyezése egy devóciós jellegű hatásmechanizmust hoz létre, illetőleg tesz megélhetővé a befogadó számára, melynek eredményeképp az olvasó saját prefigurációját láthatja az *Alexius*ban.

Noha e két fontos olvasási technika egymással párhuzamos és egymással összekapcsolt érvényesítése alapvetően járul hozzá a Sík alkotásában rejlő „második” *unio mystica* tapasztalatának felismeréséhez és megértéséhez; a művön végighúzódó dionüszioszi spirituális modellel szemléltethető alexiusi lelki-szellemi utat mégis Sík misztériumának erős bibliai intertextualizáltsága hozza a legközelebb az olvasóhoz.¹³¹ Sík alkotásában a bibliai allúziók egész sora bújik meg: Szerzőnk az egyes felvonásokban az Ó- és Újszövetség számos részletére – szövegegységekre, eseményekre, személyekre, jelekre és jelenségekre – reflektál lexikális és tartalmi szinten egyaránt.

Alexius alakja, illetve születésének körülményei a Biblia csodás, annunciáció jellegű fogantatásait idézi. Szentünk éppúgy idős szülők Istentől adatott gyermekeként születik, mint ahogyan az Ószövetségben „Sára fogant, és fiút szült (Izsák) Ábrahámnak öreg korában, abban az időben, amelyről Isten beszélt;”¹³² vagy mint ahogyan Keresztelő Szent János is született az újszövetségi

¹³¹ Irodalom és Biblia kapcsolatáról lásd: FRYE, 1996.; RICOEUR 1995.

¹³² Ter 21,1-7.

Lukács-evangélium¹³³ elbeszélése szerint. Alexius ebben az értelemben tehát egy kétszeres bibliai prefigurációt hordoz magában: egyszerre antitípusa az ószövetségi Izsáknak és az Újszövetségben megjelenő Keresztelő Szent Jánosnak.

Az eseményszintű allúziók legtöbbször a mű III., kisebb részben IV. felvonása tartalmazza. Ez a felvonáslánc egyedülállóan gazdag az Újszövetség szinoptikus evangéliumaira tett utalásokban; de az Ószövetség egyes eseményeinek megjelenésére is találhatunk benne példákat. Az Alexius edesszai éveit leíró szövegegység (III.felv.) különösen a jézusi áthallásokban bővelkedik: Szentünk ekkori életszakaszának majd minden eleme megfeleltethető Jézus életének, illetve passiójának valamely evangéliumokban elbeszélte eseményével – az alexiusi csodatevések Krisztus testi-lelki gyógyító tevékenységére („Christus medicus”, Mt 8-9); a népnek való prédikálás Jézus galileai működésére (Mt 4,23-7,29) és példabeszédeire (Mt 13); szentünk kihallgatása és eretneknek bélyegzése, majd az éj leple alatt történő elfogatásának terve Jézus Getszemáni-kertben eltöltött éjszakájára és Kaifás előtti meghurcoltatására (Mt 26,36-68); Alexius Glauccusszal és általában a gyermekekkel való kapcsolata evangéliumi megfelelőjére (Mt 19,13-15) utal; szentünk gazdag ifjúval való párbeszéde pedig szinte szó szerint Mt 19,16-22 szakaszán alapul. Ezeket az Újszövetséggel való analógiás kapcsolódásokat bővíti tovább a IV. felvonásbeli kísértő-epizód, melynek bibliai párhuzamát Mt 4,1-11 szakasza szolgáltatja; valamint a felvonás nyitó-jelenete, amely a bibliai tékozló fiú történetét (Lk 15,11-32) írja újra.

E két felvonásban található további bibliai allúziók az Ószövetség könyveiből származnak: A III. felvonás zárórészének az az epizódja, amelyben szentünkhöz a gazdag és tekintélyes Aspasia színésznő érkezik látogatásra, a Királyok és Krónikák könyvében is megtalálható¹³⁴ Sába királynőjének történetét parafrázálja. A másik jelentős ószövetségi szupertextus, amely szorosán körülfontja Sík alkotásának III. és IV.felvonását, Jób története. A bibliai figura és Alexius alakja a mindkettőjük életében megfigyelhető szimbolikus halál mozzanatában érintkeznek: Alexius, épp úgy, ahogyan Jób is, szimbolikus értelemben háromszor hal meg – először a világnak, másodsor önmagának, harmadszor pedig az Úrnak.

Sík misztériumában az eddig felfejtett tartalmi szintű bibliai utalásoknál talán még markánsabban érződik a szentírási könyvek lexikális hatása. Alexius első felvonásbeli erősen apokaliptikus jellegű, bibliai nyelvezetet is használó elbizakodott monológiájának alábbi sorai Izajás könyvének 11,6-9 soraira épülnek: „És jöjjön el a békeország/ *A farkas mellett lakozzék a bányán,/ Fegyver pihenjen, vétek eljuházzon, /Folyjon folyója szeretetnek/ És csókolozzék béke és igazság./ És én legyek az ország sarkköve,/ Akit az Isten hívott el királynak; /És Úrnak a világ fölött.”¹³⁵*

Hasonlóképp az ószövetség könyveinek egyik jellegzetes szófordulatára ismerhetünk rá szentünk egy másik megszólalásában is: „Énnekem/ Nem adatott szelid szemekbe nézmem, /S akiket útjuk összehoz velem, /Sírní tanulnak. *Én könnyek között/ Járom az utam, szegény, szép szivecskék/ Meleg könnyei közt.”¹³⁶ Az idézett sorokban az Ezdrás (Ezd 10,1) prófétánál, valamint a Báruk (Bár 4,23) és a Makkabeusok második könyvében (2Mak 13,12) is előforduló „könnyek közt” alliterációs szókapcsolat sejlik fel. Az Ószövetség lexikális hatásáról tanúskodik az a mű eleji szövegrészlet is, amelyben a császár Alexius főhadnagyi posztra áhítózó kívánalmát, illetve annak beteljesülését „Isten ujjának mozdulásaként” fogja fel.¹³⁷ Az Isten ujjmozdulásának tulajdonított esemény-felfogás a bibliai tíz csapás harmadik elemének Kivonulás könyvebeli leírását idézi: az egyiptomi főpapok a szűnyoginváziót hasonlóképp Isten ujjának metaforájával magyarázták a*

¹³³ Lk 1,5-25.

¹³⁴ 1Kir 10,1-13; 2Krón 9, 1-12

¹³⁵ Sík 1918, 27.

¹³⁶ Sík 1918, 149.

¹³⁷ „Ki tudja, tán az ég akarja így./ Tán a te ifjú két inas karod/ Veri el rólunk a barbárokat...*Isten ujjá/Mozdult ez órában talán.*” (Sík 1918, 24.)

hitetlenkedő fáraónak (vö. Kiv 8,12-15).

A lexikai allúziók egy kivételes formáját láthatjuk az Alexius, illetve Eufemianus megszólalásai-ban¹³⁸ többször is előforduló „lábaim zsámolya”, illetve „lábaim alá zsámolyul” kifejezések és a Zsoltárok ugyanezen nyelvi fordulata között: Míg Dávid zsoltáraiban (99, 110, 132) e metaforikus értelmű birtokos szerkezet Isten hatalmát, nagyságát és dicsőségét fejezi ki; Sík misztériumának előfordulásai ezzel épp ellentétes értelemben – groteszk módon Alexius profán szinten mozgó hatalmának kicsinységét jelölve – jelennek meg. Ez az allúzív kapcsolat tehát egy lexikai szinten megegyező; ám tartalmában szemantikai oppozíciót alkotó viszonyként írható le; egyszerre szolgáltatva példát a szerzőnk alkotásában rejlő ószövetségi minták analógikus és antitetikus változataira.

Sík misztériumának Bibliából vett lexikális allúzióinak rendszerét e négy ószövetségi utaláson túl még számos újszövetségi példa gazdagítja: A mű megszólalásait tovább vizsgálva – különösen nyelvi szerkesztettségükre figyelve – a szinoptikus evangéliumok, a Szent Pál-i levelek, valamint az Énekek énekének nyelvezetére reflektáló lexikális kapcsolatok, illetőleg kiterjedtebb szövegpárhuzamok fejthetők fel: Szerzőnk alkotásának és az evangéliumok szövegének nyelvi kapcsolódását legerőteljesebben a Máté evangéliumban olvasható Nyolc boldogság (Mt 5,3-12) lexikáját és mondatszerkesztését idéző „Boldogok, akik várják csendességgel/Az ige jöttét”¹³⁹ és a „Sírj, asszony! Sírj! Boldogok, akik sírnak;”¹⁴⁰ valamint a tízparancsolatot parafrazeáló „Ne ölj, ne kívánd másét, vért ne törjt/ És nem kell félned az árnyakról!”¹⁴¹ Sík Sándor-i sorok teremtik meg; de a „Sokan vannak a hivatalosak,/ De kevesen a választottak”¹⁴² alexiusi megszólalásban is egy evangéliumi szövegrészlet (Mt 22,14) bújik meg.

A Szent Pál-i levelek nyelvi hatását szintén két, grammatikailag világosan szerkesztett példával illusztrálhatjuk: Alexiusnak a *via illuminativa* tudás-szintjén megfogalmazott „Ó atyám,/ Mit tettetek? Mi történik velem?/ Ki szólt most itt az emberekhez?...Én/ Nem vagyok az!... Hogyan lesz ez?...”¹⁴³ kérdéseit egyértelműen Szent Pál „élek, de már nem én, hanem Krisztus él énbennem” (Gal 2,20) önértelmező szavai hatják át. Hasonlóképp egy Szent Pál-i gondolat bújik meg Adriatica II.felvonás végén elhangzó, Istent és a szerelmet összekapcsoló szavaiban – „A jó Isten jóságos. Úgy akarta,/ Hogy ember emberszemmel Őt ne lássa, /És mégis lássa. Úgy akarta, hogy/ Akik szeretik egymást, akiket/Egymásnak rendelt és összekötött/ Ő szentségével, tulajdon kezével,/Hogy azok Őt a földön megtalálják/ Egymásban”¹⁴⁴ –; melyben a Rómaiakhoz írott levél „mert ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, arra a világ teremtése óta műveiből következtethetünk” (Róm 1,20) kijelentésének lexikája érződik.

Az Énekek énekére alludáló Sík Sándor-i szövegrészlet az eddigieknél már egy összetettebb kapcsolatot jelenít meg: Az V. felvonás szeráf-kara által zengett „Isten gyűrűse, jöjj, siess a nászra,/ A Jegyes vár, győzelmes nyugtalan./ Hogy szépségét szépséged koronázza, /Érted sóhajt a zengő létfolyam./ Lobogva forr a lét ős vére benned,/ Mámoros ajkad végtelent lehel./ S a Szépség – boldog keblén elpihened – /Most mindörökre magához ölel”¹⁴⁵ sorok ugyanis nem csupán a Salamon és Szulamit szerelméről szóló bibliai könyv nyelvezetére reflektálnak, hanem a 11-12. század jegyesmisztikájára, illetve annak későbbi változataira is. Ám a legkomplexebb, a bibliai szöveghelyek lexikális és tartalmi szintű allúzióinak legreprezentánsabb példája mégsem

¹³⁸ „Mi énnekem a trón? Egy világ kell nekem/ *Lábaim alá zsámolyul.*” (Sík 1918, 26); „Én zsámolyt raktam könyvekből neked,/ Hogy rájuk állj és légy másnál nagyobb.” (Sík 1918, 8.)

¹³⁹ Sík 1918, 99.

¹⁴⁰ Sík 1918, 156.

¹⁴¹ Sík 1918, 145.

¹⁴² Sík 1918, 143.

¹⁴³ Sík 1918, 114.

¹⁴⁴ Sík 1918, 84.

¹⁴⁵ Sík 1918, 216.

- JASPERS, Karl 1989. Bevezetés a filozófiába, Európa, Budapest.
- JAUSS, Hans Robert 1999. Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika, Irodalomelméleti tanulmányok. Osiris, Budapest.
- MÁTÉ Zsuzsanna 1994. Abszolútum a művészetfilozófiában századunk első felében, Tanulmányok Brandenstein Béla, a fiatal Lukács György, Pauler Ákos, Pitroff Pál, Schütz Antal és Sík Sándor esztétikájáról. JGYTF, Szeged.
- MÁTÉ Zsuzsanna 2005. Sík Sándor – A szépíró, az Irodalomtudós és az esztéta. Lazi kiadó, Szeged.
- Maximilian Bis PAZZI (szerk.) 1998. Lexikon für Theologie und Kirche, siebter Band. Herder. Freiburg — Basel — Rom — Wien.
- MÜLLER, Gerhard Ludwig 2007. Katolikus dogmatika, Kairosz, [h.n.].
- MÜLLER, Gerhard von (hg.) 1998. Theologische Realenzyklopadie, Band XXIX, Walter de Gruyter, Berlin — New York.
- NEMES J. Balázs, „Der involvierte Leser: Immersive Lektürepraktiken in der spätmittelalterlichen Mystikrezeption”: BLEUMER, Hartmut von — KAPLAN, Susanne von (szerk.): Immersion im Mittelalter. (Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik Jg. 42, Heft 167), Stuttgart, 38-62.
- NÉMETH Norbert 2002. „Odo Casel misztérium-teológiája,”: FANCSALI Andrásné — SOÓS Viktor Attila (szerk.) „Mindent az Evangéliumért”, Gyürki László 70. születésnapjára. Körmend, Körmendi Szt. Erzsébet Egyházközség Képviselő-testülete, 2002 Kőszeg, Projekt Ny., 249-290.
- Nyelvmléktár 1874-1908. Régi magyar codexek és nyomtatványok. MTA, Budapest.
- RICOEUR, Paul 1995. A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása, Bibliai hermeneutika. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest.
- RÓNAY László 2000. Sík Sándor. Balassi, Budapest.
- RÓNAY László 2008. Leletmentés, Katolikus költők a XX. Században. Szent István Társulat, Budapest.
- RUH, Kurt 2006. A nyugati misztika története I., A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája, Akadémiai, Budapest.
- SCHNEIDER, Theodor (Szerk.) 2000. A dogmatika kézikönyve, 2.kötet. Vigilia, Budapest.
- SÍK Sándor 1918. Alexius. Szent István Társulat, Budapest.
- SÍK Sándor 1989. „Vigília”: RÓNAY László (vál.), Kereszténység és irodalom, Válogatott írások, Budapest, 1989.
- SÍK Sándor 1990. Esztétika, Szent István Társulat – Universum, Szeged.
- SZÉNÁSI Zoltán 2011. A szavak sokféleségétől a Szó egységéig, Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből. Argumentum, Budapest.

az V.felvonás idézett szeráfi éneke; hanem Alexius III.felvonásban elhangzó prédikációja:¹⁴⁶ E hosszú szövegegység a jézusi példabeszédek, a Szent Pál-i szeretethimnusz (1Kor 13,4-7) és az Énekek Éneke hármasszupertextusaként olvasható, ezáltal egy többszörös bibliai allúzív keretbe illesztve az alexiusi szöveget.

Láthatjuk tehát, hogy a Sík misztériumának második szemantikai rétegét alkotói olvasói *unio mystica* egy többszörös szerzői utalásrendszerben bújjik meg: Az *imitatio Alexii* mintáját követő misztikus-vallásos élmény megtapasztalását éppúgy segítik a mű pragmatikai szöveggenerációs eljárásai, mint kiterjedt intertextuális-parafrazstikus utalásrendszerének elemei. S bár e segédtevényezők közül a legmarkánsabbnak a mű erős bibliai intertextualizáltságát érezzük, véleményem szerint a befogadás folyamatában létre jövő olvasói *unio mystica* élménye a legteljesebben mégis a fentiekben bemutatott szerzői eljárások együttes hatására figyelve élhető meg.

Bibliográfia:

- AMBROSIUS 1980. Des Sacraments, Des Mystères. Explication du symbole. BOTTE, Bernard (szerk.), Paris Cerf.
- AREIOPAGITÉSZ, Pseudo-Dionüsziosz 1994. „A mennyei hierarchiáról” ERDŐ Péter (ford.): VIDRÁNYI Katalin (szerk.): Az isteni és az emberi természetről II., Görög egyházatyák. Atlantisz, Budapest, 213-258
- BEINERT Wolfgang 2004. A katolikus dogmatika lexikona, szerk.; Vigilia, 2004.
- CASEL, Odo 1928. Mysteriengegenwart, Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 8.
- CROSS, F.L. —LIVINGSTONE, E.A. (ed.) 1997. The Oxford Dictionary of Christian Church, Oxford.
- FRIES, Heinrich von (szerk.) Handbuch theologischer Grundbegriffe. Kösel-Verlag, München.
- FRYE, Northrop 1996. Kettős tükör: A Biblia és az irodalom, Európa, Budapest.
- GADAMER, Hans-Georg 2003. Igazság és módszer, Egy filozófiai hermeneutika vázlata. Osiris, Budapest.
- GALLING, Kurt von (szerk.) 1961. Die Religion in Geschichte und Gegenwart, fünfter band. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.
- GENETTE, Gérard 1997. Paratexts, Thresholds of Interpretation [=Seuils], JANE E. Lewin (ford.), Cambridge University Press, Cambridge.
- GIESZ, Ludwig 1971. Phänomenologie des Kitsches (1960). 2. Aufl. München.
- GOETHE, Johann Wolfgang von 1963. „Italianische Reise [Olaszországi Utazás]”: Curt Noch (szerk.), GOETHE Sämtliche Werke [Összes művei], Berlin, 42. Band, 162.
- HEIDEGGER, Martin 2003. Levél a „humanizmusról”. Útjelzők, Osiris, Budapest.
- ILLÉS Gyula 1913. Szent Elek legendáink és az Elek legenda forrásai. Németh József Könyvkereskedés, Budapest.
- Jacobus A VORAGINE 1850. Legenda Aurea, Vulgo historia Lombradica dicta. kiadta: GRAESSE, Th. 2.kiad., Lipsiae.

¹⁴⁶ Sík 1918, 109-114.

KERESZTES BALÁZS

Irodalom- és Kultúratudomány MA, I. évfolyam

Houellebecq – A realizmus intézményes és mediális felszámolása
A La carte et le territoire olvashatósága

Houellebecq – Mi végre?

Houellebecq? Pff...

- Az ELTE egy francia vendégelőadójának véleménye a szóban forgó szerzőről

Egy tudományos igénnyel fellépő értekezés, még ha arra a szerény célra vállalkozik is csupán, hogy egy irodalmi mű olvasatát adja, nem tud kitérni a kanonizáció diskurzusa elől, kivált akkor, ha a szóban forgó alkotásról az adott tudományos közegben még nem esett szó. Egy újonnan felfedezett és a szakmai nyilvánosság elé állított mű esetében a pusztán interpretáció, a de man-i értelemben vett *mere reading*¹ talán nem elégíti ki minden felmerülő igényt. Míg az interpretációs tevékenységnek általában mindössze a módszertani mozzanata vonható kétségbe, az ezzel egy időben fellépő kanonizációs gesztus további kérdéseket hoz játékba. Ez a műről szóló dialógust megelőző (és egyben azt előkészítő) öngazolási kényszer fokozottan érzékelteti jelenlétét, ha az adott mű idegen nyelven, más országban íródott. A helyzetet az sem könnyíti, hogy a szóban forgó alkotás a kortárs irodalomba sorolandó, hiszen kiadása óta még három év sem telt el. A kanonizációhoz kapcsolódó kérdések sora hosszú: nem csak az megválaszolendő, hogy az adott mű adott interpretációs stratégia általi megközelítése milyen hozománnyal kecsegtet, hanem (és főleg), hogy miért éppen az adott mű került az interpretációs eljárás homlokterébe. Mindez egy látens értékítéletet követel, választ az elemzés mögül felsejlő főkérdésre: jó-e az adott mű? Értékes-e? Érdemes-e arra, hogy egyáltalán elinduljon a róla szóló beszélgetés?

Jelen vállalkozás nem tűzi ki célul magának, hogy az összes kérdésre választ adjon, azonban nem is tettei, hogy nincs tudatában az interpretáció inherens kanonikus mozzanatának. Éppen ezért a problémát nem kívánja mellőzni, még ha a megoldás, vagy legalább a probléma megfelelő kezelhetőségének bizonyosságát kellő szkepszissel is kezeli. Azonban a kötődés kétirányú: nemcsak interpretáció nincs kanonikus szándék nélkül, de a kanonizáció is csak meggyőző interpretációk masszív tartópillérjein nyugodhat. A kanonikus rangra emelés nem megalapozó mozzanata,² nem legitimizáló kioldógombja az interpretációnak, mint ahogy az interpretáció sem egy előrevetített, rákövetkező kanonizáció számára teremt alapot. A két mozzanat egyszerre, egymást kiegészítve jelenik meg: az interpretáció egyben maga a kanonizáció és fordítva.³ Ennek belátása itt most azt eredményezi, hogy nem is válik kulcsfeladattá egy előzetes kanonikus, mentegetőző öngazolás, hiszen beszéljen önmagáért a mű, illetve a műért az olvasat. Még ha el is fogadjuk mindezt, az adott alkotás kontextualizálása, körüljárása (mint olyan bázis, amellyel a kanonikus szándék egyáltalán kapcsolatba léphet) mindenképp produktív belátások ígérletét hordozza.

¹ DE MAN 2002, 24.² A megalapozást itt abban az értelemben használom, amelyet hagyományosan a filológia attribútumaként szokás számon tartani és amelyet Culler dekonstruál az interpretációval való összevetésben. CULLER 1990, 49-53.³ Ez még azokban a szélsőséges, intézményesen felügyelt hatalomgyakorlási akciókban is megfigyelhető, amelyekben erőszakosan emelnek be egy művet a kánonba: ez a gesztus értelmét veszítené, ha nem már valami eleve-feltételezett értelmet sejttenének az adott műalkotás mögött.

Michel Houellebecq (1956–), francia író a kortárs francia irodalom legismertebb, legtöbbet tárgyalt szerzői közé sorolható. 2007-ben az addigi *oeuvre*-nek szentelt tanulmánykötetet az alábbi mondattal indítanak szerkesztői: „néhány éve Michel Houellebecq regényei uralják a francia irodalmi életet.”⁴ Noha az életmű megítélése korántsem egyöntetű, a szerzőről szóló diskurzus pedig szinte epitheton ornans-ként kezeli a „controversial” jelzőt, a legújabb, 2010-ben megjelent regénye, a *La carte et le territoire* Goncourt-díjjal való kitüntetése egyfajta kanonikus konszolidációként is interpretálható. Természetesen a díjak még nem igazolnak egy (élet)művet, és ha egy ilyen intézményes kitüntetést még nem tartunk elegendőnek a figyelem felkeltésére, azt mindenképp érdemes hozzátenni, hogy jelenleg Houellebecq a kortárs francia próza egyik legtöbb nyelvre lefordított szerzője, és magyar nyelven a leghozzáférhetőbb kortárs francia regényíró.⁵ Mindebből persze nem következik, hogy a műveinek nívója egyenes arányban áll terjesztésük mértékével, azonban a terjesztés mértéke biztosítja azt a kulturális jelenlétet, mely az interpretációval járó értékelésért kiált. Houellebecq hangsúlyos médiabeli jelenléte mellett (melyre jelen írás nem kíván reflektálni) a francia nyelvű irodalom- és kultúratudomány is rendre vizsgálódásainak tárgyává avatja alkotásait. Az említett 2007-es tanulmánykötet előszavában a szerzők sorra veszik Houellebecq-nek szentelt könyv terjedelmű munkák számát, és csak az ezredforduló és saját könyvük közötti időszakra 11 kötetet számítanak.⁶ A diskurzushoz csatlakozást nehezíti, hogy a Houellebecq-szakirodalom hazánkban igen kis százalékban hozzáférhető, a magyar nyelvű tudományos élet pedig eddig nem méltatta figyelemre a szerző egyetlen alkotását sem, dacára a már említett fordítottságnak.

Hagyománykeresés

A fogódzók hiánya arra buzdítja az értelmezőt, hogy elsőként egy bizonyos irodalmi hagyományon keresztül kísérelje megközelíteni a szóban forgó életművet. A Houellebecq-nek tulajdonított elődök száma szinte beláthatatlan. Csak a Clément – van Wesemael szerkesztette kötet tanulmányait figyelembe véve a szerző összefüggésbe hozott Balzac-kal, Zolával, Baudelaire-rel, Lautréamont-nal, Huysmans-nal, Lovcrafttal, Schopenhauerrel, Prousttal, Camus-vel, Sartre-ral,⁷ a kortársak közül Frédéric Beigbeder-vel és Bret Easton Ellisszel. Műveivel Aldous Huxley disztópiái is párhuzamba állítottak,⁸ máshol irodalmi előzményeit Novalis romantikus regénytöredéke és a menipposzi satíra szolgáltatja.⁹ Jelen munka nemcsak terjedelmi és kompetenciai okokból kénytelen lemondani a hagyománytörténeti háló részletes áttekintéséről, hanem azért is, mert ezt nem is tűzte ki célul magának. Minthogy a felsorolt szerzők elsősorban Houellebecq korábbi regényeihez szolgáltatott összehasonlítási alapot, a *La carte et le territoire* előzményei csak egy újabb hagyománytörténeti tallózás eredményei lehetnek, hiszen az irodalmi művek történeteként értett irodalomtörténet korában és az életmű egységként kezelésének

⁴ CLÉMENT — VAN WESEMAEL (szerk.) 2007.

⁵ Houellebecq eddigi öt regényéből négy magyarul is olvasható, a fordítások az eredeti megjelenésekhez mérten viszonylag hamar elkészültek.

⁶ CLÉMENT — VAN WESEMAEL (szerk.) 2007. 6. A művek (csak felsorolásszerűen): Thomas Steinfeld: *Das Phänomen Houellebecq* (2001), Dominique Noguez: *Houellebecq, en fait* (2003), Olivier Bardolle: *La Littérature a vif (Le cas Houellebecq)* (2004), Éric Naulleau: *Au secours, Houellebecq revient!* (2005), Jean-François Patricola: *Michel Houellebecq ou la provocation permanente* (2005), Denis Demonpion: *Houellebecq non autorisé, enquête sur un phénomène* (2005), Fernando Arrabal: *Houellebecq* (2005).

⁷ A Sartre – Houellebecq kapcsolattal egy külön kötet is foglalkozik: HILLEN 2007.

⁸ HOLZER 2003.

⁹ CARLSON 2011.

megkérdőjelezése óta az *x szerző – y szerző* struktúrájú párhuzamok fokozott kétellyel kezelendők, és csakis árnyaltan, az egyes műveket figyelembe véve képződhetnek meg. Minthogy azonban a hagyománytörténeti vizsgálódások elsősorban a romanisztika szakterületén belül válhatnak igazán termékennyé, jelen dolgozat sokkal inkább a mediológia univerzálisabb és teoretikusabb eszköztárával közelíti meg az adott művet. Ezzel egyrészt kikerülve a francia irodalomtörténetbeli hiányosságok okozta megszegyenülést, másrészt azzal a reménnyel felépve, hogy egy kevésbé kipróbált szemlélet talán egy sokat és sok nyelven tárgyalt szerzőről is mondhat újat.

A Houellebecq-szakirodalom szerteágazó diskurzusának egyik leggyakrabban visszatérő pontja a művek realista ábrázolástechnikájának kiemelése. Jacob Carlson az említett előzmények mellett a realizmust is számba veszi,¹⁰ Ben Jeffrey monográfiájában a *depresszív realizmus* fogalmát alkotja meg a szerző alkotásmódját jellemezve,¹¹ máshol pedig Houellebecq-et (és Beigbeder-t) a realizmushoz való visszatérés emblémájának állítják be.¹² A gyakran önkényes hagyománytörténeti társítások és nem egyszer leegyszerűsítő olvasatok ellenére is világosan látható, hogy a realista, elsősorban balzac-i realista örökség kiemelt mozzanatként jelenik meg a Houellebecq-próza önértelmezésében. A regényeken kívüli (és ezért kellő óvatossággal kezelendő) megnyilatkozásokból is találunk erre utaló nyomokat. Houellebecq a *The Paris Revue*-nek adott 2010-es interjúban, amellyel, hogy Nietzsche, Schopenhauer, Baudelaire, Dosztojevszkij mellett Balzac-ot is kedvencei között említi, azon poétikai célkitűzését is Balzac-tól eredezteti, hogy feladatának csak a megfigyelést és leírást tartsa; a regény célja pedig megmutatni a változó értékek generálta katasztrófákat.¹³ *The Joy of Supermarkets* című katalógus-esszéjében pedig enyhe provokációval a következőt állítja a Balzac-szócikkben: „Bocsánat, hogy ezt kell mondanom, de nem hiszem, hogy történt volna valódi forradalom a regény művészetében Balzac óta.”¹⁴ A nyilvánvalóan önkényes kijelentések ellenére is könnyen rokonítható a két író alkotásmódja, még ha a (balzac-i) realizmus közhelyszerűen ismételt, alapvető jellemvonásainak szintjén vizsgáljuk is Houellebecq regényeit. A társadalmi kontextus szerepe az individuum megalkotásában, a társadalmi érvényesülés, a karriertörténet tematizálása, a társadalmi rétegek reprezentatív igényű színrevitele, és mindenekelőtt az objektív leírásba vetett feltétlen bizalom, mind (többek közt) Balzac-tól származtatott poétikai eljárások. Ezek a jegyek nem csak a jelen dolgozatban tárgyalt regényre, de a szerző korábbi műveire is érvényesnek látszanak. Ami Balzac-nál egyfajta tudományos igényű társadalomrajz, az Houellebecq-nél egy szociológiai perspektíva érvényesítése. A regényekben tematizált különböző társadalmi jelenségek (turizmus jelentősége, a szexualitás institucionalizálása, a fogyasztói társadalom megszilárdulása) mind ezt a horizontot tolják előtérbe. Mikor Jed Martin apja, a *La carte et le territoire* egyik szereplője véleményt alkot a regényben megjelenített szerzőről, az alábbi kijelentést teszi: Szerintem jó író. Nagyon kellemes olvasni és *találó képet fest a társadalomról*. [il a une vision assez juste de la société].¹⁵

Felmerül persze a kérdés, hogy mit kezdünk a balzac-i hagyomány efféle látszólag kritikátlan és anakronisztikus felelevenítésével, mindezt a realista ábrázolásmód illetően leegyszerűsített értelmzésének segítségével összevetve. A dolgozat, a bevezető mondatok sugallta célok ellenére,

¹⁰ CARLSON 2011.

¹¹ JEFFREY, 2011.

¹² *Internetes forrás!* [A szerző megjegyzése — a szerk.]

¹³ HOULLEBECQ 2010.

¹⁴ HOULLEBECQ 2005.

¹⁵ Az idézett szöveghelyeket mind a magyar fordításból (HOULLEBECQ 2010b) és alábbi francia kiadásból idézzük: HOULLEBECQ 2010c.

nem a Houellebecq-életmű balzac-i hagyományait kívánja feltárni, s nem is a balzac-i realizmus poétikai lehetőségeit vizsgálja az ezredfordulón. A szóban forgó mű olvasata olyan, a kultúratudományok számára szignifikáns jelenségeket tematizál (intézményesség, közvetítettség, szubjektum–objektum viszony problematizálása), melyek összekapcsolódnak az ábrázolhatóság, a leírhatóság, ha tetszik az *emberi* megragadhatóságának kérdésével. A téma relevanciáját elősegíti, hogy a regény egy művész, egy festő-fényképész életútját és alkotói pályáját kíséri végig kisebb-nagyobb ugrásokkal, továbbá az, hogy a regény szerzője, Michel Houellebecq is szereplőként lép színre saját szövegvilágában. A fő motiváció pedig, mely a realista ábrázolásmód vizsgálatát is bevonta a dolgozat feladatkörébe, az az előfeltevés, hogy bármennyire is „aláfekszik” egy mű egy adott kultúratudományi elemzésnek, nem sokat értünk el, ha munkánk egy viszonylag egyszerű tematikus olvasatot képes csak felmutatni. Houellebecq-regénye (és itt újra visszakanyarodunk a kanonizáció problémájához), csak akkor állja meg a helyét, ha a tematikus problémafelvetésekkel érdemi diskurzusba léptethető saját poétikai eljárása.

A dolgozat tehát az alábbi szempontrendszerek alapján strukturálódik: először is a regény által tematizált világ néhány neuralgikus részletét vizsgálja, szem előtt tartva azt az alapvető módszertani belátást, hogy a fikciót nem lehet megúszni.¹⁶ Itt elsősorban azok az intézményesített társadalmi gyakorlatok és szerveződések kerülnek szóba, melyek megszabják a regény szereplőinek életét, és egyfajta totális közvetítettség érzetét keltik, mely egy oka lehet a Houellebecq-regények sokat (amúgy jórészt természetlenül) emlegetett, depresszív, nihilista szemléletmódjának. Ez elvezet a természet és kultúra, leginkább a földrajzon és topográfián keresztül bemutatott határelmosódásához. Ezek után a főszereplő, Jed Martin alkotásfolyamatának bizonyos állomásait, mint a művészet a felvázolt világon belüli helyzetét és problematizálást vizsgáljuk. Végül a regény metaleptikus játékára hagyatkozva, a tematikus olvasaton túllépve megkíséreljük felvázolni, hogy milyen akadályok állnak az objektivitás igényével fellépő, külső pozíciót érvényesítő narráció előtt, ha tetszik a Houellebecq-vel kapcsolatban sokat hangoztatott realista írásmód kritikáját nyújtani a *La carte et le territoire* tükrében.

Jelenlét, közvetítés, intézményes kiszolgáltatottság

Jed Martin, a regény főszereplőjének lakásán meghibásodott fűtésrendszer már a regény nyitányakor egy intézményes szisztéma bonyodalmai közé veti hősünket: hogy épp aktuális, apjának karácsonyi ajándéknak szánt festménye megszáradhasson, sürgősen meg kell szereltetnie a fűtést.¹⁷ Ez egy hosszadalmas, már-már abszurdba hajló vergődéshez vezet: az elsőként felkeresett cég, a *Vízszereles minden szinten* [Plomberie en général] embere nem érkezik időben, sőt egyáltalán, annak ellenére, hogy honlapukon azt ígérik, a cég „a harmadik évezredbe vezeti át a vízvezeték-szerelést.” A hosszú várakozás miatt másnap megkeresett következő cég, az *Egyszerűen megszereljük* [Simplement plombiers] weblapján az olvasható, hogy tiszteletben tartják a „magas szintű vízvezeték-szerelés” kézműves hagyományait [des traditions artisanales]. Dacára a sorozatos telefonhívásoknak, azon túl, hogy megtudjuk, képzavarral élve, mely cég milyen várakozás közbeni zenével szúrja ki az ügyfelek szemét, változás nem történik. Jed kénytelen elhagyni lakását és ideiglenesen egy hotelba költözni. Végül egy véletlenül felfedezett, közeli utcában lakó horvát szerelő hirdetésére bukkan, aki ráér, és azon nyomban el is végzi a munkát. A férfi szerelés közben szelepekről és szívócsövekről beszélt. Valahogy úgy nézett ki, mint aki

¹⁶ DERRIDA — ATTRIDGE 1992, 36.

¹⁷ D’AFLON 2011, 62–74. című tanulmányában a regény struktúrája alapján teszi meg a fűtés meghibásodásának különböző nyitófejezetekben való visszatértét, jelen dolgozat azonban kevésbé a narratológia perspektívájából, elsősorban a tárgyakra kíván figyelni (mely szemszög nem áll távol a regény szellemétől).

úgy általában sokat tud az életről.¹⁸

A látszólag jelentéktelen jelenetsor tematizálta mindennapos problémakör egyben a regényen végighúzó és arra reflektáló jelenségként értelmezhető. Egy alapvetően semmisnek, sőt, akár természetinek vélt (és ilyenformán nem befolyásolható) tényező, a környezet megfelelő hőmérséklete, azáltal, hogy problematizálódik (lehűl), felfedi önnön technikai meghatározottságát (elromlott fűtésrendszer), melyhez azonban Jednek nincs hozzáférése, hiszen nem ért a megszereléséhez. Különböző, erre szakosodott cégekhez kell fordulnia (intézmények), melyekhez a kapcsolata korántsem közvetlen: az interneten, saját honlapjukon keresztül tájékozódhat szolgáltatásairól, majd különböző telefonhívásokon keresztül léphet kapcsolatba velük (közvetítés), ez azonban, láttuk, nem problémamentes. Mikor Jed a szállodába tart, mivel a lehűlt lakásában nem maradhat éjszakára, a narráció az Auguste-Blanqui körút szervizútján épp tüzet rakó hajléktalanokra terelődik. Jed is hajléktalanná vált [sans domicile fixe] abban az értelemben, hogy saját civilizatorikus közegét technikai tudás hiányában képtelen volt lakhatóan fenntartani, a különböző közvetítőrendszereken keresztül elérhető intézményes apparátus pedig cserbenhagyta. Az intézményrendszerek és kulturális gyakorlatok egységén értett kultúrán kívül rekedt hajléktalanok a környezet lehűlésével járó egzisztenciális fenyegetettségre az ember legprimitívebb, de egyben a legközvetlenebb módszerével válaszolnak: tüzet gyújtanak, abból, amit odakint találtak. Ennyiben önállóbbak, mint a helyzetét csak feszült tétlenséggel, majd kényszerű továbbállással fogadó művész. Jed Martin a kultúrával járó intézményes közvetítés fogja: a technikai apparátus meghibásodása egyszerre arra a kiszolgáltatottságra ébreszti, amelytől nem szabadulhat. Ez lesz az oka, amiért a szerelőt Jed magasztalja, aki „amint belépett a lakásba, azonnal a cirkóhoz ment, kinyitotta a vezérlőpanelt, és finom ujjaival végigkövette csövek hálózati térképét.” A szerelő, aki közvetlenül, a saját *kezével* képes hozzáférni ehhez a rendszerhez, ennyiben felette áll a természeti állapotban vergődő hajléktalanoknak, és Jednek is, aki a művész klasszikus alakjaként elveszve próbál boldogulni a különböző gyakorlatok sűrűjében. A vízvezeték-szerelő cég hirdetése, melyben a szakma kézműves hagyományait magasztalják, ezért lesz mindig is illúzió, hiszen a közvetlenség látszatát keltve kívánják elleplezni azt az intézményes szabály- és közvetítőrendszert, amelyet ügyfeleikre kényszerítenek. A felvetett problematikus szempontok fényében is különleges szerep jut a művész lakásának: az intézményes és technikai kiszolgáltatottság nem csak az egyén önértelmezésének szempontjából döntő kérdés (tartható-e a kulturált ember technikai függőségen kívüli pozíciója), hanem azért is, mert végső soron a lakás lehűlése a száradó festmény elkészültét gátolja meg. Az ily módon materiálisan értett műalkotás részévé válik annak a szisztémának, amely átjárja és kondicionálja: materiális, tárgyi definiálása magában hordja a környező intézményrendszereknek való kiszolgáltatottságot is. A lakás, benne a szimbolikusan megjelenített művészettel, egy köztes helyen áll, áthatva a technikai apparátus által reprezentált kultúrával (megszerelt kazán okozta fojtogató hőség miatt Jednek éjszaka ablakot kell nyitnia), és az utcákon hordákba verődött hajléktalanok reprezentálta természettel (mikor karácsonykor a hajléktalanok behatoltak a belső udvarba, „disznórőfögésük” és „ürülékük szaga” miatt Jednek azonnal be kell csuknia az ablakot). Mielőtt azonban a művészet státusát járnánk körül, időzzünk el az intézményes közvetítés kultúra és természet határait lebontó erőinél.

Jed számtalanszor döbben rá intézményes kiszolgáltatottságára. Az alapvetően természeti szükségletek, a táplálékbeszerzés, a közlekedés, a szexuális élet, az anyagcsere, a születés-halálozás mind kulturálisan kódolt, intézményesített gyakorlatokként jelennek meg a regény lapjain. A helyi szupermarketekben töltött óráit Jed a boldogság pillanatainak, a helyszínt pedig mint a körzet energia- és boldogságforrását nevezi meg; Jed apja az orvosi technika vívmányainak

¹⁸ HOULLEBECQ 2010b, 13.

köszönheti, hogy művégbelével az alapvető emberi szükségleteit el tudja végezni; a szexualitás institucionalizálása pedig, bár esik róla a regény harmadik részében a nyomozó és családja bemutatásakor, elsősorban Houellebecq korábbi regényeiben vált központi problémává.¹⁹

Az intézményesség dehumanizáló ereje és a természeti egység vélt idillje közötti feszültség a regény egyik alapvető tematikus mozzanatában, a halál és a halottakhoz való viszonyulás toposzában is megnyilvánul. A regény egyes pontjain a szereplők különböző formájában találkoznak az emberi elmúlással, melyre vonatkozó reflexióik is változóak. Mikor Jed és apja a nagymama temetésén vesznek részt, a falusi környezetben lezajló temetés elsődleges benyomása a következő lesz: Jed ráébredt, hogy életében először lát komoly, régimódi temetést, olyan temetést, ahol nem akarják mindenáron elleplezni a halál tényét.²⁰ A részlet alapvetően a téma kapcsán beindított visszaemlékezés tükrében kap külön jelentőséget. Jed korábbi, egy Geneviève nevű, madagaszkári lányhoz fűződő kapcsolata szintén a temetkezés és halál egy sajátos szemléletére is például szolgál. Geneviève madagaszkári hazájában dívó különös exhumálási szokásokról mesél Jed-nek. A holttest meghatározott időközönkénti kihantolása és a családi asztalhoz ültetése annak fizikai jelenlétén keresztül a halál elfogadásának meneteként értelmeződik.²¹ A nagymama falusi tradíciója és a madagaszkári lány szokásai úgy tűnnek fel, mint a romlatlan természeti állapot reprezentánsai, melyek pozitív értéktöltete a fizikai jelenlétén, a testi valóság leplezetlenségén alapszik. Mindez pontosan ellentéte annak, amit a modern nyugati érzékenység elfogad.²² Szembeállítható mindez azzal, és így a modern civilizáció oldaláról való közelítésként szolgálhat, ahogy Jed apja, Jean-Pierre Martin a regény végén önként veszi igénybe egy svájci eutanázia-intézet szolgáltatásait. Itt a fő értékítéleti mozzanat nem az eutanáziához mint intézményhez kötődik. Ezek ellen Jed is csak néhány általános érvényű érvet tudott felsorolni, mikor apját próbálta lebeszélni: az eutanázia divatba jövele hozzájárul a civilizáció hanyatlásához, hogy milyen képmutató, és alapvetően rosszindulatú emberek az eutanázia illusztris harcosai, hogy a hospice mennyivel magasabb erkölcsi szintet képvisel, stb.²³ Az érezhetően közhelyes indokok nem csak az olvasót, de a beszélgetés egyik tagját sem győzik meg. Ha a halottakhoz fűződő viszony pozitív viszonyulásai (falusi temetés, madagaszkári exhumálás) elsősorban a természetközelségen, a testi jelenlét leplezettségén alapszanak, akkor Jed apjának esete elsősorban e tényezők ellenhatásaiban, és nem az eutanáziában mint olyanban keresendő. Mikor Jed Svájcba utazik, hogy megismerje apja sorsát, a *Dignitas* nevű eutanázia-szervezet különböző adminisztratív és bürokratikus kötelezettségének kell alávetnie magát. Nem csak az emeli ki a halál intézményesítésének, gyárszerűsítésének mozzanatát, hogy a különböző jogszabályok miatt Jed nem tud meg azon túl semmit, hogy *a művelet lezajlott, és minden tökéletesen rendben ment*²⁴ [l'opération s'était déroulée « tout a fait normalement »], hanem az is, hogy a *Dignitas* intézete egy bordélyház mellett áll, és a narrátor rendre egymáshoz hasonlítja a két intézmény működését. A *Dignitast* úgy tervezték, hogy csúcsidőszakban száz vendég igényeit tudja kielégíteni. Egyáltalán nem biztos, hogy a *Babylon FKK Relax-Oase* képes lenne kielégíteni egy hasonló létszámú vendégkör igényeit, pedig sokkal hosszabb a nyitvatartási ideje.²⁵ Mikor pedig Jed tanúja lesz, hogy az előbbi épületéből munkaruhás férfiak sorozatban kezdenek koporsókat pakolni egy furgonba (a munka mechanikus volta

¹⁹ Vö. HOULLEBECQ 1998, illetve HOULLEBECQ 2001.

²⁰ HOULLEBECQ 2010b, 44.

²¹ HOULLEBECQ 2010b, 44-45.

²² HOULLEBECQ, 2010b, 44-45.

²³ HOULLEBECQ, 2010b, 287.

²⁴ HOULLEBECQ, 2010b, 311.

²⁵ HOULLEBECQ, 2010b, 308.

külön hangsúlyossá válik a koporsók olcsó, könnyű pozdorjalemez anyagának kiemelésével, valamint azzal a látszólag jelentéktelen félmondattal, hogy [...] munkájukat megkönnyítendő [pour se faciliter le travail] előtte rögzítették a csomagtartó ajtaját), az alábbi belátásra jut. Íme, fekete-fehéren bebizonyosodott: A *Babylon FKK Relax-Oase* távolról sem bonyolítja le a *Dignitas*éhoz mérhető forgalmat. A szenvedés és halál piaci értéke mára jóval fölülmúlta az élvezetek és a szex piaci értékét, [...] Igaz, hogy ő elrontotta a festményt, amely bemutathatta volna ezt a jelenséget, [...] Ám úgy érezte, nincs olyan festmény, amely kifejezhetné a két intézmény gazdasági dinamizmusa közötti különbséget, pedig itt állnak egymástól ötven méterre Zürich közönséges, szomorú utcájában, amely a vasúti sínekkel párhuzamos.²⁶ A szexualitás és halál, mint eredendően természeti jelenségek dehumanizálása egy ökonómiai diskurzussal való összekapcsolásból ered. E procedúrán kívül hasonlóan jelentős mozzanat a test jelenlétének teljes elvesztése. Megtudjuk (az internetről, természetesen), hogy a helyi környezetvédő szervezet panaszt nyújtott be a *Dignitas* ellen, de nem a tevékenységük ellen tiltakozandó (sőt, *feltétlenül szolidárisak a harcukkal*) hanem amiatt, hogy az intézet nagy mennyiségben szórja a helyi tó vizébe az emberi csontok elhamvasztásával keletkezett port, és ezzel a brazil ponty elszaporodását segíti elő, a vitéz szemling, és úgy nagy általánosságban a helyi halfajták kárára.²⁷ Az ironikus passzus elsősorban azért válik problémássá, mert az alapvető emberi maradványokat, melyekhez a hagyományos emlékezés kapcsolódhat, gyárszerűen és embertelen módon semmisítették meg, groteszk fényt vetve ezzel a szervezet nevére. Mikor Jed azt állítja, biztos volt abban, hogy apja *rendezte a számlát* [réglé sa note en partant], amikor távozott, hogy *semmit sem hagyott hátra maga után* [il n'avait rien laissé derrière lui],²⁸ egyben az ember maradéktalan megsemmisítésével néz szembe, melyet a hivataloskodó, szalonképes nyelv csomagolásában találunk fel számára. Az egyetlen emlék, amely tanúságtételként maradt apja után, egy aktának nevezett, mindkét oldalán teleírt lap volt, mely közönséges orvosi vizsgálatok jegyzékét és egy kifordított motivációs beszélgetés anyagát tartalmazta. A *Qu'est-ce que le corps est devenu?* kérdésre Jed a következő leplező választ kapja: a tó vizébe szórtuk hamvait [sic! – nous avons dispersé ses cendres dans la nature]. Apjának teste nem a természetbe került vissza, hanem tápanyaggá [nourriture] válik, mely egy természeti mutáció folytán elszaporodott élőlényt táplál. Ezt hallva karakterétől szokatlan dühkitörésbe kezd: megveri a céget képviselő nőt.

Hiba volna elhinnünk, amit a szövegrészek az első olvasatra sugallni látszanak: hogy a madagaszkári és falusi alternatívák a természetit, egyfajta egységet képviselnének a legutóbbi példával szemben. Nyilvánvaló, hogy a temetkezés aktusa eredendően kulturális gyakorlatként értelmezendő, így az intézményesség kérdésköre már a kezdetleges megnyilvánulásaiban jelen van. Az is árnyalja az elsőre egyértelműnek tűnő képet, hogy már a temetés is egy intézményesen terhelte procedúraként jelenik meg: a nagymama temetését követő héten, mikor Jedért apja leutazik vidékre, már minden el volt intézve, az ügyek rendszerezve, megoldva, az apróságok, amelyeket Jed nagymamája hagyott végrendeletében a szomszédokra, kiosztva. Mind a ketten úgy érezték, hogy az édesanya és nagymama most már *békében nyugodhat*, ahogy mondani szokás.²⁹ A halottak békében nyugvását elsősorban a hagyaték elosztása és az azzal járó papírmunka teszi lehetővé, ha tetszik, az ügy azáltal oldódott meg, hogy *lepapírozták*. Ezt figyelembe véve problémás különbséget tenni a különféle válfajok között, és a narrátor árulkodó módon semmilyen értékskálán nem is reflektál minderre. Mindössze Jed, a főszereplő reakcióból következtethetünk mégis arra, hogy ha a korábbi állapotoktól minőségileg nem is különböztethető meg problémamentesen a moder-

²⁶ HOULLEBECQ, 2010b, 309.

²⁷ HOULLEBECQ, 2010b, 306-307.

²⁸ HOULLEBECQ, 2010b, 311.

²⁹ HOULLEBECQ, 2010b, 49.

ennek nevezett állapot, az intézményi terheltség és közvetítettség-érzés mennyiségi ugrása, mely voltaképp a testtől és a világtól való távolságot jelenti, elviselhetetlenné vált.

A kultúra – természet diskurzusában már régről találhatunk tanúsítványokat arról, hogy a tisztán természeti nem megragadható, csak a kultúra horizontjából képződik meg idilli állapotként.³⁰ Houellebecq-nél azonban már az az alapvető tétel, hogy az ember már nem csak a természettel, hanem önmagával sem találkozik, alaptapasztalatként, egy totális közvetítettség-érzés eredményeként van jelen. Houellebecq szereplőinek a testükkel való viszonyuk sem nevezhető természetesnek: a különböző protézissel élő alakokról már szóltunk: közülük a legjellegzetesebb Jean-Pierre Martin, akinek művégbelével járó megalázó és fájdalmas kínlódásai közvetve az eutanázia melletti döntéséhez vezetnek. A művégbelét közel sem az emberi test kiterjesztésének mcluhani értelmében, sokkal inkább egy alapvető szükséglet elvégzésének biztosítékaként értjük. Ez alatt az értendő, hogy a mesterséges szerv nem valami többletként járul az emberhez, hanem egyáltalán lehetővé teszi, hogy ember maradjon; a hierarchikus viszony így megfordulni látszik ember és médium között. A regény lapjain azonban nem minden protézis jelenik meg negatív festésben: Hélène, Jasselin felügyelő felesége például hangsúlyozottan szilikonmell-pártiként jelenik meg, szerinte a szilikonmell a nő erotikus igyekezetének a jele (márpedig az erotikában ez a világon a legfontosabb), és gyakran tíz, vagy akár több évvel is meghosszabbítja egy házaspár szexuális életét.³¹ A narrátor ismét kitér az elől, hogy segítségünkre legyen az esetleges értékítéletben: elfogadottnak és hétköznapiak tűnik az emberi test ilyenén kiterjesztése, manipulációja. Ez azonban nem újdonság. A regény más passzusaiban hangsúlyosabban megjelenik nem csak a test mesterséges előállíthatósága, hanem az a jelenség is, hogy a nem-manipulált test is csak különböző kulturálisan kódolt sémák szerint elgondolható és alakítható. A Párizs öt legszebb nőjének egyikeként aposztrofált Olga, Jed második nagy szerelme a nyers, tiszta és természeti állapotot reprezentáló Geneviève ellenpárja: az orosz nő mint a sajtó- és a médiabeli manipuláció mestere jelenik meg, aki nem a testével (mint a prostituáltként érvényesülni kényszerülő Geneviève), hanem az eszével vívja ki elismertségét a saját területén. Jed, az alacsony, törekeny művészalkat csodálkozva állapítja meg, hogy kettőjük közötti különbség ellenére létrejehettek kapcsolatuk, hiszen a nők általában nem ezt a *fajtat* szeretik. Néhány éve újra felerősödött a férfias vadállat képe, aki *király az ágyban*, és ez jóval többnek bizonyult közönséges divatirányzatnál, ez azt jelentette, hogy a világ visszatérőben van a természet alapértékeihez, [...] a harmadik évezred kezdetén az emberek néhány nem túl nagy amplitúdójú kilengés után minden területen visszatértek az egyszerű, kipróbált típus imádatához: a teltség jól bevált szépségéhez a nőknél, a férfiaknál a testi erőhöz.³² Az idézett részlet elsősorban a test természeti egységének leszámolásáról, eredendően kulturális kondicionáltság alaptapasztalatáról számol be. Ez a nem kifejezetten új belátás azon a ponton válik érdekessé, ahol Jed Olga öntudatosságáról számol be, amikor a testi megjelenésre kerül sor. Olga (bár nagyon is tudatában volt a szépségének, és hűvös fejjel meg tudta állapítani, hogy nincs, aki versenyre kelhetne vele) olykor futólag megirigyelte Kate Moss pofacsontját vagy Naomi Campbell seggét, amikor az M6-on divatbemutatót közvetítettek.³³ A test nem csak mesterségesen előállítható lesz, nem csak kulturális kódokon keresztül válik értelmezhetővé (és ezáltal elvezíthetővé): a kettő szorosán összekapcsolódik. A televízió (és a hírességek világát közvetítő más médiumok) olyan példákat kínálnak fel, melyek alkatrész-jellege (*a pofacsont – les pom-*

³⁰ Vö. KANT 1993, 94-95.; HEGEL 1979, 74-75.

³¹ HOULLEBECQ, 2010b, 274.

³² HOULLEBECQ, 2010b, 59.

³³ HOULLEBECQ, 2010b, 65.

mettes szó állatias jellege önmagában is dehumanizálóan hathat) válaszható sémákként tűnik fel. A test így nem csak nem ragadható meg természeti mivoltában, de alapvetően mediális konstruáltsága is kidomborodik.

A természet és kultúra viszonyrendszerének legjellegzetesebb pontja a térkép és táj címben is szerepeltetett kapcsolatában tetőzik. A fogalom pár egy olyan feszültségteli viszonyt tematizál, amelyet nehezen lehet a jelölő-jelölt abszencián alapuló viszonyával megragadni. Baudrillard híres tanulmánya³⁴ árnyalta ugyan a térkép és táj jeleméleti kapcsolatát, a szimulákrum elsőbbsége, a mögé értett „valós” elvesztése (és ilyen értelemben a térkép egyeduralma), egy olyan jelentős szétválasztást követel meg a kettő között, amely a regényben, ha nem is eltűnni, de elmosódni látszik. A térkép és táj jeleméleti megközelítése mellett a térképhasználat és -készítés gyakorlata felőli közelítés látszik termékenynek a regény olvasatának tükrében. A két fogalom mögötti látens konfliktus (kultúra és természet oppozíciója) a regény bizonyos szöveghelyeivel szemléletesen árnyalható.

Mielőtt arra térnénk, hogy mi vezethette Jed Martint, amikor Michelin-térképek szkennelésére adta a fejét, érdemes a mű bizonyos tematikus passzusai mögött felfedni a relevanciát. Marylin, Jed sajtója egy helyütt azt mondja, hogy ő eredetileg földrajzi tanulmányokat végzett, majd csak azután tért át emberföldrajzra [la géographie humaine]. A regény térfelfogásának metaforája lehetne a kifejezés, minthogy a regény világának terei mindig az ember alkotta, és az embert alakító tényezőként vannak jelen. Egyik példa erre Jed apjának a hatalmas parkkal körülvett nagypolgári villája, amelyet annak idején Párizs egy előkelő negyedének számító Cité de Cigales-ban vásárolt, majd idővel a lakosság kicserélődése következtében egy megváltozott társadalmi térben találta magát: igazság szerint a gengszterbandák már teljesen átvették az uralmat a környék felett.³⁵ Az elektromos drótháló és a videokamerás őrzőrendszer kiépítésének szükségessége olyan körülményekre utal, amelyeket joggal nevezhetünk természetinek: a külső, elvadult világtól Jean-Pierre Martin teljesen elválasztottan, kényszerű elszigeteltségben él. A környék közvetlen megtapasztalhatósága elveszett: a környékbeli kiskereskedések már jó ideje eltűntek, lehetetlen volt gyalogosan közlekedni a szomszédos utcákban – a piros lámpáknál gyakran megtámadták az autókat is.³⁶ A helyi lakók már csak különböző rendszereken keresztül férnek hozzá a saját lakóövezetükhöz: csak járművekkel, lassítás nélkül, a kijelölt utakon haladhatnak – a város klasszikus megtapasztalási formája, a kószálás, a szemlélés itt többé már nem érvényesíthető. Az ételeiket rendelniük kell, és a városrész külső megközelítése sem problémamentes. Nem véletlenül kezdődik a fűtésrendszer-mizériát követő bekezdés az alábbi mondattal: *C'est alors qu'il prit conscience du probleme du taxi*. Jed karácsonyi látogatása újfent különböző szolgáltató szervezetektől függ: a taxitársaságok nem vállalják, hogy utasukat a veszélyes városrészbe szállítsák. Így a földrajzi (természeti) távolságok teljes mértékben a társadalmi rétegek csoportosulásától és az ehhez kapcsolódó, a város szerkezetét formáló intézményektől függenek.

A másik példa a repüléssel kapcsolatos. Jed a regény során többször is repülőre száll, legtöbbször épp az írországi Shannonban lakó Houellebecq-et látogatva. A Roissy 2E-n várakozva Jed hosszú eszmefuttatását olvashatjuk a repülés klasszikus korszakát idéző repülőtér, és a *low cost* társaságok kortárs burjánzása, a repülés liberalizálódása közötti feszültségről. Az acél tartógerendákból és padlószőnyegekből kiindulva valószínűleg a hatvanas évek elején, legkorábban az ötvenes évek végén épülhetett. Még az Orlynál is erősebben felidézte az emberben a technológiai lelkesedésnek azt az időszakát, amelynek a légi közlekedés volt az egyik leginnovatívabb

³⁴ BAUDRILLARD 1994, 1-42.

³⁵ HOULLEBECQ, 2010b, 15.

³⁶ HOULLEBECQ, 2010b, 15.

és legdicsőségesebb megvalósulása.³⁷ A repülés, mint a technológiai fellendülés szimbóluma azért is jelentős, mert egyből játékba hozza a technológiai fejlődés egy korábbi periódusának szimbólumát, amely szintén az utazás egy formája volt: a vasutat. A közlekedési eszközök közötti alapvető sajátosság, hogy mindkét esetben a természeti táj kulturális, civilizatorikus és intézményes kisajátítása történik. A természet, a föld egyben mint a vasúti sínek szubsztrátuma jelenik meg, alapként, amely nem nélkülözhető, de nem is értelmezhető leválasztva a rátelepült kulturális apparátusról. A repülés kulturális gyakorlata azonban mindezt úgy viszi véghez, hogy közben kevésbé kell tekintettel lennie az átszelt távolság materiális alapjára. A vasúti sínekkel ellentétben a légi útvonalak nem létező, nem észlelhető vagy megragadható vonalak, hasonlóan a térképen található kulturálisan megalkotott társadalmi területek határvonalaihoz. Ez az alap nélküliség az utazás egy újfajta tapasztalatát eredményezi, mely szorosán kötődik a térfelfogás megújulásához. Noha a társadalomtörténetből ismertek a vasút mint diszpozitívum kiépítésének kulturális következményei, a földrajzi távolságokat mégsem tudta olyan értelemben önkényesen felülírni, hogy semmissé váljon a természeti alap. A repülés intézménye ezzel szemben képes felülírni a földrajz alapvető, távolsággal kapcsolatos tételeit. Mikor Jed a shannoni repülőtérről hazafelé tart, csodálkozva veszi észre, hogy Párizst és Londont leszámítva Nyugat-Európa egyetlen fővárosába sem indultak gépek. Ezzel szemben legalább hat járat indult spanyolországi vagy kanári-szigeteki célállomásokra: Alicante, Gerona, Fuerteventura, Malaga, Reus és Tenerife felé. Mindegyik járatot a Ryanair működtette. [...] Így rajzolta át a liberalizmus a világ térképét a vendégkör elvárásainak függvényében, akár a kalandvág, akár a megélhetés kényszere vitte rá őket az utazásra. A világ térképének lapos, izometrikus felszínén szabálytalan tereprajz alakult ki [isométrique de la carte du monde se substituait une topographie anormale], amelynek alapján Shannon közelebb van Katowicéhez, mint Brüsszelhez, Fuerteventurához, mint Madridhoz. Franciaországban két repülőtéren szálltak le a Ryanair járatai: Beauvais-ban és Carcassonne-ban. Vajon turisztikai szempontból izgalmas ez a két célpont? Vagy az a puszta tény tette őket turisztikai célponttá, hogy a Ryanair őket választotta? Jed elmerengett a világ tereprajzának hatalmáról [sic! – Méditant sur le pouvoir *et* la topologie du monde].³⁸ A természeti táj háttérbe szorulása, a földrajzi távolságok szabad variálása mind a Baudrillard szerinti szimulákrum elsőbbségét sugallja. Azonban a tiszta természeti illúziójával leszámolva nem mondhatjuk, hogy a közismert Borges-novella kifordításához hasonlóan a táj feloldódását tapasztaljuk a térkép mögött. Sokkal inkább a táj térkép nélküli értelmezhetetlenségének leszünk tanúi. A légi útvonalak térképét szemlélve nem a valós táj elvesztéséről beszélünk, hiszen a valós mindig a légi térkép alapján képződik meg a repülés esetén. Hogy egyes úti célok közelebb kerültek, ez tapasztalható, valós módosulásként értelmezhető, hiszen a repülés intézményére szorulva az utazó ki van szolgáltatva szabályaiknak. Hasonló tapasztalat ez mindazon intézményes jelenséghez, amely a tér, a test, a természet és az ember (vagy az ember és önmaga) közötti távolságot növeli, és a közvetítést problematizálja. Ezért látszik szerencsétlenül elhibázottnak az a gesztus, ahogy az egyes repülőtérről rendelkező települések mint turisztikai célpontok kívánnak érvényesülni: mikor Jed a pályaudvar helyett a városközpontba viteti magát a reptéri busszal, a sofőr megdöbben reakcióján. Megtudjuk, a város turizmusa nem lendült fel a repülőtérről: a város, dacára a sétálóutcáknak és a helytörténeti tábláknak, üres hoteljaival egy szellemvárosra emlékeztet, mely igazolja csupán átutazó-pont státusát.

Houellebecq számára a térkép nem mint a természeti tájat jelölő (és így attól elválasztott) jelforma jelenik meg, hanem mint az alapvetően illuzórikus természetit kulturálisan hozzáférhetővé tevő struktúra. Houellebecq tájai mindig az őket kondicionáló társadalmi és kulturális

³⁷ HOULLEBECQ, 2010b, 109.

³⁸ HOULLEBECQ, 2010c, 125.

struktúrák tükrében ábrázoltatnak: a francia vidék, mely fontos szerepet játszik a regényben, elsősorban mint a külföldi tőke mozgatta üzleti érdekelttség árul fel: ha a londoni tőzsdén esnek az árfolyamok, a vidék népessége az orosz – kínai lakosság javára dől.

Művészet az intézményesség hálójában

- Nem untatom? – hallgatott el Olga hirtelen. – Nagyon sajnálom, csak üzletről beszélek itt, pedig maga művész...³⁹

Az a közismert realista szemlélet, amely az egyén ábrázolását az azt formáló társadalmi, kulturális és ökonomikus környezet feltárásához köti, mint láttuk, nem idegen Houellebecq prózájától. Azt viszont hozzátehetnénk, a kiemelt példákhoz hasonlókat hozhattunk volna a szerző korábbi regényeiből is. Ami a talán kissé hosszadalmas tematikus példagyűjtést érdekessé teheti, hogy a *La carte et le territoire* az első műve, mely egy művész életműve fejlődésének fényében épít fel egy realista elbeszélést. Azzal a hipotézissel kezelhetjük tehát a regényt, hogy egy alternatív választ kaphatunk a művészet szerepére vonatkozóan az ábrázolt intézményes és kulturálisan közvetített világban, mely válasz egyben a regény önnön poétikai szerepére vonatkoztatva egy új kérdéssé is alakítható.

A képszerű, a képi látvány mindig is a realista ábrázolásmód alapvető jellemzője volt,⁴⁰ így stílszerűnek mondható, hogy a regény főhőse egy fényképész – festő. Jed Martin különböző, jól elválasztható alkotói korszakai a regény cselekményének gerincét adják: a *La carte et le territoire* így egy művész karrierregényeként is olvasható. Ezt a szintén csak Balzac-hoz is köthető hagyományt a mű közvetlenül is megidézi, mikor első sikeres kiállítását követően Jed felidézi, hogy: kamaszkorában a jezsuita kollégiumban olvasta a tizenkilencedik századi realista regényeket, amelyek törtető ifjú hősei *a nőknek köszönhetik a boldogulásukat*, most mégis furcsa volt, hogy ő is ilyen helyzetbe került [...].⁴¹ Most mégsem a karrier- vagy fejlődésregény szempontját kívánjuk érvényesíteni (már csak azért sem, mert ezt az aspektust a mű viszonylag szegényes eszköztárral kifordítja, és ezzel ki is meríti), sokkal inkább az ábrázolás módozataihoz kapcsolható pontokat, valamint a művészet viszonyát a kívülről befolyásoló intézményekkel.

Jed Martint egyértelműen nevezhetjük egy archiváló alkatnak. Első jelentősebb műve, a *Háromszáz tárgy a vaskereskedésből* sorozat [Trois cents photos de quincaillerie], különböző, tematikusan lazán kapcsolódó tárgyak fotóiból áll. Vállalkozása során, melyet a világ kézműves termékeinek szisztematikus számbavételeként aposztrofált [la photographie systématique des objets manufacturés du monde], egy, az emberi kéz alkotta tárgyakat felölelő katalógus elkészítésének enciklopédikus vágya hajtotta [son ambition encyclopédique, qui était de constituer un catalogue exhaustif des objets de fabrication humaine a l'âge industriel].⁴² A tárgyak ábrázolása központi szerepet kap az emberi megragadhatóságának keresésében. A fűtőtest, melyről már korábban esett szó, egy későbbi, Houellebecq-kel folytatott párbeszéd során újra előkerül. A két művész arról folytat eszmecserét, hogy mi a legmegfelelőbb módja egy olyan egyszerű tárgy, mint a fűtőtest művészi tárggyá [ez esetben: *sujet*] avatásának. Jellemző, hogy mindketten narratívákban gondolkodnak: a Robbe-Grillet képviselte formalista szemléletet elutasítva Houellebecq ironikusan a ponyvaregény műfaját ajánlja [a magyarban *krimi*, az eredetiben

³⁹ HOULLEBECQ, 2010b, 56.

⁴⁰ BROOKS 2005, 16.

⁴¹ HOULLEBECQ, 2010b, 63.

⁴² HOULLEBECQ, 2010c, 31-32.

thriller szerepel, de a szerző által felvázolt sémát talán ez a műfaji megnevezés fejezi ki a legjobban], melyben egy komoly üzletről lenne szó, ahol több ezer fűtőtest a tét, mindez egy állami szintű konspiráció keretei között. Egy ilyen regényben muszáj lenne több oldalon át, hosszan leírni a különféle fűtőtest-fajtákat.[...] Egy modern regényben a legteljesebb nyugalommal fel lehetne vázolni a vasércfeldolgozás fejlődését, a vas és a kohókokszt redukációs összeolvadását, az anyag megmunkálását, végül áruba bocsátását – ez lehetne akár a regény epilógusa is, mint a fűtőtest genealógiája.⁴³

Mikor azonban Jed felteszi a kérdést, hogy ehhez emberi alakokat is szerepeltetnie kellene, Houellebecq az alábbi választ adja: még akkor is, ha az eredeti témám az ipari folyamat, emberi szereplők nélkül nem mennék semmire. Ez annyiban rokon a Jed képviselte állásponttal, hogy Jed, fotósorozata alkotásakor törekvését úgy foglalta össze, hogy az emberiség történetét akár a fémek megmunkálásának történetével is el lehetne mesélni – a polimerek és a műanyagok nemrégiben beköszöntött idejéből még nem telt el annyi, hogy valódi *lelki átalakulást* [transformation mentale] eredményezzen.⁴⁴ Az ipari tárgyak ezek alapján csakis egy kultúrán belül válnak értelmezhetővé, melyben mellérendelt viszonyban állnak az emberrel: a fémek megmunkálásának története [l’histoire de la maîtrise des métaux] ugyan nem mesélhető el az ember nélkül (mint egy kalandos ponyvaregény se), de még így is a fémek a főszereplők. A tárgyak ábrázolása, archiválása mögül két művészeti indíték sejlik fel: egyrészt, a fűtőtest megszerelésének példájára utalva, a tárgyak olyan technikai képződményként tűnnek fel, melyeknek titkához egyrészt nincs hozzáférésünk, másrészt az alapvető kapcsolatot jelentik a kulturális világgal. A tárgyak a nehezen átlátható civilizatorikus struktúrák egyetlen megragadható, logoi nyomai, melyekhez az ember hozzáférhet. A másik olvasat, mellyel a regény művészenek tárgyak felé fordulása magyarázható, abból a belátásból következik, hogy a tárgyak embernek való mellérendelésével az emberi csakis az őt körülvevő tárgyakon keresztül definiálható. Az ember *lelki átalakulása* a különböző fémek fejlődéséből, a belőlük készített újabb és újabb tárgyak formálásából ered; azt is mondatnánk, a fémek története az ember megmunkálásának a története is egyben.

Ezzel bizonyos szempontból ellentétes Jed azon törekvése, hogy a Michelin cég turisztikai és helyismereti autóstérképeit kezdi szkennelni, majd a kinagyított, kinyomtatott képeket kiállítani. A térképek ábrázolta felvételek nem a világhoz közelítés érzetét, hanem épp ellenkezőleg, a közvetlen megtapasztalhatóságtól való távolodást, a szimulákrum előtérbe helyeződését sugallják. Ezt az alapvetően leegyszerűsítő megközelítést azonban árnyalja Jed kiállítása, ahol a bejáratban felfüggesztett két képet érdemes megvizsgálnunk. Jed egymás mellé felerősített egy műholdas felvételt, amely a Guebwilleri Labda környékét ábrázolta, valamint a „Michelin Megyék”-sorozat egyik darabjának nagyítását, amely ugyanazt a vidéket ábrázolta. Kiáltó volt az ellentét: míg a műholdas felvételen csak egy meglehetősen egységes paca látszott, elmosódó kék foltokkal, a térképen megyei jogú utak, mezői utak, erdők, tavak és hágók elragadó hálózata rajzolódott ki.⁴⁵ A kiállítás címe így mintha alátámasztaná a szimulákrum elsőbbségét szorgalmazó érveket: A TÉRKÉP ÉRDEKESEBB, MINT A TÁJ. Azonban hiba lenne azt feltételezni, hogy a műholdfelvétel a tájat adná vissza a maga torzítatlan természetességében: a táj elmosódó műholdfelvétele ugyanúgy egy technikailag előállított, közvetített alkotás, mint az e vonásokat sokkal markánsabban magán viselő térkép. A térkép és műholdfelvétel viszonyában nem egy természeti – kulturális oppozíció tematizálódik, hiszen kulturális és technikai meghatározottsága mindkettőnek nyilvánvalóvá vált. A térkép fölénye abból adódhat, hogy nem kívánja illuzórikusan csak a természeti tájat

⁴³ HOULLEBECQ, 2010b, 116-117.

⁴⁴ HOULLEBECQ, 2010b, 40.

⁴⁵ HOULLEBECQ, 2010b., 66-67.

visszaadni, nem egy megragadhatatlan természeti egységet kíván megjeleníteni, hanem láthatóvá tesz bizonyos társadalmi, politikai, ökonomikus és ha tetszik hatalmi struktúrákat, amelyek nem választhatók le az adott területről. A műhold felvételének naivitása ott ütközik ki, hogy amit ábrázol, megfajthatatlan és értelmezhetetlen, összerosódó paca lesz csupán a nézők számára. A Michelin-térkép, az autógumi-cég által benzinkutaknál árult használati tárgy, mint a realista és objektív ábrázolásmód metaforája jelenik meg. A térkép nem csak a társadalmat befolyásoló egyik háttérstruktúra, hanem a társadalomba vetett egyes ember fölötti megkérdőjelezhetetlen erő, így a kézi térkép, mely segít boldogulni az utazónak, hasonló szerepet tölt be, mint a társadalmi struktúrákat feltáró realista regény. Jed első térkép-tapasztalatakor is erre a belátásra reflektál: A rajz összetett volt és szép, tökéletesen világos, egy szigorúan meghatározott színkód szerint épült fel. De érezni lehetett, hogy a fontosságuk alapján ábrázolt tanyákban, falvakban hogy lüktet, hogy hívogat több tucat emberi élet, több száz emberi lélek – kit kárhözatra szántak, kit örök világosságra.⁴⁶ Jed Martin, aki később úgy határozta meg önnön célkitűzését, hogy a társadalmat működtető gépezetet írja le, a térképben találhatta meg saját tevékenységének szimbólumát. Ahogy később a művészet esetén is látni fogjuk, a térképek és a hozzájuk kapcsolódó Michelin-útmutatók olyan tárgyakként jelennek meg, melyek előállítási folyamata és a közvetített tartalom sajátos feszültségben állnak. A vakációjuk előtt Olga és Jed a szintén Michelin gyártotta *French Touch* katalógust lapozgatják, melyről Jed az alábbi kijelentést teszi: A kiadvány alapján Franciaország elbűvölő országnak látszott.⁴⁷ A kiadvány mint az országról konstruált kép azért válik problémássá, mert tudjuk, Olga áll szerkesztése mögött, akiről pedig korábban ezt olvassuk: Olga azok a megindító oroszok közé tartozott, akik Franciaország közhelyes képét dédelgetve nőttek fel – gáláns férfiak, csodálatos ételek, nagy irodalom, és így tovább –, és nagyon megviselte őket, hogy a valódi ország milyen tökéletlenül igazodik elvárásaikhoz.⁴⁸ Nem új az a belátás, hogy a térképhez kapcsolt útmutató tökéletlen képet ad az adott területről – hiszen egyértelmű, hogy elsőrendű célja gazdasági érdekek kielégítése. A probléma, hogy ha Jed a Michelin-térképet és az útmutatót tette meg művészete ösztönzőjéül, nem esik-e ugyanabba a csapdába?

Az egyes emberek kifejezhetőségét Jed a munkájuk ábrázolásához köti. A térkép-korszak után Jed festeni kezd, méghozzá az alábbi két sorozat létrehozásának céljával: az *Egyszerű mesterségek sorozat* [série des métiers simples] és a *Vállalatszerkezetek sorozat* [série des compositions d'entreprise] képein a társadalom különböző alakjai mint szakmák képviselői tűnnek fel. Az ember társadalmi determináltságának egy újabb, viszonylag egyszerű példája ez, melyet a mű nem győz ismételni. A művön végigvonul az a gyakran explicitté is vált kérdés, hogy mi választja el munkát és művészetet. Elsőként arra gondolhatunk, hogy mindez annak függvénye, hogyan tud a művészet elkülönülni a társadalmat mozgó intézményes folyamatoktól. A művészet, mint olyan fikció, mely az objektív, külső megfigyelő realista ábrázolási igényével lép fel, azt az inherens előfeltevést is magában foglalja, hogy ez a fikció nincs áthatva, de még érintve sem a megfigyelt társadalmi szerkezet hatalmi- és szabályrendszerétől. Ez a biztonságos pozíció az ember és a tárgyi világ viszonyában már a regény szerint is elveszett. A művészet és az intézmények rendszere közötti határelmosódást a továbbiakban a *materialitás* és *ökonómia* és alapfogalmi segítségével vizsgáljuk.

A Jed által létrehozott művek anyagi meghatározottsága nem csak egyértelmű, de az adott szöveghelyeken már-már zavaróan nyomatékossítva kerül előtérbe. Jed első fényképezőgépének márkáját (Linhof Master Technika Classic) ugyanúgy ismerjük, mint a Western Digital márkájú 640 GB-os merevlemezén tárolt közel tizenegyezer fotójának formátumát (TIFF) és

⁴⁶ HOULLEBECQ, 2010b, 43.

⁴⁷ HOULLEBECQ, 2010b, 77.

⁴⁸ HOULLEBECQ, 2010b, 58.

tömörítési módját (JPEG) – mindez, mint megtudjuk, alig 200 grammot nyomott. Térkép-ábrázoló korszaka gyakorlatilag egy Betterlight 6000-HS adatkijelzős szkenneren alapult, amely lehetővé tette 48 bites RGB fájlok készítését 6000x8000 pixelben. Megtudjuk, hogy mindezt Hahnemühle Cancas Fine Art papírra nyomtatta, mint azt is, hogy festő korszakában képeit mind Schminke Mussini márkájú olajfestékkel festette. Művei anyagiságának és technikai feltételezettségének kiemelése nem csak azt hordja magában, hogy az egyes alkotások romlandók (megtudjuk, gyerekkori rajzai a papír és zsírkréta rossz minősége miatt nem maradtak fenn), de ez a tárgyi, materiális megragadhatóság teszi lehetővé (és egyben kárhóztatja arra) őket, hogy bekapcsolódjanak egy ökonómiai diskurzusba. Mikor a festészet reneszánszát ecseteli Houellebecq-nek, Jed a tárgyiasgot mint ökonomikus tényezőt emeli ki: visszatérés a festészethez, vagy a szobrászathoz, egyszóval: visszatérés a tárgyhoz [retour a l’objet]. De szerintem ennek főleg kereskedelmi oka van. Egy tárgyat könnyebb raktározni és eladni, mint egy installációt vagy egy performance-ot.⁴⁹ Egy efféle ökonomikus vonzáskörből Jed sem tudja távol tartani magát, hiszen karrierje is hasonlóan indult: művészi pályájának támogatását apja mint befektetést [placement] aposztrofálta. Jed abba köztes helyzetbe kerül, hogy fényképezőgépe egyszerre lesz a munkavégzési eszköze, amennyiben reklámcégeknek fotóz ételeket és árucikket, és egyszerre művészi eszköz, mellyel – ugyancsak tárgyakról – művészi célból készít képeket. Mind a tárgyak, mind az eszköz ugyanaz, ezt a regényben megidézett Beigbeder groteszk módon ki is fordítja a haditudósítók és *paparazzók* összevetésében: a szakmában általában kevésbé számított előkelőnek Pamela Anderson mellét fényképezni, mint egy libanoni öngyilkos merénylő szétszóródott testrészeit, bár a munka közben használt objektívek ugyanazok, és a technikai eszközök is majdnem hasonlóak – nagy önuralom kell, hogy a kéz ne reszkessen az exponálás pillanatában [...].⁵⁰ Hogy az alkotás mozzanatát nem tudjuk rögzíteni, jól szemlélteti, hogy a művek mindenképp egy bizonyos intézményes utómunka következtében válnak azzá, amik: a reklámcégeknek készített fotókat az ügynökség beszkenelte és kedvére módosíthatta. Jed éppen ezért megállt a *pusztá fényképezésnél* [la photographie pure]. [...] Jed jobbnak látta, ha nem vág bele a képek retusálásába, mivel az nyilván kereskedelmi és reklámkritériumoknak van alárendelve, megelégedett azzal, hogy technikailag tökéletes, de semleges negatívokat ad át az ügynökségnek.⁵¹ Az, ami végül ténylegesen reklámfotókat képez a negatívokból, ami a hirdetés és terjesztés gyakorlatába vonja a semleges képeket, a reklámügynökség intézménye. Azonban ez a procedúra nem idegen attól, ahogy a képek adott esetben nem termékeként, hanem művekként artikulálódnak. Hogy valami mű lehessen, nyilvánosságra (kiállítás) és interpretációra van szükség. Mikor Jed hosszú évek magányos munkája után, a galériása sürgetésére, a kiállítás mellett dönt, az alábbi tapasztalat ösztönzi. Lehet éveken át magányban dolgozni, sőt ami azt illeti, csak magányban lehet dolgozni, de mindig eljön a pillanat, amikor az ember szükségét érzi, hogy megmutassa művét a világnak, nem kifejezetten azért, hogy megismerje a külvilág ítéletét, hanem hogy ő maga meggyőződjék róla, hogy műve tényleg létezik, sőt hogy ő is létezik; egy társadalomban élő faj esetében az individualitás alig több mulékony fikciónál.⁵² Az ember társadalomba vetettségéről már esett szó, itt azonban a művészeti alkotások létmódját érinti a kérdés. Máshol Jed azt állítja, hogy ami azt illeti, tulajdonképpen igazi művész sem volt, még soha nem állított ki, egyetlen cikk sem szólt művészetéről, senki sem írt arról, milyen fontos szerepet játszik Jed a világban, és akkoriban körülbelül nem ismerte senki.⁵³ Művésznek

⁴⁹ HOULLEBECQ, 2010b, 123.

⁵⁰ HOULLEBECQ, 2010b, 62.

⁵¹ HOULLEBECQ, 2010b, 36-37.

⁵² HOULLEBECQ, 2010b, 103.

⁵³ HOULLEBECQ, 2010b, 59.

lenni, művészeti alkotásokat létrehozni így nem csak a társadalom számára, de önmaga számára is egy intézményes folyamat eredménye. Ezért nem nevezte Geneviève rajzait, melyeket bár értékesnek talált, művészetnek, ugyanis a lány csupán szórakozásként, időtöltésként tekintett munkáira. Jed számára Olga kapcsolatai, Franz galériája és Marylin sajtómunkája alapvető fontossággal bír munkája művészetként való definiálásában. A munkatársak mint társszerzők tűnnek fel a fotós mellett: olyan állványt biztosítanak, melyre állítva művészetként válik értelmezhetővé munkája, így azonban nem leemelhető arról. Ezért ironikus Jed kifakadása akkor, amikor a feje fölött, megkérdése nélkül Marylin és Franz azon vitatkoznak, hogy mikor tartanak a kiállítást. A *Je suis l'artiste!* mondatot azonban sokatmondóan Jed mégsem tudja teljes meggyőződéssel kimondani: elharapja a felénél. A kiállítás megtétele innentől a sajtó feladata, az értelmezéseket ők szolgáltatják: a regény során Jed műveinek számtalan fiktív olvasatát kapjuk, és ezek az értelmezések jelölik ki a saját helyét is a regény világában. Az interpretációval járó kanonizáció, melyről már esett szó, itt is érvénybe lép: a sajtóban megjelent cikkek, melyek értelmezéseket kínálnak, nem csak kijelölik Jed helyét a művészeti porondon. Az ökonómia diskurzusát is életbe léptetik, amennyiben egyben a művészeti piacon is elhelyezik Jed alkotásait. A viszony később megfordul: festményeinek kiállításakor milliárdos gyűjtők jelennek meg a galériában, Jed mégis a *Le Monde* híres kritikusát hiányolja. A sajtósa erre ezt válaszolja: Ebben a szakaszban a sajtó nyugodtan bekaphatja. Nem ott dőlnek el a dolgok.⁵⁴ Az értelmezéseket felülírja a milliárdosok jelenléte garانتálta piaci fölény. Míg az első szakaszban az interpretáció szabta meg a (piaci) kanonizációt, addig később a piaci ár kényszerítette ki a pozitív interpretációt. Még akkor is, ha mindezek időben nem szétválasztható aspektusai az értelmezésnek, hiszen akik elsőként ezeket a képeket megtekintik, a milliárdosok, egyben a piac reprezentálói. A vásárlás gyakorlata felülírja az értelmezés elméleti ítéletét, ezt belátva jelenti ki Franz, Jed galériása: ugyanis már ott tartunk, hogy a piaci értelemben vett siker lép az elméletek helyére [remplace toutes les théories], és senki sem képes messzebbre látni, abszolút senki.⁵⁵

Mit tesz mindeközben a szöveg? – metaleptikus játékok

- *Most valahogy az az érzésem, hogy éppen a saját szerepét játssza.*
- *Igen, tényleg – ismerte el Houellebecq meglepő közvetlenségével.*⁵⁶

Hosszadalmasnak és elhibázottnak tűnhet a regény tematikus mozzanatainak efféle részletes ismertetése a szöveg hatásmechanizmusainak érzékeltetése nélkül. Hiszen mindaz, amit a művészetről „kiolvastunk” a regényből, csupán a jelentésre és nem a jelentés előállítására szorítkozik. Azonban ahhoz, hogy teljes képet kapjunk a műről, a látszólag evidens realista célkitűzését aláaknázó metaleptikus szerkesztésmódot is figyelembe kell vennünk. Hiszen mindaz, amit a művészetről mint a társadalmi diskurzuson kívül eső, védett és elválasztott pozíciójú fikcióról cáfol, csupán a diegézis szintjén teszi. Felmerül a kérdés, hogy mennyiben vonatkoztathatók azok a vonások, amelyeket Jed művészetével kapcsolatban olvastat a *La carte et le territoire*, magára a regényre.

Míg a művészet hangsúlyosan technikailag, materiálisan, gazdaságilag is determinált, így a kívülálló, realista és objektív szerep tarthatatlanná válik, a mű narrációja mintha nem tanúsítaná

⁵⁴ HOULLEBECQ, 2010b, 168.

⁵⁵ HOULLEBECQ, 2010b, 173.

⁵⁶ HOULLEBECQ, 2010b, 119.

konstatív állításának önreflexív tudatosítását. A regény látszólag továbbra is egy külső, realista szemléletmód mellett látszik elkötelezve. Hogy eme összeférhetetlenséggel kezdhessünk valamit, érdemes a regény azon egyszerű fogását problematizálni, hogy a regény egyik főszereplője a magát Michel Houellebecq-nek nevező karakter. Noha a szerzővel amúgy sem kesztyűs kézzel bánó francia kritika több helyen ezt végtelen exhibicionizmusának tudta be, mi ezzel a felületes és önkényes állítással nem azonosulhatunk, hiszen önkényességéből fakadóan nem is visz előbbre minket. Nem csak azért, mert ilyen alapon olyan alkotásokat kellene (esztétikailag? ideológiailag?) megkérdőjeleznünk, mint a *Sinistra körzet*, a *City of Glass* vagy az *Édes Anna* befejezése, hanem azért is, mert elsősorban a gesztus mögött álló narratológiai fogásra, a metalepszis játékára irányított figyelem az, ami produktivitással kecsegtethet. Michel Houellebecq, író a regény szereplőjeként alárendelődik annak a szabályrendszernek, amelyből Jed sem tud szabadulni. Az ökonómiát, bár kevésbé termékeny módon, de itt is idézhetjük: Houellebecq, mint olyan intézményes erő kerül megidézésre első alkalommal, mely Jed művészetének kanonizációját segíti elő. Az *Egyszerű mesterségek és Vállalatszerkezetek* festménykiállítás megnyitószövegét, mely egyben Jed addigi életművének értelmezését is jelenti, Houellebecq-vel kívánja megíratni. Mikor Jed elkészül a sorozatával, galériása így vall a felmerült problémáról: képtelen lennék pontosan meghatározni az értelmét, és valószínűleg te is. De tudom, hogy nem öncélú dolog. Am ez csak egy megérzés, ebből még nem születnek újságcikkek, valamiféle *elméleti összegzésre* van szükség [il faut produire un discours théorique quelconque]. És én ezt nem vagyok képes megoldani, ahogy te sem.⁵⁷ Az író autoritása nem csak népszerűsítés vagy figyelemfelkeltés szempontjából jelentős: Houellebecq mint értelmező, belebonyolódik egy diskurzusba, mely nem mentes a pénzügyi tényezőktől. Mikor Jed Beigbeder tanácsát kéri az ügyben, hogy miként szerezhetné meg az író a feladatra, ezt tanácsolja neki: Hát, szóval... Talán meglepi majd, amit mondok, mert egyáltalán nem ez a híre, de: a pénz.⁵⁸

Irodalom és ökonómia viszonyát azonban az olvasás tapasztalatában nehéz tetten érni, így, noha az első repedések már megjelentek a realista művészet kívüliség-illúzióján, a tárgyi és mediális aspektusokat érdemes érvényesíteni, melyek a metalepszis révén a narrációra is kihatnak. A tárgyak jelentőségére az emberi definiálásában, a „lelki átalakulásban” játszott kardinális szerepére már utaltunk. Jed és Houellebecq egy párbeszéde során megtudjuk, hogy nem csak a művész, de az író is tárgyak rajongója. Az előbbieket ismeretében nem az válik érdekessé, hogy az író abszurd módon arról vall, hogy olyan szegényes lelkiéletűek [une vie intime assez pauvre], mint ő, csak tárgyak halmozásával juthatnak örömhöz, majd elsiratja kedvenc Paraboot Marche cipőjét, Camel Legends esőkabátját és Canon Libris notebookját, melyeket már kivontak a termelési folyamatból. A váltás ott történik, hogy a termékeket az ember metaforájává avatja: Mi is, mi is termékek vagyunk – folytatta –, *kulturális termékek* [des produits culturels].⁵⁹ Az emberi alávetése a kulturális diskurzusnak (melyre példaként már szolgált a test elidegenedésének esete), felveti az ember művészeti alkotásának, mint realista, világbábrázoló törekvés lehetőségeinek felülvizsgálatát. Ennek kritikája a regényben két szinten történik: egyrészt a világtól való távolság leküzdhetetlenségében, másrészt a technológiai és mediális hangoltság univerzalitásában. Hogy mi értendő mindez alatt, az alábbi példákkal kívánjuk illusztrálni. Mikor Jed felajánlja, hogy festményt készít Houellebecq-ről, az író vonakodása alapvetően abból fakad, hogy nem tudja, képes-e modellt ülni órákon keresztül. Jed azonban biztosítja, hogy ilyesméről szó sincs, hiszen előzetesen fényképeket fog készíteni róla, melyek alapján dolgozni fog. Ebben az idézetben minden eddiginél erősebben

⁵⁷ HOULLEBECQ, 2010b, 131.

⁵⁸ HOULLEBECQ, 2010b, 107.

⁵⁹ HOULLEBECQ, 2010b, 143.

tömörül a regény realizmuskritikája: nem csak a közvetlen ábrázolhatóság vész el azzal, hogy az ábrázolt már csak egy előzetes ábrázoláson keresztül megragadható, hanem az ábrázoló eszközök közvetítő hatalma sem válik kijátszhatóvá. A külső szemlélő objektív megfigyelésen alapuló ábrázolás az őt világhoz kapcsoló ábrázoló médiumok játékvá, egyik másíkba fordításává válik. Ez legszemléletesebben a regény nyitóképén érhető tetten. Ezt kénytelenek vagyunk teljes terjedelmében idézni:

„Jeff Koons éppen felállt a székből, karját lelkesen előrenyújtotta. Damien Hirst ott ült vele szemben egy fehér, selyemkelmékkel borított bőrkanapén, magába roskadva, és úgy tűnt, ellenvetést készül tenni; az arca vörös volt, rosszkedvű. [...] A hátuk mögött lévő nagy üvegablak toronyházakra nyílt, a hatalmas sokszögek babiloni összevisszaságban álltak egymás mellett, ameddig a szem ellátott: ragyogó, tökéletesen áttetsző volt az éjszaka. Akár Katarban vagy Dubai-ban is érezhette magát az ember, és nem véletlenül: a szoba berendezését egy német luxuskatalógusban megjelent reklámfotó ihlette, amely az abu-dzabi *Emirates* szállodáról készült. Jeff Koons homloka enyhén csillogott: Jed vastag ecsettel felitatta és hátrált néhány lépést.”⁶⁰

A regény érezhetően eleve egy metaleptikus gesztussal indít: a nyitójelenet kezdetben még nem mint egy, a diegézisből nyúló fiktív festmény ábrázolta kompozíció, hanem mint közvetlenül a regény elsődlegesen elbeszélte szintje jelenik meg. A Jeff Koons homlokán megjelenő csillogás még akkor is az izzadság, a gyöngyöző homlok képzetét olvastathatja, amikor Jed odanyúl, hogy felitassa, azonban az ecset már árulkodik, majd a hátralépés végül beláttatja: itt egyben egy metaleptikus hátralépés történik. Hogy innentől a felvázolt kompozícióra mint egy belső, fiktív festményre tekintünk, nyilvánvalóvá válik. Ha azonban ennek tükrében olvassuk újra az első passzust, a fiktív világ konstruáltságának titka is feltárul: a német luxuskatalógusban megjelent reklámfotó így már nem egy valós szálloda berendezését ihlette, hanem a festményét. Itt egy hasonló fordításról tanúskodik a szöveg: a festmény alkotása mint egy már előzetesen ábrázolt képi konstrukció átfordításaként jelenik meg. A művész közvetlen, ábrázoló törekvése meghíúsul, hiszen minden ábrázolása csak a már meglévő mediális sémák rekonfigurálásává válik. Ennek tükrében olvasható művészi önvallomásként az a mondat, melyet a már ittas Jed Olga és barátai körében ejt el: – Én legelső sorban tévénézőként határozom meg önmagam! [Moi je me définis, avant tout, comme téléspectateur!] – jelentette ki Jed nagy barátkozásos hevéletében, mire Olga csodálkozva nézett rá.⁶¹

Azok mediális korlátok, melyek a regény szereplőinek önmegalkotását (testfelfogás a televízió közvetítette modelleken keresztül), térfelfogását (Franciaország képe a térképek és katalógusokon keresztül), valamint művészi megnyilatkozását megszabják (festmény a fotó, katalógus, televízió képén keresztül), a metaleptikus játék következtében Houellebecq-re és alkotására is érvényesek lesznek. Hiszen amellet, hogy a regényben színre vitt Houellebecq így egy szintre kerül Jed Martin-nel, az író teljes mértében hasonló alakként jelenik meg. Houellebecq-ről első sorban azt tudjuk meg, hogy miket olvas, valamint azt, hogy egész nap tévét néz az ágyból. Mi több, kapcsolatuk, melyben az író értelmező szerepét emeltük ki, nem más, mint egy fordítás története: Houellebecq mint Jed Martin festményeinek írásba fordítója jelenik meg.

Így felmerül a gyanú, hogy az ő szövege is hasonló konstrukcióként olvasandó. Ez három mozzanatban érhető tetten, de itt csak kettőről lesz szó. Ahhoz ugyanis, hogy miként olvasható a *La carte et le territoire*, mint mindazon írók szövegei játékos át- és kifordítása, melyeket

⁶⁰ HOULLEBECQ, 2010b, 7.

⁶¹ HOULLEBECQ, 2010b, 72.

megidéz, feltáruljon (Robbe-Grillet, Georges Perec, Jean-Louis Curtis, Emmanuel Bove, stb.) egy külön tanulmány szükségeltetne. Azonban a regény több ponton is bizonyítottan a francia Wikipedia egyes cikkeit emelte át bizonyos leírásokkor, ez pedig a szöveget mint kész elemek kombinációját és nem mint teremtő alkotást pozícionál.

A kép és írás viszonyában azonban érdekes megfigyelni, hogy Houellebecq regénye gyakran hogyan ír le egyes szereplőket. Már korábbi regényeiben is feltűnő jelenségként könyvelhető, hogy egyes szereplőket gyakran hírességekhez, közismert ikonokhoz hasonlít. Ez alól jelen regény sem kivétel: Marylint Christine Angot kortárs íróhoz hasonlítja, Jed anyját pedig Agathe von Astighweltről készült festménnyel írja le. A regényben szereplő kortárs francia és más hírességek is mind mint a sajtóban és az interneten elérhető képük vannak jelen. Jed kiállításán megjelent gyűjtők, potenciális vásárlók (François Pinault, Carlos Slim Helú, Roman Abramovics) mind ismertek a képük alapján, így a galériában nem csak Jed fiktív festményei (melyek szintén ismert alakokat ábrázolnak, mint Bill Gates, Steve Jobs, Ferdinand Piëch), hanem a látogatók is mint képek válnak kiállítási tárgyá.

A regény alakjait nem megalkotja, hanem a rendelkezésére álló képeket, szövegeket rendezgeti, így azokhoz a fotósokhoz válik hasonlatossá, akiket Jed kimondottan gyűlölt: akik *nagy fényképészeknek* nevezték magukat, akik azt tűzték ki maguk elé, hogy felvételeiken feltárják az *igazságot* a modellről, de nem tártak fel az égvilágon semmit [...] körülbelül annyira voltak kreatívak, mint egy fényképutomata.⁶²

A realista célkitűzés, mely a világot ábrázolni kívánja, az alkotó oldalán megbukik azon, hogy mint külső szemlélő, mint egy külső nyelvel bíró létező nem működhet, csak a már előre rendelkezésre álló sémák és mediális aspektusok állnak rendelkezésére. Ezek aztán egy szabad játékba kezdenek, melyben intézményes kötődésük nem vész el, de épp ezáltal tudnak mondani valamit a világról, hiszen az közvetlenül, a maga természeti egységében nem is létezik.

Bibliográfia:

BAUDRILLARD, Jean 1994. „The Precession of Simulacra”: BAUDRILLARD J.: Simulacra and Simulation, GLASER, Sheila Faria (trans.), The University of Michigan Press, Michigan, 1-42.

BROOKS 2005. Realist Vision. Yale University Press, New Haven — London.

CLÉMENT, Murielle Lucie — VAN WESEMAEL, Sabine (ed.) 2007. Michel Houellebecq – sous la loupe. Faux titre. Amsterdam — New York.

CULLER, Jonathan 1990. „Anti-Foundational Philology”: ZIOLKOWSKI, Jan (ed.): On Philology. Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 49-53.

D’AFLON, Aymeric 2011. „L’animal lecteur, et autres sujet sensibles”: Littérature 9, 62-74.

DE MAN, Paul 2002. „Return to Philology”: DE MAN: Resistance to Theory. University of Minnesota Press, Minneapolis.

DERRIDA, Jaques —ATTRIDGE, Derek 1992. „»This Stange Institution Called Literature.« An Interview with Jaques Derrida.” BENNINGTON, Geoffrey — BOWLBY, Rachel (trans.): ATTRIDGE, Derek (ed.): DERRIDA, Jaques. Acts of Literature. Routledge, New York — London.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1979. A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapjai I.

⁶² HOULLEBECQ, 2010b, 9.

A logika. Akadémiai, Budapest, 74-75.

HILLEN, Sabina 2007. *Écarts de la modernité, Le roman français de Sartre à Houellebecq*. Minard: lettres modernes, Caen.

HOUELLEBECQ, Michel 2010(b). *A tékép és a táj*. TÓTFALUSI Ágnes (ford.). Magvető, Budapest.

HOUELLEBECQ, Michel 2010(c). *La carte et le territoire*. Flammarion, Paris.

JEFFREY, Ben 2011. *Anti-Matter – Michel Houellebecq and Depressive Realism*. Zero Books, Alresford.

KANT, Immanuel 1993. „Az emberi történelem feltehető kezdete”: KANT, I.: *Történetfilozófiai írások*. Szent Gellért, Szeged, 94-95.

Internetes hivatkozások:

CARLSON, Jacob 2011. *La Poétique de Houellebecq, réalisme, satire, mythe*. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/24618>. (utolsó letöltés: 2012.11.16.)

HOLZER, Angela C. 2003. „Science, Sexuality, and the Novels of Huxley and Houellebecq”: *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 5.2: <http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/vol5/iss2/5>. (utolsó letöltés: 2012.11.16.)

HOUELLEBECQ Michel 2005. „The joy of supermarkets.”: *An A–Z of culture*, The Guardian, Saturday 17 September. <http://www.guardian.co.uk/books/2005/sep/17/featuresreviews.guardianreview24> (utolsó letöltés: 2012.11.16.)

HOUELLEBECQ Michel 2010(a). *The Art of Fiction* 206, Interviewed by Susannah HUNNEWELL, *The Paris Review* 194 Fall. <http://www.theparisreview.org/interviews/6040/the-art-of-fiction-no-206-michel-houellebecq> (utolsó letöltés: 2012.11.16.)

Ez a lap üres

FILOZÓFIA

III 357 III

Ez a lap üres

KAPELNER ZSOLT

ELTE BTK, Szabad Bölcsészet BA, filozófia szakirány, III. évfolyam

Egy lényegfogalom meghaladása

Bevezetés

Kit Fine 1994-es *Essence and Modality* című cikke¹ fordulópontot jelentett a lényeg metafizikai fogalma körüli vitákban.² Az utóbbi két évtized majd' minden áttekintő tanulmánya megemlékezik róla,³ egyesek elutasítják,⁴ mások üdvözlük⁵ Fine elképzeléseit. Dolgozatomban ezekkel a mára megkerülhetetlenné vált elképzelésekkel foglalkozom.

Fine az *Essence and Modality*-ben az analitikus metafizika hagyományos lényegfogalma ellen érvel. Állítása szerint ez a lényegfogalom olyan súlyos problémákkal szembesül, melyeket nem képes leküzdeni, épp ezért el kell vetnünk és egy másik elméletet kell a magunkévá tennünk. Ezt az elméletet Fine a már említett cikkében, illetve néhány további írásában ismerteti. Fine és követői szerint ez az újdonsült lényegfogalom *meghaladja* a problematikusnak ítélt hagyományos elképzelést, amennyiben egyrészt jobban megragadja a lényeg intuitív fogalmát, másrészt teoretikus erények tekintetében is kiemelkedőbb a hagyományos fogalomra épülő elméletnél, hiszen olyan problémákat is képes megoldani és olyan különbségeket is képes megtenni, melyeket a hagyományos elmélet nem.⁶

A következőkben amellet érvelek, hogy ez a megállapítás nem helytálló: Fine elmélete nem tekinthető a hagyományos lényegfogalom meghaladásának. Hogy ezt megmutassam, az első szakaszban felvázolom, mik az analitikus metafizika hagyományos lényegfogalmának gyökerei, miként fejlődött és milyen formát öltött a kilencvenes évek közepére. Ezután Fine kritikáját és alternatív elméletét mutatom be, majd a harmadik szakaszban megfogalmazom ellenvetéseimet a fine-i elméletnek, mint a hagyományos lényegfogalom meghaladásának elképzelése ellen. Végül az utolsó szakaszban néhány lehetséges ellenvetést tárgyalok az általam felhozott érvekkel szemben.

A tárgyalás során szinte kizárólag Fine-nak a közvetlenül a témára vonatkozó írásaival foglalkozom. Azon kérdés megválaszolása, hogy vajon az alábbiakban támasztott kihívásoknak az 1970-től 2012-ig kibomló fine-i filozófia egésze, vagy annak valamely más fine-iánus filozófusoknál felbukkanó alakváltozata meg tud-e felelni, meghaladja a jelen dolgozat kereteit.

1. Egy lényegfogalom

Mi pontosan az a lényegfogalom, melyet Fine állítólag meghalad? Ebben a szakaszban röviden áttekintem az analitikus metafizika hagyományos lényegfogalmának történetét, majd magát a hagyományos esszencializmust, amellyel szemben Fine állást foglal. A jelen szakasz célja mindenekelőtt az, hogy kontextusba helyezze a fine-i elképzeléseket, így sem a történeti áttekintés

¹ FINE 1994.

² CORREIA 2012, 639.

³ PAUL 2006.; ROCA-ROYES 2011.; ROBERTSON 2008

⁴ vö.: ZALTA 2006.; GORMAN 2005.

⁵ vö.: LOWE 2008.; CORREIA 2012.

⁶ vö. pl.: FINE 1995a, 61.

sem az esszencializmus jellemzése nem törekszik a téma teljes körű feldolgozására.

Az analitikus metafizika hagyományos lényegfogalma arisztotelészi eredetű. Maga az elképzelés is igen sokáig *arisztotelészi esszencializmusként* volt jelen a filozófiai köztudatban,⁷ jóllehet, az elméletek, amelyeket ezzel a névvel illettek, olykor igen-igen távoli rokonai voltak az arisztotelészi elgondolásoknak.⁸ Az ezen elgondolásokra vonatkozó *locus classicus* mindenekelőtt a *Metafizika Z* könyvének 4-6. fejezete.⁹

Ezen a helyen Arisztotelész a lényeg problémáit a szubsztanciák és azok „mibenlétének” (mivoltának)¹⁰ kérdésein keresztül tárgyalja. Arisztotelész a lényeg fogalmának egy *definícióalapú* megközelítését mutatja be.¹¹ Lényege mindenek előtt meghatározással rendelkező entitásoknak van.¹² Sőt maga a meghatározás „a mibenlétnek vagy fogalmi lényegnek a megjelölése”. Egy szubsztancia lényegének megadásával meghatározzuk az illető létezőt, megmondjuk, mi is ő voltaképpen.¹³ Ez a lényegfogalom fejlődik tovább a középkori és újkori metafizikában.¹⁴ E fogalmak szintén erős hatást gyakorolnak az analitikus esszencializmusra. A lényeg fogalma az európai filozófia történetének későbbi fázisaiban is fontos szerepet játszik – gondolhatunk például Husserl lényegfogalmára –, ezek a megfontolások ugyanakkor rendszerint kívül esnek az analitikus metafizika látókörén, nem gyakorolnak rá közvetlen hatást.¹⁵

A lényeg fogalma igen korán megjelenik az analitikus filozófiában. A későbbi hagyományos lényegfogalom magvát képező elképzelések már jelen vannak Moore-nál (Fine 1994, 3). Wittgenstein is beszél az ontológiailag alapvető individuumok,¹⁶ valamint proposíciók lényegi és esetleges tulajdonságairól.¹⁷ Az esszencializmus kérdésköre mindenek előtt azonban a modális logika század eleji fejlődése folytán kerül be a filozófiai köztudatba és néhány évtizedig mint elsődlegesen logikai téma van jelen.

A modern formális logika az úgynevezett modális logikai rendszerek megalkotásával képessé vált – egyebek mellett – a szükségszerűség és lehetségesség fogalmainak kezelésére. A modális logika fejlődésének korai időszakában – nagyjából a huszadik század harmincas éveitől – C. I. Lewis és követői kidolgozták a modalitások nulladrendű logikáját. Hamarosan azonban fellépet az igény *elsőrendű* modális rendszerek kidolgozására is, melyekben nem csak egész mondatokkal kapcsolatos, úgynevezett *de dicto*, de magukról a dolgokról szóló *de re* kijelentések is tehetők. Egy ilyen logikában értelmesen megfogalmazhatóak olyan állítások, mint hogy egy individuum szükségszerűen rendelkezik bizonyos tulajdonságokkal. Az efféle kijelentések sokak szemében egyértelmű esszencialista elköteleződésekkel járnak.

Elsőként Ruth Barcan Marcus alkotott elsőrendű modális kalkulust 1946-ban.¹⁸ Az ez által felvetett metafizikai problémák hamar az analitikus filozófia központi kérdései közé kerültek. Willard van Orman Quine néhány évvel később már hevesen bírálja az efféle logikai

⁷ vö.: BRODY 1973.; MATTHEWS 1990.; QUINE 1966.

⁸ RASMUSSEN 1984, 317. skk

⁹ Arisztotelész 1936, 1029b-1032a)

¹⁰ A kifejezés – το τι ην ειναι – bevett angol fordítása: *essence*. LOWE 2006, 3.

¹¹ FINE 1994, 2.

¹² ARISZTOTELÉSZ 1936, 1030a-1031a; LAWSON-TANCREDE 1997, 461)

¹³ vö.: „az egyedi való megismerése annyi, mint megismerni mibenlétét, úgy, hogy a kettőnek szükségképpen egynek kell lennie még akkor is, ha gondolatban a platonikusok álláspontján állva elválasztjuk egymástól az ideát és az egyedi valóságot.” ARISZTOTELÉSZ 1936, 1031b

¹⁴ vö. pl.: (Locke 1975 III, III 15)

¹⁵ Jóllehet, Kit FINE maga részben Husserltől eredezteti saját lényegfogalmát.

¹⁶ WITTGENSTEIN 2004, 2.011.

¹⁷ WITTGENSTEIN 2004, 3.34.

¹⁸ RUZSA 1984, 165.

konstrukciókat, mivel azok az „esszencializmus metafizikai dzsungelébe vezetnek.”¹⁹ Quine ekkor már egyértelműen arisztotelészi esszencializmusról beszél, melyet így határoz meg:

Az a doktrína, mely szerint egy dolog néhány attribútuma (függetlenül a nyelvtől, melyben a dologra referálunk, ha egyáltalán van ilyen) esszenciális lehet a dolog számára, míg a többi akcidentális.²⁰

Az esszencializmus körüli vitákban ez a lényegfogalom vált általánosan elfogadottá a következő évtizedekben.

E viták kezdetben elsősorban az elsőrendű modális logikák esszencialista elköteleződéséi körül folytak.²¹ Az esszencializmus Saul Kripke fellépésével válik logikaiból metafizikai problémává. Kripke abból az alapvetően logikai megfontolásból indul ki, hogy Barcan Marcus kalkulusában bizonyítható az állítás, miszerint ha két entitás azonos, akkor ezek szükségszerűen azonosak. Az azonosság szükségszerűsége számos logikai és metafizikai problémát vet fel, melyeket Kripke kimerítően tárgyal.²² E tárgyalás során már az esszencializmust, mint metafizikai doktrínát érintő olyan következtetéseket is levon, mint az úgynevezett materiális eredet esszencialitása vagy a természetesfajta-esszencializmus.

Az általánosan elfogadott vélekedés szerint Kripke új síkra terelte az esszencializmus problémáját: a lényegi és nem lényegi tulajdonságok kérdései ezek után teljes mértékben a metafizika területéhez tartoztak. E kérdéseket a következő két és fél évtizedben igen széles körben tárgyalták. Érvek születtek az esszencializmus különböző formái mellett,²³ az elképzelést felhasználták nem csak metafizikai – például az azonossággal és az individuációval kapcsolatos – problémák,²⁴ de nyelvfilozófiai és tudományfilozófiai kérdések megvitatásakor is.²⁵

A kilencvenes évek elején már rég kiforrott állapotban találjuk a lényeg analitikus metafizikai fogalmát. E fogalom azonban ebben az időszakban egyre inkább meg is kérdőjeleződik. Egyre-másra születnek a cikkek az esszencializmus különböző, speciális formái ellen,²⁶ de érik új keletű támadások a doktrína alapvetéseit is.²⁷ Jóllehet, nem állíthatjuk, hogy a kilencvenes évek közepén határozott antiesszencialista hangulat uralkodott volna el, az esszencializmus alapvetései ekkor mégis újragondolásra és megerősítésre szorultak. Ebben a szellemi környezetben jelent meg Kit Fine *Essence and Modality*-je, amely alapjaiban kérdőjelezte meg a hagyományos lényegfogalmat és dolgozott ki egy hozzá képest új – jóllehet, gyökereit tekintve az arisztotelészi, definíció alapú esszenciafogalomhoz visszanyúló – megközelítést.

Mit foglal pontosan magába a Fine által támadott hagyományos lényegfogalom? Ahogy említettem, az esszencializmus kérdésköre a modalitások, mindenekelőtt a szükségszerűség és lehetségesség fogalmi körül metafizikai és logikai viták kapcsán került előtérbe. A hagyományos esszencializmus képviselői e fogalmak segítségével igyekeztek meghatározni, mi is értendő pontosan egy individuum lényegén. E szerint az úgynevezett *modalista* megközelítés szerint egy létező lényege azon *tulajdonságainak* összessége, melyek nélkül lehetetlen, hogy az illető entitás létezen.

¹⁹ QUINE idevonatkozó legfontosabb cikkei az 1953-ban publikált *Reference and Modality* (QUINE 1961) és a *Three Grades of Modal Involvement* (QUINE 1966.)

²⁰ QUINE 1966, 173–174. A fordítás tőlem – K. Zs.

²¹ Barcan Marcus 1967.; CARTWRIGHT 1968.; LINSKY 1969.

²² Mindenek előtt a Megnevezés és szükségszerűségben (KRIPKE 2007), de másutt is, pl.: KRIPKE 2004.

²³ vö. pl.: FORBES 1985.

²⁴ vö. pl.: BRODY 1980. WIGGINS 1980.; YABLO 1987.

²⁵ vö. pl.: PUTNAM 1975.

²⁶ vö. pl.: MACKIE 1994.; ROBERTSON 1998.)

²⁷ vö. pl.: DELLA ROCCA 1996b.

Pontosabban fogalmazva: egy F tulajdonság esszenciális egy a individuum számára akkor és csak akkor, ha szükségszerű, hogy ha a létezik, a rendelkezik F -fel. A lehetséges világok terminológiájában: F akkor és csak akkor esszenciális a számára, ha minden lehetséges világban, ahol a létezik, rendelkezik F -fel. Ez a meghatározás a hagyományos lényegfogalom alapja. Az esszencializmusnak az a formája azonban, amely a huszadik században általánosan elfogadottá vált, specifikusabb, mint az imént meghatározott elmélet. Ez utóbbi ugyanis megengedné, hogy egy létezőnek egyáltalán ne legyenek lényegi tulajdonságai, vagy, hogy csak ilyenekkel rendelkezzen. Ezek az elképzelések azonban – bár egyesek alapvetően esszencialistának tartják őket – jellemzően nincsenek képviselve az esszencialista diskurzusban, sőt olykor kifejezetten elutasítják őket, mint antiesszencialista elméleteket.

Az esszencializmus hagyományos, modalista meghatározása szerint tehát egy individuum tulajdonságai elkülöníthetőek aszerint, hogy melyekkel rendelkezik esszenciálisan, tehát minden lehetséges világban, amelyben létezik, és melyekkel akcidentálisan. Ezen kívül individuumok egyformán rendelkeznek esszenciális és akcidentális tulajdonságokkal. E hagyományos elmélet egy további kitévelt is magában foglal, mely szerint az, hogy egy tulajdonság lényegi-e vagy sem, elme és nyelv független kérdés. A lényegről tett kijelentéseink igazságértéke nem függ sem a nyelvtől, melyen a kijelentés tesszük, sem a kontextustól, amelyben elhangzik. Ez az az elméleti keret, melyet a huszadik század majd minden esszencialista filozófusa elfogad.

2. Egy lényegfogalom meghaladása

Kit Fine 1994-es *Essence and Modality* című cikkében²⁸ támadást intéz a hagyományos modalista lényegfelfogás – a továbbiakban egyszerűen *modalizmus* – ellen. Kritikájának megfogalmazása után már az *Essence and Modality* végén megkezdí saját alternatív esszencializmusának kifejtését, melyet aztán négy további cikkben bont ki részletesen. Az első három már 1995-ben megjelenik. A *Senses of Essence*²⁹ kibontja az *Essence and Modality*-ben megalapozott új, fine-féle esszencializmust, új alapfogalmakat vezet be és megkezdí az elmélet formális, logikai eszköztárának felállítását is. Az *Ontological Dependence*-ben³⁰ Fine munkába állítja újdonsült elméletét: egy számára központi problémát, az ontológiai függés meghatározásának kérdését igyekszik megoldani a segítségével. Az alábbi elemzések középpontjában az e három cikkben felvázolt lényegfelfogás áll. Ehhez az elmülethez Fine két további írásában megalkotott egy elsőrendű modális logikai kalkulust és egy szemantikát is.³¹ Ezekkel a jelen dolgozatban részletesen nem foglalkozom.

Miben áll tehát Fine kritikája a modalizmussal szemben? Az *Essence and Modality*-ben négy különböző érv található,³² sorrendben: az egységalmazok problémája, a szükségszerű különbség problémája, a szükségszerű igazságok problémája, a szükségszerű létezés problémája. Ezek mind azt mutatják meg Fine szerint, hogy a modalista lényegfogalom nem fenntartható, a modalitászokra való hivatkozással nem adhatunk számot az esszencialitászról. Tekintsük át Fine érveit részletesebben.

Az első probléma, melyet a modalizmus kapcsán Fine felvet, az úgynevezett *egységalmazok problémája*. Képzelnünk el egy konkrét individuumot, például Szókratész, valamint az őt egyedül elemként tartalmazó {Szókratész} egységalmazt. {Szókratész} minden olyan lehetséges világban

²⁸ FINE 1994.

²⁹ FINE 1995a.

³⁰ FINE 1995b.

³¹ FINE 1995c; FINE 2000.

³² FINE számos további problémát is felvet, melyeket azonban itt nem áll módomban tárgyalni.

létezik, ahol Szókratész is. Így Szókratész számára – a modalista lényegfogalom értelmében – esszenciális kellene, hogy legyen a {Szókratész} halmazhoz való hozzátartozás. Semmi esetre sem gondolnánk azonban, hogy Szókratész lényegéhez, végső metafizikai természetéhez bármi köze lenne annak, hogy miféle halmazoknak eleme, vagy, hogy egyáltalán léteznek halmazok. A helyzet sokkal inkább fordítva áll: {Szókratész} esszenciájához tartozik hozzá, hogy tartalmazza Szókratészt elemként, hiszen a halmazok elemeik összességüként léteznek, egy halmaz egzisztenciája és identitása elemeitől függ.

Két probléma is felvetődik tehát a modalizmussal kapcsolatban. Először is e felfogás szerint a {Szókratész} halmazhoz való tartozás esszenciális kellene, hogy legyen Szókratész számára, hiszen Szókratész minden olyan lehetséges világban eleme a halmaznak, amelyben létezik. Ez azonban egy intuitíve igencsak visszatetsző állítás. Másrészt, míg Szókratész nem tartozik hozzá lényegileg a {Szókratész} halmazhoz, a halmaz lényegileg tartalmazza Szókratészt. Ezt az aszimmetriát, állítja Fine, a modalista eszközeivel nem ragadhatjuk meg.

A második ellenvetés, a *szükségyszerű különbségek problémája*, egy hasonló nehézséget vet fel. Vegyük újra Szókratészt és egy tőle különböző individuumot, például az Eiffel tornyot. Nincs olyan lehetséges világ, amelyben Szókratész nem különbözik az Eiffel toronytól, így Szókratész számára ez a tulajdonság is lényegi lesz. Valóban úgy gondoljuk azonban – teszi fel a kérdést Fine –, hogy mikor számot adunk arról, mi Szókratész lényege, hogy mi is ő voltaképpen, akkor említést kell tennünk az Eiffel toronyról, rólam és minden individuumról, melyekkel Szókratész nem azonos? Ez az elgondolás ismét nem tűnik vonzónak, jóllehet, a modalizmus egyenes következménye.

A harmadik ellenvetés a modalizmussal szemben egy még súlyosabb kritikát fogalmaz meg. Vegyünk bármilyen szükségyszerű igazságot, például, hogy végtelen sok prímszám van. Ez a proposíció igaz lesz minden lehetséges világban, amelyben Szókratész létezik. Szókratész számára tehát lényegi, hogy végtelen sok prímszám van. Ezt azonban a lényegről alkotott legkülönösebb elméletek képviselői sem fogadnák el könnyű szívvel. Bármi is tartozik Szókratész lényegéhez, természetéhez, annak, hogy hány prímszám van, biztosan nincs semmi köze ahhoz, hogy Szókratész mi is voltaképpen.

Az utolsó fontosabb támadás a modalizmussal szemben az *Essence and Modality*ben a *szükségyszerű létezés* problémája: Szókratész minden olyan lehetséges világban létezik, ahol létezik. Így saját létezése is esszenciális kell, hogy legyen a számára, holott úgy gondoljuk, kevés olyan létező van, amelynek esszenciája magában foglalná egzisztenciáját. Ha Szókratész nem Isten, aligha gondolhatjuk, hogy számára lényegi a saját létezése.

Fine kritikájának magja, úgy vélem, az a nagyon is helyénvaló – és ahogy láttuk, már Arisztotelésznél jelenlévő – elgondolás, mely szerint egy individuum lényegének megadása elsősorban az illető individuum mibenlétének, voltaképpeni természetének feltárása. Megmondani, mi egy individuum lényege, annyi, mint számot adni arról, mi az illető individuum tulajdonképpen. Ez a szempont a hagyományos esszencializmusban valóban elsikkadt. A lényegi tulajdonságokról általában csak mint olyanokról esett szó, melyeket az individuum minden lehetséges világban megőriz. A lényeg fogalmának az az aspektusa azonban, hogy ez konstitutív az individuum létére és önazonosságára nézve, ritkán és legfeljebb érintőlegesen jelent meg. Fine a középpontba állítja a lényeg fogalmának ezen aspektusát és emellett érvel, hogy a modalizmus olyan tulajdonságokat is kénytelen esszenciálisként elfogadni, melyek semmilyen értelemben sem lehetnek relevánsak abból a szempontból, hogy mi is a példaként felhozott individuum voltaképpen.

Fine kritikájának megfogalmazása után egy alternatív rendszer kidolgozásába kezd, mely állítása szerint képes kezelni az imént felvetett problémákat és meghaladni a hagyományos lényegfogalmat. A szakasz második felében ezzel az alternatív rendszerrel foglalkozom.

Fine esszencializmusának alapköve egy reláció, amely egy individuum és egy propozíció között áll fenn. Ez az „igaznak lenni x természete folytán” reláció.³³ A modalista megközelítés fő problémája – állítja Fine –, hogy nem képes kezelni a lényeg fogalmának azon sajátosságát, hogy az *forrás érzékeny*. Míg a {Szókratész} halmaz lényegileg tartalmazza Szókratészt, addig Szókratész lényegének nem része, hogy hozzátartozik a halmazhoz. A lényeggel kapcsolatos állításaink igazságértéke tehát érzékeny arra, hogy mely individuummal kapcsolatban állítjuk őket, vagyis hogy mely individuumot tekintjük az adott állítás igazsága forrásának. A szóban forgó reláció ezt a tulajdonságot igyekszik megragadni. Hogyan kell azonban értenünk, hogy egy propozíció egy individuum természete folytán igaz? Ugyan Fine többször hangsúlyozza, hogy bár a fogalom összetettnek tűnik, valójában nem szorul elemzésre,³⁴ ez az elképzelés kétségtelenül némi tisztázást igényel.

Fine egy viszonylag korai cikkében így ír: „a propozíciók egy olyan elméletét fogadtam el, melyet platonistának, illetve objektualistának nevezhetünk”³⁵ Platonizmuson itt nem egy szélsőséges realista felfogás értendő, hanem az az elképzelés, hogy lehetségesek olyan propozíciók, amelyek csak végtelen hosszú formulákkal reprezentálhatóak. Nagyobb jelentőséggel bír a másik megjegyzés, mely szerint Fine a propozíciók tekintetében „objektualista”. Ez az ő értelmezésében annyit tesz, hogy elfogadja a propozícióknak azt a russelli értelmezését, amely szerint azok tartalmazhatnak valós individuumokat – objektumokat – konstituensekként.³⁶ A propozícióknak tehát egyrészt van struktúrája, másrészt e struktúrában nem individuumok reprezentációi, hanem maguk az individuumok szerepelnek. Annak a propozíciónak, hogy „Szókratész ember” maga Szókratész (és talán az „ember” predikátum által jelölt entitás)³⁷ az alkotóeleme, nem például Szókratész *fogalma* vagy valamiféle Szókratészt reprezentáló absztrakt entitás.

Ilyen formán némileg könnyebb értelmezni, mit jelent, hogy egy propozíció igazságának forrása egy konkrét individuum. Szókratész a forrása mindazon propozíciók igazságának, amelyeket ő konstituál. Hogy vajon egy propozíciót mikor konstituál Szókratész, alighanem szintaktikai-grammatikai elemzéssel dönthetjük el. Azon propozíciók lehetnek csak igazak Szókratész természete folytán, amelyeknek Szókratész az *alanya*, tehát amelyek Szókratésztől szólnak.³⁸

Minden individuumhoz hozzátársítható tehát azon propozíciók halmaza, amelyek az ő természete folytán igazak. Ezek alkotnák az individuumok lényegét? Fine általában igenlő választ ad erre a kérdésre. Ezzel párhuzamosan azonban egy másik meghatározást is elfogadhatónak tart, mely szerint egy individuum lényege – akárcsak a klasszikus felfogásban – *tulajdonságok összessége*. Melyik tehát a helytálló Fine szerint? Ahogy több helyen is megfogalmazza, a két elgondolás voltaképpen ekvivalens (Fine 1995a, 55, 66; Fine 1995b, 275).³⁹ Ezzel a metafizikai szempontból igen különös elképzeléssel a következő szakaszban foglalkozom.

Fine egy további – arisztotelészi eredetű – fogalmat is segítségül hív a lényeg fogalmának magyarázatához. Az úgynevezett *valós* vagy *objektuális definíció* fogalmát. Fine szerint nem csak terminusokat vagy fogalmakat vagyunk képesek definiálni, de konkrét individuumokat,

³³ FINE 1994, 8–9.; FINE 1995a, 54.; FINE 1995b, 273.

³⁴ FINE 1995a, 53.; FINE 1995b, 273.

³⁵ Fine 1980, 160. FINE összes idézett szövegének fordítása tőlem származik.

³⁶ FINE 1995b, 276. vö.: FINE 1980.; FINE 2005, 22.

³⁷ vö.: „egy (valódi) szubjektum-predikátum alakú mondat olyan propozíciót fejez ki, melyet – egyfajta predikatív módon – egy szubjektum és egy predikátum konstituens alkot” FINE 1980, 161.

³⁸ FINE 1994, 9. vö.: FINE 1995a, 54, 60, 69.

³⁹ FINE bizonyos helyeken egy harmadik megfogalmazást is használ, amely szerint egy individuum lényege azon további individuumok összessége, amelyekkel esszenciális kapcsolatban áll, l.: harmadik szakasz.

objektumokat is. Amint egy terminus *jelentését* az azt definiáló proposíciók halmaza alkotja,⁴⁰ úgy képezi egy entitás *lényegét* a természete folytán igaz proposíciók összessége. Ez az elgondolás első ránézésre igen problémásnak tűnik, és azon a félreértésen látszik alapulni, hogy konkrét individuumokra utaló terminusok definícióit összetévesztjük maguknak az individuumoknak a definíciójával. Fine szerint azonban a helyzet éppen fordított. Valójában az objektuális vagy valós definíció az elsődleges. Elvégre a terminusok maguk is léteznek, melyeknek van lényegük. Ez a lényeg terminusok esetében maga a jelentés. A jelentés – mint a terminusokat definiáló proposíciók összessége – tehát a lényeg – mint létezőket általában véve definiáló proposíciók összessége – egy alesete.⁴¹

Ez az elmélet – Fine és követői szerint – számos előnnyel rendelkezik. Mindenekelőtt: megoldja a modalizmus alapvető problémáit, képes kezelni az esszencialitás aszimmetrikus tulajdonságait és meg tud szabadulni a nemkívánatos esszenciális tulajdonságoktól. Lehetővé teszi továbbá számos olyan lényegfogalom elkülönítését, amelyek között a modalista megközelítés nem tudott különbséget tenni. Ezek segítségével továbbá hatékonyan megválaszolhatóak olyan központi jelentőségű metafizikai kérdések, mint hogy miben is áll az *ontológiai függés* vagy hogy mely létezők *szubsztanciák*.⁴² Végül Fine elmélete segítségével egyetlen fogalomra vezethetjük vissza a metafizikai, logikai és fogalmi szükségszerűséget, mely által egy igen gazdaságos elméletet kapunk.⁴³

Hogyan képes Fine elérni mindezt? A deviáns esszenciális tulajdonságokat a következőképpen küszöbölheti ki: a „nincs legnagyobb prímszám” proposíció nem tartozhat hozzá Szókratész lényegéhez, mivel Szókratész nem konstitutív eleme a proposíciónak.⁴⁴ A „Szókratész nem azonos az Eiffel toronnyal” szintén nem eleme Szókratész lényegének, mivel nem egyedül Szókratész természete folytán igaz, hogy nem azonos az Eiffel toronnyal. A proposíciónak az Eiffel torony – és talán az azonosság logikai fogalma – épp annyira konstitutív elemei, így ez a proposíció legfeljebb a Szókratészből és az Eiffel toronyból álló összetett entitás lényegéhez tartozhat hozzá. A „Szókratész eleme {Szókratész}-nek” hasonló megfontolások alapján zárható ki, mint a „nincs legnagyobb prímszám”, jöllehet, itt segítségül kell hívnunk a *kigeneralizálhatóság* fogalmát. Erről később.

Fine képes továbbá számos olyan lényegfogalmat is elkülöníteni, amelyeket a modalista nem, és amelyek egyéb területeken – például az ontológiai függés elemzésében – hasznosnak bizonyulhatnak. Egy x individuum lényege Fine szerint a természete folytán igaz proposíciók E osztálya. Ez az osztály zárt a logikai következményrelációra, tehát bármely x természete folytán igaz proposíció bármely logikai következménye is x természete folytán lesz igaz.⁴⁵ A logikai következményreláció segítségével elkülöníthetjük egy individuum konstitutív és konzekvenciális lényegét.⁴⁶ Egy individuum konstitutív lényege azon proposíciók összessége, amelyek nem következnek más lényegi proposíciókból.⁴⁷

A konzekvenciális lényeg bizonyos proposíciói *kigeneralizálhatóak*. Egy y természete folytán igaz $P(y)$ proposíció generalizáltja az a $P(v)$ proposíció, amelyben y minden előfordulását v -re

⁴⁰ FINE az *Essence and Modality* végén határozottan hitet tesz emellett a jelentésfogalom mellett.

⁴¹ FINE 1994, 14.

⁴² FINE 1994, 2.; FINE 1995b, 269–270.

⁴³ CORREIA 2012, 639; FINE 1994, 9–10

⁴⁴ Pontosabban: a proposíció hozzátartozik Szókratész konzekvenciális lényegéhez (l. később), de *kigeneralizálható*, mivel bármely más individuum természete folytán is igaz.

⁴⁵ FINE 1995a, 57. skk.

⁴⁶ FINE 1995a, 57.

⁴⁷ A megfogalmazás nem pontos, de a jelen célokra megfelel.

cseréltük és a mondatok univerzálisan lezártuk ν -re. Az olyan $P(y)$ proposíciók, amelyeknek a generalizáltja is hozzátartozik y lényegéhez, kigeneralizálhatóak, mint ilyenek, voltaképpen ki-zárhatóak a valódi lényegi tulajdonságok köréből.⁴⁸ Ebben az értelemben az „olyannak lenni, hogy végtelen sok prímszám van” kigeneralizálható Szókratész lényegéből, ahol a „{Szókratész} elemének lenni” is. Ezzel szemben a {Szókratész} halmaz lényegéből nem generalizálható ki az „elemként tartalmazni Szókratészt” tulajdonság. Így az aszimmetria kérdése is kezelhetővé válik.

Fine rendszere lehetővé teszi további lényegfogalmak elkülönítését is, például: közvetlen és közvetett lényeg, reciprokon és reflexív lényeg stb. További fogalmak általános definiálása és az előbbihez hasonló részletes elemzése is lehetséges. Ezek közül a legjelentősebb alighanem az ontológiai függés fogalma. Bizonyos entitások létükben függenek további entitásoktól. Például egy lyuk léteben függ attól a faltól, amelyen tátong. De egy tulajdonságról is feltehetjük, hogy léteben függ az őt hordozó individuumtól. Az ontológiai függés fogalma több szempontból is igen nagy metafizikai jelentőséggel bír,⁴⁹ mindenekelőtt azért, mert segítségével jól definiálható a *szubsztancia fogalma*. Általában véve ugyanis elmondható, hogy egy entitás akkor és csak akkor szubsztancia, ha ontológiailag független.

Az ontológiai függést – akár csak az esszencialitást – általában a modalitásokra hivatkozva magyarázzák.⁵⁰ Ezzel az eljárással kapcsolatban azonban, ahogy Fine az *Ontological Dependence*-ben kimutatja, felvethetők ugyanazok a problémák, mint a modalista esszencializmussal kapcsolatban.⁵¹ Ezzel szemben, ha az ontológiai függést a fine-i lényegfogalomra támaszkodva határozzuk meg, sokkal sikeresebb elméletet kapunk. Egyrészt megszabadulhatunk a lényegfogalom analógiájára fölmerülő problémáktól, másrészt a különböző lényegfogalmak segítségével különböző függésfogalmakat is meghatározhatunk. Egy létező függhet erősebb és gyengébb értelemben más létezőktől.⁵² Ilyen módon felrajzolható az egymással különböző mértékben függő létezők térképe, kivitelezhető a metafizikai voltaképpeni feladata.

3. Problémák

Tekinthetjük-e Fine elméletét a klasszikus lényegfogalom meghaladásának? Fine támogatói alighanem kiállnának emellett az állítás mellett, mondván, Fine rendszere jobban megragadja a lényegről alkotott természetes elképzeléseinket és elméletnek is jóval kiválóbb, mint a modalizmus. Egy fine-iánus, úgy vélem, a fine-i rendszer négy fő teoretikus erényét emelhetné ki. Mindenekelőtt: Fine képes megoldani olyan *a modalizmus számára égető* problémákat, mint az egységalmazatok, a szükségszerű különbség és más deviáns esszenciális tulajdonságok problémája. Ezen kívül képes számos fogalmat – mint az ontológiai függés, szubsztancia, metafizikai, logikai és fogalmi szükségszerűség – egyetlen alapvető fogalom, a lényeg segítségével magyarázni, így *rendkívül gazdaságos teoretikus eszköztárral dolgozik*. Továbbá, mivel képes megragadni a lényeg fogalmának olyan alapvető jellegzetességeit, mint az aszimmetria és a forrásérzékenység, erősebb *intuitív*, és mivel mindezt igen kidolgozott elmélet segítségével teszi, erősebb *teoretikus* alapokon áll, mint a modalizmus. Végül képes *megoldani* az esszencializmust érintő problémákat, melyet jól példáz az ontológiai függés hatékony kezelése is.

A következőkben amellett érvelek, hogy ezek közül a megállapítások közül egy sem helytálló. Fine első látásra igen kidolgozott tünő rendszere alapvető problémákkal

⁴⁸ FINE 1995a, 59.; FINE 1995b, 257.

⁴⁹ vö.: FINE 1995b; LOWE 2009.

⁵⁰ FINE 1995b, 270.; LOWE 2009.

⁵¹ FINE 1995b, 271. skk.

⁵² FINE 1995a, 53, 59, 61–62, 66.; FINE 1995b, 285. skk.

küzd. Ennek fényében aligha tarthatjuk a modalista lényegfogalom *meghaladásának*, legfeljebb egy hasonlóan homályos, ha nem rosszabb teoretikus helyzetben lévő alternatív elméletnek, amely mellett voltaképpen nincs jó okunk elkötelezni magunkat.

3.1. Deviáns esszenciális tulajdonságok

Vegyük az első állítást. Eszerint Fine rendszere az esszencializmust mélyen érintő problémákat old meg, melyekre a modalizmus nem képes. Mindenekelőtt: kezelni képes a deviáns esszenciális tulajdonságokat. De bizonyos, hogy egy modalista elméleten belül nem adhatók megfelelő válaszok Fine kihívására? Efféle válaszok az *Essence and Modality* megjelenése óta folyamatosan születtek. Gondolhatunk Fabrice Correia (*Finean*) *Essence and (Priorean) Modality*⁵³ című cikkére, vagy Edward N. Zalta igen részletes, az absztrakt entitások modális metafizikáján alapuló ellenvetésére saját *Essence and Modality*jében.⁵⁴ Ezeket a megoldásokat itt nem áll módomban részletesen megvizsgálni.

Ehelyett arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a Fine által megfogalmazott problémák egyáltalán nem biztos, hogy álmatlan éjszakákat kell, hogy okozzanak a modalistának. Nem nyilvánvaló ugyanis, hogy az egységalmazatok problémája, a szükségszerű különbség problémája, a szükségszerű igazságok problémája vagy a szükségszerű létezés problémája valódi vagy olyan súlyos problémák, mint ahogy Fine feltünteti őket. Vizsgáljuk meg a szóban forgó nehézségeket egyenként.

A szükségszerű létezés problémája abban áll, hogy a modalistának Fine szerint azt kell állítania, hogy a létezés minden individuum számára esszenciális kell, hogy legyen, holott kevés létezőről – talán csak Istenről – gondoljuk, hogy esszenciája magában foglalja egzisztenciáját. Egy modalista szerint ugyanakkor egy dolog lényegéhez csak annak *tulajdonságai* tartozhatnak hozzá. Fine ellenvetése tehát csak akkor helytálló, ha a létezést tulajdonságnak tekinthetjük. A létezésre azonban nem feltétlenül kell tulajdonságként gondolnunk, sőt számos esetben jobb is, ha nem így teszünk.⁵⁵

Hasonlóan küszöbölhető ki a szükségszerű igazságok problémája. Eszerint minden entitás lényegéhez hozzátartoznak olyan tulajdonságok, mint: „olyannak lenni, hogy nincs legnagyobb prímszám”. Azonban szintén kétségbe vonható, hogy ilyenfajta tulajdonságok egyáltalán léteznének. A probléma nem az, hogy e tulajdonság olyan létezőket, mint Szókratész, olyanokkal kötne össze, mint egy propozíció, hiszen Fine szerint a konkrét és absztrakt individuumok konstitutív elemei lehetnek propozícióknak. Annak a propozíciónak azonban, hogy nincs legnagyobb prímszám, Szókratész nem konstitutív eleme. Miért gondolnánk tehát, hogy egyáltalán bármiféle reláció fennáll öközte és a propozíció között? Ez a tulajdonság tehát megint csak nem tulajdonság, mint ilyen, nem is lényegi.

A szükségszerű különbség problémája már valamivel összetettebb. Az ehhez hasonló kérdések megoldására azonban a modalizmus már jóval az *Essence and Modality* előtt feltalálta a *triviális esszenciális tulajdonságok* fogalmát.⁵⁶ E fogalomnak számos meghatározása létezik, mind kifejezetten arra a célra, hogy az efféle nemkívánatos esszenciális tulajdonságoktól megszabaduljunk. Ennek módszere

⁵³ CORREIA 2007.

⁵⁴ ZALTA 2006.

⁵⁵ A létezés tulajdonság mivoltának kérdése igen összetett és széles körben tárgyalt probléma, melyet ebben a dolgozatban nem áll módomban áttekinteni. Az minden esetre említésre méltó, hogy ugyan e vitában akadnak érvek amellett, hogy a létezés tulajdonság, Fine ezt az igen nagy horderejű feltevést érvelés, vagy a vitára való hivatkozás nélkül elfogadja.

⁵⁶ YABLO 1998, 417. skk.; DELLA ROCCA 1996a, 3. skk. vö. pl.: YABLO 1987, 297.

voltaképpen igen egyszerű. Kitalálhatjuk a valódi esszenciális tulajdonságok köréből azokat, amelyek minden individuumot jellemeznek, vagy a logikailag összetett tulajdonságokat. A szükségszerű különbség ilyen módon kizárható a lényegi tulajdonságok közül, mint logikailag összetett.

Az egységalmazok problémája hasonló módon oldható meg, jöllehet, a „{Szókratész} elemének lenni” tulajdonság nem logikailag összetett, és nem is jellemez minden individuumot. Minden x individuum hordozza azonban a „ $\{x\}$ elemének lenni” tulajdonságot. Ez az önanazonossághoz hasonló tulajdonság – ha egyáltalán tulajdonság – már minden individuumot jellemez, triviálisan esszenciális.

A trivialis fogalmának bevezetése némiképp ad hoc eljárásnak tűnhet. Maga Fine sem ad alaposabb indokot arra, hogy a logikai igazságokat miért kell kitiltanunk a lényegi propozíciók köréből. Fine szerint a lényeg – mint propozícióhalmaz – zárt a következményrelációra, a logikai igazságokat azonban a kigeneralizálás módszerével kizárhatjuk. Miért tennénk azonban így? Nos, mivel tudjuk, hogy a logikai igazságok és az egyéb kigeneralizálható propozíciók nem képezik részét a dolgok lényegének. De épp ennyire biztosak lehetünk abban is, hogy a triviális esszenciális tulajdonságok – melyeket modalista alapon probléma nélkül definiálhatunk – szintén nem részei az individuumok esszenciájának. Egyáltalán nem nyilvánvaló tehát, hogy a Fine által felvetett problémák csakugyan problémák.

3.2 Gazdaságosság

Hogyan áll a helyzet a második állítással, mely szerint Fine rendszere igen gazdaságos teoretikus eszköztárral dolgozik? Első látásra a fine-féle esszencializmus igen vonzóan tűnik ebből a szempontból. Az ontológiai függés, a szubsztancia, a metafizikai, fogalmi és logikai szükségszerűség fogalmait mind egyetlen alapfogalomra, az esszencialitásra vezeti vissza. Mint ilyen, igen nagy teoretikus erényekkel látszik rendelkezni. Ha azonban szemügyre vesszük, miféle metafizikai és módszertani elköteleződésekkel él Fine elméletének kiépítése során, könnyen úgy találhatjuk, hogy e rendszer valójában sokkal súlyosabb teoretikus terheket hordoz a vállán, semmint hogy *gazdaságos* elméletként tarthassuk számon.

A fine-i ontológia igen népes. A hétköznapi tárgyak és személyek mellett elismeri az absztrakt objektumok, a propozíciók, a fogalmak létét, legalábbis amennyiben ezeknek is lényegét tulajdonít. Expliciten ugyan nem tisztázza, pontosan mit is tart e létezők természetéről, az azonban, hogy nekik is ugyanúgy lényegét tulajdonít, mint Szókratésznek, egy igen sajátos elköteleződést sugall. Emlékezzünk rá, hogy Fine szerint egy terminus – vagy fogalom – definíciója ugyanúgy határozza meg, hogy egy illető fogalom *micsonda*, ahogy egy individuum lényege – valós definíciója – határozza meg, hogy mi is voltaképpen a szóban forgó individuum. Ebből a szempontból – ahogy Fine fogalmaz – a fogalmakban nincs semmi különös.⁵⁷ *Létmódjuk* nem különbözik a konkrét létezőkétől.

Fine ontológiai elköteleződései olykor igen különös színezetet öltenek. A *Senses of Essence* egy helyén például ezt írja:

Gondoljunk úgy a logikai fogalmak természetére (vagy a logikai terminusok jelentésének természetére), mint amiket nem bizonyos logikai igazságok, hanem bizonyos logikai következtetések segítségével adhatunk meg. Ami tehát tulajdonképpen hozzátartozik a diszjunkció természetéhez, inkább a következtetés p -ről (p vagy q)-ra, semmint a tény, hogy p implikálja (p vagy q)-t. (Ez tehát egy olyan eset, mikor egy dolog természetét alapvetően nem-propozicionálisként foghatjuk fel)⁵⁸

⁵⁷ FINE 1994, 14

⁵⁸ FINE 1995a, 58.

A következtetések tehát ugyanúgy hozzátartozhatnak egy létező lényegéhez, mint a propozíciók vagy egyéb létezők. Nem az következik ebből, hogy a következtetések önálló jogukon létező entitások, épp olyanok, mint a propozíciók? Ez, úgy vélem, igen különös gondolat. Egy propozíció – logikai igazság – amely kimond egy következtetési szabály nagyon is elgondolható önálló létezőként. De a következtetés maga – melyről Fine ráadásul explicite állítja, hogy természete szerint nem-propozicionális – miféle természetű létező volna? Ez az elköteleződés ráadásul kulcsfontosságú az összetett lényegek és a logikai fogalmak lényegének magyarázatához, így aligha küszöbölhető ki a fine-i rendszerből.

Ahogy Fine maga az *Essence and Modality*-ben kiköti: „a lényeg egyetlen valamirevaló elmélete sem lehet részrehajló egyetlen metafizikai elmélet irányában sem.”⁵⁹ Ennek a követelménynek a modalizmus sokkal inkább eleget tesz. A modalista esszenciafogalom beépíthető David Lewis modális realizmusába éppúgy, mint egy ersatz-realizmusta, de akár egy modális fikcionalista elméletbe is. Ugyanúgy összefér a hétköznapi tárgyak szubsztancia-, mint nyalábelméletével. Fine elmélete ennyire nem megengedő, hiszen az már a fogalmak vagy a strukturált propozíciók létének tagadásával sem fér össze. A modalizmus tehát metafizikai szempontból sokkal rugalmasabb.

Fine elmélete más szempontból is sokkal terheltebb, mint a modalizmus. Az olyan megjegyzések, mint hogy bizonyos propozíciók *a* diszjunkció logikai fogalmának természete folytán igazak, azt sugallják, hogy egy és csakis egy ilyen fogalom, egy és csakis egy helyes logika létezik. Fine szövegeiben számos ilyen megjegyzést találhatunk. Rendszeresen beszél például *a* modális halmazelméletéről, *a* logikai következményrelációról stb.

A filológiai mellett további érveket is felhozhatunk Fine logikai-matematikai elköteleződései mellett az itt vizsgált írásokban. Nyilvánvaló például, hogy Szókratésznek egy és csakis egy lényege van. Azaz pontosan egy olyan halmaz létezik, amely a Szókratész természete folytán igaz propozíciókat tartalmazza. Ha azonban több helyes logika is volna, több helyes következményreláció is volna, melyek más és más konzekvenciális lényegeket határoznának meg Szókratész számára. Ha tehát Szókratésznek egyetlen lényege van, úgy egyetlen helyes logika is van. Hasonlóképpen: tegyük fel, hogy létezik egynél több helyes halmazelmélet, például egy jólfundált és egy nemjólfundált. Utóbbi értelmében {Szókratész} lényegéhez hozzátartozik, hogy azonos egyetlen elmével – Szókratésszel –, míg előbbi értelmében nem tartozik hozzá. A {Szókratész} halmaznak ismét kettő, ráadásul ellentmondó lényege van.

Természetesen lehet igaz, hogy létezik egy és csakis egy helyes logika vagy matematika. A probléma nem ebben a feltevésben áll, hanem abban, hogy Fine elméletének helyessége függ ettől a feltételezéstől. Ez pedig nem csak azért probléma, mert számos a fine-itől eltérő matematikafilozófiai nézetet valló filozófus esik a lehetőségétől, hogy elfogadja Fine elképzeléseit, de azért is, mert ezzel Fine olyan támadási felületet biztosít elmélete számára, mellyel a modalizmus nem rendelkezik. Ha egy a metafizikától független matematikafilozófiai érvelés megmutatná, hogy nem tehetjük fel értelmesen, hogy egy és csakis egy helyes halmazelmélet van, Fine elmélete komoly veszélybe kerülne. Efféle problémákkal a modalizmusnak nem kell szembesülnie. A lényegfogalom meghatározása során ugyanis nem kell semmilyen logikai fogalomra hivatkoznia. A modalizmus igaz lehet akkor is, ha egy és akkor is, ha több érvényes logika létezik.

⁵⁹ FINE 1994, 5.

3.3 Teoretikus alapok

Mennyire helytálló vajon a harmadik feltételezés, miszerint Fine rendszere erős intuitív és teoretikus alapokon áll? Úgy vélem, a fine-i elképzelések valóban jobban képesek megragadni a lényeg természetéről vallott alapvető meggyőződéseinket, intuícióinkat – ha csakugyan vannak ilyenek –, mint a modalizmus. Az is igaz továbbá, hogy Fine részletesen kidolgozott rendszerrel áll elő, melyet egy elsőrendű logikai kalkulussal és szemantikával is ellát, hogy a felvetődő kérdések a lehető legprecízebben tárgyalhatók legyenek, elmélete formálisan is megragadhatóvá váljon.

Mindezek ellenére vitatom, hogy a három központi cikkben felvázolt rendszer teoretikus szempontból valóban kimagasló erényekkel rendelkezne. Fine fogalomhasználata igen problematikus. Ennek folytán elmélete egyrészt nehezen kezelhető, másrészt nehezen is egyeztethető össze más metafizikai vagy tágabb értelemben vett filozófiai elképzelésekkel. Egy komolyabb problémával is szembe kell néznünk továbbá: egyáltalán nem biztos, hogy a három központi cikk legfontosabb fogalmairól kibontakozó kép plauzibilis.

Tekintsük magát a lényeg fogalmát. Fine három különböző, első látásra nehezen összeegyeztethető meghatározást ad egy individuum lényegére. Hivatkozik rá, mint (i) esszenciális tulajdonságok osztályára,⁶⁰ (ii) az individuum természete folytán igaz *propozíciók halmazára*,⁶¹ végül (iii) azon *objektumok* összességére, melyekkel az individuum esszenciális kapcsolatban áll.⁶² E meghatározások önmagukban is küzdenek nehézségekkel, másrészt kérdéses, hogy miként hozzjuk őket közös nevezőre és biztosíthatjuk ezzel Fine elméletének egységességét.

Tekintsük először az egyes meghatározásokat önmagukban. Első látásra (i) nem tűnik problematikusnak. Maga a modalizmus is ezen az állásponton van. Ha azonban közelebről szemügyre vesszük, mit is ért Fine „tulajdonságon”, egy igen különös kép bontakozik ki előttünk. Szerinte ugyanis a következőket mind tekinthetjük tulajdonságoknak: embernek lenni, tartalmazni Szókratészt elemként, önazonosnak lenni, olyannak lenni, hogy végtelen sok prímszám van, létezni. Ezek önálló jogukon létező entitások, minthogy van lényegük, természetük⁶³ –, melyekről ráadásul „értelmesen állíthatjuk, hogy objektumokat tartalmaznak konstituensekként”⁶⁴.

Mindezekből világosan látszik, hogy bármit is ért Fine a „tulajdonság” terminuson, az nem az, amit napjaink metafizikusai általában értenek. Azt már az előző szakaszban is láttuk, hogy a létezással és a szükségszerű proposíciókkal kapcsolatos tulajdonságok ilyenén mivolta igencsak kérdéses. Nem világos az sem, hogyan értendő, hogy tulajdonságok tartalmazhatnak konkrét és absztrakt individuumokat konstituensekként. Az a szövegekből világos, hogy ez a kapcsolat hasonló, ha nem épp ugyanaz, mint a proposíciók és az őket konstituáló individuumok közötti viszony. Ez az elgondolás azonban, mely szerint a tulajdonságok és a proposíciók természete ilyen jellegű párhuzamokat mutatna, igen különös.

Nyilvánvaló, hogy ez a tulajdonságfelfogás néhány, a tulajdonságok metafizikájával kapcsolatos elképzelést eleve kizár. Ha például a tulajdonságok platóni univerzálék – vagyis létezhetnek instanciák nélkül – úgy a konstitúciójukra vonatkozó feltevés triviálisan hamis. Hasonlóképpen összeférhetetlen ezzel az elgondolással egy magukra az individuumokra és nem a tulajdonságokra vonatkozó elmélet is: a nyalábelmélet. Eszerint az individuumok tulajdonságaik nyalábjai. Ha pedig ez igaz, úgy egyáltalán nem az individuumok konstituálják a tulajdonságokat, hanem épp

⁶⁰ FINE 1995a, 53. Továbbá ebben az értelemben beszél a lényegekről az *Essence and Modality* legnagyobb részében.

⁶¹ FINE 1995a, 55.

⁶² FINE 1995a, 59.; vö.: FINE 1994, 8.; FINE 1995b, 287.

⁶³ FINE 1995a, 60.

⁶⁴ FINE 1995b, 276.

fordítva. Fine elmélete így szemmel láthatóan még terheltebb, még kevésbé képes megfelelni saját maximájának.

Van persze olyan elmélet, amellyel Fine elgondolásai úgy-ahogy összeférnek. Ez a tulajdonságoknak arisztotelészi univerzálékként való felfogása. Eszerint a tulajdonságok olyan univerzálék, amelyek létükben függenek instanciáiktól – ha minden instanciájuk elpusztul, ők maguk is megszűnnek létezni. Ebben az értelemben a tulajdonságok instanciái – az individuumok – konstituálhatják a tulajdonságokat, amennyiben a tulajdonságok függhetnek instanciáiktól ontológiailag.⁶⁵

Ezzel az elgondolással is akadnak azonban igen súlyos problémák. Mindenekelőtt: az itt tárgyalt szövegekből egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy csakugyan egy ilyen elgondolással van dolgunk. Ugyan Fine alapvető elkötelezettsége az arisztotelészi metafizika iránt megerősíteni látszik hipotézisünket, más nyomunk azonban nemigen akad. Voltaképpen igen nehéz volna egy konzisztens tulajdonságfelfogást rekonstruálni az itt tárgyalt szövegekből, Fine maga ugyanis egyáltalán nem konzisztens a fogalom használatában. Egyszer állítja, hogy egy individuum lényege tulajdonságainak osztálya, máskor kétségbe vonja a tulajdonságok, mint olyanok létét is.⁶⁶

Összegezve tehát Fine látszólag egy teljesen világos álláspontot képvisel, amikor azt állítja, a lényegek tulajdonságok osztályai. Azonban ez az elgondolása egy a metafizika bevett terminológiájában nehezen megragadható, és igencsak problematikus előfeltevéseket használó tulajdonságfogalomra épül. Ez a tulajdonságfogalom ráadásul nem is független Fine esszencializmusának többi elemétől, mint szintén igencsak megkérdőjelezhető jelentéselmélete, mely ugyanakkor pusztán dialektikai szerepet játszik az elmélet kifejtésében. Ha Fine nem tartaná a kétséges státuszú tulajdonságokat – mint a létezés – valódi tulajdonságának, elméletének motivációja súlyosan sérülne. Ha pedig nem tartaná úgy, hogy individuumok konstituálhatnak tulajdonságokat, akkor az ontológiai függésre vonatkozó elméletének egyik alapfeltevése sérülne.

Látható tehát, hogy (i) igen súlyos problémákkal küzd. Hogyan áll a helyzet (ii)-vel? Eszerint egy dolog lényege a természete folytán igaz propozíciók halmaza. Ez az elgondolás különösen cseng össze Fine azon további meggyőződésével, hogy konkrét individuumok természetének semmi köze nem lehet absztrakt entitásokhoz, például halmazokhoz – az egységalmazok problémája kapcsán ezt többször is kifejti. Ez az elv az illető individuum lényegét alkotó halmazok esetében természetesen feladható. Fine ugyanakkor azt is állítja, hogy bizonyos individuumok természete egyenesen nem-propozicionális jellegű. Ilyenek például a már említett következtetések vagy következtetési szabályok. Itt, úgy vélem, explicit ellentmondással találkozhatunk. Ennek ellenére ez a második meghatározás jóval kevesebb problémát vet fel, mint az első.

A harmadik meghatározással kapcsolatban, úgy vélem, kevés ellenvetés hozható fel, sőt a tradicionális lényegfogalmak egyikébe-másikába igen jól illeszkedik. Plauzibilisnek tűnik például az úgynevezett eredet-esszencializmust (iii) terminusaiban értelmezni. E szerint az elmélet szerint az organizmusok számára esszenciális biológiai eredetük. A meghatározás értelmében: minden élőlény esszenciális viszonyban áll azokkal az organizmusokkal, amelyekről származnak. Sajnálatos módon ez a megfogalmazás fordul elő legritkábban Fine-nál, így az ilyen módon felfogott esszencializmus részletei a legkidolgozatlanabbak. Nem világos például, hogy a konzekvenciális lényeg igen alapvető fogalma hogyan volna rekonstruálható emellett a meghatározás mellett.

Az egyes meghatározások tehát önmagukban is küzdenek bizonyos problémákkal. Nem világos azonban az sem, hogyan volnának összeegyeztethetők. A két meghatározás, miszerint a lényegek propozíciók, illetve tulajdonságok halmazai, első ránézésre igen különböző dolgokat állít. Az egyik mellett szóló érvek nem csak hogy nem feltétlenül támogatják a másikat, de

⁶⁵ vö.: FINE 1995b, 287. skk.

⁶⁶ FINE 1995a, 71.

adott esetben alá is áshatják azt. Fine azonban szemmel láthatóan ekvivalensnek tartja a három megfogalmazást. Hogyan lehetséges ez? A problémára két lehetséges megoldást látok, melyek bár sikeresen közös nevezőre hozzák a különböző elképzeléseket – és szövegszerűen jól alátámaszthatóak –, mégis súlyos problémákat vetnek fel.

Az első megoldás a tulajdonság fogalmának átértelmezésében áll. Eszerint a tulajdonságokról a szóban forgó elméletben nem a hagyományos metafizika fogalmaiban kell beszélnünk. A tulajdonságok nem univerzálék, nem trópikusok, hanem *degenerált propozíciók*. Ha úgy tetszik: predikátumok vagy nyitott mondatok, melyeket az individuumok kielégíthetnek. Ez az elképzelés szövegszerűen kiválóan alátámasztható. Fine számos alkalommal nyilvánvalóan ebben az értelemben használja a „tulajdonság” terminust.⁶⁷

Az elképzelés továbbá megoldja a létezéssel és a szükségszerű propozíciókkal kapcsolatos ellenvetéseket. Az „ x létezik”, illetve az „ x olyan, hogy végtelen sok prím szám van” teljes értékű predikátumok.⁶⁸ Ebben a formában érthetővé válik az is, hogy tulajdonságokat miként konstituálhatnak individuumok, illetve, hogy ez a konstitúció milyen értelemben párhuzamos a propozíciók individuumok általi konstitúciójával. Tegyük fel, hogy egy propozíciót, amely Szókratész természete folytán igaz, a $P(s)$ szimbólum reprezentál, ahol s Szókratész neve. Ebből a propozícióból kinyerhető egy degenerált propozíció, vagyis tulajdonság, melyet a $P(x)$ nyitott mondat reprezentál. Ezt a nyitott mondatot s , vagyis Szókratész⁶⁹ kielégíti, mégpedig úgy, hogy a keletkező propozíció Szókratész természete folytán igaz. Ennyiben $P(x)$ esszenciális tulajdonsága Szókratésznek. Az (i) és az (ii) meghatározás tehát emellett a felfogás mellett összeegyeztethető.

Ebben az értelemben (iii) szintén összeegyeztethető a másik kettővel, feltéve, hogy némiképp átértelmezzük azt. Ha ugyanis feltesszük, hogy az individuum lényegét nem további individuumok, hanem az olyan degenerált propozíciók alkotják, amelyet az ezen individuumokkal való esszenciális kapcsolatot állítják, (iii) szintén értelmezhető lesz ezekben a fogalmakban.

Ez az elképzelés első ránézésre talán plauzibilisnek tűnik, azonban számos probléma felvethető vele szemben. Először is: a degenerált propozíciók nyilvánvalóan absztrakt entitások, míg a tulajdonságokra rendszerint konkrét létezőkként gondolunk. Az arisztotelészi univerzálék például meghatározhatóak olyan entitásokként, melyek egyszerre több téridő régióban képesek teljes egészükben jelen lenni. Mint ilyenek, értelemszerűen konkrét entitások. Másodsor nyilvánvaló, hogy nem tekinthetünk minden degenerált propozíciót tulajdonságnak.⁷⁰ Ezt maga Fine is elismeri. Épp ezen a helyen azonban szövegszerű ellentmondásra bukkanunk az imént vázolt elmélettel.

A *Senses of Essence* negyedik szakaszában Fine amellet érvel, hogy a *Tulajdonságabsztrakció elve* – mely szerint bármely nyitott mondatból tulajdonság képezhető – hamis. Tegyük fel ugyanis, hogy Szókratész ember. Az elv értelmében ekkor:

„Szókratész esszenciálisan rendelkezik az „embernek lenni” tulajdonsággal. De ez intuitíve hamis. Elvégre Szókratész természete épp annyira nem követeli meg, hogy hordozza ezt a tulajdonságot, vagy hogy ez a tulajdonság egyáltalán létezzon, ahogy nem követeli meg, hogy Szókratész valamely halmazhoz tartozzon.”⁷¹

⁶⁷ vö. pl.: FINE 1995a, 54.

⁶⁸ Lambda-absztrakcióval előállíthatók.

⁶⁹ FINE máshol utal arra, hogy russelli propozícióelméletével leginkább az a nézet fér össze, mely szerint az individuum konstansok a propozíciók azon részei, melyek a valós individuumokat beemelik a propozícióba. (FINE 2005, 22.) Azt állítani tehát, hogy az s individuum konstans kielégíti a $P(x)$ nyitott mondatot, ekvivalens azzal az állítással, hogy Szókratész maga elégíti ki a mondatot.

⁷⁰ vö.: LOWE 2002, 100.

⁷¹ FINE 1995a, 60.

Itt a tulajdonság egyértelműen degenerált propozícióként értendő. Ezek létét pedig az idézet szerint az individuumok léte nem követeli meg. Aligha gondolhatjuk tehát, hogy az individuum lényege ilyenek osztálya volna.

Ez a megoldás tehát több szempontból sem tűnik járható útnak. Mitévő legyen ekkor a fine-iánus? Úgy vélem, a szövegek megengednek egy további magyarázatot is. Eszerint a három meghatározás nem különböző – és összeegyeztetendő – lényegfogalmakra, hanem *jelölésbeli különbségekre* vonatkozik, melyek egyaránt jól leírják a mögöttük rejlő valóságot. A lényeknek (i), (ii) vagy (iii) értelmében való felfogása nem metafizikai, mindössze módszertani elköteleződést jelent.

Ezt az elképzelést alátámasztja, hogy (i)-(iii) voltaképpen megfeleltethető a lényegről tett kijelentések három fajta formalizációjának, melyeket Fine a *Senses of Essence*-ben mutat be. Eszerint az elgondolás szerint a lényegről tett kijelentéseket – pl.: „Szókratész lényegileg ember” – három különböző módon formalizálhatjuk: egy predikátumoperátor, egy mondatoperátor és egy függvény segítségével. A predikátumoperátor az „ember” predikátumot módosítja – „lényegileg ember” – és ezt az összetett predikátumot állítja Szókratészről. A mondatoperátor az egész propozíciót módosítja és azt állítja, hogy az Szókratész természete folytán igaz. Végül a függvény hozzárendeli mindazon individuumok osztályát Szókratészhez, melyek a lényegét alkotják. Látható, hogy ezek a jelölési módok megfeleltethetők a három meghatározásnak.

Be kell látnunk azonban, hogy ha ezt állítjuk, úgy egyúttal azt is elismerjük, hogy Fine voltaképpen nem metafizikai elméletet dolgoz ki. E szerint az állítás szerint ugyanis van olyan – a különböző notációs módok mögött rejlő – alapvető valóságréteg, melyet e három összeegyeztetetlen módszer segítségével egyaránt jól megragadhatunk. A metafizikai feladat azonban éppen abban állna, hogy ennek a mögöttes valóságrétegnek a természetéről számot adjunk. Így hát voltaképpen Fine nem tesz metafizikai állítást túl azon, hogy „a lények természete olyan, hogy e három módszer bármelyikével megragadható.”

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy Fine elmélete nem áll erősebb teoretikus alapokon, mint a modalizmus, sőt sok szempontból igencsak megkérdőjelezhető előfeltevéseken alapszik. Hiába látunk cikkeiben egy részletesen kidolgozott elméleti építményt és egy formális logikát. E mögött az elmélet és logika mögött nem tudunk felfedezni egy egységes, koherens metafizikát. A modalizmus ezzel szemben mind teoretikus eszköztárát, mint előfeltevéseit tekintve igen jól illeszkedik szokásos metafizikai megfontolásaink közé. Ha egy modalista állítja azt, hogy egy individuum lényege tulajdonságainak egy osztálya, pontosan értjük mire gondol. Fine álláspontja ezzel szemben nem csak hogy unortodox, de igen nehezen is ragadható meg.

3.4. Problémamegoldás

Tekintsük végül át röviden Fine elméletének utolsó állítólagos erényét, kiváló problémamegoldó képességét. Úgy tűnik, hogy Fine rendszere kiválóan kezeli az esszencializmushoz kapcsolódó olyan alapvető problémákat, mint az ontológiai függés kérdése. Csakugyan, azt találjuk, hogy a lényeg fine-i fogalmára alapozva megfelelően elemezhetjük az ontológiai függés fogalmát. De milyen metafizikai problémákat oldhatunk meg voltaképpen ezen a módon?

Fine több helyen hangsúlyozza, hogy az ontológiai függés kérdésének tárgyalása több metafizikai elmélet szempontjából kulcsfontosságú. Erre a fogalomra támaszkodva határozhatjuk meg például, hogy mely létezők szubsztanciák. Felmerül azonban a kérdés: képes Fine elmélete megadni, mely létezők szubsztanciák? Erre vonatkozó kijelentéseket nem találunk az *Ontological Dependence*-ben. De ennél alapvetőbb megválaszolatlan kérdések is akadnak. Egyáltalán nem világos például, hogy pontosan mely tulajdonságokat kellene esszenciálisnak

tekintenünk.⁷² Ez az elmélet így nem képes választ adni az esszencializmust érintő olyan alapvető kérdésekre, mint hogy esszenciális-e az organizmusok számára biológiai eredetük, vagy milyen módon kellene kezelnünk a világokon átívelő azonosság problémáját.

Felvethető persze, hogy olyasmit kérünk számon az elméleten, amiről eleve nem szándékozott számot adni. Fine célja ezekben a cikkekben egyértelműen a klasszikus lényegfogalom megcáfolása és egy olyan *általános* fogalmi keretrendszer megalkotása, amelyben a partikuláris kérdések megválaszolhatóak. Az ilyen válaszok kidolgozása azonban nem célja. Ez, úgy vélem, jogos megállapítás. Úgy vélem azonban, hogy egy további probléma még mindig felvethető: egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy a szóban forgó partikuláris kérdések *egyáltalán* megválaszolhatóak a fine-i keretrendszeren belül.

Vegyük ugyanis észre, hogy Fine lényegfogalma egy ontológiai értelemben primitív fogalom. Fine több helyen hangsúlyozza, hogy az esszencialitás vagy az „igaznak lenni x természete folytán” relációt nem magyarázhatjuk alapvetőbb fogalmakban. Ez azonban egy súlyos problémát jelent azon fine-iánusok számára, akik a világokon átívelő azonossággal vagy a biológiai eredet esszencialitásával kapcsolatos kérdéseket akarnak megoldani. Milyen érveléssel állhatna ugyanis elő egy-egy tulajdonság esszenciális vagy akcidentális volta mellett, ha az esszencialitás primitív, tovább nem analizálható fogalom?

Vegyünk egy igen súlyos problémát a világokon átívelő azonosság témaköréből, az úgynevezett Chisholm paradoxont. A probléma a következő: képzeljünk el két individuumot, Ádámot és Noét. Lehetséges, hogy Ádám valamelyik tulajdonsága ugyanaz legyen, mint Noéé és fordítva. Például a hajszínük. Van tehát olyan lehetséges w_1 világ, amiben Ádám hajszíne ugyanolyan, mint Noéé az aktuális világban és fordítva. Lehetséges továbbá, hogy más tulajdonságokat is ugyanígy megcseréljünk. Cserélgessük tovább ilyen módon Ádám és Noé tulajdonságait a lehetséges világokon át. Előbb-utóbb el fogunk érkezni egy w_n lehetséges világhoz, amiben Noé minden tulajdonsága ugyanaz, mint Ádámé az aktuális világban és Ádám minden tulajdonsága w_n -ben ugyanaz, mint Noéé az aktuális világban. De vajon joggal mondhatjuk-e, hogy ez a w_n -beli személy, aki teljességgel megkülönböztethetetlen az aktuális Noétól ugyanaz a valaki, akiről mindaddig, mint Ádámról beszéltünk?

Az esszencializmus megoldást jelenthetne a problémára. Egy esszencialista ugyanis mondhatja, hogy Ádám és Noé rendelkezik olyan tulajdonságokkal, melyeket nem cserélhetnek meg anélkül, hogy el ne veszítenék önonazonosságukat. Mely tulajdonságok ilyenek azonban? Ahhoz, hogy az esszencialista egy F tulajdonságról megmutassa, hogy esszenciális, egy olyan érvelést kellene előállítania, amely felfedi, hogy a tulajdonság kielégít egy feltételt, melynek folytán esszenciálisnak tekinthető. A modalista számára ez a feltétel a szükségszerű hordozás. Mi azonban a fine-iánus számára? Lévén, hogy az esszencialitás nem magyarázható alapvetőbb fogalmakban, maga az esszencialitás kell, hogy az esszencialitás jele legyen. Nem következtethetünk egy tulajdonság esszenciális voltára semmi másból, mint az esszencialitásból magából. Ha tehát egy tulajdonság nem nyilvánvalóan esszenciális, semmilyen módon nem következtethetjük ki esszencialitását. Márpedig nincsenek olyan nem nyilvánvalóan – triviálisan – esszenciális tulajdonságok, melyek megoldanák a Chisholm paradoxont.

Hasonlóképpen aligha találhatunk megoldást a fine-féle primitivista elképzelés keretein belül az esszencializmust érintő további problémákra. Semmi okunk tehát azt gondolni, hogy Fine elmélete ebből a szempontból jobban teljesítene, mint a modalizmus. Az elmélet újra csak nem bizonyul a klasszikus esszencializmus meghaladásának.

Összegezve a jelen szakasz megfontolásait, a következőket mondhatjuk el. Fine elméletének támogatói négy teoretikus erényt emelhetnek ki, melyeket ez az elmélet – véleményünk szerint

⁷² Az egyetlen tulajdonság, amelyet Fine mint nyilvánvalóan esszenciálisat kezel, a fajtához tartozás tulajdonsága.

– jobban kezel, mint a modalizmus, ennyiben pedig a klasszikus lényegfogalom meghaladásának tekinthető. A fentiekben azonban amellet érveltem, hogy az itt tárgyalt három központi cikkben felvázolt elmélet egyáltalán nem rendelkezik a szóban forgó teoretikus erényekkel.

Először is a problémák, melyeket Fine megold vagy nem relevánsak a modalizmus számára – alkalmasint nem is mind probléma – vagy kezelhetőek azon belül. Másodsor igen erős metafizikai és metodológiai előfeltevésekre épít, melyek tekintetében a modalizmus semleges. Fine elmélete nem fér össze számos metafizikai, sőt matematika- és logikafilozófiai elképzeléssel sem. Ebben a tekintetben nem csak hogy nem haladja meg a modalizmust, de el is marad mögötte, amennyiben a modalista elgondolás a legkülönbözőbb metafizikai keretrendszerekben implementálható. Harmadsor az elmélet által használt fogalmak ilyen homályosak, nehezen értelmezhetőek, míg a modalizmus jellemzően nem támaszkodik másra, mint az analitikus metafizika bevett terminológiájára. Végül ez az erős elméleti terheket hordozó, homályos fogalomhasználattal felvázolt elmélet még probléma megoldási képességeit tekintve sem tekinthető kiemelkedőnek a modalizmussal szemben, amennyiben primitivista elköteleződései megakadályozzák, hogy számot adjon a szóban forgó problémákról. Fine elmélete tehát semmilyen értelemben nem tekinthető a klasszikus lényegfogalom meghaladásának.

4. Ellenvetések

A fenti megfontolásokkal szemben természetesen számos ellenvetés tehető. Ezek közül az alábbiakban csak néhányat tárgyalhatok, melyek – úgy vélem – a legkomolyabb kihívást jelentik. Az előző szakaszban négy kifogást emeltem Fine elgondolásaival szemben, melyek egyenként a fine-i rendszer teoretikus erényeit voltak hivatottak kétségbe vonni. Ennek megfelelően négy ellenvetést is tárgyalok, melyek rendre a vonatkozó kifogásokat támadják.

Az első probléma, amellyel foglalkoztam, a deviáns esszenciális tulajdonságok problémája. Erről egyrészt, – állításom szerint – semmi okunk feltenni, hogy a modalizmus számára problémát jelent, másrészt, hogy a modalizmus ne volna képes ugyanolyan hatékonyan kezelni. Az első megfontolást helytállóan tartom: a modalista egyszerűen visszautasíthatja Fine felvetéseit, mint problémákat, mondván, a deviáns esszenciális tulajdonságok egyáltalán nem tulajdonságok, mint ilyenek, nem veszélyeztetik a modalizmust. Amíg a fine-i ánus el nem számol ezzel a problémával, a modalista biztonságban van.

A második felvetés azonban inkább kétségbe vonható. Ahogy láttuk, a modalista a legtöbb Fine által felvetett problémát a triviális esszenciális tulajdonság fogalma segítségével oldotta meg. Ez a fogalom azonban kifejezetten problematikus. A legtöbb forgalomban lévő trivialis-fogalom nem képes kezelni az összes deviáns esszenciális tulajdonság problémáját.⁷³ Egyáltalán nem nyilvánvaló továbbá, hogy lehetséges kidolgozni egy valóban hatékony trivialis definíciót. Meglehet, hogy a modalista kénytelen egyszerűen önkényesen letiltani a nemkívánatos esszenciális tulajdonságokat, ilyen módon pedig voltaképpen megoldatlanul hagyni a problémát.

Ezt a lehetőséget természetesen nem zárhatjuk ki. Ez azonban még egyáltalán nem jelenti, hogy a modalizmus ezen a téren megbukott volna, hogy tehát nem lehetséges olyan modalista elmélet, amely megoldhatná a problémákat. Fine mindössze az *Essence and Modality* egy bekezdésben értekezik arról, hogy a modalizmus védelmében nem hozható fel további érv, mivel „lehetségesnek tűnik, hogy megegyezünk minden modális tény kérdésében és mégis vitatkozunk a lényegre vonatkozó kérdésekről.”⁷⁴ Úgy vélem azonban, Fine ezen a helyen sem képes bizonyítani, hogy a modalizmus megközelítése alapvetően hibás. A modalista számára tehát nyitva áll a

⁷³ GORMAN 2005, 81.

⁷⁴ FINE 1994, 8.

lehetőség, hogy a felvetett problémákat a saját eszközei segítségével kezelje, és ne hagyja el azt Fine egyéb tekintetben olykor obskúrus megfontolásai kedvéért.

A második kifogásom Fine-nal szemben az volt, hogy elmélete erős metafizikai és módszertani elköteleződésekkel rendelkezik, így ellentmondásban áll saját maximájával, miszerint „a lényeg egyetlen valamirevaló elmélete sem lehet részrehajló egyetlen metafizikai elmélet irányában sem.” Ezen kívül eleve elvágja elméletétől azokat a metafizikusokat, akik nem szimpatizálnak a fogalmakat, propozíciókat stb. illető realizmus gondolatával, míg a modalizmus jellemzően az ő számukra is elérhető marad. Ez az ellenvetés azonban lehet, hogy sokkal gyengébb, mint ahogy az első látásra tűnik.

Fine *The Question of Realism*⁷⁵ című cikkében részletesen foglalkozik a realizmus és az anti-realizmus kérdésével. Itteni megfontolásai alapján azt kell gondolnunk, hogy Fine realista állásfoglalása jóval kevesebb elméleti terhet ró a vállára, mint azt gondolnánk. Fine a *Question of Realism*ben – többek közt – amellet érvel, hogy a klasszikusan antirealistának tartott elképzelések vagy tarthatatlanok, vagy nem is antirealisták.

Az úgynevezett *faktualista* antirealista szerint bizonyos dolgokról azon az alapon állíthatjuk, hogy nem léteznek, hogy nincsenek rájuk vonatkozó tények. Ezzel szemben a *redukcionista* antirealista szerint egy dolog nemlétezéséért további létezőkre való redukálhatósága felel. Az előbbi elmélet hívei – állítja Fine – nem tudnak elszámolni a tényszerűség fogalmával,⁷⁶ míg az utóbbiak voltaképpen nem antirealisták:⁷⁷ azt állítani, hogy például a mentális állapotok redukálhatóak fizikai állapotokra, nem azt jelenti, hogy mentális állapotok nem léteznek, hanem azt, hogy azonosak fizikai állapotokkal.

Ennek megfelelően, ha Fine azt állítja, hogy léteznek halmazok, fogalmak, következtetések, úgy ezzel még nem kötelezte el magát egy különös, platonisztikus világkép mellett. Ezek az állítások nem hordoznak magukon nagyobb metafizikai terhet, mint az az állítás, hogy vannak prímszámok kettő és hét között. Egy nominalista épp úgy elfogadhatja Fine elméletét, mint egy realista, lévén, hogy előbbi nem az absztrakt entitások létezését *tagadja*, hanem azok redukálhatóságát – egyúttal valós voltát – *állítja*.

Ezek a megfontolások bizonyos vádak alól ugyan felmentik Fine-t, teljes mértékben azonban nem tisztázzák. Szem előtt kell tartanunk, hogy Fine nem egyszerűen állítja, hogy ilyen létezők léteznek, hanem – és ez az igazi probléma – ontológiailag azonos státuszúként kezeli őket az olyan konkrét individuumokkal, mint Szókratész. A viszony, mely Szókratészt {Szókratész}-hez fűzi – és amely meghatározza létét – ugyanaz, mint ami Szókratészt az ő emberségéhez vagy az „agglegény” terminust a „nőtlen férfi” kifejezéshez. A halmazok és terminusok ugyanúgy *individuumok*, mint Szókratész: rendelkeznek természetük folytán igaz propozíciókkal. Létük ugyanúgy konstituálódik mint Szókratész léte, nem például az őket létrehozó matematikai vagy nyelvhasználati gyakorlat vagy mentális tevékenység folytán.⁷⁸ Ez, úgy vélem, továbbra is súlyos elméleti terheket ró a fine-iánus vállára.

Nem tekinthetünk el továbbá attól a tényről sem, hogy Fine elmélete kifejtése során támaszkodik számos – implicit vagy explicit – előfeltevésre a propozíciók, fogalmak stb. természetéről. Explicite állítja, hogy a propozíciók tartalmazhatnak konkrét individuumokat konstituensekként, és előfeltételezi, hogy például a fogalmak nem mentális entitások.

⁷⁵ FINE 2001.

⁷⁶ FINE 2001, 8.

⁷⁷ FINE 2001, 4.

⁷⁸ A fine-iánus állíthatná, hogy a halmazok és terminusok azon mentális tevékenységek vagy egyéb típusú létezők folytán rendelkeznek lényeggel, amelyre redukálhatóak. Egyáltalán nyilvánvaló azonban, hogy nyelvhasználati módok, mentális tevékenységek vagy konvenciók ugyanúgy lehetnek *individuumok*, melyek lényeggel rendelkeznek, mint Szókratész.

Ha ugyanis a fogalmak mentális entitások volnának, akkor a logikai fogalmak is ilyenek lennének. Csakhogy maga a logikai következmény is logikai fogalom, amelynek tehát elme-függő entitásnak kellene lennie, így ha nem léteznének elmék, logikai következmény sem létezhetne. Ekkor azonban az, hogy mi tartozik egy entitás lényegéhez, szintén elme-függő kérdés lenne – hiszen Fine szerint egy dolog lényege a természete folytán igaz proposíciók logikai következményrelációra zárt halmaza. Ezt azonban Fine aligha állíthatja.⁷⁹

A harmadik ellenvetés, melyet Fine elméletével kapcsolatban felhoztam, annak teoretikus alapjaira vonatkozott. Fine nagyon zavaros képet fest a rendszer alapjait képező fogalmakról, ennek folytán pedig elképzelései nehezen kezelhetővé, olykor átláthatatlanná válnak. Úgy gondolom, a fogalomhasználatra vonatkozó megállapításaim tagadhatatlanok. A fine-iánus ugyanakkor érvelhet amellett, hogy ez az eljárás megkerülhetetlen. A rendszer középpontjában az esszencialitás primitív fogalma áll, mely – nem lévén analizálható – nehezen ragadható meg fogalmilag. A lényeg látszólag összeegyeztethetetlen meghatározásai valójában a lényeg fogalmának természete miatt szükségesek, nem pedig meggondolatlanságból adódnak. Ez az ellenvetés akár helytálló is lehet, azt azonban kétségtelenül nem segíti elő, hogy Fine elgondolásainak teoretikus alapjait szilárdabbnak tartsuk, mint a modalizmusét. Ilyen módon ellenvetésem továbbra is helytálló: Fine elmélete ebben a tekintetben sem a modalizmus meghaladása.

Végül a negyedik, a fine-i elmélet problémamegoldó képességére vonatkozó ellenvetés ellen is emelhetők kifogások. Mondhatjuk ugyanis, hogy bár speciális érveket nem tudunk felhozni egy tulajdonság lényegi volta mellett, erre nincs is szükség. A lényegre vonatkozó intuícióink, természetes szemléletünk eligazít minket a lényegre vonatkozó kérdésekben. Érvelnünk mindössze amellett kell, hogy vannak intuícióink, valami féle előzetes megértésünk a dolgok lényegéről, arról, hogy mik is az individuumok voltaképpen.

Egy ilyen érvet hoz fel a fine-iánus E. J. Lowe *Two Notions of Being: Entity and Essence* című cikkében⁸⁰ Nem tehetjük fel ugyanis értelmesen – érvel Lowe –, hogy nincs előzetes megértésünk a lényegekről, arról, mik is az individuumok voltaképpen, ha feltesszük, hogy képesek vagyunk értelmesen beszélni és gondolkodni ezekről az individuumokról. Márpedig ez utóbbi tényállás tagadhatatlan. Lowe:

„Hogyan volnék képes például értelmesen gondolkodni vagy beszélni Tomról, egy bizonyos macskáról, ha egyszerűen nem tudom, mik is a macskák és melyik macska Tom? Természetesen nem állítom, hogy mindent tudnom kell a macskákról vagy Tomról ahhoz, hogy képes legyek értelmesen beszélni vagy gondolkodni erről a bizonyos állatról. De annyi tudással egész biztos rendelkeznem kell, amivel elkülöníthetem azt a fajta dolgot, ami Tom, másfajta dolgoktól és ami elég ahhoz, hogy elkülönítsem Tomot más individuumoktól, melyek ugyanahhoz a fajtához tartoznak, mint ő.”⁸¹

Ám még ha valami módon rendelkeznem is kell a Lowe által említett tudással, ez a fajta tudás egyáltalán nem segít eldönteni a lényeggel kapcsolatos vitákat. Maga Lowe is hezitál azon, hogy pontosan mit kell tudnom, hogy képes legyek azonosítani Tomot, hiába rendelkezik előzetes megértéssel arról, mi is Tom voltaképpen.⁸² Intuícióink bizonyosan nem lehetnek döntőbírók

⁷⁹ FINE alapvető „szingularista” (vö.: FINE 2005) szemléletmódja aligha enged meg olyan állításokat, miszerint egy távoli csillag egy atomjának lényegére hatással lehet, hogy léteznek-e elmék vagy sem. Márpedig, ha a fogalmak mentális entitások, akkor az illető atom csak akkor rendelkezhet konzekvenciális lényeggel, ha léteznek elmék, melyekben a logikai fogalmak, mint mentális entitások fészkelnek.

⁸⁰ LOWE 2008.

⁸¹ LOWE 2008, 36. A fordítás tőlem. K. Zs.

⁸² LOWE mentségére legyen mondva, hogy érve nem a lényegek megismerhetősége, hanem azok létezése mellett szól.

a lényegre vonatkozó kérdéseink esetében, hiszen azok egyáltalán nem festenek összefüggő képet a számunkra.⁸³ Ahhoz, hogy valóban megoldjuk a szóban forgó metafizikai problémákat, érvelésekre van szükségünk. Ilyenekkel azonban a fine-iánus esszencialista továbbra sem szolgálhat.

A megfontolásaimra adható ellenvetéseket ebben a szakaszban csak vázlatosan tekintettem át. További, komolyabb kihívást jelentő problémák felvetését természetesen lehetségesnek tartom.

Konklúzió

Dolgozatomban azt a kérdést vizsgáltam, hogy a Fine által az *Essence and Modality*-ben, a *Senses of Essence*-ben és az *Ontological Dependence*-ben bemutatott elmélet mennyiben tekinthető a hagyományos, modalista lényegfelfogás meghaladásának. Állításom szerint, bár ez az elmélet jobban megragadja a lényegre vonatkozó természetes elképzelésünket – ha ilyesmiről egyáltalán beszélhetünk – és látszólag megold olyan problémákat, melyekkel a modalizmus nem tud mit kezdeni, mégis csak okunk előnyben részesíteni azt a modalizmussal szemben. Fine elmélete számos igencsak megkérdőjelezhető előfeltevésre épít, elmélete több szempontból is igen homályos, nehezen értelmezhető, olykor egyenesen önellentmondásos. Aligha állíthatjuk tehát, hogy elgondolásai meghaladják a modalizmust, vagyis, hogy erősebb, nagyobb magyarázó erővel bíró elméletként kellene tekintenünk rá. Véleményem szerint ez az elmélet mindössze a lényeg kérdéskörének egy viszonylag új, az eredeti arisztotelészi alapokhoz visszanyúló megközelítése. Azonban semmi esetre sem egy a hagyományos lényegfogalom korlátait ledöntő, az esszencializmus problémáit hatékonyan felszámoló és a lényegről igaz – vagy igazabb – képet nyújtó elmélet, hiszen nehézségek és magyarázó erő tekintetében nagyon is egy kategóriába tartozik a modalizmussal, sőt olykor el is marad mögötte.

Bibliográfia

- ARISZTOTELÉSZ 1936. Metafizika. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda.
- BARCAN MARCUS, Ruth 1967. “Essentialism in Modal Logic”: *Noûs* 1, 91–96.
- BRODY, Baruch 1973. “Why Settle for Anything Less Than Good Old-fashioned Aristotelian Essentialism” *Noûs* 4, 351–365.
- BRODY, Baruch 1980. *Identity and Essence*. Princeton University Press.
- CARTWRIGHT, Richard L. 1968. “Some Remarks on Essentialism”: *The Journal of Philosophy* 20, 615–626.
- CORREIA, Fabrice. 2007. “(Finean) Essence and (Priorean) Modality”: *Dialectica* 1, 63–84.
- CORREIA, Fabrice 2012. “On the Reduction of Necessity to Essence”: *Philosophy and Phenomenological Research* 3, 639–653.
- DELLA ROCCA, Michael. 1996(a). “Essentialism: Part 1.” *Philosophical Books* 1, 1–13.
- DELLA ROCCA, Michael 1996(b). “Essentialists and Essentialism”: *The Journal of Philosophy* 4, 186–202.

⁸³ vö.: L. A. PAUL és Michael DELLA ROCCA érveit arról, hogy az esszencializmust megalapozó intuícióink nem koherensek, alkalmasint nem is konzisztensek (PAUL 2004, 176.; DELLA ROCCA 2002.; DELLA ROCCA 1996b.)

- DELLA ROCCA, Michael 2002. "Essentialism Versus Essentialism": Szabó Gendler, Tamar — Hawthorne, John (ed.): *Conceivability and Possibility*. Clarendon Press, 223–253.
- FINE, Kit 1980. "First-order Modal Theories" *Studia Logica*.
- FINE, Kit 1994. "Essence and Modality": *Philosophical Perspectives* 8, 1–16.
- FINE, Kit 1995(a). "Senses of Essence": SINNOTT-ARMSTRONG, Wilson — RAFFMAN, Diana — ASHER, Nicholas (ed.): *Modality, Morality and Belief, Essays in Honour of Ruth Barcan Marcus*. Cambridge University Press, 53–73.
- FINE, Kit 1995(b). "Ontological Dependence": *Proceedings of the Aristotelian Society*, 269–290.
- FINE, Kit 1995(c). "The Logic of Essence": *Journal of Philosophy of Logic* 3, 241–273.
- FINE, Kit 2000. "Semantics for the Logic of Essence" *Journal of Philosophical Logic* (November 1999), 543–584.
- FINE, Kit 2001. "The Question of Realism": *Philosophers' Imprint* 1.
- FINE, Kit 2005. "Reference, Essence and Identity": *Modality and Tense*. Oxford University Press, 19–40.
- FORBES, Graeme 1985. *The Metaphysics of Modality*. Oxford University Press, Oxford — New York.
- GORMAN, Michael 2005. "The Essential and the Accidental": *Ratio* 18 (3): 276–289.
- KRIPKE, Saul 2004. "Azonosság És Szükségyszerűség": FARKAS Katalin — HUORANSZKI Ferenc (szerk.): *Modern Metafizikai Tanulmányok*. Eötvös Kiadó, Budapest, 39–68.
- KRIPKE, Saul 2007. *Megnevezés És Szükségyszerűség*. Akadémiai Kiadó.
- LAWSON-TANCREED, Hugh 1997. "Ókori Görög Filozófia II: Arisztotelész": GRAYLING A. C. (szerk.) *Filozófiai Kalauz*. Akadémiai Kiadó, 431–477.
- LINSKY, Leonard 1969. "Reference, Essentialism, and Modality": *The Journal of Philosophy* 20, 687–700.
- LOCKE, John 1975. *An Essay Concerning Human Understanding*. Clarendon Press.
- LOWE, E. J. 2002. *A Survey of Metaphysics*. Oxford University Press.
- LOWE, E. J. 2008. "Two Notions of Being: Entity and Essence": *Royal Institute of Philosophy Supplement*, June 25, 23–48.
- MACKIE, Penelope 1994. "Sortal Concepts and Essential Properties": *The Philosophical Quarterly* 176, 311–333.
- MATTHEWS, Gareth B. 1990. "Aristotelian Essentialism": *Philosophy and Phenomenological Research* 50, 251–262.
- PAUL, L. A. 2004. "The Context of Essence": *Australasian Journal of Philosophy* 1, 170–184.
- PAUL, L. A. 2006. "In Defense of Essentialism": *Philosophical Perspectives* 20.
- PUTNAM, Hilary. 1975. "The Meaning of »Meaning«": *Mind, Language, and Reality, Philosophical Papers, Vol. 2*. Cambridge University Press, 215–271.

- QUINE, W. V. 1961. "Reference and Modality": From a Logical Point of View, Harper & Row, 139–160.
- QUINE, W. V. 1966. "Three Grades of Modal Involvement." In *The Ways of Paradox and Other Essays*, 156–175. Random House.
- RASMUSSEN, Douglas B 1984. "Quine and Aristotelian Essentialism": *The New Scholasticism* 3, 316–335.
- ROBERTSON, Teresa 1998. "Possibilities and the Arguments for Origin Essentialism": *Mind* 428, 729–749.
- ROCA-ROYES, Sonia. 2011. "Essential Properties and Individual Essences.": *Philosophy Compass* 1, January 4., 65–77.
- RUZSA Imre 1984. *Klasszikus, Modális És Intenzionális Logika*. Akadémiai Kiadó.
- WIGGINS, David 1980. *Sameness and Substance*. Blackwell.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 2004. *Logikai-filozófiai Értekezés*. Atlantisz Könyvkiadó.
- YABLO, Stephen 1987. "Identity, Essence, and Indiscernibility": *The Journal of Philosophy* 6, 293–314.
- YABLO, Stephen 1998. "Essentialism" *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Routledge.
- ZALTA, E. N. 2006. "Essence and Modality": *Mind* 459, July 1, 659–694.

Internetes hivatkozások:

- LOWE, E. J. 2006. "Metaphysics as the Science of Essence": *Metaphysics of E. J. Lowe*. <http://ontology.buffalo.edu/06/Lowe/Lowe.pdf>.
- LOWE, E. J. 2009. "Ontological Dependence": *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/entries/dependence-ontological/#Bib>.
- ROBERTSON, Teresa 2008. "Essential Vs. Accidental Properties": *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/essential-accidental/>.

Ez a lap üres

